आशीर्वचनम्

सर्वज्ञानां श्रीमदाचार्याणां ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च ग्रन्थो गीताभाष्याभिधः। स्वीयायां प्रथमायां बदरीयात्रायां नारायणसन्निधिमुपगम्य तच्चरणयोरिदमेव वाङ्मयकुसुमं ते समर्पयामासुरिति हैतिह्यम् । गभीरस्यास्य ग्रन्थस्याभिप्रायावगमे तद्गर्भनिभृतप्रमेयरत्नदीपिकायमानः प्रमेयदीपिकाग्रन्थ एव नः शरणम् । प्रमेयदीपिकायाः पुनः भावाविष्करणे श्रीनिवासतीर्थीया भावदीपिका, सुमतीन्द्रतीर्थीयो भावरत्नकोशश्चातीव समर्थौ । एतद्व्याख्याद्वयसहितया प्रमेयदीपिकया समलङ्कृतस्य गीताभाष्यस्य प्रथमो भागोऽस्मत्प्रियशिष्याणां विद्वदग्रेसराणां श्रीमतां डि. प्रह्लादाचार्याणां सम्पादकत्वे पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरद्वारा प्राकाश्यमानीतः पञ्चवत्सरेभ्यः पूर्वम् । इदानीं द्वितीयो भागः प्राकाश्यमानीयते । अस्य संशोधनकर्मणि अस्मत्प्रियशिष्यवर्याः श्रीमन्तः पर्कळ वेङ्कटेशबायरिमहोदयाः सश्रद्धं प्रवृत्ताः सदाक्ष्यं निरवहन् । अस्मदाराध्ययोः श्रीरामविट्ठलयोः पूर्णानुग्रहममीषामुपरि सम्प्रार्थयामहे ।

इत्यनेकनारायणस्मृतयः

दि. २०.०१.२००४ — **श्रीविश्वेशतीर्थश्रीपादाः**

पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु — पेजावराधोक्षजमठाधीशाः, उडुपि

Madhva Bhagavatpada presented his maiden work Gita Bhashyam to Sri Narayana when he went to Badari for the first time.

गीताभाष्यमर्पयदुपायनमस्मै ॥ (म.वि. ६-३८)

It was Sri Jayatirtha (Sri Teekacharya) who gave the exact meaning of the words of Sri Madhva precisely as he meant them, to the scholarly world. To interpret and show the grandeur of his great work, two glosses of two eminent scholars are given here. They are

1. Bhavaratnakosha of Sri Sumatindratirtha
2. Bhavaprakashika of Sri Srinivasatirtha

Both these great scholars carry the blessings of Sri Raghavendratirtha in full measure.

Sri Raghavendratirtha says that his work is meant to clear the possible doubts of Sri Sumatindratirtha who would come in his lineage, years and years after.

भाष्यसंशयमहो गुरुवंशे ...... सार्थकमिदं सकलं स्यात् ॥ (रा.वि.)

The gloss Bhavaratnakosha by Sri Sumatindratirtha is a gem of a work to be treasured and studied in detail with care.

Another gloss by name Bhavaprakashika is by Sri Srinivasa tirtha. His commentary on Nyayamrta and other works are classics by themselves which are looked upon as very useful by every scholar.

The first volume of Gita Bhashyam was edited by an eminent scholar Prof. D. Prahlada Char in 1998, using Teeka of Jayatirtha and glosses of Sri Srinivasatirtha and Sri Raghavendratirtha

The second volume of Gita Bhashyam with these two

glosses is well-edited by Prof. Parkala Venkatesha Bayari. He has been a popular professor teaching Nyaya, Vedanta, Vyakarana. Going through two old manuscripts which were full of discrepancies, he has been able to fix the correct text and edit this work, taking lot of pains, sparing no effort. To him, I owe my grateful thanks.

I prostrate with sincere devotion to Sri Vishveshatirtha Swamiji who has been guiding Samshodhana Mandiram for its all-round development.

I thank Prof. V. Kutumba Shastry Vice-chancellor, Rashtriya Sanskrit Samsthan, New Delhi and to Sri C.S. Kaniyal, Financial Officer, Rashtriya Sanskrit Samsthan, New Delhi who are taking keen interest in all the activities of our Samshodhana Mandiram.

I am extremely grateful Prof. V.R. Panchamukhi who helped us by providing, with a lot of affection, a manuscript of Bhava ratnakosha. He has been a well-known scholar who has contributed many scholarly Sanskrit works with English translations.

Vidyavachaspati Dr. V. Prabhanjanacharya has given another manuscript of the same work Bhavaratnakosha. He has been famous in many fields like teaching, editing, publishing and in lecturing on various subjects of epics and scriptures. To him, I owe my grateful thanks. I am highly indebted to him for the timely help.

I thank the staff of Madras Oriental Research Institute who co-operated with us to secure the third manuscript of Bhavaratnakosha.

I thank M/s. Lavanya Printers who have printed neatly in a short span of time. I hope they extend the same co-operation in future also.

Dr. A.V. Nagasampige

Director

ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ 3 ಮತ್ತು 4ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯಗಳ ಸಾರಾಂಶ

ಮೂರನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ

ಎರಡನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ 39ನೆಯ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನು ಅರ್ಜುನನನ್ನು ಕುರಿತು 'ಯೋಗೇ ತು ಇಮಾಂ ಶ್ರುಣು' ಎಂದು ಭಗವಂತನನ್ನು ಕಾಣಲು ಬೇಕಾದ ಸಾಧನಗಳನ್ನು ಹೇಳುತ್ತೇನೆ ಎಂದು ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ಮಾಡಿ ಮುಂದೆ ನಿಷ್ಕಾಮಕರ್ಮವನ್ನು ಅಪರೋಕ್ಷಸಾಧನವನ್ನಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಮೂರು ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯಗಳಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಕಾಮಕರ್ಮದ ವಿವರಣೆ, ಜ್ಞಾನದ ಮಹತ್ವ ಹಾಗೂ ಪರಮಾತ್ಮನ ಮಹಿಮೆಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅದರಲ್ಲೂ ಮೂರನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯವು, ಎರಡನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ 49ನೆಯ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಿರುವ 'ಜ್ಞಾನವು 'ಕರ್ಮಕ್ಕಿಂತ ಮಿಗಿಲು' ಎಂಬ ವಿಷಯದ ಬಗ್ಗೆ ಅರ್ಜುನನ ಪ್ರಶ್ನೆ ಮತ್ತು ಉತ್ತರರೂಪವಾಗಿ ಆರಂಭಗೊಂಡಿದೆ.

ಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಕರ್ಮಗಳ ಅಂತರ :

ಭಗವಂತನ ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನವು ಕರ್ಮಕ್ಕಿಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಎಂಬ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ನಿರೂಪಣೆ ಅರ್ಜುನನಿಗೆ ಗೊಂದಲವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡಿತು. ಜ್ಞಾನವೇ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದರೆ 'ತಸ್ಮಾತ್ ಯುದ್ಧ್ಯಸ್ವ ಭಾರತ' ಎಂದು ನನ್ನನ್ನು ಕರ್ಮದಲ್ಲೇಕೆ ದೂಕುವಿ? ಕರ್ಮವು ಅನಿವಾರ್ಯವೆಂದಾದರೂ ಹಿಂಸಾಪ್ರಧಾನವಾದ, ರಾಗದ್ವೇಷಗಳು ಅನಿವಾರ್ಯವಾದ ಈ ಯುದ್ಧದಂತಹ ಕರ್ಮದಲ್ಲೇ ಏಕೆ ನಿರ್ಬಂಧ? ಎಂದು ಅರ್ಜುನನ ಎರಡು ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು.

ಅದಕ್ಕೆ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ಉತ್ತರ ಹೀಗಿದೆ- 'ಮೋಕ್ಷಕ್ಕೆ ಅರ್ಹವಾದ ಸಾಧಕವರ್ಗ ಎರಡು ವಿಧವಾಗಿದೆ. ಜ್ಞಾನಯೋಗಿಗಳು ಕೆಲವರಾದರೆ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರು ಕರ್ಮಯೋಗಿಗಳು. ಅರ್ಜುನ, ನೀನು ಕರ್ಮಯೋಗಿ. ಹೀಗಾಗಿ ನಿನ್ನನ್ನು ಕರ್ಮದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಬಂಧಿಸುತ್ತೇನೆ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಯಜ್ಞಯಾಗಾದಿ ಅನೇಕ ಕರ್ಮಗಳಿದ್ದರೂ ಅರ್ಜುನ, ನೀನು ಯುದ್ಧವನ್ನೇ ಮಾಡಬೇಕು. ರಣರಂಗಕ್ಕೆ ಬೆನ್ನು ಹಾಕಿ ಯಜ್ಞದಲ್ಲಿ ದೀಕ್ಷಿತನಾಗುವುದರಲ್ಲಿ ನಿನಗೆ ಶ್ರೇಯಸ್ಸಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ,

ಸ್ವಧರ್ಮೇ ನಿಧನಂ ಶ್ರೇಯಃ ಪರಧರ್ಮೋ ಭಯಾವಹಃ ।

ನಮ್ಮ ಪಾಲಿಗೆ ಬಂದ ಕರ್ತವ್ಯವನ್ನು ನೆರವೇರಿಸುವುದರಲ್ಲಿಯೇ ನಮ್ಮ ಶ್ರೇಯಸ್ಸು ಅಡಗಿದೆ. ಹೊರತು, ನಮ್ಮ ಪಾಲಿನ ಕರ್ತವ್ಯವನ್ನು ತೊರೆದು ಮತ್ತೊಬ್ಬರ ಕರ್ತವ್ಯವನ್ನು ನಾವು ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ಅರ್ಥವಿಲ್ಲ. ಹಾಲು ನೀರಿಗಿಂತ ಉತ್ತಮವಾದರೂ ಮೀನು ಬದುಕಲು ನೀರೇ ಬೇಕಲ್ಲವೇ? ಆದ್ದರಿಂದ ಅರ್ಜುನ, ಅಧಾರ್ಮಿಕರನ್ನು ಸದೆಬಡಿಯುವ ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ರಾಗದ್ವೇಷಗಳು ಅನಿವಾರ್ಯವಾದರೂ ಅದನ್ನು ಗೆದ್ದು ನಿಂತು ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವುದು ನಿನ್ನ ಧರ್ಮ. ಅದೇ ನನಗೆ ಪ್ರಿಯವಾದುದು.'

ಇದನ್ನು ಕೇಳಿದ ಅರ್ಜುನನ ಪ್ರಶ್ನೆ- ರಾಗ-ದ್ವೇಷಗಳನ್ನು ಗೆಲ್ಲುವುದೆಂತು? ನಮ್ಮ ಇಚ್ಛೆಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿಯೂ ಅಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ನಮ್ಮನ್ನು ತೊಡಗಿಸುವ ದುರ್ಗುಣ ಯಾವುದು? ಎಂದು.

ಅದಕ್ಕೆ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ಉತ್ತರ- 'ಕಾಮ ಏಷಃ ಕ್ರೋಧ ಏಷಃ' ಮಿತಿಮೀರಿದ ಆಸೆ, ಕ್ರೋಧಗಳಿಂದ ವ್ಯಕ್ತಿ ಮಾಡಬಾರದ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ರಜೋಗುಣ ಇವೆರಡಕ್ಕೂ ಮೂಲ. ನಮ್ಮ ಮನಸ್ಸು ಮತ್ತು ಪಂಚೇಂದ್ರಿಯಗಳೇ ಈ ಎರಡು ದುರ್ಗುಣಗಳನ್ನು ನೀರೆರೆದು ಪೋಷಿಸುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ಹಿಡಿತದಲ್ಲಿಟ್ಟು ವಿವೇಕವನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡುವ ಕಾಮ-ಕ್ರೋಧಗಳನ್ನು ಮೊದಲು ಗೆಲ್ಲು, ಎಂದು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ಹಿತವಚನ.

ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ಕಾರುಣ್ಯ :

ಅರ್ಜುನನಿಗೆ ಕರ್ತವ್ಯದ ಆವಶ್ಯಕತೆಯನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸಿದ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ತಾನು ಕರ್ತವ್ಯವಿಮುಖನಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ತಾನೂ ಅವಶ್ಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕರ್ತವ್ಯಗಳನ್ನು ನೆರವೇರಿಸುತ್ತಲಿದ್ದ. ಆದರೆ ಅವನಿಗೆ ಅದರಿಂದ ಯಾವ ಸ್ವಂತದ ಪ್ರಯೋಜನಗಳೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. 'ನಾನವಾಪ್ತಮವಾಪ್ತವ್ಯಂ'. ಕೇವಲ ಲೋಕಸಂಗ್ರಹಕ್ಕಾಗಿ ತಾನು ಇದನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದೇನೆ ಎನ್ನುತ್ತಾನೆ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ-

ಉತ್ಸೀದೇಯುರಿಮೇ ಲೋಕಾಃ ನ ಕುರ್ಯಾಂ ಕರ್ಮ ಚೇದಹಂ ।

'ಅರ್ಜುನ, ಕಿರಿಯರು ಹಿರಿಯರನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಾರೆ. ನಾನು ಕರ್ತವ್ಯಗಳನ್ನು ನೆರವೇರಿಸದಿದ್ದರೆ ನನ್ನನ್ನು ನಿದರ್ಶನವನ್ನಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಜನರೂ ಕರ್ತವ್ಯವಿಮುಖರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಕರ್ಮವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುದುದರಿಂದ ನನಗೇನೂ ಬಾಧಕವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಮುಗ್ಧ ಜನ ಅದರಿಂದ ಅನರ್ಥಕ್ಕೀಡಾಗುತ್ತಾರೆ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ನಾನೂ

ನಿತ್ಯಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತೇನೆ.' ಎಂತಹ ಲೋಕಪ್ರಿಯತೆ ಭಗವಂತನದು! ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಅವನ ಸಂದೇಶ-

ನ ಬುದ್ಧಿಭೇದಂ ಜನಯೇತ್ ಅಜ್ಞಾನಾಂ ಕರ್ಮಸಂಗಿನಾಂ।
ಜೋಷಯೇತ್ ಸರ್ವಕರ್ಮಾಣಿ ವಿದ್ವಾನ್ ಯುಕ್ತಃ ಸಮಾಚರನ್ ॥

ತಿಳಿದವರು ಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ಕರ್ಮದಲ್ಲಿ ಗೊಂದಲವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡಬಾರದು. ದೇವರಲ್ಲಿ ಮನಸ್ಸನ್ನು ನೆಲೆಗೊಳಿಸಿ ತಾನು ಕರ್ಮವನ್ನು ಆಚರಿಸುತ್ತಲೇ ಆ ಮೂಲಕ ಅವರ ಗೊಂದಲವನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಬೇಕು.

ಕರ್ಮದ ರಹಸ್ಯ :

ನಾವು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಸತ್ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತೇವೆ, ಮತ್ತೆ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ದುಷ್ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತೇವೆ. ಇವುಗಳಿಗೆ ಯಾರು ಹೊಣೆ? ನಮ್ಮ ಕರ್ಮಕ್ಕೆ ನಾವೇ ಕಾರಣರು ಎಂದು ನಾಸ್ತಿಕರು ಹೇಳಿದರೆ, 'ಎಲ್ಲ ದೇವರೇ ಮಾಡಿಸಿದ' ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ ತಿಳಿಯದ ಆಸ್ತಿಕರು. ಆದರೆ ವಸ್ತುಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ಹೀಗೆ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ-

ಪ್ರಕೃತೇಃ ಕ್ರಿಯಮಾಣಾನಿ ಗುಣೈಃ ಕರ್ಮಾಣಿ ಸರ್ವಶಃ ।
ಅಹಂಕಾರವಿಮೂಢಾತ್ಮಾ ಕರ್ತಾಹಮಿತಿ ಮನ್ಯತೇ ॥

ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತಿ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಪರಮಾತ್ಮ, ಜೀವಸ್ವಭಾವ, ಜಡಪ್ರಕೃತಿ ಎಂದು ಮೂರು ಅರ್ಥ. ಸಕಲಕರ್ಮಗಳನ್ನು ನಮ್ಮ ಮೂಲಭೂತ ಸ್ವಭಾವವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿ ನಮ್ಮ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮನೇ ಮಾಡಿಸುತ್ತಾನೆ. ಆದರೆ ಅಜ್ಞಾನಿಗಳು ದೇವರನ್ನು ಮರೆತು ನಾನೇ ಮಾಡಿದೆ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಅರೆಬರೆ ಜ್ಞಾನಿಗಳು ತನ್ನನ್ನು ಹೊರಗಿಟ್ಟು ದೇವರೇ ಮಾಡಿಸಿದ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ವಸ್ತುತಃ ದೇವರು, ಜೀವ ಇಬ್ಬರೂ ಸೇರಿ ಕರ್ಮವನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಾರೆ. ಅವರಲ್ಲಿ ದೇವರು ಸ್ವತಂತ್ರ, ನಾವು ಪರತಂತ್ರರು. ದೇವರು ಸ್ವತಂತ್ರನಾದರೂ ತನಗಿಷ್ಟ ಬಂದಂತೆ ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ನಮ್ಮ ಮೂಲಭೂತ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿಯೇ ಅವನು ನಮ್ಮಿಂದ ಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸುತ್ತಾನೆ. ಇದು ಕರ್ಮದ ರಹಸ್ಯ. ಹೀಗೆ ಜ್ಞಾನಿಗಳು ತಿಳಿಯುತ್ತಾರೆ.

ಇವಿಷ್ಟು 3ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ ಗೀತೆಯಲ್ಲಿ ಬಂದಿರುವ ವಿಶೇಷಾಂಶಗಳು.

ಮೂರನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ ಭಾಷ್ಯದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ :

ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ವಿವಾದಾಸ್ಪದವಾದ ಎರಡು ವಿಷಯಗಳು ಬರುತ್ತವೆ- ಒಂದು

ಜ್ಞಾನಮಾರ್ಗ ಮತ್ತು ಕರ್ಮಮಾರ್ಗಗಳ ಸ್ವರೂಪ. ಮತ್ತೊಂದು ಜಗಚ್ಚಕ್ರ. ಇವೆರಡರ ಬಗ್ಗೆ ಭಾಷ್ಯತ್ರಯದಲ್ಲಿ ವಿಭಿನ್ನ ದೃಷ್ಟಿಗಳು ಇವೆ. ಅದನ್ನು ಮುಂದೆ ಪರಿಶೀಲಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಜ್ಞಾನಮಾರ್ಗ ಮತ್ತು ಕರ್ಮಮಾರ್ಗಗಳು :

ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನು 'ಲೋಕೇಽಸ್ಮಿನ್ ದ್ವಿವಿಧಾ ನಿಷ್ಠಾ' ಎನ್ನುತ್ತಾ ಜ್ಞಾನಮಾರ್ಗದಿಂದ ಕೆಲವರಿಗೆ ಮೋಕ್ಷ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರಿಗೆ ಕರ್ಮಮಾರ್ಗದಿಂದ ಮೋಕ್ಷ ಎಂದಿದ್ದಾನೆ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಆ ಎರಡು ಗುಂಪುಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸಾಧಕರ ಹೆಸರನ್ನೂ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ-

ಜ್ಞಾನಯೋಗೇನ ಸಾಂಖ್ಯಾನಾಂ ಕರ್ಮಯೋಗೇನ ಯೋಗಿನಾಂ ।

ಸನಕಾದಿಗಳು ಜ್ಞಾನಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವವರು; ಜನಕಾದಿ ರಾಜರ್ಷಿಗಳು ಕರ್ಮಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ.

ಇದರಿಂದ ಮೋಕ್ಷಕ್ಕೆ ಎರಡು ದಾರಿಗಳನ್ನು ತೆರೆದಿಟ್ಟಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಕರ್ಮಮಾರ್ಗ. ಇವೆರಡರಲ್ಲಿ ಯಾವುದನ್ನು ಅರಸಿದರೂ ಸಿಗುವ ಫಲ ಒಂದೇ-ಮೋಕ್ಷ

ಯತ್ಸಾಂಖ್ಯೈಃ ಪ್ರಾಪ್ಯತೇ ಸ್ಥಾನಂ ತದ್ಯೋಗೈರಪಿ ಗಮ್ಯತೇ ।

ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆಯೇ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ- ಸಂನ್ಯಾಸಿಗಳಿಗೆ ಜ್ಞಾನಯೋಗ, ಗೃಹಸ್ಥರಿಗೆ ಕರ್ಮಯೋಗ.

'ಸಾಂಖ್ಯಾನಾಂ .... ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯಾದೇವ ಕೃತಸಂನ್ಯಾಸಾನಾಂ .... (ಜ್ಞಾನಯೋಗೇನ)' 'ಕರ್ಮಯೋಗೇನ ಯೋಗಿನಾಂ= ಕರ್ಮಿಣಾಂ'

ಹೀಗೆ ಹೇಳುವ ಮೂಲಕ ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯ, ಮೋಕ್ಷವು ಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಕರ್ಮ ಇವೆರಡರಿಂದಲೂ ಲಭ್ಯವೆನ್ನುವ ಭಾಸ್ಕರರ ವಾದವನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿದೆ.

ರಾಮಾನುಜಭಾಷ್ಯ ಕರ್ಮಯೋಗ ಪೂರ್ವರಂಗ, ಜ್ಞಾನಯೋಗ ಉತ್ತರರಂಗ. ನಿಷ್ಕಾಮಕರ್ಮಗಳ ಅನುಷ್ಠಾನದಿಂದ ಮನಸ್ಸಿನ ರಾಗಾದಿದೋಷಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡರೆ ಜ್ಞಾನದ ಕಿಡಿ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಹತ್ತಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಜ್ಞಾನಕರ್ಮಗಳಿಗೆ ಸಾಧ್ಯಸಾಧನಭಾವವನ್ನು ಗೀತೆ ತಿಳಿಸಿದೆ ಎನ್ನುತ್ತದೆ, ಆ ಭಾಷ್ಯ-

'ವಿಷಯವ್ಯಾಕುಲಬುದ್ಧಿಯುಕ್ತಾನಾಂ ಕರ್ಮಯೋಗೇ ಅಧಿಕಾರಃ; ಅವ್ಯಾಕುಲ-ಬುದ್ಧೀನಾಂ ತು ಜ್ಞಾನಯೋಗೇ ಅಧಿಕಾರಃ ಉಕ್ತಃ'

ಆದರೆ ಶ್ರೀಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯ ಇವೆರಡರಕ್ಕಿಂತಲೂ ವಿಭಿನ್ನ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಕರ್ಮಯೋಗ, ಜ್ಞಾನಯೋಗ ಎನ್ನುವುದು ಬಾಹ್ಯ ಆಶ್ರಮಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲ. ಆತ್ಮಸ್ವರೂಪಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಸಾಧಕವರ್ಗ ಅದು. ದೇವತೆಗಳು, ಸನಕಾದಿಋಷಿಗಳು ಜ್ಞಾನನಿಷ್ಠರು, ಮನುಷ್ಯೋತ್ತಮರು ಕರ್ಮನಿಷ್ಠರು. ಅಂದಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಒಬ್ಬರಿಗೆ ಮತ್ತೊಂದು ಇಲ್ಲ ಎನ್ನುವಂತಿಲ್ಲ. ಇಬ್ಬರೂ ಜ್ಞಾನಯೋಗಿಗಳೇ. ಗೃಹಸ್ಥ ಕರ್ಮವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಜ್ಞಾನಮಾರ್ಗವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದವರು ಜ್ಞಾನಯೋಗಿಗಳು. ಗೃಹಸ್ಥಾಶ್ರಮದಲ್ಲೇ ಇದ್ದು ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಅರಸುವವರು ಕರ್ಮಯೋಗಿಗಳು.

'ಗೃಹಸ್ಥಾದಿಕರ್ಮತ್ಯಾಗೇನ ಜ್ಞಾನನಿಷ್ಠಾಃ ಸನಕಾದಿವತ್ ।
ತಸ್ಥಾ ಏವ ಜ್ಞಾನನಿಷ್ಠಾಶ್ಚ ಜನಕಾದಿವತ್ ॥'

ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೂ ಕರ್ಮವಿದೆ, ಕರ್ಮಿಗಳಿಗೂ ಜ್ಞಾನವಿದೆ. ಕರ್ಮ ಮತ್ತು ಜ್ಞಾನಗಳ ಅಲ್ಪತ್ವ-ಭೂಯಸ್ತ್ವಗಳಿಂದಾಗಿಯಷ್ಟೇ ಜ್ಞಾನಯೋಗಿ, ಕರ್ಮಯೋಗಿಗಳೆಂಬ ವಿಭಾಗ.

ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಆಚಾರ್ಯರು ಸಂನ್ಯಾಸಾಶ್ರಮದ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾರೆ- ಗೃಹಸ್ಥರಿಗೂ ಮೋಕ್ಷವಿದೆ. ಆದರೆ, ಗೃಹಸ್ಥರಿಗೆ ಕುಟುಂಬದ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಇರುವುದರಿಂದ ದೇವರಲ್ಲಿ ಮನಸ್ಸು ಏಕಾಗ್ರವಾಗುವುದಿಲ್ಲ-

'ಅಪ್ರಯತತ್ವಮೇವ ಹಿ ಪ್ರಾಯೋ ಗೃಹಸ್ಥಾದೀನಾಂ ಇತರಕರ್ಮೋದ್ಯೋಗಾತ್।
ಅಪ್ರಯತಾನಾಂ ಚ ನ ಜ್ಞಾನಮ್ ।'

ಆದರೆ ಜನಕಾದಿಗಳಂತಹ ಕೆಲವು ಸಾಧಕರು ಗೃಹಸ್ಥಾಶ್ರಮಿಗಳಾಗಿದ್ದೇ ಮನಸ್ಸಿನ ಹಿಡಿತವನ್ನು ಸಾಧಿಸುವವರಿದ್ದಾರೆ. ಪಾದ್ಮಪುರಾಣದ ಆಧಾರದಲ್ಲಿ ಆಚಾರ್ಯರು ಇದನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದ್ದಾರೆ-

ದೇವಾದೀನಾಂ ಆದಿರಾಜ್ಞಾಂ ಮಹೋದ್ಯೋಗೇಽಪಿ ನೋ ಮನಃ ।
ವಿಷ್ಣೋಶ್ಚಲತಿ ತದ್ಯೋಗೋಽಪ್ಯತೀವ ಹರಿತೋಷಣಂ ॥

'ದೇವತೆಗಳು, ಸ್ವಾಯಂಭುವ ಮನುವಿನಂತಹ ಆದಿರಾಜರು ಇತರ ಲೌಕಿಕ ಉದ್ಯೋಗಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದರೂ ಅವರ ಮನಸ್ಸು ದೇವರಿಂದ ವಿಚಲಿತವಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವರು ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಅಧಿಕಾರದ ಉಪಭೋಗವೂ ಭಗವಂತನ ಪ್ರೀತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆ.'

ಹೀಗೆ ಮಾಧ್ವಭಾಷ್ಯ ಸಂನ್ಯಾಸಿಗಳು ಜ್ಞಾನಯೋಗಿಗಳು, ಗೃಹಸ್ಥರು ಕರ್ಮಯೋಗಿಗಳು ಎನ್ನುವುದನ್ನು ಒಪ್ಪಿಲ್ಲ. ಗೃಹಸ್ಥರಾಗಲೀ, ಸಂನ್ಯಾಸಿಗಳಾಗಲೀ ಅವರವರ ಮೂಲಯೋಗ್ಯತೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಕರ್ಮಯೋಗಿಗಳೋ ಜ್ಞಾನಯೋಗಿಗಳೋ ಆಗಲು ಸಾಧ್ಯ. ಹೀಗೆ ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯಕ್ಕಿಂತ ವಿಭಿನ್ನವಾದ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಮಾಧ್ವಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿದೆ.

ರಾಮಾನುಜಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಕರ್ಮವು ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಗಳಿಸಲು ಇರುವ ಒಂದು ಅಂಗ ಮಾತ್ರ. ಮಹಡಿ ಏರಿದ ಮೇಲೆ ಏಣಿ ನಿರುಪಯುಕ್ತವಾದಂತೆ ಜ್ಞಾನದ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ತಲುಪಿದ ಮೇಲೆ ಕರ್ಮದ ನಿರ್ಬಂಧವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಮಾಧ್ವಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನಯೋಗಿಗಳಿಗೂ ಕರ್ಮವಿದೆ. ಕರ್ಮವು ಅಲ್ಪವಾದುದರಿಂದಷ್ಟೇ ಅವರಿಗೆ ಜ್ಞಾನಯೋಗಿಗಳು ಎಂದು ಹೆಸರು. ರಾಘವೇಂದ್ರ ಸ್ವಾಮಿಗಳ ವಿವೃತಿಯಲ್ಲಿ ಇದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ-

'ಸಾಂಖ್ಯಾನಾಂ ಅಪ್ರಚುರ-ಕರ್ಮೋಪೇತ-ಪ್ರಚುರಜ್ಞಾನೋಪಾಯೇನ ಜಪ-ಧ್ಯಾನಾದಿನಾ ಮುಕ್ತಿಃ, ಯೋಗಿನಾಂ= ಕರ್ಮರೂಪ-ಉಪಾಯವತಾಂ, ಕರ್ಮಯೋಗೇನ= ಅಪ್ರಚುರಜ್ಞಾನೋಪೇತೇನ ಪ್ರಚುರಕರ್ಮೋಪಾಯೇನ ಮುಕ್ತಿಃ....। ಅತ್ರ ನೀರಮಿಶ್ರಿತಕ್ಷೀರೇ ಕ್ಷೀರಶಬ್ದಪ್ರಯೋಗವತ್ ಪ್ರಾಚುರ್ಯ-ಅಪ್ರಾಚುರ್ಯಾಭಿಪ್ರಾಯೇಣ ಜ್ಞಾನಯೋಗೇನ ಕರ್ಮಯೋಗೇನ ಇತಿ ವಿಶ್ಲೈಕೋಕ್ತಿರಿತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ ॥' (3.3. ಗೀತಾವಿವೃತಿ)

ಮಾಧ್ವ ಭಾಷ್ಯದಂತೆ, ಗೀತೆಯಲ್ಲಿರುವ 'ನಿಷ್ಠಾ' ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಮೋಕ್ಷವೆಂದು ಅರ್ಥ. ಮೋಕ್ಷದ ಪರಿಪೂರ್ಣತೆಗೆ ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನ ಮಾತ್ರ ಕಾರಣವಲ್ಲ. ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನ ಬಂದ ಮೇಲೂ ವಿಹಿತಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಲೇ ಇರಬೇಕು. ಆಗ ಮಾತ್ರ ಪರಿಪೂರ್ಣ ಮುಕ್ತಿ ದೊರಕುವುದು. ಹೀಗೆ ಮಾಧ್ವದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನಕ್ಕಿಂತ ಪೂರ್ವದಲ್ಲೂ ಜ್ಞಾನ ಬಂದ ಮೇಲೂ ಕರ್ಮದ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಇದೆ. ಜ್ಞಾನಕ್ಕಿಂತ ಮೊದಲು ಮಾಡಿದ ಕರ್ಮಗಳು ಅಂತಃಕರಣಶುದ್ಧಿಯ ಮೂಲಕ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಸಾಧನಗಳೂ ಆಗುತ್ತವೆ. ಅದರಂತೆ, ಶ್ರವಣಾದಿಗಳಿಂದ ಸಂಪಾದಿಸಿದ ಪುಣ್ಯವು ಮೋಕ್ಷದ ಆನಂದವೃದ್ಧಿಗೂ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಅದನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರು ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ-

ಸುಕೃತಮಪಿ ಅಪ್ರಿಯಂ ಮಾನುಷ್ಯಾದಿಫಲಂ ಜಹಾತಿ ।
ನ ಬೃಹತ್ಫಲಂ ಉಪಾಸನಾದಿಜನಿತಂ ॥ **(ಗೀ.ಭಾ. 2.50)**

'ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನ ಬಂದಾಗ ಮನುಷ್ಯಾದಿಜನ್ಮಪ್ರಾಪ್ತಿಗೆ ಕಾರಣವಾದ ಪುಣ್ಯಗಳು ನಾಶವಾಗುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಉಪಾಸನೆಯಿಂದ, ನಿವೃತ್ತಕರ್ಮಗಳಿಂದ ಬಂದ ಪುಣ್ಯ ನಾಶವಾಗುವುದಿಲ್ಲ'. ಅಂತಹ ಪುಣ್ಯದ ಫಲವನ್ನು ಟೀಕೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ-

'ಬೃಹತ್= ಪ್ರಾಕ್ ಮುಕ್ತೇಃ ಜ್ಞಾನಾದಿವಿವೃದ್ಧಿಲಕ್ಷಣಂ, ತದನಂತರಂ ಚ ಆನಂದವೃದ್ಧಿರೂಪಂ ಫಲಂ'

ಹೀಗೆ ನಿವೃತ್ತಕರ್ಮದಿಂದ ಬರುವ ಪುಣ್ಯವು ಜ್ಞಾನಕ್ಕಷ್ಟೇ ಸೀಮಿತವಾಗಿರದೆ ಮೋಕ್ಷಕ್ಕೂ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ.

ಜ್ಞಾನೋತ್ತರದಲ್ಲೂ ಸಾಧಕನು ಕರ್ಮವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಇರಬಾರದು. ಹಾಗೆ ಮಾಡಿದರೆ ಅವನಿಗೆ ಮೋಕ್ಷದ ಆನಂದದಲ್ಲಿ ಹ್ರಾಸವಾಗುತ್ತದೆ.

ಹೀಗೆ ರಾಮಾನುಜ ಮತವು ಕರ್ಮದ ಪಾತ್ರವನ್ನು ಜ್ಞಾನಕ್ಕಷ್ಟೇ ಸೀಮಿತಗೊಳಿಸಿದ್ದರೆ ಮಾಧ್ವಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಮೋಕ್ಷಕ್ಕೂ ಕರ್ಮವು ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಅಂದಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಭಾಸ್ಕರಮತದಂತೆ ದ್ವೈತಸಿದ್ಧಾಂತದಲ್ಲಿ ಮೋಕ್ಷವು ಜ್ಞಾನ-ಕರ್ಮಸಮುಚ್ಚಯ ಸಾಧ್ಯ ಎಂದು ಒಪ್ಪಲಾಗಿಲ್ಲ. ಭಾಸ್ಕರರು ಜ್ಞಾನ-ಕರ್ಮ ಎರಡಕ್ಕೂ ಸಮಪ್ರಾಧಾನ್ಯವನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ, ದ್ವೈತದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನವೇ ಮೋಕ್ಷಕ್ಕೆ ಸಾಧನ. ಕರ್ಮವು ಜ್ಞಾನಸಾಧ್ಯವಾದ ಮೋಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಆನಂದವೃದ್ಧಿಗೆ ಕಾರಣ.

ಹೀಗೆ ತೃತೀಯಾಧ್ಯಾಯದ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಈ ಅಂಶ ಇತರ ಭಾಷ್ಯಗಳಿಗಿಂತ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಇದೇ ಅಧ್ಯಾಯದ 17ನೆಯ ಶ್ಲೋಕವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತುತಪಡಿಸುವುದು ಅಸಂಗತವಾಗಲಾರದು.

ಮೂರನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ 17ನೆಯ ಶ್ಲೋಕ ಶಾಂಕರ ಮಾಧ್ವಭಾಷ್ಯಗಳಂತೆ ಪರಸ್ಪರ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಆ ಶ್ಲೋಕಕ್ಕೆ ಬ್ರಹ್ಮಾಪರೋಕ್ಷವನ್ನು ಪಡೆದವನಿಗೆ ಕರ್ತವ್ಯದ ನಿಬಂಧನೆ ಇಲ್ಲ, ಎಂದು ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯವು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮಾಡಿದರೆ ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನ ಪಡೆದ ಜ್ಞಾನಿಗೂ ಕರ್ಮದ ನಿಬಂಧನೆ ಇದ್ದೇ ಇದೆ. ಅಸಂಪ್ರಜ್ಞಾತಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿದ್ದರೆ ಮಾತ್ರ ಕರ್ಮದಿಂದ ವಿನಾಯಿತಿ ಎಂದು ಮಾಧ್ವಭಾಷ್ಯ ಹೇಳುತ್ತದೆ.

ಆ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ 'ಆತ್ಮರತಿರೇವ ಸ್ಯಾತ್ ತಸ್ಯ ಕಾರ್ಯಂ ನ ವಿದ್ಯತೇ' ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. 'ಯಾರು ಆತ್ಮಧ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ನಿರತನೋ ಅವನಿಗೆ ಕರ್ತವ್ಯದ ನಿಬಂಧನೆ ಇಲ್ಲ' ಎಂದು ಅದರ ಅರ್ಥ. ಇದನ್ನು ಎರಡೂ ರೀತಿಯಿಂದ ಅರ್ಥೈಸಬಹುದು. ಆತ್ಮನ ಧ್ಯಾನದಲ್ಲಿ

ನಿರತನಾಗುವ ಯೋಗ್ಯತೆ ಬಂದಾಗ ಮತ್ತೆಂದೂ ಅವನಿಗೆ ಕರ್ಮದ ನಿರ್ಬಂಧವಿಲ್ಲ' ಎಂದೂ ಅದನ್ನು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಬಹುದು. 'ಯತ್ಪತತಿ ತದ್ ಗುರು- ಮೇಲಿಂದ ಕೆಳಕ್ಕೆ ಬೀಳುವ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಭಾರವಿದೆ' ಎಂದರೆ ಒಂದು ವಸ್ತು ಒಮ್ಮೆ ಬಿದ್ದರೂ ಸಾಕು, ಅದರಲ್ಲಿ ಸದಾಕಾಲವೂ ಭಾರವಿದೆ ಎಂದೇ ಅರ್ಥ. ಅದರಂತೆ ಸಾಧಕರು ಒಮ್ಮೆ ಧ್ಯಾನಾವಸ್ಥೆಗೆ ಹೋದರೆ ಸಾಕು, ಮತ್ತೆಂದೂ ಕರ್ಮ ಬೇಡ.

ಅಥವಾ 'ಆತ್ಮರತನಾಗಿದ್ದಾಗ ಕರ್ಮವಿಲ್ಲ; ಅನಂತರ ಕರ್ಮದ ನಿಬಂಧನೆ ಇದ್ದೇ ಇದೆ' ಎಂದೂ ಅದಕ್ಕೆ ಅರ್ಥವಾಗಬಹುದು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ- 'ಭುಂಜಾನೋ ನೋತ್ಸೃಜೇದ್ ವಾಚಂ- ಊಟ ಮಾಡುವವನು ಮಾತನಾಡಬಾರದು'. ಇದಕ್ಕೆ ಅಂತಹವನು ಎಂದೂ ಮಾತನಾಡಬಾರದು ಎಂದು ಅರ್ಥವಲ್ಲ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾತನಾಡಬಾರದು ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಅರ್ಥ.

ಹೀಗೆ ಭಾಷಾಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಎರಡೂ ವಿಧವಾದ ಪ್ರಯೋಗಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಇವೆರಡರಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ವಿಧದ ಅರ್ಥವೇ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಅದಕ್ಕೆ ಬಾಧಕವಿದ್ದರೆ ಮತ್ತೊಂದು ಅರ್ಥವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಆದ್ದರಿಂದ ಸಮಾಧಿದೆಸೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕರ್ಮದ ನಿಬಂಧನೆ ಇಲ್ಲ, ಎನ್ನುವ ಅರ್ಥವೇ ಈ ಶ್ಲೋಕಕ್ಕೆ ಉಚಿತವಾದುದು.

ಆದರೆ ಹೀಗೆ ಅರ್ಥ ಮಾಡಿದರೆ ಒಂದು ತೊಂದರೆ ಇದೆ. ಮುಂದಿನ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ (18ರಲ್ಲಿ) 'ಸಮಾಧಿಸ್ಥನು ಕರ್ತವ್ಯವನ್ನು ಮಾಡಿದರೂ ಅದರಿಂದ ಪ್ರಯೋಜನವಿಲ್ಲ' ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಸಮಾಧಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಮಾಡುವ ಸಂಭವವೇ ಇಲ್ಲದಿರುವಾಗ ಅದರಿಂದ ಪ್ರಯೋಜನವಿಲ್ಲವೆಂದು ನಿಷೇಧಿಸಿರುವುದು ಹೇಗೆ? ಅದಕ್ಕೆ ಆಚಾರ್ಯರ ಉತ್ತರ- ಜ್ಞಾನಿಯು ಸಮಾಧಿಗೆ ಪ್ರವೇಶ ಮಾಡುವ ಮೊದಲು ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವವನಿಗೆ 'ಸಂಧ್ಯಾಕಾಲದಲ್ಲಿ ನನ್ನನ್ನು ಎಚ್ಚರಿಸು' ಎಂದು ಹೇಳಿ ಸಮಾಧಿ ಬಿಟ್ಟು ಸಂಧ್ಯಾದಿ ನಿತ್ಯಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡುವ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಇಲ್ಲ ಎಂದು ಅದರ ಅರ್ಥ.

ಹೀಗೆ ಸಮಾಧಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಜ್ಞಾನಿಗೆ ಕರ್ಮದ ವಿನಾಯಿತಿಯೇ ಹೊರತು ಇತರ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕರ್ತವ್ಯದ ನಿಬಂಧನೆ ಜ್ಞಾನಿಗೂ ಇದೆ. ಇದು ಆಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿರುವ ಅರ್ಥ.

ಜಗಚ್ಚಕ್ರ :

ಮತತ್ರಯದಲ್ಲಿ ವೈಷಮ್ಯವಿರುವ ಮತ್ತೊಂದು ಅಂಶ ಜಗಚ್ಚಕ್ರದ ಸಮರ್ಥನೆ. ಮೂರನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ 14 ಮತ್ತು 15ನೆಯ ಶ್ಲೋಕಗಳು ಈ ಜಗಚ್ಚಕ್ರದ

ಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತವೆ. ಈ ಚಕ್ರದ ಚಾಲನೆ ಕರ್ಮದಿಂದ ನಡೆಯುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ನೀನು ಕರ್ಮವನ್ನು ಮಾಡು, ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಜೀವನವೇ ವ್ಯರ್ಥ- ಮೋಘಂ ಪಾರ್ಥ ಸ ಜೀವತಿ, ಎಂದಿದ್ದಾನೆ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ.

ಭೂತ, ಅನ್ನ, ಪರ್ಜನ್ಯ, ಯಜ್ಞ, ಕರ್ಮ, ಬ್ರಹ್ಮ, ಅಕ್ಷರ ಇವು ಈ ಚಕ್ರದಲ್ಲಿ ಘಟಕವಾದ ಅಂಶಗಳು. ಈ ಏಳರಲ್ಲಿ ಆರಂಭದ ಅನ್ನ ಮತ್ತು ಕೊನೆಯ ಅಕ್ಷರ ಇವೆರಡಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧವೇ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ 'ಚಕ್ರ' ಎನ್ನುವ ಶಬ್ದ ಸಮಂಜಸವೆನಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ, ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯ ಅವೆರಡಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ತೋರಿಸಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಇದೊಂದು ಸರಪಳಿಯಾದೀತೇ ಹೊರತು, ಚಕ್ರವಾಗಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ, ಆಚಾರ್ಯರು ಅವೆರೆಡಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ತೋರಿಸಿದ್ದಾರೆ- 'ತಾನಿ ಚ ಅಕ್ಷರಾಣಿ ಭೂತಾಭಿವ್ಯಂಗ್ಯಾನೀತಿ ಚಕ್ರಂ' ಕೊನೆಯ ಕೊಂಡಿ ಅಕ್ಷರವು (ವೇದವು) ಆರಂಭದಲ್ಲಿರುವ ಭೂತದಿಂದ (ಜೀವರಿಂದ) ವ್ಯಂಗ್ಯವಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ಕೊನೆಯಿಂದ ಹಿಂದೆ ಹಿಂದೆ ಬಂದಾಗ- ವೇದದಿಂದ ಬ್ರಹ್ಮ, ಬ್ರಹ್ಮನಿಂದ ಕರ್ಮ (ಕ್ರಿಯಾ), ಕರ್ಮದಿಂದ ಯಜ್ಞ, ಯಜ್ಞದಿಂದ ಮಳೆ, ಮಳೆಯಿಂದ ಧಾನ್ಯ, ಧಾನ್ಯದಿಂದ ಜೀವಿಗಳು, ಜೀವಿಗಳಿಂದ ವೇದ. ಹೀಗೆ ಒಂದು ವೃತ್ತ ಪೂರ್ಣಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ.

ಇನ್ನು ಈ ಸರಪಳಿಯಲ್ಲಿ ಘಟಕವಾದ ಏಳು ಕೊಂಡಿಗಳು ಯಾವುವು? ಈ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಮತತ್ರಯಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ವೈಮತ್ಯವಿದೆ. 'ಯಜ್ಞಃ ಕರ್ಮಸಮುದ್ಭವಃ' ಎಂಬ ಗೀತೆಯ ಮಾತು ಮೇಲ್ನೋಟಕ್ಕೆ ಸರಳವಾಗಿದ್ದರೂ ಅಲ್ಲಿ ವಿಚಾರ ಮಾಡಬೇಕಾದ ಅಂಶವಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ, ಯಜ್ಞವೆಂದರೆ ಯಾಗ. ಯಾಗವೆಂದರೆ ಅಗ್ನಿಯ ಮುಂದೆ ಕುಳಿತು ಮಾಡುವ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ರಿಯೆ. ಅಂತಹ ಕ್ರಿಯೆ ಕರ್ಮಸಮುದ್ಭವವಾಗುವುದು ಹೇಗೆ? ಇದಕ್ಕೆ ಅದ್ವೈತಭಾಷ್ಯ ನೀಡಿದ ಸಮಾಧಾನ- 'ಯಜ್ಞಃ ಅಪೂರ್ವಂ' ಯಜ್ಞವೆಂದರೆ ಪುಣ್ಯ. ಅದು ಋತ್ವಿಜರ ಕ್ರಿಯೆಯಿಂದಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ 'ಯಜ್ಞವು ಕರ್ಮದಿಂದ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ' ಎಂಬ ಗೀತೆಯ ಮಾತು ಸರಿ ಹೊಂದುತ್ತದೆ.

ರಾಮಾನುಜಭಾಷ್ಯವು ಯಜ್ಞಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಋತ್ವಿಜರು ನಡೆಸುವ ಹೋಮಕ್ರಿಯೆ ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳಿ ಕರ್ಮಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಬೇರೆ ಅರ್ಥವನ್ನು ಮಾಡಿದೆ- 'ದ್ರವ್ಯಾರ್ಜನಾದಿಕರ್ತೃವ್ಯಾಪಾರರೂಪಕರ್ಮಸಮುದ್ಭವಃ'. ಯಜ್ಞ ನಡೆಯಬೇಕಾದರೆ ಹಣ ಬೇಕು. ಹೋಮದ್ರವ್ಯಗಳು ಬೇಕು. ಅದನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಲು ಯಜಮಾನನು ನಡೆಸುವ ಕ್ರಿಯೆಯೇ ಕರ್ಮ. ಅದರಿಂದಾಗಿ ಯಜ್ಞ ನಡೆಯುತ್ತದೆ.

ಮಾಧ್ವಭಾಷ್ಯದ ವಿವರಣೆ ಹೀಗಿದೆ- 'ಯಜ್ಞೋ ದೇವತಾಮುದ್ದಿಶ್ಯ ದ್ರವ್ಯತ್ಯಾಗಃ,

ಕರ್ಮ ಇತರಕ್ರಿಯಾ'. ಯಜ್ಞಶಬ್ದದ ರೂಢಾರ್ಥ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಹೆಸರೆತ್ತಿ ಕರೆದು ಅಗ್ನಿಯಲ್ಲಿ 'ನ ಮಮ' ಎಂದು ಹವಿಸ್ಸನ್ನು ಹಾಕುವ ಕ್ರಿಯೆ. ಈ ಕ್ರಿಯೆ ನಡೆಯಬೇಕಾದರೆ ಹವಿಸ್ಸನ್ನು ಸಿದ್ಧಗೊಳಿಸಬೇಕು. ಅದು ಕರ್ಮ. ಹೀಗೆ ಕರ್ಮದಿಂದ ಯಜ್ಞವು ನಡೆಯುತ್ತದೆ.

ಎರಡನೆಯ ಸಮಸ್ಯೆ- 'ಯಜ್ಞಾದ್ ಭವತಿ ಪರ್ಜನ್ಯಃ' ಎಂಬ ಅಂಶ. ಅದು 'ಅನ್ನಾದ್ ಭವಂತಿ ಭೂತಾನಿ' ಎಂಬಂತೆ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ತಿಳಿದ ಅಂಶವಲ್ಲ. ಅಲೌಕಿಕವಾದುದು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಪುರಾಣವಾಕ್ಯದ ಆಧಾರವನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಮೂವರೂ ಭಾಷ್ಯಕಾರರೂ ಯಜ್ಞದಿಂದ ಮೋಡಗಳಾಗಿ ಮಳೆಯಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಸಮರ್ಥಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮಾಧ್ವಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ 'ಪರ್ಜನ್ಯ'ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಮೋಡಗಳಿಗೆ ಅಭಿಮಾನಿಯಾದ ಸೂರ್ಯ ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನೂ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಯಜ್ಞದಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟ ಆಹುತಿಯಿಂದ ಆದಿತ್ಯದೇವತೆಗೆ ಬಲಾದಿವೃದ್ಧಿಯಾಗಿ ಅವನಿಂದಾಗಿ ಮಳೆಯಾಗುತ್ತದೆ, ಎಂದೂ ಒಂದು ಅರ್ಥ.

ಮೂರನೆಯ ವೈಮತ್ಯ- 15ನೆಯ ಶ್ಲೋಕದ ಬ್ರಹ್ಮ, ಅಕ್ಷರಶಬ್ದಗಳಿಗೆ ಅರ್ಥ. ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಶಬ್ದಕ್ಕೆ 'ವೇದ' ಎಂದು ಅರ್ಥ ಮಾಡಿ ಯಜ್ಞಾದಿ ಕರ್ಮಗಳು ವೇದಗಳಿಂದ ಆಗುತ್ತವೆ. ಅಂತಹ ವೇದವು 'ಅಕ್ಷರ' ದಿಂದಾಗಿದೆ. ಅಕ್ಷರ ಎಂದರೆ ಬ್ರಹ್ಮ, ಈಶ್ವರ. ಈಶ್ವರನಿಂದ ಅನಾಯಾಸವಾಗಿ ರಚಿತವಾಗಿವೆ ವೇದಗಳು, ಎನ್ನುವ ಅರ್ಥವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಇದನ್ನು ಶ್ರೀಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು ವಿಸ್ತೃತವಾಗಿ ವಿಮರ್ಶಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಬ್ರಹ್ಮ, ಅಕ್ಷರಶಬ್ದಗಳಿಗೆ ವೇದಾಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಪರಬ್ರಹ್ಮ, ಅಕ್ಷರಗಳು (52 ವರ್ಣಗಳು) ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಏಕೆ ಬಿಡಬೇಕು? ಎನ್ನುವ ಪ್ರಶ್ನೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಕರ್ಮವು-ಕ್ರಿಯೆಯು ಪರಬ್ರಹ್ಮನಿಂದಲೇ ನಡೆಯುತ್ತದೆ, (ಕರ್ಮಬ್ರಹ್ಮೋದ್ಭವಂ) ಎನ್ನುವುದು ಶ್ರುತಿಗೂ ಸಮ್ಮತವಾದ ವಿಷಯ. 'ಏಷ ಹ್ಯೇವ ಸಾಧು ಕರ್ಮ ಕಾರಯತಿ' ಎಂಬ ಶ್ರುತಿಯು ಕರ್ಮವು ಬ್ರಹ್ಮನಿಂದಲೇ ನಡೆಯುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಹೀಗಿದ್ದಮೇಲೆ ಬ್ರಹ್ಮಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಬಿಡುವ ಅಗತ್ಯವಿಲ್ಲ.

ಅಲ್ಲದೆ 'ವೇದವು (ಬ್ರಹ್ಮ) ಅಕ್ಷರತತ್ತ್ವದಿಂದ (ಬ್ರಹ್ಮನಿಂದ) ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ' ಎನ್ನುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಅದು ನಿತ್ಯವಾಗಿದೆ. ಬ್ರಹ್ಮನು ಬುದ್ಧಿಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ರಚಿಸಿದ ಕೃತಿಯಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ನಮ್ಮ ಉಸಿರಾಟದಂತೆ ಪ್ರಯತ್ನವಿಲ್ಲದೆ ವೇದವು ಬ್ರಹ್ಮನಿಂದ ಸೃಷ್ಟಿಗೊಂಡಿದೆ ಎನ್ನುವುದು ಅದ್ವೈತಿಗಳ ವಾದ. ಆದರೆ ಹೀಗೆ ಹೇಳಲು ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ.

'ನಿಃಶ್ವಸಿತಮಿವೈತತ್' ಎಂದೇನೋ ಉಪನಿಷತ್ತು ನಿಃಶ್ವಾಸದ ಉಪಮೆಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಬ್ರಹ್ಮನು ವೇದಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆಂದೇನೂ ಕಲ್ಪಿಸಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ. ವೇದವು ನಿತ್ಯ ಎಂದು ಸಾರುವ ಸ್ಪಷ್ಟ ವೇದವಾಕ್ಯಗಳು ಇರುವುದರಿಂದ 'ಅನಾಯಾಸವಾಗಿ ಪರಬ್ರಹ್ಮನು ವೇದಗಳನ್ನು ಉಚ್ಚರಿಸುತ್ತಾನೆ' ಎಂದು ಹೇಳಿಯೂ 'ನಿಃಶ್ವಸಿತಂ' ಎಂಬ ಮಾತನ್ನು ಕೂಡಿಸಬಹುದು. ಹೀಗೆ ಅದ್ವೈತಭಾಷ್ಯ ಹೇಳಿದಂತೆ ಬ್ರಹ್ಮವು ಅಕ್ಷರದಿಂದ ಎಂಬ ಮಾತನ್ನು ಹೊಂದಿಸುವುದು ಕ್ಲೇಶಕರ.

ದ್ವೈತಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅನುಪಪತ್ತಿ ಇದೆ- ಬ್ರಹ್ಮನಿಂದ ಕರ್ಮ ಎಂಬುದೇನೋ ಆ ಭಾಷ್ಯದಂತೆ ಸರಿಯಾಗಬಹುದು. ಆದರೆ 'ಬ್ರಹ್ಮನು ವೇದದಿಂದ' ಎನ್ನುವುದು (ಬ್ರಹ್ಮ ಅಕ್ಷರಸಮುದ್ಭವಂ) ಹೇಗೆ? ಅದಕ್ಕೆ ಆಚಾರ್ಯರ ಉತ್ತರ- 'ತೇಭ್ಯೋ ಹ್ಯಭಿವ್ಯಜ್ಯತೇ ಪರಂ ಬ್ರಹ್ಮ' ಬ್ರಹ್ಮನನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಇರುವ ಅದ್ವಿತೀಯ ಸಾಧನ ವೇದ. ಅದಿಲ್ಲದೆ ಅವನನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದೇ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಬ್ರಹ್ಮನು ವೇದದಿಂದ ವ್ಯಕ್ತನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಹೀಗೆ ಮಾಧ್ವಭಾಷ್ಯದಂತೆ ಬ್ರಹ್ಮ ಮತ್ತು ಅಕ್ಷರಶಬ್ದಗಳಿಗೆ ಮುಖ್ಯಾರ್ಥವನ್ನೇ ಮಾಡಿ 'ಸಮುದ್ಭವಂ' ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ 'ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿ' ಎಂಬ ಅಮುಖ್ಯಾರ್ಥವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

ರಾಮಾನುಜಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಶರೀರ ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಅಕ್ಷರಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಜೀವಾತ್ಮ ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಯಜ್ಞೋಪಯುಕ್ತವಾದ ಕರ್ಮವು ಶರೀರದಿಂದ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ, ಶರೀರವು ಚೇತನಾಧೀನ. ಚೇತನ ಇದ್ದರೆ ಮಾತ್ರ ಅಂತಹ ಶರೀರವು ಕರ್ಮವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಈ ಭಾಷ್ಯದಂತೆ ಚಕ್ರವು ಪೂರ್ಣಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಜೀವನಿಂದ ಶರೀರ, ಶರೀರದಿಂದ ಕರ್ಮ, ಕರ್ಮದಿಂದ ಯಜ್ಞ ಯಜ್ಞದಿಂದ ಮಳೆ, ಮಳೆಯಿಂದ ಆಹಾರ, ಅದರಿಂದ ಸಜೀವ ಶರೀರ.

ಹೀಗೆ ಈ ಜಗಚ್ಚಕ್ರದ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಮಾಧ್ವಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಬಗೆಯ ನಿರೂಪಣೆ ಇದೆ.

ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ

ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಮೂರು ವಿಷಯಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೂರನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ 'ಯೋ ಬುದ್ಧೇಃ ಪರತಸ್ತು ಸಃ' ಎಂದು ಸರ್ವೋತ್ತಮನಾಗಿ ಪ್ರಸ್ತುತನಾದ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಮಾಹಾತ್ಮ್ಯ, ನಿವೃತ್ತಕರ್ಮದ ಪ್ರಭೇದಗಳು ಮತ್ತು ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನದ ಮಹತ್ವ.

ಈ ಅಧ್ಯಾಯದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಅನುಷ್ಠಾನಗಳು ಯಾವುದೋ ಒಂದು

ಭಾವುಕತನದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿದ್ದಲ್ಲ. ಅವು ಸೃಷ್ಟಿಯ ಜೊತೆಜೊತೆಗೆ ಹರಿದು ಬಂದಿವೆ. ದೀರ್ಘವಾದ ಕಾಲಪ್ರವಾಹದಲ್ಲಿ ಅವು ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಅದೃಶ್ಯವಾಗುತ್ತವೆ-

ಸ ಕಾಲೇನೇಹ ಮಹತಾ ಯೋಗೋ ನಷ್ಟಃ ಪರಂತಪ ।

ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಇದು ನಮ್ಮ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕರ್ಮಾನುಷ್ಠಾನಕ್ಕೆ ಹುರುಪನ್ನು ನೀಡುವ ಒಂದು ಅಂಶ.

ಪ್ರಥಮಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬರುವ, ಭಾಷ್ಯತ್ರಯದಲ್ಲಿ ವಿಭಿನ್ನವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ವಿಷಯಗಳು ಎರಡು. ಒಂದು ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಪ್ರಾಕೃತದೇಹವಿದೆಯೇ ಇಲ್ಲವೇ? ಎಂಬ ಜಿಜ್ಞಾಸೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಚಾತುರ್ವರ್ಣ್ಯವ್ಯವಸ್ಥೆ.

ಅಜೋಽಪಿ ಸನ್ನವ್ಯಯಾತ್ಮಾ ಭೂತಾನಾಮೀಶ್ವರೋಽಪಿ ಸನ್ ।
ಪ್ರಕೃತಿಂ ಸ್ವಾಮಧಿಷ್ಠಾಯ ಸಂಭವಾಮ್ಯಾತ್ಮಮಾಯಯಾ ॥

'ನನಗೆ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ, ಪಂಚಭೂತಗಳು ನನ್ನ ಒಡೆತನದಲ್ಲೇ ಇದ್ದರೂ ನನ್ನ ಮಾಯೆಯಿಂದ ನಾನು ಹುಟ್ಟುತ್ತೇನೆ' ಎಂದಿದ್ದಾನೆ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ. ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯವು ಮಾಯೆ ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ 'ಅವಿದ್ಯೆ' ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಮಾಡಿ 'ಅವಿದ್ಯೆಯ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿ ವ್ಯಾಪ್ತನಾದ ಬ್ರಹ್ಮನಿಗೆ ಮೂರ್ತವಾದ ದೇಹವಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ' ಎಂದಿದೆ-

'ತಾಂ ಪ್ರಕೃತಿಂ.... ವಶೀಕೃತ್ಯ.... ದೇಹವಾನಿವ ಭವಾಮಿ, ... ನ ಪರಮಾರ್ಥತೋ, ಲೋಕವತ್' **(ಶಾಂ.ಭಾ.)**

ಭಗವದ್ಗೀತೆಯಲ್ಲಿ 'ಸ್ವಾಂ ಪ್ರಕೃತಿಂ ಅಧಿಷ್ಠಾಯ ಆತ್ಮಮಾಯಯಾ ಸಂಭವಾಮಿ' ಎಂದಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತಿ ಮತ್ತು ಮಾಯೆಗಳನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವೆರಡಕ್ಕೆ ಅರ್ಥವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದಂತಿಲ್ಲ.

ರಾಮಾನುಜಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ 'ಆತ್ಮಸಂಕಲ್ಪೇನ ಇತ್ಯರ್ಥಃ' ಎಂದಿರುವುದರಿಂದ 'ಆತ್ಮಮಾಯೆ' ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. 'ಸ್ವಾಂ ಪ್ರಕೃತಿಂ' ಎಂಬ ಪದಕ್ಕೆ 'ಪ್ರಕೃತಿಃ ಸ್ವಭಾವಃ' ಎನ್ನುವ ಮೂಲಕ 'ನನ್ನ ಸ್ವಭಾವದಿಂದಲೇ' ಎಂದು ಅರ್ಥವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪರಮಾತ್ಮನು ತನ್ನ ಜ್ಞಾನಾನಂದಾದಿ ಸ್ವಭಾವಗಳನ್ನು ಬಿಡದೆ ತನ್ನ ಸಂಕಲ್ಪದಿಂದಲೇ ದೇವ-ಮನುಷ್ಯಾದಿರೂಪವನ್ನು ತಾಳುತ್ತಾನೆ. ಈ ರೂಪ ಪ್ರಾಕೃತವೋ ಅಪ್ರಾಕೃತವೋ? ಅದಕ್ಕೆ ರಾಮಾನುಜಭಾಷ್ಯದ ಉತ್ತರ- 'ಸ್ವಮೇವ ರೂಪಂ ದೇವಮನುಷ್ಯಾದಿಸಜಾತೀಯಸಂಸ್ಥಾನಂ ಕುರ್ವನ್'

ಎಂದು. ಇದರಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಆ ರೂಪಗಳು ಅಪ್ರಾಕೃತ ಎಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಆದರೂ ಆ ರೂಪವು ಅವನೇ ಅಲ್ಲ, ಅವನ ಧರ್ಮಭೂತವಾದ ಜ್ಞಾನ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಅದು ಅವನಿಗಿಂತ ಅತ್ಯಂತಾಭಿನ್ನವಲ್ಲ.

ಆಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯದಂತೆ 'ಪ್ರಕೃತಿಂ ಸ್ವಾಂ ಅಧಿಷ್ಠಾಯ' ಎನ್ನುವಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತಿಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಪ್ರಕೃತಿನಿರ್ಮಿತವಾದ ಪಶುದೇವಾದಿಗಳ ದೇಹ. ಅಂತಹ ದೇಹಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಅಧೀನವಾದ ಜಡಪ್ರಕೃತಿಯಿಂದ ಸೃಷ್ಟಿಸಿ, ಆತ್ಮಮಾಯಯಾ= ತನ್ನ ಇಚ್ಛೆಯಿಂದಲೇ, ಸಂಭವಾಮಿ= ಆವಿರ್ಭವಿಸುತ್ತೇನೆ ಎಂದರ್ಥ. ಅಥವಾ ಪ್ರಕೃತಿಯೆಂದರೆ ಪ್ರಕೃತಿಯ ತಮೋಗುಣಕ್ಕೆ ಅಭಿಮಾನಿಯಾದ ದುರ್ಗಾದೇವಿ. ಅವಳಿಂದಾಗಿ ಅಜ್ಞರಿಗೆ 'ಕೃಷ್ಣ ಹುಟ್ಟಿದ' ಎಂಬ ಭ್ರಾಂತಿ ಬರುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತೇನೆ ಎಂದರ್ಥ.

ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿರುವ 'ಅವ್ಯಯಾತ್ಮಾ' ಎಂಬ ಪದಕ್ಕೆ ನಾಶವಿಲ್ಲದ ದೇಹವಿರುವವನು ಎಂದರ್ಥ. ಅರ್ಥಾತ್, ಭಗವಂತನಂತೆ ಅವನ ದೇಹವೂ ಅನಾದಿನಿತ್ಯ. ಪರಮಾತ್ಮನಂತೆ ಜೀವಾತ್ಮರೂ ನಿತ್ಯರು. ಆದರೂ ಅವರ ದೇಹ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಜೀವಾತ್ಮರು ಹುಟ್ಟುತ್ತಾರೆ ಎನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಪರಮಾತ್ಮ ಹೀಗಲ್ಲ. ಅವನೂ ಹುಟ್ಟುವುದಿಲ್ಲ, ಅವನ ದೇಹವೂ ಹುಟ್ಟುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೂ 'ಕೃಷ್ಣ ಹುಟ್ಟಿದ' ಎನ್ನುವ ವ್ಯವಹಾರ ವಸುದೇವನನ್ನು ನಿಮಿತ್ತೀಕರಿಸಿ ಅವನೊಳಗೆ ಹೊಕ್ಕು ಪ್ರಾದುರ್ಭಾವಿಸಿದ್ದರಿಂದಷ್ಟೇ. ಹೊರತು, ಅವನಲ್ಲಿ ಯಾವ ವಿಧದ ವ್ಯತ್ಯಾಸವೂ ಇಲ್ಲ.

ಹೀಗೆ ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯ ದೇವರಿಗೆ ದೇಹವೇ ಇಲ್ಲ ಎಂದರೆ ರಾಮಾನುಜಭಾಷ್ಯ ದೇವರಿಗೆ ದೇಹವಿದೆ, ಆದರೆ ಅದು ಅವನಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನ ಎಂದಿದೆ. ಮಾಧ್ವಭಾಷ್ಯ ದೇವರಂತೆ ದೇವರ ದೇಹವೂ ನಿತ್ಯ, ಜ್ಞಾನಾನಂದಾತ್ಮಕ ಎನ್ನುತ್ತದೆ.

ವರ್ಣಾಶ್ರಮವ್ಯವಸ್ಥೆ :

ಈ ಅಧ್ಯಾಯದ 14ನೆಯ ಶ್ಲೋಕವು ಬ್ರಾಹ್ಮಣಾದಿ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಣಗಳನ್ನು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನೇ ಸೃಷ್ಟಿಮಾಡಿದ್ದಾನೆ ಎನ್ನುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಷಯ ಪ್ರಕೃತಕ್ಕೆ ಹೇಗೆ ಸಂಗತ ಎನ್ನುವ ಬಗ್ಗೆ ಭಾಷ್ಯತ್ರಯದಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನತೆ ಇದೆ. ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯ ಎರಡು ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಈ ಶ್ಲೋಕಕ್ಕೆ ಹೇಳಿದೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು, 11ನೆಯ ಶ್ಲೋಕಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದೆ. 11ನೆಯ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ-

ಮಮ ವರ್ತ್ಮಾನುವರ್ತಂತೇ ಮನುಷ್ಯಾಃ ಪಾರ್ಥ ಸರ್ವಶಃ ।

'ಫಲಾಭಿಲಾಷೆಯಿಂದ ಯಾವುದೇ ಕರ್ಮವನ್ನು ಮಾಡಲಿ ಅವರೆಲ್ಲರೂ ನಾನು

ಹೇಳಿದ ಮಾರ್ಗವನ್ನೇ ತುಳಿಯುತ್ತಿದ್ದಾರೆ' ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ. ಅದು ಹೇಗೆ? ಎನ್ನುವುದನ್ನು ಈ 13ನೆಯ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಮನುಷ್ಯಲೋಕದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಣಗಳನ್ನು, ಅವುಗಳಿಗೆ ಬೇಕಾದ ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿದವನು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ. ಅಂದಮೇಲೆ ಯಾವ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರೂ ಅವನು ಹಾಕಿಕೊಟ್ಟ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲೇ ನಡೆದಂತೆ. ಹೀಗೆ ಈ ಶ್ಲೋಕಕ್ಕೆ ಸಾಂಗತ್ಯವನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ರಾಮಾನುಜಭಾಷ್ಯವು ಹೀಗೆ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ಹೇಳಿದೆ- ಕರ್ಮಯೋಗಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಬಂಧಕವಾದುದು ಪಾಪ. ಅಂತಹ ಪಾಪಕ್ಷಯಕ್ಕೆ ಬೇಕಾಗುವ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಈ ಶ್ಲೋಕ ಹೇಳಿದೆ. ಬ್ರಹ್ಮನಿಂದ ಹುಲ್ಲುಕಡ್ಡಿಯವರೆಗಿನ ಸಕಲ ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಸೃಷ್ಟ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಮಾಡುವವನು ಪರಮಾತ್ಮ ಎಂದು ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ಜ್ಞಾನವು ಪಾಪಕ್ಷಯಕ್ಕೆ ಸಾಧನವೆಂದು ಆ ಭಾಷ್ಯದ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಮಾಧ್ವಭಾಷ್ಯವು ಹೀಗೆ ಸಾಂಗತ್ಯವನ್ನು ತಿಳಿಸಿದೆ- ಯಾವ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಆರಾಧಿಸಿದರೂ ಆ ಆರಾಧನೆಯನ್ನು ವಿಷ್ಣುವಿಗೆ ಅರ್ಪಿಸಿದರೆ ಮಾತ್ರ ಅವರಿಗೆ ಫಲ ದೊರೆಯುವುದು. ಇಲ್ಲವಾದರೆ ನಿಷ್ಫಲ ಎಂದು ಹಿಂದಿನ ಎರಡು ಶ್ಲೋಕಗಳ ಒಟ್ಟು ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಅದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಥಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಶ್ಲೋಕಕ್ಕೆ ಸಂಗತಿ ಭಾಷ್ಯವನ್ನು ಟೀಕೆಯಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ- 'ಸ್ವ-ಪಿತರಂ ಮಾಂ ಪರಿತ್ಯಜ್ಯ ಅನ್ಯದೇವತಾಃ ಯಜಂತಃ ಕಥಂ ಮಹಾಫಲಭಾಜೋ ಭವೇಯುಃ- ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತನಾದುದರಿಂದ ತಂದೆಯಾದ ನನ್ನನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಇತರ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ತುಷ್ಟೀಕರಿಸಿದರೆ ಹೇಗೆ ತಾನೆ ಫಲ ದೊರೆತೀತು?' ಹೀಗೆ ಈ ಶ್ಲೋಕ ಯಾವುದೇ ದೇವತೆಯ ಪ್ರೀತಿಗಾಗಿ ಕರ್ಮ ಮಾಡಿದರೂ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣಾರ್ಪಣ ಎಂದರೆ ಮಾತ್ರ ಆ ಕರ್ಮ ಸಫಲವಾಗುತ್ತದೆ ಎನ್ನುವ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಿದೆ.

ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಚಾತುರ್ವರ್ಣ್ಯವನ್ನು ನಾನು ಗುಣಾನುಸಾರಿಯಾಗಿ, ಕರ್ಮಾನುಸಾರಿಯಾಗಿ ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ್ದೇನೆ ಎನ್ನುವುದನ್ನು ಆಧುನಿಕರು ತಪ್ಪಾಗಿ ಗ್ರಹಿಸುವುದಿದೆ. ಕರ್ಮಗುಣಗಳಿಂದಲೇ ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆ ಹೊರತು ಜನ್ಮತಃ ಎಲ್ಲರೂ ಸಮಾನರು, ಎಂದು ಇದನ್ನು ಅರ್ಥೈಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು ಸೃಷ್ಟಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಈ ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟೇ ಮನುಷ್ಯರ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಗಿದೆ ಎಂದಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಶ್ರೀಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು ನಾರದೀಯಪುರಾಣವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಆತ್ಮನ ಸಾತ್ವಿಕ, ರಾಜಸ, ತಾಮಸ ಎಂಬ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಗುಣಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ

ಹೇಳಿರುವ ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸಾಮಾಜಿಕವಾದ ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆ ದೇಹಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದು ಔಪಾಧಿಕವಾಗಿದೆ. ಅದಲ್ಲದೆ, ಆತ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆ ಬೇರೆಯೇ ಇದೆ. ಈ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದೇಹದೊಳಗೆ ಶೂದ್ರನೂ ಇರಬಹುದು. ಶೂದ್ರದೇಹದಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣನೂ ಇರಬಹುದು. ಹೀಗೆ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಈ ಶ್ಲೋಕ ಕೇವಲ ಭಾರತದೇಶಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಲ್ಲ, ಸಮಗ್ರ ಜಗತ್ತಿನ ಮಾನವ ಸಂಕುಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದೆ. ಇದು ಮಾಧ್ವಭಾಷ್ಯದ ಒಂದು ಕೊಡುಗೆ.

ಒಗಟಿನ ಶ್ಲೋಕ :

ಈ ಅಧ್ಯಾಯದ 18ನೆಯ ಶ್ಲೋಕ ಒಗಟಿನ ರೂಪದಲ್ಲಿದೆ. ಮೇಲ್ನೋಟಕ್ಕೆ ಅದು ಅಸಂಬದ್ಧದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. 'ಕರ್ಮದಲ್ಲಿ ಅಕರ್ಮವನ್ನು ಅಕರ್ಮದಲ್ಲಿ ಕರ್ಮವನ್ನೂ ತಿಳಿದವನು ಬುದ್ಧಿವಂತ' ಎಂದು ಅದರ ಮೇಲ್ನೋಟದ ಅರ್ಥ.

ಈ ಒಗಟನ್ನು ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯ ಹೀಗೆ ಬಿಡಿಸಿದೆ- ಆತ್ಮ ನಿಷ್ಕ್ರಿಯನಾದವನು. ಅಂತಹ ಆತ್ಮನಲ್ಲಿ 'ಅಹಂ ಕರ್ತಾ' ಎಂದು ಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಬಸ್ಸು ವೇಗವಾಗಿ ಹೋಗುವಾಗ ಸಾಲು ಮರಗಳು ನಿಷ್ಕ್ರಿಯಗಳಾಗಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳು ವಿರುದ್ಧ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಓಡುತ್ತಿರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಅದರಂತೆ ಕ್ರಿಯಾಶೀಲವಾದ ಅಂತಃಕರಣದ ಸಂಬಂಧದಿಂದ ನಿಷ್ಕ್ರಿಯನಾದ ಆತ್ಮನಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಯೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆಂದು ಜ್ಞಾನಿಯು ತಿಳಿಯುತ್ತಾನೆ. ಇದು 'ಕರ್ಮಣ್ಯಕರ್ಮ ಯಃ ಪಶ್ಯೇತ್' ಎಂಬ ಕೃಷ್ಣನ ಮಾತಿನ ಅರ್ಥ. ಅದರಂತೆ, ಕೈಕಟ್ಟಿ ಕುಳಿತುಕೊಂಡಿದ್ದಾಗ 'ನಾವು ನಿಷ್ಕ್ರಿಯರಾಗಿದ್ದೇವೆ' ಎಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತೇವೆ. ಆದರೆ 'ನಹಿ ಕಶ್ಚಿತ್ ಕ್ಷಣಮಪಿ ಜಾತು ತಿಷ್ಠತಿ ಅಕರ್ಮಕೃತ್' ಎನ್ನುವಂತೆ ದೇಹದಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಕ್ರಿಯಸ್ಥಿತಿಯೇ ಇಲ್ಲ. ಈ ತಥ್ಯವನ್ನು ಜ್ಞಾನಿಯು ತಿಳಿಯುತ್ತಾನೆ. ಸಾಮಾನ್ಯಜನರು ತಿಳಿಯಲಾರರು. ಹೀಗೆ ಜ್ಞಾನಿಯಾದವನು ದೈಹಿಕಕ್ರಿಯೆಗಳಲ್ಲಿ (ಕರ್ಮಣಿ) ಆತ್ಮನನ್ನು ನಿಷ್ಕ್ರಿಯನನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿಯುತ್ತಾನೆ. ಬಸ್ಸು ಚಲಿಸುವಾಗ ಸಾಲುಮರಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಯೆ ಇಲ್ಲ ಎಂದು ಬಲ್ಲವರು ತಿಳಿಯುವಂತೆ. ಅದರಂತೆಯೇ, ಕೈಕಟ್ಟಿ ಕುಳಿತಿರುವಾಗಲೂ (ಅಕರ್ಮಣಿ) ಮಾನಸಿಕವಾದ ಕ್ರಿಯೆ ಇದ್ದೇ ಇರುತ್ತದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತಾನೆ. ದೂರದಲ್ಲಿ ಚಲಿಸುವ ವಸ್ತುಗಳು ನಿಷ್ಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಅಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೆ ಕಂಡರೂ ವಿವೇಕಿಗಳಿಗೆ ಕ್ರಿಯೆ ಇದೆ ಎಂದು ಕಂಡಂತೆ.

ಹೀಗೆ ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈ ಶ್ಲೋಕ ಆತ್ಮನಿಗೆ ನಿಷ್ಕ್ರಿಯತೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ ಎನ್ನುವುದು ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ.

ರಾಮಾನುಜಭಾಷ್ಯದ ವಿವರಣೆ ಹೀಗಿದೆ- ಗೀತೆಯಲ್ಲಿರುವ 'ಅಕರ್ಮ' ಎಂಬ

ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಕರ್ಮವಲ್ಲದುದು ಅರ್ಥಾತ್ ಜ್ಞಾನ ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಕರ್ಮವನ್ನು ಮಾಡುವಾಗ ಕರ್ತೃವೆನಿಸಿರುವ ತನ್ನ ಸರಿಯಾದ ಜ್ಞಾನವು ಯಾರಿಗಿದೆಯೋ ಅದರಂತೆ, 'ಆತ್ಮಜ್ಞಾನವಿದ್ದಾಗಲೇ ಮಾಡಿದ ಕರ್ಮವು ಸರಿಯಾದ ಕರ್ಮ' ಎಂದು ಯಾರು ತಿಳಿಯುವನೋ ಅವನೇ ನಿಜವಾದ ಜ್ಞಾನಿ. ಆತ್ಮಜ್ಞಾನಗರ್ಭಿತವಾದ ಕರ್ಮವೇ ಮೋಕ್ಷಹೇತು ಎಂದು ಒಟ್ಟು ಆ ಭಾಷ್ಯದ ಅರ್ಥ.

ಆಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯದಂತೆ- ತಾನು ಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೂ ನಿಷ್ಕ್ರಿಯತೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯುವವನು ಜ್ಞಾನಿ. ಅಂದರೆ, ಈ ಕರ್ತವ್ಯವನ್ನು ನಾನು ಮಾಡುತ್ತಿಲ್ಲ, ಭಗವಂತನೇ ನನ್ನಿಂದ ಮಾಡಿಸುತ್ತಲಿದ್ದಾನೆ ಎಂಬ ತಿಳುವಳಿಕೆಯೇ 'ಅಕರ್ಮ'. ಅದರಂತೆ, ಅಕರ್ಮಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಸ್ವಪ್ನಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಕರ್ಮ ಎಂದರೆ ಪರಮಾತ್ಮನು ಸೃಷ್ಟ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಲೇ ಇರುತ್ತಾನೆ, ಆಗಲೂ ಸ್ವಾಪ್ನವಸ್ತುಗಳ ಸೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಾನೆ ಎಂದು ತಿಳಿದವನು ಜ್ಞಾನಿ.

ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯವು ಕರ್ಮಣಿ (ದೇಹದ ಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ) ಅಕರ್ಮ (ಆತ್ಮನು ನಿಷ್ಕ್ರಿಯ) ಎನ್ನುವ ಪೂರ್ವಭಾಗವನ್ನು ಆತ್ಮನಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸಿ ಅಕರ್ಮಣಿ (ದೇಹವು ನಿಷ್ಕ್ರಿಯ ಎಂಬ ಅಜ್ಞರು ತಿಳಿದಿರುವಾಗ) ಕರ್ಮ (ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಕರ್ಮ ನಡೆಯುತ್ತಲೇ ಇರುತ್ತದೆ) ಎನ್ನುವ ಉತ್ತರಭಾಗವನ್ನು ದೇಹಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸಿದೆ. ರಾಮಾನುಜಭಾಷ್ಯವೂ ಅಕರ್ಮಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಜ್ಞಾನ ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಮಾಡಿ ಕರ್ಮ ಮಾಡುವವನಿಗೆ ತನ್ನ ಜ್ಞಾನವಿರಬೇಕು ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳಿತು. ಮಾಧ್ವಭಾಷ್ಯವು, ಈ ಶ್ಲೋಕವನ್ನು ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸಿ ಜೀವಾತ್ಮ ಅಸ್ವತಂತ್ರ, ಪರಮಾತ್ಮನೇ ಕರ್ತೃ ಎಂಬ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಹೇಳಿದೆ. ಈ ಅರ್ಥ ಮುಂದಿನ 19ನೆಯ ಶ್ಲೋಕಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗುತ್ತದೆ ಎನ್ನುವುದು ವಿಶೇಷ-

ಯಸ್ಯ ಸರ್ವೇ ಸಮಾರಂಭಾಃ ಕಾಮಸಂಕಲ್ಪವರ್ಜಿತಾಃ ॥

ಜ್ಞಾನದಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ:

ಅಗ್ನಿಯಲ್ಲಿ ಆಹುತಿಪ್ರದಾನವೇ ಯಜ್ಞ ಎಂಬ ಸೀಮಿತ ಅರ್ಥವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಯಜ್ಞಶಬ್ದಕ್ಕೆ ವಿಸ್ತೃತವಾದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇಂದ್ರಿಯನಿಗ್ರಹ, ಪ್ರಾಣಾಯಾಮ, ಸ್ವಾಧ್ಯಾಯ, ಪ್ರವಚನ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಯಜ್ಞಗಳೇ ಆಗಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಯಜ್ಞಗಳ ಉದ್ದೇಶ ಒಂದೇ ಆಗಿರಬೇಕೆಂದು ಗೀತೆ ವಿಧಿಸಿದೆ-

ಸರ್ವಂ ಕರ್ಮಾಖಿಲಂ ಪಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನೇ ಪರಿಸಮಾಪ್ಯತೇ ।

ಆದ್ದರಿಂದ ಜ್ಞಾನಯಜ್ಞವೇ ಶ್ರೇಷ್ಠವೆಂದು ಗೀತೆಯ ಆದೇಶ.

ಹೀಗೆ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ 3 ಮತ್ತು 4ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯಗಳ ಮುಖ್ಯಾಂಶಗಳನ್ನೂ ಆಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ಈವರೆಗೆ ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರ ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾ ಎಂಬ ಟೀಕೆಯನ್ನು, ಆ ಟೀಕೆಗೆ ಭಾವದೀಪಿಕಾ ಮತ್ತು ಭಾವರತ್ನಕೋಶ ಎಂಬ ಎರಡು ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳನ್ನೂ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಮುಂದೆ ಅವುಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾ :

ಆಚಾರ್ಯರ ಚುಟುಕಿನ ಮಾತುಗಳಿಂದ ಅವರ ಗೂಢಾಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ ಹೇಳುವುದು ಟೀಕಾಕೃತ್ಪಾದರ ಅಸಾಮಾನ್ಯ ಗುಣ. ಮೂರನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯವು ಅರ್ಜುನನ ಪ್ರಶ್ನೆಯಿಂದ ಆರಂಭಗೊಂಡಿದೆ. 'ಜ್ಞಾನವು ಕರ್ಮಕ್ಕಿಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದರೆ ನನ್ನನ್ನು ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲೇಕೆ ತೊಡಗಿಸುತ್ತಿ?' ಎಂದು ಅರ್ಜುನನ ಪ್ರಶ್ನೆ. ಆದರೆ, ಇದಕ್ಕೆ 2ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲೇ ಉತ್ತರವನ್ನು ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಸಕಾಮಕರ್ಮಕ್ಕಿಂತ ಜ್ಞಾನವು ಶ್ರೇಷ್ಠ. ನಿಷ್ಕಾಮಕರ್ಮ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾದುದರಿಂದ ಅದನ್ನು ಮಾಡಲೇಬೇಕು, ಎಂದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಅರ್ಜುನನ ಪ್ರಶ್ನೆ ಅಸಂಗತವೆನಿಸುವಂತಿದೆ.

ಈ ಶ್ಲೋಕಕ್ಕೆ ಆಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯ- 'ಕಿಮಿತಿ ಕರ್ಮಣಿ ಘೋರೇ ಯುದ್ಧಾಖ್ಯೇ ನಿಯೋಜಯಸಿ ನಿವೃತ್ತಧರ್ಮಾನ್ ವಿನಾ' ಎಂದು. ಇದನ್ನು ಟೀಕಾಕೃತ್ಪಾದರು ಹೀಗೆ ಬಿಡಿಸಿದ್ದಾರೆ- ಇಲ್ಲಿ ಅರ್ಜುನನ ಪ್ರಶ್ನೆ ಎರಡು. 1. ಕರ್ಮಕ್ಕಿಂತ ಜ್ಞಾನವು ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದರೆ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾದ ಯತ್ಯಾಶ್ರಮವಿಹಿತವಾದ ನಿವೃತ್ತಕರ್ಮವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು. ಅದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಈ ಯುದ್ಧವೇಕೆ?

2. ಯುದ್ಧವೂ ನಿಷ್ಕಾಮನೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದಾಗ 'ಕರ್ಮಬಂಧಂ ಪ್ರಹಾಸ್ಯಸಿ' (2. 39) ಎಂದಂತೆ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾಗುತ್ತದೆ ಎನ್ನುವುದಾದರೆ ಯುದ್ಧವೇ ಏಕೆ? ಏಕೆಂದರೆ ರಾಗದ್ವೇಷಗಳನ್ನು ತೊರೆದು ಯುದ್ಧದಂತಹ ಘೋರಕರ್ಮವನ್ನು ಮಾಡುವುದು ಅಸಾಧ್ಯ. ಆದರೆ ಸಂನ್ಯಾಸಾಶ್ರಮವಿಹಿತವಾದ ಕರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ರಾಗದ್ವೇಷಗಳ ಪ್ರಸಕ್ತಿ ಇಲ್ಲ. ಅಂದಮೇಲೆ ಜ್ಞಾನಕ್ಕಾಗಿ ಅದನ್ನೇ ಮಾಡುವುದು ಉಚಿತವಲ್ಲವೇ?

ಈ ಎರಡನೆಯ ಪ್ರಶ್ನೆಯನ್ನು 'ಘೋರೇ' ಎಂಬ ಪದದಿಂದ ತೆಗೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಹಿಂದಿನ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಬಂದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅರ್ಜುನನ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಮಹತ್ವವಿದೆ. ಇದು ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾದ ಸಮರ್ಥನೆ.

ಪರಮತ ವಿಮರ್ಶೆ :

ಆಚಾರ್ಯರು ತಾವು ಹೇಳಿದ ಅರ್ಥದ ದಾರ್ಢ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಅನುಪಪತ್ತಿಗಳನ್ನು ಅನೇಕ ಕಡೆ ತೋರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಅಂತಹ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ 'ಯತ್ತು' 'ಕೇಚಿತ್' ಎಂಬ ಸೂಚನೆಗಳು ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಕೆಲವೆಡೆ (ಶ್ಲೋಕ 25) 'ನಚ' ಎಂಬ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಸೂಚನೆಯಾದರೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಅದೂ ಇಲ್ಲದ ಸಂದರ್ಭಗಳೂ ಇವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಆಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯವನ್ನು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮಾಡುವಾಗ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯವನ್ನೂ ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ- ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ 39ನೆಯ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ 'ಕಾಮವು' ಜ್ಞಾನಿಗೆ ನಿತ್ಯವೈರಿ ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಆಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯ 'ಜ್ಞಾನಿನೋಽಪಿ, ಕಿಂ ಅಲ್ಪಜ್ಞಾನಿನಃ' ಎಂದಿದೆ. ಅಂದರೆ 'ಜ್ಞಾನಿನೋ ನಿತ್ಯವೈರಿಣಃ' ಎಂಬ ಗೀತೆಯಲ್ಲಿರುವ 'ಜ್ಞಾನಿನಃ' ಎಂಬ ಪದದೊಂದಿಗೆ 'ಅಪಿ' ಪದವನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡು 'ಕಾಮವು ಜ್ಞಾನಿಗೂ ವೈರಿ, ಅಂದಮೇಲೆ ಅಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೆ ವೈರಿ ಎನ್ನುವುದನ್ನು ಹೇಳಲೇಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ' ಎನ್ನುವ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರು ಬಿಡಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಹೀಗೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಆಚಾರ್ಯರ ಗೂಢಾಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಇದೇ ಪದದ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ 'ಏವ' ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಸೇರಿಸಿ 'ಜ್ಞಾನಿನ ಏವ ನಿತ್ಯವೈರಿಣಾ' - ಕಾಮವು ಜ್ಞಾನಿಗೆ ಮಾತ್ರ ವೈರಿ, ಅಜ್ಞಾನಿಗಲ್ಲ, ಏಕೆಂದರೆ ಅಜ್ಞಾನಿ ಆಸೆಯಿಂದ ಉಬ್ಬಿ ಅದನ್ನು ಪೂರೈಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಾನೆ. ಪೂರೈಸಲಾಗದೆ ಸೋತಮೇಲೆ ಅವನಿಗೆ 'ಆಸೆಯು ದುಃಖಕ್ಕೆ ಕಾರಣ' ಎಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಜ್ಞಾನಿಯು ಮೊದಲೇ ಇದನ್ನು ತಿಳಿದಿದ್ದು ಅದರ ಬಲೆಗೆ ಬೀಳದಂತೆ ಎಚ್ಚರ ವಹಿಸುತ್ತಾನೆ. ಹೀಗೆ ಆ ಪದದ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ನಿರಾಕರಣೆಗಾಗಿ ಆಚಾರ್ಯರು 'ಅಪಿ' ಶಬ್ದವನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಆ ಪದವನ್ನು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಇಲ್ಲಿ ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಗೀತೆಯ ಪದವನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ, ಹೊರತು ಶಾಂಕರರು ಮಾಡಿದ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ದೋಷವನ್ನು ಹೇಳಲಿಲ್ಲ. ಆ ಕೆಲಸವನ್ನು ಟೀಕಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ ಬಿಡಲಾಗಿದೆ-

'ನ ಹಿ ಮೂರ್ಖಃ ತನ್ನಾನುಸಂಧತ್ತೇ ಇತ್ಯೇತಾವತಾ ತನ್ನಾಸ್ತಿ'

ಕಾಮವು ಜ್ಞಾನಿಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅನರ್ಥವನ್ನು ಅಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಜ್ಞಾನಿಗೆ ಆ ಅನರ್ಥದ ಅರಿವಿದೆ, ಅಜ್ಞಾನಿಗೆ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಅರಿವಿಲ್ಲ ಎನ್ನುವ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ

ಕಾಮವು ವೈರಿಯೇ ಅಲ್ಲ ಎನ್ನುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಆಚಾರ್ಯರು ಹೇಳಿದಂತೆ ಗೀತೆಯಲ್ಲಿ 'ಅಪಿ' ಪದವೇ ಯುಕ್ತವಾದುದು, 'ಏವ' ಪದವಲ್ಲ.

ಈ ವಿಷಯ ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯದ ವಿಮರ್ಶೆ ಎನ್ನುವ ಅಂಶ ಟೀಕೆಯಿಂದಲೇ ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ದೋಷವನ್ನು ಹೇಳಿದವರೂ ಟೀಕಾಕೃತ್ಪಾದರೇ.

ಕೆಲವೆಡೆ ಆಚಾರ್ಯರ ವಾಕ್ಯದಿಂದ ಪರಭಾಷ್ಯದ ವಿಮರ್ಶೆ ಎಂದು ತಿಳಿದರೂ ಪರಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ಏನು ದೋಷವನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ ಎನ್ನುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ- ಮೂರನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ ಕೊನೆಯ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಕಾಮರೂಪವಾದ ಶತ್ರುವಿನ ವಿನಾಶ ಮಾಡುವ ಕ್ರಮವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾ 'ಏವಂ ಬುದ್ಧೇಃ ಪರಂ ಬುದ್ಧ್ವಾ' ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧಿಗಿಂತ ಪರಃ ಉತ್ತಮನಾದವನು ಜೀವ, ಎಂದು ಶಾಂಕರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ. ಅದನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರು ನಿರಾಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ-

'ನ ಚಾತ್ರ ಜೀವ ಉಚ್ಯತೇ । ''ರಸೋಽಪ್ಯಸ್ಯ ಪರಂ ದೃಷ್ಟ್ವಾ ನಿವರ್ತತೇ'' ಇತ್ಯುಕ್ತತ್ವಾಚ್ಚ ।'

ಇದನ್ನು ಯಥಾವತ್ತಾಗಿ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದರೆ- 'ರಸೋಽಪ್ಯಸ್ಯ' ಎಂದು ಹೇಳಿರುವುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಜೀವನನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಹೇಳಲಾದ ದೋಷ ಅಸ್ಪಷ್ಟ. ಅದನ್ನು ಟೀಕಾಕಾರರು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ- ಬುದ್ಧಿಗಿಂತ ಪರನಾದವನು ಜೀವ ಎಂದು ಹೇಳಿದರೆ 'ಅಂತಹ ಜೀವನನ್ನು ''ಬುದ್ಧ್ವಾ'' ತಿಳಿದು ಕಾಮವೆಂಬ ಶತ್ರುವನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸು' ಎಂದು ಗೀತೆಗೆ ಅರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಹಿಂದೆ ಎರಡನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ 'ಪರಮಾತ್ಮನ ದರ್ಶನದಿಂದಲೇ ಕಾಮವು (ರಸಃ) ನಾಶವಾಗುತ್ತದೆ' ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಜೀವಾತ್ಮನ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ನಾಶವಾಗುತ್ತದೆ ಎನ್ನುವುದು ಅದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ 'ಬುದ್ಧೇಃ ಪರ' ಎಂದರೆ ಪರಮಾತ್ಮನೇ ಹೊರತು, ಜೀವಾತ್ಮನಲ್ಲ.

ಗೀತಾಭಾಷ್ಯದ ಪೂರ್ವಾಪರ ವಾಕ್ಯಗಳಿಗೆ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ತೋರಿಸುವುದೇ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಕಾರರಿಗೆ ಒಂದು ಸವಾಲು. ಅದನ್ನು ಟೀಕಾಕಾರರು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಎದುರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮೂರನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಶ್ಲೋಕವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ಹೀಗೊಂದು ಭಾಷ್ಯಭಾಗವಿದೆ-

'ನ ತು ಫಲಾಭಾವಾತ್ । ಕರ್ಮಾಭಾವಾತ್ ।'

ಈ ಎರಡು ವಾಕ್ಯಗಳಿಗೆ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧವೇ ಇಲ್ಲದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಆದರೆ, ಟೀಕೆಯನ್ನು ನೋಡಿದಾಗ ಅಷ್ಟೇ ಸ್ವರಸವಾದ ಸಂಬಂಧವು ಕಾಣುತ್ತದೆ-

ನಿಷ್ಕಾಮಕರ್ಮ ಮೋಕ್ಷಕ್ಕೆ ಸಾಧನ. ಏಕೆಂದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಸ್ವರ್ಗಾದಿ ಲೌಕಿಕ ಫಲಗಳಿಲ್ಲ. ಅಂದಮೇಲೆ ಯಾವುದೇ ಕರ್ಮವನ್ನು ಮಾಡದೇ ಕೂತರೂ ಸ್ವರ್ಗಾದಿಫಲಗಳು ಸಿಗುವುದಿಲ್ಲವಾದುದರಿಂದ, ನಿಷ್ಕಾಮಕರ್ಮದಂತೆ ಅಕರ್ಮದಿಂದಲೂ ಮೋಕ್ಷವು ಏಕೆ ದೊರಕಬಾರದು? ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಭಾಷ್ಯಕಾರರ ಉತ್ತರ- ಫಲವಿಲ್ಲದ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ನಿಷ್ಕಾಮಕರ್ಮದಿಂದ ಮೋಕ್ಷವಲ್ಲ. ಅಂತಹ ಕರ್ಮವನ್ನು ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಅಂತಃಕರಣವು ಶುದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನ ಉದಿಸಿ ಮೋಕ್ಷವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಕರ್ಮವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಕುಳಿತರೆ ಅಂತಃಕರಣಶುದ್ಧಿ ಹೇಗಾದೀತು? ಆದ್ದರಿಂದ ಕರ್ಮವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಬಿಡುವುದರಿಂದ ಮೋಕ್ಷವಾಗಲಾರದು. ಇದು ಈ ಎರಡು ವಾಕ್ಯಗಳ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಕೆಲವೆಡೆ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಪರಿಹಾರಗಳನ್ನು ಹೇಳಿರುವಾಗ ಮೊದಲನೆಯದರಲ್ಲಿ ಅಸ್ವಾರಸ್ಯವನ್ನು ಸೂಚಿಸಿರುವ ಅಪರೂಪದ ಸಂದರ್ಭಗಳೂ ಟೀಕೆಯಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ- (ಶ್ಲೋ. 3.20)

ಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನೇನ ವಾ ಮುಕ್ತಿಃ ಪ್ರಯಾಗಮರಣೇನ ವಾ ।
ಅಥವಾ ಸ್ನಾನಮಾತ್ರೇಣ ಗೋಮತ್ಯಾಂ ಕೃಷ್ಣಸನ್ನಿಧೌ ॥

ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಯಾಗಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ದೇಹತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿದರೆ ಅಥವಾ ಗೋಮತೀನದಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ನಾನ ಮಾಡಿದರೆ ಮೋಕ್ಷವಾಗುತ್ತದೆ ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ 'ನಾನ್ಯಃ ಪಂಥಾಃ ಅಯನಾಯ ವಿದ್ಯತೇ' ಎಂಬ ಶ್ರುತಿಯಲ್ಲಿ ಮೋಕ್ಷಕ್ಕೆ ಜ್ಞಾನದ ಹೊರತು ಬೇರೆ ಸಾಧನಗಳಿಲ್ಲ ಎಂದು ನಿಷೇಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೀಗಿರುವಾಗ ಪ್ರಯಾಗ ಮರಣಾದಿಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತಿ ದೊರಕುವುದು ಹೇಗೆ?

ಈ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಆಚಾರ್ಯರು ಎರಡು ಪರಿಹಾರಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ- 'ತತ್ರ ಪಾಪಾದಿಮುಕ್ತಿಃ, ಸ್ತುತಿಪರತಾ ಚ' ಮೇಲಿನ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ 'ಮುಕ್ತಿ' ಶಬ್ದಕ್ಕೆ 'ಮೋಕ್ಷಸ್ಥಾನ' ಎಂದು ಅರ್ಥವಲ್ಲ. ಬಿಡುಗಡೆ ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಅರ್ಥ. ಅದು ಪಾಪದಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆಯೂ ಆಗಬಹುದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಯಾಗಮರಣವು ಪಾಪನಾಶಕ್ಕಷ್ಟೇ ಕಾರಣ, ಮೋಕ್ಷಕ್ಕಲ್ಲ.

ಈ ಪರಿಹಾರದ ಮೇಲೆ ಟೀಕಾಕೃತ್ಪಾದರು ಹೀಗೊಂದು ಅನುಪಪತ್ತಿಯನ್ನು ಎತ್ತಿದ್ದಾರೆ- ಮೇಲಿನ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ 'ಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನೇನ ವಾ ಮುಕ್ತಿಃ' ಎಂಬ ಆರಂಭದ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತಿ ಎಂದರೆ ಮೋಕ್ಷ. ಅದೇ ಶಬ್ದವನ್ನು ಮುಂದಿನ ವಾಕ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಅನ್ವಯಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೀಗಿರುವಾಗ ಒಂದೇ ಮುಕ್ತಿಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಒಂದೊಂದು ಕಡೆ ಒಂದೊಂದು ಅರ್ಥವನ್ನು ಮಾಡುವುದು ಭಾಷಾನಿಯಮಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ

ಭಾಷ್ಯಕಾರರು ಮೊದಲು ಹೇಳಿದ ಪರಿಹಾರವೇ ಅಂತಿಮವಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಮತ್ತೊಂದು ಪರಿಹಾರವನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ- 'ಸ್ತುತಿಪರತಾ ಚ' ಎಂದು. ಪ್ರಯಾಗಮರಣವು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಶಸ್ತವಾದುದು ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಅದರ ಅರ್ಥ.

ಆಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯವಾಕ್ಯವನ್ನು ವ್ಯಾಕರಣದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಥೈಸುವುದು ಟೀಕಾಕೃತ್ಪಾದರ ವ್ಯಾಕರಣವೈದುಷ್ಯಕ್ಕೆ ನಿದರ್ಶನವಾಗಿರುವಂತಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಸೂಚನೆ ಮೂಲದಲ್ಲಿ ಎದ್ದು ಕಾಣದಿದ್ದರೂ ಆ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಆಚಾರ್ಯರಿಗೆ ಇಲ್ಲವೆನ್ನುವಂತಿಲ್ಲ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ- (ಶ್ಲೋ. 3.20)

ಕರ್ಮಣೈವ ಹಿ ಸಂಸಿದ್ಧಿಂ ಆಸ್ಥಿತಾ ಜನಕಾದಯಃ ।

ಎಂಬ ಗೀತಾಶ್ಲೋಕ ಜನಕಾದಿ ರಾಜರ್ಷಿಗಳು (ಜ್ಞಾನವಿಲ್ಲದೆ) ಕರ್ಮದಿಂದಲೇ ಮೋಕ್ಷವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದಾರೆ ಎನ್ನುತ್ತಿದೆ. ಇದು ಪ್ರಮಾಣವಿರುದ್ಧ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಆಚಾರ್ಯರು ಅದನ್ನು ಹೀಗೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ-

'ಕರ್ಮಣಾ ಸಹ, ಕರ್ಮ ಕುರ್ವಂತ ಏವ ಇತ್ಯರ್ಥಃ ।
ಕರ್ಮಕೃತ್ತ್ವೈವ ತತೋ ಜ್ಞಾನಂ ಪ್ರಾಪ್ಯ ವಾ'

ಭಗವದ್ಗೀತೆಯಲ್ಲಿರುವ 'ಕರ್ಮಣಾ' ಎಂಬ ತೃತೀಯಾವಿಭಕ್ತಿ ಕರಣಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲ. ಅದು 'ಸಹ' ಎಂಬ ಪದ ಜೊತೆಗಿರುವುದರಿಂದ ಬಂದ ತೃತೀಯ. 'ಕರ್ಮಣಾ ಸಹ' ಎಂದರ್ಥ. ಅಂದರೆ ಕರ್ಮವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾ ಮುಕ್ತರಾದರು. ಕರ್ಮವನ್ನು ಬಿಟ್ಟಿಲ್ಲ. ಅರ್ಥಾತ್ ಅವರ ಮೋಕ್ಷಕ್ಕೆ ಕರ್ಮವೇ ಕಾರಣವಲ್ಲ' ಎಂದು ಅರ್ಥ.

ಆದರೆ, ಹೀಗೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಒಂದು ತೊಂದರೆ ಇದೆ- ಸಹ ಪ್ರಯೋಗಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ- 'ಪುತ್ರೇಣ ಸಹ ಆಗತಃ ಪಿತಾ' ಎಂದು. 'ಮಗನೊಂದಿಗೆ ತಂದೆ ಬರುತ್ತಾನೆ' ಎಂದರ್ಥ. ಇಂತಹ ಪ್ರಯೋಗಗಳಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರಿಗೂ ಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ಅನ್ವಯವಿದೆ. ಇಬ್ಬರೂ ನಡೆದು ಬರುವಾಗ ಈ ಪ್ರಯೋಗ ಸರಿ. ಅದರಂತೆ 'ಕರ್ಮಣಾ ಸಹ ಮುಕ್ತಾಃ' ಎಂದಾಗ ಕರ್ಮಕ್ಕೂ ಮೋಕ್ಷ ಇದೆ ಎಂದಂತಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ಮತ್ತೆ ಪ್ರಮಾಣವಿರುದ್ಧವಾಯಿತು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಆಚಾರ್ಯರು ಅದನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತಾರೆ- **'ಕರ್ಮ ಕುರ್ವಂತ ಏವ ಇತ್ಯರ್ಥಃ'.**

ಸಹಶಬ್ದವಿದ್ದಾಗ ಎರಡಕ್ಕೂ ಒಂದೇ ಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ಅನ್ವಯವಿರಬೇಕು ಎನ್ನುವುದೇನೋ ಸರಿ. ಆದರೆ, ಅಂತಹ ಕ್ರಿಯೆ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಚ್ಚರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಕ್ರಿಯೆಯೇ ಆಗಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ- 'ಸಹೈವ ದಶಭಿಃ ಪುತ್ರೈಃ ಭಾರಂ ವಹತಿ ಗರ್ದಭೀ'

'ತನ್ನ ಮಕ್ಕಳೊಂದಿಗೆ ಕತ್ತೆಯು ಭಾರ ಹೊರುತ್ತದೆ' ಇಂತಹ ಪ್ರಯೋಗಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರವನ್ನು ತಾಯಿಕತ್ತೆ ಮಾತ್ರ ಹೊರುವುದಾದರೂ ಅದರ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಗುವ ಮರಿಗಳನ್ನು ಹೇಳುವ ಶಬ್ದಗಳಿಗೂ ತೃತೀಯಾ ಬಂದಿದೆ- ಪುತ್ರೈಃ ಎಂದು. ಅದರಂತೆ, ಪ್ರಕೃತದಲ್ಲೂ 'ಜನಕಾದಯಃ ಕರ್ಮಣಾ ಸಹ ವರ್ತಮಾನಾಃ ಸಂಸಿದ್ಧಿಂ ಆಸ್ಥಿತಾಃ' ಎಂದು ಪ್ರಯೋಗ 'ವರ್ತಮಾನಾಃ' ಎಂಬ ಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡು ಅದರೊಂದಿಗೆ ಜನಕಾದಿಗಳಿಗೂ ಕರ್ಮಕ್ಕೂ ಅನ್ವಯ. ಹೀಗೆ ಜನಕಾದಿಗಳು ಕರ್ಮದೊಂದಿಗೆ ಇದ್ದವರಾಗಿಯೇ ಅನಂತರ ಮುಕ್ತರಾಗುತ್ತಾರೆ' ಎಂದರ್ಥ. ಅಂದರೆ ಸದಾ ಕರ್ಮ ಮಾಡುತ್ತಲಿದ್ದು ಮುಕ್ತರಾಗುತ್ತಾರೆ ಎಂದರ್ಥ.

ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅನುಪಪತ್ತಿ ಇದೆ. 'ಕರ್ತೃಕರಣಯೋಃ ತೃತೀಯಾ' ಎಂಬ ಸೂತ್ರದಿಂದ ಹೇಳಿದ ತೃತೀಯಾ ಕಾರಕವಿಭಕ್ತಿ. ಸಹಶಬ್ದದ ಸಹವಾಸದಿಂದ ಬರುವ ತೃತೀಯಾ ಉಪಪದ ವಿಭಕ್ತಿ. ಈ ಎರಡರಲ್ಲಿ ಕಾರಕವಿಭಕ್ತಿ ಪ್ರಬಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಕರಣಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ತೃತೀಯಾ ಎಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು. ಹಾಗೆ ಹೇಳಿದರೆ ಕರ್ಮವೂ ಮೋಕ್ಷಕ್ಕೆ ಸಾಧನ ಎಂದಂತಾಗುತ್ತದೆ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ, ಆಚಾರ್ಯರು 'ಕರಣೇ ತೃತೀಯಾ' ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿ ಮತ್ತೊಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ- ಕರ್ಮ ಮಾಡಿ ಅದರಿಂದ ಜ್ಞಾನ ಪಡೆದು ಜನಕಾದಿಗಳು ಮುಕ್ತರಾದರು. 'ವ್ಯಾಪಾರದಿಂದ ಅವನ ಜೀವನ' ಎಂದಾಗ ವ್ಯಾಪಾರದಿಂದ ಹಣ ಗಳಿಸಿ ಅದರಿಂದ ಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಾನೆ ಎಂಬ ಅರ್ಥ ಬರುವಂತೆ ಕರ್ಮ ಮಾಡಿ ಅದರಿಂದ ಜ್ಞಾನ ಗಳಿಸಿ ಜನಕಾದಿಗಳು ಮುಕ್ತರಾಗುತ್ತಾರೆ ಎಂದು ಅರ್ಥ.

ಹೀಗೆ ಟೀಕಾಕೃತ್ಪಾದರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಅನಿವಾರ್ಯ ಹಾಗೂ ಬಹುಮುಖವಾದುದು.

ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು

ಈ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು, ಬಿದಿರಹಳ್ಳಿ ಶ್ರೀನಿವಾಸಾಚಾರ್ಯರು ರಚಿಸಿರುವ ಭಾವದೀಪ, ಮತ್ತೊಂದು ಸುಮತೀಂದ್ರ ತೀರ್ಥರು ರಚಿಸಿರುವ ಭಾವರತ್ನಕೋಶ. ಭಾವರತ್ನಕೋಶ ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾಕ್ಕೆ ಸ್ವತಂತ್ರವ್ಯಾಖ್ಯಾನವಾದರೂ ಅದರಲ್ಲಿ ರಾಯರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ, ಉಮರ್ಜಿ, ತಾಮ್ರಪರ್ಣೀ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅದನ್ನು ಆಯಾಯಾ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲೇ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೂರು ಅಧ್ಯಾಯಗಳವರೆಗೆ ಇದು ಮುದ್ರಿತವೂ ಆಗಿದೆ. ಭಾವದೀಪವೂ ಬೆಳಗಾಂನಿಂದ ಮುದ್ರಣಗೊಂಡಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇಂದು ಇವೆರಡು ಪುಸ್ತಕಗಳೂ ಸಿಗುತ್ತಿಲ್ಲ.

ಭಾವದೀಪ

ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾ ಟೀಕೆಗೆ ಅವಶ್ಯವಾದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ. ಮೂಲಕ್ಕೆ ಅರ್ಥವಿವರಣೆಯೇ ಈ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶ. ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ದೀರ್ಘ ವಿಚಾರವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿರುವುದು ಅಪರೂಪ. ಮೂರನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ ಹದಿನೆಂಟನೆಯ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ 'ಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೂ ನಿಷಿದ್ಧಕರ್ಮಾಚರಣೆಯಿಂದ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಆನಂದಹ್ರಾಸವಾಗುತ್ತದೆ' ಎನ್ನುವ ಟೀಕಾಂಶವನ್ನು ಇತರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಕಾರರಿಗಿಂತ ವಿಷದವಾಗಿ ಬೆಳೆಸಿರುವುದು ಈ ಭಾಗದ ವಿಶೇಷ. ಅನುವ್ಯಾಖ್ಯಾನ, ನ್ಯಾಯಸುಧಾಗ್ರಂಥಗಳ ಆಧಾರದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ವಿಷದಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ- ಜೀವರ ಸ್ವರೂಪಕ್ಕೆ ಎರಡು ಆವರಣಗಳಿವೆ. ಅವಿದ್ಯೆ ಮತ್ತು ಈಶ್ವರೇಚ್ಛೆ. ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನದಿಂದ ಅವಿದ್ಯಾವರಣ ನಾಶವಾದರೂ ಇಚ್ಛಾವರಣ ನಾಶವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನಿಯು ಉಚ್ಚಮಟ್ಟದ ಅಪರಾಧಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರೆ ಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೆ ಮೋಕ್ಷದಲ್ಲೂ ಅವರ ಸ್ವರೂಪ ಪೂರ್ಣ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಗೊಳ್ಳದಂತೆ ಈ ಇಚ್ಛಾವರಣದ ಮೂಲಕ ಪರಮಾತ್ಮ ತಡೆಯುತ್ತಾನೆ. ಇದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಜ್ಞಾನಿಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ. ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಹೀಗಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಅವರಿಗೆ ಕ್ಲೃಪ್ತಹಾನಿ ಇಲ್ಲ, ಪ್ರಾಪ್ತಹಾನಿ ಆಗಬಹುದು. ಅವರ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿರುವ ಆನಂದ ಅವರಿಗೆ ಕ್ಲೃಪ್ತವಾದುದು. ಅದಕ್ಕೆಂದೂ ಕೊರತೆ ಇಲ್ಲ. ಅವರು ಅದಕ್ಕೂ ಮೀರಿ ಸತ್ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರೆ ಈ ಪ್ರಾಪ್ತವಾದ ಆನಂದಕ್ಕೆ ಚ್ಯುತಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಅನುವ್ಯಾಖ್ಯಾನದ ಆಧಾರದಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಥಿಸಲಾಗಿದೆ-

ಚಂದ್ರಸುಗ್ರೀವಯೋಶ್ಚೈವ ಸ್ವೋಚ್ಚದಾರಪರಿಗ್ರಹಾತ್ ।
ಪ್ರಾಪ್ತಹಾನಿಃ ಅಭೂನ್ನೈವ ಕ್ಲೃಪ್ತಹಾನಿಃ ಕಥಂಚನ ॥

ಇಂತಹ ಕೆಲವು ಅಂಶಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಟೀಕೆಯ ಅರ್ಥವಿವರಣೆಯೇ ಈ ಟಿಪ್ಪಣಿಯ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿದೆ.

ಭಾವರತ್ನಕೋಶ :

ದ್ವೈತದರ್ಶನದ ಪ್ರಮೇಯಸೂಕ್ಷ್ಮಗಳು ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಕರಣದ ವಿಶೇಷ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಈ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಉಪಯುಕ್ತವಾದ ವಿವರಣೆ. ಇತರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸದ ಅಂಶಗಳನ್ನೂ ಇದು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ- 'ಬಹವಃ ಕರ್ಮಕಾರಣಾಃ' ಎಂದು ಭಾಷ್ಯದ ಪ್ರಯೋಗ. ಕಾರಣಶಬ್ದವು ಲ್ಯುಟ್‌ಪ್ರತ್ಯಯಾಂತವಾದುದರಿಂದ ನಿತ್ಯ ನಪುಂಸಕಲಿಂಗ. ಅದನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರು

ಪುಂಲಿಂಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡಿರುವುದು ಹೇಗೆ? ಅದಕ್ಕೆ ಟೀಕೆಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕಾರಣಗಳನ್ನು ಕೊಡಲಾಗಿದೆ- ಭಾವೇ ಲ್ಯುಟ್‌ಪ್ರತ್ಯಯಾಂತವಾದರೆ ನಿತ್ಯ ನಪುಂಸಕಲಿಂಗ ಪ್ರಕೃತ ಕಾರಣಶಬ್ದವು ಕರಣೇ ಲ್ಯುಡಂತ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮೂರು ಲಿಂಗಗಳಲ್ಲೂ ಇದೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಪತಂಜಲಿಯೂ ಲ್ಯುಡಂತವಾದ ಅನುಮಾನಶಬ್ದವನ್ನು ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ 'ಅಯಂ ಅನುಮಾನಃ' ಎಂದು ಪುಂಲಿಂಗಾಂತವಾಗಿ ಪ್ರಯೋಗಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಅಥವಾ, ಕಾರಣಶಬ್ದವು ಲ್ಯುಡಂತವೇ ಅಲ್ಲ. ಯುಚ್ ಪ್ರತ್ಯಯ ಬಂದು 'ಕಾರಣ' ಎಂಬ ರೂಪವಾಗಿದೆ. ಯುಚ್‌ಪ್ರತ್ಯಯಾಂತವಾದ ಶಬ್ದ ಸ್ತ್ರೀಲಿಂಗ. ಹೀಗಾಗಿ 'ಕಾರಣಾಃ' ಎಂಬ ರೂಪ ಸರಿಯಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಕೃತ, ಭಾವರತ್ನಕೋಶಕಾರರು ಟೀಕೆಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಹೇಳಿದ ಕಾರಣವನ್ನು ಹೀಗೆ ಪ್ರಶ್ನಿಸುತ್ತಾರೆ- ಹೇತ್ವರ್ಥದಲ್ಲಿ ಕಾರಣಶಬ್ದವು ನಪುಂಸಕಲಿಂಗವೇ ಆಗಬೇಕು. 'ಕಾರಣಂ ಕರಣೇ ಹೇತುವಧಯೋಶ್ಚ ನಪುಂಸಕಂ' ಎಂದು ವಿಶೇಷವಾಕ್ಯ, ಕವಿದರ್ಪಣ, ಕೋಶ ಮುಂತಾದ ಆಧಾರವೂ ಅದಕ್ಕಿದೆ. ಮಹಾಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ 'ಅನುಮಾನ' ಎಂಬ ಪ್ರಯೋಗ 'ಮನು' ಧಾತುವಿನ ಘಞಂತಶಬ್ದ. ಘಞ್‌ಪ್ರತ್ಯಯಾಂತಶಬ್ದವು ಪುಂಲಿಂಗ ಹೀಗೆ ಕೈಯ್ಯಟನೆಂಬ ವೈಯಾಕರಣಿ ಸಮರ್ಥಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅಂದಮೇಲೆ 'ಕಾರಣಾಃ' ಎಂಬ ಪ್ರಯೊಗ ಸರಿಯಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ, ಟೀಕೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಪರಿಹಾರವನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಉಮರ್ಜಿ ಟಿಪ್ಪಣಿಯು ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಒಂದಂಶವನ್ನು ಸೇರಿಸುತ್ತದೆ- 'ಕಾರಣಾ ತು ಯಾತನಾ ತೀವ್ರವೇದನಾ' ಎಂದು ಅಮರಕೋಶದಲ್ಲಿ 'ಕಾರಣಾ' ಎಂಬ ಶಬ್ದವು ತೀವ್ರವಾದ ವೇದನೆ ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಲಿಂಗ. ಆದರೂ ಣಿಜಂತವಾದ 'ಕೃ' ಧಾತುವಿಗೆ ಭಾವಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಲ್ಯುಟ್ ಬಂದರೆ 'ತೀವ್ರಯಾತನೆ' ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಕರಣಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಲುಟ್ ಬಂದರೆ 'ಕಾರಣ' ಎಂದು ಅರ್ಥ.

ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ನರಹರಿತೀರ್ಥರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನೂ ವಿವರಿಸಿರುವುದು ಈ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದ ಮತ್ತೊಂದು ವಿಶೇಷ. ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ 3ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ 39ನೆಯ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಕಾಮದ ಸ್ವಭಾವವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತಾ ಅದನ್ನು 'ಅನಲ' ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಅದನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರು ಹೀಗೆ ಬಿಡಿಸಿದ್ದಾರೆ-

'ಯದ್ಯಪಿ ಇಂದ್ರಾದಿಪದಂ ಪ್ರಾಪ್ತಂ, ಪುನಃ ಬ್ರಹ್ಮಾದಿಪದಂ ಇಚ್ಛತಿ ಇತಿ ಅಲಂಬುದ್ಧಿಃ ನಾಸ್ತೀತಿ ಅನಲಃ'

'ಕ್ಲೇಶದಿಂದ ಇಂದ್ರಪದವಿಯನ್ನು ಪಡೆದರೆ ಅಲ್ಲೂ ತೃಪ್ತಿ ಪಡದೆ ಕಾಮವು ಮುಂದಿನ ಬ್ರಹ್ಮಪದವಿಗಾಗಿ ಹಾತೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ತೃಪ್ತಿಯೇ ಇಲ್ಲದ ಸ್ವಭಾವ ಕಾಮದ್ದು.

ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪ್ರಶ್ನೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಇಂದ್ರಪದವಿಯನ್ನು ಪಡೆದವನು ಪುರಂದರ. ಅವನು ಯೋಗ್ಯ ಜೀವ. ತನಗೆ ಅಯೋಗ್ಯವಾದ ಬ್ರಹ್ಮಪದವಿಯನ್ನು ಅವನೆಂದೂ ಬಯಸಲಾರ. ಹೀಗಿರುವಾಗ ಭಾಷ್ಯದ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ಹೇಗೆ ಸಮರ್ಥಿಸುವುದು? ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾದಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಾನವಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾಚೀನಟೀಕೆಯಲ್ಲಿ 'ಇದು ಹಿರಣ್ಯಕಶಿಪುವಿನ ಸ್ವಭಾವ' ಎಂಬ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಮುಖ್ಯವಾದ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯೊಂದು ನಿವಾರಣೆ ಮಾಡಿದಂತಾಗಿದೆ.

ಇದರಂತೆ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ 19ನೆಯ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಕಾಮಕರ್ಮವು 'ಕಾಮಸಂಕಲ್ಪವರ್ಜಿತ'ವಾಗಿರಬೇಕು ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಫಲದಲ್ಲಿ ಕಾಮ, ಕರ್ಮದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಇವೆರಡನ್ನೂ ಬಿಟ್ಟಿರಬೇಕು ಎಂದು ಅದರ ಅರ್ಥ. ಮತ್ತೆ ಅದೇ ಅರ್ಥವನ್ನು 20ನೆಯ ಶ್ಲೋಕವೂ 'ತ್ಯಕ್ತ್ವಾ ಕರ್ಮಫಲಾಸಂಗಂ' ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಪುನರುಕ್ತಿಯನ್ನು ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಪರಿಹರಿಸಲಾಗಿದೆ-

'ನಚ ಕಾಮಸಂಕಲ್ಪಾಭಾವೇನ ಅಲಂ । ಅಸಂಗಂ ಸ್ನೇಹಂ ಚ ತ್ಯಕ್ತ್ವಾ'

'ಕರ್ಮ ಮಾಡುವಾಗ ಕಾಮ-ಸಂಕಲ್ಪಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಬಿಟ್ಟರೆ ಸಾಲದು. ಸ್ನೇಹವನ್ನೂ ಬಿಟ್ಟಿರಬೇಕು' ಎಂದು ಭಾಷ್ಯದ ಅರ್ಥ. ಇದರಿಂದ ಪೌನರುಕ್ತ್ಯದ ಪರಿಹಾರ ಹೇಗೆ? ಏಕೆಂದರೆ, ಕಾಮ, ಸ್ನೇಹ ಎರಡೂ ಒಂದೇ. ಮೊದಲ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಕಾಮ ಬಿಡಬೇಕು ಎಂದಿದೆ. ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಸ್ನೇಹ ಬಿಡಬೇಕು ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪೌನರುಕ್ತ್ಯ ಇದ್ದೇ ಇದೆ.

ಈ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯನ್ನು ನರಹರಿತೀರ್ಥರ ಟೀಕೆ ತಣಿಸಿದೆ-

'ಫಲಕಾಮಾಭಾವೇಽಪಿ ಯದಿ ಫಲಸ್ನೇಹಃ ಸ್ಯಾತ್ ತಥಾಪಿ ಬಧ್ನಂತಿ ಏವ ಕರ್ಮಾಣಿ ಇತಿ ಸೋಽಪಿ ತ್ಯಾಜ್ಯಃ ಇತಿ'

ಇಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಮ ಬೇರೆ ಸ್ನೇಹ ಬೇರೆ ಎಂದಿಷ್ಟೇ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಭಾವರತ್ನಕೋಶದಲ್ಲಿ ಅವೆರಡರ ಭೇದವನ್ನು ಸ್ಫುಟಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ- ಗೀತೆಯಲ್ಲಿ 'ಅಸಂಗ' ಎಂಬ ಶಬ್ದವಿದೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಸ್ನೇಹ ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. 'ಸಂಗಾತ್ ಸಂಜಾಯತೇ ಕಾಮಃ' ಎಂಬ ಗೀತಾಶ್ಲೋಕ ಸಂಗದಿಂದ (ಸ್ನೇಹದಿಂದ) ಕಾಮ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ ಎಂದಿದೆ. ಹೀಗೆ ಸ್ನೇಹದಿಂದ ಹುಟ್ಟುವ ಗುಣ 'ಕಾಮ'. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವೆರಡು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಮನೋವಿಕಾರಗಳು. ಇದನ್ನು ಭಾವರತ್ನಕೋಶ ತಿಳಿಸಿಕೊಡುತ್ತದೆ.

ಗೀತೆಯಲ್ಲಿ (4.3) ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ತಾನು ಯೋಗಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು 'ವಿವಸ್ವಾನ್' ಎಂಬ ಆದಿತ್ಯನಿಗೆ ಹೇಳಿದೆ ಎನ್ನುತ್ತಾನೆ. ಆದರೆ, ಮಹಾಭಾರತದ ಮೋಕ್ಷಧರ್ಮಪರ್ವದಲ್ಲಿ ಕರ್ಮಯೋಗದ ಉಪದೇಶದ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಾ-

ಆದಿತ್ಯೇ ಸವಿತುರ್ಜ್ಯೇಷ್ಠೇ ವಿವಸ್ವಾನ್ ಜಗೃಹೇ ತತಃ ।

ಎಂದು ದಕ್ಷನಿಂದ (ತತಃ) ವಿವಸ್ವಾನ್ ಉಪದೇಶ ಪಡೆದ ಎಂದಿದೆ. ಹೀಗೆ ಇವೆರಡಕ್ಕೆ ವಿರೋಧ ಬಂದಾಗ ಭಾವರತ್ನಕೋಶಕಾರರು 'ದಕ್ಷಸ್ಥೋಽಹಂ ವಿವಸ್ವತೇ ಪ್ರೋಕ್ತವಾನ್ ಇತ್ಯರ್ಥಃ' ಎಂದು ಪರಿಹಾರವನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಭೀಷ್ಮನಲ್ಲಿದ್ದು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ಧರ್ಮರಾಜನಿಗೆ ಉಪದೇಶ ನೀಡಿದಂತೆ ದಕ್ಷಪ್ರಜಾಪತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಭಗವಂತನೇ ವಿವಸ್ವಾನನಿಗೆ ಉಪದೇಶ ನೀಡಿದ ಎಂದೇ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ವಿವಾದಾಸ್ಪದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಉಮರ್ಜಿ, ತಾಮ್ರಪರ್ಣಿ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿರುವುದು ಭಾವರತ್ನಕೋಶದ ಮತ್ತೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ-

'ಈಷತ್ಪ್ರಾರಬ್ಧಸೂಚಕಂ ಚ ತದ್ ಭವತಿ ಮಹಚ್ಛೇದ್ ವೃತ್ರಹತ್ಯಾದಿವತ್'

(ಗೀ.ಭಾ. 3.18)

ಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೂ ನಿಷಿದ್ಧಕರ್ಮಾಚರಣೆಯಿಂದ ಬರಬಹುದಾದ ಅನರ್ಥವನ್ನು ಈ ಭಾಷ್ಯ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ವೃತ್ರಾಸುರನನ್ನು ಕೊಂದುದರಿಂದ ಇಂದ್ರನಿಗೆ ಚಿತ್ತಖೇದವಾಯಿತು ಎಂದು ಉದಾಹರಣೆ.

ಇಲ್ಲಿ ಬರಬಹುದಾದ ಪ್ರಶ್ನೆ ಎರಡು. 1. ಚಿತ್ತಖೇದವು ಪ್ರಾರಬ್ಧದ ಫಲ. ಅದು ವೃತ್ರಹತ್ಯೆಯ ಫಲವಾಗುವುದು ಹೇಗೆ?

2. ವೃತ್ರನನ್ನು ಕೊಂದುದರಿಂದ 'ವೃತ್ರಂ ಹತ್ವಾ ಮಹಾನಾಸ' ಎಂದು ಇಂದ್ರನಿಗೆ ಪುಣ್ಯವೃದ್ಧಿಯನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅಂದಮೇಲೆ ಅದು ಅನರ್ಥಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗುವುದು ಹೇಗೆ?

ಮೊದಲನೆಯ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಉಮರ್ಜೀಯ ಟಿಪ್ಪಣಿಯ ಸಮಾಧಾನ- ಚಿತ್ತಖೇದವು ಪ್ರಾರಬ್ಧಕರ್ಮದ ಫಲವೇ. ಆದರೆ ಎಂದೋ ಆಗಬೇಕಿದ್ದ ಆ ಖೇದಕ್ಕೆ ವೃತ್ರಹತ್ಯೆಯು ನಿಮಿತ್ತವಾಯಿತು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ- ವಿಷದಿಂದ ದುರ್ಮರಣ ಸಂಭವಿಸಿದಾಗ ಮರಣ ನಮ್ಮ ಪಾಪದ ಫಲ. ಅದಕ್ಕೆ ವಿಷ ನಿಮಿತ್ತವಾದಂತೆ.

ಹೀಗೆ ಒಂದು ಸಮಾಧಾನವನ್ನು ಕೊಟ್ಟು 'ಕೇಚಿತ್' ಎಂದು ಮತ್ತೊಂದು

ಸಮಾಧಾನವನ್ನು ಅದೇ ಟಿಪ್ಪಣಿಯು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ- ಪ್ರಾರಬ್ಧ ಕರ್ಮದಿಂದಲೇ ಇಂದ್ರನಿಗೆ ವೃತ್ರಹತ್ಯೆಯ ಸನ್ನಿವೇಶ ಒದಗಿತು. ಅದರಿಂದ ಚಿತ್ತಖೇದ. ಹೀಗೆ ಪಾಪಕ್ಕೆ ವೃತ್ರಹತ್ಯೆ ನೇರವಾದ ಕಾರಣ, ಪ್ರಾರಬ್ಧ ಪ್ರಯೋಜಕ.

ಎರಡನೆಯ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಹೀಗೆ ಉತ್ತರ-

ಧರ್ಮವೃದ್ಧ್ಯರ್ಥಮೇವೈತತ್ ಪಾಪಮಾಸೀತ್ ಶಚೀಪತೇಃ।

ಎಂದು ಆಚಾರ್ಯರು ಮಹಾಭಾರತತಾತ್ಪರ್ಯನಿರ್ಣಯದಲ್ಲಿ (22.330) ಹೇಳಿದಂತೆ ಇಂದ್ರನಿಗೆ ಪಾಪ ಬಂತು. ಅದು ಅನರ್ಥಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗದೆ ಪುಣ್ಯವೃದ್ಧಿಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಅವನು ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರಾಯಶ್ಚಿತ್ತ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಪುಣ್ಯವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿಕೊಂಡ. ಅದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ 'ಸಂಧ್ಯಾಕಾಲದ ಅರ್ಘ್ಯಪ್ರದಾನ'. ಅದು ಪುಣ್ಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗುವಂತೆ ದೈತ್ಯಸಂಹಾರ ಹೇತುವಾದುದರಿಂದ ಅಲ್ಪಪಾಪಕ್ಕೂ ಕಾರಣ. ಆದರೆ ಊಟ ಮಾಡುವಾಗ ಆದ ಅಲ್ಪಶ್ರಮದಂತೆ ಅದು ನಗಣ್ಯ.

ಹೀಗೆ ಒಂದು ಪರಿಹಾರ ನೀಡಿ 'ಕೇಚಿತ್' ಎಂದು ಮತ್ತೊಂದು ಪರಿಹಾರವನ್ನೂ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ- ಇಬ್ಬರು ವೃತ್ರರಿದ್ದಾರೆ.

ಪಾಪಾತ್ಮಾಽಸೌ, ವೈಷ್ಣವಃ ತ್ವಷ್ಟೃಜಾತಃ ॥

ಎಂದು ಋಗ್‌ಭಾಷ್ಯಟೀಕೆಯು ಇಬ್ಬರು ವೃತ್ರಾಸುರರನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದೆ. ಅವರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಅಸುರ, ಮತ್ತೊಬ್ಬ ವೈಷ್ಣವ. ಒಬ್ಬನನ್ನು ಕೊಂದುದರಿಂದ ಪಾಪ. ಮತ್ತೊಬ್ಬನನ್ನು ಕೊಂದುದರಿಂದ ಪುಣ್ಯ.

ಹೀಗೆ ಭಾವರತ್ನಕೋಶ ಅನೇಕ ವಿಶೇಷಾಂಶಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದು ಒಂದು ಅಪರೂಪದ ಟಿಪ್ಪಣಿಯಾಗಿದೆ.

ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಪ್ರಾರಂಭದ ಎರಡು ಅಧ್ಯಾಯಗಳು ಈಗಾಗಲೇ ಮುದ್ರಣಗೊಂಡು ಹೊರಬಂದಿವೆ. ಈ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯಗಳಿವೆ. ಶ್ರೀ ಸುಮತೀಂದ್ರತೀರ್ಥರ ಟಿಪ್ಪಣಿ ಪ್ರಾಯಃ ಹೊಸದಾಗಿ ಮುದ್ರಣ ಕಾಣುತ್ತಿದೆ.

ಪ್ರೊ। ಎ. ಹರಿದಾಸ ಭಟ್ಟ
ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರು
ಪೂರ್ಣಪ್ರಜ್ಞ ವಿದ್ಯಾಪೀಠ,
ಬೆಂಗಳೂರು

A gist of the 3rd and the 4th Chapters of Bhagavadgeeta

Chapter 3

In the Shloka of second chapter -

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

Sri Krishna had preached Arjuna that he will tell the necessary path of seeing God. The path is desireless action. The desireless action should have the right knowledge of God. For its sake the importance of knowledge and the attributions of God are narrated in the 3rd and 4th chapters.

The third chapter starts in the form of question of Arjuna picking up the thread from the 49th Shloka of the second chapter wherein it is said that knowledge scores over the action.

Knowledge and Action - the difference :

Arjuna was confused to hear from Sri Krishna that the divine knowledge about God is superior to the action. If knowledge is superior, then why he should be pushed into action ? If the action is inevitable then, why this compulsion, to take to action in an inevitable war full of violence and hatred ? These are the two questions Arjuna poses. To these questions Sri Krishna answers thus : There are two kinds of seekers for liberaton. Some are knowledge-oriented. Others are action-oriented. You should be action-oriented. That's why I compel you to take to action. Though many actions are permitted in Vedas, Arjuna, you should enjoin only in war, as you are a Kshatriya. There cannot be any progress for you if you back out from war.

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।

Our progress lies only in executing the duties assigned to us. There is no meaning in undertaking the duties assigned to others. Though milk is superior to water, fish needs only water to live. So, Arjuna, though in a warfare violence and hatred are inevitable, to put down the unrighteous, it is necessary for you to enjoin in the warfare as a duty. That pleases Me.

Listening to this, Arjuna props up with the next two questions- How to win over the attachment and hatred? What is that instinct in us which involves us in a deed that is very much against our will ?

Sri Krishna answers them -

काम एषः क्रोध एषः ।

Excessive greed. Out of anger a man does such things which he should never do. *Rajoguna* - is the cause for these two shortcomings of our mind and our five senses which nurture these two weaknesses. So keep your senses under control. As the first step, win over the anger and greed which destroy your sense of discrimination. These are the words of advice of Sri Krishna.

Sri Krishna's kindness :

Sri Krishna who advised Arjuna on the sense of duty did not get away from His duties. He always engaged Himself in His righteous duties. But He did not have any benefit for Himself out of them -

नावाप्तमवाप्तव्यम् ।

Sri Krishna makes it clear that He performs all His duties only for the good of the society.

उत्सिदेयुरिमे लोकाः न कुर्यां कर्म चेदहम् ।

'Arjuna, the youngsters follow the path traced by elders. If I do not perform My duties, people who take Me as their role-model will abstain from their duties. I am in no way affected by My not adhering to My duties. But the innocent people will face disaster. That's why I do perform the daily rituals.' Oh, how kind and considerate is the Lord !!

That's why He gives His message-

न बुद्धिभेदं जनयेत् अज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥

Knowledgeable people should not create any confusion among the common people. By meditating upon God and performing the duties, the knowledgeable people should clear away the confusions of common people.

The secret behind action :

Sometimes we engage ourselves in right actions. Some other times, we engage ourselves in worng actions. Who is responsible for such actions ? The atheists say that we are responsible for our actions. While the theists say 'it is all the work of God.'

But Sri Krishna puts here the truth of the matter.

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥

In this Shloka, the word Prakriti (प्रकृति) has three interpretations. They are- the God, the intrinsic nature of the soul and insentient nature. According to our basic nature, God motivates us to perform the actions. The ignorant forget the God and claim that they have per-

formed on their own. Psuedo, half-baked knowledgeable people forgetting themselves say that it is all work of God. The truth is that the sentient and the God jointly engage themselves to perform the action. In the performance, God is totally independent while sentients are not. He is totally independent while we are all dependents. Though God is totally independent, He does not get the work done according to His whims and fancies. Depending upon the basic intrinsic nature of man and material, He motivates and makes us perform the action.

These are the main points that are discussed in the third chapter of Bhagavadgeeta.

Special and unique features of the Sri Madhva's commentary on third chapter :

There are two points which look controversial in this chapter, the first one being intrinsic form of the path of knowledge and the path of action. The second point is about the cycle of life in the universe. About these points under discussion, different views are expressed in the three Bhashyas. These have been analysed here.

Paths of knowledge and action :

When Sri Krishna says,

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा ।

He has simply said that some souls attain liberation through knowledge while some acquire through action. No, not just that. He has named the achievers also.

ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ।

Sanaka and the like of him take the path of knowledge while Rajarshis like Janaka and others take the path of action.

From this statement, it looks as though two paths are kept open for acquiring liberation. The choice is between the two paths to attain the same result - the liberation.

यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

In Sri Shankaracharya's commentary it has been said exactly like this: for ascetics (Sannyasin) the path of knowledge and for the householders the path of action.

'साङ्ख्यानां ..... ब्रह्मचर्यादेव कृतसन्न्यासानाम् .... (ज्ञानयोगेन)'
'कर्मयोगेन योगिनाम्= कर्मिणाम्'

By saying thus, Sri Shankaracharya in his commentary has rejected the Bhaskaras' view claiming that liberation can be obtained by both Jnana and Karma (ज्ञानकर्मसमुच्चय).

According to the commentary of Sri Ramanuja the preliminary stage is the path of action and the final stage is the path of knowledge. Destroying the feelings of attachment of love, anger and hatred by performing our duty, the spark of knowledge kindles. The concept, as instrument and achievability is expressed in his commentary on Geeta.

'विषयव्याकुलबुद्धियुक्तानां कर्मयोगे अधिकारः,
अव्याकुलबुद्धीनां तु ज्ञानयोगे अधिकारः उक्तः'

But Sri Madhvacharya presents an altogether different perspective. The path of knowledge and path of action are not connected with the external stages. These two paths are intricately connected with the class of achievers as a class by itself at the level of the soul. Deities, Sanaka and like of him are ever wedded to knowledge. Super human beings are ever wedded to action. This arrangement clarifies that by no means that the one group has

not got the qualities of the other. Both the groups are the achievers through knowledge. Giving up the household to take up the path of knowledge are *Jnanayogins*. While those great kings of action, staying as householders seeking knowledge are *Karmayogins.*

गृहस्थादिकर्मत्यागेन ज्ञाननिष्ठाः सनकादिवत् ।
तस्था एव ज्ञाननिष्ठाश्च जनकादिवत् ॥

By this arrangement, as even the knowledge-oriented souls have a role in the path of action, similarly action-oriented souls have a role in the path of knowledge. It is only the question of proportion, as to which one is small or which one is big - to classify them under knowledge-oriented souls and action-oriented souls.

At this point Sri Madhvacharya states the lines to highlight the state of the ascetic life. The householders have the responsibilities of managing the family, they cannot concentrate and meditate upon God.

अप्रयतत्वमेव हि प्रायो गृहस्थादीनाम् इतरकर्मोद्योगात् ।
अप्रयतानां च न ज्ञानम् ।

Though Janaka and others like of him were householders they had perfect control over their minds. Like them there are others who have achieved the liberation. Sri Madhvacharya has proved this point taking authoritative reference from Padmapurana.

देवादीनाम् आदिराज्ञां महोद्योगेऽपि नो मनः ।
विष्णोश्चलति तद्योगोऽप्यतीव हरितोषणम् ॥

Though deiteis, Swayambhuva Manu and such pioneer kings were always engaged in their duties, their minds always were wedded with the thought of God, without the

least distraction. Their experiencing of the pomp, powers and positions were also for pleasing God.

Madhva Bhashya does not approve the classification under the head of ascetics- knowledge-oriented souls, householders- action-oriented souls. The one and the only consideration is the basic intrinsic eligibility. So according to Sri Madhva the householder can be a Jnanayogin and an ascetic can be a Karmayogin thus there is no different view in Madhva Bhashya than the view expressed in Shankara Bhashya.

According Ramanuja Bhashya action Is only a ladder to reach the top. When you reach the top of the state of knowledge, there is no binding of action. But according to Madhva Bhashya even the *Jnanayogi* has to perform action. Because the quantum of action is small, they are called *Jnanayogins*. This has been clearly expressed in Geetavivriti of Sri Raghavendratirtha.

सांख्यानाम् अप्रचुर-कर्मोपेत-प्रचुरज्ञानोपायेन जप-ध्यानादिना मुक्तिः, योगीनाम्= कर्मरूप-उपायवताम्, कर्मयोगेन= अप्रचुरज्ञानोपेतेन प्रचुरकर्मोपायेन मुक्तिः ... । अत्र नीरमिश्रितक्षीरे क्षीरशब्दप्रयोगवत् प्राचुर्य-अप्राचुर्याभिप्रायेण ज्ञानयोगेन कर्मयोगेन इति एकैकोक्तिरिति ज्ञेयम् । *(गीताविवृतिः ३.३)*

According to Madhva Bhashya the word निष्ठा in Geeta, means liberation. For attaining perfection in Moksha, the divine knowledge is not the requisite eligibility. Even after attaining the divine knowledge, the seeker should continue to perform the prescribed actions. Only then one can attain the perfect form of liberation. Thus according to Madhva doctrine action is needed before and even after acquiring the knowledge. The actions performed earlier to obtain knowledge is only to purify the mind and intellect, while the action performed after attaining knowledge is

the necessary requirement to acquire liberation in its perfect form. Similarly, before attaining direct divine knowledge the merit accrued by listening helps to enhance the bliss in liberation. Acharya Madhva has clarified this point.

सुकृतमपि अप्रियं मानुष्यादिफलं जहाति । न बृहत्फलम् उपासनादिजनितम्।
(गी.भा. २.५०)

When one acquires the divine knowledge, the merits that cause the human birth will get destroyed. But the merits acquired by Upasana and actions free from the desire of results will not get destroyed. The results of such good merits is articulated in the Teeka.

बृहत्=प्राक् मुक्तेः ज्ञानादिविवृद्धिलक्षणम्, तदनन्तरं च आनन्दवृद्धिरूपं फलम् ।

Thus, the merits obtained by the actions devoid of desire of results is not limited to the knowledge alone, but will result in the liberation also.

Even after getting the knowledge, the seeker should not give up the right actions. If such actions are given up at that stage, there will be diminition in the bliss in the state of liberation.

In this way, while Ramanuja school of thought limits the actions only up to the acquiring knowledge, in Madhva doctrine the actions have a role to play even to attaining liberation. But Madhva doctrine does not approve the views of Bhaskaras that Jnana and Karma having equal importance lead to liberation. So Bhaskaras give equal prominence to knowledge and action. But according to Dvaita school of thought knowledge alone is the instrument to acquire the liberation while continued actions cause the enhancement of the bliss.

This point under discussion is commented upon in an unique and distinct way by Sri Madhva, which is different from the views expressed in other commentaries. It will not be out of place if the 17th Shloka of the same chapter is taken up as a strong support.

Thus the interpretations of Shloka of third chapter by Sri Shankara and Sri Madhva are diametrically opposite. While Sri Shankara says in his commentary that the action as a duty is not binding even on the one who has acquired the direct divine vision, Sri Madhva says in his commentary that the duty is binding on even one who has the direct divine vision of the Lord while the exemption for duty of action is there only when one is under the spell total meditation upon the Lord, being unaware of everything else.

In this Shloka, it is said,

आत्मरतिरेव स्यात् तस्य कार्यं न विद्यते ।

That one who is under the spell of total meditation of Atma - there is no binding of duty of action. This can also be interpreted from different angles. When one has reached the stage of meditation of God he has no more binding of duty of acton. 'यत् पतति तद् गुरु' An object when it falls down even once, it means that the object has weight. Similarly a seeker if he reaches the stage of meditation, that is enough. There can never be a need of duty of action.

The other possible interpretation can be that there can not be a binding of duty of action when the seeker is under the spell of meditation of God; But when he is out of meditation, there is definetely a need to perform the duty of action. For example, भुञ्जानो नोत्सृजेत् वाचम् । One who

eats should not talk. It does not mean that one should not at all talk even in the future. It only means that one should not talk while taking food. That's all.

Both these usages are in practice. Of these two Interpretations the latter one makes a better sense and is more convincing. If there is any fallacy or defect the other interpretation could be accepted. So the second interpretation saying that there is no binding of duty of action only when one is under the spell of trance in meditation is a better interpretation of the two interpretations of this Shloka.

But, if it is interpreted this way, there is a difficulty. In the 18th Shloka of the same chapter it is said, 'If one under the spell of trance of meditation engages oneself in the duty of action there is no benefit.' When there is no possibility of engaging oneself while under the spell of trance of meditation how to negate it saying there is no use? Acharya answers this possible objection thus-

A seeker , before being melted away in a state of spell of trance of meditation tells his neighbour to wake him up to perform *Sandhyavandana* and the daily rituals in the evening. But, giving up the state of *Samadhi* (that state of trance) is not called for to perform *Sandhyavandana* and other daily rituals. This is the essence of 18th Shloka of this chapter.

So, this sort of an exemption from duty of action is only for that seeker of knowledge while he is under the spell of meditation. Bondage of duty of action is necessary even for the knowledgeable seeker at all other times. This is interpretation of Sri Madhva in his Bhashya.

The wheel of life :

Another point where the three schools of thought have

three different interpretations on establishing the wheel of life.

The 14th and the 15th Shlokas of the third chapter presents the concept of wheel of life. This wheel rotates to move by action. So, engage yourself in the duty of action. Otherwise life is a sheer waste. Sri Krishna says-

मोघं पार्थ स जीवति ।

Living beings, food, rain, Vedic sacrifices, action, the God, the imperishable (अक्षर)- these seven constitute the wheel of life. Of these seven constituents it starts with food and ends up in the imperishable. If food and Imperishable have no link, then the word wheel will have no right siginificance. But Shankara Bhashya has not shown this link between these two. As such the constituents in the order make a chain, but not the wheel. But Sri Madhvacharya has shown the link between these two.

तानि च अक्षराणि भूताभिव्यक्त्यानीति चक्रम् ।

The Imperishable Veda is expressed by the sentients which are in the commencement. So when we start from Askhara the Imperishable and go backwards gradually- from Vedas comes Brahma, from Brahma comes the action, from action comes sacrifice, from sacrifice comes rain, from rain comes food, from food comes living beings from living beings to Vedas. Thus the circle is completed.

Now, which are the links in this chain? Even here the three schools of thoughts differ from one another. Though the words of the text of Geeta look awfully simple enough at the outset, there is a point to be discussed, reading between the lines. Yajna means Yaga. Yaga means the performance of rituals sitting in front of the fire. Geeta

says that this Yaga is the outcome of duty of action. How? To this the Advaita Bhashya gives the answer in these words. 'यज्ञः अपूर्वम्'. Yajna means Punya - the good merits. This is formed by the action of the Ritviks. Therefore Yajna is the outcome of the action which suits the words of Geeta.

Ramanuja Bhashya interprets the word Yajna as the performance of Homa. It interprets the word Karma - the action, in a different way.

द्रव्यार्जनादिकर्तृव्यापाररूपकर्मसमुद्भवः ।

To conduct a Vedic sacrifice, money is needed, the materials for the Vedic sacrifices are needed. To earn for these action involved is Karma. With this, Yajna is performed.

Madhva Bhashya inteprets this way,

यज्ञो देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागः, कर्म इतरक्रिया ।

Yajna is an actoin, where the *Havis* is offered with a definite intention to the particular deity. Karma means actions which helps Yajna activities.

The second issue, यज्ञाद् भवति पर्जन्यः is the point. It is not known to all as अन्नाद् भवन्ति भूतानि. It is not a worldly issue. That's why all the three Bhashyakaras have established that the clouds are formed from the Yajna quoting from many epics as their valid supporting statements. Madhva Bhashya erudiates word पर्जन्य as Soorya the presiding deity of clouds, also. The Vedic sacrifices made in the Yajna will enhance the strength of Aditya and from him it rains. This is an additional information given in the Madhva Bhashya.

The third point of controversy :

It is regarding the meaning of the words Brahma and Akshara in the 15th Shloka. Shankara Bhashya gives the meaning of the word Brahma as Veda and says that the actions of Yajna and the like of it is the outcome of Vedas. These Vedas are formed from Askhara. Akshara means Brahma, Ishvara. Vedas are created by Ishwara without any effort easily, casually.

Sri Madhvacharya has viewed this point critically and elaborately. Primarily why should it give up the meanings of the words like Brahma and Aksharas which are given in Vedanta as Parabrahma and Aksharas (51 alphabets) is the question. When the word Brahma is interpreted as Parabrahman then the line 'कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि' in Geeta clearly means that the action is the outcome of Brahma. The Shruti एष ह्येव साधु कर्म कारयति says all actions are caused by Brahma. As such, there is no necessity of giving up the well-known meaning of the word Brahma. Besides this, it is not correct to say that Veda (Brahma) is the outcome Aksharatatva (from Brahma). Because, Veda is eternal. 'Veda is created by Brahma without the least strain, as easy as His breathing, though it is not created using His intellect,' this is the argument of the Advaitins. But there are no substantial proofs to support this argument. Of course Upanishad has given the comparison of निःश्वास in 'निःश्वसितमिवैतत्'. The meaning of 'Nishvasitam' can be expressed as ones uttered by Brahman without any strain as Vedas are eternal. By this it is difficult to correlate that Brahma is the outcome of Akshara.

In Dvaita Bhashya also there is a rider. It may be alright to say that action is the outcome of Brahma. But how

to reconcile with ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्. Now Sri Madhva replies- The statement तेभ्यो ह्यभिव्यज्यते परं ब्रह्म means that the one and the only authentic source of knowing Brahma is Veda. Without it, it is not possible to know Him. Therefore, Brahma can be known only through Veda. So as said in Madhva Bhasya the words Brahma and Askhara have to be given the primary meaning while giving the meaning of समुद्भवम् a secondary meaning as 'अभिव्यक्ति' - expression.

In Ramanuja Bhashya, the word Brahma means the body, the word Akshara means Jeevatma. The action fecilitating Yajna is the result of the body. The body is subordinate to the sentient. Only in the presence of Chetana the body generates action. Thus the cycle is completed according to this Bhashya. From Jeeva to body, from the body to action, from action to Yajna, from Yajna to the rains, from rains to food, from food to the body.

Thus, even on the topic of wheel of life Madhva Bhashya has given a new explanation.

The fourth chapter

In the fourth chapter three topics are discussed. At the end of the third chapter it is said यो बुद्धेः परतस्तु सः meaning thereby Vishnu is the Supreme. In this chapter, the glory of Vishnu who is described as Supreme, the categories of action devoid of the desire of the fruits thereof and the importance of direct divine knowledge, are explained.

In the commencement of this chapter, it is said that the righteous practices are not formed because of some sentimental emotions while they have been all along there

ever since the inception of creation. In the long period of the flood of time once in a way they are unseen.

स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ।

This point gives an impetus boost to our righteous practices of action.

In the first part, the three-Bhasyas have interpreted differently on two topics. The first one being a discussion to enquire whether the God has natural physical body. The second one being the discussion on the system of four-castes (Chaturvarnya).

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥

Sri Krishna says- Though I do not have any birth and death, though 'all the five elements are under My control, I take birth according to My Maya. According to Shankara Bhashya- giving the meaning of the word Maya as Avidya and Brahma under the spell of Avidya looks as though He is having a physical body. So it is said in Shankara Bhashya.

तां प्रकृतिं....वशीकृत्य.... देहवानिव भवामि ... न परमार्थतो, लोकवत् ।

(शां.भा.)

Bhagavadgeeta says-

स्वां प्रकृतिमधिष्ठाय आत्ममायया सम्भवामि ।

Here Prakriti and Maya are expressed seperately. Mostly, the difference between these seem to have not been narrated, in Bhashya of Shankara.

In Ramanuja Bhashya it is said- आत्मसङ्कल्पेन इत्यर्थः here a different meaning has been given for the word आत्ममाया.

For the word स्वां प्रकृतिम् it has been interpreted as प्रकृतिः स्वभावः. It means from My instrinic nature. Summing up, He assumes the forms of God and human beings from His intrinsic nature of knowledge, bliss and the like of it. Is it Prakriti- based on nature or Aprakrita - not based on nature? Ramanuja Bhashya replies-

स्वमेव रूपं देवमनुष्यादिसजातीयसंस्थानं कुर्वन् ।

From this it is evident that those forms of Lord are Aprakrit - not based on nature.

According to Madhva Bhashya in प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय, the word Prakriti means the bodies of Vasudeva and Devaki made of the nature. Those bodies are created using primordial insentient nature which is under His control.

आत्ममाया= from His desire, सम्भवामि. It means "Because of Durgadevi I create an illusion to the ignorant that 'Krishna is born'."

The word अव्ययात्मा in this Shloka conveys the meaning as one with a non-perishable body. In other words, like God His body is also eternal. Like God the sentients are also enternal. Still they take the living bodies. But God is not like this. He is neither born nor His body takes birth. Inspite of it, people do transact saying that Sri Krishna is born. It is only that taking Vasudeva as a medium, entering Him, God took the incarnation. But in no way there is any difference in His forms.

Thus while Shankara Bhashya says the God has no body, Ramanuja Bhashya says that God has a body, but it is different from Him. Madhva Bhashya says the body of God is as eternal as He is, and the body is of the form of knowledge and bliss.

System of castes and stages of life :

The 14th Shloka of this chapter says that Sri Krishna himself has created the four categories. How does it fit in here to the contexts ? There are diverse opinion in the three Bhashyas. There are two issues in this Shloka according to Shankara Bhashya, of which one has a reference to the 11th Shloka. 11th Shloka says-

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ।

'Whatever be the action undertaken with a desire to get the fruits thereof they all trace my path' says Sri Krishna. How Is it ? This has been described in the 14th Shloka. In this world of human beings the four categories of castes and the necessary actions for them are prescribed by Sri Krishna. When it is so, whatever the righteous actions that are taken up, it is taken as tracing His path. Thus it is related to this Shloka.

Ramanuja Bhashya shows the relation this way. That which obstructs कर्मयोग is a sin. This Shloka tells about the knowledge to be acquired to erase this sin. The knowledge of God as one who has created right from Brahma down to leaves of grass erases the sin. So according to this Bhashya this knowledge is the instrument to erase the sins.

Madhva Bhashya speaks of its right connection here. Whosoever be the deity worshipped, if all the offers are made to the Lord Vishnu through them, only then the benefits are made available. Otherwise the fruit of any other way of worship is nil. The right connection in commentary has been explained in the Teeka thus-

स्वपितरं मां परित्यज्यान्यदेवताः

यजन्तः कथं महाफलभाजो भवेयुः ॥

As He is the creator and father of all the deities, how is it possible to get the fruit of action without offering it to Him? Thus this Shloka has stressed in this doctrine, the need of offering with 'Krishnarpana' at the end of any action to please any deity to attain any fruit of action.

In this Shloka it has been said that I have created the four castes according to Guna and Karma which the moderners misunderstand. It will be construed that the caste system is based on Guna and Karma - the intrinsic character and the past action, and by birth all are equal. But Sri Shankaracharya says, that right at the stage of creation itself human beings are created according to the caste system. Here Sri Madhvacharya has defended with the support of Naradiya Purana that depending upon the natural intrinsic character such as Sattva, Rajas and Tamas of Atma the caste system is created. But caste system in the society is only related to birth and the body.

Apart from this caste system connected with Atma is altogether different. It means that, there could be the possiblity of a Brahmin Atman in the body of a Shoodra; A Shoodra can be in the body of a Brahmin. According to Madhva, the interpretation of this Shloka is that is applicable to the entire souls of the entire world, not just limited to Indians. This is Madhva's unique contribution.

Riddled Shloka :

The 18th Shloka of this chapter looks more like a riddle. Outwardly it looks almost irrelevant in the context. It looks paradoxical to read that he is the wiseman who sees action in inaction and inaction in action.

कर्मण्यकर्म यः पश्येत् अकर्मणि च कर्म यः ।

This riddle is solved in Shankara Bhashya thus. Atma

is inactive. In such Atma the action is taken as अहं कर्ता- I am the doer. When a bus is moving very speedily the row of trees look as though moving speedily in the opposite direction. Similarly, because of the activity of *Antahkarana* it looks as though there is activity in the inactive Atma. It is the spirit of 'Karmanyakarma yah Pashyet'. In the same way, when we sit with our hand criss-crossed we feel we are inactive. But we are not inactive. Our mind is alert about things. It is said- नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठति अकर्मकृत्. It means that there is no inactivity in the body at any time. Common people cannot understand this delicate implication. But the knowledgeable men understand that there is inactivity of Atma while there is physical activity in the human body. It is just like the people who know that the trees do not run. It is again similar, to know that there is activity even when we sit motionless. Objects moving at a distance look motionless to the ignorant people while the wise men know that there is action.

By this way commentary of Sri Shankara presents inaction to Atma in this Shloka.

The explanation given in the commenatry of Sri Ramanuja is like this. 'Akarma' means of inaction that which is not action, in other words Jnana- knowledge. It is something like knowledge of the person who is aware of knowledge while performing the action. He is the real knowledgeable one who knows that the right action is that which is performed while one has the right knowledge of Atma.

According to the commentary of Sri Madhvacharya that he is the knowledgeable person who feels that though he is performing action, feels that he is inactive. He feels

that he is not alone performing and it is only God who is performing it. He is getting it done through us. One who has this understanding is the real knowledgeable person.

In this sentence 'अकर्मणि च कर्म यः' अकर्म means inaction, in other or words dream. In the state of dream, God will be creating chariot, broadways, animals etc., through the Vasana of Atman, even though Atman is inactive. This is the meaning of अकर्मणि च कर्म यः. He is the knowledgeable person who feels that God is creating using the materials used in the creation of dream.

In his commentary Sri Shankara attributes action in the body of Atma who is inactive. This is the meaning of 'कर्मणि अकर्म यः'. While the body is inactive, the knowledgeable person feels there is activity in mind. This is attributed to the body in 'अकर्मणि च कर्म यः'.

In the commentary Sri Ramanuja gives the meaning of knowledge for the word Akarma, and one who does the action should have His knowledge.

In his commentary Sri Madhva on this Shloka says that this has reference to God correlating to the principles of sentient dependence and God alone is the performer. So this Shloka gives a connecting link to the 19th Shloka which follows next. यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः । This is a speciality.

Importance of Knowledge :

Keeping aside the meaning that Yajna= Vedic sacrifice is limited to making offers in the Vedic fire, an elaborate meaning is given in this chapter. Control over our senses, Pranayama, self-study - Swadhyaya and delivering spiri-

tual discourses are all the forms of Yajna itself. The purpose of all forms of these Yajnas is the same according to Geeta.

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ।

Therefore, the message of Geeta is that Jnanayajna-learning, teaching and preaching of scripture is the Supreme.

Thus the main topics of Geeta and the uniqueness and speciality of the commentary of third and fourth chapters of the Geeta by Sri Madhva has been described so far.

In this volume the Teeka of Sri Jayatirtha, Prameyadeepika with two glosses Bhavadeepika and Bhavaratnakosha are included. Now their uniqueness and speciality are highlighted here.

Prameyadeepika :

To the crisp expression of the brevity of Sri Madhvacharya, only Sri Teekacharya can analyse to show the hidden grandeur with his extrordinary talent. The third chapter opens up with a question from Arjuna 'If knowledge is superior to the action why do you involve me in warfare?'. But this question has already been answered in the second chapter. Knowledge is superior to fruit-oriented action. As the action which is not fruit-oriented can be the instrument to acquire knowledge, you should engage in such an action which is not fruit-oriented. Here the question of Arjuna is out of context.

For this Shloka, commentary of Sri Madhvacharya reads this way-

किमिति कर्मणि घोरे युद्धाख्ये नियोजयसि निवृत्तधर्मान् विना ।

Sri Teekacharya has analysed this statement. Here Arjuna has two questions in his statement.

1. If knowledge is superior to action, why not accept the path of Sannyasa which is more suited to aquire knowledge than taking up arms - take to warfare ?

2. Again why to wage a horrid war when an action not oriented to fruits can be the means of acquiring knowledge. It is impossible to fight a war without involving oneself in anger, attachment and greed. But in accepting the path of Sannyasa, there is no consequence of anger, attachment and greed. When that is the case, is it not fair to choose the path of Sanyasa ?

The second question is picked up from the word घोरे. This question was not answered in the previous chapter. This question of Arjuna has been of importance. This is the validity shown in Prameyadeepika.

Looking into the thoughts of other schools :

Sri Madhvacharya while presenting his thoughts, to buttress his statements, he has shown some discrepencies in the commentary of Sri Shankara in many places. But nowhere such references are made like 'some' or 'others'. In some places there are right references such as 'न च'.

But there are many situations, wherein not even such references are made. As such while writing a gloss on the commentary of Sri Madhvacharya, the commentary of Sri Shankara has to be kept side by side for immediate cross reference. For example in the 39th Shloka of the fourth chapter, Kama - it is said that the desire is the eternal enemy of the knowledgeable person.

But Sri Madhvacharya in his commentary says -

ज्ञानिनोऽपि किं अल्पज्ञानिनः. To the words ज्ञानिनो नित्यवैरिणा in Geeta, Sri Madhvacharya adds the word अपि to ज्ञानिनः and comments saying that even for the knowledgeable person desire is an enemy. It is needless to say that desire is an enemy always to the ignorant people.' That's how Sri Madhvacharya opines, giving the subtle meaning.

Sri Shankaracharya in his commentary adds the word एव to ज्ञानिनः interpreting that desire is the enemy only to the knowledgeable person, and not for the ignorant. The reason being that the ignorant with enthusiasm try to get his desire fulfilled. When he fails to get his desire fulfilled, he learns that desire is cause of misery. But the knowledgeable person knows this in the beginning itself and takes case to avoid any pitfall. This is how the idea of the word is interpreted.

To reject this Sri Madhvacharya has added the word अपि and has commented. He has commented on the word in Geeta which is diametrically opposite of Sri Shankaracharya's opinion in his commentary. But he has not shown the flaw in interpretation of Sri Shankaracharya. He has left it to Teekacharya to point it out.

नहि मूर्खः तन्नानुसन्धत्ते इत्येतावता तन्नास्ति ।

Desire does more harm to the ignorant than to the knowledgeable person, while the latter knows the disaster, the former will not be aware of it. It is not right to say desire is not the enemy, just because one is not aware it. That's why the word अपि in Geeta is suitable and not the word एव.

One has to know that this is a point of analysis on other school of thought by Sri Madhvacharya only by going

through the Teeka. It was only Sri Teekacharya who pointed out the flaws in the commentary of Sri Shankaracharya.

From the sentences of Sri Madhvacharya in some places though we know that they are the critical comments on other schools of thought, it will not be clear to find out what mistakes are shown in the commentaries of other schools of thought. For example, in the last Shloka of the third chapter, while explaining the system of the annihilation of enemy in the form of desire saying thus,

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा

According to commentary of Shankaracharya here more than the intellect i.e., Para= means superior, who is Jeeva.

Sri Madhvacharya refutes this.

न चात्र जीव उच्यते । 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इत्युक्तत्वाच्च ।

If this interpreted as it is, Jeeva has not been mentioned as the word रसोऽप्यस्य has been used. The flaw in this is not clear which Sri Teekacharya has articulated. If it is said that Jeeva is superior to the intellect, then it means that such Jeeva should be known to vanquish the desire. This is the meaning of Geeta. But, earlier in the second chapter it has been said that the desire (रसः) is vanquished only on getting the divine (Darshan) vision of God. Here it is contradictory to the statement that desire is vanquished by the knowledge of Jeeva. Therefore the word बुद्धेः परः means only God, but not Jeeva.

It is indeed a challenge to arrive at the consistency between the sentence uttered earlier and the sentence

uttered later. Sri Teekacharya has solved this quite effectively. There is a line in commentary on fourth Shloka of the fourth chapter which reads,

नतु फलाभावात् । कर्माभावात् ।

There seems to be no link between these two sentences.

Action not oriented to fruits thereof is the path to liberation because there is no fruit of Swarga (heaven) for such action. Though no fruit like Swarga (heaven) is available even if one does not undertake any action. Then, why cannot one get the liberation with no action done? To this question the commentary answers.

No liberation is attained directly by the action without any desire. By doing such an action, the intellect is purified. There, the knowledge blooms to get liberation. If one gives up the action how can the intellect get purified ? Therefore, just by giving up action, one cannot get liberation. This is the gist of these two sentences.

In some places in the commentary a single issue has been given two interpretations. In such cases the glosses have expressed that the latter interpretatoin is of better taste than the former. For example in Shloka 20 of chapter-3,

ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः प्रयागमरणेन वा ।
अथवा स्नानमात्रेण गोमत्यां कृष्णसन्निधौ ॥

In this Shloka, it is said that those who get the vision of Brahman can get liberation or who die at Prayaga or those who take bath in Gomati river would get liberation. But in the Shruti it is said,

नान्यः पन्थाः अयनाय विद्यते

To get liberaton, there is no other way other than knowledge. When it is so how can one get liberatoin when one dies at Prayaga or take a bath in the river Gomati.

Acharya has given two solutions.

तत्र पापादिमुक्तिः स्तुतिपरा च ।

In the Shloka quoted above, the word Mukti is not to be interpreted as Mokshasthana - the position in the liberation. It only means a release. It could also be a release from the sins. Thus the death at Prayaga or bath in the river Gomati could mean only for washing away the sins. But not the liberation. Sri Teekacharya has posed the apparent inconsistency. In the Shloka quoted above the word Mukti in the opening line ब्रह्मज्ञानेन मुक्तिः means liberation. The same word is mentioned in the next Pada also. when it is the case giving a different meaning to the same word Mukti at different places is against the normal rules of any linguistic system. Therefore the solution given by the commentator is not the final verdict. Therefore, one more solution has been given. It is स्तुतिपरता च. meaning that the death at Prayaga is very precious.

The profound knowledge of Sri Acharya in grammar is so great that it is not possible for ordinary scholars to understand. It was only Sri Teekacharya who could pinpoint the inner most point of grammar which is in total agreement of Acharya's view. For example :

कर्मणैव हि संसिद्धिम् आस्थिताः जनकादयः ।

This Shloka from Geeta says that Janaka and other saintly kings have attained (without knowledge) liberation by action and action alone. But this is against any authority. That's why Acharya has commented like this,

कर्मणा सह, कर्म कुर्वन्त इत्यर्थः ।
कर्म कृत्वैव ततो ज्ञानं प्राप्य वा इत्यर्थः ।

'कर्मणा सह' means while performing the action, they acquired liberation. They have not given up the action. In other words, the cause for liberatoin is not action alone.

There is one problem while writing on it. To use the word Saha for example, पुत्रेण सह आगतः पिता means the son comes along with the father. In such an expression, both are involved in the action.

This expression is alright when both are coming. Similarly when the expession कर्मणा सह मुक्ताः means action is also gets liberation. It is not appropriate. Here Sri Madhvacharya explains,

कर्म कुर्वन्त एव इत्यर्थः ।

It is correct when the word Saha is there, the action should to be applicable to both. But it is not necessary that action should be expressed. For example,

सहैव दशभिः पुत्रैः भारं वहति गर्दभी ।

A donkey carries weight along with its young ones. Though it is the mother-donkey that carries the weight, even those young ones also have been conveyed. In this context the expression जनकादयः कर्मणा सह वर्तमानाः संसिद्धिं अस्थिताः taking the verb वर्तमानाः applies to Janaka and the like of him. Thus Janaka and the like him are in the midst of action and get liberation. It means that they are always engaged in action to get the liberation.

But there is one hurdle here. Sri Madhvacharya has considered this करणे तृतीया, so Sri jayatirtha gives one more

interpretation. Janaka and others performed the action, from it they acquired divine knowledge and finally they obtained liberation. When we say that he lives by business, it only means that from business he gets money, with it he makes a living. Using such expression he concludes that Janaka and the like of him get liberatoin.

Thus the Teeka of Sri Teekacharya is a must for reading and understanding of Bhashya.

Glosses :

In this volume there are two glosses, the first one is Bhavadeepa of Sri Bidarahalli Srinivasacharya, the second is Bhavaratnakosha by Sri Sumateendratirtha. Though Bhavaratnakosha is an independent gloss on प्रमेयदीपिका in this edition it contains partly glosses of Sri Raghavendra tirtha, Sri Umarji Acharya and Sri Tamraparni Acharya here and there.

They have been shown as references clearly in the contexts. Bhavaratnakosha on 3 chapters is printed. Even Bhavadeepa was published from Belgaum. But these two books are not available to the readers.

Bhavadeepa :

This gloss is a necessity to understand Prameyadeepika. It serves the main purpose of the detailed discription of the words in the original. Rarely original thoughts have been explained in detail. The speciality of this gloss is that while explaining the gist of 18th Shloka of the chapter three which says 'Even the knowledgeable souls are subjected to the prohibited actions.' This has been dealt in detail to make the point clear by exhaustive treatment, more exhaustive than that of other glossists. The explanations have authentic support of the sayings in

Anuvyakhyana and Nyaya Sudha. The intrinsic nature of Jeeva have two coverings - they are Avidya and Ishvarechche- ignorance and the will of God. Though Avidya cover is destroyed by the direct-divine-vision, the cover of Ishvarechche will not get destroyed.

Even if the knowledgeble souls who had the vision of the Lord commit grate mistakes God stops exposition of the complete knowledge of their intrinsic selves in liberation by the cover of His will. This rule is applicable to the common knowledgeable persons. But it does not apply to the deities. They will get all they deserve by the virtue of their intrinsic values but not the extra bliss which they acquire, by the noble work.

This has been said in Anuvyakhyana as a strong reference.

चन्द्रसुग्रीवयोश्चैव स्वोच्चदारपरिग्रहात् ।
प्राप्तहानिरभून्नैव क्लृप्तहानिः कथञ्चन ॥

Barring such points the main purpose of this gloss is the explanation of the meanings.

Bhavaratnakosha :

This gloss deals with the very delicate and intricate points of the doctrine of Dvaita school of thought with useful insights of grammar. It contains some rare points, not mentioned in other glosses.

Refering to the comments of Sri Naraharitirtha in this commentary here and there, in quite a few places are of matter of importance. While commenting on the 39th Shloka of the third chapter, while describing the nature of the desire, it is called 'Anala'. Sri Umarji Acharya has interpreted this way.

यद्यपि इन्द्रादिपदं प्राप्तम्, पुनः ब्रह्मादिपदमिच्छतीति
अलम्बुद्धिः नास्तीति अनलः ।

Even after obtaining the position of Indra, not being contented there, the desire aspires for the position of Brahma. The nature of desire is that it has no contentement.

A question crops up here Purandara acquired the position of Indra. He is aware of his limitations. He would never aspire the positoin of Brahma. When such is the case how to establish the interpretation of Bhashya is the real question. There is no explanation to satisfy this question in Prameyadeepika. In the Teeka of Naraharitirtha it is explained as the nature of Hiranyakashipu. With this explanation, an important issue is solved.

The speciality of Bhavaratnakosha is that it includes the important notes of Sri Umarji Acharya and Sri Tamraparni Acharya when it comes to the point of discussion. For example :

न च कामसङ्कल्पाभावेन अलम् ।
आसङ्गं स्नेहं च त्यक्त्वा । (म.गी.भा.)

The spirit of Bhashya comes out to specify that even the knowledgeable persons are subjected to prohibited actions. For example Indra was conciously disturbed by kiiling Vritrasura. Here two questions crop up.

1. Disturbance in the conceience is the result of *Prarabdha Phala* - the result of acquisition of sins in the past. But how could it be the result in the killing Vritrasura?

2. It is said वृत्रं हत्वा महानास meaning that Indra has acquired excess merit - *Punyavriddhi.* Then how come it could be cause of disaster ?

The first question is answered by Sri Umarji Acharya satisfactorily in his gloss saying the disturbance of concious is the result of the accumulatoin of sins. What could have disturbed the mind sometime later, has happened now by killing of Vritrasura.

For example when death occurs because of poisoning, death is the result sins.

Having given this explanation, the same gloss gives one more explanation. Because of the sins accumulated Indra was put in a situation to kill Vritra, the result of which was the disturbance in the conciousnes. Thus the direct result of sin is killing of Vritra, and accumulated sins is the cause.

The answer for the second question is like this -

धर्मवृद्ध्यर्थमेवैतत् पापमासीत् शचीपतेः ।

Sri Madhvacharya says in Mahabharata Tatparya Nirnaya (22.330), Indra acquired sin. It did not cause any disaster, but it was the cause of acquiring excess merit. He repented for it and performed such action of remorse and acquired the merits - Punya. Example for this could be that offering water oblusion - Arghya' during Sandhyavandana which brings in great merits, while it attracts some small sin also, as Arghya in Sandhyavandana kills the Daityas - Asuras.

The strain taken while taking food is negligible compared to the pleasue of taking food.

Having given satisfactory answer he adds one more explanation using the केचित्.

There are two Vritras.

पापात्माऽसौ, वैष्णवः त्वष्टृजातः ।

Teeka on Rig Bhashya clearly states that there are two Vritrasuras. One is a Asura ; the other one is a Vaishnava. Killing the Vishnava results in sin while killing Asura results in the merit.

Thus Bhavaratnakosha has many such points of interest and is indeed a very rare gloss.

The first volume containing the first two chapters of Bhagavadgeeta Bhashya Teeka with glosses of Bhavaratna kosha of Sri Sumatindratirtha and Bhavadeepa of Sri Srinivasatirtha has already been published during 2002.

This volume contains the third and fourth chapter of Bhagavadgeeta with the gloss of Bhavaratna kosha of Sri Sumatindratirtha and Bhavadeepa of Sri Srinivasatirtha.

The first two chapters with the gloss of Sri Sumatindra-tirtha was published earlier. Probably for the first time the third and the fourth chapter of Bhagavadgeeta with the gloss of Sri Sumatindratirtha is published.

I thank Sri Gopinatha Rao for giving very useful suggetions in the preparation of English introduction.

Prof. A. Haridasa Bhat
Principal
Poornaprajna Vidyapeetha, Bangalore

ಎರಡು ಮಾತು

ಭಗವದ್ಗೀತೆ ಸಕಲ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಸಾರ; ಮಹಾಭಾರತವೆಂಬ ಪಾರಿಜಾತದ ಮಕರಂದ. ಇದಕ್ಕೆ ಭಾಷ್ಯವನ್ನು ಬರೆಯದ ದಾರ್ಶನಿಕರಿಲ್ಲ. ಶ್ರೀಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು ಭಗವದ್ಗೀತೆಗೆ ಎರಡು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಭಾಷ್ಯ ಮತ್ತು ತಾತ್ಪರ್ಯ. ಇವೆರಡರಲ್ಲಿ 'ಗೀತಾಭಾಷ್ಯ' ಆಚಾರ್ಯರು ರಚಿಸಿರುವ ಮೊದಲ ಗ್ರಂಥ. ಇದಕ್ಕೆ ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರು ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾ ಎಂಬ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ರಚಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಈ ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾ ಗ್ರಂಥಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು ರಚನೆಗೊಂಡಿವೆ. ಪ್ರಕೃತ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀನಿವಾಸ 'ತೀರ್ಥರು ಬರೆದ 'ಭಾವದೀಪಿಕಾ' ಮತ್ತು ಶ್ರೀಸುಮತೀಂದ್ರರು ಬರೆದ 'ಭಾವರತ್ನ ಕೋಶ' ಎಂಬ ಎರಡು ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶ್ರೀನಿವಾಸತೀರ್ಥರ ಟಿಪ್ಪಣಿ 18 ಅಧ್ಯಾಯಗಳಿಗೂ ಸಮಗ್ರವಾಗಿದ್ದು ಅದು ಈಗಾಗಲೇ ಮುದ್ರಿತ ವಾಗಿದೆ. ಭಾವರತ್ನಕೋಶ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವು ಮೂರು ಅಧ್ಯಾಯಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಮುದ್ರಿತವಾಗಿದೆ. ಆದರಲ್ಲಿ ಉಮರ್ಜೀಯ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ, ತಾಮ್ರಪರ್ಣೀಯ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳ ವಿಶೇಷಾಂಶಗಳನ್ನು ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿಯೂ ಶ್ರೀನಿವಾಸತೀರ್ಥೀಯ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಉಳಿದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದ ವಿಶೇಷಾಂಶಗಳನ್ನು ಭಾವರತ್ನಕೋಶದೊಂದಿಗೆ ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಶ್ರೀನಿವಾಸತೀರ್ಥೀಯ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದ ಬೆಳಗಾವಿಯಿಂದ ಮುದ್ರಿತವಾದ ಪ್ರತಿ ಮಾತ್ರ ಉಪಲಬ್ಧವಾಗಿದ್ದು ಇತರ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು ದೊರಕಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಮುದ್ರಿತ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ನನಗೆ ಕಂಡು ಬಂದ ಕೆಲವು ತಪ್ಪುಗಳನ್ನು ಈ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ಸರಿಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಮೂರನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಭಾವರತ್ನಕೋಶ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದ ಮುದ್ರಿತ ಪ್ರತಿ ಉಪಲಬ್ಧವಿದೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯಕ್ಕೆ ಆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವು ಮುದ್ರಿತವಾಗಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ ಆ ಭಾಗವನ್ನು ಇದೇ ಮೊದಲಾಗಿ ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಡಾ| ವ್ಯಾಸನಕೆರೆ ಪ್ರಭಂಜನಾಚಾರ್ಯರು ತಮ್ಮ ಸಂಗ್ರಹದಲ್ಲಿದ್ದ ಭಾವರತ್ನಕೋಶ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರು. ಡಾ| ಎ.ಆರ್. ಪಂಚಮುಖಿಯವರೂ ತಮ್ಮ ಸಂಗ್ರಹದಲ್ಲಿದ್ದ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯ ಝೆರಾಕ್ಸ್ ಪ್ರತಿಯನ್ನು ನೀಡಿದ್ದರು. ಇದರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಶುದ್ಧವಾದ ಕರಡು ಪ್ರತಿಯನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಲು ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು. ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಚೆನ್ನೈನ ಪ್ರಾಚ್ಯವಿದ್ಯಾ ಸಂಶೋಧನಾಲಯದ ಸ್ಫುಟವಾದ ಹಾಗೂ ಶುದ್ಧವಾದ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯಿಂದ ಅನೇಕ ಲೋಪದೋಷಗಳನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಲು ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು.

ಈ ಗ್ರಂಥದ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಹೊಣೆಯನ್ನು ನೀಡಿ ನನ್ನನ್ನು ಪುಣ್ಯಭಾಜನನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿರುವ ಗುರುಗಳಾದ ಶ್ರೀಶ್ರೀವಿಶ್ವೇಶತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದರಿಗೆ ಅನಂತ ಪ್ರಣಾಮಗಳು. ಅದರಂತೆ ಸಂಶೋಧನ ಮಂದಿರದ ನಿರ್ದೇಶಕರಾದ ಡಾ। ಎ.ವಿ. ನಾಗಸಂಪಿಗೆ ಯವರಿಗೂ ನಾನು ಕೃತಜ್ಞನಾಗಿದ್ದೇನೆ.

ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯನ್ನು ನೀಡಿ ಸಹಕರಿಸಿದ ಎಲ್ಲ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೂ ಗೌರವಪೂರ್ವಕ ಕೃತಜ್ಞತೆಗಳು. ನನ್ನೊಂದಿಗೆ ಕರಡುಪ್ರತಿಯನ್ನು ತಿದ್ದಿ ಸಹಕರಿಸಿದ ಪೂರ್ಣಪ್ರಜ್ಞ ವಿದ್ಯಾಪೀಠದ ಪ್ರಾಚಾರ್ಯರಾದ ವಿದ್ವಾನ್ ಎ. ಹರಿದಾಸ ಭಟ್ಟರಿಗೆ ಕೃತಜ್ಞತೆಗಳು.

ಮುಂದಿನ ಭಾಗವನ್ನು ಆದಷ್ಟು ತ್ವರಿತವಾಗಿ ನನ್ನಿಂದ ಹರಿ-ಗುರುಗಳು ಮಾಡಿಸಲಿ ಎಂದು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತೇನೆ.

ವಿದ್ವಾನ್ ಪರ್ಕಳ ವೆಂಕಟೇಶ ಆಚಾರ್ಯ

ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು

ಪೂರ್ಣಪ್ರಜ್ಞ ವಿದ್ಯಾಪೀಠ, ಬೆಂಗಳೂರು

विषयानुक्रमणिका

सं.	विषयः	पृ.सं.

चतुर्थाध्यायः

सङ्केताक्षरसूची

अधि.	-	अधिकरणम्
अ.को.	-	अमरकोषः
अ.भा.,अणु.भा.	-	अणुभाष्यम्
अभि.	-	अभिधानम्
अ.म.	-	अनेकार्थमञ्जरी
अ.व्या., अनु.	-	अनुव्याख्यानम्
अ.शे	-	अमरशेषः
आ.उ.,आथ.	-	आथर्वणोपनिषत्
आ.पु.	-	आग्नेयपुराणम्
आ.भा.,आथ.भा.	-	आथर्वणोपनिषद्भाष्यम्
ईश.	-	ईशावास्योपनिषत्
उ.ख.	-	उपाधिखण्डनम्
ऋ.	-	ऋग्वेदः
ऋ.खि.	-	ऋग्वेदखिलानि
ऋ.भा.	-	ऋग्भाष्यम्
ऋ.सं.	-	ऋग्वेदसंहिता
ऐ.	-	ऐतरेयोपनिषत्
क.,कठ.	-	कठोपनिषत्
क.द.	-	कविदर्पणम्
क.नि.	-	कर्मनिर्णयः
का.भा.	-	काठकभाष्यम्
कृ.म.	-	कृष्णामृतमहार्णवः
कृ.सं.	-	कृष्णसंहिता
के.को.	-	केशवकोशः

कै.व.	-	कैयटवचनम्
को.	-	कोशः
कौ.	-	कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत्
कौशि.श्रु.	-	कौशिकश्रुतिः
गा.	-	गारुडपुराणम्
गी.ता.	-	भगवद्गीतातात्पर्यम्
गी.भा.	-	भगवद्गीताभाष्यम्
गी.भा.प्र.दी.,गी.प्रदी.	-	गीताभाष्यप्रमेयदीपिका
छा.	-	छान्दोग्योपनिषत्
छा.भा.	-	छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम्
त.प्र.	-	तत्त्वप्रकाशिका
त.प्रदी.	-	तत्त्वप्रदीपिका
त.वि.	-	तत्त्वविवेकः
त.सं.	-	तत्त्वसङ्ख्यानम्
त.सं.टी.	-	तत्त्वसङ्ख्यानटीका
त.सा.	-	तन्त्रसारः
ता.चं.	-	तात्पर्यचन्द्रिका
तै.	-	तैत्तिरीयोपनिषत्
तै.आ.	-	तैत्तिरीयारण्यकम्
द्वा.स्तो.	-	द्वादशस्तोत्रम्
ध.त.	-	धर्मतत्त्वम्
ध.वि.	-	धर्मविवेकः
ना.	-	नारदीयपुराणम्
ना.अ.	-	नारायणाष्टाक्षरकल्पः
नि.	-	निघण्टुः

न्या.वि.	-	न्यायविवरणम्
न्या.सु.	-	न्यायसुधा
प.	-	पञ्चरात्रम्
पा.	-	पाद्मपुराणम्
प्र.दी.	-	प्रमेयदीपिका
प्र.सं.	-	प्रकाशसंहिता
ब.ब्रा.	-	बह्वृचब्राह्मणम्
बृ.,बृ.उ.	-	बृहदारण्यकोपनिषत्
बृ.त.	-	बृहत्तन्त्रम्
बृ.भा.	-	बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम्
ब्र.त.	-	ब्रह्मतर्कः
ब्र.पु.	-	ब्रह्माण्डपुराणम्
ब्र.वै.	-	ब्रह्मवैवर्तपुराणम्
ब्र.सू.	-	ब्रह्मसूत्रम्
ब्र.सू.भा.	-	ब्रह्मसूत्रभाष्यम्
ब्रा.पु.	-	ब्राह्मपुराणम्
भ.गी.	-	भगवद्गीता
भाग.	-	भागवतपुराणम्
भाग.ता.	-	भागवततात्पर्यम्
म.	-	मनोरमा
म.कौ.	-	महाकौर्मः
म.ना.उ.	-	महानारायणोपनिषत्
म.भा.	-	महाभारतम्
म.भा.अनु.	-	महाभारतम्, अनुशासनपर्व
म.भा.ता.नि.	-	महाभारततात्पर्यनिर्णयः
म.भा.शा.मो.	-	महाभारतम्, शान्तिपर्वमोक्षधर्मः

म.स्मृ.	-	मनुस्मृतिः
मां.	-	माण्डूकोपनिषत्
मी.सू.	-	मीमांसासूत्रम्
मु.	-	मुण्डकोपनिषत्
मो.ध.	-	मोक्षधर्मः
र.को.	-	रत्नकोशः
रु.को.	-	रुद्रकोशः
लि.	-	लिङ्गानुशासनम्
वा.	-	वार्तिकम्
वा.पु.	-	वाराहपुराणम्
वि.को.	-	विश्वकोशः
वि.पु.	-	विष्णुपराणम्
वि.प्र.	-	विश्वप्रकाशः
वि.स.ना.	-	विष्णुसहस्रनामानि
व्या.म.भा.	-	व्याकरणमहाभाष्यम्
व्या.स्मृ.	-	व्यासस्मृतिः
श.नि.	-	शब्दनिर्णयः
शां.भा.	-	शाङ्करभाष्यम्
श्रु.	-	श्रुतिः
श्लो	-	श्लोकः
श्वे.उ.	-	श्वेताश्वतरोपनिषत्
स.स्मृ.	-	सदाचारस्मृतिः
सं.उ.	-	संन्यासोपनिषत्
सा.सू.	-	साङ्कर्षणसूत्रम्
स्का.पु.	-	स्कान्दपुराणम्

स्मृ.	-	स्मृतिः
ह.को.	-	हलायुधकोशः
अ.	-	चैन्नैनगरस्थप्राच्यसंशोधनालयात् आनीता छायाप्रतिकृतिः
पं.	-	पञ्चमुखीमहाभागैः प्रदत्ता छायाप्रतिकृतिः
प्र.	-	व्यासनकेरे प्रभञ्जनाचार्यैः प्रदत्ता छायाप्रतिकृतिः
कु.	-	कुम्भकोणनगरे मुद्रितः ग्रन्थः
बे.	-	बेळगांव् नगरे मुद्रितः ग्रन्थः

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

भगवद्गीता

अर्जुन उवाच -

ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

भाष्यम्

॥ हरिः ॐ ॥ आत्मस्वरूपं ज्ञानसाधनं चोक्तं पूर्वत्र । ज्ञानसाधनत्वेनाकर्म विनिन्द्य कर्म विधीयत उत्तराध्याये ।

कर्मणो ज्ञानम् अत्युत्तमम् इत्यभिहितं भगवता 'दूरेण ह्यवरं कर्म' (२.४९.) इत्यादौ । एवं चेत् किमिति **कर्मणि घोरे** युद्धाख्ये नियोजयसि निवृत्तधर्मान् विनेत्याह[1] - **ज्यायसीति ॥ कर्मणः** सकाशाद् **बुद्धिर्ज्यायसी चेत् ते** तव[2] मता **तत्** तर्हि ॥ १-२ ॥

प्रमेयदीपिका

॥ हरिः ॐ ॥ पूर्वोत्तराध्यायेभ्योऽस्य भेदं, स्वस्मिन्नेकवाक्यतां च दर्शयन्नेतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थं पूर्वाध्यायार्थसङ्गतत्वेन विवक्षुः तत्प्रतिपाद्यं तावदाह- **आत्मेति** ॥ जीवेश्वरस्वरूपं साङ्ख्याख्यमित्यर्थः । **ज्ञानसाधनम्** आत्मज्ञानसाधनं योगाख्यम् । **पूर्वत्र** पूर्वस्मिन्नध्याये । न चैवं द्वितीयाध्याय-

---

१. क.ख. विहायेत्याह　　　२. अ. 'तत्र' इति न श्रूयते

स्यैक्यानुपपत्तिः । साधनस्यैव प्राचुर्यात् , प्रचुरेण च व्यपदेशात् । तथा च सप्तमादौ वक्ष्यति 'साधनं प्राधान्येनोक्तम् अतीतैरध्यायैः' इति । 'आत्मस्वरूपम्' इत्यादि तु प्रकरणभेदप्रदर्शनायोक्तमिति ।

एतत्सङ्गतत्वेन तृतीयाध्यायार्थमाह- **ज्ञानेति ।।** योगो द्विविधः । कर्मसमाधिभेदात् । तत्र तावज्ज्ञानसाधनत्वेन कर्म **विधीयते** कर्तव्यमेवेति ज्ञाप्यते कैश्चन वाक्यैः । **अकर्म** कर्माकरणम् । **विनिन्द्य** अस्मिन्नध्याये । अकर्मनिन्दाऽपि कर्मविध्यर्था इत्येकार्थता । तथाऽपि प्रकरणभेदार्थम् एवमुक्तम् । 'ज्ञानसाधनत्वेन' इति वदता मोक्षसाधनता निरस्ता । तेन प्रश्नप्रतिवचनापव्याख्यानमप्यपहस्तितम् । आनन्दवृद्ध्यर्थता त्वनुज्ञायत एव । बीजं प्रदर्शयन् प्रश्नवाक्यतात्पर्यमाह- **कर्मण इति ।।** आदिपदेन 'कृपणाः फलहेतवः' (२.४९) इत्यादेर्ग्रहणम् । **घोरे** रागद्वेषाद्युपेते । अत्रोभयत्र कर्मशब्देन काम्यं कर्माभिप्रेतम् । **निवृत्तधर्मान्** निष्कामधर्मान्, यत्याश्रमविहितान् शमदमादीन् । अत्र 'कर्मणि किमिति नियोजयसि' इत्येकः प्रश्नः । 'घोरे' इति द्वितीय इत्यवधेयम् ।

इदमुक्तं भवति । आश्रमत्रयविहितानि यज्ञादीनि युद्धादीनि च कर्माणि काम्यान्येव । फलश्रवणात् 'सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति' (छा. २.२.१६) इत्यादि । तथाऽत्रापि 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्' (२.३७) इत्यादि । चतुर्थाश्रमविहितानि शमदमादीन्यकाम्यानि । फलाश्रवणात् । 'शान्तो दान्तः' इत्युपक्रम्य 'आत्मानं पश्येत्' (बृ. ६.४.२४) इति ज्ञानार्थत्वश्रवणाच्च । ज्ञानं च काम्यात् कर्मणोऽत्युत्तमम् इत्यभिहितम् । ततश्च काम्ये कर्मणि युद्धे 'युध्यस्व भारत' (२.१८) इति नियोजनमयुक्तम् । किन्तु 'चतुर्थाश्रमं स्वीकृत्य तद्धर्मनिष्ठो भव' इति नियोक्तव्यम् । ननु युद्धमपि 'कर्मबन्धं प्रहास्यसि' (२.३९) इत्युक्तत्वाद् ज्ञानार्थं भवतीति मतम् , तदा व्यामिश्रेण

वाक्येन बुद्धिमोहनमिवापद्यते । अथैवं मतम् । युद्धादीनि कर्माणि काम्यान्यकाम्यानि च । तत्र यः सकामः तं प्रति 'हतो वा' (२.३७) इत्याद्युक्तम् । यः पुनर्ज्ञानार्थी तमुद्दिश्य 'कर्मण्येवाधिकारः' (२.४७) इत्युक्तम् । तत्र का व्यामिश्रता? इति । तथाऽपि शुद्धेषु निवृत्तलक्षणेषु यत्याश्रमधर्मेषु सत्सु वैकल्पिकेषु नियोजनमयुक्तमेव । तत्र मनोविक्षेपाभावात्, अत्र तद्भावादिति । किञ्च कामक्रोधादीनां नरकफलत्वमुक्तम् । युद्धे च कामादयोऽवर्जनीयाः । ततोऽपि तत्र नियोजनमयुक्तम् । नन्वस्योत्तरं 'सुख-दुःखे समे कृत्वा' (२.३८) इत्युक्तम् । सत्यम् । तथाऽपि रागादिप्रसक्ति-हीनेषु शक्यानुष्ठानेषु यतिधर्मेषु सत्सु अशक्यानुष्ठाने[1] युद्धे नियोजन-मयुक्तमेवेति ।

प्रथमश्लोके पदानां व्यवहितत्वाद् अन्वयं दर्शयन् किञ्चिद् व्याचष्टे- कर्मण इति ।। षष्ठीभ्रान्तिनिरासाय 'सकाशाद्' इत्युक्तम् । बुद्धिः आत्मज्ञानम् । ज्यायसी प्रशस्ततरा[2] ।। १-२ ।।

भावदीपिका

प्रणम्य यादवाचार्यगुरूणां पादपङ्कजे ।
क्रियते तृतीयाध्यायटीका भावप्रदीपिका ।।

।। **स्वस्मिन्निति** ।। तृतीयाध्याय इत्यर्थः । **एकवाक्यताम्** एकार्थप्रति-पादकत्वेनैकवाक्यताम् । 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्' (मी.सू. २.१.४६) इति जैमिनिवचनात् । **तत्प्रतिपाद्यम्** पूर्वाध्यायप्रतिपाद्यम् । आत्मशब्दार्थमाह- **जीवेश्वरेति** ।। 'न त्वेवाहम्' (२.१२) इत्यादिनोभयस्वरूपोक्तेरात्मशब्द उभय-पर इति भावः । ननु 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये' (२.३९) इति पूर्वं साङ्ख्यस्योक्त-

---

१. क. अशक्यानुष्ठेये　　२. प्रशस्यतरा

त्वेन कथं 'जीवेश्वरस्वरूपमुक्तं पूर्वत्र' इत्युक्तम्? इत्यत आह- **साङ्ख्येति** ॥ **योगाख्यमिति** ॥ 'पूर्वत्र काले' इत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे- **पूर्वस्मिन्नध्याय इति** ॥ **केचित्तु** पूर्वशब्देनाव्यवहितपूर्वाध्यायस्यैव विवक्षितत्वान्न प्रथमाध्याय-प्रसक्तिरित्याशयेनाऽह- **पूर्वस्मिन्नध्याय इति** ॥ **एवमिति** ॥ पूर्वाध्यायस्याऽ-त्मस्वरूप-ज्ञानसाधनोभयप्रतिपादकत्व इत्यर्थः। **ऐक्यानुपपत्तिः** अर्थैक्याभावे-नैकवाक्यताऽनुपपत्तिरित्यर्थः। कुतो न? इत्यत आह- **साधनस्यैवेति** ॥ **प्राचुर्यात्** प्राधान्यात्। तथा च प्राधान्येन साधनप्रतिपादकत्वाद् एकवाक्यत्वव्यपदेशो युक्त इत्यर्थः।

ननु प्राधान्येन साधनप्रतिपादकत्वेऽपि अप्राधान्येनाऽत्मस्वरूपस्यापि प्रतिपादनात् तदपेक्षयैक्यव्यपदेशः कस्मान्न स्यादित्यत आह- **प्रचुरेणेति** ॥ योऽर्थो यत्र प्राधान्येनोच्यते सोऽध्यायस्तदर्थो यथा फलाध्याय इति भावः। अस्त्वेवम्, अथाप्यत्रोभयोरपि प्रतिपादनात् साधनमेव प्राधान्येनोक्तमित्यत्र किं ज्ञापकम्? इत्यत आह- **तथा चेति** ॥ **सप्तमादौ** सप्तमाध्यायस्याऽदौ। ननु साधनस्यैव प्राधान्येन 'ज्ञानसाधनमुक्तं पूर्वत्र' इत्येतावदेव वक्तव्ये 'आत्मस्वरूपं ज्ञानसाधनं चोक्तं पूर्वत्र' इति वाक्यविन्यासः कुतः? इत्यत आह- **आत्मेति** ॥ ज्ञानसाधनं केन भागेनोक्तम्? इति शङ्कापरिहाराय गीतायाम् 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु' (२.३९) इति प्रकरणभेदस्य प्रदर्शितत्वात् तदनुसारेण भाष्यकारैरपि प्रकरणभेदप्रदर्शनार्थम् 'आत्मस्वरूपम्' इत्यादिक-मुक्तमित्याशयः।

एतदिति ॥ पूर्वाध्यायेत्यर्थः ॥ **तावदिति** ॥ समाधियोगस्तु षष्ठाध्याये निरूप्यत इति भावः। विपूर्वकस्य दधातेः करोत्यर्थकत्वेन कर्म **विधीयते** क्रियते इत्यसङ्गतार्थत्वपरिहाराय व्याचष्टे- **कर्तव्यमेवेति** ॥ **केचित्तु** 'सन्ध्यामुपासीत' इत्यादिवद् विधानाभावात् कथं 'विधीयते' इत्युक्तम्? इत्यत उक्तम्- **कर्तव्य-मेवेति** इत्याहुः। '**अकर्म** कर्मान्यज्ज्ञानादिकं विनिन्द्य' इत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे-

कर्माकरणमिति॥ 'सर्वथाऽहं कर्मैव न करिष्यामि' इति पक्षं पूर्वत्र विनिन्द्येत्यन्यथाप्रतीतिवारणायाऽह- **विनिन्द्यास्मिन्नध्याय इति**॥ 'न हि कश्चित्' (३.५) इत्यादिनेत्यर्थः। अनेन **उत्तराध्याय** इत्येतदपि व्याख्यातं भवति। अन्यथैतदपेक्षयाऽप्युत्तराध्याये चतुर्थ इत्यन्यथाप्रतीतिः स्यादिति भावः। नन्वेतदध्यायस्याकर्मनिन्दा-कर्मविधिरूपार्थद्वयप्रतिपादकत्वेनैकार्थत्वाभावाद् एकवाक्यता न स्यादित्यत आह- **अकर्मनिन्देति**॥ अकर्मणि निन्दिते सति कर्मविधौ प्रवर्तत इति कर्मविध्यनुकूलत्वेनैवाकर्मणो निन्दितत्वात् कर्मविधिरूपैकार्थत्वस्य प्राधान्यतः प्रतिपादनात् तदपेक्षयैकवाक्यतोपपन्नेति भावः।

नन्वेवमेकार्थत्वाभिप्राये 'ज्ञानसाधनं कर्म विधीयत उत्तराध्याये' इत्येव कस्मान्नोक्तम्? 'अकर्म विनिन्द्य' इत्यंशः कुतः? इत्यत आह- **तथाऽपीति**॥ यद्यप्येवमेकार्थता, तथाऽपीत्यर्थः। ननु 'न हि कश्चित्' (३.५) इत्याद्यैः कर्मविधानाभावात् कथं समस्ताध्यायेनापि कर्मैव विधीयत इत्युच्यत इति शङ्कापरिहाराय प्रकरणभेदज्ञापनाय 'अकर्म विनिन्द्य' इत्युक्तमिति भावः॥ **इति वदतेति**॥ कर्मणो ज्ञानसाधनत्वं वदतेत्यर्थः। ननु कर्मणो मोक्षसाधनत्वनिरासस्य का प्रकृतसङ्गतिः? इत्यत आह- **तेनेति**॥ कर्मणः सकाशाद् बुद्धिर्ज्यायसी चेत् कर्मणि कस्मान्नियोजयसि? तस्य मोक्षसाधनत्वाभावाद्, बुद्धेरेव तद्भावात्। मोक्षसाधनस्यैवाधिकारिणा सम्पाद्यत्वाद् इत्यर्जुनप्रश्नाशयवर्णनं, तथा 'लोकेऽस्मिन्' (३.३) इत्यत्र 'कर्मयोगेन योगिनाम्' इत्यधिकारिविशेषाणां कर्मणैव मुक्तिरिति कर्मणो मोक्षसाधनत्वं भगवतोऽभिप्रेतमिति प्रतिवचनव्याख्यानं च यद् **भास्करेण** कृतम्, तद् ज्ञानात् पूर्वं कृतस्य कर्मणो ज्ञानेनैव कृतार्थत्वम्, न लिङ्गभङ्गरूपमोक्षसाधनत्वमिति, 'स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने' इत्यनुगीतोपक्रमे भगवतैव प्रतिपादितत्वेनापहस्तितमित्यर्थः। नन्वथापि ज्ञानोत्तरकृतकर्मणः आनन्दाभिवृद्धिरूपसाधनत्वस्यापि 'स हि धर्मः' इति भगवतैवोक्तत्वेनाऽनन्दवृद्धिरूपमुक्तिसाधनत्वं ज्ञानोत्तरकृतकर्मणो नास्तीति

प्रश्नाशयः। तदस्तीति प्रतिवचनाभिप्राय इति व्याख्यायत इति चेत् तर्हि अनुज्ञया वर्तामह इत्यभिप्रेत्याऽऽह- **आनन्दवृद्ध्यर्थता त्विति**॥ अर्जुनादीनां ज्ञानोत्तर-कृतयुद्धादिकर्मण आनन्दवृद्ध्यर्थताया अस्माभिरङ्गीकारादिति भावः। **बीजम्** प्रश्नबीजम्॥ **इत्यादेरिति**॥ 'बुद्धियुक्तो जहातीह' (२.५०) इत्यादिना ज्ञानफलस्य कर्मफलाद् वैलक्षण्यकथनेन कर्मापेक्षयाऽप्युत्तमत्वमभिप्रेतमिति भावः।

ननु गीतायां भाष्ये च कर्मशब्देन यदि सामान्यतः कर्ममात्रं विवक्षितम्, तदपेक्षया ज्ञानस्योत्तमत्वमित्यर्थः, तर्हि निवृत्तधर्माणामपि कर्मान्तर्गतत्वेन कर्मणि कस्मान्नियोजसीत्येव वक्तव्यम्। 'निवृत्तधर्मान् विना' इत्येतदसङ्गतमित्यत आह- **अत्रोभयत्रेति**॥ गीतायां भाष्ये चेत्यर्थः। **निवृत्तधर्मान्** ध्वस्तधर्मानित्यन्यथा-प्रतीतिनिरासायाऽऽह- **निष्कामेति**॥ 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिह चोच्यते' (म.स्मृ. १२.८९) इति वचनादिति भावः। ननु 'घोरे' इति विशेषणं व्यर्थमित्यत आह- **अत्रेति**॥ **द्वितीय इति**॥ अस्य 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः' (३.३५) इति पृथक् परिहारदर्शनादित्याशयः। ननु च युद्धादिकर्मणां ज्ञानद्वारा मोक्ष-साधनत्वस्योक्तत्वेन 'तत् किं कर्मणि' इति कथमाक्षेपः सङ्गच्छते? इत्यत आह- **इदमुक्तं भवतीति**॥ **आश्रमत्रयेति**॥ ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थेत्यर्थः। ब्रह्मचारिणाऽप्यश्वत्थाम्ना युद्धादेः कृतत्वाद् अस्ति ब्रह्मचारिणोऽपि युद्धकृति-रिति ज्ञेयम्। **फलश्रवणादिति**॥ ज्ञानेतरक्षयिफलश्रवणादित्यर्थः। तदेव **श्रवणं** दर्शयति- **सर्व एत इति**॥ पूर्वं प्रकृताः सर्वे यज्ञादिकर्तारः स्वर्गादिपुण्यलोकवन्तो भवन्तीत्यर्थः। **फलाश्रवणादिति**॥ ज्ञानेतरक्षयिफलाश्रवणादित्यर्थः। ननु 'आत्मानं पश्येत्' इति श्रुतौ कथं शमादीनां ज्ञानार्थत्वं श्रूयत इत्यत उक्तम्- **शान्त इति**॥ 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत्' (बृ. ६.४.२४) इत्यत्र शान्तादिर्भूत्वा पश्येदित्युक्त्या शमादीनां ज्ञानफलकत्वं लब्धमिति भावः। गीताभाष्ययोरर्थमनुवदति- **ज्ञानं चेति**॥

यत्याश्रमविहितशमादिसाध्यं ज्ञानं चेत्यर्थः । **अभिहितम्** 'दूरेण ह्यवरं कर्म' (२.४९)इत्यादौ।'निवृत्तधर्मान् विना' इति भाष्याभिप्रायमाह- **किन्त्विति**॥ **चतुर्थाश्रमम्** यत्याश्रमम्॥ **तद्धर्मेति**॥ चतुर्थाश्रमविहितशमादिधर्मेत्यर्थः।

'व्यामिश्रेणैव' इति श्लोकनिवर्त्याशङ्कामाह- **नन्विति**॥ **ज्ञानार्थमिति**॥ 'बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि' (२.३९) इति ज्ञानद्वारा युद्धादिकर्मणो मोक्षसाधनत्वोक्त्या ज्ञानार्थत्वमुक्तमित्यर्थः। तथा च 'तत् किम्' इत्याक्षेपो युक्त इति भावः॥ **व्यामिश्रेणेति**॥ 'हतो वा' (२.३७) इत्यनेन युद्धादेः स्वर्गार्थत्वमुक्तम्। 'कर्मबन्धं प्रहास्यसि' (२.३९) इति ज्ञानार्थत्वं चोक्तम्। तथा च विरुद्धार्थप्रतिपादकरूपव्यामिश्रेण वाक्येनेत्यर्थः। ननु नास्ति वाक्यस्य व्यामिश्रता। युद्धादेरधिकारिभेदेन स्वर्गज्ञानार्थत्वयोरुपपत्त्या विरोधाभावादित्याशङ्क्ते- **अथैवं मतमिति**॥ **शुद्धेष्विति**॥ मनोविक्षेपकारित्वाभावादधिकारिभेदेन काम्याकाम्योभयरूपत्वाख्यवैकल्पिकत्वाभावाच्च शुद्धत्वमिति द्रष्टव्यम्। **निवृत्तलक्षणेषु** निष्कामेषु। **वैकल्पिकेषु** अधिकारिभेदेन काम्याकाम्यरूपेषु॥ **अत्रेति**॥ तथा च मनोविक्षेपकारित्वाद् युद्धादिकं न करोमीति भावः। 'घोरे' इति द्वितीयप्रश्नं विवृणोति- **किञ्चेति**॥ **नरकेति**॥ 'सङ्गात् सञ्जायते कामः' (२.६२) इत्याद्युक्त्वा 'विनश्यति' इति नरकफलकत्वोक्तेः। **नियोजनमयुक्तमिति**॥ तथा च नरकहेतुभूतकामाद्युपेते युद्धादौ नियोजनमयुक्तम्। तथात्वे तव मां प्रत्याप्तत्वं न स्यादिति भावः। ननु रागाद्युपेतमपि युद्धं कर्तव्यम्। नरकफलप्राप्त्या जायमानस्य दुःखस्य चेह राज्यलाभेन जायमानसुखेन समीकर्तव्यत्वादित्याशङ्क्ते- **नन्वस्येति**॥ 'घोरे' इत्यनेनोक्तद्वितीयप्रश्नस्येत्यर्थः॥ **अशक्येति**॥ जीवेच्छुनाऽल्पबलेन युद्धादेः कर्तुमशक्यत्वादित्याशयः। यद्वा, रागादिकं विनाऽशक्यानुष्ठानेष्वित्यर्थः॥ **अयुक्तमिति**॥ तथात्वे मम नरकाद्यनर्थप्राप्तेरित्याशयः॥ **किञ्चिदिति**॥ **ते** इत्यस्य तवेति, तद् इत्यस्य तर्हीत्येव व्याख्यानादिति भावः॥ **आत्मेति**॥ जीवेश्वरेत्यर्थः।

ननु *'वृद्धस्य च'* वृद्धशब्दस्यापि ज्यादेशः स्याद् इष्ठेयसुनोः परयोः। अतिशयेन वृद्धो ज्येष्ठः, ज्यायान्। एवं च प्रकृते वृद्धशब्दस्य ज्यादेशे सति 'ज्यायसी' इति रूपम्। तर्हि कर्मणः सकाशाद् बुद्धिः **ज्यायसी** अतिशयेन वृद्धेत्यर्थप्राप्त्या प्रकृतासङ्गतिरित्यत आह- **ज्यायसी प्रशस्ततरेति**॥ अतिशयेन प्रशस्तेत्यर्थः। तथा च नात्र वृद्धशब्दस्य ज्यादेशे सतीदं रूपम्, येनासङ्गतिः। किन्तु प्रशस्यशब्दस्य ज्यादेशे सति। तथा हि। *'ज्य च'* इति सूत्रम्। अत्र *'प्रशस्यस्य श्रः'* इति पूर्वसूत्रात् 'प्रशस्यस्य' इत्यनुवर्तते। तथा च प्रशस्यशब्दस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसुनोः परयोः। अतिशयेन प्रशस्यो ज्येष्ठः, ज्यायान्। एवं च प्रशस्यशब्दस्य ईयसुनि परे ज्यादेशे 'उन्' इत्यस्य लोपे, ज्य ईयस् इति जाते, *'ज्यादादीयसः'* ज्यात् परस्य ईयस ईकारस्य आत् आकारादेशः स्यादित्याकारे, ज्य आयस् इति जाते[1], सवर्णदीर्घे ज्यायस् इति प्रातिपदिकनिष्पत्त्यनन्तरं सुप्रत्यये, *'उगितश्च'* इति ईयसुन उगित्त्वात् ङीपि, ङकारपकारयोर्लोपे, *'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्'* इति ङ्यन्तात् परस्य सोर्लोपे ज्यायस् ई ज्यायसीति रूपम्। तत्र प्रशस्यशब्दादेशभूत'ज्य'इत्यस्य 'प्रशस्त' इति व्याख्यानम्। तरपा ईयसुनो व्याख्यानम्। *'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ'*। अत्र *'अतिशायने तमबिष्ठनौ'* इति पूर्वसूत्राद् 'अतिशायने' इति अनुवर्तते। तथा चातिशायने तरबीयसुनोर्विधानाद् अयम् अनयोरतिशयेन लघुः 'लघुतरः' 'लघीयान्' चेति प्रयोगदर्शनात् तरबीयसुनोरतिशयरूपैकार्थवाचित्वाद् इत्यव-धेयम्। अत एवोक्तम् अमरकोशे- 'वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यायान्' इति॥ १-२॥

भावरत्नकोशः

॥ हरिः ॐ॥ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयशेषत्वं चतुर्थाद्यध्यायशेषत्वं वा किं न स्यात्? न स्यात्। तेभ्यो भिन्नार्थप्रतिपादकत्वात्। एवं विलक्षणार्थप्रतिपादकत्वे

---

१. 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावेन टिलोपाभावे इति शेषः।

स्वयं नानार्थप्रतिपादनपरो नैकं वाक्यं स्यादित्यपि न। स्वयं ज्ञानसाधन-कर्मकर्तव्यत्वरूपम् एकमर्थं प्रतिपादयत एकार्थत्वेनैकवाक्यत्वात्। तथा चाऽहुः- 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्' (मी.सू. २.१.४६) इति। अस्तु ततो विलक्षणार्थत्वम् एकवाक्यत्वं च। तथाऽपि द्वितीयानन्तर्यमस्य कुतः? सङ्गतिसद्भावादित्येव अर्थ उत्तरभाष्येणोच्यत इति भावेन तदवतारयति- **पूर्वोत्तरेति** ॥[1]

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- स्वस्मिन्नेकवाक्यतामिति ॥ अर्थैकत्वनिबन्धनत्वाद् एकवाक्यताया इति भावः।

उमर्जीयम् - ननु 'योगे त्विमां शृणु' (२.३९) इति प्रतिज्ञातत्वाद् यावत् प्रतिज्ञान्तरं करिष्यते तावत् तदेव प्रतिपाद्यमिति ज्ञास्यते। तत् किं पुनः प्रतिपाद्यवर्णनेन? किञ्च 'ज्ञानसाधनत्वेन' इत्यादिनैव प्रतिपाद्योक्तिलाभात् किम् 'आत्मस्वरूपम्' इति वाक्येन? इत्यत आह- **पूर्वेति** ॥

एतदध्यायप्रतिपाद्यं व्याचिख्यासिततृतीयाध्यायार्थम्। [2]अबुद्धिस्थेन सङ्गतेर्दर्शयितुमशक्यत्वादुक्तम्- **तत्प्रतिपाद्यमिति** ॥ पूर्वाध्यायप्रतिपाद्यमि-त्यर्थः। तेन 'ज्ञानसाधनत्वेन' इति भाष्येणैव प्रतिपाद्योक्तिलाभात् किम् 'आत्मस्वरूपम्' इति भाष्येण? इति शङ्का निरस्ता। 'न त्वेवाहम्' (२.१२) इत्यादिना जीवेश्वरस्वरूपस्योक्तत्वादाह- **जीवेश्वरस्वरूपमिति** ॥ आत्म-शब्दस्तूभयसाधारण इति भावः। नन्वेतदयुक्तम्। 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये' (२.३९) इति साङ्ख्यस्यैवाभिधानावेदनादित्यत उक्तम् - **साङ्ख्याख्य-मिति** ॥ **आत्मज्ञानसाधनं** परमात्मज्ञानसाधनम्। तत् किंरूपमिति न ज्ञायते, 'योगे त्विमां शृणु' (२.३९) इति योग एवोक्तश्चेत्यत उक्तम्- **योगा-ख्यमिति** ॥ समनन्तरातीतश्लोक आत्मस्वरूपज्ञानयोरनुक्तेराह- **पूर्वस्मि-न्नध्याय इति** ॥ तेन 'पूर्वयोरध्याययोरिति भाष्यार्थवर्णनं[3] प्रथमे जीवादि-स्वरूपानुक्तेरयुक्तम्' इति चोद्यं निरस्तम्।

१. पूर्वेत्यादि। (पं., अ.)　　२. 'अम्बुस्थेन' (कु.)　　३. कथनम् (अ.)

एवं जीवेश्वरस्वरूपस्य योगाख्यज्ञानसाधनस्याभिधानाङ्गीकारे। **प्रतिपाद्य-** भेदस्य वाक्यभेदप्रयोजकत्वं न्यायप्राप्तमिति भावः। **प्राचुर्यात्** प्राधान्यात्। ज्ञान-साधनं हि योगाख्यं प्रायेण प्रतिपादितमिति तत् प्रधानम्। अन्यत् प्रतिपादितमपि क्वचित् तदर्थमिति भावः। तावताऽप्येतस्य साधनपरत्वव्यपदेशः कुत इत्यत आह- **प्रचुरेण चेति** ॥ अल्पनीरमिश्रक्षीरे क्षीरव्यपदेश[1]इवेति भावः। तथा च तत्त्वप्रकाशिका 'योऽर्थो यत्र प्रायेणोच्यते सोऽध्यायादिस्तदर्थ इति व्यवस्थोप-पत्तेः' (ब्र.सू.भा.४.१.१) इति। **सप्तमादौ** सप्तमाध्यायोपक्रमे। नन्वेकवाक्यता-ज्ञापनार्थं प्रधानप्रतिपाद्यं निरूपणीयम्। तच्च साधनमेव। तत् किम् 'आत्म-स्वरूपम्' इति भाष्यप्रयोजनम्? इत्यत आह- **आत्मस्वरूपमित्यादि त्विति** ॥ 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये' (२.३९) इत्यनेनात्मस्वरूपमज्ञेयमु-क्तम्। तत आध्यायपरिसमाप्तेर्ज्ञानसाधनयोगलक्षणमुच्यत इति प्रकरण-भेदप्रदर्शनायाभिहितमित्यर्थः। प्रकरणभेदाप्रदर्शने तु कुत्र किमुच्यत इति शिष्याणां मनो व्याकुलं स्यादिति भावः[2]। ननु 'योगे त्विमां शृणु' (२.३९) इति प्रतिज्ञाऽनु-सारेण योग एव वाच्यो न तु कर्म, तदुक्तेरसङ्गतत्वादित्यत आह- **योग इति** ॥ कर्मणोऽपि योगत्वाद् ज्ञानसाधनत्वेन तद्वचनं नासङ्गतमिति भावः। 'समा-धिर्ध्यानम्' इति न्यायदीपिकायां व्यक्तम्। स च षष्ठे वक्ष्यत इति **तावद्** इत्यु-क्तम् ॥ **कर्म विधीयत इति** ॥ तथा च तात्पर्यनिर्णये 'तत्र कर्मयोगं विशेषतः प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन' (गी.ता.३.१) इति। विपूर्वस्य दधातेः करणार्थत्वाद् अत्र कर्म क्रियत इति न युज्यते। कृष्णेन कर्म क्रियत इत्यसङ्गतेरित्याशङ्क्य 'विधी-यते' इत्यस्यार्थमाह- **कर्तव्यमेवेति ज्ञाप्यत इति** ॥ 'तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर' (३.१९) इति विधिदर्शनादिति भावः।

---

१. 'इव' इति नास्ति। (पं., अ.)

२. प्रकरणभेदेन अप्रधानप्रधानप्रमेयप्रदर्शने तु न मनो व्याकुलं स्यादिति भावः। (पं., अ.)

भावबोध:- 'सन्ध्यामुपासीत' इत्यादिवद् विधानाभावात् कथं विधीयत इत्युक्तमित्यत उक्तम्- **कर्तव्यमेवेतीति** ॥

कैश्चन 'तस्मादसक्तः' (३.१९) इत्यन्तैः । अकर्मेत्यस्यार्थः- **कर्माकरणमिति** ॥ युक्तिभिः कर्माकरणस्यैव मोक्षाङ्गत्वान्नावश्यं कर्मानुष्ठेयमिति कर्माकरणपक्षं 'कर्मणामकर्तुमशक्यत्वात्, कर्मेन्द्रियसंयमेऽपि मानसदुष्कर्मादिमिथ्याचारत्वप्रसङ्गात्, प्रजापतिवाक्यानालम्बनप्रसङ्गात्[१], स्वोपकारिदेवायजनेऽकृतज्ञत्वापत्तेः[२], स्वविहितयज्ञद्वारा चक्राप्रवर्तने विश्वहननदोषप्रसङ्गाच्च, न कर्माकरणं मुक्तिसाधनम्' इति **प्राचीनटीकोक्तरीत्या** विनिन्द्येत्यर्थः । नन्वकर्मनिन्दनं कर्मविधानं चेत्येवम् अनेकार्थकत्वाद् एतदध्यायस्यैकवाक्यता न स्यादित्यत आह- **अकर्मेति** ॥ प्रयाजादिविधिसमभिव्याहृतस्य ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य तदेकवाक्यता यथा तथेहापीति भावः । एवमेकवाक्यत्वाभिप्रायेण 'अकर्म विनिन्द्य' इति भाषणं नातीव प्रयोजनवदित्यत आह- **तथाऽपीति** ॥ यद्यपि **कैश्चन** श्लोकैरकर्म विनिन्द्यते कर्मविधानार्थमिति व्याख्याने सुकरमेवैकवाक्यत्वपरिज्ञानम् । तथाऽपि प्राधान्येन कर्मकरणं विधीयत इति ज्ञापनार्थम् 'अकर्म विनिन्द्य' इत्युक्तमित्यर्थः ।

तेन मोक्षसाधनतानिरासेन । **अपव्याख्यानं** 'बुद्धिः कर्मापेक्षया चेत् ज्यायसी तव मता तर्हि क्रूरे युद्धकर्मणि किमिति मां नियोजयसि ? ज्ञानमेव सम्पादयिष्यामि । न तूभयम्' इत्यादिरूपं प्रश्नवाक्यापव्याख्यानं, 'यतःकर्मणामनारम्भात् मोक्षं नाश्नुतेऽतो ज्ञानकर्मणी समुच्चिते एव मोक्षसाधने' इति प्रतिवचन-

---

१. अनेन प्रसविष्यध्वम् (३.१०) इत्यादि प्रजापतिवाक्यम् । तदनादरप्रसङ्गात् इत्यर्थः ।

२. कृतघ्नत्वापत्तेः (पं., अ.)

वाक्यापव्याख्यानम्। **अपहस्तितमिति**॥ *'कर्तृकरणाद् धात्वर्थे'*[१] इत्यपासितुः[२] करणवाचकाद् हस्तशब्दाद् धात्वर्थे निरसने णिच्प्रत्यये हस्तेनापास्यति अपहस्तयतीत्यतः कर्मणि निष्ठायाम् अपहस्तितमिति रूपम्। वामेन पाणिनाऽपास्तमित्यर्थः। यद्वा, 'अप अपवर्जन-वियोग-आलेखन-चौर्य-निर्देश-वैकृत-विधिविपर्यय-ऋणग्रहण-अवयवपूजा-निह्नव-सव्यावृत्तिषु[३]' इत्युपसर्गनिघण्टौ[४] 'अप' इत्युपसर्गस्य विधिविपर्ययार्थकत्वाभिधानात् साधुकर्मविवक्षित[५] दक्षिणपाणिविपरीते सव्यपाणावपहस्तशब्दः। अपशब्द इति यथा। सोऽस्य निरासकत्वेन प्राप्त इत्यत्र *'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्'* इतीतच्प्रत्यये **अपहस्तेन** सव्यहस्तेन निरस्तम् , अतितुच्छमित्यर्थः।

ननु कर्मणां मोक्षसाधकत्वनिराकरणं स्वव्याहतम्। स्वयमपि तदङ्गीकारात्। '[६]सुकृतमप्रियं मानुष्यादिफलं जहाति। न वृहत्फलमुपासनादिनिमित्तम्' (गी.भा. २.५०) इति भाष्ये, टीकायां (गी.प्र.दी. २.५०) च, मुक्तेर्ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वं चोच्यते। अतः कथं मुक्तौ कर्मणोऽनुप्रवेशाभावप्रतिपादनम् इति चेत्, अत्र वक्तव्यम्। किं कर्मणां ज्ञानवत् प्राधान्येन मोक्षसाधनत्वं किंवा [७]ज्ञानफलमुक्तावतिशयाधायकतयाऽऽरादुपकारकत्वरूपतच्छेषत्वेन। नाऽद्यः।

---

१. 'कर्तृकरणाद् धात्वर्थे' इति चुरादौ गणसूत्रम्। कर्तुः व्यापारार्थम्= अभिमतफलोत्पादनार्थं यत् करणम्= साधकतमं तस्माद् धात्वर्थे णिच्प्रत्ययः स्यात्। असिना हन्ति 'असयति' इत्युदाहरणम्।

२. निरसनकर्तुः, दूरीकर्तुः इत्यर्थः।

३. सव्यावर्तिषु (अ.)

४. उक्तं चोपसर्गार्थसङ्ग्रहे - 'अपो वियोगे विकृतौ विपरीते निदर्शने।
आनन्दे वर्जने चौर्ये वारणे सम्यगीरितः॥' इति।

५. साधुकर्मविहित.. (अ.)   ६. सुकृतमप्यप्रियम् (अ.)

७. ज्ञानफलं मुक्तौ (पं., अ.)

'कर्मणा ज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृतीभवति',
'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' (४.३३)

इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात्। तदिदमाह- **ज्ञानसाधनत्वेनेति** ॥ न द्वितीयः। इष्टापत्तेरिति भावेनाऽह- **आनन्दवृद्धयर्थता त्विति** ॥ **केचित्तु**, यदि कर्म मोक्षसाधनतया भगवतोऽभिप्रेतं न स्यात् कथं तर्हि 'कुरु कर्मैव' (४.१५) इत्यादिना तद्विधानम्? इत्याशङ्क्य कर्मणः साक्षान्मोक्षाननुप्रवेशेऽपि मोक्षगतातिशयाधायकत्वमस्तीत्याह- **आनन्दवृद्धयर्थता तु** इत्यवतारयन्ति । ज्ञानात् पूर्वमनुष्ठितानि निवृत्तकर्माणि ज्ञानमापादयन्ति । ज्ञानानन्तरमनुष्ठितानि तु ज्ञानकार्ये मोक्षेऽतिशयमादधतीति न कोऽपि दोष इति भावः।

बीजं प्रश्नबीजम्। **'इत्यादेः'** इत्यादिपदेन 'बुद्धियुक्तो जहातीह' (२.५०) इत्यादेर्ग्रहणम् । 'घोरं भीमं भयानकम्' इति (अमर)कोशरीत्या घोरशब्दस्य भयहेतुत्वार्थकत्वं न प्रकृते घटते। 'सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम्' (२.३२)इति युद्धस्यापेक्षितत्वावेदनेन तत्र विरोधादित्यत आह-**घोरे रागेति** ॥ **अत्र** भाष्ये। **उभयत्र** 'कर्मणः' इत्यत्र, 'कर्मणि' इत्यत्र च। 'अतीतधर्मान्' इति प्रतीतिं वारयन् 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिति चोच्यते' (म.स्मृ. १२.८९) इति प्रमाणप्रसिद्ध्यनुसारेण तदर्थमाह- **निवृत्तेति** ॥ श्रुतफलाभिसन्धिरहितान् भगवदर्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितधर्मान् इत्यर्थः । के ते तथाविधा धर्माः? किंरूपाश्च? इत्यत उक्तम्- **यत्याश्रमेति** ॥ **शमो** भगवन्निष्ठबुद्धित्वम्। **दम** इन्द्रियनिग्रहः। आदिपदेनोपरति-तितिक्षादयो ग्राह्याः। ननु कर्मणि किमिति नियोजयसि? इति प्रश्ने 'ज्यायसी' इत्यनेन हेतोरभिधानाद् 'घोरे' इति विशेषणं व्यर्थमित्याशङ्क्य, 'लोकेऽस्मिन्'(३.३) इति श्लोके, 'श्रेयान्'(३.३५) इति श्लोके च पृथक् परिहारदर्शनात् तदनुरोधेन प्रश्नद्वयमत्रेत्याह - **अत्र कर्मणि किमितीत्यादि** ॥ 'तत् किं घोरे कर्मणि माम्' इति विशेषणं पूर्वं निपात्यापि शक्ये वचने यत् परतो निपात्य प्रश्नकरणं तत् किमपि प्रयोजनं सूचयति । तच्च प्रश्नद्वयकरणोपस्थापनमेवेति भावः।

कर्मणां बुद्ध्यवरत्वेन तत्र नियोजनं त्वदीयं नोपपद्यत इति प्रश्नतात्पर्ये 'निवृत्तधर्मान् विना' इति भाषणमयुक्तम्। तेषामपि कर्मत्वाद् इत्यतो भाष्यभावमाह- **इदमुक्तमिति ॥** यद्वा सबीजं प्रश्नवाक्यतात्पर्यमाहेत्युक्तम्। तदेव तात्पर्यं व्यनक्ति- **इदमुक्तमिति ॥**

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- ननु सर्वकर्मणां काम्यत्वात् कथं 'निवृत्तधर्मान् विना' इत्युक्तिः? मुक्त्यर्थानां निवृत्तधर्मत्वे तु 'बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि' (२.३९) इति युद्धकर्मणोऽपि मुक्त्यर्थत्वेन निवृत्तत्वात् 'निवृत्तधर्मान् विना' इत्ययुक्तम्? इत्यतः प्रश्नश्लोकद्वयतात्पर्यमाह - **इदमुक्तमिति ॥**

यज्ञादीनि [1]यज्ञदानतपांसि।

उमर्जीयम्- एतेषां च त्रैवर्णिकसाधारणधर्मत्वात् क्षत्रियाद्यसाधारणधर्मेभ्यो युद्धादिभ्यः पृथक् कीर्तनम्।

एतानि च त्रैवर्णिकसाधारणधर्माः। असाधारणधर्मानाह - **युद्धादीनि चेति ॥** कृषिगोरक्षादिकं वैश्यासाधारणधर्मः, याजनमध्यापनं प्रतिग्रहश्च विप्रासाधारणधर्म आदिपदेन ग्राह्यः। विप्रधर्माणामादौ वक्तव्यत्वेऽपि 'युद्धादीनि' इति क्षत्रियधर्माभिधानं प्रस्तावात्। यज्ञादीनां फलश्रवणं दर्शयति - **सर्व एत इति ॥** युद्धादीनां तद् दर्शयति- **तथेति ॥**

'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥' (२.३७)

इति गीतायामप्यस्ति फलश्रवणमित्यर्थः। इत्यादि इति क्रियाविशेषणम्। विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गफलकल्पनायां फलाश्रवणमसिद्धमित्यत आह- **शान्त इति ॥** युक्तं विश्वजिदादौ सर्वथा फलाश्रवणात् कामिनियोज्यान्वयाय 'स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्' (मी.सू. ४.३.१३) इति स्वर्ग एव फलतया

१. यज्ञदानव्रततपांसि (पं)

कल्प्यत इति। प्रकृते तु न तथा। ज्ञानलक्षणदृष्टफलश्रवणादित्यर्थः ॥ **अयुक्तमिति** ॥ [1]'इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति' (आथ. १.२.१०) इत्यादिना तस्य क्लेशशिरस्कत्वावेदनादिति भावः। **तद्धर्मनिष्ठः** चतुर्थाश्रमविहितधर्माचरणनिष्ठावान्। तस्य च निवृत्तधर्मतया तदनुष्ठानस्य 'कर्मणा ज्ञानमातनोति' इति ज्ञानार्थत्वावगमादिति भावः।

तदा युद्धादिकर्मणोऽपि ज्ञानार्थत्वेन ज्ञानान्तर्भावे। 'दूरेण ह्यवरं कर्म' (२.४९) इति ज्ञानबहिर्भाववचनेन त्वदीयेन विरुद्धार्थप्रतिपादकेन **बुद्धेर्मोहनम्** अनवस्थानम् एकार्थनिष्ठत्वाभाव आपद्यत इत्यर्थः। 'हतो वा' (२.३७) इत्यनेन युद्धस्य स्वर्गाद्यर्थत्वप्रतिपादनात्, 'कर्मबन्धं प्रहास्यसि' (२.३९) इति च ज्ञानार्थत्वप्रतिपादनाद् इति भावः। परमकारुणिकस्य तव न सर्वथा मोहनार्थवचनमस्ति। मम तु वाक्यद्वयं शृण्वत एवं प्रतिभातीति मोहनमिवेति 'इव' शब्दः। वचनद्वयस्य मोहनार्थत्वं परिहर्तुं शङ्कते- **अथैवमिति** ॥ **वैकल्पिकेषु** अधिकारिभेदेन काम्याकाम्यरूपेषु।

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- वैकल्पिकेषु व्यवस्थितविकल्पवत्स्वित्यर्थः।

तत्र यत्याश्रमविहितधर्मेषु। **अत्र** युद्धादिषु। **घोरे** रागद्वेषाद्युपेत इति कर्म विशेषितम्। तद् द्वितीयप्रश्नतात्पर्यमाह[2]- **किञ्चेति** ॥ **उक्तम्**- 'ध्यायतो विषयान्' (२.६२) इत्यत्र। **ततोऽपि** न केवलं काम्ये विक्षेपभावात्, किन्तु कामक्रोधाभिभूतत्वेन नरकफलत्वादपि। **अशक्यानुष्ठाने** रागक्रोधादिदोषविनिर्मोकेणाशक्यानुष्ठाने। **पदानां** [3]'कर्मणः', 'बुद्धिः', 'ज्यायसी' इति पदानाम्। **व्यवहितत्वात्** अन्वयबोधानुकूलसन्निधिशून्यत्वात्। 'सकाशाद्' इति शेषपूरणात् 'तद्' इत्यस्यानुवादेन 'तर्हि' इति व्याख्यानाच्चाऽह- **किञ्चिदिति** ॥

---

१. क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति (पं.,अ.)

२. 'पक्षद्वयमाह' (कु.)	३.'आद्यार्धगतानाम्' इत्यधिकः पाठः। (पं.अ.)

उमर्जीयम्- किञ्चिदिति ॥ 'कर्मणः' इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वसूचनाय 'सकाशाद्' इत्युक्तत्वात्, 'तद्' इत्यस्य 'तर्हि' इति व्याख्यातत्वाच्चेति भावः ।

'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिः' (२.३९) इत्यत्र बुद्धिशब्दस्य वागर्थकत्वं भाषितमिति अत्रापि तद्ग्रहणे तस्याः कर्मणो ज्यायस्त्वानुवादोऽनुपपन्न इत्यतो भावे क्तिन्नन्तत्वमभ्युपेत्य 'शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानम्' (व्या.स्मृ.) इति प्रमाणसिद्धं भगवद्विषयं ज्ञानमत्र ग्राह्यमित्याह- **आत्मज्ञानमिति ॥** 'ज्यायसी' इत्यस्य वृद्धशब्दप्रकृतिकत्वे वयःपरिपाकादिरूपाया वृद्धेर्बुद्धावसम्भवात्, प्रशस्यशब्द-प्रकृतिकत्वम् अभिप्रेत्य व्याचष्टे- **ज्यायसी प्रशस्ततरेति ॥** बुद्धिकर्मणोर्मध्ये बुद्धिरतिशयेन प्रशस्येत्यर्थः । प्रशस्तवाचिप्रशस्य[1]शब्दाद् आतिशायनिके ईयसुन्-प्रत्यये *'ज्य च'* इति ज्यादेशे *'ज्यादादीयसः'* इत्यात्त्वे *'उगितश्च'* इति ङीपि 'ज्यायसी' इति रूपे तेनोक्तार्थलाभ इति भावः । ईयसुन्प्रत्ययस्य अजादित्वात् तस्य च *'अजादी गुणवचनादेव'* इति नियमितत्वात् [2]प्रशस्यशब्दस्य च चागुणवचनत्वात् ततः कथमीयसुन उत्पत्तिरिति शङ्का 'आदेशविधानादेवैतद्विषये 'अजादी गुणवचनादेव' इति नियमो न प्रवर्तते' इति काशिकायां परिहृता । 'प्रशस्यतरा' इत्यपि क्वचित् पाठः ॥ १-२ ॥

भगवद्गीता

श्रीभगवानुवाच -

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

भाष्यम्

'ज्यायस्त्वेऽपि बुद्धेः, आधिकारिकत्वात् त्वं कर्मण्यप्यधिकृत इति तत्र नियोक्ष्यामि' इत्याशयवान् भगवानाह- **लोक इति ॥**

---

१. शब्दस्य (अ.)   २. प्रशस्य च (कृ.)

द्विविधा अपि जनास्सन्ति । गृहस्थादिकर्मत्यागेन ज्ञाननिष्ठाः सनकादिवत् । तत्स्था एव ज्ञाननिष्ठाश्च जनकादिवत् । मद्धर्मस्था एवेत्यर्थः । **साङ्ख्यानां** ज्ञानिनां सनकादीनाम् । **योगिनाम्** उपायिनां जनकादीनाम् । ज्ञाननिष्ठा अप्याधिकारिकत्वादीश्वरेच्छया लोक-सङ्ग्रहार्थत्वाच्च ये कर्मयोग्या भवन्ति तेऽपि योगिनः । **निष्ठा** स्थितिः। त्वं तु जनकादिवत् सकर्मैव ज्ञानयोग्यो, न तु सनकादिवत् तत्त्यागेनेत्यर्थः। सन्ति हीश्वरेच्छयैव कर्मकृतः प्रियव्रतादयोऽपि ज्ञानिन एव । तथा ह्युक्तम् 'ईश्वरेच्छया [1]विनिवेशितकर्माधिकारः' इति (भाग. ५-१-२३) ॥ ३ ॥

प्रमेयदीपिका

एवं चेत् प्रश्नः, तर्हि कथं परिहारवाक्यं सङ्गच्छते? तत्र निष्ठाद्वैविध्य-कथनाद् इत्यतस्तदभिप्रायं वदन्नवतारयति-**ज्यायस्त्वेऽपीति** ॥ 'बुद्धिः [2]काम्यकर्मभ्यो ज्यायसी' इति यदुक्तं तत् तथैवेत्यर्थः[3] । तथाऽपि त्वां **तत्रैव** वैकल्पिके युद्धादिकर्मणि प्रेरयामि । कुतः? आधिकारिकत्वात् । त्वं **कर्म-ण्यपि** विक्षेपकारिण्यपि वैकल्पिकेऽधिकृत इति कृत्वा । अयमत्रोत्तरक्रमः । आश्रमत्रयविहितानि यज्ञादीनि युद्धादीनि च न शुद्धकाम्यानि । किन्तु कर्तुरिच्छया स्वर्गाद्यर्थानि ज्ञानाद्यर्थानि च भवन्ति । अतो बुद्धेः काम्यकर्मणो ज्यायस्त्वेऽपि युद्धस्य बुद्ध्यर्थत्वसम्भवात् तत्र नियोगो नानुपपन्नः । यतिधर्मान् विना किमेतेन नियोगेन? इति चेद् अनाधिकारिकाणामेव[4] यत्याश्रम-स्वीकारो नाधिकारिकाणाम् । तैर्गृहस्थाद्याश्रमम् अपरित्यज्यैव तद्विहि-

---

१. अधिनिवेशित.. (विजयध्वजतीर्थसम्मतः पाठः।) २. काम्यकर्मणः (वे.)
३. ग. 'इत्यर्थः' इति न पठ्यते ४. अनधिकारिणामेव (वे.)

तानि कर्माणि निष्कामतयाऽनुष्ठेयानीतीश्वरनियमात् तव चाधिकारिकत्वा-दिति।

'स्वराद्यन्तोपसृष्टाच्च' इति कात्यायनवचनमनित्यम्। अत एव न पाणिनि-रभाणीत्। अयमाशयः श्लोकात् कथं लभ्यते? इत्यतो व्याचष्टे- **द्विविधा अपीति**॥ 'निष्ठा द्विविधा' इति व्याख्याने क्रमेणैकस्यैव पुरुषस्य तत्सम्भ-वान्नोक्ताभिप्रायो लभ्यत इत्येवं व्याख्यानम्[1]। न केवलमेकविधाः साङ्ख्या एवेत्यपेरर्थः। द्वैविध्यमेव सोदाहरणमाह- **गृहस्थादीति**॥ यत्याश्रमपरिग्रहे-णेत्यपि ग्राह्यम्। **ज्ञाननिष्ठा** यत्याश्रमविहितैरेव कर्मभिर्ज्ञानसाधनेऽभि-युक्ताः[2]। सनकादिभिस्तुल्यं वर्तन्त इति **सनकादिवत्**। एवं 'जनकादिवत्' इत्यपि। **तत्स्था एव** गृहस्थाद्याश्रमस्था एव। तद्धर्मैर्युद्धादिभिर्ज्ञानसाधनेऽ-भियुक्ताः[3]। द्विविधा अपि जनाः सन्तीत्युक्ते कर्ममार्गस्था ज्ञानमार्गस्था-श्चेति द्वैविध्यं प्रतीयते। तन्निवृत्त्यर्थमाह- **मद्धर्मेति**॥ ज्ञानमार्गस्था एव। ततश्च **मद्धर्मस्था एव जनाः द्विविधा अपि सन्तीत्यन्वयः**। [4]तत् कथम्? इत्याकाङ्क्षायाम् उत्तरं वाक्यद्वयम्। 'साङ्ख्यानाम्' 'योगिनाम्' इति पदद्वयम् अन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे- **साङ्ख्यानामिति**॥

सम्यक् ख्यातिर्ज्ञानं सङ्ख्या। तत्र भवाः साङ्ख्याः। तेषां, **ज्ञानिनाम्** ज्ञाननिष्ठानामित्यर्थः। ननु जनकादयोऽपि ज्ञाननिष्ठाः। तत् कथं 'योगिनः' इत्यत आह- **ज्ञाननिष्ठा अपीति**॥ **कर्मयोग्याः** गृहस्थादिकर्मयोग्याः। साङ्ख्ययोगशब्दौ प्रसिद्धार्थौ किं न स्याताम्? इत्यतो मुक्तिवचनादिति भावेनाह- **निष्ठेति**॥ स्थितिः 'स्वरूपेण' इति [illegible]ः। अस्त्वेवं श्लोकार्थः। तथाऽप्याधिकारिकत्वादिकम् अत्र न श्रूयत यतोऽध्याहृत्याह - **त्वं**

१. व्याख्यातम् (वे.) २.३. ग. ज्ञानसाधनैर्युक्ताः

४. 'ततः कथम्' इति भावरत्नकोशसम्मतः पाठः

त्विति ।। सकर्मा गृहस्थादिकर्मवान् । भवेदिदं व्याख्यानं यदि ते जनाः प्रमिताः स्युर्येषां ज्ञाननिष्ठानामपि गृहस्थादिकर्मस्वेवाधिकारो न यत्याश्रम-कर्मसु । जनकादयस्तु यत्याश्रमं नानुष्ठितवन्त इत्येव प्रमितम् , न तु तत्रानधिकार[१] इति तत्राह- **सन्ति हीति ।। विनिवेशितः कर्माधिकारो** गृहस्थकर्माधिकारो यस्मिन् स तथोक्तः । प्रियव्रतो हि यत्याश्रमं स्वीचिकीर्षु-राधिकारिकत्वयुक्त्या हिरण्यगर्भेण निवारित इत्यनेनोच्यते ।। ३ ।।

भावदीपिका

।। **एवं चेदिति** ।। उक्ताभिप्रायकश्चेदित्यर्थः ।। **सङ्गच्छत इति** ।। भगवता स्वविधेययुद्धादिकर्मणो निष्कामतया ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वादेरकथनादिति भावः। 'आधिकारिक' इति पुरुषविशेषाणां सञ्ज्ञा । ननु तथाऽपि 'रागादिप्रसक्तिहीनेषु शक्यानुष्ठानेषु यतिधर्मेषु सत्सु अशक्यानुष्ठाने युद्धे नियोजनमयुक्तम्' इति परि-चोदनायाः किमुत्तरं जातम्? इत्यत आह- **अयमत्रोत्तरक्रम इति** ।। **शुद्ध-काम्यानीति** ।। सर्वान् प्रत्यपि नियमेन ज्ञानेतरस्वर्गादिफलकान्येवेत्येवं केवल-काम्यानीत्यर्थः ।। **स्वर्गाद्यर्थानीत्यादि** काम्यान्यकाम्यानि चेत्यर्थः । **काम्य-कर्मणः** सकाशात् । **सम्भवात्** 'ज्ञानार्थिनं प्रति' इति शेषः । **यतिधर्मान्** रागादि-प्रसक्तिहीनान्, शक्यानुष्ठानांश्च । **एतेन** रागादिमतेत्यर्थः । **तद्विहितानि कर्माणि** गृहस्थाश्रमविहितानि युद्धादिकर्माणि ।। **निष्कामतयेति** ।। प्रसक्तमपि रागादिकं परित्यज्येत्यर्थः ।

नन्वस्त्वाधिकारिकाणामेवम्भावः । मम त्वनाधिकारिकत्वाद् इत्थं नियोजनमनुपपन्नमित्यत आह- **तव चेति** ।।

'प्रजापाश्च तथा देवा महाधीकारिणः स्मृताः ।
ऋष्यशीतिस्तथा सप्त पितरोऽप्सरसां शतम् ।।

१. अनधिकारिणः

गन्धर्वाणां तथा राज्ञां विंशदन्यासु जातिषु।
अल्पाधिकारिणः प्रोक्ता अनधीकारिणः परे॥'

इति पञ्चमस्कन्धतात्पर्ये (भाग.ता. ५.६.५) उदाहृतब्रह्माण्डपुराणवचनेन देवानामाधिकारिकत्वावगमात्, तत्रापीन्द्रावतारतया देवत्वेनाऽधिकारिकत्वादित्यर्थः।

ननु *'प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु।'* 'प्र' 'उप' इत्युपसर्गाभ्यां परस्य युजेर्धातोरात्मनेपदं स्यात्। प्रयुङ्क्ते उपयुङ्क्ते। अयज्ञपात्रेष्विति किम्? [१]द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति। अत्र सूत्रे वार्तिकम्- *'स्वराद्यन्तोपसृष्टाच्च'* इति। तस्यार्थः- स्वराक्षरमेवाऽऽदावन्ते च यस्योपसर्गस्य स स्वराद्यन्तोपसर्गः। स उपसर्गो यस्य युजेः स स्वराद्यन्तोपसृष्टः। तस्माद् युजेर्धातोरात्मनेपदं स्यात्। यद्वा, उपसृष्टमुपसर्गः। भावे क्तः। तस्मात् परस्य युजेरात्मनेपदं स्यादिति शेषः। उद्युङ्क्ते। उकारस्य स्वरत्वेन 'उद्' इत्युपसर्गस्य स्वरादित्वात् स्वराद्युपसर्गसंयुक्तोऽयं युजिः। नियुङ्क्ते। इकारस्य स्वरत्वेन 'नि' इत्युपसर्गस्य स्वरान्तत्वात् तदन्तोपसर्गसंयुक्तोऽयं युजिः। तथा च 'नियोक्ष्यामि' इत्यत्रापि युजेः स्वरान्त- 'नि' इत्युपसर्गसंयुक्तत्वेनाऽत्मनेपदित्वात् 'नियोक्ष्ये' इति स्यात्, 'भविष्ये' इतिवत्।

तथा हि। निपूर्वकाद् युजधातोः लृट्प्रत्यये तस्याऽत्मनेपदिनि उत्तमपुरुषैकवचने इडादेशे टकारलोपे 'नियुज् इ' इति जाते, *'स्यतासी लृलुटोः'* लृ इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम्। धातोः स्यतासी प्रत्ययौ स्तः लृलुटोः परयोः इति स्यप्रत्यये 'युज् स्य इ' इति जाते, *'चोः कुः'* इति जकारस्य कुत्वे 'युग्' इति जाते *'खरि च'* इति सकाररूपे खरि परे झलो गकारस्य ककाररूपे चरि सति 'युक्' इति जाते, *'पुगन्तलघूपधस्य च'* इति लघूपधत्वाद् उकारस्य ओकाररूपगुणे 'योक्'

---

१. द्वन्द्वम्= द्विशः, न्यञ्चि= अधोबिलानि, इत्यर्थः।

इति जाते, *'आदेशप्रत्यययोः'* इति कवर्गात् परस्य स्यप्रत्ययस्य[1] सकारस्य षकाररूपे मूर्धन्यादेशो कषयोगे क्षेति जाते, 'नियोक्ष्य इ' इति जाते *'टित आत्मनेपदानां टेरे'* लट् लिट् लुट् लृट् एते टितः। एतदात्मनेपदानाम् आत्मनेपदिनि लादेशभूतानाम्, त-आतां-झ-थास्-आथां-ध्वम्-इड्-वहि-महिङ् इत्येतेषां टेरेत्वं स्यादिति टिभूतस्य इकारस्य एकारादेशो 'नियोक्ष्य ए' इति जाते, *'अतो गुणे'* अपदान्ताद् अतः गुणे परतः पररूपम् एकादेशः स्यादित्यनेन क्ष्य इत्यत्रत्यस्य अकारस्य परस्य एकारस्य च पररूपे जाते, 'नियोक्ष्ये' इति रूपं भवेत्, न तु 'नियोक्ष्यामि' इति लृटः परस्मैपदिनि रूपमित्यत आह - **स्वराद्यन्तोपसृष्टाच्चेति कात्यायनवचनमनित्यमिति** ॥ 'अनित्यम्' इत्यस्य क्वचित् स्यात्, क्वचिन्न स्यादित्यर्थः। तथा च युज्धातोः स्वरान्तोपसर्ग-संयुक्तत्वेऽपि 'नियोक्ष्यामि' इति परस्मैपदित्वमेव जातमित्यर्थः।

साधनप्रकारस्तु निपूर्वकाद् 'युज्' अस्माल्लृटि परस्मैपदिनि उत्तमपुरुषैकवचने मिप् इत्यादेशे पकारलोपे, *'स्यतासी लृलुटोः'* इति स्यप्रत्यये 'नियुज् स्य मि' इति जाते *'चोः कुः'* इति चवर्गान्तर्गतस्य जकारस्य कवर्गान्तर्गतगकाररूपे कुत्वे 'नियुग्' इति जाते, *'खरि च'* इति गकारस्य ककाररूपे चर्त्वे लघूपधगुणे, 'नियोक्' इति जाते, *'आदेशप्रत्यययोः'* इति सस्य षत्वे कषयोगे 'क्ष' इति जाते, 'नियोक्ष्य मि' इति स्थिते *'अतो दीर्घो यञि'* अदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्याद् यञादौ सार्वधातुके परे इति मकारस्य यञ्प्रत्याहारान्तर्गतत्वेन मिप्प्रत्ययो यञादिः। *'तिङ्शित् सार्वधातुकम्'* इति सार्वधातुकश्च भवति। तिपमारभ्य महिङ्-पर्यन्तास्तिङो भवन्ति। तिङ्-प्रत्याहाररूपत्वात्। एवं सार्वधातुके यञादौ मिपि परे 'क्ष्य' इत्यत्रस्थाकारस्य दीर्घे 'नियोक्ष्यामि' इति लृटः परस्मैपदिनि रूपं भवति भविष्यामीतिवदिति द्रष्टव्यम्।

---

१. स्यप्रत्ययावयवस्य इत्यर्थः।

कात्यायनवचनस्यानित्यत्वे ज्ञापकमाह- **अत एव न पाणिनिरभाणीदिति ॥** कात्यायनवचनस्यानित्यत्वादेवेत्यर्थः। तथा हि। यदि 'स्वराद्यन्तोपसृष्टाच्च' इति कात्यायनवचनं नित्यं स्यात् तर्हि पाणिनिः 'प्रोपाभ्याम्' इति सूत्रे 'प्रोपाभ्याम्' इत्यनुक्त्वा 'स्वराद्यन्ताभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु' इति ब्रूयात्। एवं वचनेऽपि 'प्र' 'उप' इत्युपसर्गयोरपि स्वरान्त-स्वराद्युपसर्गत्वेन सङ्गृहीतत्वात् तत्परस्य युजेरात्मनेपदित्वोक्तिलाभात्। न ह्येवमभाणीत्। किन्तु 'प्रोपाभ्याम्' इत्येव। तेनेत्थं तदभिप्रायोऽवगम्यते। स्वरान्त-स्वराद्युपसर्गा एव सर्वे 'प्र' 'परा' इत्याद्याः। तन्मध्ये प्रोपाभ्यां[1] परस्यैव युजेरात्मनेपदित्वं नियतम्। इतरोपसर्गात् परस्य युजेस्त्वात्मनेपदित्वमनियतमिति। एवं युजेः स्वरान्तोपसर्गसंयुक्तत्वेऽपि परस्मैपदित्वमेवेति ध्येयम्। अत एवैतत्सूत्रव्याख्यानावसरे फणिभणितभाष्ये 'स्वराद्युपसृष्टाच्च इति वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा 'स्वरान्तोपसृष्टाच्च इत्यपरे' इत्युक्तेः तत्र स्वराद्युपसृष्टयुजेरात्मनेपदित्वं नियतमिति स्वाभिप्रायः। 'अपरे' इत्युक्त्या च स्वरान्तोपसर्गसंयुक्तयुजेरपि आत्मनेपदित्वं नियतमिति यत् कात्यायनेनोक्तं तद् अनित्यम् इत्यस्वरससूचनादिति न किञ्चिदत्रानुपपन्नमित्यालोचनीयं व्याकरणशौण्डैरिति।

ननु गीताऽनुसारेण 'निष्ठा द्विविधा' इति व्याख्यातव्ये 'द्विविधा अपि जनाः सन्ति' इति जनानां द्वैविध्यं कुतो व्याख्यायते? इत्यत आह- **निष्ठा द्विविधेति ॥** गीताऽनुसारेण निष्ठाद्वैविध्यस्यैव व्याख्याने एकस्यैव पुरुषस्य गृहस्थाद्याश्रमस्वीकारेण तद्विहितधर्मैर्ज्ञाननिष्ठाऽनन्तरं यत्याश्रमस्वीकारेण पुनस्तदुक्तैर्धर्मैर्ज्ञानसाधनस्य सम्भवात्। कैश्चिदाधिकारिकपुरुषविशेषैरेव गृहस्थाश्रमम् अपरित्यज्यैव तद्विहितकर्माणि निष्कामतयाऽनुष्ठेयानीत्येवंरूप उक्ताभिप्रायः श्लोकान्न

१. प्र उप इत्युपसर्गाभ्याम् (वे.)

लभ्यत इति, तदर्थं जनानां द्वैविध्यं व्याख्यातमित्यर्थः ॥ **न केवलमिति** ॥ ज्ञाननिष्ठाः साङ्ख्यरूपा एवेति एकविधा न। किन्तु योगिनोऽपीत्यपेरर्थ इत्यर्थः।

ननु *'तत्र तस्येव'* सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च वतिः स्याद् इवार्थे। सुघ्ने प्राकारो मधुरावत् । मधुरायामिवेत्यर्थः । मैत्रस्य गावश्चैत्रवत् । चैत्रस्येवेत्यर्थः । एवं चानेन सूत्रेण 'सनकादिवत्' इत्यादौ यदि वतिरङ्गीक्रियते तर्हि 'सनकादाविव' 'सनकादेरिव' इत्यर्थप्राप्त्याऽसङ्गत्यापत्तेः, अतः कथमनेन सूत्रेणात्र इवार्थे वतिः? इत्यत आह- **सनकादिभिस्तुल्यमिति** ॥ नात्र *'तत्र तस्येव'* इति सूत्रेणेवार्थे वतिर्व्याख्यायते। किं नाम? *'तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः'* इति सूत्रेण क्रियातौल्ये एव। सूत्रार्थस्तु - तृतीयान्ताद् वतिः स्यात् तौल्यार्थे, यत् तौल्यं सा क्रिया चेत्, क्रियया तौल्यं विवक्षितं चेत्। ब्राह्मणो द्रोणः क्षत्रियवत्। ब्राह्मणस्य द्रोणस्य क्षत्रियेण क्रियातौल्यमस्तीति तदर्थे विवक्षिते सति तृतीयान्तक्षत्रियशब्दाद् वतिर्जातः। क्रियातौल्ये किम्? गुणतौल्ये मा भूत्। स्थूलः कश्चित् पुत्रेण तुल्यः। अत्र कस्यचित् पुत्रेण स्थूलत्वरूपगुणेनैव तौल्यं विवक्षितम्, न क्रिययेति 'पुत्रवत्' इति न जातम्। किन्तु 'पुत्रेण तुल्यः' इत्येव। एवं च प्रकृते जनानां सनकादिभिः क्रियातौल्यस्य विवक्षितत्वात् 'तेन तुल्यम्' इति सूत्रेण वतिरङ्गीक्रियत इत्यर्थः। इममेव वत्यर्थं 'जनकादिवत्' इत्यत्राप्यतिदिशति-**एवमिति** ॥ ज्ञानमार्गस्य मत्प्रीतिसाधनीभूतधर्मत्वान्मद्धर्मत्वम् इत्याशयेन मद्धर्मपदार्थ उक्तः- **ज्ञानमार्गेति** ॥ **उत्तरमिति** ॥ 'गृहस्थादि' इति, 'तत्स्था एव' इति च वाक्यद्वयमित्यर्थः। यद्यपि 'मद्धर्मस्थाः' इत्येतद्वाक्यापेक्षयाऽनयोर्वाक्ययोः पूर्वत्वमेव, नोत्तरत्वम्। तथाऽपि 'मद्धर्मस्थाः' इत्यस्य 'द्विविधा अपि' इति पूर्वेणान्वये सत्यनयोरुत्तरत्वमेवेति द्रष्टव्यम् ॥ **अन्यथाप्रतीतीति** ॥ कापिलपातञ्जलशास्त्रपरतया प्रतीतिरित्यर्थः।

॥ **तत्र भवा इति** ॥ स्थिता आसक्ता इत्यर्थः। तथा च सङ्ख्याशब्दात् *'तत्र*

भव:' इति सूत्रेण भवार्थे तद्धिताणप्रत्यये णित्त्वाद् *'तद्धितेष्वचामादेः'* इति आदिवृद्धौ 'साङ्ख्या अ' इति जाते, भसञ्ज्ञकस्य आकारस्य *'यस्येति च'* इति सूत्रेण लोपे, साङ्ख्य् अ 'साङ्ख्य' इति प्रातिपदिकनिष्पत्तिर्द्रष्टव्या। **ज्ञाननिष्ठाः** ततश्च तेऽपि साङ्ख्या एवेति भावः ॥ **तत् कथमिति** ॥ तथा च जनकादीनामपि साङ्ख्यशब्देनैव गृहीतत्वाद् 'योगिनः' इति पृथक् तद्ग्रहणमयुक्तमिति भावः। **ज्ञाननिष्ठा अपीति** ॥ तथा च **ज्ञाननिष्ठा अपि** साङ्ख्यरूपा अपि आधिकारिकत्वाद् इत्युक्तप्रकारेण ये कर्मयोग्यास्ते योगिनोऽपि भवन्तीति ज्ञापनाय 'योगिनः' इति पृथग् ग्रहणमिति भाष्यार्थः ॥ **मुक्तीति** ॥ 'अत्रोक्तसाङ्ख्ययोगानुष्ठानेन' इति शेषः। न हि प्रसिद्धकापिलपातञ्जलशास्त्रोक्तानुष्ठानवतां मुक्तिरस्तीति भावः। **आहेति** ॥ 'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा' इत्यत्रत्यनिष्ठाशब्दार्थमाहेत्यर्थः। स्थितिः कथं मुक्तिरित्यत आह- **स्वरूपेणेति** ॥ 'मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः' (भाग. २-१०-६) इति वचनात् स्वरूपेण व्यवस्थितिरेव मुक्तिरिति भावः। **अत्र** अस्मिन् श्लोके। जनकादय एव तादृशाः सन्तीति चेत् तत्राऽऽह- **जनकादयस्त्विति** ॥ **विनिवेशितः** स्थापितः ॥ **अनेनेति** ॥ 'ईश्वरेच्छया' (भाग.५.१.२३) इति पञ्चमस्कन्धभागवतवाक्येनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

भावरत्नकोशः

भावबोधः- सङ्कुचत इति ॥ स्वविधेययुद्धादिकर्मणो निष्कामतया मोक्षहेतुत्वादेरकथनादिति भावः।

ननु 'यतिधर्मेषु सत्सु '[1]युद्धे नियोजनमयुक्तम्' इति पृष्टम्। तत्र 'युद्धे नियोजनमयुक्तम्' इत्यस्यैव परिहारः प्रतीयते। न तु यतिधर्माननुष्ठाने हेतुरुच्यत इत्यत आह- **अयमत्रेति** ॥ 'काम्यान्येव, फलश्रवणाद्' इति प्राक् चोदितत्वात् निषेधति- **न शुद्धेति** ॥ अविरोधं घटयितुं 'कर्तुरिच्छया' इत्युक्तम्। **तत्र युद्धे**

---

१. 'युद्धे' इत्यारभ्य 'तत्र' इति पर्यन्तं नास्ति। (कु.)

नियोगः प्रेरणा । **अनाधिकारिकाणाम्** आधिकारिकेतरेषाम् । **तैः** आधि-कारिकैः। तेषामपि यत्याश्रमविहितशमदमादिभिरेव ज्ञानसम्पादनसम्भवात् किं कर्मानुष्ठानेन? इति चोद्यं परिहर्तुम् 'ईश्वरनियमाद्' इत्युक्तम् ।

ननु *'प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु'* इत्यात्मनेपदविधिपरे सूत्रे *'स्वराद्यन्तोप-सृष्टाच्चेति वक्तव्यम्'* इति वार्तिककृताऽऽत्मनेपदविधानाद् भाष्ये 'नियोक्ष्ये' इति प्रयोक्तव्यम् । कथं 'नियोक्ष्यामि' इति प्रयुक्तम्? इत्यत आह- **स्वरादीति** ॥ **स्वरः** अच्, आदिरन्तो वा यस्य तादृशेनोपसर्गेण सम्बद्धाद् 'युजिर् योगे' इत्य-स्माद् धातोरात्मनेपदं वक्तव्यमिति वार्तिकार्थः । **कात्यायनवाक्यं** वार्तिकम् । अनित्यत्वे ज्ञापकम्- **अत एवेति** ॥ अनित्यत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा 'प्रोपाभ्याम्' इत्यनुक्त्वा 'स्वराद्यन्तोपसृष्टाद् युजेः' इत्येवावक्ष्यत् । अतो वार्तिककारमते परस्मैपदं न साधु इति भावः । उपलक्षणं चैतत् । युज पृच संयमन इति चुरादौ पठितस्य विकल्पितणिच्कस्य युजेर्ग्रहणे लृटि णिचि 'नियोजयिष्यामि' इति रूपमिव णिजभावपक्षे 'नियोक्ष्यामि' इति निष्प्रत्यूहं रूपम् । न चोक्तकात्यायन-वचनेनास्मादपि धातोरात्मनेपदं स्यादेवेति वाच्यम् । 'प्रोपाभ्याम्' इति सूत्रे 'युजेरितीकारो विवक्षितः' इति हरदत्तवचनात् । चौरादिकस्तु अकारान्त इति न तस्यात्मनेपदप्राप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । श्रूयते च बह्वृचब्राह्मणे सप्तमपञ्चके षोडशे खण्डे 'तस्य ह विश्वामित्रो होताऽऽसीत्' इत्युपक्रम्य 'शतं दत्त्वाऽहमेनं नियोक्ष्यामि' इति । स्मर्यते चात्रैव गीतायामष्टादशाध्याये 'मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति' (१८.५९) इति ॥

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- अनित्यत्वे ज्ञापकमाह- **अत एवेति** ॥ वार्तिककृन्मते तथात्वेऽपि पाणिनिमते परस्मैपदमेवेति भावः ।

अयमाशय इति ॥ 'इत्याशयवान् भगवान्' इति भाष्योक्तोऽभिप्राय इत्यर्थः । स्फुटप्रतीतिकमप्यक्षरार्थम् अनादृत्य भावभङ्ग्या व्याकुर्वतो भाष्यकारस्य भावमाह- **निष्ठेति** ॥ **क्रमेणेति** ॥ एकस्यैव स्वीकृतगार्हस्थ्यस्य पुरुषस्य गृहस्था-

श्रमविहितकर्मानुष्ठानानन्तरं यत्याश्रमं स्वीकृत्य शमदमादिसम्पादनेन निष्ठाद्वैविध्योपपत्तौ 'गृहस्थादिकर्मत्यागेन ज्ञाननिष्ठाः, तत्स्था एव ज्ञाननिष्ठाः' इति भाष्योक्तोऽभिप्रायो न लभ्यत इत्यर्थः। एवंविधान् दर्शयति- **साङ्ख्या एवेति**॥ ननु गृहस्थादिसर्वकर्मत्यागे [1]ज्ञाननिष्ठैवायुक्ता। 'कर्मणा ज्ञानमातनोति' इति श्रुत्या कर्मण एव ज्ञानसाधनत्वावेदनाद् इत्यतः भाष्ये गृहस्थादिपदस्वारस्यलब्धमर्थं संयोजयति- **यत्याश्रमेति**॥ यत्याश्रमस्वीकारे पुनर्ज्ञाननिष्ठा न युज्यते। तस्य निष्क्रियत्वपर्यायनैष्कर्म्यरूपत्वाद् इत्यतः गृहस्थादिकर्माभावेन नैष्कर्म्यशब्दसम्भवेऽपि तदाश्रमोक्तकर्मभिर्ज्ञानापादनं भवतीति। 'ज्ञाननिष्ठाः' इति भाष्यार्थमाह- **ज्ञानेति**॥ **कर्मभिः**

'......... यतेः स्वीयवित्तेन तु विना सदा।
मूलमन्त्रैः सदा स्नानं विष्णोरेव च तर्पणम्।
विशेषो निष्क्रिययतेरजलाञ्जलिना तथा॥'[2]

इत्यादिशास्त्रविहितकर्मभिरित्यर्थः। **ज्ञानसाधने** ज्ञाननिष्पादने। **अभियुक्ताः** आग्रहयुक्ताः। अनेन 'ज्ञानजनकनिष्ठा ज्ञाननिष्ठा' इति मध्यमपदलोपी समास इत्युक्तं भवति।

'तत्र तस्येव' इति सूत्रेण सप्तमीसमर्थात् षष्ठीसमर्थाद् वा इवार्थे वतिप्रत्यय इति प्रक्रियास्वीकारे 'ज्ञाननिष्ठाः' इति प्रथमाविभक्त्यनन्वय इत्यतः नात्र उक्तसूत्रेण प्रत्ययः। किन्तु *'तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः'* इति वतिप्रत्यये रूपमिति भावेनाऽह- **सनकादिभिरिति**॥ **एवमिति**॥ यथा 'सनकादिवत्' इति पदम्, तथा जनकादिभिस्तुल्यं वर्तत इति 'जनकादिवत्' इति पदं व्याख्येयमित्यर्थः। 'गृहस्थादि' इति भाष्ये सन्निहितगृहस्थवानप्रस्थाद्याश्रम एव तच्छब्देन गृह्यत इति व्याख्याति- **तत्स्था एवेति**॥ 'तत्स्था एव ज्ञाननिष्ठाः' इति भाष्ये गृहस्थादिधर्म-ज्ञानयोर्हेतुहेतुमद्भावं प्रकटयितुमाह- **तद्धर्मैरिति**॥ **द्वैविध्यं**

---

१. एवशब्दो नास्ति। (अ.) २. सदाचारस्मृतौ उदाहृतः श्लोकः। (३१,३२)

प्रतीयत इति ॥ तथात्वे च ज्ञानकर्मणोः समुच्चयेन विकल्पेन वा निष्ठाशब्दित-मोक्षहेतुत्वापत्त्या 'कर्मणा ज्ञानमातनोति' इति [1]श्रुतिव्याकोपः स्यादिति भावः।

ननु 'मद्धर्मस्था एव' इत्यनेनापि [2]स्वविवक्षितभागवतधर्मानुष्ठानतत्परमेव प्रतीयते । तथा च नोक्तद्वैविध्यप्रतीतिनिरास इत्यतोऽर्थमाह- **ज्ञानमार्गस्था एवेति ॥** समानाधिकरणयोर्ज्ञानकर्मणोर्मध्ये सनकादिषु ज्ञानं प्रचुरम्, जनकादिषु कर्म प्रचुरमिति तु वेदितव्यमिति भावः। तथा च तात्पर्यनिर्णये- 'ज्ञानप्रचुरो योगो ज्ञानयोगः, कर्मप्रचुरोऽन्यः' (गी.ता. ३.३) इति।

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- 'मद्धर्मस्था एव' इत्यत्र विशेष्याकाङ्क्षायामाह- **ज्ञानमार्गस्था एवेति ॥** तेषामपि भगवद्धर्मस्थत्वोक्तौ फलितमाह- **ततश्चेति ॥** साङ्ख्यानामपि भगवद्धर्मस्थत्वोक्तौ सत्यामित्यर्थः।

ततः अन्वयानन्तरम्। 'तत् कथम्' इत्यपि क्वचित् पाठः। **उत्तरं वाक्यद्वयं** 'द्विविधा अपि जनास्सन्ति' इति भाष्यवाक्यादुपरितनं 'गृहस्थादि' इत्यादि-भाष्यवाक्यद्वयम्। उक्ताकाङ्क्षाशान्तये प्रवृत्तमित्यर्थः। **अन्यथाप्रतीतिः** कापिल-पातञ्जलार्थत्वेन प्रतीतिः।

'ज्ञानिनाम्' इति भाष्यं घटयितुं 'साङ्ख्यानाम्' इति गीतापदं व्युत्पादयति- **सम्यगिति ॥** ख्यातिर्ज्ञानमिति वदन् 'दर्शनकर्मा चायम्' इति शाब्दिकवचनम् अनुसन्दधानः सम्पूर्वाच्चक्षिङः 'चक्षिङःख्याञ्' इति ख्याञादेशे[3] *'आतश्चोपसर्गे'* इत्यङ्प्रत्यये[4] 'सङ्ख्या' इति[5] रूपमित्यभिप्रैति । इममर्थं घटयितुमाह- **तत्रेति ॥** *'तत्र भवः'* इति सूत्रेण भवेऽर्थेऽण्प्रत्यये आदिवृद्धौ *'यस्येति च'* इत्याकारलोपे रूपसिद्धिः। तत्र भवत्वं च तद्वत्त्वं विवक्षितमिति 'ज्ञानिनाम्' इति भाषणं युक्तमिति भावेन तदर्थमाह- **ज्ञाननिष्ठानामिति ॥**

---

१. 'श्रुति' इति नास्ति (कु.)　　२. स्वविहित.... (अ.)

३. ख्याऽऽदेशे (पं., अ.)　　४. इति स्त्रियां भावेऽङ्प्रत्यये (पं.,अ.)

५. इतिशब्दो नास्ति। (पं.अ.)

ताम्रपर्णीयम्- ननु जनकादयोऽपि ज्ञाननिष्ठाः । तत्कथं 'योगिनः' इत्यत आहेति। ननु 'ज्ञानप्रचुरो योगो ज्ञानयोगः, कर्मप्रचुरोऽन्यः' (गी.ता. ३.३) इति तात्पर्यनर्णये व्याख्यानात्, जनकादीनां स्वसमानाधिकरणयोर्ज्ञानकर्मणोः कर्मप्राचुर्येण कर्मयोगित्वेऽपि ज्ञाननिष्ठत्वोपपत्तेश्चोदनैवायुक्तेति चेन्न । जनकादयोऽपि ज्ञानप्रचुरयोगिनः। तत् 'कथं कर्मप्रचुरयोगिनः'? इति चोदनोपपत्तेः । न च तेषां ज्ञानयोगित्वमसिद्धमिति वाच्यम् । देवानामाधिकारिकाणां शरपरिग्रहेण न्यासिष्वन्तर्भावायोगात्। न्यास्यपरत्वप्राप्त्या कर्मयोगिष्वन्तर्भावायोगात्। उभयबहिर्भावे च 'नोभयं तद्विना कश्चित् पुमान् हि पुरुषार्थभाक्' (ब्र.वै.) इति वचनविरोधाच्च । उभयान्तर्भावे च समानाधिकरणयोर्मध्ये कर्माप्राचुर्येण ज्ञानप्राचुर्यकर्मप्राचुर्येण ज्ञानाप्राचुर्यमिति साङ्ख्यत्व-योगित्व-प्रयोजकयोर्विरोधात्। शरपरिग्रहेऽपि कर्मापेक्षया ज्ञानप्राचुर्यात्। तस्यैव यतिष्वपि साङ्ख्यताप्रयोजकत्वात् साङ्ख्यत्वं तेषामङ्गीकार्यम् । सनकाद्यपेक्षया ज्ञानाधिक्यान्मुख्यसाङ्ख्यत्वं च । ततश्च जनकादीनामपि तद्वत् आधिकारिकत्वेन साङ्ख्यत्वात् कथं योगित्वम्? इति चोदनोपपत्तेः । एवं सति 'ज्ञाननिष्ठा अप्याधिकारिकत्वादीश्वरेच्छया लोकसङ्ग्रहार्थत्वाच्च ये कर्मयोग्या भवन्ति तेऽपि योगिनः' इति परिहारभाष्यस्यायमाशयः। जनकादीनामाधिकारिकत्वेन देववत् स्वसमानाधिकरणयोर्ज्ञानकर्मणोर्मध्ये ज्ञानप्राचुर्येण साङ्ख्यत्वेऽपि यावतो ज्ञानस्य यावता कर्मणा भवितव्यं तदधिककर्मवत्त्वेन कर्मयोगित्वमप्युपपद्यते। देवानां तु यावतो ज्ञानस्य यावता कर्मणा भाव्यमिति नियतं तावदेवास्तीति जनकादिव्यावृत्तिः। स्वसमानाधिकरणयोर्ज्ञानकर्मणोर्ज्ञानमतीव प्रचुरमिति परमसाङ्ख्यत्वं च। तदितरसाङ्ख्यानां योगिनां च स्वसमानाधिकरणयोर्ज्ञानकर्मणोर्मध्ये ज्ञानं कर्म च प्रचुरमिति साङ्ख्यत्वं चेति विवेकः। तदुक्तं तात्पर्यनिर्णये (गी.ता. ३.३)-

'साङ्ख्या ज्ञानप्रधानत्वाद् देवाश्च यतयस्तथा।
मुख्यसाङ्ख्यास्तत्र देवा ज्ञानमेषां महद्यतः ॥
बहुकर्मकृतोऽप्येते ततोऽपि बहुवेदनात्।

मुख्यसाङ्ख्या इति ज्ञेयास्तदन्ये कर्मयोगिनः ॥
नोभयं तद्विना कश्चित् पुमान् हि पुरुषार्थभाक् ॥' इति। (ब्र.वै.)

तेऽपि न केवलं 'कर्मप्रचुरयोगवन्तः' इत्यपेरर्थः। एतेन 'यद्यत्र योगिपदेनाधिकारिका एवोच्यन्ते तर्हि तदितरगृहस्थादीनां कर्मयोगिबहिर्भावः स्यात्' इति शङ्का परास्ता। **केचित्तु** जनकादीनां स्वनिष्ठज्ञानकर्मणोर्ज्ञानप्राचुर्येण साङ्ख्यत्वेऽपि तदितरकर्मयोगिषु योगिताप्रयोजकं यद् गृहस्थादिकर्मबाहुल्यं तस्यात्र ततोऽप्यतिशयेन सद्भावेन कर्मयोगित्वस्याप्युपपत्तिरिति परिहाराभिप्रायमाहुः। तथात्वे

'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः।
मुख्यसाङ्ख्यास्तत्र देवाः'

इति विशिष्य कथनायोगः। देवानामपि तदितरकर्मयोग्यपेक्षया कर्माधिक्यसद्भावादिति द्रष्टव्यम्।

यत्याश्रमविहितकर्मयोग्यत्वं साङ्ख्यानामप्यस्ति, इत्यतोऽत्राभिप्रेतमाह- **गृहस्थादिकर्मयोग्या इति ॥ प्रसिद्धार्थौ** कापिलपातञ्जलार्थकौ। 'स्थितिः' इत्युक्तावपि कथं मुक्तिवचनत्वम्। तस्याः साधारणत्वादित्यत आह- **स्वरूपेणेति शेष इति ॥** 'मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः' (भाग. २.१०.६) इति वचनाद् अत्र स्वरूपेण स्थितिर्मुक्तिरेवेति भावः। 'कर्मणा सहितः सकर्मा' इति साधारणतया प्रतीयमानं सकर्मपदं व्याख्याति- **गृहस्थादिकर्मवानिति ॥** ननु जनकादीनामेव यत्याश्रमकर्मस्वनधिकारः प्रसिद्ध इत्यत आह- **जनकादयस्त्विति ॥** 'न तु' इत्यनन्तरं 'तेषाम्' इति योज्यम्। ईश्वरेच्छयैव कर्मकृतः स्वविहितानि कर्माणि निष्कामतयाऽनुष्ठेयानीति ईश्वरनियमात् कर्मकारिण इति भाष्यार्थः स्फुटः।

ननु भाष्योदाहृतपञ्चमस्कन्धगद्ये प्रियव्रतराजस्य गृहस्थकर्माधिकारमात्रं प्रतीयते। न तु यत्याश्रमविहितकर्मानधिकार इत्यतस्तद्वाक्यतात्पर्यमाह- **प्रियव्रतो हीति ॥**

उमर्जीयम्- 'निवारितः' इत्यतः परं 'गृहस्थकर्म पृथिवीपालनं चकार' इति पूरणीयम् । तेन 'हिरण्यगर्भकृतनिवारणस्य किञ्चिद्व्यवहितवाक्यस्थत्वात् कथमेतद्'? इति निरस्तम् ।

अनेन 'ईश्वरेच्छया विनिवेशितकर्माधिकारः' इति भाष्यगृहीतभागवत-पञ्चमस्कन्धाद्याध्यायवाक्यपूर्वोत्तरसन्दर्भेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- पूर्वाध्याये आत्मस्वरूपं साङ्ख्याख्यमुक्तम् । तज्ज्ञानोपायश्च 'योगे त्विमां शृणु' (२.३९) इति प्रतिज्ञाय 'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भव' (२.४५) इत्यादिनोक्त्वा 'कर्मजं बुद्धियुक्ता हि' (२.५१) इत्यादिना किञ्चिद् विवृतश्च । अत्र पुनस्तृतीयाध्याये स एव कर्मयोगः प्राधान्येन कर्तव्यतया ज्ञाप्यत इति पूर्वोत्तराध्याययोः सङ्गतिर्भाष्यटीकयोः सप्रपञ्चमुक्ता । 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद् धनञ्जय' (२.४९), 'कृपणाः फलहेतवः' (२.४९) इत्यादिना कर्मणो बुद्धेरवरत्वमिति भगवतोक्तौ लब्धावसरेणार्जुनेन पृच्छ्यत इत्युच्यते- **अर्जुन उवाच- ज्यायसी चेदिति** ॥ **कर्मणः** सकाशाद् **बुद्धिः** आत्मज्ञानं **ज्यायसी चेत्** प्रशस्ततरा यदि **जनार्दन!** 'न जायतेऽर्दयति च संसारम्' (गी.भा. १०.१८) इति दशमे वक्ष्यमाणरीत्या जनार्दनशब्दार्थ । **ते** तव **मता, तत्** तर्हि **कर्मणि** किमर्थं मां नियोजयसि? इत्येकः प्रश्नः । तत्रापि **घोरे** रागद्वेषाद्युपेते युद्धाख्ये **कर्मणि** किमर्थं नियोजयसि? इत्यन्यः ।

इदमुक्तं भवति- 'सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति' इत्यादौ फलश्रवणेन सर्वकर्मणां काम्यत्वावगमात्, काम्यानां च बुद्धियोगादवरत्वस्य त्वया प्रागभिधानात्, 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्' (२.३७) इति युद्धस्य स्वर्गफलत्वेन काम्यत्वात्, यत्याश्रम-विहितानां शमादीनां फलाश्रवणेनाकाम्यत्वात्, 'शान्तो दान्तः' इत्युपक्रम्य[1] 'आत्मानं पश्येत्' (बृ. ६.४.२४) इति ज्ञानार्थत्वश्रवणाच्च, यत्याश्रमं स्वीकृत्य तद्धर्मनिष्ठो भवेति नियोक्तव्यम् । नतु काम्यकर्मणि 'युद्ध्यस्व भारत' (२.३७) इति नियोजनं युक्तम् ।

१. इत्याद्युपक्रम्य (पं.,अ.)

ननु 'बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि' (२.३९) इति बुद्धि-पदोक्तयुद्धाख्यकर्मणोऽपि ज्ञानार्थत्वमुक्तमिति मतम्, तदा **व्यामिश्रेण वाक्येन बुद्धिमोहनमिवाऽपाद्यते**। अथैवं मतं कामिनो युद्धं स्वर्गाद्यर्थकम्, अकामिनस्तु ज्ञानार्थमिति का व्यामिश्रता? इति। तथाऽपि शुद्धेषु निवृत्तलक्षणेषु यत्याश्रमधर्मेषु सत्सु वैकल्पिकेषु नियोजनमयुक्तमेव। तत्र मनोविक्षेपाभावाद्, अत्र तद्भावादिति। किञ्च कामक्रोधादीनां नरकफलत्वं सर्वसिद्धम्। युद्धे च कामादयोऽवर्जनीयाः। ततोऽपि तत्र नियोजनमयुक्तम्। नन्वस्योत्तरं 'सुखदुःखे समे कृत्वा' (२.३८) इत्युक्तम्। सत्यम्। तथाऽपि, रागादिप्रसक्तिहीनेषु शक्यानुष्ठानेषु यतिधर्मेषु सत्सु अशक्यानुष्ठाने युद्धे नियोजनमयुक्तमेवेति। उत्तरार्धस्तु स्पष्टः।

यद्यप्याश्रमत्रयविहितानि यज्ञादीनि युद्धादीनि च सर्वकर्माणि काम्याकाम्य-भेदेन काम्यानि, अकाम्यानि चेति वैकल्पिकानि। यतिधर्माः शमादयस्तु केवल-मकाम्याः, युद्धमिव नरकाद्यनर्थहेतुरागद्वेषाद्युपेताश्च न भवन्ति। तथाऽपि तेषामनाधिकारिकविषयत्वात्, तव च जनकप्रियव्रतादेरिवाऽधिकारिकत्वात्, 'सुखदुःखे समे कृत्वा' (२.३८) इत्युक्तदिशा भगवद्भक्त्या स्वधर्मत्वेनानुष्ठाने पापानवाप्तेः, वैकल्पिकेऽपि युद्धकर्मण्येव त्वं नियोज्य इति भावेन 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः' (३.३५) इति द्वितीयप्रश्नं प्रतिवक्ष्यताऽऽद्यप्रश्नप्रतिवचनं भगवतो-च्यते- **'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा'** इति। **अस्मिन् लोके** साधकवर्गे **निष्ठा** स्वरूपेणास्थितिः मुक्तिरिति यावत् **द्विविधा** द्विप्रकारसाधनसाध्या **पुरा** पूर्वम् 'कर्मण्येवाधिकारः' (२.४७) इत्यादाविति **प्राचीनटीका। मया प्रोक्ता।** कथम्? **साङ्ख्यानां** सम्यक् ख्यातिः ज्ञानं सङ्ख्या। तत्र भवाः साङ्ख्यास्तेषां ज्ञाननिष्ठानां देवानां सनकादियतीनां च **ज्ञानयोगेन** ज्ञानप्रचुरोपायेन स्थितिः। **योगिनां** कर्मरूपोपायवतां **कर्मयोगेन** कर्मप्रचुरोपायेन निष्ठा। 'योगिनाम्' इत्यनन्तरम् 'इति'शब्दोऽध्याहार्यः। इदमुक्तं भवति- भगवज्ज्ञानिनामपि न ज्ञानमात्रेण स्वयोग्ययावदानन्दानुभवरूपमुक्तिः। अपितु कर्मसहकृतेनैव। तत्र

केचन सनकादयो यतयः [1]यज्ज्ञानकर्मणोर्मध्ये ज्ञानप्रचुराः सन्तो मुक्तिभाजः। केचिज्जनकप्रियव्रतादयो गृहस्थाः स्वगतज्ञानकर्मणोर्मध्ये प्रचुरकर्माण एव मुक्तिभाजो भवन्ति। आधिकारिकतया तथैव भगवता क्लृप्तत्वात्। त्वमप्याधिकारिकतया कर्मणि नियोज्य एवेति॥ ३॥

भगवद्गीता

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति॥ ४॥

भाष्यम्

इतश्च नियोक्ष्यामीत्याह- **न कर्मणामिति**॥ **कर्मणां** युद्धादीनामनारम्भेण **नैष्कर्म्यं** निष्कर्मतां काम्यकर्मपरित्यागेन प्राप्यत इति मोक्षं, **नाश्नुते**। ज्ञानमेव तत्साधनं, न तु कर्माकरणमित्यर्थः। कुतः? पुरुषत्वात्। सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वा पुरेण युक्तो ननु जीवः। यदि कर्माकरणेन मुक्तिःस्यात् स्थावराणां च[2]। न चाकरणे कर्माभावान्मुक्तिर्भवति। प्रतिजन्म कृतानामनन्तानां कर्मणां भावात्। न च सर्वाणि कर्माणि[3] भुक्तानि। एकस्मिन् शरीरे बहूनि हि कर्माणि करोति। तानि चैकैकानि बहुजन्मफलानि कानिचित्। तत्र चैकैकानि कर्माणि भुञ्जन् प्राप्नोत्येव शेषेण मानुष्यम्। ततश्च बहुशरीरफलानि कर्माणीत्यसमाप्तिः। तच्चोक्तम्-

'जीवंश्चतुर्दशादूर्ध्वं पुरुषो नियमेन तु।
स्त्री वाऽप्यनूनदशकं देहं मानुषमार्जते॥

---

१. स्वापादनीयज्ञानकर्मणोः (पं.,अ.) २. अ.ग. चशब्दो न श्रूयते
३. ग. कर्माणि इति न पठ्यते

चतुर्दशोर्ध्वजीवीनि संसारश्चादिवर्जितः।
अतोऽवित्त्वा परं देवं मोक्षाशा का महामुने ॥'

इति ब्राह्मे[1] । यदि सादिः स्यात् संसारः पूर्वकर्माभावाद् अतत्प्राप्तिः। अबन्धकत्वं त्वकामेनैव भवति । तच्च वक्ष्यते 'अनिष्टमिष्टम्' (१८.१२) इति ।

प्रमेयदीपिका

'न कर्मणाम्' इति मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह- **इतश्चेति** ॥ 'स्ववर्णाश्रमोचिते युद्धादौ' इति शेषः । प्राग् आधिकारिकत्वात् त्वया कर्म कर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं कोऽपरो हेतुरुच्यत इत्यतो व्याचष्टे- **कर्मणामिति** ॥ अयमभिप्रायः । कर्माणि न कार्याणीति वदन् प्रष्टव्यः । किं ज्ञानं न मोक्षसाधनम् , अपि तु कर्माकरणमेवेति मत्वा कर्माणि त्यज्यन्ते? उत ज्ञानं मोक्षसाधनं भवत्येव, किन्तु 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इत्यादेः कर्माणि तत्प्रतिबन्धकानीति मत्वा? आद्येऽपि किं मोक्षस्य नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वमात्रमाश्रित्येदमुच्यते । अथवा क्रिया-कारक-फलरूपस्य संसारस्य कर्मैव बीजम् , अकरणे च बीजाभावात् संसारो न भविष्यतीति युक्तिमाश्रित्य । [2]आद्यस्य दूषणम्- **न कर्मणामिति** ॥ नैष्कर्म्यशब्दस्यान्यथाऽपि व्याख्यानान्नाद्य इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह- **ज्ञानमेवेति** ॥ उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते- **कुत इति** ॥ नैष्कर्म्यशब्दस्यान्यार्थतामङ्गीकृत्य कर्माकरणस्य मोक्षसाधनत्वनिराकरणे को हेतुरित्यर्थः । कथमस्य हेतुत्वम्? इत्यतो व्याचष्टे- **सर्वदेति** ॥ प्रळयेऽपि सम्भवार्थम् 'स्थूलेन सूक्ष्मेण वा' इत्युक्तम् । तथाऽपि कथं हेतुत्वम्? इत्यत आह- **यदीति** ॥ 'स्यात्' इत्यस्य पूर्वोत्तराभ्यां सम्बन्धः । 'स्थावराणाम्' इत्यनधिकृतोपलक्षणम् । ततश्चानादौ

---

१. अ. 'ब्राह्मे' इति न पठ्यते २. आद्यस्येदं दूषणम् (वे.)

संसारेऽनधिकृतदेहस्य सम्भवेन मुक्तिप्रसङ्गाद् अधुनाऽपि [1]दृश्यमानं पुरुषत्वं न स्यादिति भावः।

द्वितीयनिरासेऽप्यस्यैवार्थस्य तात्पर्यमाह- **न चेति ॥ कर्माभावात्** संसारबीजाभावात्। अत्र 'नैष्कर्म्यम्' इति मुक्तिनामैव, न तु परप्रमाणानुवादः। कुतो न भवतीत्यतोऽत्रापि 'पुरुषत्वाद्' इति हेतुमभिप्रेत्याह- **प्रतीति ॥** जन्मनिजन्मनि कृतानामित्यर्थः। पुरुषत्वेनानादौ संसारेऽधिकृतानन्तजन्मसम्भवात् तत्र कृतानामनन्तकर्मणां भावात् किम् अधाकरणमात्रेण भवतीत्यर्थः। ननु पूर्वपूर्वशरीरकृतानि कर्माण्युत्तरोत्तरशरीरे भुक्तानि। तत् कुतोऽनन्तकर्मणां भाव इत्यत आह- **न चेति ॥** कुतो नेत्यत आह- **एकस्मिन्निति ॥** हिशब्दो हेतौ। बहून्यपि भुज्यन्ताम्, को दोषः? इत्यत आह- **तानि चेति ॥** तानि च कानिचिदिति सम्बन्धः **॥ एकैकानीति ॥** प्रत्येकमित्यर्थः। तथाविधान्यप्यनधिकृतजन्मभिर्भुक्तानीत्यत आह- **तत्र चेति ॥** तेषु कर्मसु। **भुञ्जन्** भुञ्जानः। **शेषेण** कर्मशेषेण। मानुष्ये चाकरणम् असम्भावितमित्याह-**ततश्चेति ॥ असमाप्तिः** 'भोगेनैव कर्मणाम्' इति शेषः।

सम्भावनामात्रेणेदमुक्तम्,[2] न तु प्रमितमित्यत आह- **तच्चेति ॥ चतुर्दशाद्** वर्षात्। अनूनो दशको यस्येति विग्रहः। ह्रस्वदीर्घव्यत्ययेन 'चतुर्दशोर्ध्वजीविनी' इति स्त्रिया विशेषणम्। 'संसारश्च' इति कर्मणामनन्तत्वोपपादनम्। **अतः** भोगेन क्षयासम्भवात्। **अवित्त्वा** अविदित्वा। पुरुषशब्देनानादिदेहसम्बन्ध उक्तः। सोऽसिद्ध इत्यत आह- **यदीति ॥ अतत्प्राप्तिः** आकस्मिकस्य संसारस्याप्राप्तिः स्यात्। अतः पुरुषत्वं सिद्धमिति। ननु सन्तु प्राग्भवीयान्यनन्तकर्माणि । तथाऽपि बन्धकानि कथं प्रेक्षावता

---

१. दृश्यमानस्य (न.) २. इदमुदितम

क्रियेरन्? न ह्यनन्तानि पापानि प्राक्तनानि सन्तीत्येतावताऽद्य क्रियन्त इत्यत आह- **अबन्धकत्वं त्विति** ॥ कर्मणां बन्धाहेतुत्वं त्वकामादिनैव भवति। न त्वकरणेन। प्रत्यवायस्यैव प्राप्तेरित्यर्थः। [१]अकामेऽबन्धकत्वं भगवत्सम्मतमिति भावेनाह- **तथेति** ॥

सङ्करस्तु- अकरणम् असत् न सन्तं प्रत्यवायं जनयति। 'कथमसतः सज्जायेत' (छा. ६.२.१) इति श्रुतेरित्यवादीत्। तद् **भास्करः** प्रत्यपेधीत्। द्रव्यविपया श्रुतिः। गुणस्त्वसतोऽपि जायत इति। उभावपि स्थूलदृश्वानौ। न ह्यकरणमसत्। तथा सति करणप्रसङ्गात्। किन्त्वभावः। स च भाववत् तत्त्वमेवेति कथमकारणम्?[२] गुणं प्रति कारणत्वे च द्रव्यकारणत्वं कुतो न भवेत्। न ह्यत्रोपादानत्वं विवक्षितम्, किन्तु निमित्तत्वमेवेत्यलम्।

भावदीपिका

॥ **कर्मसाध्यत्वमिति** ॥ 'न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते' इत्युक्त्या कर्मणामारम्भादेव नैष्कर्म्याख्यमोक्षप्राप्तिरिति कर्मसाध्यत्वमुच्यत इत्यर्थः। **प्रागिति** ॥ युद्धादीनि कर्माणि न करिष्यामीत्याशयेन कृतस्य 'तत् किं कर्मणि' (३.१) इत्यर्जुनप्रश्नस्येति शेषः। **इत्युक्तम्** इत्युत्तरमुक्तम् ॥ **व्याचष्ट इति** ॥ अकरणे प्रत्यवायः स्यादित्यभिप्रेत्येत्यर्थः। **कर्माणि** युद्धादिकर्माणि न कार्याणीति वदन्। **तत्प्रतिबन्धकानि** मोक्षप्रतिबन्धकानि इति मत्वा कर्माणि त्यज्यन्त इत्यन्वयः। **नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वमात्रमिति** ॥ कर्माभावो निष्कर्म। जन्यतया तत्सम्बन्धि नैष्कर्म्यम्, इत्येवं मोक्षस्य नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वान्यथाऽनुपपत्तिरूपप्रमाणमाश्रित्य कर्माकरणमेव मोक्षसाधनमित्युच्यत इत्यर्थः। 'बीजाभावात्' इति वक्ष्यमाणयुक्तिव्यावृत्त्यर्थं 'मात्रम्' इत्युक्तम्। **क्रिया** यागादि-

---

२. ग. अकामेन २. कथमकरणम्

रूपा। **कारकम्** आत्मादि। **फलम्** स्वर्गादि। **अकरणे** कर्माकरणे। **बीजाभावात्** संसारबीजस्य कर्मणोऽभावात्॥ **इति युक्तिमिति**॥ मोक्षः कर्माकरणसाध्यः कर्मजन्यसंसाराभावरूपत्वात्। यद् यज्जन्याभावरूपं तत् तदभावसाध्यम्। यथा दुःखाभावः सुखमिति मते सुखं पापजन्यदुःखाभावरूपमिति पापाभावसाध्यमित्यनुमानमिह द्रष्टव्यमिति **आहुः**॥ **अन्यथाऽपीति**॥ काम्यकर्मपरित्यागेन प्राप्यत इति नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वस्यान्यथाऽनुपपत्त्याऽर्थापत्तिरुक्तेत्याशयः। भाष्ये 'काम्यकर्मपरित्यागेन प्राप्यते इति निष्कर्मतां मोक्षम्' इत्यन्वयो द्रष्टव्यः।

उक्तम् 'ज्ञानमेव' इति वाक्येनोक्तम्। **अन्यार्थतां** काम्यकर्मासाध्यताम्। **अस्य** पुरुषत्वस्य॥ **व्याचष्ट इति**॥ यदा पुरुषत्वं प्राप्तं तदा कर्माकरणमेव नास्तीत्याशयेन व्याचष्ट इत्यर्थः। **सम्भवार्थं** पुरुषत्वस्योपपत्त्यर्थम्। जीवः कर्माकरणेन नाश्नुते पुरुषत्वाद् इत्युक्ते प्रलयकालीने जीवे स्थूलशरीरयुक्तत्वाभावेन पुरुषत्वस्य स्वरूपासिद्धत्वात् तदा कर्माकरणेन मुक्तिः सम्भवतीत्याशङ्कापरिहारायेति वाक्यशेषः। **पूर्वोत्तराभ्याम्** मुक्ति-स्थावरपदाभ्याम्। ननु पश्वादिजङ्गमदेहेष्वपि पराभिमतकर्माकरणरूपमुक्तिसाधनसम्भवात् किं विशिष्याभिधीयते 'स्थावराणाम्' इति? इत्यत आह- **स्थावराणामितीति**॥ **अनधिकृतेति**॥ कर्मकरणे येषामधिकारो नास्ति तेऽनधिकृताः, तदुपलक्षणं स्थावरपदमित्यर्थः। अनधिकृतदेहेषु स्थावरदेहस्य प्राधान्याद् उपलक्षकतया तद्ग्रहणमिति द्रष्टव्यम्॥ **अनधिकृतदेहस्येति**॥ कर्मानधिकृतदेहस्येत्यर्थः। ततश्च कर्माकरणस्य प्राप्तत्वात् तदा मुक्तिप्रसङ्ग इति भावः। **पुरुषत्वं** देहयुक्तत्वम्।

प्रथमपक्षवदत्रापि नैष्कर्म्यशब्दोऽन्यथाऽनुपपत्तिरूपपरोक्तप्रमाणानुवाद इति प्रतीतिं वारयितुमाह- **अत्रेति**॥ **मुक्तिनामैवेति**॥ मुक्तौ रूढ एव, न तु पूर्ववत् यौगिको विवक्षित इत्यर्थः। योगलब्धनैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वान्यथाऽनुपपत्तिरूपप्रमाणस्यान्यथाऽप्युपपत्त्या निराकृतत्वेन द्वितीयपक्षे उपयोगाभावादिति

भाव:। *'लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव:'* इति सूत्राद् वीप्सायाम् अयं प्रतिरित्याशयेनाऽह- **जन्मनिजन्मनीति**॥ **पुरुषत्वेन** देहयुक्तत्वेन॥ **हेताविति**॥ यस्मादेकस्मिन् शरीरे बहूनि कर्माणि करोति, तस्मात् सर्वाणि कर्माणि न भुक्तानीति हेतावित्यर्थ:॥ **तानि च कानिचिदिति**॥ तेषां मध्ये कानिचिदिति यावत्। तानि च कानिचिद् बहुजन्मफलानीत्युक्त्या पूर्णत्वेन 'एकैकानि' इति व्यर्थमित्यत 'एकैकानि' इत्यस्य तात्पर्यमाह- **प्रत्येकमिति**॥ तेषां मध्ये कानिचित् कर्माणि प्रत्येकं प्रत्येकं बहुजन्मफलानि सन्तीत्यर्थ:। **तथाविधानि** प्रत्येकं बहुजन्मसाधनान्यपि।

ननु *'भुजोऽनवने'* भुज= पालनाभ्यवहारयोरिति धातो: पालनापरपर्यायावनाविवक्षयाऽभ्यवहारे विवक्षिते आत्मनेपदं स्यात्। पालनार्थतायां तु परस्मैपदित्वमेव। प्रकृते च पालनार्थत्वाभावाद् अभ्यवहारार्थत्वमेव। तथा च 'भुज्' अस्मादात्मनेपदिनि लट: शानचादेशे शकारचकारयोर्लोपे 'भुज् आन' इति जाते *'रुधादिभ्य: श्नम्'* रुधादिभ्यो धातुभ्य: कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे श्नम् स्यादित्यनेनास्यापि रुधादिधातुपाठान्तर्गतत्वात् श्नमि शकारमकारयोर्लोपे मित्त्वाद् उकारात् परं जाते 'भुनज् आन' इति जाते, *'श्नसोरल्लोप:'* इति श्नम: अकारलोपे, *'नश्चापदान्तस्य झलि'* इति नकारस्य अनुस्वारे जाते, *'अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण:'* इति अनुस्वारस्य परसवर्णे ञकारे सति 'भुञ्जान' इति भवेत् 'भुञ्जन्' इति तु कथम्? तथात्वे परस्मैपदिताऽऽपत्ते:। तथा हि। 'भुज्' अस्मात् परस्मैपदिनि शत्रादेशे शकारऋवर्णयोर्लोपे, 'भुज् अत्' इति जाते श्नमि नकारस्यानुस्वारे च 'भुञ्जत्' इति जाते, *'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातो:'* इति शतृप्रत्ययान्तर्गतऋवर्णस्येत्त्वेन शतृप्रत्ययस्य उगित्त्वात् नुमागमेन नकारे 'भुञ्जन् त्' इति जाते *'संयोगान्तस्य लोप:'* इति तकारलोपे 'भुञ्जन्' इति भवति। अत: कथमेतद्? इत्यतो *'व्यत्ययो बहुलम्'* इत्यात्मनेपदिनोऽपि धातोर्व्यत्ययेन

परस्मैपदित्वमाश्रित्य भाष्यकारैः 'भुञ्जन्' इति प्रयुक्तम् इत्याशयेन शानजन्तमेव प्रतिपदमाह- **भुञ्जान इति ॥ कर्मशेषेणेति ॥** यथोक्तम्- 'कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्याम्' (ब्र.सू. ३.१.८) इति । ननु मानुष्यप्राप्तौ तत्र कर्माकरणसम्भवान्मुक्त्युपपत्तिरित्यत आह- **मानुष्ये चेति ॥** 'ततश्च' इत्यस्य भाष्यस्य ततश्च मानुष्यदेहप्राप्त्यनन्तरं पुनर्बहुशरीरफलकर्माणि करोतीत्यसमाप्तिरित्यर्थो द्रष्टव्यः ।

इदमुक्तम् 'एकस्मिन् शरीरे' इत्यादिकम् । 'चतुर्दशाद् दिनात्' इत्यन्यथाप्रतीतेराह- **वर्षादिति ॥ दशक इति ॥** दशैव दशकः । स्वार्थे कः । दशसङ्ख्याकं देहमित्यर्थः । यद्यपि दशदेहापेक्षयाऽप्यधिकदेहसम्पादकं कर्म करोति । तथाऽपि नीचपक्षे दशमानुषदेहापादककर्म सम्पादयति, न तदपेक्षया न्यूनमिति भावः । इदं तु ऋषिपुत्रततत्स्त्र्यादिविषयं मन्तव्यम् । ननु 'चतुर्दशोर्ध्वजीवीनि' इत्यस्य नपुंसकलिङ्गबहुवचनान्तस्य कथं स्त्रीविशेषणत्वमित्यत उक्तम्- **ह्रस्वदीर्घव्यत्ययेनेति ॥** 'नि' इत्यत्रत्यस्य ह्रस्वस्य पूर्वत्र, 'वी' इत्यत्रत्यस्य दीर्घस्य चोत्तरत्र सम्बन्धे सति 'जीविनी' इति स्त्रीविशेषणत्वं युक्तमिति भावः । भाष्ये- **मानुषं देहमार्जते ॥** मानुषदेहापादकं कर्म सम्पादयतीत्यर्थः । तथा च कर्मणामनन्तत्वं प्राप्तमिति भावः । कुत इत्यत उक्तम्- **संसार इति ॥ उपपादनमिति ॥** संसारस्य सादित्वे तन्मूलकर्मणामपि सादित्वेनाल्पतापत्त्या भोगेन समाप्तिः स्यात् । न चैवम् । संसारस्यानादित्वात् । तथा च तन्मूलकर्मणाम् अनादित्वेनानन्तत्वम् अङ्गीकार्यम् । ततश्च भोगेनासमाप्तिरित्युपपादनं द्रष्टव्यम् ।

सोऽसिद्ध इति ॥ देहसम्बन्धे सत्यपि तत्रानादित्वमसिद्धमित्यर्थः । **संसारो** देहसम्बन्धः । **पुरुषत्वम्** अनादिदेहसम्बन्धः ॥ **अनन्तकर्माणि** 'बन्धकानि' इति शेषः । तथाऽपीत्यनन्तरं 'तादृशकर्माणि सन्तीत्येतावता' इति शेषः ।

बन्धकानि उत्तरत्र जन्मापादकानि। **क्रियेरन्** 'अद्यतनेऽपि जन्मनि' इति शेषः। यद्येतादृशान्यपि कर्माणि क्रियन्ते तर्हि प्रेक्षावत्त्वं व्याहन्येत। तथा चैतज्जन्मनि बन्धहेतुभूतकर्माकरणेन मुक्तिर्युक्तैवेति भावः । ननु प्राक्तनकर्मसदृशान्येव कर्माण्यद्यतने जन्मन्यपि कस्मात् न क्रियन्त इत्यत आह- **न हीति** ॥ 'अकामादिनैव' इत्यत्राऽदिपदेन ज्ञानपूर्वकत्वसङ्ग्रहः । **प्रत्यवायस्येति** ॥ 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' (ईशावास्य. २) इति श्रुतौ कर्माकरणे प्रत्यवायश्रवणादिति भावः ॥ **तच्चेतीति** ॥ 'यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते' (१८.११) इति त्यागस्तुतिपरे

'अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्॥' (१८.१२)

इति श्लोके कर्म कृत्वा कामनात्यागमकुर्वताम् अनिष्टादिबन्धमुक्त्वा 'न तु सन्न्यासिनाम्' इति फलकामनात्यागेन कर्म कुर्वताम् अनिष्टादिबन्धाभाव उक्तोऽष्टादशाध्याय इत्यर्थः।

'कर्मणामबन्धकत्वम् अकामेनैव भवति। न त्वकरणेन। प्रत्यवायप्राप्तेः' इत्यभिहिते तत्र परोक्तं दूषणमनूद्य पराचष्टे- **सङ्करस्त्विति** ॥ **असदिति** ॥ प्रतियोगिप्राधान्यविवक्षयाऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यैवासच्छब्दार्थत्वाद् असद् अत्यन्ताभावप्रतियोगीत्यर्थः । अत्यन्ताभावप्रतियोगिनश्चाकरणस्य न शशविषाणादिवत् सत्प्रत्यवायजनकत्वं सम्भवतीति भावः । तथा च करणस्य प्रत्यवायजनकत्वात् तस्यैव मुक्तिसाधनत्वमस्त्वित्याशयः। कुत इत्यत आह- **कथमिति** ॥ **द्रव्यविषयेत्यादि** ॥ असतोऽप्यकरणस्य सत्प्रत्यवायजनकत्वमित्येतत् सम्भवति। न च श्रुतिविरोधः। **सत्** द्रव्यं घटादि **असतः** सकाशात् कथं जायेत? इति श्रुतेर्द्रव्यविषयत्वात्। प्रकृते च नरकहेतुभूताधर्मरूपप्रत्यवायस्य गुणत्वेन तस्यासतोऽप्यकरणाद् जनिर्भविष्यतीत्यर्थः।

ननु 'गुणस्त्वसतोऽपि जायते' इत्येतत् कथम्? कुत्राप्यदर्शनात्, इति चेत् सत्यम्। तथाऽपि वाक्यद्वयान्यथाऽनुपपत्त्या कल्पनीयत्वात्। असतोऽकरणात् प्रत्यवायजनिस्तावत् प्रमिता। 'कथम् असतः सज्जायेत' (छा. ६.२.१) इति तन्निषेधश्च। अतस्तयोर्वाक्ययोर्विरोधशान्त्यै श्रुतेर्द्रव्यविषयत्वेन सङ्कोचमुक्त्वा, गुणस्त्वसतोऽपि जायत इत्यङ्गीकार्यमिति तदभिप्रायः। **स्थूलदृश्वानौ** सूक्ष्मदर्शिनौ न भवतः, मूर्खाविति यावत्।

सङ्करं प्रत्याह- **न हीति**॥ शशविषाणवत् त्रैकालिकनिषेधरूपात्यन्ताभावप्रतियोगि नेत्यर्थः। तथा च प्रतियोगिप्राधान्यं न विवक्षितमिति भावः। कुतो न हीत्यत आह- **तथा सतीति**॥ कर्माकरणस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपासत्त्वाङ्गीकारे कर्मकरणमेव प्रसज्यते। करणस्यैवाकरणात्यन्ताभावरूपत्वात्। तथा च 'अकरणमसद्' इत्युक्त्या करणं लभ्यते। तत् सन्तं प्रत्यवायं न जनयतीत्युक्तं स्यात्। न चैतद् दूषणं सङ्गच्छते। न ह्यस्माभिः करणस्य प्रत्यवायजनकत्वं प्रागुक्तम्। येन त्वदीयं दूषणं सङ्गतं स्यात्। **न चैवम्**। किं त्वकरणस्यैवेति भावः। अकरणमसन्न चेत्, किंरूपं तद्? इति- **किन्त्विति**॥ उत्तरमाह- **अभाव इति**॥ तथा च 'अकरणमसद्' इत्यस्याभावप्राधान्यविवक्षया करणप्रतियोगिकात्यान्ताभाव एव विवक्षित इति भावः। ननु करणात्यन्ताभावस्याप्यसत्त्वात् कथं सत्प्रत्यवायजनकत्वमित्यत आह- **स चेति**॥ **तत्त्वमिति**॥

[1]'स्वतन्त्रं परतन्त्रं च द्विविधं तत्त्वमिष्यते।
स्वतन्त्रो भगवान् विष्णुर्भावाभावौ द्विधेतरत्॥' (त.सं. श्लो-१)

इति वचनात्। भाववद् अभावस्यापि तत्त्वतया सत्त्वाद् अकरणस्यापि

---

१ 'स्वतन्त्रमस्वतन्त्रं च' इति प्रचलितः पाठः।

करणात्यन्ताभावरूपतया तत्त्वत्वाङ्गीकारात् सत्त्वमेवास्तीति युक्तम् । तस्य सत्प्रत्यवायजनकत्वमिति सङ्करः स्थूलदृश्चेत्याशयः ।

भास्करं प्रत्याह- **गुणं प्रतीति** ॥ द्रव्यविषया श्रुतिः, गुणस्त्वसतोऽपि जायत इति वदता त्वयाऽसतो गुणं प्रति कारणत्वाङ्गीकारात् तद्वद् द्रव्यं प्रत्यपि कारणत्वं कुतो न भवेत्? उभयोरपि भावत्वाविशेषात् । अतो द्रव्यविषया श्रुतिरित्येतदयुक्तमिति भावः । ननु द्रव्यस्य सोपादानकत्वाद्, असतश्च द्रव्यं प्रत्युपादानत्वासम्भवाद्, असतः सज्जनकत्वं नास्तीति द्रव्यविषया श्रुतिरित्युक्तं युक्तमिति चेत्, तत्राऽऽह - **न ह्यत्रेतीत्याहुः** । वस्तुतस्तु, भवन्मतेऽकरणस्याभावरूपत्वेन कथं प्रत्यवायं प्रत्युपादानत्वमित्यत आह- **न ह्यत्रेति** ॥ अकरणेन कर्मणां बन्धाहेतुत्वेन प्रत्यवायस्यैव प्राप्तेरित्यकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वोक्तिप्रसङ्गे करणाभावरूपाकरणस्य प्रत्यवायोत्पत्तौ उपादानत्वं न विवक्षितम् । किन्तु निमित्तत्वमेवेति न कोऽपि दोष इति भास्करोऽपि स्थूलदृश्चेत्यर्थः । 'गुणस्त्वसतोऽपि जायते' इत्येतदङ्गीकृत्य गुणं प्रति कारणत्वे द्रव्यकारणत्वं कुतो न भवेत्? इति प्रतिबन्दी गृहीता । वस्तुतस्तु सकलार्थक्रियाविधुरस्यासतो गुणं प्रत्यपि कारणत्वं न सम्भवतीत्याशयेनाऽऽह- इत्यलमिति ॥

भावरत्नकोशः

॥ कर्मसाध्यत्वमिति ॥ 'न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते' इति तद्व्यतिरेकेण तद्व्यतिरेकोक्तेर्मोक्षस्य कर्मकार्यत्वमवगम्यत इत्यर्थः[१] **। किञ्च त्वदभिप्रेतं कर्माकरणं न श्रेयःप्राप्तिहेतुः, विकल्पासहत्वाद् इति युक्त्यन्तरेणापि कर्म कार्यमिति वक्तुं 'न कर्मणाम्' इति श्लोक इति भावेन भाष्ये 'इतश्च' इत्युक्तम् ।** तत्र विकल्पासहत्वं स्फुटीकर्तुमाह- **अयमभिप्राय इति ॥ 'नैष्कर्म्य-**

१. इत्यर्थः इत्यनन्तरम् **स्ववर्णेति** ॥ क्षत्रियवर्णगृहस्थाश्रमोचित इत्यर्थः । इत्यधिकः पाठः । (पं)

शव्दवाच्यत्वमात्रम्' इत्यत्र निष्क्रान्तः कर्मभ्यो निष्कर्मा । कर्मपरित्यागीति यावत्। तस्य भावो नैष्कर्म्यम्। *'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च'* इति भावे ष्यञ्। *'ये चाभावकर्मणोः'* इति टिलोपः। अनेन च नैष्कर्म्यशव्देन कर्मत्याग-प्राप्यो मोक्षो लक्ष्यते। तस्य निष्कर्मताप्राप्यत्वाद् विवक्षितार्थसिद्धिरिति भावः। 'बीजाभावात्' इति वक्ष्यमाणयुक्तिव्यावृत्तये मात्रपदम्।। **क्रियेति ।। क्रियाः** गत्यादयः। **कारकाणि** इन्द्रियाणि । **फलं** सुखादीत्यर्थः ।। **अन्यथाऽपि व्याख्यानादिति ।।** नैष्कर्म्यशब्दान्तर्गतकर्मशव्दस्य काम्यकर्मपरत्वेन व्याख्यानसम्भवेनान्यथोपपत्तेर्मोक्षस्य नैष्कर्म्यशव्दवाच्यत्वान्यथाऽनुपपत्त्या न कर्मत्यागः शक्यः शङ्कितुमिति भावः। **ततः** कर्माकरणस्य मोक्षसाधनत्व-निराकरणात्। **अस्य** पुरुषत्वस्य। प्रलयकाले जीवस्य स्थूलशरीराभावात् कथं 'सर्वदा' इति भाषणम्? इत्यत आह- **प्रलयेऽपीति ।। सम्भवार्थं** देह-सद्भावसम्भवार्थम्। 'स्थूलेन' इत्यनन्तरम् 'इत्युक्तात्वसम्भवाद्' इति शेषः। **सूक्ष्मेण** लिङ्गशरीरेण। **हेतुत्वं** पुरुषत्वस्य ।। **पूर्वोत्तराभ्यामिति ।।** मुक्तिः स्यात् तदा स्यात् स्थवराणां चेति पूर्वोत्तरभाष्याभ्यां काकाक्षिन्यायेनान्वय इत्यर्थः। तेनोत्तरभाष्यस्यानन्वितत्वशङ्कानिरास इति भावः।

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- 'स्थावराणां च' इत्यस्यान्वयप्रतीत्यर्थमाह- **स्यादि-त्यस्येति ।।**

ननु पश्वादिजङ्गमदेहेष्वपि कर्माकरणरूपमुक्तिसाधनसम्पादनसम्भवात् किं विशिष्याभिधीयते 'स्थावराणाम्' इति? इत्यत आह- **स्थावराणामित्यनधि-कृतोपलक्षणमिति ।।**

उमर्जीयम्- ननु कर्माकरणं मोक्षसाधनं न भवति। तथा सति सर्वेषामपि स्थावरदेहप्राप्तौ तत्र कर्माकरणसम्भवेन मोक्षप्रसङ्गादिति ह्यत्राभिप्रेतम्। न च सर्वेषामपि स्थावरदेहो भवत्येवेति। एतन्निश्चायकाभावात्। तस्माद् उक्ता-पादनमयुक्तम् इत्यत आह- **स्थावराणामितीति ।।**

अनधिकृतदेहेषु स्थावरदेहस्य प्रधानत्वाद् उपलक्ष्यतावच्छेदकम् अनधिकृतत्वमिति सूचनाय 'स्थावराणाम्' इति स्थावरपदं इतरोपलक्षकमुपात्तमित्यर्थः । 'स्यात् स्थावरणाम्' इत्यनधिकृतदेहस्य मुक्त्यापादनमिष्टमेवेत्यतः पुरुषपदसूचितम् आपादनतात्पर्यमाह- **ततश्चेति** ।। **द्वितीयेति** ।। संसारस्य कर्म[1] बीजम् । अकरणे च बीजाभावाद् संसारो न भविष्यतीति युक्तिमाश्रित्येति [2]आद्यद्वितीयपक्षनिरासेऽपि, **अस्यैवार्थस्य** 'न कर्मणामनारम्भात्' इत्यर्धस्यैवेत्यर्थः । कर्माभावे मुक्तिः कथं स्याद्? इत्यतो द्वितीयविकल्पनिरासरूपत्वस्फोरणायार्थमाह- **कर्मेति** ।।

उमर्जीयम्- कर्माणि तत्प्रतिबन्धकानीति विकल्पितपक्षाद् भेदप्रदर्शनाय व्याचष्टे- **संसारबीजाभावादिति** ।।

नैष्कर्म्यशब्दस्य पूर्ववद् व्युत्पत्तिग्रहणेऽत्र पक्षे वैयर्थ्यप्रसङ्गादाह- **अत्रेति** ।। द्वितीयपक्ष इत्यर्थः । गीतायां 'नैष्कर्म्यम्' इति मुक्तेर्नाममात्रम् । काम्यकर्माभावप्राप्यत्वात् । न तु नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वान्यथाऽनुपपत्तिरूपपूर्वपक्ष्यभिमतप्रमाणानुवाद इति भावेन भाष्ये 'नैष्कर्म्यं भवति' इति वक्तव्येऽपि 'मुक्तिः' इत्येवोक्तमिति भावः ।। **कुतो न भवतीति** ।। 'कर्माभावान्मुक्तिर्भवतीति न' इत्येतत् कुतो हेतोः प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । 'प्रतिजन्म' इति वीप्सायामव्ययीभाव इति भावेन आह-**जन्मनिजन्मनीति** ।।

उमर्जीयम्- ननु 'प्रतिजन्म' इत्ययं शब्दो 'जन्मनिजन्मनि' इति वीप्सायाम् अव्ययीभावः । तस्य च भावादित्यनेन नान्वयः । वैयर्थ्यात् । अद्य कर्माकरणमात्रेण मोक्षो न भवति । अनन्तकर्मणां भावादिति ह्यत्र विवक्षितम् । न च तत्र 'प्रतिजन्म' इति विशेषणप्रयोजनमस्तीत्याशङ्क्य 'प्रतिजन्म' इत्यस्य 'कृतानाम्' इत्यनेनान्वयः । तत्र च कर्मानन्त्यसम्भावनार्थं विशेषणं सार्थकमेवेति भावेन व्याचष्टे- **जन्मनिजन्मनीति** ।।

---

१. कर्मैव बीजम् (पं.,अ.)   २. आद्य द्वितीयपक्ष... इति भावः

॥ अधिकृतेति ॥ कर्माधिकारयुक्तेत्यर्थः। **अथ** एतस्मिन् जन्मनि। **अर्थः** वाक्यार्थः। कुत इत्यवतारितत्वादाह- **हेताविति ॥** यस्माद् बहूनि कर्माणि करोतीति तस्मान्न भुक्तानीति भाष्येऽन्वयः।

'पिपीलिकावधादीनि क्षुद्रपापोदितानि च।' (धर्मविवेकः)[१]

'मानुषेषु तु दुःखित्वं क्षुद्रपापफलं स्मृतम्॥' (धर्मतत्त्वम्)[१]

इति वचनेन क्षुद्रपापकर्मणां स्वल्पफलत्वावेदनात् कथं तानि बहुजन्मफलानि? इत्यत आह- **तानि च कानिचिदिति ॥** तेषां मध्ये कानिचित् कर्माणि तु तथाविधानीत्यर्थः। *'एकं बहुव्रीहिवत्'* इति द्विर्वचने बहुव्रीहिवद्भावे सुब्लोपे एकैकम् एकैकम् एकैकम् इत्येवं[२] सरूपैकशेषे एकैकानीति निष्पन्नस्य भाष्यस्यार्थमाह- **प्रत्येकमिति ॥**

उमर्जीयम्- नन्वेकशब्दो नित्यैकवचनान्तः। एकत्वसङ्ख्यावाचित्वेन प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वात्। तस्य च द्विर्वचने एकैकमिति स्यात्। न च द्विर्वचनानन्तरं बहूनां भानाद् बहुवचनम्। बहूनां भानेऽपि बहुत्वसङ्ख्याया अभानात्। अन्तरङ्गभूतप्रत्येकनिष्ठैकत्वसङ्ख्याया भानेन प्रतिबन्धात्। अत एव 'वृक्षं वृक्षं सिञ्चति' इत्यादौ प्रत्येकं विधेयसम्बन्धप्रतीतिः। तस्माद् 'एकैकानि' इति बहुवचनमयुक्तम् इत्याशङ्क्य छान्दसं प्रथमैकवचनस्य बहुवचनमिति भावेन तदर्थमाह- **प्रत्येकमित्यर्थ इति ॥**

तथाविधान्यपि बहुजन्मफलान्यपि। बहुकर्मभोगघटनाय 'अनधिकृतजन्मभिः' इति बहुवचनम्। तत्रेत्यस्यार्थः- **तेष्विति ॥**

ननु भाष्ये 'भुञ्जन्' इति कथं शत्रन्तम्? यावता 'भुजोऽनवने' इति पालनान्यार्थे भुजेरात्मनेपदे शानजेव प्राप्नोति। सत्यम्। 'चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्माद्भयं पदम्' इति वैयाकरणवचनादिह भाष्यं शत्रन्तयुक्तमिति भावेन तदर्थमाह - **भुञ्जन् भुञ्जान इति ॥**

---

१. भागवततात्पर्ये ११.१४.३० श्लोकसन्दर्भे उदाहृतम्। २. इत्यत्र (पं.,अ.)

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- 'भुञ्जन्' इत्यस्य 'अवन्' इत्यर्थप्रतीतिनिरासायाऽऽह- **भुञ्जान इति** ॥

अकरणं कर्माकरणम्। भाष्ये 'कर्माणि' इत्यनन्तरं 'कुर्वाणो भवति' इति शेषः। **इदं** कर्मणाम् अकरणासम्भावनम् असमाप्त्यभिधानं च। 'चतुर्दशात्' इत्यत्र विशेष्यं पूरयति- **चतुर्दशाद् वर्षादिति** ॥ तथा च स्मृत्यन्तरं '[1]आचतुर्दशमाद् वर्षात्' इति। दशकशब्दो हि दश परिमाणमस्येत्यस्मिन्नर्थे व्युत्पन्नः। *'पञ्चद्दशती वर्गे वा'* इति स्मरणात्। तस्य चानूनशब्देन कर्मधारये दशतोऽप्यधिकदेहप्रापकमानविरोधः। स्मर्यते हि 'मृताऽहं समतिक्रम्य चण्डालः कोटिजन्मसु', [2]'सप्तजन्मनि विप्रः स्यात्', 'श्वानयोनिशतं प्राप्य' इत्यादीत्यत आह- **अनून इति** ॥ यस्य देहस्य दशकोऽन्यूनो न भवतीत्युक्तौ दशत्वावरसङ्ख्या न। किन्तु तदधिकैवेति प्रतीयत इति नोक्तप्रमाणविसंवाद इति भावः। 'चतुर्दशोर्ध्वजीवीनि' इति न पुरुषस्य स्त्रिया वा विशेषणम्। क्लीबबहुवचनान्तत्वादित्यत आह- **ह्रस्वदीर्घेति** ॥ नकारोपरितनस्य इकारस्य दीर्घतया, वकारादुपरितनस्य ईकारस्य ह्रस्वतया व्यत्यस्य योजने 'जीविनी' इति शब्दः 'स्त्रिया विशेषणं व्याख्यातव्यम्' इत्यर्थः। 'स्त्रियो विशेषणम्' इत्यलाक्षणिकः पाठश्चेत् पुराणप्रयोगानुवादः। 'चतुर्दशोर्ध्वजीवीनि भूतानि' इति यथाश्रुतव्याख्यानमयुक्तम्। पुरुषं स्त्रियं वा विनाऽन्यस्य पश्चादेर्दशाधिकमानुषदेहसम्पादककर्मसद्भावे मानाभावात्। विधिनिषेधागोचरत्वेनानधिकारित्वाच्चेति। संसारस्यानादित्वोक्तिः प्रकृतासङ्गतेत्यत आह- **संसारश्चेति**[3] ॥ देहयोगादिरूपस्य तस्य कर्मापाद्यत्वेन तदनुकूलकर्मणामनन्तत्वं भवतीति भावः। चतुर्दशोर्ध्वजीवित्वादेरेतच्छब्देन परामर्शो प्रकृतासङ्गतेराह- **अतः भोगेनेति** ॥ ज्ञानार्थकस्य विदेः सेट्त्वाद् 'अवित्त्वा' इति प्रयोगश्छान्दस इति भावेन व्याचष्टे-

१. कृष्णामृतमहार्णवे उदाहृतं प्रमाणम् (श्लो. २०९)

२. गीताभाष्ये २-७२ श्लोकसन्दर्भे उदाहृतम्।

३. 'संसारश्चेतीति' इति प्रतीकधारणं युक्तम्।

अविदित्वेति ॥ 'विद विचारणे' इत्यस्यानिट्त्वेऽपि तेनापरोक्षज्ञानाप्राप्तेः[1] ज्ञानेनैव मोक्षो न कर्माकरणेनेति प्रकृतार्थलाभाय 'विद ज्ञाने' इत्यस्यैवेदं रूपमिति भावेनैवं व्याख्यातम्। भाष्ये **आशा** आशासनं **का** कुतस्त्या इति योजने क्त्वाप्रत्यय उपपन्नः ॥ **पुरुषशब्देनेति** ॥ 'सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वा पुरेण युक्तः' (गी.भा. ३.४) इति भाष्ये तथैव पुरुषशब्दार्थोक्तेरिति भावः।

आकस्मिकस्य इति हेत्वर्थगर्भम्। 'स्याद्' इत्यनन्तरं 'अस्ति च तत्प्राप्तिः' इति शेषः। **कथमिति** ॥ युद्धादीनामपि कर्मत्वात् कर्ममात्रस्य च 'कर्मणा बध्यते' इति बन्धकत्वावगमात् तदनुष्ठानेन स्वात्मानं बन्धयन् कथं नाम प्रेक्षावान् भवेदित्यर्थः। अप्रेक्षावत्त्वं व्यनक्ति- **न हीति** ॥ प्राक्तनानि बहूनि बन्धकानि सन्तीत्यद्यापि बन्धकान्यनुतिष्ठन् मूर्ख एव स्यादिति भावः। **कर्मणां** विहितानां युद्धादीनाम्।

अत्रेयं प्राचीनटीका- 'भवतु नाम मुमुक्षोः तज्जन्मनि कर्माकरणेऽपि जन्मान्तरकृतानन्तकर्मबद्धत्वात् तन्निवृत्तिर्ज्ञानादेवेति तदर्थः प्रयत्नः। तथाऽपि पुनः [2]स्वात्मबन्धकानां युद्धादीनामनारम्भ एव युक्त इत्यत आह- **अबन्धकत्वं त्विति** ॥ अतः कामत्याग एव मुमुक्षुभिः कार्यः, न पुनः कर्मस्वरूपत्यागोऽपि इति।'

[3]'अकामादिना' इत्यत्रादिपदेन भगवदर्पणादिग्रहः। एतेन भाष्येऽकामपदमुपलक्षणार्थमित्युक्तं भवति। भाष्योक्तैवकारव्यावर्त्यं सहेतुकमाह- **न त्विति** ॥ कर्मत्वाविशेषे फलकामानाऽभावमात्रेण कुतस्तेषां बन्धाहेतुत्वम्? इति चोद्योत्तरत्वेनोत्तरं भाष्यमवतारयति- **अकाम इति** ॥ फलकामनाऽभाव इत्यर्थः। 'अकामेन' इत्यपि क्वचित्पाठः। **अबन्धकत्वं कर्मणाम्** ॥ [4]**तचेतीति** ॥

१. विद्= विचारणे इति धातुना अपरोक्षज्ञानरूपार्थस्यालाभात् इत्यर्थः।

२. पुनश्चात्मबन्धकानाम् (अ.)

३. **कर्मणाम्** विहितयुद्धादिकर्मणाम्। इत्यधिकः पाठः। (पं.,अ.)

४. 'तचेतीति' इति पदं नास्ति। (पं.,अ.)

'अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित्॥' (१८.१२)

इत्यष्टादशेऽध्याये निरय-त्रिदिव-मानुष्यरूपत्रिविधफलाभावोऽकामिनां भवतीत्यभिधास्यते। तेन सन्न्यासिपदोक्तफलकामनारहितानाम् उक्तत्रिविध-फलाभावेन तत्कृतकर्मणाम् अबन्धकत्वं विज्ञायत[1] इति भाष्यार्थः।

'कर्मणां बन्धाहेतुत्वम् अकामादिनैव भवति। न त्वकरणेन। प्रत्यवायस्यैव प्राप्तेः' इति भाष्याभिमतमसहमानः **सङ्करः**- मोक्षस्याकार्यत्वान्मुमुक्षोः कर्मा-नर्थक्यम्। नित्यानित्यप्रत्यवायपरिहारार्थानीति चेन्न। असन्न्यासिविषयत्वात् प्रत्यवायप्राप्तेः। संन्यासिनामपि न तावन्नित्यानाम् अकरणाद् अभावरूपाद् भावरूपस्य प्रत्यवायस्योत्पत्तिः कल्पयितुं शक्या युक्ता च। 'कथमसतः सज्जायेत' (छा. ६.२.१) इत्यसतः सज्जन्मासम्भवश्रुतेरिति गीताहृदयं नित्यकर्माकरणे प्रत्यवायमदूषयत्। तदिदं सङ्करभाष्यमनुवदति- **सङ्करस्त्विति**॥ प्रतिषेधप्रकार-मेव दर्शयति- **द्रव्यविषयेति**॥ 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यादिवाक्यशेषे तेजःप्रभृति-द्रव्यसृष्टेरेवोक्तत्वाद् असतः सकाशात् **सत्** द्रव्यं कथं जायेत? इत्येवंपरा श्रुतिरित्यर्थः। **उभौ** सङ्कर-भास्करौ। तत्र सङ्करमतं तावद् दूषयन् अकरणम् असत् न सन्तं प्रत्यवायं जनयतीत्यत्र साक्षित्वेनोदाहृतश्रुतावसच्छब्दः किम-त्यन्ताभावप्रतियोगिवाची उताभाववाचीति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह- **न हीति**॥ अत्यन्तासदित्यर्थः। अकरणस्यात्यन्तासत्त्वे करणं सत् स्यात्। करणस्यै-वाकरणात्यन्ताभावरूपत्वादिति भावः। द्वितीयं शङ्कते- **किन्त्विति**॥ **अभावः** करणाभावः॥ **कथमकारणमिति**॥ प्रागभावे प्रतियोगिकारणत्वस्य तान्त्रिकै-रङ्गीकृतत्वादिति भावः।

भास्करमतं दूषयति- **गुणं प्रतीति**॥ असति कारकशक्त्यङ्गीकारे द्रव्य-कारणता नास्ति गुणकारणता तु इष्यत इति कल्पनस्य विशेषनियामका-

---

१. विधीयते (अ.)

भावेनायुक्तत्वादिति भावः। ननु 'न त्वकरणेन प्रत्यवायप्राप्तेः' इति करणाभावस्य प्रत्यवायं प्रति सिद्धान्त्यभिमतं कारणत्वमयुक्तम्। अभावस्योपादानत्वाभावादित्यत आह- **न ह्यत्रेति**॥ 'कथमसतः' इति श्रुतस्य करणाभावस्य प्रत्यवायोपादानत्वं न विवक्षितम्। तार्किकमते प्रत्यवायस्याधर्मलक्षणत्वेनाऽऽत्मोपादानकत्वात्। सिद्धान्ते च मन उपादानकत्वादिति भावः।

उमर्जीयम्- न ह्यत्रेति॥ प्रकृतेऽकरणस्य प्रत्यवायोपादानत्वं न विवक्षितम्। तार्किकमते प्रत्यवायस्य अधर्मत्वेनाऽऽत्मोपादानकत्वात्। अस्मन्मते च प्रकृत्युपादानकत्वात्।

ननु 'सदेव सोम्य इदमग्र आसीत्' (छा. ६.२.१), 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदिति' (छा. ६.२.१), 'कथमसतस्सज्जायेत' (छा. ६.२.१), 'असद्वा इदमग्र आसीत्' (तै. २.१२), 'ततो वै सदजायत' (तै. २.१२) इत्यादिप्रकरणे 'बहु स्याम्' (तै. २.११) इति बहुभावश्रवणाद् उपादानत्वमेवाभिमतमिति ज्ञायत इति चेन्न। असच्छब्दार्थस्य ब्रह्मणश्चेतनत्वेनाविकारितयैव 'अजायमानो बहुधा विजायते' (तै.आ. ३.१३) इति श्रुत्यैव बहुभावावेदनाद् इत्यन्यत्रोपपादितत्वादिति भावेनाऽऽह- **इत्यलमिति**॥ केचित्तु 'कथमसतस्सज्जायेत' इत्यत्र श्रुतौ 'असतः' इत्युपादाने[१] पञ्चमी। *'जनिकर्तुः प्रकृतिः'* इति स्मरणाद् इत्यत आह- **न ह्यत्रेति**॥ 'पुत्रात् प्रमोदो जायते' इति वृत्तिकारोदाहृतप्रयोगे, 'गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते' इति भाष्यकारोदाहृतप्रयोगे, 'बिलाद् दीर्घभोगी निष्क्रामति' इति कैयटप्रयोगे चानपादाने[२]ऽपि पञ्चमीदर्शनात्, न्यासेऽपि 'प्रकृतिपदं हेतुमात्रपरम्' इत्याश्रितत्वाच्च नापादानत्वं[३] पञ्चम्या विवक्षितमिति भावेनाऽऽह- **इत्यलमिति** इति व्याकुर्वते।

---

१. उपादानत्व एव (पं.अ.), उपादाने (कु.) २. अनुपादानेऽपि (पं.,अ.)
३. नापादानत्वम् (पं.अ.)

भाष्यम्

ननु निष्कामकर्मणः फलाभावान्मोक्षः स्मृतः -

'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिति[1] चोच्यते ।
निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥'

इति मानवे[2] । अतस्तत्साम्याद् अकरणेऽपि भवतीत्यत आह- **न चेति ॥ सन्न्यासः** काम्यकर्मपरित्यागः । 'काम्यानां कर्मणां न्यासम्' (१८.२) इति वक्ष्यमाणत्वात् । अकामकर्मणाम् अन्तः-करणशुद्ध्या ज्ञानान्मोक्षो भवति । तच्चोक्तम्-

'कर्मभिश्शुद्धसत्त्वस्य वैराग्यं जायते हृदि ।'

इति भागवते । विरक्तानामेव च ज्ञानमित्युक्तम्[3] ।

'न तस्य तत्वग्रहणाय साक्षाद्
वरीयसीरपि वाचस्समासन् ।
स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेध(धि)सौख्यं
न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात् ॥'　　(भाग. ५-११-३)

इति । न तु फलाभावात् । कर्माभावात् । अतो न कर्मत्याग एव मोक्षसाधनम् ।

---

१. निवृत्तमिह चोच्यते (बे.)

२.　इह चामुत्र काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।
निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ।
प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् ।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥-(मनुस्मृतिः १२-८९,९०)

३. अ. ग. इतिशब्दो न श्रूयते

यत्याश्रमस्तु प्रायत्यार्थो भगवत्तोषार्थश्च[१] । अप्रयतत्वमेव हि प्रायो गृहस्थादीनाम्, इतरकर्मोद्योगात् । अप्रयतानां च न ज्ञानम् । तथा हि श्रुतिः 'नाशान्तो नासमाहितः' (कठ. १.६.१०) इति । महांश्च यत्याश्रमे तोपो भगवतः । तथा ह्याह -

'[२]यत्याश्रमं तुरीयं तु दीक्षां मम सुतोषिणीम् ।'

इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे । आधिकारिकास्तु तत्स्था एव प्रायत्ये समर्थाः । स एव च महान् भगवतस्तोपः । तच्चोक्तम्-

'देवादीनामादिराज्ञां महोद्योगेऽपि नो[३] मनः ।
विष्णोश्चलति तद्भोगोऽप्यतीव हरितोषणम्[४] ॥' इति पाद्मे ॥ ४ ॥

प्रमेयदीपिका

'न च संन्यसनादेव' इति पुनरुक्तम् । अत्रापि '[५]कर्मसंन्यासस्यामोक्ष-साधनत्वोक्तेरित्यत आह- **नन्विति** ॥ 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च' इति मानवे वाक्ये तावन्निष्कामकर्मणा मोक्षः स्मृतः । स चोपपत्त्यन्तरादर्शनाद्, निष्कामकर्मणः फलाभावाद् इत्येव तत्रोपपत्तिरङ्गीकार्या । यत एवं फला-भावस्यैव[६] प्राधान्यम्, अतोऽकरणेऽपि फलाभावस्यैव साम्यान्मोक्षो भव-त्येव । यत् प्राग्भवीयकर्मफलमुक्तं निष्कामकर्मपक्षेऽपि[७] तत् समानम् । न च विनिगमने कारणाभावः । आयासाभावस्य सत्त्वात् । न च प्रत्यवाय-प्राप्तिः । अमुमुक्षुविषयत्वसम्भवात् । अतो न कर्माणि करोमीति भावः । अनेन कथमस्य परिहार इत्यत आह- **सन्न्यास इति** ॥ तेन च निष्काम-कर्मकरणमुपलक्ष्यत इति भावः ।

---

१. भगवत्तोषणार्थः (वे.)
२. अ. यत्याश्रमतुरीयम्
३. ग. भोगिनः
४. हरितोषणः
५. कर्मसंन्यसनस्य
६. एवशब्दो नास्ति (वे.)
७. ग. निष्कामकरणपक्षे

निष्कामकर्मकरणान्मोक्षं न प्राप्नोति । अतो न तत्प्रतिबन्दीग्रहणं युक्तमित्यनेनोक्तम् । तथा च स्मृतिविरोध इत्यतः स्मृतेरभिप्रायमाह- **अकामेति** ॥ 'सकाशाद्' इति शेषः । 'पुंसाम्' इति वा। [1]अकामकर्मभिरन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानं जायत इत्येतत् कुतः? इत्यत आह- [2]**तथेति** ॥ नन्वत्र वैराग्यं जायत इत्युच्यते, न तु ज्ञानमिति । तत्राह- **विरक्तानामेवेति** ॥ प्रागपि वैराग्यद्वारेत्यभिमतमिति भावः । तथाऽपि कथं विरोधपरिहारः ? गीतायाम् अकामकर्मणां मोक्षसाधनत्वाभावावधारणाद् इत्यतः तदभिप्रायमाह- **न त्विति** ॥ फलाभावोपपत्तिकं[3] मोक्षसाधनत्वं निषिध्यते । न तु सर्वथाऽपीत्यर्थः । प्रतिबन्दीं मोचयति- **कर्माभावादिति** ॥ अतःकर्माभावान्न मोक्ष इत्यर्थः । श्लोकतात्पर्यमुपसंहरति- **अत इति** ॥

ननु यत्याश्रमो मोक्षसाधनत्वेन श्रुत्यादिप्रसिद्धः । तत्र चेयमेवोपपत्तिर्यत् तद्धर्माणां फलाभावः । अतः तत्साम्याद् अकरणेऽपि मोक्षो भवतीत्येतच्छङ्कानिरासार्थं चोक्तम्- 'न च सन्न्यसनादेव' इति । एवं तर्हि श्रुत्यादिविरोध इत्यत आह- **यत्याश्रमस्त्विति** ॥ **प्रायत्यं** प्रयतत्वम् ईश्वरे मनःसमाधानम् । एतद्वारद्वयेन मोक्षसाधनत्वं श्रुत्यादेरभिप्रेतम् । फलाभावोपपत्तिकं तु गीतायां निवारितम्, अतो न विरोध इति भावः । आश्रमान्तरेऽपि प्रायत्यसम्भवात् किं तदर्थं यत्याश्रमेण? इत्यत आह- **अप्रयतत्वमेवेति** ॥ **इतरकर्मसु** यजनादिषु । प्रायत्यं कथं मोक्षसाधनम्? इत्यतो व्यतिरेकमुखेनोपपादयति- **अप्रयतानां चेति** ॥ 'प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्' (कठ. १.६.१०) इति श्रुतिशेषः । **अशान्तः** अभगवन्निष्ठः । **असमाहितः** तत्र चित्तसमाधानहीनः।

---

१. 'अकामकर्मणाम्' इति भा.दी.सम्मतः पाठः । २. तच्चोक्तमिति (बे.)

३. ग. 'कर्मणाम्' इत्यधिकः पाठः

भगवत्तोषणस्याऽश्रमान्तरेण[१] सम्भवात् किं यत्याश्रमेण? इत्यत आह- महांश्चेति ॥ तुरीयं परमहंसाख्यम् । वाक्यशेषेणान्वयः । यत्याश्रम एव चेत् प्रायत्यं महान् भगवतस्तोषश्च, तर्हि तद्रहितानामाधिकारिकाणां तदुभयाभाव[२] इत्यत आह- आधिकारिकास्त्विति ॥ तत्स्थाः अधिकारस्थाः । स एव अधिकार एव । तुष्यत्यनेनेति तोषः । समासान्तविधेरनित्यत्वाद् 'आदि-राज्ञाम्' इति युक्तम् । यथा भाष्ये[३] 'शुच्यम्पि[४] तटाकानि' इति ॥ ४ ॥

भावदीपिका

पुनरुक्तम् 'पूर्वार्धेन' इति शेषः । **कर्मसन्न्यासस्य** कर्मत्यागस्य । **मानवे** मनुप्रणीते ॥ **फलाभावादित्येवेति** ॥ मोक्षातिरिक्तफलाभावादित्यर्थः । ननु प्राग्भवीयकर्मणां फलभोगस्याऽवश्यकत्वात् तेषां चानन्तत्वेन कथम् अद्यतन-जन्मनि कर्माकरणमात्रेण मोक्षः? इत्यत आह- **यत् प्राग्भवीयेति** ॥ 'प्रतिजन्म-कृतानाम्' इति वाक्येनेत्यर्थः ॥ **विनिगमन इति** ॥ एवं पक्षद्वये समाने सति कर्माकरणमेव मोक्षसाधनम्, न निवृत्तं कर्मेति विनिगमने कारणाभाव इत्यर्थः। **आयासाभावस्येति** ॥ 'विनिगमने कारणस्य' इति शेषः । 'कर्माकरणं मोक्षसाधनम्' इत्यस्मिन् पक्षे आयासाभावोऽस्ति । निवृत्तकर्मणो मोक्ष-साधनत्वपक्षे कर्म कृत्वाऽपि पुनः फलत्यागः कार्यः । अतो महान् आयासोऽ-स्तीत्यर्थः ॥ **प्रत्यवायेति** ॥ विहितकर्माकरणे 'कुर्वन्नेवेह' (ईश. २) इति प्रत्यवायोक्तेरित्यर्थः ॥ **अमुमुक्ष्विति** ॥ अमुमुक्षोरेव कर्माकरणे प्रत्यवायः, न मुमुक्षोरिति प्रत्यवायोक्तिरमुमुक्षुविषयिणीत्यर्थः । निष्कामकर्मार्थकसन्न्या-सादकृतात् सिद्धिर्नास्त्येवेति सर्वसिद्धम्, अत आह- **तेन चेति** ॥ निष्काम-

---

१. ग. आश्रमान्तरेऽपि २. तदुभयाभावप्रसङ्गः (ब.)

३. ग. यथोक्तं महाभाष्यं इति भा.दी.सम्मतः पाठः ।

४. 'शुच्याम्पि' इति भावदीपिकासम्मतः पाठः ।

कर्मार्थकसन्न्यासशब्देन तत्करणमुपलक्ष्यत इत्यर्थः । तस्यैव परोक्तप्रतिबन्दी-परिहारहेतुत्वादिति भावः ।

गीताऽभिप्रायं वदन्नेवोत्तरभाष्यमवतारयति- **निष्कामेति ॥ स्मृतीति ॥** 'निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्' इति मानववाक्यविरोध इत्यर्थः । अकामकर्मणां पुंसाम् अकामकर्मभिर्जातयाऽन्तःकरणशुद्ध्या च जाताज्ज्ञानान्मोक्षो भवतीति भाष्ययोजनां सूचयन्नेवोत्तरवाक्यमवतारयति - **अकामकर्मणामिति ॥ न तु ज्ञानमिति ॥** तथा चान्तःकरणशुद्ध्या ज्ञानादिति प्रागुक्तमयुक्तमिति भावः ॥ **प्रागपीति ॥** 'अन्तःकरणशुद्ध्या ज्ञानाद्' इति पूर्ववाक्येऽपीत्यर्थः । तथा चान्तःकरणशुद्ध्या जाताद् वैराग्याज्जाताज्ज्ञाना-दित्यर्थो द्रष्टव्यः । तथा च भाष्यप्रमाणयोर्न विसंवाद इत्याशयः ॥ **विरोधपरिहार इति ॥** निवृत्तकर्मणो मोक्षसाधनत्वप्रतिपादकमानववाक्यविरोधपरिहार इत्यर्थः। **अवधारणादिति ॥** सन्न्यसनात् सिद्धिं नैवाधिगच्छतीत्यवधारणादित्यर्थः । तथा च गीतायामेवकारस्य भिन्नक्रमेणान्वय इति सूचितं भवति । **अकामकर्मणां** निवृत्तकर्मणाम् । **न त्विति** । तथा च 'अकामकर्मणाम्' इत्युक्तप्रणाड्या मोक्षसाधनत्वं त्वभिप्रेतमेवेति भावः । **प्रतिबन्दीम्** 'अतस्तत्साम्यादकरणेऽपि भवति' इत्युक्तम् । नञोऽनुवृत्तिमभिप्रेत्याऽह- **न मोक्ष इत्यर्थ इति ॥**

तद्धर्माणाम् यत्याश्रमविहितधर्माणाम् ॥ **तत्साम्यादिति ॥** अकरणेऽपि फलाभावसाम्यादित्यर्थः । **न च सन्न्यसनादेवेतीति ॥** अत्र सन्न्यासशब्दो यत्याश्रमपर इत्यवगन्तव्यम् । **श्रुत्यादीति ॥** यत्याश्रमस्य मोक्षसाधनत्व-प्रतिपादकश्रुत्यादीत्यर्थः । ननु तथाऽपि कथं विरोधपरिहारः? गीतायां सन्न्यासस्य मोक्षसाधनत्वाभावावधारणाद् इत्यतस्तदभिप्रायमाह - **फलाभावोपपत्तिकं त्विति ॥** फलाभावोपपत्तिकमेव मोक्षसाधनत्वं सन्न्यासस्य निषिध्यते, न तु सर्वथाऽपि । किन्तूक्तप्रायत्यादिद्वारद्वयेनास्त्येवेति भावः ।

मोक्षसाधनम् 'साक्षाद्' इति शेषः ॥ **उपपादयतीति** ॥ ज्ञानद्वारा मोक्ष-साधनत्वमुपपादयतीत्यर्थः । ननु

'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमनसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥' (कठ. १.६.१०)

इति काठकवाक्ये 'नाशान्तो नासमाहित एनमाप्नुयात्' इति अप्रयतानां मोक्षो न भवतीत्येव व्यतिरेकेणोपपादितत्वात्, तेन च प्रयतानां मोक्षो भवतीति प्रायत्यस्य मोक्षसाधनत्वमेव सिद्ध्यति, न त्वप्रयतानां च न ज्ञानमित्यनेनाभिप्रेतं प्रायत्यस्य ज्ञानद्वारा मोक्षसाधनत्वमत आह- **प्रज्ञानेनेति** ॥ तथा चाशान्तादीनां ज्ञानाभाव-मभिप्रेत्यैव मोक्षाभावमुक्त्वा शान्तादिः प्रज्ञानेनैनमाप्नुयाद् इत्युक्ते प्रायत्यादीनां ज्ञानद्वारा मोक्षसाधनत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः । न चाप्रयतानां न ज्ञानमित्यत्र कथमियं श्रुतिः प्रमाणम् । तत्राशान्तासमाहितानां ज्ञानाभावेन मोक्षाभावोक्त्या, अप्रयतानां ज्ञानाभावेन मोक्षाभावोक्तेः प्रकृतासङ्गतिरित्यत आह- **अशान्त इति** ॥ **अभगवन्निष्ठः** भगवद्भक्तिशून्यः । **तत्र** भगवति । तथा च समाहितप्रयतपदयोः पर्यायत्वमिति प्रकृतसङ्गतिरिति भावः ।

यतयश्चतुर्विधाः- कुटीचक-बहूद-हंस-निष्क्रियभेदात् । यथोक्तं तृतीय-स्कन्धे- 'न्यासे कुटीचकः पूर्वं बहूदो हंसनिष्क्रियौ' (भाग. ३.१३.४३) इति। तदभिप्रायेणाऽऽह - **तुरीयं परमहंसाख्यमिति** ॥ निष्क्रियापरपर्यायमित्यर्थः । ॥ **वाक्यशेषेणेति** ॥ द्वितीयायाः नारायणाष्टाक्षरकल्पगतवाक्यशेषेणान्वय इत्यर्थः । **तद्रहितानाम्** यत्याश्रमरहितानाम् । **आधिकारिकाणाम्** पदस्थानां गार्हस्थ्यादिमतां देवानामित्यर्थः । **तदुभयेति** ॥ प्रायत्य-भगवत्तोषेत्यर्थः । 'सः' इति परामृष्टाधिकारस्य भगवत्तुष्टिरूपत्वाभावादाह- **तुष्यतीति** ॥ तथा च **तोषः** तुष्टिकरणम् इत्यर्थो द्रष्टव्यः । ननु [1]आदिश्चासौ राजा चेति कर्मधारयतत्पुरुषे

१. 'आदयश्च ते राजानश्च' इति पाठः स्वरसः ।

पश्चात् *'राजाहःसखिभ्यष्टच्'* एतदन्तात् तत्पुरुषात् टच् स्यात् । महाराजः, उत्तमाहः, कृष्णसखः। ततश्चाऽदिराजन्शब्दात् टच्प्रत्यये, अकारमात्रं विहाय सर्वस्यापि लोपे, *'नस्तद्धिते'* नान्तस्य भस्य टेर्लोपः स्यादिति नान्तस्य भस्य *'अन्'* इत्यस्य टिभूतस्य लोपे, आदिराज् अ, 'आदिराज' इत्यकारान्तप्रातिपदिके सिद्धे पश्चात् स्वाद्युत्पत्तौ, 'आदिराजानाम्' इति स्यात्। 'आदिराज्ञाम्' इति तु कथम्? इत्यत आह- **समासान्तविधेरिति** ॥ समासत्वे तदन्तष्टच्प्रत्ययो न जात इत्यर्थः । समासान्तविधेरनित्यतायां फणिभाणितभाष्यस्थप्रयोगं दर्शयति - **यथोक्तमिति** ॥ यदि समासान्तविधेर्नित्यत्वं महाभाष्यकाराभिप्रेतं स्यात्, तदा 'शुच्यपानि' इति प्रयोक्तव्यं स्यात् । तथा हि । शुचयः आपो येष्विति विग्रहे *'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे'* एषामप्रत्ययः स्यात् समासान्तः, धुरस्त्वनक्षे । अर्धर्चः, विष्णुपुरम् , विमलापं सरः, राजधुरः । अक्षे तु अक्षधूः । रम्यपथो देशः । तथा च समासान्ते शुच्यप्शब्दादप्रत्यये 'शुच्यप' इत्यकारान्तप्रातिपदिके जाते पश्चाज्जसि नपुंसके, *'जस्शसोः शिः'* इति जसः शिभावे *'शि सर्वनामस्थानम्'* इति तस्य सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायां *'लशक्वतद्धिते'* इति शकारलोपे 'शुच्यप इ' इति जाते *'नपुंसकस्य झलचः'* झलन्तस्याजन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यात्, सर्वनामस्थाने परे इति नुमागमे 'उम्' इत्यस्य लोपे 'शुच्यपन् इ' इति जाते, *'अप्-तृन्-तृच्-स्वसृ-नप्तृ-नेष्टृ-त्वष्टृ-क्षत्तृ-होतृ-पोतृ-प्रशास्तॄणाम्'* अन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यात् , असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। *'अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा'* अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासञ्ज्ञः स्यात्। इति उपधाभूतपकार-स्थस्य अकारस्य दीर्घे 'शुच्यपान् इ', 'शुच्यपानि' इति स्यात्। न तु 'शुच्याम्पि' इति। तेन ज्ञायते समासत्वेऽपि तदन्तात् प्रत्ययानाश्रयणात् 'समासान्तो विधि-रनित्यः' इति समासान्तापृप्रत्ययानाश्रयणे तु शुच्यप्शब्दात् जसि, तस्य शिभावे तस्य लोपे, इकारे उर्वरिते, 'अप्तृन्' इत्युपाधाभूतस्य च्यकारस्थस्य अकारस्य

दीर्घे नुमागमे तस्यानुस्वारादेशे[1] 'शुच्याम्‌ इ', 'शुच्याम्मि' इति रूपं भवतीति द्रष्टव्यम्‌ ॥ ४ ॥

भावरत्नकोशः

पुनरुक्तं 'न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते इत्यनेन' इति शेषः। **अमोक्षसाधनत्वोक्तेः** मोक्षसाधनत्वाभावोक्तेः। 'मानवे' इत्यनन्तरं शेषमाह- **वाक्य इति** ॥ **स च मोक्षः। फलाभावाद्** इत्यनन्तरं 'भवति' इति शेषः। **तत्र** निष्कामकर्मणा मोक्षो भवतीत्यत्र। **प्राधान्यं** मोक्षोपादाने। 'तत्साम्यात्' इत्यस्यार्थः- **फलाभावस्यैव साम्यादिति** ॥ ननु कर्माकरणे मोक्षो भवतीत्यसत्। प्राग्भवीयानन्तकर्मफलस्यावश्यभोक्तव्यस्य भावादित्यत आह- **यत् प्राग्भवीयेति** ॥ **उक्तं** भोक्तव्यतया। **तत्समानं** भोक्तव्यं कर्मफलं समानम्। एवं सति कर्माकरणस्यैव किमित्यावश्यकत्वम्? इत्याशङ्क्य निरस्यति- **न चेति** ॥ **अमुमुक्षिवति** ॥ 'प्रत्यवायश्रवणस्य' इति शेषः। **अतः** बाधकस्य परिहृतत्वाद्, अकरणस्यानायासेन मोक्षसाधनत्वाच्चेत्यर्थः। **अनेन** 'न च सन्न्यसनादेव' इति गीतावचनेन। **अस्य** 'ननु निष्काम' इति कृतचोद्यस्य।

ननु निष्कामकर्मप्रतिबन्द्या शङ्किते काम्यकर्मसंन्यसनेन सिद्ध्यभावोक्तिः[2] असङ्गता। 'अकामकर्मणाम्' इत्युत्तरभाष्यानानुगुण्यं चेत्यत आह- **तेन चेति** ॥ काम्यकर्मत्यागाद्यर्थकसन्न्यसनपदेनेत्यर्थः। **प्रतिबन्दी** अतोऽकरणेऽपि फलाभावस्य साम्यादिति प्रतिबन्दी। **स्मृतीति** ॥ 'निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति' इति मानवस्मृतीत्यर्थः। **अभिप्रायं** निवृत्तकर्मणा भवन्मोक्षः सव्यापारेणैव भवतीत्यभिप्रायम्। कर्मणाम् अन्तःकरणशुद्धिमोक्षयोरसम्भवादाह - **सकाशादिति शेष इति** ॥ अध्याहारानुशयादाह- **पुंसामिति** ॥ पूर्ववाक्यतात्पर्यं वदन्नेवोत्तरवाक्यमवतारयति- **अकामेति** ॥ भागवते **सत्त्वम्** अन्तःकरणम्।

१. 'अनुस्वारस्य परसवर्णे मकारादेशे' इति शेषः।

२. काम्यकर्मसंन्यसने विध्यभावोक्तिः (प्र, कु.), सिद्ध्यभावोक्तिः (पं.)

नन्वन्तःकरणशुद्धेर्वैराग्यहेतुत्वे ज्ञानहेतुत्वोक्तिः कथम्? इत्यत आह- **प्रागपीति** ॥ 'अकामकर्मणाम्' इति भाष्येऽपीत्यर्थः । **वरीयसी:** वरीयस्यः । **गृहमेध(धि)सौख्यं** हेयत्वेन यस्य ज्ञातं न स्यात् तस्य तत्त्वावबोधाभावाभिधानेन वैराग्यस्य ज्ञानप्रयोजकत्वमवगम्यत इति भागवतश्लोकार्थः । **तथाऽपि** अन्तःकरणशुद्धेर्वैराग्यस्य च द्वारत्वेऽपि ॥ **गीतायामिति** ॥ तत्र सन्न्यसनशब्दस्याकामकर्मोपलक्षकत्वात्, 'सिद्धिं न समधिगच्छत्येव' इत्येवकारश्रवणाद्धेति भावः । **तदभिप्रायं** गीताऽभिप्रायम् ॥ **फलाभावेति** ॥ फलाभावेन मोक्ष इत्येतच्च नन्वित्यादिगमनिकाभाष्ये स्फुटमिति भावः । **सर्वथाऽपि** स्वरूपतोऽपि । **प्रतिबन्दीं** निष्कामकर्मप्रतिबन्दीम् । 'अतो न' इति वक्ष्यमाणमत्राऽकृष्य योजनीयमित्याशयेनाऽह- **अतः कर्माभावान्नेति** ॥ कर्माकरणादित्यर्थः । न मोक्ष इति वदन् नञोऽनुवृत्तिमभिप्रैतीत्यपि[1] आहुः ।

श्रुत्यादीति ॥ 'तस्मान्न्यास एवात्यरेचयत्', 'मोक्षाश्रमश्चतुर्थो वै यो भिक्षोः परिकीर्तितः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्ध इत्यर्थः । उपपत्तिशब्दापेक्षया 'इयमेव' इति स्त्रीलिङ्गम् । वक्ष्यमाणफलाभाव एवेत्यर्थः । **तद्धर्माणां** यत्याश्रमविहितधर्माणाम् । **तत्साम्यात्** फलाभावस्य साम्यात् ॥ **एतच्छङ्कानिरासार्थं चेति** ॥ न केवलं [2]फलाभावसाम्याद्, निष्कामकर्मप्रतिबन्द्या युद्धादिकर्माकरणेऽपि मोक्षो भवेदिति शङ्कानिरासार्थमिति चशब्दः । **एवं तर्हि** संन्यसनस्य सिद्ध्यनङ्गत्वे ॥ **श्रुत्यादीति** ॥ उक्तश्रुतिस्मृतिविरोध इत्यर्थः ।

ननु कर्मत्यागस्य मोक्षसाधनत्वाभावे कथं यत्याश्रमाश्रयणमित्यत आह- **यत्याश्रमस्त्विति** इति तु भावप्रदीपिकायामवतारितम् । प्रयतशब्दात् भावे ष्यञि निष्पन्नः प्रायत्यशब्दः प्रयतत्वार्थ इत्याह- **प्रायत्यमिति** ॥ किं नाम प्रयतत्वं? किंविषयं च? इत्यत आह- **ईश्वर इति** ॥ **समाधानं** सम्यगाधानम् । अनेन कथं गीतायाः श्रुत्यादिविरोधः? इति कृतचोद्यस्य परिहार इत्यतो भाष्य-

---

१. अपिपदं नास्ति । (अ.)　　　　२. फलाभावस्य साम्यात् (अ.)

भावमाह- **एतद्द्वारद्वयेनेति** ॥ प्रायत्य-भगवत्तोषणद्वारद्वयेनेत्यर्थः । **मोक्ष-साधनत्वं** यत्याश्रमस्य ॥ **फलाभावोपपत्तिकं त्विति** ॥ मोक्षसाधनत्व-मित्यनुवर्तते। **तदर्थं** प्रायत्यार्थम् । 'गृहस्थादीनाम्' इति भाष्यस्य गृहस्था आदयो येषां वानप्रस्थानां ब्रह्मचारिणां च ते गृहस्थादयः, तेषामित्यर्थः । **यजनादिषु** यजनौपासनाग्निपरिचर्याध्ययनादिषु।

उमर्जीयम्- यजनादिष्विति ॥ यजनाध्ययनदानेष्वित्यर्थः।

'भगवत्तोषार्थश्च' इत्यनन्तरम् इत्यतो मोक्षसाधनमिति वर्तत इति भाष्यार्थः स्पष्ट इति मनसि निधाय शङ्कते- **प्रायत्यं कथमिति** ॥ व्यतिरेकमुखेन प्रायत्यस्य ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वमित्यत्र 'नाशान्तः' इति श्रुतिः कथं प्रमाणमित्यत आह - **प्रज्ञानेनेति** ॥

भाष्यपदार्थमाह- **अशान्त इत्यादि** ॥ **तत्र** भगवति ।

'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमनसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥' (कठ. १.६.१०)

इति श्रुतेरयमर्थः । दुश्चरितादविरतः **प्रज्ञानेन एनं** परमात्मानं नाप्नुयात् । **अशान्तः** फलनिष्ठबुद्धित्वादभगवन्निष्ठः । **असमाहितः** फलकामोऽपि बाह्यकर्मोद्योगाद् भगवति चित्तसमाधानहीनः । अशान्तमानसः संयतकर्मेन्द्रियोऽपि विषयस्मृति-मान् । प्रज्ञानेनैनं प्राप्नुयादिति **प्राचीनटीकायाम्** । यत्याश्रमस्य गृहस्थाद्या-श्रमापेक्षया तुरीयत्वं सिद्धमेवेति व्यभिचाराभावान्नेदं विशेषणमित्यत आह- **तुरीयं परमहंसाख्यमिति** ॥ यत्याश्रमस्य कुटीचक-बहूदक-हंस-परमहंसभेदेन चतुर्विधत्वाद् हंसादिव्यावृत्तये 'तुरीयम्' इति विशेषणं फलवदिति भावः । द्वितीयाऽन्वयायाऽह- **वाक्यशेषेणेति** ॥ नारायणाष्टाक्षरकल्पगतवाक्य-शेषेणेत्यर्थः । **तद्रहितानां** परमहंसाश्रमरहितानाम् । ननु तेषामपि परमहंसाश्रम-स्वीकारानन्तरमेव भगवत्तोषादीति सर्वैरपि पारमहंस्यमापाद्यमित्यत आह- **आधिकारिकाणामिति** ॥ प्रियव्रतादीनां गार्हस्थ्यस्यैवाऽवश्यकत्वाभि-

धानादिति भावः । '**प्रायत्ये समर्थाः**' इत्यत्र प्रायत्यम् ईश्वरे मनस्समाधानम् । अधिकारः साधकनिष्ठः । तोषस्तु भगवन्निष्ठः । अतः कथं '**स एव तोषः**' इति सामानाधिकरण्यम्? इत्यत आह- **तुष्यत्यनेनेति ।। अनेन** अधिकारेण । '*हलश्च*' इति करणे घञि निष्पन्नस्य तोषशब्दस्य तोषहेतुत्वार्थकत्वाद्युक्तं[1] सामानाधिकरण्यमिति भावः ।

।। समासान्तविधेरिति ।। राजन्शब्दे '*राजाहस्सखिभ्यष्टच्*' इति विहित-टच्प्रत्ययस्यानित्यत्वादित्यर्थः । तथा च '*प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे*' इति सूत्रे वृत्तिकारः 'राजन्शब्दः समासान्तविधेरनित्यत्वाद् यदा टच् नास्ति तदा प्रयोजयति । तस्मिन् हि सति चित्त्वादेव सिद्धमन्तोदात्तत्वम्' इति । एवञ्च राजन्शब्दस्यांश्वादिगणे पाठ एव तस्य समासान्तप्रत्ययोऽनित्य इत्यत्र ज्ञापक इति भावः ।

नन्वेतदयुक्तम् । महाभाष्यकारेण स्वार्थिकप्रत्ययानां समासान्तप्रत्ययानां च नित्यत्वस्योक्तत्वाद् इत्याशङ्क्य भाष्यप्रयोग एव समासान्तस्यानित्यत्वं[2] ज्ञापयतीति भावेनाऽह- **यथा भाष्य इति ।।** शुचय आपो येषु तानि शुच्यम्पीति बहुव्रीहिः । 'शुच्याम्पि' इति कृतात्त्वं कश्चित् पठ्यते । '*अप्तृन्*' इति सूत्रे 'बह्वाम्पि' इति वृत्तिकारः । '*अप्तृन्*' इति दीर्घः । 'स्वाम्पि' इत्याधुनिकश्चाऽहेति सोऽपि पाठः साधुरित्याहुः । 'शुच्यापि' इति पठित्वा[3] नुमभावोऽत्रास्तीति दर्शयितुमेवं प्रयोगः कृतो भाष्यकृतेति केचिदाहुः । तन्न । मनोरमायां '*अप्तृन्*' इति प्रतिपदोक्तत्वाद् दीर्घत्वमाश्रित्य 'स्वाम्पि तटाकानि' इति प्रयोगो दुर्लभः । परत्वात् '*नपुंसकस्य झलचः*' इति नुमः प्राप्तेः । न च प्रतिपदोक्तत्वाद् दीर्घत्वस्य प्राबल्यम् । निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदोक्तस्य प्राबल्यप्रयोजकतया, सावकाशत्वे तदभावात् । सावकाशं चेदम् । स्त्रीपुंसयोरिति विमृश्य 'स्वम्पि तटाकानि' इत्येव युक्तम् इत्युक्तत्वेन शुच्यापीत्यादिप्रयोगस्यानाघ्रातत्वात् । काशिकायां नुमो नित्यत्वोक्तेः, मनो-

१. उक्तम् (अ.,प्र.,कु.)　　२. ज्ञायत इति (अ.,पं.)

३. नुमभावोऽप्यत्र (अ.,पं.)

रमायां परत्वोक्तेश्च । अत्र सर्वत्रापि *'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे'* इति विहितः समासान्तप्रत्ययोऽनित्यत्वान्न भवतीति ज्ञायते। स्वम्मीत्यादौ *'न पूजनात्'* इति समासान्तप्रत्ययो निषिद्ध इति तदनादृत्य भाष्यप्रयोगो दर्शित इति। **तद्भोगः** स्वाधिकारनिबन्धनपदभोगः। **हरितोषणं** हरितोषणहेतुरिति भाष्यार्थः ॥ ४॥

गीताक्षरार्थस्तु- प्रागाधिकारिकत्वात् त्वया कर्म कर्तव्यमित्युक्तम्। विकल्पासहत्वादपि कर्माकरणमयुक्तम्। तथा हि। किं ज्ञानं न मोक्षसाधनम्, अपि तु कर्माकरणमेवेति मत्वा कर्माणि त्यज्यन्त उत ज्ञानं मोक्षसाधनं भवत्येव। किन्तु 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इत्यादेः कर्माणि तत्प्रतिबन्धकानीति मत्वा। आद्येऽपि किं मोक्षस्य नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वमात्रेणेदमुच्यतेऽथ क्रियाकारकफलरूपस्य संसारस्य कर्मैव बीजम्। अकरणे च बीजाभावात् संसारो न भविष्यतीति युक्तिमाश्रित्य। आद्यस्येदं दूषणम्- **न कर्मणामिति ॥ कर्मणां** वर्णाश्रमविहितानाम् **अनारम्भात्** अकरणात् **नैष्कर्म्यं** निष्कर्मतां काम्यकर्मपरित्यागप्राप्यं मोक्षम् **अश्नुते** इति यत् **तन्न** तथा । यतः **पुरुषः** पुराणि शरीराणि सरति प्राप्नोति। सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वा देहेन युक्तत्वात्। कर्माकरणमात्रेण मोक्ष इति पक्षे कदाचित् [१]कर्मानधिकृतस्थावरादिशरीरस्यापि प्राप्तिसम्भवेन तद्देहे कर्माकरणनिमित्तमोक्षप्राप्त्यापत्त्या अधुना दृश्यमानः शरीरयोगो न स्यात्। मोक्षस्य नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वं तु काम्यकर्माप्राप्यत्वेनाप्युपपन्नमिति भावः। द्वितीयेऽप्येतदेवोत्तरं 'न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुत इति। प्राग्वदेवार्थः। अनादौ संसारे कर्माधिकृतानन्तजन्मसम्भवेन सदा पुरुषशब्दितदेहयोगित्वात् तत्कृतानन्तकर्मसद्भावेनाद्यतने देहे कर्माकरणमात्रात् संसारबीजाभावकृतमोक्षप्रत्याशा कुतः स्यादिति भावः। तृतीयपक्षस्तु 'कर्मणा बध्यते' इति वाक्यमाश्रित्य न युद्धादिकर्मत्यागः कार्यः। तस्यात्रैवर्णिकाम्यकर्मविषयत्वादिति 'यज्ञार्थात् कर्मणः' (३.९) इत्यत्र निरसिष्यते।

---

१. कर्मानधिकृतस्य अवरादि... (अ.)

ननु 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च' इति मानवस्मृतौ निवृत्तकर्मणो मोक्षोऽस्तीत्युच्यते। निवृत्तकर्मणश्च मोक्षहेतुत्वे फलान्तराभाव एवोपपत्तिरङ्गीकार्या। तथा च कर्माकरणस्यापि फलान्तराभावरूपोपपत्तिसाम्याद् आयासाभावरूपगुणवत्त्वाच्च कर्माकरणादेव मोक्षोऽस्तु। 'एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति' (ईश. १.२) इत्यादौ श्रुतः प्रत्यवायस्त्वमुमुक्षुविषयः सम्भवतीत्यत उच्यते- **न चेति** ॥ **संन्यसनात्** काम्यकर्माकरणात्। तेन निष्कामकर्मकरणमुपलक्ष्यते। निवृत्तकर्मकरणमात्रान्मोक्षं न प्राप्नोति । किन्तु तदापादितान्तःकरणशुद्धि-विषयवैराग्य-श्रवण-मनन-निदिध्यासन-ज्ञानद्वारैव। 'निवृत्तम्' इति स्मृतेरप्ययमेवाभिप्रायः । तथा च न तत्प्रतिबन्द्या कर्माकरणस्य मोक्षहेतुत्वं वक्तुमुचितमिति भावः। ननु यत्याश्रमो मोक्षहेतुत्वेन[२] श्रुत्यादिसिद्धः। तत्र चेयमेवोपपत्तिर्यत् 'तद्धर्माणां फलाभावः'। अतस्तत्साम्याद् अकरणेऽपि मोक्षो भवतीत्याशङ्कानिरासार्थं चोक्तम्- **न च संन्यसनादेवेति** ॥ यत्याश्रममात्रादित्यर्थः। यत्याश्रमेणापीश्वरे मनस्समाधानं भगवत्तोषश्चाऽपादनीय इत्येतद्द्वारद्वयेन तस्य मोक्षसाधनत्वं श्रुत्यादेरभिप्रेतम्। न फलान्तराभावहेतुना। येन तत्प्रतिबन्द्याऽपि कर्माकरणस्य मुक्तिहेतुत्वं शङ्क्येतेति ॥ ४ ॥

भगवद्गीता

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

भाष्यम्

न तु कर्माणि सर्वात्मना त्यक्तुं शक्यानीत्याह- **न हीति** ॥५॥

प्रमेयदीपिका

ज्ञानरहितात् कर्मत्यागरूपाद् यत्याश्रमात् सिद्धिं न समधिगच्छतीति किल

---

२. मोक्षसाधनत्वेन (पं.,अ.)

पूर्वमुक्तम्। तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां 'न हि कश्चित्' इत्युच्यत इति व्याख्यानम् असदिति भावेन श्लोकतात्पर्यमाह- न त्विति॥ न ह्यत्र ज्ञानस्यावश्यकत्वे किञ्चिदुच्यते। नापि यज्ञादिकर्माकरणस्यासम्भवोऽभिधीयते। येन प्रकृत-सङ्गतिः स्यात्। किन्तु शरीरयात्राद्यर्थानां कर्मणामपरिहार्यत्वम्। अतो नेदं व्याख्यानम्। अपि तर्हि 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' (सं.उ. २.२१) इति स्मृति-माश्रित्य यस्तृतीयः पक्षः, तमाशङ्क्य 'यज्ञार्थात्' इति स्मृतेरर्थसङ्कोचं वक्ष्यति। तत्र कुतः स्मृतेरर्थसङ्कोचः? इत्याकाङ्क्षा स्यात्। तामपाकर्तुम् उपोद्घातप्रक्रियान्यायेन[१] कर्मशब्दस्तावदसङ्कुचितार्थः परेणाप्यङ्गीकर्तुमशक्य इति प्रतिपादयितुं 'कर्माणि सर्वात्मना त्यक्तुं नैव शक्यानि' इत्यनेनाहेति भावः॥ ५॥

भावदीपिका

॥ **कर्मत्यागरूपादिति** ॥ यज्ञादिकर्मत्यागरूपादित्यर्थः। ज्ञानरहिताद् यज्ञादिकर्मत्यागरूपाद् यत्याश्रमात् सिद्धिं न समधिगच्छतीत्यत्र 'न हि' इत्ययं हेतुर्भवन् ज्ञानावश्यकत्वसाधक इति वक्तव्यम्। न ह्यत्र ज्ञानस्याऽवश्यकत्वे किञ्चिदुपपादकमुच्यते। अतो न प्रकृतसङ्गतिरित्याह- **न ह्यत्रेति** ॥ नन्वथापि यथाकथञ्चित् प्रकृतसङ्गतिरस्त्येव। तथा हि। यज्ञादिकर्मत्यागरूपाद् यत्याश्रमात् सिद्धिं न समधिगच्छतीति पूर्वमुक्तम्। तत् कुतः? इति शङ्कायां 'न हि' इत्यु-च्यते। **कश्चित्** पुमान् क्षणमपि **अकर्मकृद्** यज्ञादिकर्माकृत् न हि तिष्ठति। अतो यज्ञादिकर्माकरणम् असम्भावितम्। अतस्तत्परित्यागो न सम्भवति। अतस्तत्परित्यागरूपाद् यत्याश्रमात् सिद्धिं न समधिगच्छतीति प्रकृतसङ्गति-रस्त्येवेत्यत आह- **नापीति** ॥ तर्हि किं विधीयते इति पृच्छति- **किन्त्विति** ॥ उत्तरमाह- **शरीरेति** ॥ **अपरिहार्यत्वमिति** ॥ शरीरयात्रोपयुक्तकर्मपरित्याग-

---

१. उपोद्घातन्यायेन

रूपाद् यत्याश्रमात् सिद्धिं न समधिगच्छतीति यदि किल पूर्वमुक्तं स्यात्, तदैव शरीरयात्रोपयुक्तकर्माकरणस्यासम्भवप्रतिपादकतया 'न हि' इति श्लोकस्य प्रकृतसङ्गतिः स्यात्। न ह्येवं त्वया व्याख्यातम्। किन्तु यज्ञादिकर्मत्यागरूपादेवेति। अतो न कथमपि प्रकृतसङ्गतिरिति भावः ॥ **यस्तृतीयः पक्ष इति** ॥ ज्ञानं मोक्षसाधनं भवत्येव। किन्तु 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' (सं.उ. २.२१) इत्यादेः कर्माणि तत्प्रतिबन्धकानीति मत्वा कर्माणि त्यज्यन्त इति यः प्राग् विकल्पित इत्यर्थः। यद्यप्ययं द्वितीयपक्ष एव, तथाऽपि आद्येऽपि मोक्षस्य नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वमात्रमाश्रित्योच्यते, उत बीजाभावयुक्तिमाश्रित्य इति पक्षद्वयस्योक्तत्वात् तदभिप्रायेण द्वितीयस्यापि तृतीयत्वोक्तिरिति ध्येयम् ॥ **यज्ञार्थादिति स्मृतेरिति** ॥ 'यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः' (३.९) इति गीतावाक्येन 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इति स्मृतेरभगवदर्थकर्मणामेव बन्धकत्वम् इत्येवमर्थसङ्कोचं वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ **उपोद्घातप्रक्रियान्यायेनेति** ॥ 'चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते' इति न्यायेनेत्यर्थः। स्मृतेरर्थसङ्कोचोपयोगित्वेनेति यावत्। **कर्मशब्द इति** ॥ 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इति स्मृतिस्थः कर्मशब्द इत्यर्थः। परिस्पन्दमात्रस्य त्यक्तुमशक्यत्वेन सङ्कुचितार्थस्याऽवश्यकत्वादित्याशयः। 'नैव' इत्युक्त्या 'न तु' इत्यत्रत्यः तुशब्द 'एवार्थः' इत्युक्तं भवति। तथा च कर्माकरणान्मुक्तिरित्यसदिति हृदयं वक्तुमुत्तरश्लोक इति शेषः ॥ ५ ॥

भावरत्नकोशः

॥ इति व्याख्यानमसदिति ॥ कस्मात् पुनः कारणात् कर्मसन्न्यासादेव ज्ञानरहितात् सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां पुरुषो न समधिगच्छतीत्यत्र हेत्वाकाङ्क्षायामाहेति सङ्करव्याख्यानमित्यर्थः। कथमनेनापव्याख्याननिरसनम्? इत्यतो भाष्यभात्रं व्यञ्जयन्नाह- **न ह्यत्रेति ॥ अत्र** 'न हि कश्चित्' इति श्लोके। ज्ञानरहितात् कर्मत्यागरूपाद् यत्याश्रमान्न मोक्ष इत्यर्थे हेतुप्रतिपादनपरे 'न हि कश्चित्' इत्यत्र

किञ्चित् साधकं वक्तव्यम्। तथात्वे ज्ञानराहित्यरूपविशेषणविघटनाद् विशिष्टस्य कारणत्वाभावः सेत्स्यति । यज्ञादिरूपविहितकर्मत्यागासम्भवो वाऽत्राभिधातव्यः। तथात्वे विशेष्याभावसम्पादनेन विशिष्टस्य हेतुत्वं विहन्यते। तत्राऽद्यो न युक्तः। ज्ञानावश्यकतायां साधकोपन्यासानुपलम्भात्। न द्वितीयः। विहितत्यागस्य कार्यत्वानभिधानात् । येनान्यतराभिधानेन ज्ञानरहितकर्मत्यागस्य मोक्षहेतुप्रतिपादकतया[1] सङ्गतिः स्यादिति भावः। **अपरिहार्यत्वम्** 'अभिधीयते' इति वर्तते। **तृतीयः पक्ष इति ॥** यद्यपि, ''उत ज्ञानं मोक्षसाधनं भवत्येव। किन्तु 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' (सं.उ. २.२१) इत्यादेः कर्माणि तत्प्रतिबन्धकानीति मत्वा'' इति विकल्पितत्वाद् अयं द्वितीयपक्ष इव भाति। तथाऽप्याद्यपक्षस्य द्वेधा विकल्पितत्वात् तदपेक्षयाऽयं तृतीयतयोक्त इति स्वामिनः। **स्मृतेः** 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इति स्मृतिगतकर्मशब्दस्य । **वक्ष्यति** गीताकारः । **उपोद्घातः** प्रकृतिसिद्ध्यनुकूलार्थान्तरपरामर्शः । **परेणापि** कर्मत्यागरूपाद् यत्याश्रमान्नैष्कर्म्यमिति वदता पूर्वपक्षिणाऽपि॥ ५॥

भगवद्गीता

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारस्स उच्यते ॥ ६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽरभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

भाष्यम्

तथाऽपि शक्तितस्त्यागः कार्य इत्याह- **कर्मेन्द्रियाणीति ॥**

मन एव प्रयोजकमिति दर्शयितुमन्वयव्यतिरेकावाह- **मनसा**

---

१. मोक्षहेतुत्वे हेतुप्रतिपादकतया (अ.,पं.)

स्मरन् मनसा नियम्येति ॥ कर्मयोगं स्ववर्णाश्रमोचितम् । न तु गृहस्थकर्मैवेति नियमः । सन्न्यासादिविधानात् । सामान्यवचनाच्च ॥ ६-७ ॥

प्रमेयदीपिका

तथाऽपि 'कर्मेन्द्रियाणि' इत्यसङ्गतम् । तृतीयपक्षस्थेन मनसेन्द्रियार्थ-स्मरणस्यानुक्तत्वादित्यत आह- **तथाऽपीति ॥** यद्यपि शरीरयात्राद्यर्थानि कर्माणि त्यक्तुमशक्यानि । तथाऽपि **शक्तितः** शक्यत्वाद् यज्ञादिकर्मणां त्यागः कार्यः । एतदुक्तं भवति । 'नाशक्यविषये शास्त्रप्रवृत्तिः' इत्यतस्त-द्व्यतिरिक्तकर्मार्थः स्मृतौ कर्मशब्दो भविष्यतीति । एतच्छङ्कापरिहारः श्लोके न दृश्यते । द्वितीयश्लोकश्च व्यर्थ इत्यत आह- **मन एवेति ॥** मन एव बन्ध-मोक्षयोः प्रयोजकम् , न कर्मकरणाकरणे । अतस्तन्निग्रह एव कार्यो न कर्मत्याग इति ज्ञापयितुमित्यर्थः । अनिगृहीतत्वे मनसो बन्धापेक्षयाऽऽद्योऽन्वयः । द्वितीयो व्यतिरेकः । मोक्षापेक्षया तु व्यत्यास इति । एतेन स्मरणस्य मानसत्वा-व्यभिचारात् 'मनसा' इति व्यर्थमित्यपि परास्तम् । 'कर्मयोगेन योगिनाम्' (३.३) इत्यत्र कर्मयोगशब्दस्य गृहस्थादिकर्मविषयत्वेन प्रकृतत्वाद् अत्रापि तद्विषयत्वप्रतीतिः स्यात् । तन्निरासार्थमाह- **कर्मयोगमिति ॥ गृहस्थ-कर्मैव** वनस्थकर्मैव ब्रह्मचारिकर्मैवेति नियमो न विवक्षित इत्यर्थः । 'सन्न्या-सादि' इत्यादिपदेन यो नियम्यते तद्व्यतिरिक्तग्रहणम् । कर्मयोगशब्दस्य सामान्यवाचित्वाच्च । पूर्वं 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानाम्' (३.३) इति यत्याश्रम-कर्मणः पृथगुक्तत्वात् सामान्यशब्दोऽपि विशेषे व्यवस्थितः[१] । न चात्र तथाविधं किञ्चिदस्तीति भावः ॥ ६-७ ॥

---

१. व्यवस्थापितः (बे.)

भावदीपिका

॥ **अनुक्तत्वादिति** ॥ मोक्षप्रतिबन्धकत्वेनानुक्तत्वादित्यर्थः ॥ **नाशक्यविषय इति** ॥ 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' (सं.उ. २.२१) इति स्मृतेर्बन्धकत्वात् कर्माणि त्याज्यानीत्याशयः । तत्र शरीरमात्रोपयुक्तकर्मणां त्यक्तुमशक्यत्वात् तेषां च बन्धकत्वाभावाच्च तत्परित्यागार्थकत्वं 'कर्मणा बध्यते' (सं.उ. २.२१) इति शास्त्रस्य न वक्तुं युक्तम् । अशक्यविषये शास्त्रप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न ह्याकाशे मन्थनं शक्यविधानमिति भावः। **तद्व्यतिरिक्तकर्मार्थ इति** ॥ 'कर्मणा बध्यते' इति स्मार्तः कर्मशब्दः शरीरयात्रोपयुक्तकर्मभिन्नयज्ञादिकर्मपरो भविष्यति । तेषां बन्धकत्वे सुखेन त्यक्तुं शक्यत्वात् । अतो बन्धकयज्ञादिकर्माकरणान्मुक्तिर्भविष्यतीत्याशयः ॥ **न कर्मत्याग इति ज्ञापयितुमिति** ॥ तथा च यज्ञादिकर्मणां प्रतिबन्धकत्वेन तत्त्यागेऽपि मनोव्यापारस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेन तदभावस्याप्राप्तत्वादित्याशयः । भाष्ये- इत्याहेति ॥ इति शङ्कायाम् आहेत्यर्थः । **अनिगृहीतत्व इति** ॥ 'मनोऽनिगृहीतं चेद् बन्धः' इति बन्धापेक्षया 'कर्मेन्द्रियाणि' इत्याद्यश्लोकोऽन्वयपरः । तत्र च मिथ्याचारो बन्धवानिति व्याख्येयम् । 'मनो निगृहीतं चेद् बन्धाभावः' इति बन्धापेक्षया 'यस्तु' इति द्वितीयश्लोको व्यतिरेकपरः । तत्र च 'विशिष्यते' बन्धाभाववानिति व्याख्येयम् ॥ **मोक्षापेक्षया त्विति** ॥ मनो निगृहीतं चेन्मोक्ष इति मोक्षापेक्षया 'यस्तु' इति द्वितीयश्लोकोऽन्वयपरः । तत्र च 'विशिष्यते' मुक्तो भवतीत्यर्थः । मनोऽनिगृहीतं चेन्मोक्षाभाव इति मोक्षापेक्षया 'कर्मेन्द्रियाणि' इत्याद्यश्लोको व्यतिरेकपरः । तत्र न मिथ्याचारपदं मोक्षाभावपरं द्रष्टव्यम् इति व्यत्यास इत्यर्थः। **एतेनेति** ॥ 'मनोऽनिगृहीतं चेद् बन्धः' इति बन्धापेक्षयाऽन्वयपरत्वेन 'मनोऽनिगृहीतं चेन्मोक्षाभावः' इति मोक्षापेक्षया च व्यतिरेककथनपरत्वेनेत्यर्थः । 'मनसा स्मरन्' इत्यस्य मनसः स्मरणं प्रति कारणत्वोक्तौ न तात्पर्यम् । येन 'मानसप्रत्यक्षजा स्मृतिः' इति वचनेन स्मरणस्य मानसत्वाव्यभिचाराद् 'मनसा'

इत्यस्य वैयर्थ्यशङ्का स्यात्। न चैवम्। किन्तु उक्तरीत्या बन्धमोक्षापेक्षयाऽन्वय-व्यतिरेककथनाय मनसो निगृहीतत्व एवेति नोक्तदोष इति भाव:।

ननु 'कर्मयोगेन' इति गृहस्थाद्याश्रमत्रयविहितकर्मण: प्रकृतत्वात् 'न तु गृहस्थाद्याश्रमकर्मैव' इति वक्तव्यम्, इत्यत एतदुपलक्षणपरमिति भावेनाऽह- **वनस्थकर्मैवेत्यादि** ॥ यदि गृहस्थाद्याश्रमत्रयविहितं कर्मयोगशब्दार्थो नेति नियम्यते तदा सन्न्यासविधानादित्येव वक्तव्यम्। सन्न्यासादीत्यादिपदं व्यर्थम्। तेन गृहस्थादिकर्मणोऽपि प्राप्त्या विरुद्धत्वापत्तेरित्यत आह- **सन्न्यासादीत्यादिपदेन यो नियम्यत इति** ॥ यदा गृहस्थकर्मैवेति नियम्यते तदा संन्यासस्य, आदिपदेन वनस्थत्वब्रह्मचर्ययो:। यदा न तु वनस्थकर्मैवेति नियम्यते तदा संन्यासस्य, आदिपदेन गार्हस्थ्यब्रह्मचर्ययो:। यदा न तु ब्रह्मचारिकर्मैवेति नियम्यते तदा संन्यासस्य, आदिपदेन गार्हस्थ्यवनस्थत्वयोर्ग्रहणमित्यर्थ:। कर्मयोगशब्द: स्ववर्णाश्रमोचितकर्मपरत्वेनैव व्याख्येय:, न तु गृहस्थकर्मरूपविशेषपरत्वेन। कुत इत्यत आह- **कर्मयोगशब्दस्येति** ॥ नन्वेवं कर्मयोगशब्दस्य सामान्यशब्दत्वेन स्ववर्णाश्रमोचितकर्मपरतया व्याख्याने पूर्वं 'कर्मयोगेन योगिनाम्' (३.३) इत्यत्र कथं गृहस्थकर्मपरतया व्याख्यात इत्यत आह- **पूर्वमिति** ॥ ६-७॥

भावरत्नकोशः

तथाऽपि 'न हि कश्चित्' इत्यस्य शरीरयात्राद्यर्थककर्मत्यागायोगप्रतिपादकतया सर्वकर्मत्यागासम्भवेऽपि। असङ्गतिमुपपादयति- तृतीयेति ॥ 'कर्मणा बध्यते जन्तु:' (सं.उ. २.२१) इति [1]स्मृतिमाश्रित्य यस्तृतीय: पक्ष: चोदित: तत्स्थेन। मन:कारणकेन्द्रियार्थस्मरणस्य मोक्षप्रतिबन्धकताया अनुक्तत्वात् 'कर्मेन्द्रियाणि' इति पद्यं न सङ्गतमित्यर्थ:। प्रतियोगि[2] दर्शयन् 'तथाऽपि' इत्येतदर्थमाह- यद्यपीति ॥ शक्तित इत्यस्यार्थ:- **शक्यत्वादिति ॥**

१. श्रुतिम् (प्र.)　　२. प्रतियोगिनम् (अ.)

शक्यत्वघटनायोक्तम्- **यज्ञादीति** ॥ अनेन त्यागार्हकर्मपरः स्मृतौ कर्मशब्द इत्यत्र किं नियामकमुक्तम्? इत्यत आह- **एतदुक्तमिति** ॥ 'प्रयोजकम्' इत्युक्ते 'कस्य' इति न ज्ञायते । अतः प्रयोज्यं संयोजयति- **बन्धमोक्षयोरिति** ॥ **न कर्मत्याग इति ज्ञापयितुमिति** । तथा च 'एतदुक्तं भवति' इति कृतशङ्कापरिहारः श्लोकारूढः कृत इति भावः ।

'अन्वयव्यतिरेकौ' इति भाष्ये 'मन एव' इति प्रकृतत्वान्मनस एवेति वक्तव्यम् । तन्न युज्यते । [1]बन्धे मोक्षे च मनसः कारणीभूतस्यावर्जनीयतया व्यतिरेकसम्पादनासम्भवाद् इत्याशङ्क्य विशिष्टस्य मनसोऽन्वयो विशिष्टस्य मनसो व्यतिरेकः । विशेषणं च निगृहीतत्वमनिगृहीतत्वं च । [2]तत्र 'अनिगृहीतत्वविशिष्टे मनसि सति बन्धः', 'अनिगृहीतत्वविशिष्टमनसोऽभावे बन्धाभावः' 'निगृहीतत्वविशिष्टे मनसि सति मोक्षः', 'निगृहीतत्वविशिष्टमनसोऽभावे मोक्षाभावः' इति मनसो बन्धमोक्षौ प्रत्यन्वयव्यतिरेकौ वक्तुं श्लोकद्वयम् । तत्रापि 'कर्मेन्द्रियाणि' इत्याद्यः श्लोको बन्धं प्रत्युक्तान्वयप्रदर्शनाय प्रवृत्तः । 'यस्त्विन्द्रियाणि' इति द्वितीय उक्तव्यतिरेकप्रदर्शनाय । एवमन्वयव्यतिरेकौ बन्धं प्रति । मोक्षं प्रति तु 'निगृहीतमनसः सत्त्वे मोक्षः' इत्यन्वयप्रदर्शको द्वितीयः । 'निगृहीतमनसोऽसद्भावे मोक्षाभावः' इति व्यतिरेकप्रदर्शक आद्यः श्लोकः । प्रथमे श्लोके 'मिथ्याचारः' इति बन्धस्य, द्वितीये 'स विशिष्यते' इति मोक्षस्य चाभिधानात् । तथा चोक्तशङ्कानिरासो द्वितीयश्लोकावैयर्थ्यं चेति भावः ॥ **एतेनेति** ॥ मनसो बन्धप्रयोजकत्वप्रदर्शनार्थं मनोग्रहणस्याऽवश्यकत्वेनेत्यर्थः ॥ **इत्यपीति** ॥ न केवलमेतच्छङ्कापरिहारः श्लोके न दृश्यत इति चोद्यं, द्वितीयश्लोकश्च व्यर्थ इति चोद्यं च, 'मन एव' इत्यादिभाष्येण परिहृतम् । किन्तु गीतायाम्- 'मनसा' इति व्यर्थम् इत्यपि चोद्यं परिहृतमित्यर्थः । 'गृहस्थकर्मैव इति नियमः' इति भाष्य इतिशब्द आद्यर्थ इति भावेन तद् व्याचष्टे- **गृहस्थकर्मैव वनस्थकर्मैवेति** ॥

---

१. बन्धमोक्षे च (प्र.पं.) २. ततः (अ.)

राघवेन्द्रतीर्थीयम्-भाष्यमुपलक्षणं मत्वाऽऽह-**गृहस्थकर्मैवेत्यादि** ॥ 'कर्मयोगेन योगिनाम्' इत्याश्रमत्रयविहितकर्मणामपि प्रकृतत्वाद् एवं व्याख्या कार्येति भावः।

कुत इत्यतः 'सन्न्यासादि' इत्यादिभाष्यम्। तत्राऽदिपदार्थमाह- **आदीति** ॥ **नियम्यते** गृहस्थेनैवेदं कर्तव्यम्, वनस्थेनैवेदं कर्तव्यम्, ब्रह्मचारिणैवेदं कर्तव्यमिति यद्यन्नियम्यते तद्व्यतिरिक्तं कर्म सर्वं गृह्यते इत्यर्थः। 'सामान्य' इत्यतः पूर्वमध्याहार्यमाह- **कर्मयोगशब्दस्येति** ॥ **सामान्यवाचित्वाच्चेति** ॥ सामान्यतः सर्वाश्रमकर्मवाचित्वाच्चेत्यर्थः। नन्वेवं सति 'कर्मयोगेन योगिनाम्' इत्यत्र कथं कर्मयोगशब्दस्य गृहस्थादिकर्ममात्रवाचित्वमिष्यते? इत्यत आह- **पूर्वमिति** ॥ **सामान्यशब्दोऽपि** कर्मयोगसामान्यवाचकशब्दोऽपि । **विशेषे** गृहस्थादि-कर्ममात्रे। **तथाविधं** विशेषव्यवस्थापकम्। नियामकमित्यर्थः ॥ ६-७॥

भगवद्गीता

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

भाष्यम्

अतो नियतं स्ववर्णाश्रमोचितं कर्म कुरु ॥ ८ ॥

प्रमेयदीपिका

उत्तरश्लोकपर्यालोचनया चैवमेवेति भावेन सङ्गतिं सूचयन् व्याचष्टे- **अत इति** ॥ अतश्शब्दपरामर्श्यं 'कर्म ज्यायः' इत्यादिनैवोच्यते ॥ ८ ॥

भावदीपिका

॥ उत्तरश्लोकेति ॥ तत्र नियतपदसद्भावादित्यर्थः ॥ एवमेवेति ॥ कर्मयोग-

शब्द उक्तार्थ एवेत्यर्थः ।। **सङ्गतिं सूचयन्निति** ।। अतःशब्देनेत्यर्थः । अतः-शब्दपरामृश्यं किमित्यत आह- **अतःशब्देति** ।। यतः कारणाद् अकर्मणः सकाशात् **कर्म** स्ववर्णाश्रमोचितकर्मकरणमेव ज्यायः, अतो नियतं कर्म कुर्विं-त्यर्थः ।। **उच्यत इति** ।। गीताकारेण विव्रियत इत्यर्थः ।। ८ ।।

भावरत्नकोशः

एवमेव कर्मयोगशब्दस्य स्ववर्णाश्रमोचितकर्मपरत्वमेव। अतःशब्दप्रयोगो भाष्ये कृतः । तत्तात्पर्यमाह- **सङ्गतिमिति** ।। भाष्यं घटयितुमाह- **अतः-शब्देति** ।। तथा च प्रागुपपादितकर्मकरणावश्यकत्वं[1] स्यादिति हेतूकरणाद् हेतु-हेतुमद्भावलक्षणा सङ्गतिरिति सूचयितुम् 'अतः' इति भाषितमिति भावः । **उच्यते** [2]विव्रियते।

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **उच्यत इति** ।। गीतायामुच्यत इत्यर्थः । अतो न व्याख्यायत इत्येवकारार्थः ।। ८ ।।

भगवद्गीता

यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ।। ९ ।।

भाष्यम्

'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इति कर्म बन्धकं स्मृतमित्यत आह- **यज्ञार्थादिति** ।। कर्म बन्धनं यस्य लोकस्य स **कर्मबन्धनः** । **यज्ञो** विष्णुः । यज्ञार्थं सङ्गरहितं कर्म न बन्धकमित्यर्थः । **'मुक्तसङ्गः'** इति विशेषणात् । 'कामान् यः कामयते' (मुं. ४-१-२) इति श्रुतेश्च। 'अनिष्टमिष्टम्' (१८.१२) इति वक्ष्यमाणत्वाच्च। 'एतान्यपि

---

१. कर्मकरणावश्यकत्वस्य 'अतः' इति हेतूकरणात् (पं.अ.)　२. विधीयते (अ.)

तु कर्माणि' (१८.६) इति च। 'तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात्' (बृ.१-५-२) इति च। विशेषवचनत्वे समेऽपि विशेषणं परिशिष्यते ॥९॥

प्रमेयदीपिका

इदानीं तृतीयपक्षमाशङ्क्य तत्परिहाराय श्लोकमवतारयति- **कर्मणेति** ॥ **बन्धकं** मोक्षस्य प्रतिबन्धकम्। 'अतो न करोमि' इति शेषः। तत्पुरुषत्वभ्रान्ति-निरासायाह- **कर्मेति** ॥ तत्पुरुषत्वेऽसङ्गतिः स्यादिति भावः। यज्ञशब्दस्य यागार्थत्वप्रतीतिम् अपाकर्तुमाह- **यज्ञ इति** ॥ अवैष्णवयागस्यापि बन्धक-त्वादिति भावः। 'तदर्थम्' इत्युत्तरवाक्यस्यासङ्गतिपरिहारायार्थात् सिद्धं पूर्ववाक्यार्थमाह- **यज्ञार्थमिति** ॥ 'सङ्गरहितम्' इत्यनुक्तं कस्मादुक्तम्? इत्यत आह- **मुक्तेति** ॥ **इष्टियाजुकः** फलेच्छया यष्टा।

ननु 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इत्यपि विशेषवचनम्। अविद्यादीनामनेकेषां बन्धकत्वेनाविद्यादिभिरिति सामान्यस्यानुपात्तत्वात्। गीतावाक्यं 'न कर्म बन्धकम्' इतीदमपि विशेषवचनम्। तत् कथं तत्परिहारायावतार्य व्याख्यात-मित्यत आह- **विशेषेति** ॥ यद्यप्युक्तविधया द्वयोर्विशेषवचनत्वं समम्। तथाऽपि गीतावाक्ये 'यज्ञार्थात्' इत्यादिविशेषणमतिरिच्यते। अतस्तदपेक्षया तत् सामान्यवचनमेव। अतो युक्तमेतद् व्याख्यानमिति भावः।

अयमत्र प्रत्युत्तरक्रमः। 'कर्मणा बध्यते' इति वाक्यमाश्रित्य न युद्धादि-कर्मत्यागः कार्यः। तस्यावैष्णवकाम्यकर्मविषयत्वात्। कुतः सङ्कोच इति चेत्। परेणापि परिस्पन्दमात्रस्य त्यक्तुमशक्यत्वेनासङ्कुचितार्थतायाः स्वीकर्तु-मशक्यत्वात्। तर्ह्यत एव बाधकाच्छरीरयात्रार्थकर्मव्यतिरिक्तविषयत्वं कल्प्यत इति चेन्न। वैयर्थ्यात्। एवमपि मनोव्यापारस्यात्यक्तत्वेन[1] प्रतिबन्धकाभावो

---

१. अल्पकत्वेन (बे.)

न सिद्ध्यति। तस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रयोजकत्वावधारणात्। बाधकात् सङ्कोचमङ्गीकुर्वतां चायमपि सङ्कोचोऽङ्गीकार्यः। विधानसामर्थ्याद् युद्धादीनामपि तत्तद्वर्णाश्रमोचितत्वात्। न च विधानस्यामुमुक्षुविषयत्वम्। कल्पकाभावात्। न चेदमेव वाक्यं कल्पकम्। तस्यावैष्णवत्वादि[1]धर्मत्यागेन चरितार्थत्वात्।धर्मिपरित्यागाद् धर्ममात्रपरित्यागस्य ज्यायस्त्वात्। अतो न कर्मस्वरूपं त्याज्यमिति॥ ९॥

भावदीपिका

॥ **तत्पुरुषत्वेति**॥ 'कर्मणो बन्धनः' इति षष्ठीतत्पुरुषत्वेत्यर्थः। बन्धनशब्दस्य नपुंसकत्वेन बहुव्रीहीतरसमासकरणे पुंलिङ्गायोगाद् **भ्रान्तीत्युक्तम्**॥ मूले- **यज्ञो विष्णुरिति**॥ 'यज्ञो विष्णुर्देवता' इति श्रुतेः, 'यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा'[2] इति स्मृतेश्चेति भावः। ननु सङ्गरहितस्य कर्मणोऽबन्धकत्वं युक्तम्। काम्यकर्मणो बन्धकत्वात्। यज्ञशब्दोक्तविष्ण्वर्थस्य कर्मणोऽबन्धकत्वं कथम्? अवैष्णवकर्मणो बन्धकत्वादर्शनादित्यत आह- **अवैष्णवयागस्यापीति**॥ न केवलं काम्यकर्मण एवेत्यपेरर्थः। **बन्धकत्वात्** बन्धकत्वावगमात्॥ **असङ्गतीति**॥ यज्ञार्थकर्मणोऽबन्धकत्वाद् यज्ञार्थं कर्म कुर्वित्येव वचनं सङ्गतम्। न तु यज्ञार्थकर्मान्यकर्मणो बन्धकत्वाद् यज्ञार्थं कर्म समाचरेति वचनम्। तयोः साध्यसाधनभावाभावेनासङ्गतत्वादित्यर्थः॥ **अर्थात् सिद्धमिति**॥ यज्ञार्थादन्यत् कर्म बन्धकमित्युक्ते यज्ञार्थं कर्म न बन्धकमित्यर्थात् सिद्धमित्यर्थः॥ **अनुक्तमिति**॥ प्रथमवाक्यार्थकथनावसरे 'यज्ञार्थं कर्म न बन्धकम्' इत्येव वाच्यम्। पूर्वार्धे तावत एव सत्त्वात्, न तु सङ्गरहितमिति। पूर्वार्धेऽनुक्तत्वादित्यर्थः। एषणमिष्टिरिच्छा। सा च प्रकरणात फलविषयिणी ग्राह्येत्याशयेनेष्टिशब्दार्थ उक्तः- **फलेच्छयेति**॥

१. अवैष्णवादिधर्म (बे.) २. विष्णुसहस्रनाम श्लो. १०४

यजनशीलो याजुक इति पदार्थमभिप्रेत्य यष्टेत्युक्तम्। तदुपपादयति- **अविद्यादीनामिति** ॥ आदि-पदेन कामादीनां ग्रहणम् ॥ **अनुपात्तत्वादिति** ॥ 'कर्मणा बध्यते' (सं.उ. २.२१) इति स्मृतौ 'कर्मणा' इत्यनुक्त्वा 'अविद्यादिभिः' इति सामान्यतो नोक्तमिति भावः। **कर्मेति** ॥ यज्ञार्थं कर्म न बन्धकमित्यर्थकं 'यज्ञार्थात्' इतीदं गीतावाक्यमपीत्यन्वयः ॥ **तत्परिहारायेति** ॥ 'कर्मणा बध्यते' इति स्मृतिविरोध-परिहारायेत्यर्थः । तथा च स्मृति-गीतावाक्ययोरुभयोरपि विशेषवचनत्वाविशेषात् स्मृत्यैव गीतावाक्यस्य बाधः किं न स्यादित्यभिप्रायः। **द्वयोः** स्मृति-गीता-वाक्ययोः। 'इत्यादि' इत्यादिपदेन 'मुक्तसङ्गः' इति विशेषणसङ्ग्रहः॥ **तदपेक्षया तदिति** ॥ गीतावाक्यापेक्षया स्मृतिवाक्यमित्यर्थः। तथा च स्मृतेरेव गीतोक्तरीत्या सङ्कोच इति भावः।

॥ **तस्येति** ॥ तथा च सङ्कोच इति भावः। **असङ्कुचितार्थतायाः** 'स्मार्तकर्मशब्दस्य' इति शेषः। वैयर्थ्यमेवोपपादयति- **एवमपीति** ॥ 'कर्मणा' इति स्मृतेः शरीरयात्रार्थककर्मव्यतिरिक्तयजनादिकर्मविषयत्वं प्रकल्प्य तत्त्यागेऽपीत्यर्थः ॥ **मनोव्यापारस्येति** ॥ 'बन्धापादकत्वेन मोक्षप्रतिबन्धकस्य' इति वाक्यशेषः। **तस्यैवेति** ॥ मनोव्यापारस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां बन्धप्रयोजकत्वेन मोक्षप्रतिबन्धकत्वावधारणात्। 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः' इति वचनादित्यर्थः। ननु परिस्पन्दमात्रस्य त्यक्तुमशक्यत्वरूपाद् बाधकात् 'कर्मणा' इति स्मृतेः शरीरयात्रार्थकर्मव्यतिरिक्तकर्मविषयत्वमङ्गीक्रियत इत्यत आह - **बाधकादिति** ॥ **अयमपि सङ्कोच इति** ॥ वैष्णवनिष्कामकर्मव्यतिरिक्तावैष्णवकाम्यकर्मविषयत्वेनापि सङ्कोचोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः। कुत इत्यत आह- **विधानेति** ॥ 'तस्माद् युध्यस्व भारत' (२.१८) इत्यादिविधानसामर्थ्याद् युद्धादिकर्मणामपि तत्तद्वर्णाश्रमोचितत्वेन निष्कामतया विष्णुप्रीत्यर्थमवश्यं कर्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ **अमुमुक्ष्विति** ॥ मोक्षेच्छूनां च सर्वमपि युद्धादिकं कर्म त्याज्यमेवेति भावः ॥ **इदमे-**

वेति ॥ युद्धादिकर्मणां बन्धकत्वप्रतिपादकं 'कर्मणा' इति वाक्यमेवेत्यर्थः । तथा च बन्धकानि कर्माणि कथं मुमुक्षुः कुर्यादिति भावः । 'तस्य' इत्यनन्तरं 'क्रियमाणे कर्मणि' इति शेषः । ननु भवद्भिः कर्मणि अवैष्णवत्व-काम्यत्वरूपधर्मयोः परित्याग उच्यते । मया तु धर्मिभूतकर्मण एव, इति साम्यमेवेत्यत आह- **धर्मीति** ॥ ९ ॥

भावरत्नकोशः

'कर्मणा बध्यते जन्तुः' (सं.उ. २.२१) इति **स्मृतिमाश्रित्य यस्तृतीयः** पक्षस्तमाशङ्क्य 'यज्ञार्थात्' इति स्मृतेरर्थसङ्कोचं वक्ष्यतीत्युक्तम् । तदाह- **इदानीमिति ॥** कर्मणो बन्धकत्वाभिधानं प्रकृतासङ्गतमित्यतो बन्धकशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह- **मोक्षस्य प्रतिबन्धकमिति ॥**

उमर्जीयम्- कर्माकरणमेव मोक्षहेतुरित्याद्यपेक्षया यो द्वितीयकल्पस्तेन गतार्थत्वनिरासायाह- **मोक्षस्य प्रतिबन्धकमिति ॥**

न करोमि कर्माणि ॥ तत्पुरुषत्वेति ॥ 'कर्मणो बन्धनः कर्मबन्धनः' इति तत्पुरुषत्वभ्रान्तीत्यर्थः । यद्यपि 'बन्धनः' इति शब्दस्य पुंलिङ्गतया तत्पुरुषत्वभ्रमः सम्भवति । तथाऽपि 'कोऽसावनुमानो नाम' (व्या.म.भा.) इत्यादिप्रयोगादत्रापि तथा स्यादिति युक्त्याभासेन सम्भवत्येव भ्रान्तिरिति (ज) हृदयम् ॥ **असङ्गतिरिति** ॥ लोकोऽयं कर्मणां बन्धन इति विग्रहे तत्पुरुषसमासपक्षे कर्मणो मोक्षप्रतिबन्धकत्वपक्षे उत्तरानभिधानाद्, अनुपयुक्ताभिधानाच्चासङ्गतिः स्यादित्यर्थः ॥ **यागार्थत्वेति** ॥ 'यज्ञस्सवोऽध्वरो यागः' (अमर) इत्यभिधानादिति भावः । प्रसिद्धार्थत्यागे किं नियामकम्? इत्यत आह- **अवैष्णवयागस्यापीति ॥** यज्ञलक्षणकर्मणोऽन्यकर्मण एव बन्धकत्वाभिधानमयुक्तम् । यज्ञस्यापि विष्णुप्रीत्यनुद्देश्यकस्य 'ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' (९.२१) इति बन्धकत्वाभिधानाद्, गीतायां यज्ञशब्दोऽन्यपर एवेति स्वीकार्ये 'यज्ञो विष्णुः' इति श्रुतिप्रसिद्ध्या विष्णुपर

इत्यभ्युपगम एव न्याय्य इति भावः ॥ **तदर्थमित्युत्तरवाक्यस्येति** ॥ 'तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर' (३.९) इत्युत्तरगीतावाक्यस्येत्यर्थः । **असङ्गतीति** ॥ यज्ञार्थान्यकर्मणो बन्धकत्वात् कर्म कुर्वित्युक्तावसङ्गतिः स्यादिति तत्परिहारायेत्यर्थः ।

भावबोधः- असङ्गतिपरिहारायेति ॥ यज्ञार्थान्यकर्मबन्धकत्वस्य यज्ञार्थकर्मसमाचरणेन सह साध्यसाधनभावाभावेनासङ्गतिपरिहारायेत्यर्थः ।

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- असङ्गतिपरिहारायेति ॥ यज्ञार्थकर्मतोऽन्यकर्मणो बन्धकत्वे पूर्वार्धेनोक्ते सत्युत्तरार्धे 'यज्ञार्थकर्मान्यकर्म न कार्यम्' इत्युक्तिरेव सङ्गता । न 'कर्म समाचर' इत्युक्तिः । एवमुक्तौ तु 'यज्ञार्थं कर्म निबन्धकम्' इत्येव पूर्वार्धोक्तिः सङ्गतेति हेतोरसङ्गतिपरिहारायेत्यर्थः ।

॥ **अर्थादिति** ॥ 'यज्ञार्थादन्यत्कर्म बन्धकम्' इत्युक्तावर्थापत्तेर्यज्ञार्थं कर्म न बन्धकमित्यर्थः । मुक्तसङ्गः फलस्नेहरहित इति कौन्तेयस्य विशेषणात्, 'कामान् यः कामयते' इति श्रुतौ 'स कामभिर्जायते तत्रतत्र' (आथ. ४.१.२) इति काम्यकर्मणो बन्धकत्वश्रवणात्, 'अनिष्टमिष्टम्' (१८.१२) इत्येतद्वाक्यशेषे 'भवति अत्यागिनां पुंसां न तु सन्न्यासिनाम्' इति सङ्गनिषेधाभिप्रायस्य वक्ष्यमाणश्लोकतोऽवगमात्, 'एतान्यपि तु कर्माणि' (१८.६) इत्यत्र सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय कर्माणि कर्तव्यानीति सङ्गराहित्यस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेति भाष्यार्थः । 'इष्टियाजुकः' इत्यत्र यजतेर्भावे क्तिनि सम्प्रसारणे 'यजनेन याजकः' इत्यर्थो भवति । स च न युज्यते । प्रकृतार्थासङ्गतेरित्यत आह- **फलेच्छयेति** ॥ इषु= इच्छायामिति धातोः क्तिनि इष्टिः इच्छा, योग्यतया फलस्य सम्बन्धः । यजतेश्च बाहुलकात् उकञ्प्रत्यये, याजकशब्द एव पृषोदरादिभावेनाकारस्योकारे विकारे वा 'याजुकः' इति रूपम् । 'इष्ट्या याजुक इष्टियाजुकः' इति समासे च प्रकृतार्थसिद्धिरिति भावः । तथाच **प्राचीनटीका**- 'फलेच्छया न यजेदित्यर्थः' इति ।

विशेषवचनत्वमुपपादयति- **अविद्यादीनामिति** ॥

'प्रकृतिं स्वात्मसंश्लिष्टां गुणान् सत्त्वादिकानपि।
कर्माणि[1] सूक्ष्मदेहं च .... ॥'

इत्यादाववियागुणत्रयादेरपि बन्धकत्वावेदनेनेत्यर्थः । 'यज्ञार्थात्' इति पूर्वार्धतात्पर्यमनुवदति- **गीतेति** ॥ 'कर्म न बन्धकमितीदमपि गीतावाक्यम्' इत्यन्वयः । भाष्यस्थम् अपिपदं विशेषणपदं च विवृणोति- **यद्यपीत्यादि** ॥ **इत्यादिविशेषणमिति** ॥ 'मुक्तसङ्गः' इति कर्तृविशेषणस्यापि परम्परया कर्मविशेषणत्वं वक्तव्यमिति भावनाऽदिपदं प्रयुक्तम् । अत एव भाष्ये 'सङ्गरहितम्' इति कर्मैव विशेषितम् । 'कर्माहङ्कारफलकामनापरित्यागो मुक्तसङ्गशब्दार्थः' इति **प्राचीनटीका** । **एतद्व्याख्यानम्** 'अवैष्णवकर्मणो बन्धकत्वं नान्यस्य' इत्येतद्व्याख्यानम् ।

'न हि कश्चित्' (३.५) इत्यादिचतुःश्लोक्या 'यज्ञार्थात्' इत्येतदुपोद्घातत्वमुक्तं व्यक्तीकर्तुमाह- **अयमत्रेति** ॥ 'यज्ञार्थात् कर्मणः' इत्यादेस्तात्पर्यम्- **'कर्मणा बध्यत इति' इति** ॥ **सङ्कोचः** कर्मशब्दस्य सर्वविषयस्यावैष्णवकर्मार्थत्वमिति सङ्कोचः कुतो हेतोरित्यर्थः । 'न हि कश्चित्' इत्यस्य तात्पर्यम्- **परेणापीति** ॥ **व्यतिरिक्तविषयत्वं** व्यतिरिक्तकर्मविषयत्वम् । **कल्प्यते** 'कर्मणा बध्यते' इत्यत्र 'कर्मशब्दस्य' इति योज्यम् । **वैयर्थ्यात्** शरीरयात्रार्थकर्मव्यतिरिक्तकर्मणां बन्धकत्वं वदत् 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इति वचनं मोक्षरूपमर्थं प्रयोजनं नाऽवहतीति भावः । वैयर्थ्यमुपपादयति- **एवमपीति** ॥ स्मृत्युक्तकर्मशब्दस्य देहयात्रार्थकर्मान्यकर्मपरत्वेऽपीत्यर्थः । **प्रतिबन्धकाभावः** मोक्षप्रतिबन्धकाभावः । **तस्यैव** मनोव्यापारस्यैव । अनेन 'कर्मेन्द्रियाणि' इत्यादिश्लोकद्वयतात्पर्यमुक्तं भवति । कुत इत्यतो 'नियतम्' इति श्लोकभावमाह- **विधानेति** ॥ **उचितत्वादिति** ॥ नियतम् इत्यस्य तत्तद्वर्णाश्रमोचितत्वेन विहितार्थत्वादिति भावः । **इदमेव** 'कर्मणा बध्यते' इति स्मृतिवाक्यमेव । 'अवैष्णवत्वादि' इत्यत्राऽदिशब्देन ससङ्गत्वं

१. कर्मादि (अ.)

ग्राह्यम् ॥ **धर्ममात्रेति** ॥ अवैष्णवत्व-फलस्नेहरूपधर्ममात्रेत्यर्थः । 'त्याज्यमिति' इत्यत्रेतिशब्दस्य 'अयमत्र' इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ९ ॥

गीताक्षरार्थः- 'न हि कश्चित्' इत्यादिपञ्चश्लोक्यक्षरार्थस्तु- 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इति स्मृतिमाश्रित्य यश्चोदितस्तृतीयः पक्षस्तमाशङ्क्य 'यज्ञार्थात्' इत्यत्रोक्तस्मृतिगतकर्मशब्दस्य अभागवतकर्मपरत्वेनार्थसङ्कोचो वक्ष्यते। [1]तत्र कुतः स्मृतेरर्थसङ्कोच इत्याकाङ्क्षा स्यात्। तामपाकर्तुम् उपोद्धातन्यायेन कर्मशब्दस्तावदसङ्कुचितार्थः परेणाप्यङ्गीकर्तुमशक्य इति प्रतिपादयितुं शरीरयात्राद्यर्थकर्मणां सर्वात्मना त्यक्तुमशक्यत्वमुच्यते- **न हि कश्चिदिति** ॥ **जातु** कदाचित् कस्यामप्यवस्थायां **क्षणमपि** कालं *'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे'* द्वितीया। क्षणेऽपि। **कश्चिदपि** ज्ञोऽज्ञो वा **अकर्मकृत्** कर्माण्यकुर्वाणो न तिष्ठति। कुतः? **हि** यस्मात्, **अवशः** विष्णुवशः अस्वतन्त्र एव **सर्वः** प्राणी **प्रकृतिजैः** *'सप्तम्यां जनेर्डः'* प्रकृतौ जातैः सत्त्वरजस्तमोलक्षणैर्**गुणैः कर्म** द्वितीयान्तम् । **कार्यते** अत इति ॥ ५ ॥

ननु यद्यपि शरीरयात्राद्यर्थानि कर्माणि त्यक्तुमशक्यानि। तथाऽपि शक्यत्वाद् यज्ञादिकर्मणां त्यागः कार्यः । [2]तथा च तद्व्यतिरिक्तकर्मार्थः स्मृतौ कर्मशब्दो भविष्यतीत्याशङ्कायां मन एव सविशेषणं बन्धमोक्षयोः प्रयोजकम् । न कर्मकरणाकरणे। अतस्तन्निग्रह एव कार्यो न कर्मत्याग इति ज्ञापयितुं अनिगृहीतमनसो बन्धहेतुत्वम्, तदभावे तदभावः। तस्यैव निगृहीतत्वे मोक्षहेतुत्वम्। तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकावुच्येते- **कर्मेन्द्रियाणीति** द्वाभ्याम्। **कर्मेन्द्रियाणि** वाक्-पाणि-पाद-पायु-उपस्थानि । उपलक्षणम् । ज्ञानेन्द्रियाणि च **संयम्य** स्वविषयेभ्यः समाहृत्य **इन्द्रियार्थान्** रूपादीन् **मनसा** संस्मरन् **य आस्ते स विमूढात्मा** विमूढान्तःकरणः **मिथ्याचारः** डाम्भिक उच्यते । मनस एव

१. तत्कुतः (अ.)

२. ततश्च (अ.,पं.)

प्रधानतया तन्निग्रहाभावे कृतोऽपीतरेन्द्रियनिग्रहो न पुरुषार्थोपयोगीति भावः ॥ ६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि चक्षुरादिबुद्धीन्द्रियाणि विषयेभ्यो **मनसा नियम्य असक्तः** फलेच्छारहितः सन् **कर्मेन्द्रियैः** वागादिभिः **कर्मयोगं** स्ववर्णाश्रमोचितत्वेन विहितं कर्मरूपं ज्ञानोपायम् **आरभते** करोति। **स विशिष्यते** उक्तमिथ्याचारादतिशयितो भवति ॥ ७ ॥

ततः किम्? इत्यत उच्यते- **नियतमिति ॥ नियतं** स्ववर्णाश्रमोचितं **कर्म कुरु**। **हि** यस्मात् **अकर्मणः** कर्माकरणात् **कर्म** कर्मानुष्ठानं **ज्यायः** प्रशस्यतरम्। अपि **च अकर्मणः** कर्माकुर्वतस्तव **शरीरयात्राऽपि** देहनिर्वाहोऽपि **न प्रसिध्येत्** न भवेत् ॥ ८ ॥

अथेदानीं 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इति स्मृतिमाश्रित्य कर्माणि न करोमि मोक्षप्रतिबन्धकत्वादिति यस्तृतीयः पक्षश्चोदितः स निरस्यते- **यज्ञार्थादिति ॥ यज्ञो** विष्णुः। **तदर्थात्** तदुद्देश्यकात् **कर्मणोऽन्यत्र** तदेकं विना **अयं लोकः कर्मबन्धनः** कर्म **बन्धनं** बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् बन्धकं यस्य स तथा। कर्म बन्धकमिति वचनमवैष्णवकर्मविषयमिति भावः। अतः **तदर्थं** विष्णूद्देश्यकं विष्णुपरितोषमात्रार्थकं **कर्म मुक्तसङ्गः** सन् कर्माहङ्कारफलकामनापरित्यागवान् **समाचर** अनुतिष्ठ इति ॥ ९ ॥

भगवद्गीता

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः।
अनेन प्रसविष्यध्वम् एष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

देवान् भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु वः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयःपरमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

भाष्यम्

अत्रार्थवादमाह- **सहयज्ञा इति** ॥ १०-१३ ॥

प्रमेयदीपिका

'सहयज्ञाः' इत्यादेर्न प्रकृतेन[1] सङ्गतिर्दृश्यते । अत आह- **अत्रेति** ॥ वर्णाश्रमोचितस्य कर्मणः सर्वथा कर्तव्यत्वे । स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्पोऽर्थवादः ॥ १०-१३ ॥

भावदीपिका

॥ स्तुतिरिति ॥ समग्रस्याप्यर्थवादस्य गीतायां दर्शनादित्थं व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । 'कौण्डिन्येनेदम् अनुष्ठितम्' इत्यादिनामग्रहणपूर्वकवचनं परकृतिः । 'पूर्वतरैरनुष्ठितम्' इति सामान्यतो वचनं पुराकल्पः, इति तयोर्भेदः । केचित्तु एककर्तृकोपाख्यानं परकृतिः । अनेककर्तृकोपाख्यानं पुराकल्प इति तयोर्भेद इत्याहुः । तथा हि । 'एष वोऽस्त्विष्टकामधुक्' 'श्रेयः परमवाप्स्यथ' 'इष्टान् भोगान्' इति स्तुतिः । 'तैर्दत्तान्' इत्यादि निन्दा । 'पुरोवाच प्रजापतिः' इति परकृतिः । 'यज्ञशिष्टाशिनः' इति पुराकल्पः कथ्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ १०-१३ ॥

---

१. ग. प्रकृते

भावरत्नकोशः

बहूनामर्थानां प्रकृतत्वात् 'अत्र' इति भाष्य एतच्छब्देन कस्य परामर्श इति न ज्ञायते। अत आह- **वर्णाश्रमेति** ॥ विहितकर्मणो विधिबलेनैव कर्तव्यत्वसिद्धावप्यर्थवादेन स्ववर्णाश्रमोचितं कर्म **सर्वथा कर्तव्यम्** अत्यवश्यमनुष्ठेयमिति ज्ञाप्यत इत्यर्थवादोपयोगः। तत्र स्तुतिरूपार्थवादेन करणेऽभ्युदयस्य, निन्दया चाकरणेऽनिष्टस्य सूचनादिति भावः। अत्रार्थवादशब्देन सङ्कोचाभावाच्चतुर्विधोऽपि विवक्षित इति भावेनोक्तम्- **स्तुतिरित्यादि** ॥ अस्ति च प्रकृते 'एष वोऽस्त्विष्टकामधुक्' इति स्तुतिः। मुक्तिरेव हि मुख्यत इष्टकामः। 'यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः' इति निन्दा। 'पुरोवाच प्रजापतिः' इत्येककर्तृकचरितानुवादरूपपरकृतिः। 'इष्टान् भोगान् हि वो देवाः' इत्यनेककर्तृकचरितानुवादरूपपुराकल्पश्च। 'तमाह' इत्यर्थ इति शेषः॥ १०-१३ ॥

'सहयज्ञाः' इत्यादिचतुःश्लोक्यक्षरार्थस्तु-यज्ञैः सह वर्तन्त इति **सहयज्ञाः**। यज्ञसाहित्यं च प्रजानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां 'स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमः' इत्यादिश्रुतिप्राप्ताग्निहोत्राद्यनुष्ठातृत्वमेव। इष्टकामान् **प्रसविष्यध्वम्**। प्रपूर्वात् 'षूङ्= प्राणिगर्भविमोचने' इत्यतो लृटि स्यप्रत्यये, [1]ध्वमिडागमयोः, *'टित आत्मनेपदानाम्'* इति प्राप्तैत्त्वस्य छान्दसत्वेनाभावे च, रूपम्। सम्पादयिष्यथेत्यर्थः। लोट्यपि स्यप्रत्ययव्यत्ययो वा। 'इष्टकामधुग्' इत्यत्र काम्यन्त इति कामा भोगाः॥ १० ॥

कथमिष्टानां दोग्धा यज्ञः स्यादित्यत उक्तम्- **देवानिति** ॥ **अनेन** यज्ञेन। 'स एष यज्ञः' इत्यादावेकवचननिर्देशादत्राप्येकवचनम्। **देवान्** इन्द्रादीन् **भावयत** हविरादिभिस्तर्पयत। **परं श्रेयः** मोक्षम्। **दत्तान्** तदनुग्रहप्राप्तान् अन्नादीन्। तेभ्यो देवेभ्यो हवीरूपेण **अप्रदाय**। **स्तेनः** चोरः। स्वाम्यननुज्ञयाऽऽत्मीयत्वापादनादिति भावः। **सर्वकिल्बिषैः** संसारबीजभूतैः पापैः। **आत्मकारणात्**

१. ध्वमि इडागमे (अ.)

स्वात्मार्थमेव ये पचन्ति तद्भोजनं पापहेतुरेव इत्युवाच प्रजापतिरिति इति-शब्दोऽध्याहार्य इति॥ ११-१३॥

भगवद्गीता

अन्नाद् भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
यज्ञाद् भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

भाष्यम्

हेत्वन्तरमाह- **अन्नादिति** ॥ यज्ञः पर्जन्यान्नत्वात् तत्कारण-मुच्यते। पूर्वयज्ञविवक्षायां तस्य[1] चक्रप्रवेशो न भवति। तद्धि आपाद्यं कर्मविधये। न तु साम्यमात्रेणेदानीं कार्यम्। मेघचक्रभिमानी च[2] पर्जन्यः। तच्च **यज्ञाद् भवति**।

'अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठति ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥' (म.स्मृ. ३.७६)

इति स्मृतेः[3]। [4]उभयवचनाद् आदित्यात् समुद्राच्चाविरोधः। अतश्च यज्ञात् पर्जन्योद्भवः सम्भवति। **यज्ञो** देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागः, **कर्म** इतरक्रिया॥ १४॥

प्रमेयदीपिका

'अन्नात्' इत्यादेः सङ्गतिमाह- **हेत्वन्तरमिति**॥ 'अत्र' इत्यनुवर्तते। अत्र पर्जन्यो मेघ आदित्यश्च विवक्षितौ। तत्रादित्यस्य पूर्वसिद्धस्य कथं 'यज्ञाद्

---

१. भावरत्नकोशरीत्या 'तस्य' इति नास्ति।　　२. चशब्दो नास्ति (वे.)

३. क.ग. स्मृतेश्च　　४. ग. उभयवचनाच्च

भवति पर्जन्यः' इति यज्ञः कारणत्वेनोच्यत इत्यत आह- **यज्ञ इति** ।। यद्यपि यज्ञो देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्याग इति वक्ष्यति। तथाऽप्यत्र परित्यज्यमानं द्रव्यं गृह्यते। तस्य **पर्जन्यान्नत्वात्** पर्जन्योपभोग्यत्वात् , उपभुक्तेन च तस्य बलाद्युपचयाद्[१] यज्ञः तस्य पर्जन्यस्य कारणमुच्यते। ननु पर्जन्यो देवतात्मा येन यज्ञेन पर्जन्यत्वं प्राप्तः स यज्ञो विवक्षितोऽत्रास्तु । तथा सति यज्ञात् पर्जन्योद्भवो मुख्य एव सम्पत्स्यत इति। नेत्याह- **पूर्वेति** ।। **तस्य** पर्जन्यपद-प्राप्तिहेतोः, 'यज्ञस्य' इति शेषः। ननु तदा चक्रं प्रवृत्तमेव। अतः कथं पूर्वयज्ञस्य चक्राप्रवेश इत्यत आह- **तद्धीति** ।। तत् चक्रम् आपाद्यं ह्यत्र विवक्षितम्। न तु प्रागापादितम्। कुतः? कर्मविधये ह्येतदुच्यते। यदि विहितं कर्म करिष्यसि तदा जगच्चक्रप्रवृत्तिर्भविष्यति । अन्यथा तद्विघातः । अतस्त्वया कर्म कर्तव्यमिति। कर्मविध्युपयोगिता चापाद्यस्यैव, न त्वापादितस्य। आपाद्ये च यज्ञव्यक्तिविशेषस्य पर्जन्यपदप्राप्तिहेतोर्न प्रवेश इत्यर्थः।

प्राक् पर्जन्येन कर्म कृतम्। तेन च यज्ञादिद्वारा चक्रं प्रवृत्तम्। अतस्त्वयाऽपि कर्म कर्तव्यमित्येवं प्रागापादितचक्रोक्तिरपि कर्मविध्युपयोगिनी भवतीति चेन्मैवम्। अत इति कोऽर्थः? त्वत्कर्मणाऽपि चक्रप्रवृत्तिसम्भवादिति वा कर्मत्वादिति वा। नाद्यः। इदानीन्तनपुरुषकर्मजेन यज्ञेन पर्जन्योत्पत्त्यसम्भवेन चक्राप्रवृत्तेः। न हि सर्वेऽपि कर्मकारिणः पर्जन्यत्वं प्राप्नुवन्ति। द्वितीयं दूषयति- **न त्विति** ।। फलरहितेन कर्मत्वसामान्येन[२] नेदानीं कर्म कार्यं न भवति, स्वयं क्लेशरूपत्वादिति।

प्रकारान्तरेणापि 'यज्ञाद् भवति पर्जन्यः' इत्येतद् घटयितुमाह[३]-

---

१. 'बलाद् उपचयाद्' इति भावदीपिकासम्मतः पाठः।

२. कर्मत्वसाम्यं ३. ग. दर्शयितुम्

मेघेति ।। **चक्रं** समूहः । ततः किमित्यत आह- **तथेति** ।। मेघचक्रम् । कुत इत्यत आह- **अन्नाविति** ।। ननु 'स्वकीयमुदकं नद्यः' इति समुद्राद् वृष्टिरुच्यते । अत आदित्याद् वृष्ट्यङ्गीकारे तद्विरोधः स्यादित्यत आह- **उभयेति** ।। 'वृष्ट्यङ्गीकाराद्' इति शेषः । वर्षुका[1] मेघा इह वृष्टिशब्देनोच्यन्ते । [2]अतोऽपि किम्? इत्यत आह- **अतश्चेति** ।। प्राक् पर्जन्यस्य भवनं गौणमङ्गीकृत्य व्याख्यातम् । इदानीं त्वभिमन्यमानगतस्य भवनस्या[3]भिमानिनि[4] लक्षणामाश्रित्येति भेदः । यद्वाऽभिमानिगतस्य पर्जन्यशब्दस्याभिमन्यमाने लक्षणामाश्रित्य द्वितीयं व्याख्यानम् । तात्पर्यनिर्णये तु मेघसन्ततौ पर्जन्यशब्दो यौगिकोऽङ्गीकृतः । ननु यज्ञः कर्मात्मकः । तत् कथमुच्यते 'यज्ञः कर्मसमुद्भवः' इति? तत्राह- **यज्ञ इति** ।। **इतरक्रिया** यज्ञाङ्गभूता । अपूर्वाङ्गीकारे रूढित्यागेन लक्षणाऽऽश्रयणं स्यात् ।। १४ ।।

भावदीपिका

।। **अत्रेतीति** ।। वर्णाश्रमोचितकर्मणः कर्तव्यत्व इत्यर्थः । 'मेघचक्राभिमानी च पर्जन्यः' इत्युत्तरभाष्यानुसारेण 'मेघः' इत्युक्तम् ।। **इति वक्ष्यतीति** ।। अनुपदमेवेति शेषः । तथा च परित्यागरूपक्रियायाः पर्जन्योपभोग्यत्वमयुक्तमिति भावः । पर्जन्येनाद्यत इति पर्जन्यान्नमिति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्य व्याचष्टे- **पर्जन्योपभोग्यत्वादिति** ।। ननु पर्जन्योपभोग्यत्वेऽपि कथं पर्जन्यकारणत्वमित्यत आह- **उपभुक्तेन चेति** ।। **तस्य** पर्जन्यस्य, [5]'यद्बलाद्' इत्यस्योपचयादित्यर्थः । **पर्जन्यत्वम्** पर्जन्यपदम् ।। **स यज्ञ इति** ।। पर्जन्यपदप्राप्तिहेतुभूतो यज्ञ इत्यर्थः। **चक्रमापाद्यमिति** ।। 'अन्नाद् भवन्ति' इत्याद्युक्तक्रमेण सम्पाद्यमित्यर्थः ।

---

१. ग. वार्षुकाः (वार्षिकाः) २. ततोऽपि किम् (त्रे.)
३. 'भवनस्य' इति क्वचित् नास्ति । ४. तदभिमानिनि
५. यच्छब्दो प्रमेयदीपिकायां नास्ति ।

आपाद्यस्यैवेति ॥ 'यज्ञाद् भवति' इत्यापाद्यचक्रस्यैवेत्यर्थः । मूलं योजयति- **आपाद्ये चेति ॥** सम्पाद्ये, 'चक्रे' इति शेषः ॥ **अत इति कोऽर्थ इति ॥** 'अतस्त्वयाऽपि कर्म कर्तव्यम्' इत्यत्र हेतुत्वेनोक्तस्य 'अतःशब्दस्य कोऽर्थः' इत्यर्थः ॥ **चक्रप्रवृत्तीति ॥** त्वयाऽपि कर्म कृतं चेत् तेनापि यज्ञादिद्वारा चक्र-प्रवृत्तिर्भविष्यतीति भावः ॥ **कर्मत्वादिति ॥** चक्रप्रवृत्तिरूपफलं भविष्यतीति बुद्ध्या कर्म न कर्तव्यम् । किं नाम ? पर्जन्यकृतकर्मणा त्वया क्रियमाणकर्मणः कर्मत्वेन साम्यात् त्वयाऽपि कर्म कर्तव्यमित्यर्थः ॥ **पर्जन्योत्पत्त्यसम्भवेनेति ॥** अत्र हि पर्जन्यशब्देन देवताऽभिप्रेता । तथैव पूर्वं शङ्कितत्वात् । तथा चेदानीन्तनेनास्मदादिकर्मणा देवतोत्पत्त्यसम्भवेन 'यज्ञाद् भवति पर्जन्यः' इत्यस्यायोगाच्चक्राप्रवृत्तिरित्यर्थः ।

ननु न चक्राप्रवृत्तिः । यथा पर्जन्यकृतयज्ञेन पर्जन्यस्य पर्जन्यत्वं जातम् , एवमस्मत्कृतयज्ञेनाप्यस्माकं पर्जन्यत्वं भविष्यति । तथा च 'यज्ञाद् भवति पर्जन्यः' इत्यस्य सम्भवेन युक्ता चक्रप्रवृत्तिरिति चेत् ,तत्राऽऽह- **न हीति ॥** **कर्मकारिणः** कर्मकर्तारः । तस्य नियताधिकारिसाध्यत्वादिति भावः । **कर्मत्व-सामान्येन** कर्मत्वसाम्येन । मात्रशब्दार्थमाह- **फलरहितेनेति ॥** चक्रप्रवृत्त्याख्य-फलरहितेनेत्यर्थः ॥ **चक्रं समूह इति ॥** 'चक्रं च राष्ट्रं सङ्घश्च' इत्यभिधानादिति भावः ॥ **स्वकीयमिति ॥**

'स्वकीयमुदकं नद्यः समुद्रे नैव जानते ।
वायुस्तु तत् पृथग् ज्ञात्वा मेघे कृत्वा प्रवर्षति ॥' (अ.भा. ४.१.८)

इति स्मृतौ वायुः समुद्रगतं तत्तन्नद्युदकं पृथक् कृत्वा समुद्रात् सङ्गृह्य मेघे कृत्वा पश्चात् तत्तन्नदीसमीपदेशेषु प्रवर्षतीति समुद्रान्नद्युदकग्रहणेन वृष्ट्युक्तौ परम्परया समुद्रादेवोक्ता भवतीत्याशयः । **शेष इति ॥** अयं च शेषः 'आदित्यात् समुद्राच्च' इत्यनन्तरं द्रष्टव्यः ।

ननु 'अग्नौ' इति स्मृतौ परम्परया यज्ञाद् वृष्ट्युत्पत्तिरुच्यते। न मेघचक्रस्येत्यत आह- **वार्षुका इति** ।। वर्षणशीला इत्यर्थः । *'लष-पत-पद-स्था-भू-वृष-हन-कम-गम-शॄभ्य उकञ्'* इति सूत्रेण लषादिधातुभ्यस्ताच्छील्ये उकञ्-प्रत्ययविधानाद् अत्रापि 'वृषु= सेचने' अस्मात् ताच्छील्ये उकञ्प्रत्यये, गुणे, तस्य चाणूपरत्वे, णित्त्वादादिवृद्धौ[1] 'वार्ष् उक वार्षुक' इति रूपं द्रष्टव्यम् । वार्षिका इत्यपि क्वचित् पाठः। तत्र वर्षासु भवा वार्षिकाः वर्षाकालीना इत्यर्थः। कालवाचिनो वर्षाशब्दात् *'कालाट्ठञ्'* इति ठञ्प्रत्यये, ठस्येकादेशे ञित्त्वादादि-वृद्धौ भस्य षकारस्थस्य आकारस्य लोपे, 'वार्षिक' इति रूपं द्रष्टव्यम्। अत्र यद्यपि मेघचक्रं पूर्वमपि वृत्तमेव । तथाऽपि वार्षुकत्वाख्यविशेषणोत्पत्त्या विशिष्टोत्पत्तिर्द्रष्टव्या।

ननु 'यज्ञः पर्जन्यान्नत्वात्' इत्यादिना 'मेघचक्राभिमानी च पर्जन्यः' इत्यादिना च मुख्यमेव पर्जन्यस्य यज्ञाद् भवनं प्रतिपाद्यते । अतः कथं 'प्रकारान्तरेण' इत्युक्तम्? इत्यतोऽमुख्यवृत्तिप्रभेदरूपामेव गौणीं लक्षणां चाभिप्रेत्य 'प्रकारान्तरेण' इत्युक्तमित्याशयेनाऽह - **प्राक् पर्जन्यस्येति** ।। **गौणमिति** ।। उत्पन्नाभिवृद्धयोरुपचयाख्यगुणयोगाद् अभिवृद्धबलादिर्भवतीति भवनं गौणमङ्गीकृत्य व्याख्यातमित्यर्थः। **अभिमन्यमानं** मेघचक्रम्, **तद्गतस्य** तत्र मुख्यतया विद्यमानस्य **भवनस्य** भवनप्रतिपादकस्य भवतीति शब्दस्य । **अभिमानिनि** पर्जन्यशब्दवाच्यादित्ये।

ननु 'अभिमानिव्यपदेशस्तु' (ब्र.सू. २-१-६) इत्यत्राभिमन्यमान-निष्ठशब्दानाम् अभिमानिन्येव मुख्यतायाः, अभिमानिनिष्ठशब्दानां चाभिमन्यमाने लक्षणाया एवोक्तत्वेन कथमिदं व्याख्यानम्? इत्यस्वरसादाह- **यद्वेति** ।। अभिमन्यमानगतशब्दानाम् अभिमानिनि मुख्यत्वं च 'अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्' इति सूत्रे-

१. 'यस्येति च' ककारोत्तराकारलोपे इति पूरणीयम्।

'बालरूढिं विनैवात्र विद्वद्रूढिसमाश्रयात्।
तत्तन्नामान एवैते तत्तद्वस्त्वभिमानिनः ॥
सन्ति............................ ।'

(अनु. २.१.३ अधि. ६४ (४९६-९७) श्लो.)

इत्याद्यनुव्याख्याने च संस्पष्टमुक्तमित्यवगन्तव्यम्। नन्वेवं पर्जन्यशब्दस्याभिमन्यमाने मेघचक्रे लक्षणाऽङ्गीकारे 'जननात् परसस्यादेः पर्जन्यो मेघसन्ततिः' (३.१४) इति तात्पर्ये 'परं जनयतीति पर्जन्यः' इति कथं योगरूपमुख्यवृत्त्या पर्जन्यशब्दो मेघसन्ततौ व्याख्यातः? इत्यतस्तदपि व्याख्यानान्तरम्। अतो न तद्विरोध इत्याशयेनाऽऽह- **तात्पर्यनिर्णये त्विति ॥ तत् कथमिति ॥** आत्माश्रयादिति भावः ॥ **यज्ञाङ्गभूतेति ॥** पुरोडाशादिकृतिरूपेत्यर्थः। ननु यज्ञशब्देन लक्षणयाऽपूर्वमेव गृह्यते । कर्मशब्देन च देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागरूपो यज्ञः। तथा च '**कर्म** इतरक्रिया' इति व्याख्यानं युक्तमित्यत आह- **अपूर्वाङ्गीकार इति ॥** 'यज्ञशब्देन' इति शेषः। **रूढित्यागेनेति ॥** देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागे यज्ञशब्दस्य रूढत्वात् तत्परित्यागापत्तिरिति भावः ॥ **लक्षणाऽऽश्रयणं स्यादिति ॥** मुख्यवृत्तिपरित्यागेनामुख्यवृत्त्याश्रयणं च लज्जाकरमिति भावः ॥ १४ ॥

भावरत्नकोशः

॥ अत्रेत्यनुवर्तत इति ॥ वर्णाश्रमोचितकर्मणः सर्वथा कर्तव्यत्वे जगच्चक्रप्रवर्तकत्वरूपं हेतुम् अर्थवादहेतोरन्यम् आह गीताकार इति भाष्यं योजनीयमिति भावः। 'पर्जन्यादन्नसम्भवः। यज्ञाद् भवति पर्जन्यः' इति गीतायां पर्जन्यशब्देनाऽऽदित्यमात्रविवक्षायां 'मेघचक्राभिमानी पर्जन्यः' इत्युत्तरभाष्यानानुगुण्यादाह- **अत्र पर्जन्य इति ॥** 'पर्जन्यौ [१]रसदब्देन्द्रौ' इत्यादिलौकिक-

१. 'रसदब्दः ध्वनयन् मेघः' इत्यर्थः।

प्रसिद्ध्या, 'स्वगोभिर्भोक्तुमारेभे पर्जन्यः काल आगतः' इत्यादिवैदिकप्रसिद्ध्या च, मेघादित्ययोः प्रतीतेरुभावपि विवक्षितावित्यर्थः । **तत्र** तथा सति । 'आदित्यस्य' इत्यस्य 'यज्ञः कारणत्वेनोच्यते' इत्यनेन सम्बन्धः । पूर्वकालवर्तिन एव कारणत्वाद् यज्ञस्य पश्चात्तनस्य न कारणत्वं युक्तमिति भावः । पर्जन्यान्नत्वं, तत्कारणत्वं चोपपादयितुमाह- **यद्यपीति ॥ अत्र** गीताभाष्ययोः । **पर्जन्योपभोग्यत्वात्** यत्र यज्ञे पर्जन्यो देवता तत्र दत्तस्य हविषः पर्जन्योपभोग्यत्वादित्यर्थः ।

उभर्जीयम्- ननु यज्ञस्य कथं पर्जन्यान्नत्वम्? चर्व्यत्वाभावादित्यत आह- **पर्जन्योपभोग्यत्वादिति ॥**

देवताऽऽत्मा प्राप्तदेवपदः । **पर्जन्यत्वं** पर्जन्यपदम् । **अत्र** 'यज्ञाद् भवति पर्जन्यः' इत्यत्र । विवक्षायाः फलोक्तिः- **तथा सतीति ॥ मुख्य एवेति ॥** पूर्वत्र तु बलाद्युपचयद्वारा गौण उद्भवः कल्प्य इति भावः । 'पूर्वयज्ञविवक्षायाम्' इत्यनन्तरं 'चक्रप्रवेशः' इत्यतः पूर्वं भाष्येऽपेक्षितमध्याहरति- **तस्येति ॥** इति शेष इत्यन्वयः । कृतचोद्यपरिहारस्फोरणायाध्याहृतस्य 'तस्य' इत्यस्यार्थमाह- **पर्जन्यपदप्राप्तिहेतोर्यज्ञस्येति ॥** भाष्य एव 'तस्य' इति पाठ इति पक्षस्तु टीकाऽननुगुणः ।

ताम्रपर्णीयम्- पूर्वयज्ञविवक्षायां तस्य चक्रप्रवेशो न भवतीत्यत्र तस्य पूर्वयज्ञस्य चक्रप्रवेश इति प्रतीयते । तथात्वे 'पूर्व' इति साकाङ्क्षं स्यात् । अतस्तस्येत्यस्य चक्रप्रवेश इत्यनेनान्वय इति भावेन तस्य चक्रेत्येतन्मध्येऽध्याहार्यमाह - **तस्य पर्जन्यपदप्राप्तिहेतोर्यज्ञस्येति ॥** तस्येति तु पर्जन्यपरामर्शकं सत् पर्जन्यस्य पूर्वयज्ञेऽप्यन्वीयत इति भावः ।

तदा पर्जन्येन स्वपदप्राप्तये यदा यज्ञोऽनुष्ठीयते तदा । तदित्यस्यार्थः- **चक्रमिति ॥** जगच्चक्रमित्यर्थः । हिशब्दं व्यत्यस्य संयोजयन्नपेक्षितं पूरयति- **आपाद्यं ह्यत्र विवक्षितमिति ॥ आपादितं** पर्जन्यानुष्ठितम् । 'कर्मविधये' इत्येतद् हिशब्दमनुवर्तयन्नवतारयति- **कुत इति ॥** 'उच्यते' इति शेषपूरणम् । उपपाद-

यति- **यदीति** ॥ **अन्यथा** विहितकर्माकरणे । **तद्विघातः** जगच्चक्रप्रवृत्ति-विघातः । 'त्वया कृतो भविष्यति' इति शेषः । **त्वया** अर्जुनोपलक्षितेनाधि-कारिणा । **कर्मविधिः** कर्मविधानम् । **आपाद्ये** अनुष्ठेये चक्रे। 'यज्ञव्यक्ति-विशेषस्य' इत्येतद्विवरणम्- **पर्जन्येति** ॥ कर्मविधानानुपयोगित्वान्न चक्रे प्रवेश इत्युक्तोपयोगं शङ्कते- **प्राक् पर्जन्येनेति** ॥ 'यज्ञादिद्वारा' इत्यत्राऽदिशब्देन पर्जन्यादिग्रहणम् ॥ **पर्जन्योत्पत्त्यसम्भवेनेति** ॥ कार्यत्वस्य पश्चात्तनत्व-रूपत्वादिति भावः । पर्जन्योद्भवो नाम पर्जन्यत्वप्राप्तिः । स च प्रकृते न सम्भ-वतीत्याह- **न हीति** ॥ द्वितीयं 'कर्मत्वाद्' इति द्वितीयपक्षम् । मात्रपदतात्पर्यमाह- **फलेति** ॥ **क्लेशरूपत्वादिति** ॥ फलरहितत्वादेवेति भावः ।

॥ **प्रकारान्तरेणेति** ॥ 'यज्ञः पर्जन्यान्नत्वात्' इत्युक्त्यपेक्षयाऽन्यः प्रकारः प्रकारान्तरम् । तेनेत्यर्थः । चक्रशब्दस्य प्रकृतजगच्चक्रपरत्वे तस्य मेघमात्र-सम्बन्धित्वानुपपत्तिरित्यतोऽत्र प्रसिद्धार्थत्वं विवक्षितमिति भावेनाऽह- **चक्रं समूह इति** ॥ यद्यपि 'चक्रो गणे चक्रवाके' इति समूहार्थश्चक्रशब्दो विश्वप्रकाशे पुंलिङ्गोऽभिहितः । तथाऽपि 'पटलं पेटलं चक्रं चक्रवालं च मण्डलम्' इत्यारभ्य 'निकर-निकाय-निवह-निविड-व्रज-विसर-पुञ्ज-समूह-सञ्चयाः' इति हलायुधादौ नपुंसकत्वमभिहितमित्यत्र नपुंसकतया निर्देशः । अत एव केशवः 'पुं-नपुंसकयोश्चक्रशब्दः' इत्यभ्यधत्त । **कुत इति** ॥ मेघचक्रं यज्ञाद् भवतीत्येतत् कुतः प्रमाणादवगम्यते? अप्रत्यक्षत्वादिति भावः । **सम्यक्** यथाशास्त्रम् । **अग्नौ प्रास्ता** प्रक्षिप्ताऽऽहुतिः आदित्यम् **उपतिष्ठति** प्राप्नोतीति प्रमाणवचनार्थः ।

इदमुक्तं भवति । 'यज्ञाद् भवति पर्जन्यः' इत्यत्र तु पर्जन्यशब्देन मेघचक्राभि-मान्यादित्यो ग्राह्यः । ततस्तदभिमन्यमानं मेघचक्रमपि तच्छब्दार्थः । तच्च यज्ञाराधिताद् आदित्याद् भवतीति यज्ञात् पर्जन्योद्भव आदित्यद्वारक इति 'यज्ञाद् भवति पर्जन्यः' इति यज्ञपर्जन्ययोः कार्यकारणभाववचनमुपपद्यत इति । इदं च **प्राचीनटीकायां** स्पष्टमुक्तम् ॥ **स्वकीयमिति** ॥

[1]'स्वकीयमुदकं नद्यः समुद्रे नैव जानते।
वायुस्तु तत् पृथग् ज्ञात्वा मेघे कृत्वा प्रवर्षति॥'

इति स्मृतौ नादेयानामपि जलानां समुद्रे मेलनेन [2]समुद्रत्वविवक्षया तत्रत्यं जलं मेघे कृत्वा [3]प्रवर्षतीत्युक्तौ समुद्रादेव वृष्टिरुक्ताऽऽसीदिति भावः ॥ **इति शेष इति** ॥ 'आदित्यात् समुद्राच्चेत्यनन्तरम्' इति शेषः।

ननु 'आदित्याज्जायते वृष्टिः' इत्यत्र भावार्थक्तिन्प्रत्ययान्तवृष्टिशब्देन वर्षणक्रियाऽभिधाने वृष्टेरादित्यद्वारा यज्ञजन्यत्वं प्रतीयते। तत् कथमिदं वचनं मेघचक्रस्य यज्ञजन्यत्वे मानं भवेद्? इत्यत आह- **वर्षुका मेघा इहेति** ॥ क्रिया-वाचिनाऽपि वृष्टिशब्देन तत्कर्तारो मेघा लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते इत्यभिसन्धाय लक्षणायां शक्यसम्बन्धं प्रदर्शयितुं [4]वर्षुका इत्युक्तम्। यद्वा, वृष्यतेऽनेन मेघ-चक्रेणेति[5] *'अकर्तरि च कारके'* इति क्तिन्प्रत्यये कर्तरि करणत्वोपचाराद् वृष्टि-शब्दो मेघचक्रवाचक इत्यर्थः। 'वार्षुकाः' इति पाठे तु 'लष-पत-पद-स्था-भू-वृष-हन-कम-गम-शॄभ्य उकञ्' इति सूत्रेण वृषु= सेचन इत्यतस्ताच्छीलिक उकञ्प्रत्यये [6]अणन्तत्वेन *'अत उपधायाः'* इति [7]वृद्धौ [8]वर्षणशीला इत्यर्थः ॥ **अतोऽपीति** ॥ इयताऽपि मेघचक्रस्य यज्ञोद्भूतत्वमुक्तम्, अतोऽपि किं प्रकृत इत्यर्थः। ननु 'यज्ञः पर्जन्यान्नत्वात्' इत्यादिना 'मेघचक्राभिमानी च पर्जन्यः' इत्यादिना चामुख्यमेव पर्जन्यस्य भवनं व्याख्यातं भाष्ये। तत्र कथं

---

१. आ.भा. ४.१.८. मन्त्रसन्दर्भे उदाहृतम्।　२. सामुद्रत्व (अ.)
३. प्रवर्षतीति स्मृतौ (अ.)　४. वार्षिकाः (अ.)
५. करणे इत्यधिकः पाठः (अ.)　६. अनदन्तत्वेन (अ.)
७. वृद्ध्यप्रसक्तौ (अ.,पं.)
८. वृषु=सेचने इत्यतः ताच्छीलक उकञ्प्रत्यये *पुगन्तलघूपधस्य च* इति गुणे स्वार्थे अण्णन्तत्वे *तद्धितेष्वचामादेः* इति आदिवृद्धौ वार्षुका वर्षणशीला इत्यर्थः। (इति पाठः समीचीनः)

प्रकारान्तरेणेत्युक्तम् ? इत्यत आह- **प्राक् पर्जन्यस्येति** ॥ **भवनं गौणमिति** ॥ भवनकर्तृवाचकं 'भवति' इति पदं गौण्या वृत्त्या प्रवृत्तमित्यर्थः । बीजोद्भूतेऽङ्कुर उपचय इव यज्ञोद्भूते आदित्ये बलोपचय एव समानो गुण इति भावः ॥ **अभिमन्यमानगतस्येति** ॥ पर्जन्याभिमन्यमानं मेघचक्रम्। तद्गतस्य भवनस्य **तदभिमानिनि** पर्जन्यशब्दितादित्ये लक्षणया व्यवहारः । एवं सति 'आदित्यस्य पूर्वसिद्धस्य कथं यज्ञः कारणत्वेनोच्यते' इति चोद्यमनवकाशम्। लक्षणायां च शक्यसम्बन्धं प्रदर्शयितुं भाष्ये 'मेघचक्राभिमानी पर्जन्यः' इत्युक्तम्। गौणीतो लक्षणा च जघन्येत्यन्यत्र[1] व्यवस्थापितत्वात् 'प्रकारान्तरेणापि' इति गमनिकायामुक्तमिति भावः ।

ननु लक्षणा नाम शक्यसम्बन्धिनी वृत्तिः शब्दधर्मः । तथा चोक्तं भगवत्पादैः 'उपलक्षणा च गौणी च तिस्रः शब्दस्य वृत्तयः' (अनु. १.४.६.अधि., ३१ (३३७) श्लो.) इति। अत्रच भवनस्याभिमानिनि लक्षणामाश्रित्येत्युच्यते। भवनं च क्रियैवेति कथं तस्य लक्षणावृत्तिः । न च 'भवति' इत्यस्य 'प्रसीदति' इत्यर्थाङ्गीकारे धातोर्लक्षणेत्येवमुक्तिरिति वाच्यम्। 'मेघचक्राभिमानी पर्जन्यः। तच्च यज्ञाद् भवति' इति भाष्याक्षरास्वारस्यापत्तेः। [2]प्रकृतानुपयुक्तश्चेत्यरुचेराह- **यद्वेति** ॥ **अभिमानिगतस्य** अभिमानिवाचकस्य। तथा चाऽदित्यवाचकस्य पर्जन्यशब्दस्य तदभिमन्यमाने मेघचक्रे लक्षणेत्यङ्गीकारान्नोक्तचोद्यावकाशः[3]। [4]अभिमानिनाऽभिमन्यमानस्येति **प्राचीनटीकाऽपि** लक्षणाऽभिप्रायेणैव प्रवृत्तेति भावः। अनेन 'अत्र पर्जन्यो मेघ आदित्यश्च विवक्षितौ' इत्युक्तेरुपयोगः, 'यज्ञः पर्जन्यान्नत्वात्' इत्यत्र 'भवति' 'भवति इव' इति भवतिशब्दे गौणी वृत्तिराश्रिता। 'मेघचक्राभिमानी' इत्यादिभाष्ये तु पर्जन्यशब्दे लक्षणावृत्तिराश्रितेति भेदश्च प्रदर्शितो भवति। 'गौणं भवनम्' इति, 'पर्जन्यशब्दलक्षणामाश्रित्य' इति च स्पष्टमेव विभावितत्वात्।

---

१. इति अत्र (अ.)
२. प्रकृतानुपयोगाच्च (अ.,पं.)
३. नोक्तदोषावकाशः (अ.)
४. अभिमानिनः अभिमन्यमानस्य (अ.)

उमर्जीयम्- अत्र गौणीपक्षे 'पर्जन्यो यज्ञजन्यसदृशः' इत्यर्थबोधः । लक्षणायां तु 'यज्ञजन्याभिमानी' इत्यर्थबोध इति विवेकः । ननु भवतिपदस्य लक्षणा चेत् तर्हि 'भवदभिमानी च पर्जन्यः' इति वाच्यम् । शक्यतावच्छेदकपुरस्कारेण शक्य-सम्बन्धप्रदर्शनस्य तान्त्रिकसम्मतेः । 'मेघचक्राभिमानी च पर्जन्यः' इति मेघ-चक्रपर्जन्ययोः सम्बन्धप्रदर्शनं त्वयुक्तमित्यरुचेराह- **यद्वेति** ॥

ननु यज्ञशब्दस्यापूर्वार्थत्वं परोक्तं प्रत्याख्यास्यत्याचार्यः । तन्न युक्तम् । पर्जन्यशब्दस्य युष्माभिरपि लक्षणाऽङ्गीकारेण विशेषाभावाद् इत्यतो विशेषं [४]प्रदर्शयति- **तात्पर्येति** ॥ गीतातात्पर्यनिर्णय इत्यर्थः । प्रस्तुतत्वाद् 'मेघचक्रे' इति वक्तव्ये 'सन्ततौ' इति वदन् 'जननात् परसस्यादेः पर्जन्यो मेघसन्ततिः' (गी.ता. ३.१४) इति तत्रत्यवचनं स्मारयति । योगवृत्तिमङ्गीकृत्यैव लाक्षणिकत्वा-भ्युपगमात्रामुख्यार्थत्वाङ्गीकाराविशेष इति भावः । एतेनैव निर्णयविरोधोऽपि परिहृतः । रूढ्यभावस्योभयत्राभिप्रेततया योगलक्षणाऽन्यतरनिराकरणस्य काप्यनभिसंहितत्वादिति ॥ **कर्मात्मक इति** ॥ 'त्रिकर्मकृत्' इत्यादौ यज्ञादेः कर्मशब्दार्थत्वादिति भावः । **यज्ञाङ्गभूता** पूर्वोत्तराङ्गकल्पनानुष्ठानरूपा ।

ननु '**यज्ञः** अपूर्वम् , स च कर्मसमुद्भवः । ऋत्विग्यजमानव्यापारः **कर्म** तत् **समुद्भवः** जनकं यस्यापूर्वस्य स यज्ञः कर्मसमुद्भवः' इति [१]**सङ्कररीत्या** व्याख्याने 'यज्ञः कर्मात्मा । तत्कथमुच्यते यज्ञः कर्मसमुद्भव इति' इति कृत-चोद्यानवकाश इत्यत आह- **अपूर्वाङ्गीकार इति** ॥ यज्ञशब्देनापूर्वमिह ग्राह्य-मिति परव्याख्याने देवतोद्देश्यकद्रव्यपरित्यागलक्षणलोकप्रसिद्धमुख्यार्थत्यागपूर्वकं तज्जन्यापूर्वे लक्षणाश्रयणमापद्येत । न च मुख्ये सम्भवति लाक्षणिकाश्रयणं न्याय्यमित्यर्थः । तदिदं दूषणं भाष्यकाराभिप्रेतमिति दर्शयितुं **रूढित्यागेन** इत्युक्तम् ।

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- ननु यज्ञजन्यपुण्याख्यमपूर्वं कर्मपदेन गृह्यताम् ।

---

४. दर्शयति (पं.)		१. 'रीत्या' इति नास्ति (पं.)

कर्मणोऽपूर्वस्य समुद्भवो यस्मादिति वा, यज्ञशब्देन वाऽपूर्वग्रहणे कर्मणा समुद्भवो यस्येति विग्रहे यज्ञः कर्मसमुद्भव इति सङ्गच्छत इत्यत आह- **अपूर्वेति** ॥ ॥ १४ ॥

भगवद्गीता

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

भाष्यम्

कर्म ब्रह्मणो जायते । 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति' (कौ. ३.८), 'बुद्धिर्ज्ञानम्' (गी. १०.४) इत्यादिभ्यः । न च मुख्ये सम्भाव्यमाने पारम्पर्येणौपचारिकं कल्प्यम् । न च जडानां स्वतः प्रवृत्तिः सम्भवति । 'एतस्य वाऽक्षरस्य' (बृ. ५.८.९) इत्यादि सर्वनियमनश्रुतेश्च । 'द्रव्यं कर्म च कालश्च' (भाग. २.१०.१२) इत्यादेश्च । अचिन्त्यशक्तिश्चोक्ता । जीवस्य च प्रतिबिम्बस्य बिम्बपूर्वैव चेष्टा । 'न कर्तृत्वम्' (५.१४) इत्यादिनिषेधाच्च ।

प्रमेयदीपिका

'कर्म **ब्रह्मोद्भवं ब्रह्मणा** वेदेन प्रकाश्यम्' इति परेषां व्याख्यानम् असदिति भावेनाह- **कर्मेति** ॥ **ब्रह्मणः** परब्रह्मणः । कुत इत्यत आह- **एष हीति** ॥ अपव्याख्यानं प्रत्याख्याति- **न चेति** ॥ उद्भवशब्दस्य **मुख्ये**ऽभिधेये जन्मनि **सम्भाव्यमाने** सति **औपचारिकं** प्रकाशनम् अर्थतया **न कल्प्यम्** । तथा ब्रह्मशब्दस्य **मुख्ये**ऽभिधेये परे ब्रह्मणि **सम्भाव्यमाने** सति **औपचारिकम्** अमुख्यं वेदाख्यं ब्रह्मशब्दार्थतया **न कल्प्यम्** ।

किञ्चैवं व्याचक्षाणेनापि वेदस्य कर्मप्रकाशकत्वमन्तर्यामिद्वारा परम्परयाऽङ्गीकार्यम्। तथा चान्ततोऽपि परब्रह्मण्यङ्गीकार्ये शब्दत एव प्राप्तस्य तस्य परित्यागोऽनुपपन्नः। ननु वेद : स्वयमेव कर्म प्रकाशयति[1]। किं परब्रह्मणा? अतो न परम्परेत्यत आह- **न चेति**॥ न केवलं वेदस्य जडत्वादन्याधीनत्वं, किं त्वागमाद् विष्ण्वधीनत्वं [2]सिद्धमित्याह- **एतस्येति** ॥ 'विष्णोः' इति शेषः। ननु शब्दस्यार्थप्रकाशनं स्वभावः, न त्वागन्तुको व्यापारः। यथाऽग्नेरौष्ण्यम्। ततो जडत्वेऽपि न परापेक्षेत्यतः स्वभावस्यापि भगवदधीनत्वे प्रमाणमाह- **द्रव्यमिति**॥ [3]एतत्प्रमाणसिद्धमपि स्वभावनियमनं विष्णोरसम्भावितमित्यत आह- **अचिन्त्येति** ॥ यदि जडस्य न स्वतः प्रवृत्तिः तर्ह्यभिमानिदेवताद्वाराऽस्तु । तथा च नान्ततोऽपि परब्रह्माङ्गीकार इत्यत आह- **जीवस्य चेति** ॥ ततश्चाधिक्येन परम्परेति भावः। न केवलं प्रतिबिम्बत्वाद् जीवस्य स्वतः प्रवृत्त्यभावः। किन्त्वागमाच्चेत्याह- **नेति**॥

भावदीपिका

भाष्ये - **बुद्धिर्ज्ञानमित्यादिभ्य इति**॥

'बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः॥' (१०.४,५)

इति गीतायां भगवता दानशब्दोपलक्षितकर्ममात्रस्य स्वाख्यपरब्रह्मजन्यत्वोक्तेरिति द्रष्टव्यम्॥ **अन्तर्यामिद्वारेति**॥ वेदः कर्मप्रकाशको यथा स्यात्

---

१. प्रकाशकः (वे.) २. प्रसिद्धम् (बे.)
३. 'एतत्' इति पदं नास्ति (बे.)

तथेश्वरो नियामयतीति नियामकेश्वरद्वारेत्यर्थः ॥ **अन्तत इति** ॥ ब्रह्मशब्देन वेदं गृहीत्वा तस्य कर्मप्रकाशकत्वाङ्गीकारेऽपि नियामकतयाऽन्तत ईश्वरोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः । **शब्दतः** ब्रह्मशब्दतः ॥ **स्वयमेवेति** ॥ अर्थप्रकाशकत्वस्य शब्दस्वभावत्वादिति भावः । **किं परब्रह्मणेति** ॥ नियामकेनाङ्गीकृतेन किम्? इत्यर्थः। भाष्ये- **सर्वनियमनश्रुतेश्चेति** ॥ सर्वमध्ये वेदस्यापि पतितत्वादिति भावः । **स्वभाव इति** ॥ 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः' (मी.सू. १.१.५) इति जैमिनिवचनादिति भावः ॥ **न त्विति** ॥ येन परापेक्षा स्यादिति भावः । भाष्ये- **अचिन्त्यशक्तिश्चोक्तेति** ॥ द्वितीयाध्याये 'अचिन्त्यशक्तेश्च' (गी.भा. २.२४) इत्यादिनेति द्रष्टव्यम् ॥ **आधिक्येनेति** ॥ अभिमानिदेवतानामपि जीवत्वेनास्वतन्त्रतया साक्षाद् वेदनियामकत्वासम्भवात् नियामकतयाऽप्यन्तत ईश्वरोऽङ्गीकार्य इति पूर्वापेक्षयाऽप्याधिक्येन परम्परेति भावः । भाष्ये- **बिम्बपूर्वैवेति** ॥ बिम्बचेष्टापूर्वैवेत्यर्थः ॥ **नेतीति** ॥ 'न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः' (५.१४) इति गीतायां भगवता जीवानां कर्तृत्वापरपर्याय-स्वतःप्रवृत्तेर्निषेधादित्यर्थः ।

भावरत्नकोशः

'कर्म ब्रह्मोद्भवम्' इत्यत्र '**ब्रह्म वेदः स उद्भवः** [1]प्रकाशको यस्य तद् ब्रह्मोद्भवम्' इति परेषां भाष्यं सप्रतीकमर्थतोऽनुवदति- **कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्मणा वेदेन प्रकाश्यमितीति** ॥ ब्रह्मशब्देन वेदग्रहणे किं परेणापराद्धम्? इत्यतः 'मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दः' (ब्र.सू.भा. १-१-१) इति शास्त्रं मनसि निधाय तदर्थमाह- **ब्रह्मणः परब्रह्मण इति** ॥ **कुत इति** ॥ 'कर्म ब्रह्मणो जायते' इत्येतत् कुतः प्रमाणाज्ज्ञातव्यमित्यर्थः। [2]एषः परमात्मा। 'बुद्धिर्ज्ञानम्' (१०.४)

---

१. शा.भाष्ये तु 'कारणम्' इति पाठः प्रचलितः ।

२. भाष्योदाहृतप्रमाणगतशब्दानामर्थः ।

इति गीतावचन एव 'भवन्ति भावा भूतानाम्' (१०.५) इति भावशब्देन बुद्धयादिधर्माणां जीवनिर्वर्त्यसर्वकर्मणां च 'मत्त एव' इति भगवदेकायत्तत्व-श्रवणादिति भाष्यार्थः । अर्थान्तरे किं बाधकम्? इत्यत उक्तम्- **अप-व्याख्यानमिति** ॥ 'मुख्ये' इत्यनन्तरम् 'अभिधेये' इति तु शेषः । तस्यार्थो-**जन्मनीति** ॥ व्याख्यानान्तरम्- **तथेति** ॥ **अमुख्यं वेदाख्यमिति** ॥

'ब्रह्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र क्वचिदिष्यते ।
असम्पूर्णाः परे यस्मादुपचारेण वा भवेत् ॥' (ब्र.सू.भा. १.१.१२)

इति वचनादिति भावः । 'पारम्पर्येण' इति भाष्यमपव्याख्यानस्य दूषणान्त-राभिप्रायमिति तद् विशदयति- **किञ्चैवमिति** ॥ **अन्तर्यामीति** ॥ वेदस्य जडस्य स्वतः कर्मप्रकाशकत्वसामर्थ्यायोगाद् अन्तर्नियन्त्रीश्वरद्वारैव तद् वाच्यम् । तथा च पारम्पर्यमङ्गीकार्यमित्यर्थः ।

शब्दत एव निर्विशेषब्रह्मशब्दत एव । **तस्य** परब्रह्मणः । एतेन 'कर्म ब्रह्मोद्भवम्' इत्यत्र यत् केषाञ्चिद् भाष्यं 'ब्रह्मशब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा । 'एतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' (आथ. १.१.१०) इति श्रुतेः । तेन च तत्परिणामरूपं शरीरं ग्राह्यम् । प्रकृतिपरिणामरूपशरीरोद्भवं कर्मेत्युक्तं भवति' इति तदपि निरस्तम् । ब्रह्मशब्दस्य **मुख्येऽभिधेये** परब्रह्मणि सम्भाव्यमाने सति **औपचारिकम्** अमुख्यं प्रकृत्याख्यं ब्रह्मशब्दार्थतया न कल्पनीयम् । मुख्या-मुख्ययोर्मुख्यस्य ग्राह्यत्वात् । किञ्च एवं व्याचक्षाणेनापि ब्रह्मशब्दितप्रकृतेः साक्षाद् द्रव्यार्जनादिरूपकर्तृव्यापारात्मककर्मजनकत्वं नास्तीति देहद्वारा परम्प-रयाऽङ्गीकार्यम् । तत्रापि शरीरमात्रस्य यज्ञानुकूलसाधुकर्मजनकत्वाभावात् परब्रह्म यत्र शरीरे स्थित्वा साधु कर्म कारयति तदेव शरीरं ग्राह्यम् । तथा चान्ततोऽपि परब्रह्मण्यङ्गीकार्ये स्वशब्दत एव प्राप्तस्य तस्य परित्यागोऽनुपपन्न इति । 'न च मुख्ये' इति भाष्यव्याख्यानेन दूषणसाम्यात् । 'तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे

प्रतिष्ठितम्' (३.१५) इति [1]**गीताक्षरास्वरसाच्च । न च ब्रह्म प्रकृतिः शरीरं वा सर्वगतं** [2]**यज्ञे प्रतिष्ठितं वा । कथञ्चित् प्रकृतोपयोगकल्पनं त्वगतिका गतिः ।** 'एतद् ब्रह्म नाम रूपम्' (आथ. १.१.१०) इत्यत्र 'एतद् ब्रह्म चतुर्मुखः' इति च भाषितमन्यत्र[3] (आथ.भा. १.१.१०) इति। 'स्वयमेव' इत्यनन्तरं 'दीपोऽर्थमिव' इति शेषः । 'यद्यज्जडं तत्तत् पराधीनम्, जडं चेदं वेदाख्यं ब्रह्म' इति व्याप्तिपक्षधर्मतावत्तया युक्तं जडत्वस्य हेतुत्वमिति प्रदर्शयितुं भाष्ये 'जडानाम्' इति बहुवचनमिति भावेन 'वेदोऽर्थप्रकाशने स्वव्यापारेऽन्याधीनः जडत्वाद् मृत्पिण्डादिवद्' इत्यनुमानम् उपन्यस्यन्नेवोत्तरभाष्यमवतारयति - **न केवलमिति ।।** एतेन भाष्ये चशब्दो व्याख्यातः ।। **विष्ण्वधीनत्वमिति ।।** अनुमानेन सामान्येन नियन्तृमात्रसिद्धावपि नियन्तुर्विष्णुत्वबोधनाय आगमोदाहरणमिति भावः ।

नन्वत्र भाष्ये नियमनं प्रतीयते। तच्च विष्णुकर्तृकमिति तु नेत्यतः 'तच्च प्रशासनं विष्णोरेव' (ब्र.सू.भा. १.३.११) इति सूत्रभाष्यं मनसि निधाय शेषं पूरयति- **विष्णोरिति शेष इति ।।** 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते' (बृ. ५.८.९) इति श्रुतावक्षरशब्देन विष्णोरभिधानात्, तया नद्यादिचलनस्य विष्ण्वधीनत्वं ज्ञायत इत्येतदर्थं[4] प्राप्ताया नियमनश्रुतेरित्यर्थः । पूर्वं भाष्ये शेषः पूरणीय इत्यर्थः । **इत्यादीति** क्रियाविशेषणमिति भावः ।। **न त्वागन्तुको व्यापार इति ।।** मृदः पृथुबुध्नोदराकारतावत् नद्याः [5]स्पन्दनं न मध्ये समुपगतो धर्म इति न तद्दृष्टान्तीकरणमुपयोगि । प्रत्युत जडत्वहेतोरग्नौ व्यभिचारः । तस्य स्वव्यापार औष्ण्ये परानपेक्षाद्दृष्टेर्वेदस्य[6] जडत्वेऽप्यर्थप्रकाशने पराधीनत्वाभाव इति जडत्वमप्रयोजकमिति भावः ।। **स्वभावस्यापीति ।। द्रव्यं** प्रकृत्यादि । **स्वभावः** प्रकृत्यादीनां परिणामादिरिति वचनार्थस्याङ्गीकाराद्

---

१. गीताक्षरस्वारस्याच्च (अ.,पं.) २. नित्यं यज्ञे (पं.)
३. इत्यन्यत्र भाषितं च (अ.) ४. इत्येतदर्थप्रत्यायनाय (अ.)
५. चलनम् (अ.) ६. परानपेक्षा दृष्टा इति वेदस्य (अ.)

वेदेऽर्थप्रकाशनरूपस्वभावस्यापि भगवदधीनत्वं प्रामाणिकमित्यर्थः ॥ **असम्भावितमिति** ॥ 'उत्ताना वै देवगवा वहन्ति'[1] इत्यादिश्रुतिसिद्धमप्युत्तानानां देवगवानां वहनमिवेदमप्यसम्भावितम्। पुम्प्रयत्नासाध्यत्वादिति भावः। अन्यस्याशक्यमपि अचिन्त्यशक्तियोगाद् ईश्वरस्य शक्यमिति पूर्वाध्याये 'स्थाणुत्वेऽप्यैक्षतेत्याद्यविरुद्धमीश्वरस्य' (गी.भा. २.२४) इति भगवतोऽचिन्त्यशक्तिरुक्तेति भाष्यार्थः ॥ **परब्रह्माङ्गीकार इति** ॥ तथा च कर्म ब्रह्मणो जायत इति व्याख्यानमयुक्तमिति भावः ॥ **आधिक्येनेति** ॥ जडस्य वेदस्य स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तिशमनायाभिमानिदेवताया अङ्गीकार्यत्वे तस्याश्च भगवत्प्रतिबिम्बतया बिम्बाधीनक्रियाव्यतिरिक्तक्रियाया अयोगाद् बिम्बभूतपरब्रह्मण एवान्ततोऽकामेनापि स्वीकर्तव्यत्वात् पूर्वोक्तपरम्परापेक्षयाऽधिकैव परम्पराऽभ्युपगन्तव्या स्यादित्यर्थः[2]। भाष्ये चशब्दसमुच्चयं दर्शयितुमाह- **न केवलमिति** ॥ **आगमाच्चेति** ॥ लोकशब्दितजीवस्य कर्तृत्वं क्रियास्वातन्त्र्यं नास्तीति निषेधप्रतिपादकागमाच्च तस्य स्वतःप्रवृत्त्यभावो विज्ञायत इत्यर्थः।

भाष्यम्

अक्षराणि प्रसिद्धानि। तेभ्यो ह्यभिव्यज्यते परं ब्रह्म। अन्यथाऽनादिनिधनमचिन्त्यं परिपूर्णमपि ब्रह्म को जानाति। न च रूढिं विना योगाङ्गीकारो युक्तः। परामर्शाच्च 'तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म' (३.१५) इति। न ह्येकशब्देन द्विरुक्तेन भेदश्रुतिं विना वस्तुद्वयं कुत्रचिदुच्यते।

प्रमेयदीपिका

'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' इत्यस्य[1] '**ब्रह्म वेदो अक्षरात् परब्रह्मणो जायते**' इति परेषां व्याख्यानमसदिति भावेनाह- **अक्षराणीति** ॥ प्रसिद्धाकारादीनि नियतानुपूर्वीविशिष्टानि। वेद इति यावत्। ननु समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थाङ्गीकारे

१. इत्यादौ (अ.) २. स्यादिति भावः (आ.) १. इत्यत्र (बे.)

किं बाधकम्, येनाभिव्यज्यत इत्यमुख्योऽर्थः स्वीक्रियते। किञ्च प्रमाणान्तरेणापि ब्रह्माभिव्यक्तिसम्भवात् 'तेभ्यः' इति किमर्थमुक्तम्? इत्यत आह- **अन्यथेति ॥** व्यक्त्यर्थत्वानङ्गीकारे। 'अनादिनिधनं ब्रह्म कथं जायेत'[१] इति शेषः। तथा वेदस्य तदभिव्यञ्जकत्वानङ्गीकारे परिपूर्णत्वादचिन्त्यं ब्रह्म को जानाति? वाक्यार्थद्वयसमुच्चयेऽपिशब्दः। समुद्भवशब्दस्य [२]मुख्यार्थलाभात् परोक्तार्थः[३] किं न स्याद्? इत्यत आह- **न चेति ॥** ब्रह्मशब्दो हि परब्रह्मणि रूढः। वेदे तु बृहत्त्वयोगेन प्रवृत्तः। तथाऽक्षरशब्दो वर्णेषु रूढः। ब्रह्मणि[४] त्वक्षरणयोगेन प्रवृत्तः। तथा चान्यथा व्याकुर्वता रूढिं परित्यज्य योगोऽङ्गीकृतः स्यात्। तच्च न्यायबाह्यमित्यर्थः। इतश्च ब्रह्मशब्दः परब्रह्मवाचीत्याह- **परामर्शाच्चेति ॥** उत्तरवाक्ये ब्रह्मशब्देन परब्रह्मणः परामर्शाच्च पूर्ववाक्यस्थो ब्रह्मशब्दः परब्रह्मार्थो ज्ञायते। तथा चाक्षरशब्दोऽप्यर्थाद् वेदवचनो भविष्यतीति भावः[५]। प्रागक्षरशब्दोक्तं परब्रह्मेदानीं ब्रह्मशब्देन परामृश्यते। अतः पूर्वो[६] ब्रह्मशब्दो वेदार्थ एवेत्यत आह- **न हीति ॥** 'एकस्मिन्नेव प्रकरणे' इति शेषः। 'अन्नात् पुरुषः', 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' (तै. २.२) इत्यादिव्यावृत्त्यर्थं 'भेदश्रुतिं विना' इत्युक्तम्। श्रुतिशब्दश्च प्रमाणोपलक्षणार्थः। अत्रापि 'सर्वगतम्' इति विशेषणमस्तीति चेन्न। वर्णानामपि सर्वगतत्वात्। विकारित्वान्नेति[७] चेन्न। अनन्तरमेव निराकरणात्। इदं च भास्करं प्रत्यभिहितम्।

भावदीपिका

नन्वत्राक्षरशब्देन अकारादिप्रसिद्धाक्षरग्रहणे तेषां ब्रह्मव्यञ्जकत्वायोगाद्, योगे वोत्तरत्र वेदनित्यत्वे प्रमाणोदाहरणासङ्गतेः, केवलवर्णानां वेदत्वाभावाद्, अतो

---

१. जायते (ने.) २. मुख्यार्थताभावात् (ने.) ३. परोक्तोऽर्थः (ने.)
४. ग. परब्रह्मणि ५. ग. शेषः ६. ग. पूर्वोक्तो
७. क.ख. विकारित्वात्

व्याचष्टे- **नियतानुपूर्वीति** ॥ **वेद इतीति** ॥ नियतानुपूर्वीविशिष्टवर्णानामेव वेदत्वादिति भावः । **व्यक्त्यर्थत्वानङ्गीकारे** 'समुद्भवशब्दस्य' इति शेषः । उत्पत्तिरूपमुख्यार्थत्वाङ्गीकारे चेत्यपि ग्राह्यम् । 'अनादिनिधनत्वादिविशिष्टं ब्रह्म को जानाति' इति द्वितीयप्रश्नस्यैव परिहारो दृश्यते न त्वाद्यस्य, अतोऽत्र वाक्य-भेदः कार्यः, तेनाऽद्यप्रश्नोत्तरलाभ इत्याशयेनाऽह-**जायत इति शेष इति** ॥ **को जानातीति** ॥ ज्ञापकप्रमाणाभावात् । आगमेतरप्रमाणानां चाज्ञापकत्वादिति भावः ॥ **परोक्तोऽर्थ इति** ॥ '**ब्रह्म** वेदः **अक्षरात्** परब्रह्मणो जायते' इत्येवं परोक्तोऽर्थ इत्यर्थः ॥ **रूढ इति** ॥ 'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते' (भाग. १-२-११) इत्यभिधानादिति भावः ॥ **बृहत्त्वयोगेनेति** ॥ 'बृंहतीति ब्रह्म' इति योगेनेत्यर्थः । बृह= वृद्धौ । वृद्धिश्च देशतः कालतश्चेति द्रष्टव्यम् । बृहतेर्मन्प्रत्यये[१]ऽमागमे यणादेशे च सति ब्रह्मन् इति प्रातिपदिके सिद्धे, पश्चात् स्वाद्युत्पत्तौ ब्रह्मेति भवति ॥ **रूढ इति** ॥ 'अक्षराणि स्मृता वर्णा वर्णाः श्वेतादयो गुणाः' इत्यनेकार्थमञ्जर्यामभिधानादिति भावः ॥ **अक्षरणेति** ॥ न क्षरतीत्यक्षर-मिति योगेनेत्यर्थः ॥ **तच्च न्यायबाह्यमिति** ॥ रूढित्यागेन योगाङ्गीकरणं 'रूढिर्योगमपहरति' इति न्यायविरुद्धमित्यर्थः । **परामर्शाच्चेति** ॥ परामर्शश्च पूर्वोक्तस्यैव नानुक्तस्येति भावः ॥ **तथा चेति** ॥ 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' इति पूर्ववाक्यस्थब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मार्थत्वे सतीत्यर्थः । **अर्थादिति** ॥ अन्यथाऽ-नुपपत्त्येत्यर्थः । यदा ब्रह्मशब्दः परब्रह्मपरस्तदाऽक्षरशब्दस्य न परब्रह्मपर-त्वम् । तथात्वे स्वस्मादेव स्वस्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । तथा चाक्षरशब्दस्य वेदपरत्वा-नङ्गीकारे वाक्यार्थानुपपत्त्याऽक्षरशब्दो वेदवचन इति सिद्ध्यतीति भावः । **प्रागिति** ॥ 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' इत्यत्रेत्यर्थः ॥ **ब्रह्मशब्देनेति** ॥ 'तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म' इत्यत्र ब्रह्मशब्देनेत्यर्थः ॥ **अत इति** ॥ परामर्शस्यान्यथासिद्धत्वादिति भावः ।

---

१. मनिन्प्रत्यये इति स्वरसः पाठः ।

ननु 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' (ऐ. २.३.१) इति प्रकरणे 'तद्यथाऽयमात्मा सर्वतः शरीरैः परिवृतः' (ऐ. २.२.५) इति प्रकरणे चैकेनैवाऽत्मशब्देन प्रकरणद्वये उक्तत्वाद् द्विरुक्तेनेश्वरजीवाख्यं वस्तुद्वयं गृह्यत एवात आह- **एकस्मिन्नेवेति ॥ अन्नात् पुरुष इति ॥** एकस्मिन्नेव 'तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' (तै.२.१.) इत्यादिसृष्टिप्रकरणे 'अन्नात् पुरुषः, स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' (तै.२.२) इत्यत्रैकेनैव पुरुषशब्देन देहेश्वराख्यवस्तुद्वयग्रहणाद्, 'एकशब्देन द्विरुक्तेन वस्तुद्वयं नोच्यते' इति नियमो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ **भेदश्रुतिं विनेत्युक्तमिति ॥** तथा च 'अन्नात् पुरुषः' इत्यत्र पुरुषशब्देन देहो ग्राह्यः । 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इत्यत्र तु पुरुषशब्देन हरिः । कुतः? भेदकशब्दस्य सत्त्वात् । स च रसशब्द एव । यथोक्तमनुव्याख्याने-

'सारान्नमय एवायं न लोकान्नमयः प्रभुः ।
इति तं रसशब्देन विशिनष्टि शरीरगम् ॥' (अ.व्या. १.१.२११)

इति । भाष्ये चोक्तम्- 'रसशब्देन विशेषणात् तत्सारभूतं चिन्मात्रमेवोच्यते' (ब्र.सू.भा. १.१.१५) इति । एवञ्च भेदकशब्दस्यैव विवक्षितत्वाद् यत्र भेदकश्रुतिर्नास्ति तत्रोभयपरत्वं न स्यात् । यथा हि- 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति मन्त्रवर्णविवरणात्मकं तावत् 'आत्मन आकाशः सम्भूतः' (तै. २.१) इत्यारभ्य 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' (तै. २.१२) इत्यन्तं प्रकरणम् । यथोक्तम्-

'अतो हि मन्त्रवर्णोक्तविस्तृतिस्तु समस्तया ।
क्रियते परया यस्मात्..................... ॥' इति ।
(अ.व्या. १.१.१९८)

अत्र चाऽद्य आकाशशब्दो भूताकाशवाची द्वितीयो भगवद्वाची । न ह्येतत् सम्भवति । अत्र भेदकशब्दाभावात् । अतो भेदश्रुतिं विना एकेन शब्देन द्विरुक्तेन

वस्तुद्वयं नोच्यत इति नियमो भग्न इत्यत आह- **श्रुतिशब्दश्चेति** ॥ तथा च तत्र सम्भूतत्व-लोकचेष्टकत्वरूपलिङ्गमेवाऽकाशशब्देन एकेन द्विरुक्तेन वस्तुद्वय-ग्रहणे ज्ञापकमस्तीत्याशयः । तथा चैकस्मिन् प्रकरणे एकेन शब्देन द्विरुक्तेन भेदप्रमाणं विना वस्तुद्वयं कुत्रचिदपि न ह्युच्यत इति नियमो द्रष्टव्यः ।

नन्वेवं प्रकृतेऽपि 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' इत्यत्र ब्रह्मशब्दो वेदपर एवास्तु । 'तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म' इत्यत्र तु ब्रह्मशब्दः परब्रह्मपरोऽस्तु । न चोक्तनियम-विरोधः । अत्रापि परब्रह्मत्वज्ञापकस्य[1] 'सर्वगतम्' इति भेदकश्रुतिसद्भा-वादित्याशयेन शङ्कते- **अत्रापीति** ॥ विशेषणं 'भेदकम्' इति शेषः । अस्य विशेषणस्य भेदकत्वमेव न सम्भवति, परब्रह्मासाधारणधर्मत्वाभावादित्या-शयेनाऽह- **नेति** ॥ कुत इत्यत आह- **वर्णानामपीति** ॥ 'यावद् ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक्' इति श्रुतेरिति भावः। **विकारित्वादिति** ॥ 'न वर्णाः सर्वगताः विकारित्वाद् घटवद्' इत्यनुमानेन वर्णानां सर्वगतत्वाभावसिद्धेः न सर्वगतत्वं भेदकं भविष्यतीति भावः । अत्र क्षणलवादिषु व्यभिचारः शिष्यैरेवोह्यता-मित्याशयेन तमनुक्त्वा दूषणान्तरमाह- **अनन्तरमेवेति** ॥ **अन्तरम्** अवकाशं विना इति **अनन्तरम्** 'तानि च' इत्यव्यवहितोत्तरग्रन्थ एव वर्णानां विकारित्वस्य निराकरणेनानुमाने स्वरूपासिद्धिरिति भावः । ननु 'परमर्शाच्च' इति दूषणं कथं मायावादिनं प्रति वक्तुं युक्तम् । तेन हि 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' इत्यत्र ब्रह्मशब्देन वेदो गृहीतः स्यात्, 'तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म' इत्यत्र तु यदि ब्रह्मशब्देन परं ब्रह्म गृहीतं स्यात्, तदैव तं प्रत्येतद्दूषणकथनं सङ्गच्छेत । न चैवम् । किं नाम? पूर्वं ब्रह्मशब्देन प्रकृतस्य वेदस्यैव 'तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म' इत्यत्र ब्रह्मशब्देन परा-मर्शाङ्गीकारात् । तथा च वेदो यज्ञे प्रतिपादकत्वेन प्रतिष्ठित इति व्याख्यानाद्,

---

१. परब्रह्मत्वज्ञापिकायाः 'सर्वगतम्' इति भेदकश्रुतेः सद्भावात् । इति समीचीनः पाठः ।

अत आह- **इदं चेति**॥ 'परमर्शाच्च' इति दूषणकथनमित्यर्थः। तेन हि पूर्वं '**ब्रह्म** वेदः **अक्षरात्** परब्रह्मणो जायते' इत्यन्यथाव्याख्यातमित्यर्थः।

भावरत्नकोशः

॥ परेषामिति ॥ '**ब्रह्म** वेदः, अक्षरसमुद्भवम् **अक्षरं** परमात्मा **समुद्भवो** हेतुर्यस्य तत् तथा' इति **सङ्करः**, तदनुयायिनामित्यर्थः ॥ **अकारादीनीति** ॥ 'अक्षरं ब्रह्मवर्णयोः' इति विश्वरुद्रयोः[1] 'वर्णे ब्रह्मण्यक्षरं स्यात्' इत्यमरशेषे च तथाऽभिधानादिति भावः।

उमर्जीयम्- ननु 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' इत्यत्र परब्रह्म अक्षराभिव्यङ्ग्यम् अभिप्रेतम्। न च तद् युक्तम्। 'अक्षरत्रयमीरितम्' इति परापरप्रकृत्योरीश्वरस्य चाक्षरत्वेन प्रसिद्धत्वात् तेषां च ब्रह्माभिव्यञ्जकत्वाभावादित्यत आह- **अकारादीनीति** ॥

एकैकाक्षरस्य परब्रह्मव्यञ्जकत्वं न सर्वाधिकारिणः प्रतीयत इत्यत उक्तम्- **नियतेति** ॥ नियतानुपूर्वीविशिष्टानि कान्यक्षराणीत्यतस्तात्पर्यमाह- **वेद इति** ॥

उमर्जीयम् - ननु कालिदासादिवाक्यान्यप्युत्पत्त्यनन्तरं नियतानुपूर्वीविशिष्टानि। न च तेषां ब्रह्मप्रकाशकत्वमित्यत आह- **वेद इति यावदिति** ॥

किमर्थमिति ॥ तेभ्योऽक्षरेभ्यो व्यज्यते परं ब्रह्मेति किमर्थमित्यर्थः। 'अन्यथा' इत्यस्य व्याख्यानम्- **व्यक्त्यर्थत्वानङ्गीकार इति** ॥ **अनादिनिधनम्** उत्पत्तिविनाशशून्यमिति ब्रह्मविशेषणं हेत्वर्थगर्भमिति मनसि निधायोक्तं चोद्यं परिहर्तुं शेषमाह- **कथं जायेतेति शेष इति** ॥ 'अन्यथा' इत्यस्यार्थान्तरमाह- **तथा वेदस्येति** ॥ 'परिपूर्णम्' इत्यचिन्त्यत्वे हेतुसमर्पकम् इति भावेनाऽऽह- **परिपूर्णत्वादचिन्त्यमिति** ॥ **वाक्यार्थद्वयेति** ॥ अनादिनिधनं ब्रह्म कथं

१. विश्वकोशे, रुद्रकोशे च इत्यर्थः।

जायेत? परिपूर्णत्वादचिन्त्यं ब्रह्म को जानाति? इति च वाक्यार्थद्वयसमुच्चयार्थतया भाष्यस्थापिशब्दो व्याख्येय इत्यर्थः। अनेन 'किं बाधकम्' इति चोद्यम्, 'किमर्थमुक्तम्'[1] इति चोद्यं च परिहृतं भवति ॥ **परोक्तार्थ इति** ॥ '**ब्रह्म** वेदः अक्षरात् परब्रह्मणो जायते' इति परव्याख्यानमित्यर्थः ॥ **रूढ इति** ॥ 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्' (म.ना.उ. १.६), 'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते' (भाग. १-२-११) इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु परब्रह्मणि तस्य बहुलप्रयोगदर्शनादिति भावः। **बृहत्त्वयोगेनेति** ॥ तथा च 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म' इत्यमरे, बृहति= वर्धत इति ब्रह्म, 'बृह= वृद्धौ' इत्यतो 'बृंहेरम्लोपश्च' इति [3]मनिन्प्रत्ययोऽमागम उपधानकारस्य[2] च लोपः इति हरिदीक्षितः। एवञ्च ब्रह्मशब्दस्य वेदेऽपि रूढत्वमेवेति न परस्य पर्यनुयोगावकाश इति भावः। **अक्षरणयोगेन** अविनाशित्वलक्षण-प्रवृत्तिनिमित्तधर्मेण प्रवृत्त इत्यक्षराधिकरणे (ब्र.सू.अ. १.३.३) स्थितेरिति भावः।

॥ अन्यथा व्याकुर्वतेति ॥ [4]ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मार्थकत्वमित्यस्मद्-व्याख्यानस्य व्यत्यासेन व्याकुर्वतेत्यर्थः ॥ **तथेति** ॥ एवमङ्गीकृत्य व्याख्यानं अवयवार्थनिरपेक्षाया रूढेः शीघ्रगामित्वात्, तत्सापेक्षतया मन्थरगामियोगात् प्राबल्यमिति मीमांसकै रथकाराधिकरणे (मी.सू. ६.१२ अ.) यो न्याय उक्तः **तद्ग्राह्यं** तद्विरुद्धमित्यर्थः। एतेन भाष्यस्थयुक्तशब्दार्थ उक्तः। न च प्रोक्षण्यादिशब्देषु मीमांसकैर्योगाङ्गीकाराद् अत्रैव[5] वेदे सोऽस्त्विति वाच्यम्।

---

१. उक्तमिति नास्ति। (अ.) २. मन्प्रत्ययः (कु.)

३. बृंहति 'बृहि= वृद्धौ' इति धातोः स्वीकारे मनिन्प्रत्ययेऽमागमे च सति उपधानकारस्य लोपः। 'बृह= वृद्धौ' इत्यस्य स्वीकारे उपधानकारस्य लोपप्रसक्तिरेव नास्ति।

४. ब्रह्मशब्दस्य वेदार्थत्वम्, अक्षरशब्दस्य परब्रह्मार्थकत्वम् इत्यस्मद्व्याख्यानस्य (अ.)

५. अत्र वेदशब्दे योगोऽस्तु (अ.)

[1]'प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात्' (मी.सू. १.४.११) इति चन्द्रिकायां व्यक्तम्। 'ब्रह्मेति सर्ववेदानां नामानन्तत्वतः स्मृतम्' (छा.भा. ३.१.५) इति छान्दोग्यभाष्यमपि अनन्तत्वत इति बृहत्त्वयोगेनैव प्रवृत्तमिति न तद्विरोधोऽपि ॥ **उत्तरेति** ॥ 'तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्' (३.१५) इत्युत्तरवाक्ये सर्वगतत्वनित्यत्वादि-विशेषणेन परब्रह्मण एव परामर्शादित्यर्थः। 'परामर्शाच्च' इत्यस्य हेतोः साध्यमाह-**पूर्वेति** ॥ **अर्थादिति** ॥ परब्रह्माभिव्यञ्जकस्यान्यस्य वक्तुमशक्यत्वा-दर्थापत्तिवशादक्षरशब्दो वेदवचन इत्यर्थः।

ननु 'ओषधीभ्योऽन्नम्। अन्नात् पुरुषः' (तै. २.२)। 'अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रम्'[2] (तै. ३.१) इति ब्रह्मवल्ली-भृगुवल्लीरूपप्रकरणद्वये द्विरुक्तेनान्नशब्देन प्रसिद्धान्न-परब्रह्मरूपान्नद्वयग्रहणदर्शनात् 'न ह्येकशब्देन' इत्याद्युक्तम् अयुक्त-मित्यत आह - **एकस्मिन्नेव प्रकरण इति शेष इति** ॥ उक्तस्थलस्य च भिन्नप्रकरणत्वेन तत्रत्यान्नशब्दस्यार्थद्वयाङ्गीकारो न दोष इति भावः ॥ **इत्यु-क्तमिति** ॥ तथा च 'अन्नात् पुरुषः' इत्यत्रान्नशब्देन प्रसिद्धान्नग्रहणेऽपि 'अन्नरसमयः' इत्यत्रान्नशब्देन परमेश्वरग्रहणं युक्तम्। भेदज्ञापकरसशब्द-श्रवणादित्यर्थ इति भावः।

ताम्रपर्णीयम्- 'न ह्येकेन शब्देन द्विरुक्तेन भेदश्रुतिं विना वस्तुद्वयम्' इत्यत्र "अन्नात् पुरुषः। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" (तै. २.२.) इत्यादिव्यावृत्त्यर्थम्' इति टीका। यद्यपि तत्र पुरुषशब्देन प्रकृतयोः शरीरपरमात्मनोर्मध्ये एकस्य परित्यागेन 'स वा एषः' इति परमात्ममात्रप्रारम्भः। तथा च पुरुषशब्देन प्रकृतस्य पुरुषशब्देन परामर्शः, न तु अप्रकृतस्येति वा इदमुदाहरणीयम्। तथाऽपि द्वितीयपुरुषशब्देन शरीरस्यापरामर्शात् तद्विवक्षया वस्तुद्वयमित्युक्तम्।

---

१. प्रोक्षणाद्यर्थसंयोगात् (कु.) प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगादिति तत्र योगस्य क्लृप्तत्वाद् रूढेश्चाक्लृप्तत्वाद् अक्लृप्तरूढेः क्लृप्तयोगाद् दौर्बल्यस्य तत्र व्यवस्थापितत्वात्। अत्र नोक्तश्रुत्यादिभिः रूढेः क्लृप्तत्वाद् इति चन्द्रिकायां व्यक्तम्। इत्यधिकः पाठः (अ.)

२. मनोवाचमित्यधिकः पाठः (अ.)

नन्वेवमपि 'आत्मन आकाशः सम्भूतः' (तै. २.१) इत्यारभ्य 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात्। यदेष आकाश आनन्दः' (तै. २.१२) इत्यन्तं पठितमेकं प्रकरणम्। 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' (तै. २.१) इति मन्त्रवर्णविवरणरूपत्वात्। तथा 'तपसा चीयते ब्रह्म' (आथ. १.१.९) इत्यस्योत्तरवाक्यं 'तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते' (आथ. १.१.१०) इति वाक्यं चैकप्रकरणमेव। तत्रच भेदश्रुतिं विनैव द्विरुक्तेनाऽकाशशब्देन, तथाविधेन ब्रह्मशब्देन च, भूताकाश-ब्रह्मरूपार्थद्वयं, परब्रह्म-चतुर्मखरूपार्थद्वयं च, सिद्धान्ते स्वीकृतमिति तत्र व्यभिचार इत्यत आह - **श्रुतिशब्दश्चेति** ॥ उक्तस्थले भूतसहपाठः, सम्भूतत्वं च, लोकचेष्टकत्वं, पूर्णानन्दत्वं च भेदलिङ्गं श्रूयते। तथा 'तपसा चीयते ब्रह्म' इत्यत्र सर्वस्रष्टृत्व-सर्वज्ञत्वादिभगवल्लिङ्गं 'तस्मादेतद् ब्रह्म' इत्यत्र परब्रह्मजातत्वं, नामरूपात्मककार्यप्रपञ्चसहपाठश्च भेदलिङ्गं श्रूयते। भाष्ये श्रुतिशब्दश्च 'भेदज्ञापकप्रमाणोपलक्षकः' इति भेदकलिङ्गसद्भावाद् अर्थद्वयाङ्गीकारो नानुचित इति भावः।

उमर्जीयम्- 'भेदप्रमाणं विना' इत्यस्य च 'पदार्थभेदकप्रमाणं विना' इत्यर्थोऽत्र विवक्षितः। तेन ''प्रकरणद्वयस्य भेदप्रमाणं विनेत्यनेनैव व्यावृत्तिसिद्धेः 'एकस्मिन् प्रकरणे' इति विशेषणवैयर्थ्यम्'' इति चोद्यानवकाशः। उदाहृतब्रह्मवल्लीभृगुवल्ली-रूपप्रकरणद्वयस्य वाक्यार्थभेदकत्वेऽपि पदार्थभेदकत्वाभावादित्यालोचनीयम्।

'तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म' इति वाक्येऽपि भेदज्ञापकमस्तीति शङ्कते-**अत्रापीति** ॥ **वर्णानामिति** ॥ सिद्धान्तेऽक्षरशब्दार्थभूतानामिति योज्यम्। तथा च भेदज्ञापकं नास्तीति भावः।

ननु वर्णानां सर्वगतत्वेऽप्यक्षरशब्देन प्रकृतानां वेदानां व्याप्तत्वं कुत इति चेत्? 'यावद् ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक्' इति श्रुतिबलादिति ब्रूमः। नियतानुपूर्वी-विशेषविशिष्टानां वर्णानामेव वेदत्वाद् [1]'वर्णव्याप्तिरिति भावेनेयमुक्तिरित्यव-

१. वर्णव्याप्तिरेव विशेषणविशेष्यैक्याभिप्रायेण वेदव्याप्तिरिति भावेन। (अ.)

गन्तव्यम् । **विकारत्वादिति** ॥ पुरुषप्रयत्नजन्यत्वेनानित्यत्वात् न वर्णानां सर्वगतत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ **अनन्तरमेवेति** ॥ 'तानि चाक्षराणि' इत्युत्तरभाष्य एवेत्यर्थः । अभ्युपगम्य चेदमुदितम् । स्वरीत्या तु सर्वगतस्यापि क्षणलवादेरनित्यत्वदर्शनाद् व्यभिचार इति दूषणं द्रष्टव्यम् । ननु प्रागक्षरशब्दोक्तं परब्रह्मेदानीं ब्रह्मशब्देन, [1]प्रकृतिपरिणामशरीरम् अक्षरशब्देन परामृश्यत इति न **सङ्करमतम्** । दूष्यते च साम्प्रतं सङ्करमतमेव 'अक्षराणि प्रसिद्धानि' इत्यादिना । **रामानुजस्तु** ब्रह्मशब्देन प्रकृतिपरिणामशरीरम् अक्षरशब्देन जीवात्मानं च गृहीतवानिति न तस्याप्युक्तदूषणास्पदत्वमित्यत आह- **इदं चेति** ॥ न मतद्वयमेतद्दूषणपात्रम् । किन्तु भास्करमतमेवेति नानुक्तोपालम्भ[2]शङ्केति भावः ।

भाष्यम्

तानि चाक्षराणि नित्यानि । 'वाचा विरूप नित्यया'[3](ऋ. ८.६४.६), 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा', 'अत एव च नित्यत्वम्' (ब्र.सू. १-३-२९) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभगवद्वचनेभ्यः । [4]दोषाश्चोक्ताः सकर्तृकत्वे । न चाबुद्धिपूर्वमुत्पन्नानि । तत्प्रमाणाभावात् । निःश्वसितशब्दस्त्वक्लेशाभिप्रायः, नाबुद्धिपूर्वाभिप्रायः । 'सोऽकामयत' (तै. २.११) इत्यादेश्च । 'इष्टं हुतम्' (बृ. ६.१.२) इत्यादिरूपप्रपञ्चेन सहाभिधानाच्च । महातात्पर्यविरोधाच्च । तच्चोक्तं पुरस्तात् (गी.भा.२.२४)। न ह्यस्वातन्त्र्येणोत्पत्तिकर्तुः प्राधान्यम् । अस्वातन्त्र्यं च तदमतिपूर्वकत्वेन भवति । यथा रोगादीनां पुरुषस्य तज्जत्वेऽपि ।

---

१. प्रकृतिपरिणामशरीरमक्षरशब्देन इति नास्ति (अ.) २. उपालम्भन (अ.)
३. वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम इत्यधिकः पाठः (वे.) ४. दोषश्चोक्तः (वे.)

प्रमेयदीपिका

मायावादिना तु प्राग् ब्रह्मशब्दोक्तस्य वेदस्यैवायं परामर्श इत्यङ्गीकृतत्वाद् यदप्यन्यथाव्याख्याने समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थतालाभ इत्यभिप्रेतं तदपि दुराशामात्रमित्याह- **तानि चेति ॥** यान्यस्माभिः प्रसिद्धानि व्याख्यातानि । अनेन 'अभिधानादिबलाद् ब्रह्माक्षरशब्दौ द्वावप्युभयत्र योगरूढौ' इति प्रत्यवस्थानमपि परास्तम् । परामर्शस्य वर्णनित्यत्वस्य चापरिहार्यत्वात् ।

न केवलं श्रुत्यादिभ्यो वेदस्य नित्यत्वं, किं तर्हि विपक्षे बाधकाच्चेत्याह- [1]**दोषाश्चेति ॥** 'रचितत्वे च धर्मप्रमाणस्य' (गी.भा. २.१३) इत्यत्र। ननु वेदाक्षराणि ब्रह्मणोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नानि। अतो न विपर्ययादिमूलत्वशङ्केत्यत आह- **न चेति ॥** 'निःश्वसितमेतद् यदृग्वेदो यजुर्वेदः' (बृ.उ. ४.४.१०) इति श्रुतिर्वेदानां ब्रह्मणोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वे प्रमाणमिति चेत् । किमयं निःश्वसितशब्दोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वस्य वाचक उत निःश्वसितमिव निःश्वसितम्, इवार्थश्चाबुद्धिपूर्वकम्[2] उत्पन्नत्वमिति गौण्या वृत्त्या तदभिप्रायः । नाद्यः । प्रमाणाभावात् । द्वितीयं दूषयति- **निःश्वसितेति ॥** अक्लेशेन निस्सरणस्यापीवार्थस्य सम्भवेन निःश्वसितशब्दस्य तदभिप्रायतोपपत्तौ नाबुद्धिपूर्वोत्पत्त्यभिप्रायत्वनिश्चय इत्यर्थः । न च परस्येव अस्माकमपि निश्चयायोग इति भावेनाह- **स इति ॥** 'सोऽकामयत, स इदं सर्वमसृजत' (तै. २.११) इति ब्रह्मणः सर्वसृष्टेरिच्छापूर्वकत्वमुच्यते । इच्छा च बुद्ध्यविनाभूता । अतो न किञ्चिद् ब्रह्मणोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नमिति । ननु 'निःश्वसितमेतत्' इति श्रुतिः नामप्रपञ्चस्याबुद्धिपूर्वमुत्पत्तिं वक्ति । 'सोऽकामयत' इति[3] रूपप्रपञ्चस्येच्छापूर्वम् इत्यतो न विरोध इत्यत आह- **इष्टमिति ॥** एवं सति 'निश्वसितम्' इति श्रुतौ

---

१. दोषश्चेति (व.) २. पूर्वम् (व.) ३. इति च (व.)

'इष्टं हुतमाशितं पायितमयं च लोकःपरश्च लोकः ।'

(बृ. ६.१.२)

इति नामप्रपञ्चस्य रूपप्रपञ्चेन सहाभिधानाद् रूपप्रपञ्चस्यापि निश्वसित-शब्देनाबुद्धिपूर्वोत्पन्नत्वप्राप्तौ 'सोऽकामयत' इति श्रुतिर्निर्विषयैवापद्येतेति भावः। इतोऽपि नाबुद्धिपूर्वा ब्रह्मणः सृष्टिरित्याह- **महातात्पर्येति** ॥ [1]ब्रह्मणः सर्वोत्तमत्वे यत् सर्ववेदानां महातात्पर्यं तद्विरोधाच्चेत्यर्थः। तदेव कुतः? इत्यत आह- **तच्चेति** ॥ उक्तं साधितम्। कथं तद्विरोधः? इत्यत आह- **न हीति** ॥ **प्राधान्यं** सर्वोत्तमत्वम्। अस्वातन्त्र्येणोत्पत्तिकर्तृत्वस्य प्राधान्यविरोधित्वेऽप्यबुद्धिपूर्वमुत्पादकत्वस्य किमायातम्? इत्यत आह- **अस्वातन्त्र्यं चेति** ॥ कार्यस्य पुरुषमतिपूर्वकत्वाभावे[2] तत्र तस्य पुरुषस्यास्वातन्त्र्यं भवति। तत्र दृष्टान्तमाह- **यथेति** ॥ रोगादीनां पुरुषजत्वेऽपि बुद्धिपूर्वकत्वाभावात् तत्र पुरुषस्यास्वातन्त्र्यं यथेत्यर्थः। ततश्चाबुद्धिपूर्वमुत्पादकत्वादस्वातन्त्र्यम्। अस्वातन्त्र्यादप्राधान्यं प्रसज्येत[3]। तथा च महातात्पर्यविरोध इत्युक्तं भवति। साक्षात्प्रसङ्गसम्भवेऽपि[4] व्युत्पादनार्थमेवमुक्तम्।

भावदीपिका

प्रसिद्धानि अकारादीनि। **व्याख्यातानि** 'अक्षरशब्देन' इति शेषः। यदुक्तं ब्रह्मशब्देन वेदग्रहणमयुक्तं, तस्य परब्रह्मणि रूढत्वात्। वेदे तु बृहत्त्वयोगेन प्रवृत्तत्वात्। तथा चाक्षरशब्देन परब्रह्मग्रहणमयुक्तम्, तस्य वर्णेषु रूढत्वात्। परब्रह्मणि तु अक्षरणयोगेन प्रवृत्तत्वात्। तथा चान्यथा व्याकुर्वता रूढिं परित्यज्य योगोऽङ्गीकृतः। तच्च 'रूढिर्योगमपहरति' इति न्यायबाह्यमिति।

---

१. परब्रह्मणः (न.) २. ख. पुरुषमतिपूर्वकत्वाभावात्
३. प्रसज्येत इति (न.) ४. सङ्गतिसम्भवेऽपि

तदयुक्तम् । **ब्रह्म**शब्दस्य वेदे योगवद् 'बृह= जाति-जीव-कमलासन-शब्दराशिषु' इति धातोः 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म' इत्यभिधानबलाद् रूढेरपि सत्त्वात्। तथाऽक्षरशब्दस्यापि परब्रह्मणि योगवत् 'अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते' इत्यभिधानबलात् रूढेरपि सत्त्वाद्, अतो नोक्तदोषः । तथा च समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थलाभ इत्यत आह- **अनेनेति** ॥ आदिपदेन प्रवृत्तिनिमित्तग्रहणम् । **उभयत्र** वेदे परब्रह्मणि च । अभिधानबलाद् रूढिः, प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावाद् योग इति द्रष्टव्यम् । अनेनेत्युक्तं विशदयति- **परामर्शस्येति** ॥ ब्रह्मशब्दस्य वेदे योगरूढिमङ्गीकुर्वता त्वया परामर्शविरोधोऽपरिहृत एव । तथा च पूर्वं ब्रह्मशब्देन वेदग्रहणमयुक्तम् । तथा ब्रह्मशब्देन वेदं गृहीत्वा समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थाङ्गीकारे **वर्णनित्यत्वस्य** वर्णनित्यत्वसाधकश्रुतिविरोधस्य चापरिहारान्न समुद्भवशब्दो मुख्यार्थोऽङ्गीकर्तुं युक्त इत्यर्थः ।

॥ **रचितत्वे चेति** ॥ 'रचितत्वे च धर्मप्रमाणस्य कर्तुरज्ञानादिदोषशङ्का स्याद्' (गी.भा. २.१३) इति द्वितीयाध्याये धर्मादिसाधकस्य वेदरूपप्रमाणस्य सकर्तृकत्वाङ्गीकारे तत्कर्तुरज्ञानविपर्ययादिदोषशङ्कया तन्मूलकत्वशङ्कनेन अप्रामाण्यशङ्का वेदे स्यादिति दोष उक्त इत्यर्थः ॥ **अबुद्धिपूर्वमिति** ॥ बुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वे हि विपर्ययादिमूलकत्वशङ्केति भावः ॥ **गौण्या वृत्त्येति** ॥ अबुद्धिपूर्वकत्वं श्वासे वेदे च गुण इति भावः ॥ **तदभिप्राय इति** ॥ निःश्वसितशब्दोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वाभिप्रायक इत्यर्थः ॥ **प्रमाणेति** ॥ अभिधानादिरूपेत्यर्थः । **अक्लेशेनेति** ॥ यथा निःश्वासेऽक्लेशेन निःसरणं तथा वेदेऽप्यस्तीति निःश्वसितशब्दो वेदेऽन्यथासिद्ध इति न तेन वेदस्याबुद्धिपूर्वकत्वनिश्चय इति भावः। **तदभिप्रायतेति** ॥ अक्लेशेन निःसरणाभिप्रायतेत्यर्थः ॥ **न च परस्येति** ॥ अक्लेशेन निःसरणस्यापि इवार्थस्य सम्भवेन निःश्वसितशब्दस्य तदभिप्रायतोपपत्तौ न बुद्धिपूर्वोत्पत्त्यभिप्रायत्वनिश्चय इत्युच्यते, एवम् अबुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वस्यापि

इवार्थस्य सम्भवेन निःश्वसितशब्दस्य तदभिप्रायतोपपत्तौ नाक्लेशेन निःसरणाभिप्रायकत्वनिश्चय इति नेत्यर्थः। **ब्रह्मणः** सकाशात्।

नन्वत्र सृष्टेरिच्छापूर्वकत्वोक्तावपि बुद्धिपूर्वकत्वं कथमागतम्? इत्यत आह- **इच्छा चेति**॥ इच्छापूर्वकत्वोक्तौ बुद्धिपूर्वकत्वं लब्धमेव, तदविनाभूतत्वादित्यर्थः। यथोक्तम्- 'कुत इच्छाऽचेतनस्य' इति ॥ **नामप्रपञ्चस्येति** ॥ ऋग्वेदादीनां शब्दरूपत्वेन नामप्रपञ्चत्वादिति भावः । **इच्छापूर्वम्** 'उत्पत्तिं वक्ति' इति वर्तते। **न विरोध इति**॥ भिन्नविषयत्वादिति भावः। 'निश्वसितम्' इत्यादिश्रुतौ वेदादिनामप्रपञ्चस्य 'इष्टं हुतम्' इति वाक्ये **रूपप्रपञ्चेन सहाभिधानाद्** एकप्रकरणे सहाभिधानाद् एकप्रकरणे सहपाठादित्यर्थः ॥ **प्राप्ताविति** ॥ अन्यथा सहपाठविरोधापत्तेरिति भावः ॥ **निर्विषयैवेति** ॥ नामरूपप्रपञ्चव्यतिरिक्तस्येच्छापूर्वोत्पन्नस्य तच्छ्रुतिविषयस्याभावादित्यर्थः। महातात्पर्यमेव कुतः? इति शङ्किते महातात्पर्यं **पुरस्ताद्** द्वितीयेऽध्याये उक्तमिति वचनमात्रस्य तत्साधकत्वाभावादाह- **उक्तं साधितमिति** ॥ 'प्रमाणैः' इति शेषः । **अबुद्धिपूर्वमुत्पादकत्वस्य** तथा च प्राधान्यविरोधित्वाभावादिति भावः।

नन्वबुद्धिपूर्वमुत्पादकत्वाङ्गीकारे गुणोत्कर्षे महातात्पर्यं न स्यादिति साक्षात् प्रसङ्गसम्भवेऽस्वातन्त्र्यापादनं मध्ये कुत इत्यत आह- **साक्षादिति** ॥ **व्युत्पादनार्थमिति**॥ अबुद्धिपूर्वमुत्पादकत्वेऽपि गुणोत्कर्षे महातात्पर्यं कुतो न? इत्यतोऽबुद्धिपूर्वमुत्पादकत्वेऽस्वातन्त्र्यं प्राप्तम् । ततश्च न प्राधान्यमिति तदुपपादनार्थम् **एवमुक्तम्** अस्वातन्त्र्यरूपं द्वारमुक्तमित्यर्थः।

भावरत्नकोशः

॥ इत्यङ्गीकृतत्वादिति ॥ तथा च **सङ्करभाष्यम्**- 'यस्मात् परमात्माख्याद् अक्षरात् पुरुषनिःश्वासवत् समुद्भूतं **ब्रह्म** '[1]ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्यत्र प्रस्तुतो वेदः,

१. 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्यत्र प्रस्तुतो वेदः' इति प्रचलितशाङ्करभाष्ये न दृश्यते।

तस्मात् सर्वार्थप्रकाशकत्वात् सर्वगतम्, नित्यं सदा यज्ञविधिप्रधानत्वाद् यज्ञे प्रतिष्ठितम्' इति । **अन्यथा** सङ्करीत्या । **प्रसिद्धानि** अकारादीनि नियतानुपूर्वीविशिष्टानि । वेद इति यावत् । 'अभिधानादि' इत्यादिपदेन प्रयोगनिरुक्तिग्रहः । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म' इत्यभिधानात् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिप्रयोगाच्च ब्रह्मशब्दो वेद-परब्रह्मणो रूढः । 'अक्षरं ब्रह्मवर्णयोः' इत्यभिधानादक्षरशब्दोऽप्युभयत्र रूढः । तथा बृहत्त्वयोगेनाक्षरणयोगेन च वेदब्रह्मणोः प्रवृत्तौ ब्रह्माक्षरशब्दाविति योगरूढावित्यतः यदुक्तं 'न च रूढिं विना योगाङ्गीकारो युक्तः' इति तदयुक्तमिति दूषणं परास्तमित्यर्थः । 'अनेन' इत्युक्तहेतुं व्यनक्ति-**परामर्शस्येति** ॥ योगरूढत्वाङ्गीकारेणोक्तन्यायविरोधसमाधानेऽपि उत्तरवाक्ये ब्रह्मशब्देन परब्रह्मणः परामर्शात् पूर्ववाक्यस्थो ब्रह्मशब्दः परब्रह्मार्थो ज्ञायते, न वेदार्थ इति परामर्शस्येत्यर्थः । तत्रापि वेदस्यैव परामर्श इत्युक्तौ सर्वगतत्वादेरमुख्यत्वापत्तिरिति भावः ।

वर्णनित्यत्वस्येति ॥ नियतानुपूर्वीविशिष्टवर्णानादित्वस्येत्यर्थः । तथा च तानि चाक्षराणि **नित्यानि** अनादिनित्यानि । 'तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम्' (ऋ. ८.६४.६) । अभितो द्यौः प्रकाशो यस्यासावभिद्युः । तस्मै **अभिद्यवे वृष्णे** वर्षित्रे **नूनं** निश्चितं भो **विरूप नित्यया वाचा** वेदलक्षणया **सुष्टुतिं** शोभनां स्तुतिं **चोदस्व** प्रेरय कुर्विति विरूपऋषिं प्रत्युच्यते इति । **स्वयम्भुवा** स्वतन्त्रेण विष्णुना या वेदवागुच्चारिता सा **अनादिनिधनतया** उत्पत्तिविनाशशून्यतया **नित्या** ध्रुवा इति । **अत एव** वेदनित्यत्वादेव । **नित्यत्वं** वेदप्रवाहस्य । न केवलं शब्दात्, किन्तु वेदनित्यत्वान्यथाऽनुपपत्तेश्चेति चशब्दः । इति श्रुति-स्मृति-ब्रह्मसूत्राणामर्थः । **बाधकाच्च** नित्यत्वम् । **इत्यत्रेति** ॥ 'रचितत्वे च धर्मप्रमाणस्य कर्तुरज्ञानादिदोषशङ्का स्याद्' (गी.भा. २.१३) इति [1]पूर्वाध्याये रचयितृपुरुषेऽज्ञान-विप्रलम्भ-विपर्ययादिसम्भवेन तस्य विपर्ययादिमूलत्वं किं न स्यादिति दोष उक्त इति भाष्यार्थ इति भावः ।

---

१. पूर्वार्धे (प्र.,पं.)

[1]'उत्पन्नानि' इति विशेषणश्रवणात् तद्विशेष्यं संयोजयन् उत्तरभाष्यमवतारयति- **ननु वेदाक्षराणीति** ॥ [2]पुरुषरोगघुणाक्षराणीवेति भावः । 'अस्य महतो भूतस्य' (बृ. ४.४.१०) इत्यत्र महाभूतशब्दस्य 'एको विष्णुर्महद्भूतम्' (म.भा. अनु. १४९.१४०) इति परब्रह्मपरत्वादाह- **ब्रह्मण इति** ॥ ऋग्वेदादेर्निस्सृतत्वानुपपत्तेः[3] 'परत्र परशब्दः प्रयुज्यमानोऽन्तरेणापि वतिं वत्यर्थं गमयति' इति न्यायमनुसन्दधदाह- **निःश्वसितमिव निःश्वसितमिति** ॥ इवार्थश्च सादृश्यम् । 'वत् वा यथा तथा इव एवं साम्ये' इत्यमरे, 'इवेति सादृश्ये' इति मनोरमायां चोक्तेः, 'इवोभये च सादृश्ये' (अनु. २.३.१४ अधि. ७४ (९४३) श्लो.) इत्यनुव्याख्यानोक्ताभिधानाच्चेति हृदि निधायात्र विवक्षितं सादृश्यं दर्शयति- **अबुद्धिपूर्वकमुत्पन्नत्वमिति** ॥ **प्रमाणेति** ॥ अबुद्धिपूर्वमुत्पन्नस्य निश्वसितशब्दो वाचक इत्येतन्न युक्तम् । अभिधानादेरभावादिति भावः ॥ **निस्सरणस्यापीति** ॥ इवशब्दार्थःसादृश्यम् इहांशेन निस्सृतत्वमिति निस्सरणस्यापीवार्थस्येत्यर्थः । निःश्वसितशब्दार्थनिश्चयाभावात् [4]'नाबुद्धिपूर्वाभिप्रायः' इति भाष्ये कथं तत्पक्षदूषणमिति दोषं परिहरन्नाहेति भावेनोत्तरभाष्यमवतारयति- **न चेति** ॥

॥ **इच्छापूर्वकत्वमिति** ॥ 'सोऽकामयत' इत्यत्र कमिधातोः कान्त्यर्थत्वात् 'कान्तिरिच्छा' इति वैयाकरणैरुक्तत्वाद् 'ऐच्छद्' इत्यर्थादिति भावः । तथाऽप्यबुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वं नार्थ इत्यत्रैतच्छ्रुतेरुपयोगायाऽह- **इच्छा चेति** ॥ तद्विषयकज्ञानाभावे तदिच्छायाः क्वाप्यदर्शनादिति भावः ॥ **इति श्रुतिरिति** ॥ 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यदृग्वेदो यजुर्वेदस्सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस

---

१. 'उत्पन्नानि' इत्यारभ्य 'भावः' इति पर्यन्तं नास्ति । (कु.)

२. घुणः काष्ठवेधककीटविशेषः । तेनाबुद्धिपूर्वं निर्मितानि अक्षराणि घुणाक्षराणि । पुरुषरोगोऽपि न पुरुषबुद्धिकृतः, इति द्वयोरुदाहरणत्वम् ।

३. निःश्वसितत्वानुपपत्तेः (अ.)

४. न अबुद्धिपूर्वकत्वाभावः (अ.)

इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि' (बृ. ४.४.१०) इति श्रुतिः ऋग्वेदादेर्भारतादेश्चापौरुषेयपौरुषेयग्रन्थजातस्य[1] निःश्वसितत्वं वक्ति। 'सोऽकामयत। बहु स्यां प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा। इदं सर्वमसृजत। यदिदं किञ्च। तत्सृष्ट्वा। तदेवानुप्राविशत्। तदनुप्रविश्य। सच्च त्यच्चाभवत्। निरुक्तञ्च' (तै. २.११) इत्यादिश्रुतिस्त्वर्थात्मकप्रपञ्चस्येच्छा-पूर्वमुत्पत्तिं वक्तीति भिन्नविषयत्वान्न विरोध इत्यर्थः ॥ **इष्टमित्यादि ॥ इष्टं** यजनम्। **हुतं** हवनम्। **आशितं** अन्नादनम्। **पायितं** पानीयपानम्। **अयं लोकः**पृथिवी। **परो लोकः** स्वर्गश्चेत्यर्थः ॥ **सहाभिधानादिति** ॥ यद्यपि तुरीयाध्याये 'निःश्वसितमेतद् यद् ऋग्वेदः' (बृ. ४.४.१०) इत्युदाहृतश्रुतौ[2] 'इष्टं हुतमाशितम्' इत्यादिवाक्यमेव नास्तीति न रूपप्रपञ्चस्य सहाभिधान-मस्ति। तथाऽपि षष्ठाध्याये 'ऋग्वेदो यजुर्वेदः' (बृ. ६.१.२) इति पठित्वा 'इष्टं हुतमाशितम्' इत्यादि पठ्यते। तत्र च तुरीयाध्यायोक्तार्थस्यैव प्रत्यभिज्ञानात् तुरीये च 'निःश्वसितमेतत्' इति निःश्वसितशब्दश्रवणादर्थैक्येनैक्यम् अभिसन्धायैव 'निःश्वसितम्' इति श्रुतौ नामप्रपञ्चस्य रूपप्रपञ्चेन सहाभिधानादित्युक्तमिति वेदितव्यम्।

निर्विषयैवेति ॥ सा हि ब्रह्मणःसर्वसृष्टेरिच्छापूर्वकत्वमाह। इच्छा च बुद्ध्यविनाभूतेत्यबुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वं न केनापि प्रकारेण शक्यं वक्तुमिति विषयाभावादप्रमाणं स्यादित्यर्थः। कस्य क तात्पर्यमिति न ज्ञायत इत्यत आह - **सर्ववेदानां ब्रह्मणः सर्वोत्तमत्व इति** ॥ तदेव तात्पर्यमेव। कुत इति साधकं पृष्टम्। तत्र च 'उक्तम्' इत्ययुक्तम्। उक्तिमात्रस्यासाधकत्वाद् इत्यत आह- **साधितमिति** ॥ 'मोक्षो हि महापुरुषार्थः' (गी.भा. २.२४) इत्यादिना द्वितीयाध्याय इति शेषः। **तद्विरोधो** महातात्पर्यविरोधः। सर्वोत्तमत्वस्यैव तात्पर्यविषयत्वेन प्रस्तुतत्वात् 'प्राधान्यं सर्वोत्तमत्वम्' इत्युक्तम। 'पुरुषस्य' इति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यत इति भावेन 'तदमतिपूर्वं' इति भाष्यं तच्छब्दार्थमाह-

१. 'पौरुषेय' इति नास्ति। (कु.) २. इत्याद्युदाहृतश्रुतौ (कु.)

[1]**पुरुषमतीति** ॥ 'यथा' इत्येतद्वाक्यशेषोऽपीत्यभिप्रायेणाह- **यथेत्यर्थ इति** ॥ अबुद्धिपूर्वमुत्पादकत्वस्य स्वातन्त्र्यविरोधित्वं कथमित्यर्थकेन 'किमायातम्' इत्यनेन कृतचोद्यं परिहर्तुं 'तदमतिपूर्वकत्वेन' इति तृतीयाविभक्तिभावमाह- **ततश्चेति** ॥ तत्र अबुद्धिपूर्वकत्वेऽस्वातन्त्र्यमित्यत्रास्वातन्त्र्यं यथेति पूर्वोक्त-दृष्टान्तः सामान्यात्मा । एतद्भाष्योक्तस्तु विशेषात्मेति ज्ञातव्यम् । [2]तच्छब्दार्थः- **पुरुषेति** ॥ तत्र रोगादिषु । महातात्पर्यविरोधाच्चेत्यादिघट्टतात्पर्यमाह- **ततश्चेत्यादि** ॥ 'न ह्यस्वातन्त्र्येणोत्पत्तिकर्तुः प्राधान्यम्' इति भाष्यतात्पर्यम्- **अस्वातन्त्र्यादप्राधान्यं प्रसज्येतेति** ॥

नन्वेवंप्रसञ्जनस्य भाष्याभिप्रायविषयत्वे यदि ब्रह्मणोऽबुद्धिपूर्वमुत्पादकत्वं स्यात् तर्ह्यस्वातन्त्र्यं स्यात् । रोगाद्युत्पादकपुरुषे तद्दृष्टेरिति साक्षादेवानिष्टापादन-रूपतर्कावतारे सम्भवति किमित्यस्वातन्त्र्ये चाप्राधान्यम्, अप्राधान्ये च महातात्पर्यविरोध इति परम्परयाऽऽपादनम्? इत्याशङ्क्य समाधत्ते- **साक्षात् प्रसङ्गसम्भवेऽपीति** ॥

यद्यप्युक्तरीत्या साक्षादापादनं शक्यं कर्तुम् । तावतैव परपक्षप्रतिक्षेपात् । तथाऽपि शिष्यान् व्युत्पादयितुं मध्येऽस्वातन्त्र्यमप्राधान्यं च सदृष्टान्तमभिनिवेशितमित्यर्थः। एवं सति[3] भगवतोऽस्वातन्त्र्यम्, अस्वातन्त्र्याद् अप्राधान्यम्, अप्राधान्यान्महा-तात्पर्यं न स्यादिति परपक्षे बहूनि दूषणान्युद्भावितानि भवन्तीति ।

प्राचीनटीकायां तु 'विमता जनिर्जनकाधीना न अबुद्धिपूर्वकजनित्वाद् रोगादिजनिवद्' इत्यनुमानोक्तिपरतयेदं भाष्यं योजितम् ।

---

१. 'पुरुषेति' इति प्रतीकग्रहणं साधु । तच्छब्दार्थो हि पुरुषः ।
२. 'तदमतिपूर्वकत्वेन' इति भाष्यस्थतच्छब्दार्थ इति भावः ।
३. एवं हि सति (अ.)

भाष्यम्

उत्पत्तिवचनान्यभिव्यक्त्यर्थानि, अभिमानिदेवताविषयाणि च । 'नित्या' इत्युक्त्वा 'उत्सृष्टा' इति वचनात् । अभिव्यञ्जके कर्तृवचनं चास्ति । 'कृत्स्नं शतपथं चक्रे' (मोक्षधर्मे) इति । कथमादित्यस्था वेदाः तेनैव क्रियन्ते? वचनमात्राच्च निर्णयात्मकशारीरकोक्तं बलवत् । '[1]शास्त्रं योनिः प्रमाणमस्येति तु[2] शास्त्रयोनित्वम् । 'जन्माद्यस्य यतः' इत्युक्ते प्रमाणं हि तत्रापेक्षितं, न तु तस्य जातत्वं वेदकारणत्वं वा । न हि वेदकारणत्वं जगत्कारणत्वे हेतुः । न हि विचित्रजगत्सृष्टेर्वेदसृष्टिरशक्या सृज्यत्वे । न च सर्वज्ञत्वे । यदि वेदस्रष्टा सर्वज्ञः किमिति न जगत्स्रष्टा[3]? तस्माद् वेदप्रमाणकत्वमेवात्र विवक्षितम् । अतो नित्यान्यक्षराणि ।

यत एवं परम्परया यज्ञाभिव्यङ्ग्यं ब्रह्म तस्मात् तन्नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

प्रमेयदीपिका

ननु वेदनित्यत्ववत् तदुत्पत्तावपि 'ऋचः सामानि जज्ञिरे' इत्यादिवचनानि सन्ति । तत् कथं निर्णयः? इत्यतो विपक्षे बाधकोपेतानां नित्यत्ववाक्यानां

---

१. शास्त्रं योनिः यस्य तत् (वं.) । 'शास्त्रं योनिः यस्य' इत्येव भावरत्नकोश-सम्मतः पाठः । अन्ते 'शास्त्रं योनिः यस्य इति प्राक् सूत्रार्थस्य भाषितत्वाद्' इति वचनात् । 'तत्' इति भाष्ये नास्ति । उत्तरत्र 'भाष्ये इति शब्दात् पूर्वं तच्छब्दो योज्यः' इति वचनात् ।

२. ग. 'इति तु' इत्यस्य स्थाने 'तत्' इति पठ्यते ।

३. ग. 'जगत्स्रष्टा' इत्यतः परं 'सर्वज्ञः' इत्यधिकः पाठः ।

प्राबल्याद् उत्पत्तिवचनानि अन्यथा व्याख्येयानीत्याह- **उत्पत्तीति** ॥ उत्पत्तिवाची शब्दोऽभिव्यक्तौ क्व दृष्ट इत्यत आह- **नित्येति** ॥ अनादिनिधनतया नित्या, न तूपचारेणेति मुख्यं नित्यत्वमुक्त्वा पुनरुत्सृष्टेत्युच्यते । तत्र गत्यन्तराभावाद् व्यक्तिरेव ग्राह्येत्यर्थः । अन्यत्रापि प्रयोगं दर्शयति- **अभिव्यञ्जक इति** ॥ शतपथाभिव्यञ्जकतया निश्चिते याज्ञवल्क्ये कर्तृशब्दोऽस्तीत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः शतपथस्य कर्तैव किं न स्याद्? इत्यत आह- **कथमिति** ॥ प्रागादित्ये स्थितास्ततो याज्ञवल्क्येनाधीता इत्येतत् प्रमितमित्यर्थः । इतोऽपि नित्यत्वपक्ष एव बलवानित्याह- **वचनेति** ॥ 'ऋचः सामानि' इत्यादिकं वचनमात्रम् । 'अत एव च नित्यत्वम्' (ब्र.सू. १-३-२९) इति शारीरकोक्तं वाक्यं निर्णयात्मकम् । वचनं च वृत्त्यन्तरेणापि सम्भवति । न तूपचरितो वाक्यार्थावधारणात्मकोऽपि[१] निर्णयः । अतस्तस्मादिदं बलवदित्यर्थः ।

ननु शारीरक एव[२] 'शास्त्रयोनित्वात्' (ब्र.सू. १-१-३) इति ब्रह्मणो वेदकारणत्वमुच्यत इत्यत आह- **शास्त्रमिति** ॥ ननु तत्पुरुषं परित्यज्य कुतो[३] बहुव्रीहिरङ्गीक्रियते । तथात्वे च ब्रह्मणो वेदाज्ज्ञातत्वं प्रसज्येत? इत्यत आह- **जन्मादीति** ॥ लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुनिर्णयः । तत्र 'जन्माद्यस्य' इति सूत्रेण लक्षणेऽभिहिते, कुतः प्रमाणादेवं प्रतिपत्तव्यम्? इति ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे प्रमाणाकाङ्क्षा स्यात् । न तु तस्य वेदाज्ज्ञातत्वं वेदकारणत्वं वाऽऽकाङ्क्षितम् । आकाङ्क्षादिवशाच्च वाक्यार्थोऽवसेयः । [४]अतो योनिशब्दं [५]प्रमाणवाचिनम् अङ्गीकृत्य बहुव्रीहिरेवायं प्रतिपत्तव्यो न तत्पुरुषः[६] ।

---

१. ग. अपिशब्दो न श्रूयते
२. ग. एवशब्दो नास्ति
३. क. को
४. ततो योनिशब्दम् (च.)
५. क. प्रमाणवचनम्
६. ख. न तु तत्पुरुषः

वेदकारणत्वं[1] जगत्कारणत्वे हेतुत्वेनात्रोच्यते। तेन[2] न अनाकाङ्क्षिताभिधानमेतद् इत्यत आह- **न हीति** ॥ अन्वयाभावाद्, एकदेशकारणत्वेन समुदायकारणत्वानुमानेऽतिप्रसङ्गाच्चेति हेरर्थः।

मा भूदयं निश्चयहेतुः। तथाऽप्यशक्यसृष्टेर्वेदस्य कर्तुर्ब्रह्मणो जगत्सृष्टिकर्तृत्वं सम्भवतीति सम्भावनाहेतुरयं स्यादित्यत आह- **न हीति** ॥ सम्भावना ह्यधिकेनाल्पस्य भवति। यथा सहस्रेण शतस्य। न च [3]समुदायसृष्टेस्तदेकदेशसृष्टिरधिकेति भावः। **सृज्यत्वे वेदस्य**। कार्यत्वपक्ष इत्यर्थः। जगत्कारणत्वोक्त्या ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं प्रतीतम्। तत् स्फुटीकर्तुं तत्र वेदकारणत्वं हेतुरनेनोच्यते। अतो नासङ्गतिरित्यत आह- **न चेति** ॥ 'वेदकारणत्वं हेतुः' इत्यनुवर्तते। अबुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वाङ्गीकारादिति भावः। किञ्च यदि जगदेकदेशस्य वेदस्य स्रष्टा परमेश्वरः सर्वज्ञः सिद्ध्येत् तर्ह्यन्तर्भावितवेदस्य जगतस्स्रष्टा सुतरां सर्वज्ञः सिद्ध्येदेव। तथा चार्थादपि जन्मादिसूत्रेणैव सार्वज्ञस्य स्फुटं प्रतीतत्वात् पुनर्हेत्वाकाङ्क्षाऽभावेन असङ्गतिस्तदवस्थेति भावेनाह- **यदीति** ॥ सूत्रार्थमुपसंहरति- **तस्मादिति** ॥ 'ब्रह्मणः' इति शेषः। 'तानि च' इत्यादिनोक्तमुपसंहरति- **अत इति** ॥ तथा च समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थत्वलाभाय न ब्रह्माक्षरशब्दार्थव्यत्ययः[4] कार्य इति। 'तस्माद्' इति परामर्शविषयाप्रतीतेस्तद्दर्शयन्[5] वाक्यं व्याख्याति - **यत इति** ॥ **प्रतिष्ठितम्** 'इत्युच्यते' इति शेषः ॥ १५ ॥

भावदीपिका

भाष्येऽभिव्यक्तयर्थानीत्यादि।

---

१. वेदकारणत्वं च (बे.) २. ख. ततः, अतः (बे.)

३. 'समुदायसृष्टेः सकाशात्' इति भावदीपिकासम्मतः पाठः।

४. 'शब्दार्थयोर्व्यत्ययः' इति भा.दी. सम्मतः पाठः। ५. तं दर्शयन् (बे.)

'वेदानां सृष्टिवाक्यानि भवेयुर्व्यक्त्यपेक्षया ।
अवान्तराभिमानानां देवानां वा व्यपेक्षया ॥' (ब्रह्माण्डे)

इति वचनादिति भावः ॥**आहेति** ॥ उदाहृतश्रुतावेव प्रयोगं दर्शयतीत्यर्थः ॥ **अनादिनिधनतयेति** ॥ 'नित्या' इत्येतावता पूर्णे यत् 'अनादिनिधना' इत्युच्यते तद् बहुकालीनत्वमात्रेणौपचारिकं न भवतीति ज्ञापनायेत्यर्थः ॥ **शतपथेति** ॥ 'शतपथ' इति काण्ववेदानां सञ्ज्ञा । **कृत्स्नं शतपथं समग्रं काण्ववेदं चक्र इति** प्रमाणवाक्यार्थः ॥ **कर्तृशब्द इति** ॥ कर्तृत्वार्थकः 'चक्रे' इति शब्द इत्यर्थः । **कर्तैवेति** ॥ तथा च शतपथाभिव्यञ्जकतया निश्चितत्वमेवासिद्धम्, निश्चायकाभावादिति भावः । **स्थिताः** वेदाः । **ततः** वाजिरूपधरादादित्यात् । **प्रमितमिति** ॥ यथोक्तं भागवते अयातयामयजुष्कामेन याज्ञवल्क्येन सूर्योपस्थानकरणानन्तरमुच्यते -

'एवंरूपः[1] स भगवान् वाजिरूपधरो हरिः[2] ।
यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात् प्रसादितः ॥' (भाग. १२.६.३७)

इति ।

तथा बृहद्भाष्योदाहृतवराहपुराणेऽप्युक्तम् -

'यथा तुष्टाव लक्ष्मीशं सर्गादौ चतुराननः ।
तथा जगाद सूर्याय याज्ञवल्क्याय सोऽब्रवीत् ॥' (वाराहे) इति ।

॥ **वचनमात्रमिति** ॥ अभिव्यक्त्याद्यर्थकत्वेन सावकाशत्वादनिर्णायकमित्यर्थः ॥ **अत एव चेति** ॥ **अत एव** शब्दस्य नित्यत्वादेव प्रवाहनित्यत्वं च युक्तमिति सूत्रार्थः । ननु निर्णयात्मकादपि वचनमात्रस्यैव प्राबल्यं कस्मान्न

---

१. 'एवं स्तुतः' इति विजयध्वजतीर्थीयपाठः
२. 'रविः' इति विजयध्वजतीर्थीयपाठः

स्याद्? इत्यत आह- **वचनं चेति** ॥ **वृत्त्यन्तरेणापीति** ॥ जन्याजन्यसाधारणाभिव्यक्तिरूपगुणयोगेनापि 'जज्ञिरे' इत्येतद्वचनं सावकाशमित्यर्थः । निर्णयः उपचरितो न त्वित्यन्वयः । **तस्मात्** वचनमात्रात् । **इदम्** शारीरकमीमांसासूत्रम् ।

तत्पुरुषमिति ॥ 'शास्त्रस्य योनिः' इति षष्ठीतत्पुरुषमित्यर्थः । [1]वर्तिपदार्थप्रधानत्वेन तत्पुरुषस्य अन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीह्यपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वादिति भावः। **तथात्वे चेति** ॥ 'शास्त्रं योनिर्यस्य' इति बहुव्रीह्यङ्गीकारे योनिशब्दस्य कारणार्थकत्वाद् ब्रह्मणो वेदाख्यशास्त्रजन्यत्वं प्रसज्यत इत्यर्थः । वेदाज्ज्ञातत्वं वेदकारणत्वं वेति बहुव्रीहि-तत्पुरुषाङ्गीकारेणेति ज्ञेयम् । ननु प्रमाणाकाङ्क्षायामपि तदनुसारेण कुतो वाक्यार्थोऽवसेय इत्यत आह- **आकाङ्क्षादीति** ॥ **प्रमाणेति** ॥ ज्ञप्तिकारणेत्यर्थः ॥ **अन्वयाभावादिति** ॥ व्यतिरेकव्याप्तेः साक्षादनुमानानङ्गत्वाद् अन्वयव्याप्त्यामेवावश्यं वक्तव्यायां तत्र च दृष्टान्ताभावाद् व्याप्त्यसिद्धिरिति भावः । नन्वन्वयव्याप्त्यभावेऽपि 'यो यदेकदेशकर्ता स तत्समुदायकर्ता' इति सामान्यव्याप्तिमूलकमिदमनुमानम् इत्युच्यत इत्यत आह- **एकदेशेति** ॥ **अतिप्रसङ्गाच्चेति** ॥ कुलालस्यापि जगदेकदेशघटकारणत्वेन सर्वजगत्कारणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

'समुदायसृष्टेः सकाशाद्' इति 'विचित्रजगत्सृष्टेः'[2] इत्यस्य तात्पर्यम् । 'तदेकदेशसृष्टिः' इति 'वेदसृष्टिः'[3] इत्यस्य ॥ **अधिकेति** ॥ येनैकदेशसृष्ट्या समुदायसृष्टिः सम्भाविता स्यादिति भावः । **तत्र** सार्वज्ञ्ये । ननु वेदकारणत्वं सार्वज्ञ्ये कुतो न हेतुः? इत्यतोऽप्रयोजकत्वाद् इत्याशयेनाऽह- **अबुद्धीति** ॥ यदि वेदोऽबुद्धिपूर्वमीश्वरोत्पन्न इत्यङ्गीक्रियते तर्हि तत्प्रतिपाद्याशेषार्थज्ञानप्राप्त्या सार्वज्ञ्यं भवेत् । न चैवमङ्गीकृतम् । अतोऽप्रयोजकमनुमानमिति भावः । **ब्रह्माक्षर-**

---

१. समासघटकपदार्थ इत्यर्थः । २, ३. भाष्यस्थं पदम् ।

शब्दार्थयोर्व्यत्ययो वेद-परब्रह्मरूपः । भाष्ये - **परम्परया यज्ञाभिव्यङ्ग्य-मिति** ॥ यज्ञ-पर्जन्य-अन्न-भूत-अक्षरद्वाररूपपरम्परया यज्ञाभिव्यङ्ग्यमि-त्यर्थः। भाष्ये- **प्रतिष्ठितमिति** ॥ यज्ञे भोक्तृत्वेन प्रतिष्ठितमित्यर्थः ॥ १५ ॥

भावरत्नकोशः

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- विपक्ष इति ॥ 'सकर्तृकत्वे दोषश्चोक्तः' इति प्रागुक्त-विपक्षबाधकोपेतानाम् 'वाचा विरूप नित्यया' इत्यादीनाम् इत्यर्थः।

नित्यत्ववत् अनुत्पन्नत्व इव। 'ऋचः सामानि जज्ञिरे' इत्यादीनि [1]**अभि-व्यक्तिः अर्थः** तात्पर्यविषयो येषां तानि तथोक्तानि । **अभिमानिदेवता-विषयाणि** अवान्तराभिमानिदेवताशरीरजन्मविषयाणि। 'चशब्दः' वाशब्दार्थ इति भाष्यार्थः। तथा चोक्तम्-

'वेदानां सृष्टिवाक्यानि भवेयुर्व्यक्त्यपेक्षया।
अवान्तराभिमानानां देवानां वा व्यपेक्षया॥' (ब्रह्माण्डे) इति।

प्राचीनटीकायां च 'अभिमानिदेवतोत्पत्तिर्वा' इति। 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा' इति भाष्योपात्तवाक्ये 'अनादिनिधना' इति विशेषणं हेत्वर्थगर्भमिति तदर्थमाह- **अनादिनिधनतयेति** ॥

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- अपौनरुक्त्यायाऽह- **अनादिनिधनतया नित्येति** ॥

मुख्यं नित्यत्वं [3]वेदवाक्य इति योज्यम् । **तत्र** 'उत्सृष्टा' इति पदे ॥ **गत्यन्त-रेति** ॥ उत्पत्तेरेव ग्रहणे पूर्ववाक्यविरोधो दुर्वार इति व्यक्तिरेवार्थतयोपा-दातव्येत्यर्थः। **प्रयोगम्** उत्पत्तिवाचिशब्दस्याभिव्यक्तौ। [2]'कर्तृवचनम्' इत्य-स्यार्थः- **कर्तृशब्द इति** ॥ तथा हि मोक्षधर्मे-

---

१. भाष्यपदानां व्याख्या। २. भाष्यस्थं पदम्।

३. वेदवाचः (आ.,पां.)

'ततः शतपथं कृत्स्नं सरहस्यं ससङ्ग्रहम्।
चक्रे सपरिशेषं च हर्षेण परमेण ह ॥'

इति **प्राचीनटीकायाम्** उदाहृतयाज्ञवल्क्यवचनावमर्शो अभिव्यञ्जकतया निश्चितेऽपि कर्तृवाचकः 'चक्रे' इति शब्दोऽस्तीत्यर्थः। अत्र 'चक्रे' इति लिडात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनम्। कृतवानहमित्यर्थः। तथा च मोक्षधर्मे-

'सूर्यस्य चानुभावेन प्रवृत्तोऽहं नराधिप।
कर्तुं शतपथं वेदमपूर्वं च कृतं मया॥'

इति याज्ञवल्क्यवचनम्। भाष्यं त्वन्वयप्रदर्शनपरमिति ज्ञातव्यम्।

'आदित्यस्थाः' इत्यस्य तात्पर्यम् - **प्रागादित्ये स्थिता इति ॥ ततः** आदित्यात् ॥ **प्रमितमिति** ॥ तथा च **प्राचीनटीकायां** 'मयाऽऽदित्यादवाप्तानि यजूंषि मिथिलाधिपेत्युपक्रमात्' इति प्रमाणमुपन्यस्तम्। अनेनैव भाष्ये वेदशब्दो यजुर्विशेषपरः[2], शतपथाभिव्यञ्जकत्वेन मोक्षधर्मे याज्ञवल्क्यस्योपस्थितत्वात् **तेनैव**[3] याज्ञवल्क्येनेत्यर्थोऽवगम्यते। 'एवमुक्तौ ददौ तस्मै[4] यजूंषि भगवान् रविः' इति विष्णुपुराणवाक्येन प्रमितमित्यर्थ इत्यपि **आहुः**। भाष्ये चशब्दश्रवणादाह- **इतोऽपीति ॥ शारीरकेति ॥** 'शारीरः परमात्मा। तद्विचारकं शास्त्रं शारीरकम्' इति सुधायां व्याख्यातम् इति अत्र शारीरकशब्देन ब्रह्मसूत्राण्युच्यन्ते। तत्रोक्तं **वाक्यम्**- 'अत एव च नित्यत्वम्' (ब्र.सू. १-३-२९) इत्येवंरूपम्। **निर्णयात्मकं** अवधारणात्मकज्ञानसाधनमित्यर्थः। **अत एव** शब्दस्य नित्यत्वादेव देवप्रवाहनित्यत्वं युक्तमिति ब्रह्मसूत्रार्थः। **वृत्त्यन्तरेण** पूर्वोक्तगौण्यादिरूपेण। **सम्भवति** अर्थान्तरे प्रवर्तयितुम्। **उपचरितः** वृत्त्यन्तरेणान्यत्र नीतः। **अवधारणात्मकोऽपीति** ॥ भाष्यगतद्वितीयचशब्दार्थः। न निर्णयः उपचरितः सम्भवतीत्यन्वयः। तथात्वे च सन्देहाद्यापादकत्वापत्त्या

२. यजुर्विशेषशतपथपरः (अ.,पं.) ३. भाष्यस्थं पदम्।
४. तस्य (अ.,पं.)

'असन्दिग्धम्' इति शारीरकस्योक्तं लक्षणं न स्यादिति भावः। **अतः** शारीरकस्य वृत्त्यन्तरेण प्रवर्तयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । **तस्मात्** वचनमात्रात् । **इदं** शारीरकवाक्यम्।

शारीरक एव ब्रह्ममीमांसाशास्त्र एव। भाष्ये 'इति'शब्दात् पूर्वं 'तद्'शब्दो योज्यः। तस्य भावस्तत्त्वमिति शास्त्रयोनित्वं विवक्षितमिति योजना। **तत्पुरुषं** समस्यमानपदार्थप्रधानतया प्रबलमपि । **कुतः** अन्यपदार्थप्रधानतया दुर्बलः कस्मादङ्गीक्रियत इत्यर्थः । न केवलं समासबलीयस्त्वात् तत्पुरुषोऽङ्गीकार्यः, किन्त्वजत्वेन प्रमितस्य परब्रह्मणो वेदादुत्पत्त्यङ्गीकारप्रसङ्गाच्चेत्याह- **तथात्वे चेति** ॥ सूत्रद्वयतात्पर्यमनुवदन्भाष्यं योजयति- **लक्षणेति** ॥ 'अथातो ब्रह्म-जिज्ञासा' इति ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वेऽभिहिते किं तस्य लक्षणम्? किञ्च तत्र प्रमा-णम्? इत्याकाङ्क्षा जायते। लक्षणप्रमाणाभ्यामेव वस्तुनो निर्णेतव्यत्वादित्यर्थः। **तत्र** लक्षणप्रमाणयोर्मध्ये । **लक्षणे** जगज्जन्मादिकारणत्वरूपलक्षणे । **एवं** लक्षणलक्षितत्वेन । 'जातत्वम्' इति भाष्यार्थः- **वेदाज्ज्ञातत्वमिति** ॥ 'अपेक्षितम्' इत्यस्यार्थः- **आकाङ्क्षितमिति** ॥ **वाक्यार्थः** 'शास्त्रयोनित्वाद्' इति वाक्यार्थः। **प्रमाणवाचिनमिति** ॥ 'योनिः स्त्रीणां भगे स्थाने[१] गुह्ये कारणतन्त्रयोः' इत्यभिधानेन कारणाभिधायकमेव प्रमाकरणवाचिनमङ्गीकृत्य 'शास्त्रं योनिः प्रमाकरणमस्य' इति बहुव्रीहिरेव ज्ञातव्य इत्यर्थः। **तत्पुरुषः** 'शास्त्रस्य योनिः शास्त्रयोनिः' इति षष्ठीतत्पुरुषो न प्रतिपत्तव्यः । **पूर्वसूत्रा-**सङ्गतत्वादिति भावः। सङ्गतिं शङ्कते- **वेदेति** ॥ **जगत्कारणत्वे** पूर्वसूत्रोक्ते। **अत्र** शास्त्रयोनिसूत्रे। वेदकारणत्वरूपो हेतुरन्वयी व्यतिरेकी वा। नाऽद्य इत्याह- **अन्वयाभावादिति** ॥ 'यत्र वेदकर्तृत्वं तत्र जगत्कर्तृत्वम्' इत्यन्वयसहचारग्रहस्य दृष्टान्ताभावेनायोगान्नान्वयानुमानत्वमित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह- **अन्वया-भावादिति** ॥ व्याप्तिर्ह्यनुमानाङ्गम् । सा च न व्यतिरेकिणि हेतावन्वेति ।

१. भोगस्थाने इति क्वचित् ।

साध्याभावनिष्ठताऽङ्गीकारात्। साध्याभावनिष्ठायाश्च व्यतिरेकव्याप्तेर्वेदकारणत्व-हेतावन्वयाभावात्। व्याप्तिपक्षधर्मतावत एव च हेतुत्वान्न व्यतिरेकिणो हेतुत्व-मित्यर्थः। न हि भावेन भावसाधनेऽभावस्याभावेन व्याप्तिरुपयुज्यत इति भावः। ननु वेदकारणत्वाद् जगत्कारणत्वमिति नानुमीयते। किन्तु ब्रह्म जगत्कर्तृ तदेकदेशवेदकर्तृत्वात्। यो यदेकदेशकर्ता स तत्सर्वकर्ता। यथा पटैकदेशकर्ता कुविन्दः पटकर्ता इत्यनुमीयते। न चात्रोक्तदोष इत्याह- **एकदेशेति**॥ **अतिप्रसङ्गादिति**॥ कुविन्दकुलालादेरपि विश्वकर्तृत्वापत्तेरित्ययमर्थो भाष्ये हि-शब्दसूचित इत्यर्थः। तथा च कुलालादौ हेतोर्व्यभिचार इति भावः।

अयं वेदकारणत्वम्, हेतुशब्दापेक्षया पुंलिङ्गत्वम्। अशक्या सृष्टिर्यस्येति अशक्यसृष्टिः, तस्य। 'कर्तुः' इत्यत्र *'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कम्'* इति पक्षे नुमभावः॥ **इति सम्भावनाहेतुरयमिति**॥ वेदकारणत्वमित्यर्थः। वाक्यान्तरत्वात् पुनः 'अयम्' इति॥ **यथा सहस्रेणेति**॥ एकस्मिन्नेव मुहूर्तेऽनेन शतं पद्यानि रचितानीत्युक्ते असम्भावनाशङ्कायां यदा तेनैव पुरुषेण रचितानि सहस्रं पद्यानि पश्यति तदा सम्भवत्येवानेन शतं पद्यानि रचितानीति[2] सहस्रेणाधिकेनाल्पस्य शतस्य सम्भावना यथा तथेत्यर्थः। न चैवं प्रकृते सम्भावनोपपद्यत इति भावः।

ताम्रपर्णीयम् - 'न हि विचित्रजगत्सृष्टेर्वेदसृष्टिरशक्या' इत्यत्र 'यथा सहस्रेण शतस्य' इति टीका। एकस्मिन्नेव मुहूर्ते तेनैतद्घटशतकं निर्मितमित्युक्ते असम्भा-वनाशङ्कायां यदाऽन्यत्र सहस्रघटनिर्माणं पश्यति तदा काल एव पूर्वं शतक-मप्येतन्निर्मितं भवितुमर्हतीति सम्भावयतीति भावः। सहस्रवत्त्वेन शतवत्त्व-सम्भावनाऽभिप्राये तस्य प्रमाणत्वेन प्रकृतोदाहरणत्वं न स्यादिति ज्ञेयम्।

'न हि विचित्र' इति भाष्यभावमाह- **न च समुदायेति**॥ 'सृज्यत्वे' इति भाष्यमनूद्य तत्र योग्यतया प्राप्तं योजयंस्तदर्थमाह- **सृज्यत्वे वेदस्येति**॥ यदुक्तम् "अनाकाङ्क्षिताभिधानात् 'शास्त्रयोनित्वात्' इति सूत्रमसङ्गतम्" इति तन्न।

---

२. निर्मितानीति (अ.,पं.)

पूर्वसूत्रे प्रतीतस्य सार्वज्ञ्यस्य[1] स्फुटीकरणार्थं शास्त्रयोनिसूत्रमिति पक्षेऽनाकाङ्क्षिताभिधानाभावादिति शङ्कां परिहरदुत्तरभाष्यमवतारयति- **जगत्कारणत्वोक्त्येति** ।। उपादानापरोक्षज्ञानाभावे कारणत्वमेव नोपपद्यत इति तदुक्त्याऽर्थात् सार्वज्ञ्यं प्रतीतमित्यर्थः । **तत्र** अर्थलब्धसर्वज्ञत्वे । **अनुवर्तते** न हि वेदकारणत्वं जगत्कारणत्वे हेतुरिति पूर्वभाष्यात् । नन्वशेषार्थप्रतिपादकवेदकारणत्वं कथं न सार्वज्ञ्यं साधयेत्? अर्थं बुद्ध्वा वाक्यरचयितृत्वस्य कारणशब्दार्थत्वादित्यत आह- **अबुद्धिपूर्वमिति** ।। **अङ्गीकारादिति** ।। 'निःश्वसितमेतद् यद् ऋग्वेदः' (बृ. ४.४.१०) इति श्रुतिर्वेदानां ब्रह्मणोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वमाहेत्यबुद्धिपूर्वत्वाङ्गीकारात्, अर्थं बुद्ध्वा शब्दरचयितृत्वरूपं वेदकारणत्वं नास्तीति न तस्य तत्र हेतुत्वं युक्तमित्यर्थः ।

दूषणान्तरपरत्वेनोत्तरभाष्यमवतारयति- **किञ्चेति** ।। **अर्थादपीति** ।। वेदादिसकलगर्भस्य विचित्रस्य **जगतः स्रष्टा** उपादानापरोक्षज्ञानवानेव । अन्यथा सृष्टिरेव न युक्ता- इत्यन्यथाऽनुपपत्तिबलादपीत्यर्थः । 'आनुमानिकमपि' (ब्र.सू. १-४-१) इत्यादाविवात्रापिशब्द एवार्थ इति **आहुः** । **असङ्गतिः** शास्त्रयोनिसूत्रे वेदकारणत्वाभिधानस्य । 'शास्त्रं योनिर्यस्य' इति प्राक् सूत्रार्थस्य भाषितत्वादाह- **उपसंहरतीति** ।। **तस्मात्** तत्पुरुषपक्षस्यासङ्गतत्वापत्त्याऽयुक्तत्वादिति भाष्यार्थः ।। **इति शेष इति** ।। 'वेदप्रमाणकत्वमेव इत्यनन्तरम्' इति शेषः । **तानि चेत्यादिनोक्तमिति** ।। 'तानि चाक्षराणि नित्यानि' इत्यादिनोपपादितमक्षराणां नित्यत्वमित्यर्थः । वर्णानित्यत्वे प्रमाणाभावात्, बाधकतयोक्तानाम् अन्यथाव्याख्यातत्वेन बाधकाभावाच्चेति 'अतः' इति भाष्यार्थः । यदर्थमक्षरनित्यत्वं साधितं तत्फलमाह- **तथा चेति** ।। **व्यत्ययः** ब्रह्मशब्दस्याक्षरार्थत्वम्, अक्षरशब्दस्य ब्रह्मार्थत्वमिति व्यत्यासः । **इति परामर्शेति** ।। 'तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यम्' इति श्लोके तच्छब्देन परामृश्यमानाप्रतीतेरि-

---

१. सार्वज्ञस्य (कु.)

त्यर्थः । (भाष्ये) **परम्परया यज्ञाभिव्यङ्ग्यमिति** ॥ यज्ञेन पर्जन्यः, पर्जन्येनान्नम्, अन्नेन भूतानि, भूतैर्वक्ष्यमाणरीत्याऽक्षराणि, अक्षरेभ्यो ब्रह्माभिव्यङ्ग्यमिति परम्परया यज्ञाभिव्यङ्ग्यं ब्रह्मेति भाष्यार्थः। 'प्रतिष्ठितम्' इति पदमनूद्य तत्र शेषं पूरयति- **प्रतिष्ठितमिति** ॥ तेन 'ब्रह्मणो यज्ञप्रतिष्ठितत्वं यज्ञाभिव्यङ्ग्यमिति[१] कथम् ? स्वतः सिद्धत्वाद्' इति चोद्यं परिहृतम् । यज्ञे ब्रह्मणः प्रतिष्ठितत्वात् तत्करणे ब्रह्मप्रतिमानिर्माणं भवतीति भाव इति भावप्रदीपिका[२] ॥ १५ ॥

भगवद्गीता

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

भाष्यम्

तानि चाक्षराणि भूताभिव्यङ्ग्यानीति चक्रम् । तदेतत् जगच्चक्रं यो नानुवर्तयति, स तद्विनाशकत्वाद् अघायुः । पापनिमित्तमेव यस्याऽऽयुः सोऽघायुः ॥ १६ ॥

प्रमेयदीपिका

नन्वत्र कार्यकारणपरम्परैवोक्ता, न चक्रम् । तत् कथमुच्यते 'एवं प्रवर्तितं चक्रम्' इति ? तत्राह- **तानि चेति** ॥ **तानि** वेदाख्यानि । चक्राप्रवृत्तौ कथमघायुष्ट्वादिकम्? इत्यतो व्याचष्टे- **तदेतदिति** ॥ आयुषोऽघत्वाभावात् कथमघायुः? इत्यत आह- **पापेति** ॥ तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

भावदीपिका

॥ **न चक्रमिति** ॥ तान्यक्षराणि भूतेभ्यो भवन्तीति यदि गीतायामुच्येत

१. यज्ञाभिव्यङ्ग्यमितिपदं कथम्? (पं.)	२. भावप्रकाशिका (अ.)

तर्ह्येव चक्रोक्तिलाभ इति भावः ॥ **तत्राऽहेति** ॥ अक्षरभूतयोः कार्यकारण-भावोक्त्यध्याहारेण गीतायां चक्रोक्तिर्द्रष्टव्येत्याहेत्यर्थः ॥ **कथमघायुरिति** ॥ सामानाधिकरण्यं कथमित्यर्थः । ननु कथमनेन सामानाधिकरण्योपपत्तिरित्यत आह- **तादर्थ्यादिति** ॥ आयुषोऽघसाधनत्वात् **ताच्छब्द्यम्** अघशब्दवाच्यत्वम् । 'आयुर्वै घृतम्' इत्यादिप्रयोगदर्शनादित्यर्थः । अयमत्र चक्रप्रकारः । आदौ भूतानि प्राणिजातानि अन्नाज्जायन्ते, तेन तेषां बलोपचयात् । तदन्नं पर्जन्याज्जायते । स च पर्जन्यो यज्ञात् । आदित्याभिप्राये बलाभिवृद्धेः, मेघसन्तत्यभिप्राये च वार्षुकत्वादिविशिष्टमेघानां यज्ञेन जननात् । स च यज्ञः कर्मणो जायते । तच्च कर्म परब्रह्मणः । तच्च परं ब्रह्म वेदरूपाक्षराभिव्यङ्ग्यत्वात् तज्जातमित्युच्यते । तानि चाक्षराणि भूतेभ्यो जायन्ते, सम्यगन्नादिनाऽभिवृद्धबलैर्हि भूतैरुच्चारणे कृते वेदाख्याक्षराणि व्यज्यन्ते । तानि च भूतानि पुनरन्नाद् इत्येवं भूत-अन्न-पर्जन्य-यज्ञ-कर्म-परब्रह्म-वेदानां कार्यकारणभावेन पुनः पुनः परिवर्तनाच्चक्रं द्रष्टव्यम् । भाष्ये- **नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितमिति** ॥ तथा चैवं स्ववर्णाश्रमोचितयज्ञादिकर्माकरणे चक्रविघातप्रसक्त्या पापप्राप्तेः पूर्वैरेवं यज्ञादिकरणेन चक्रस्यानुवर्तितत्वाच्चावश्यं स्वस्ववर्णाश्रमोचितं कर्म कार्यमित्येवं स्वस्ववर्णाश्रमोचितकर्मणः कर्तव्यत्वेऽनेन निन्दारूपोऽर्थवाद उक्तो भवतीत्याशयः ॥ १६ ॥

भावरत्नकोशः

अत्र 'अन्नाद् भवन्ति' इत्यादौ । उच्चारणध्वनिद्वारा भूतानां वेदाक्षराभिव्यञ्जकत्वात् 'भूताभिव्यङ्ग्यानि' इति भाष्यम् । **तद्विनाशकत्वात्** जगच्चक्रविनाशकत्वेन विश्वहन्तृत्वादिति भाष्यार्थः ॥ **तादर्थ्यादिति** ॥ आयुषोऽघार्थत्वात् पापफलकत्वात् पापवाचकाघशब्देन विशेषणमुपपद्यत इति ताच्छब्द्यम् । स शब्दो यस्य तत् तच्छब्दं, तस्य भावस्ताच्छब्द्यम् । तच्छब्दार्थत्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- जगच्चक्रप्रवर्तनार्थत्वाच्च[1] कर्म कर्तव्यमिति 'अन्नात्' इत्यादित्रि-

१. चशब्दो नास्ति (आ.)

श्लोक्योच्यते । भुक्ताल्लोहितरेतःपरिणताद् **अन्नाद् भूतानि** सशरीरा जीवा **भवन्ति**। **पर्जन्याद्** आदित्याद् वृष्टिद्वारा **अन्नस्य सम्भवः** उत्पत्तिः। **पर्जन्यः** मेघचक्राभिमान्यादित्यो **यज्ञाद्** भवति। यज्ञे त्यज्यमानाद्धविषः यजमानदत्ताद् आदित्यस्य बलोपचयाद् उपचारेण 'यज्ञाद् भवति पर्जन्यः' इत्युच्यते । **यज्ञः** देवतोद्देशेन द्रव्यपरित्यागात्मा ज्योतिष्टोमादिः। **कर्म** यज्ञाङ्गभूतयजमानादिक्रिया **समुद्भवः** उत्पादकं **यस्य स** तथा ॥ १४ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं परब्रह्मजन्यं **विद्धि** जानीहि। पर**ब्रह्म अक्षरसमुद्भवं** वेदाक्षराभिव्यङ्ग्यम्। तानि चाक्षराणि भूताभिव्यङ्ग्यानीति शेषोक्त्या चक्रं ग्राह्यम्। **तस्माद्** उक्तपरम्परया यज्ञाभिव्यङ्ग्यत्वात् **सर्वगतम्** अपि **ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्**। इत्युच्यत इति शेषः। एवं भगवतो यज्ञे प्रतिष्ठितत्वाद् यज्ञानुष्ठानेन चक्रप्रवर्तने भूतस्थितिहेतुत्वनिमित्तसुकृतमिव भगवदभिव्यक्तिनिमित्तं च सुकृतं भवतीत्यवश्यं कर्म कार्यम्॥ १५ ॥

एवं पुरातनैर्भगवतैव वा प्राणिनामिष्टसिद्धये **प्रवर्तितं जगच्चक्रम् इह** अधिकृतलोके **यो नानुवर्तयति** नानुतिष्ठतीति यावत्, **सः अघायुः** तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यम् । विश्वस्य चक्रेऽन्तर्भावात्, कर्माकरणेन चक्राप्रवर्तनाद्, विश्वविनाशकतया विश्वहन्तृत्वाद् अघनिमित्तम् **आयुः** जीवनमस्येति तथा । **इन्द्रियारामः** इन्द्रियैरारामो रमणं विषयेषु यस्य स तथा। इन्द्रियैः आ समन्ताद् रामो रमणं विषयेषु यस्य स तथेति वा। **हे पार्थ मोघं** वृथा **जीवति** स्वजीवनं नरकपातहेतुं वहतीति । सन्न्यासिनामपि तात्पर्ये यज्ञदानाद्यस्तीत्युक्तत्वान्नाऽश्रमान्तरविरोधः॥ १६ ॥

भगवद्गीता

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

भाष्यम्

तर्ह्यतीव मनस्समाधानमपि न कार्यम् ? इत्यत आह - **यस्त्विति ॥ रमणं** परदर्शनादिनिमित्तं सुखम् । **तृप्तिः** अन्यत्रालम्बुद्धिः । **सन्तोषः** तज्जनकं सुखम् ।'सन्तोषस्तृप्तिकारणम्' इत्यभिधानात् । परमात्मदर्शनादिनिमित्तं सुखं प्राप्तः । अन्यत्र सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिं[1] च । महच्च तत् सुखम्[2] । तेनैवान्यत्रालम्बुद्धिरिति दर्शयति । आत्मन्येव च सन्तुष्टः, इति तत्स्थ एव सन् सन्तुष्ट इत्यर्थः । नान्यत् किमपि सन्तोषकारणम् इत्यवधारणम् । आत्मना तृप्तः । न ह्यात्मन्यलम्बुद्धिर्युक्ता । तद्वाचित्वं च 'वयं तु न वितृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमैः' (भाग. १.१.१९) इति प्रयोगात् सिद्धम् । अध्याहारस्त्वगतिका गतिः ।

प्रमेयदीपिका

'एवमज्ञानिनः कर्म कर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं ज्ञानिनः कर्तव्याभावमाह' इति परव्याख्यानमसदिति भावेन सङ्गतिमाह- **तर्हीति ॥** यद्येवं कर्माकरणे हानिः, तत्करणे लाभः, तर्हीत्यर्थः । परमेश्वरे **अतीव मनस्समाधानम्** असम्प्रज्ञातसमाधिरित्यर्थः । **न कार्यं** 'प्रसज्येत' इति शेषः । तत्र कर्मलोपस्यावश्यंभावादिति भावः । अत्र रति-तृप्ति-सन्तोषशब्दांस्तावद् व्याचष्टे- **रमणमिति ॥** 'पर' इति स्वरूपकथनम्, न शब्दार्थान्तर्भूतम् । तथा च पञ्चमे (गी.भा. ५.२४) अभिधानं वक्ष्यते । तथात्वे आत्मशब्देन जीवनिराकरणं च व्यर्थं स्यात् । यद्दर्शनादिनिमित्तं सुखं ततः **अन्यत्र**।

---

१. अलम्बुद्धिः (व.) २.सुखं च (ने.)

तज्जनकं तृप्तेर्जनकम्। **तृप्तिकारणं** 'सुखम्' इति शेषः। इदानीमात्मशब्दस्य जीवविषयत्वप्रतीतिनिरासार्थं 'आत्मरतिः' इति समस्तं पदं व्याख्याति- **परमात्मेति** ।। **प्राप्त** 'आत्मरतिः' इति शेषः । अनेन आत्मनि रतिः यस्येति विग्रहः सूचितः। आत्मनो रतिः यस्येति वा। एवमुत्तरावप्यात्मशब्दौ परमात्मार्थौ ज्ञातव्यौ। नन्वेवं सति तृप्तिशब्दस्य परमात्मनोऽन्यत्रालम्बुद्धिरर्थः स्यात्। ततश्चेदं न वक्तव्यम्। 'आत्मरतिरेव' इत्यवधारणेनान्यरतिनिरासेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गादित्यत आह- **अन्यत्रेति** ।। **अलम्बुद्धिं च** 'प्राप्त : तृप्तशब्देनोक्तः' इति शेषः। 'अलम्बुद्धिः' इति पाठे 'तृप्तिशब्दार्थः' इति शेषः। अवधारणेनैवान्यत्र रत्यभावे लब्धेऽपि सर्वात्मनाऽन्यत्रालम्बुद्धिं वक्तुं 'तृप्त' इति पुनर्वचनम्। अवधारणस्यान्यत्रालम्बुद्धिमात्रद्योतनेन चरितार्थस्य 'सर्वात्मना' इत्यत्राप्रवृत्तेरिति भावः।

ननु 'सन्तुष्ट' इत्यनेनालम्बुद्धिजनकं सुखं प्राप्त इत्युच्यत इत्युक्तम्। तत् किं विषयजन्यम् उत आत्मरत्याख्यम्। नाद्यः। विरोधात् । न द्वितीयः। तस्यात्मरतिशब्देनोक्ततया पुनरुक्तिप्रसङ्गात्। कथं च तस्यान्यत्रालम्बुद्धिजनकत्वम्? इत्यत आह- **महच्चेति** ।। चशब्दो हेतौ। तद् आत्मरत्याख्यम्। प्रागुक्तमेव सुखं पुनरन्यत्रालम्बुद्धिकारणत्वेनोच्यते, अतो न दोषः। तस्य च महत्त्वं संशब्देनोक्तम्। अतस्तत्कारणत्वं चोपपन्नमित्यर्थः। आत्मरतिः सन्तोषशब्देन गृह्यते चेत् पुनः 'आत्मनि' इति व्यर्थम् इत्यत आह- **तत्स्थ एवेति** ।। सन्तोषाख्यात्मरतिः केनास्य जायत इत्यपेक्षायामसम्प्रज्ञातसमाधिलक्षणया परमात्मनि स्थित्येति ज्ञापयितुम् 'आत्मनि' इत्युक्तमित्यर्थः। अवधारणस्य प्रयोजनमाह- **नान्यदिति** ।। **अन्यद्** असम्प्रज्ञातसमाधिरूपात् तत्स्थत्वात्। एतेन 'आत्मरतिरेव' इत्यवधारणेनास्य पुनरुक्तता परिहृता।

ननु 'आत्मतृप्तः' इति कोऽयं समासः? इत्यत आह- **आत्मनेति** ॥ न [1]केवलेनात्मरत्याख्येन सुखेन, किन्तु प्रसन्नेन परमात्मनैवेत्यर्थः। पञ्चमीसमासः कथं न स्याद्? इति चेन्न। असामर्थ्यात्। 'अन्यत्र' इत्यनेन ह्यस्य सामर्थ्यम्, न तु तृप्तशब्दार्थेन। तृप्तशब्दार्थ एवान्यत्रार्थोऽन्तर्भूतो[2]ऽस्तीति चेन्न। तस्य प्रकरणलब्धस्य तदन्तर्भावाभावात्। अन्यथा 'वयं तु न वितृप्यामः' इत्यत्र ततोऽन्यत्रालम्बुद्धिं न प्राप्नुम इत्यर्थप्रसङ्गात्। अस्तु तर्हि सप्तमीसमास इति, नेत्याह- **न हीति** ॥ पूर्वविशेषणविरोधात्। प्रमाणान्तरविरोधाच्चेति भावः। स्यादयं दोषो यदि तृप्तिशब्दस्यालम्बुद्धिवाचित्वं स्यात्। तदेव कुत इत्यत आह- **तद्वाचित्वं चेति** ॥ नन्वत्र तृप्तिशब्दः प्रीत्यर्थः। न चैवं सत्यर्थानुपपत्तिः। उत्तमश्लोकविक्रमैः श्रूयमाणैर्निमित्तैरन्यत्र प्रीतिं न प्राप्नुम इत्यध्याहारेणोपपत्तेः, इत्यत आह- **अध्याहारस्त्विति** ॥ गत्यन्तररहिता गमनिका। अध्याहारो ह्यश्रुतशब्दकल्पनम्। तच्च कल्पकसद्भावे न दोषः। अन्यथा[3] दोष एव। कल्पकं च गत्यन्तरराहित्यम्। अन्यथाऽनुपपत्तिरिति यावत्। अत्र त्वलम्बुद्ध्यर्थत्वे गृहीते विनाऽप्यध्याहारेण वाक्यार्थोपपत्तेरयुक्तोऽसाविति भावः। षष्ठीसमासस्तु 'पूरणगुणसुहितार्थ' इति प्रतिषिद्धः।

भावदीपिका

॥ **हानिरिति** ॥ चक्रविघातेन प्रत्यवायरूपा। ननु कर्माकरणकरणयोर्हानिलाभसद्भावेऽसम्प्रज्ञातसमाधिः कुतो न कार्यः? इत्यत आह- **तत्रेति** ॥ असम्प्रज्ञातसमाधावित्यर्थः ॥ **कर्मलोपस्येति** ॥ तथा च प्रत्यवायप्रसङ्ग इति भावः। **व्याचष्ट इति** ॥ 'पौनरुक्त्यपरिहाराय' इति शेषः। कुत इत्यत आह- **तथा चेति** ॥ **पञ्चम इति** ॥ 'योऽन्तःसुखोऽन्तरारामः' (५.२४) इत्येतद्व्याख्यानसमये

---

१. केवलम् (व.)
२. अन्यत्रार्थान्तर्भूतः/अन्यत्रान्तर्भूतः
३. अन्यथा तु (व.)

'दर्शनस्पर्शसम्भाषाद् यत् सुखं जायते नृणाम् ।
आरामः स तु विज्ञेयः ।' (नारदीये)

इत्यत्र दर्शनमात्रग्रहणात् तद्विरोधः स्यादिति भावः । 'पर' इत्यस्य रति-शब्दार्थान्तर्गतत्वे बाधकं चाऽऽह- **तथात्व इति** ॥ दर्शननिमित्तकसुखस्यैव रतिशब्दार्थत्वाङ्गीकारे 'आत्मरतिः' इत्यत्र दर्शनविषयतया आत्मशब्देन जीव-स्यापि प्राप्तौ 'परमात्मरतिश्चात्र विवक्षिता' इति व्याकरिष्यमाणम् आत्म-शब्दार्थत्वेन जीवनिराकरणं सार्थकं स्यात् । अन्यथा रतिशब्दार्थान्तर्गतेन परमात्म-वाचिपरशब्देनैव जीवस्य निराकृतत्वात् पुनरात्मशब्दार्थतया जीवनिराकरणं व्यर्थं स्यादिति भावः । 'अन्यत्र' इत्यस्यावधिसापेक्षत्वात् तं दर्शयति- **यद्दर्शनादीति** ॥

ननु 'तृप्तिजनकं सुखं सन्तोषः' इत्यत्र नेदमभिधानं सङ्गतम् । तत्र तृप्ति-कारणस्य यस्य कस्यचिदेव सन्तोषशब्दार्थत्वेनोक्तेरित्यत आह- **सुखमिति शेष इति** ॥ **समस्तं पदमिति** ॥ समासं प्राप्तं पदमित्यर्थः । **आत्मनीति** ॥ रतिशब्दार्थान्तर्गतदर्शनापेक्षया विषयसप्तमीयम् । एवम् 'आत्मनः' इत्यत्रापि विषयविषयिभावसम्बन्धः षष्ठ्यर्थो द्रष्टव्यः । **उत्तराविति** ॥ 'आत्मतृप्तः' 'आत्मन्येव सन्तुष्टः' इत्यत्रत्यावित्यर्थः ॥ **एवं सतीति** ॥ आत्मरतिशब्दस्यैव व्याख्यान इत्यर्थः । 'अन्यत्र' इत्यस्यावधिपूरणम्- **परमात्मन इति** ॥ **इदं न वक्तव्यमिति** ॥ 'आत्मतृप्तश्च' इत्येतत्र वक्तव्यमित्यर्थः । कुत इत्यत आह- **आत्मरतिरेवेत्यवधारणेनेति** ॥ अवधारणेनैव तदपि लब्धमिति चेत्, तत्राऽऽह- **अवधारणस्येति** ॥ **सर्वात्मनेति** ॥ रतिसहचरितत्वाभावस्तदर्थः ॥ **इत्यत्रा-प्रवृत्तेरिति** ॥ इत्येतदर्थप्रतिपादने सामर्थ्याभावादिति भावः ।

तत् अलम्बुद्धिजनकं सुखम् ॥ **विरोधादिति** ॥ विषयजन्यसुखस्य विषयेष्वलम्बुद्धिजनकत्वाभावस्यैवानुभवसिद्धत्वात् तज्जनकत्वाङ्गीकारे

तद्विरोधादित्यर्थः ।। **तस्येति** ।। आत्मरत्याख्यसुखस्येत्यर्थः ।। **पुनरुक्तीति** ।। आत्मरत्याख्यसुखोक्त्यंश एव पुनरुक्तिर्द्रष्टव्या ।। **कथं चेति** ।। केन प्रकारेणेत्यर्थः । **तस्य** आत्मरत्याख्यसुखस्य ।। **हेताविति** ।। यस्माद् 'महद्' इति हेतावित्यर्थः । **प्रागुक्तम्** आत्मरतिपदेन । **तत्कारणत्वम्** अन्यत्रालम्बुद्धिकारणत्वम् । **आत्मनीतीति** ।। सप्तम्यन्तात्मेति पदमित्यर्थः ।। **सन्तोषाख्यात्मरतिरिति** ।। अन्यत्रालम्बुद्धिजनकं परमात्मदर्शननिमित्तं सुखमित्यर्थः ।। **अवधारणस्येति** ।। 'आत्मन्येव' इत्यवधारणस्येत्यर्थः । नन्वथापि पुनरुक्तिः । 'आत्मरतिरेव' इत्यवधारणेनान्यत्रालम्बुद्धेः प्राप्तत्वाद् 'आत्मन्येव च सन्तुष्टः' इत्यत्राप्यवधारणेन तस्या एवोक्तेरित्यत आह- **एतेनेति** ।। 'आत्मन्येव' इत्यवधारणस्याऽत्मरत्याख्यसन्तोषं प्रत्यसम्प्रज्ञातसमाधेरेव कारणत्वेन तद्व्यतिरिक्तकारणान्तरव्यवच्छेदपरत्वव्याख्यानेनेत्यर्थः । **अस्य** 'आत्मन्येव' इत्यवधारणस्य । न चैतदपि 'आत्मरतिरेव' इत्यवधारणेनैव लब्धमिति वाच्यम् । तस्यावधारणस्यान्यत्रालम्बुद्धिमात्रद्योतनेन चरितार्थतायाः पूर्वमेव व्याख्यातत्वादिति भावः ।

'सुखेन' इत्यस्य 'तृप्तः' इति मूलेनान्वयः ।। **पञ्चमीसमास इति** ।। आत्मनः सकाशात् तृप्त आत्मतृप्त इति पञ्चमीसमास इत्यर्थः । असामर्थ्यमेवोपपादयति- **अन्यत्रेत्यनेन हीति** ।। अन्यत्रालम्बुद्धिं प्राप्तस्तृप्त इत्युक्तत्वात्, कस्मादन्यत्र? इत्यवध्यपेक्षायाम् 'आत्मनः' इति पञ्चम्यन्तपदस्यावध्यर्थकत्वेन तदाकाङ्क्षापूरकत्वात् तेनैव ह्यस्य पञ्चम्यन्तात्मशब्दस्य सामर्थ्यम् । तथा च 'समर्थः पदविधिः' इति वचनात् तेनैव समासो युक्तः, न त्वलम्बुद्धिमात्रार्थकतृप्तशब्देन । तज्जनिताया कुत्रेत्याकाङ्क्षाया अन्यत्रेत्यनेनेवाऽत्मन इत्यनेनापूरणेनासामर्थ्यादिति भावः । नन्वन्यत्रालम्बुद्धिमत एव तृप्तशब्दार्थत्वात् पञ्चम्यन्तात्मशब्दस्य 'अन्यत्र' इत्यनेन सामर्थ्ये तृप्तशब्दार्थेनैव सामर्थ्यप्राप्त्या युक्तस्तेन समास इत्याशङ्कते- **तृप्तेति** ।। तृप्तशब्दार्थ एवान्यत्रान्तर्भूत इत्यपि पाठः । तत्र 'अन्यत्र इति पदमन्तर्भूतं

यस्मिन्नसावन्यत्रान्तर्भूतः' इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ **प्रकरणेति** ॥ अलम्बुद्धेरेव तृप्तिशब्दार्थत्वेन, कुत्र? इत्याकाङ्क्षायां परमात्मप्रकरणबलादेव 'अन्यत्र' इत्यस्य लभ्यमानत्वेन तृप्तशब्दार्थान्तर्भावाभावादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ 'अन्यत्र' इत्यस्यापि तृप्तिशब्दार्थान्तर्गतत्वे इत्यर्थः ॥ **ततोऽन्यत्रेति** ॥ उत्तमश्लोकविक्रमादन्यत्रेत्यर्थः ॥ **इत्यर्थप्रसङ्गादिति** ॥ न चात्रेष्टापत्तिः । तथात्वे

'अथाऽऽख्याहि हरेर्धीमन्नवतारकथाः शुभाः ।' (भाग. १.१.१८)

'यच्छृण्वतां रसज्ञानां स्वादु स्वादु पदे पदे ॥' (भाग. १.१.१९)

इत्यनेन विरोधापत्तेरिति द्रष्टव्यम् ।

सप्तमीसमास इति ॥ 'आत्मनि तृप्तः' इति सप्तमीसमास इत्यर्थः ॥ **पूर्वविशेषणेति** ॥ 'आत्मरतिः' इत्युक्तविशेषणेत्यर्थः । न हि तद्दर्शननिमित्तसुखवान् तत्रालम्बुद्धिमानिति सम्भवतीति ॥ **प्रमाणान्तरेति** ॥ 'परमात्मन्यलम्बुद्धिर्न कार्या' इत्यर्थप्रतिपादकेन-

'को नाम तृप्येद् रसवित् कथायां महत्तमैकान्तपरायणस्य'

(भाग. १.१८.१४)

इत्यादिप्रमाणान्तरेण विरोधाच्चेत्यर्थः ॥ **अर्थानुपपत्तिरिति** ॥ महत्तमानाम् उत्तमश्लोकविक्रमेष्वेव प्रीतेः सत्त्वाद् उत्तमश्लोकविक्रमैः श्रुतैस्तत्र प्रीतिं न प्राप्नुम इत्यर्थानुपपत्तिरित्यर्थः । **गमनिका** व्याख्या ॥ **अश्रुतेति** ॥ **अश्रुतस्य** 'ततोऽन्यत्र' इत्यस्य कल्पनमित्यर्थः ।

ननु 'आत्मनस्तृप्तः' इति षष्ठीसमासोऽप्याशङ्क्य कस्माद् भाष्यकारैर्न दूषितः? इत्यत आह- **षष्ठीसमासस्त्विति** ॥ *'पूरण-गुण-सुहितार्थ-सद्-अव्यय-तव्य-समानाधिकरणेन'* एतदर्थैः षष्ठी न समस्यत इति सूत्रार्थः । पूरणे- सतां षष्ठः । सतां सङ्ख्यापूरणः षष्ठ इत्यर्थः । गुणे- पटस्य शौक्ल्यम् । सुहितं नाम तृप्तिः । फलानां तृप्तः । 'सत्' इति शतृशानचोः सञ्ज्ञा । *'तौ सत्'*

तौ शतृशानचौ सत्सञ्ज्ञौ स्त इत्युक्तत्वात् । तत्र शतरि- द्विजस्य कुर्वन् । शानचि- सतां कुर्वाणः । अव्यये- सतां कृत्वा । तव्य- सतां कर्तव्यम् । समानाधिकरणे- राज्ञो नलस्येत्युदाहरणानि । एवं च प्रकृते तृप्तशब्दस्य सुहितार्थकत्वात् तद्योगे षष्ठ्याः समासप्रतिषेधेन 'अत्मनस्तृप्तः आत्मतृप्तः' इति समासो न सम्भवति, अतो भगवत्पादैराशङ्क्य न दूषित इत्यर्थः ।

भावरत्नकोशः

॥ इति परव्याख्यानमिति ॥ तथा च [1]**सङ्करभाष्यम्**- ''**यज्ञार्थाद्** (३.९) इत्यादिना 'मोघं पार्थ स जीवति' (३.१६) इत्यनेनाधिकृतस्यानात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहु कारणमुक्तम् । तदकरणे दोषश्चोत्कीर्तितः । **अथेदानीमात्मज्ञाननिष्ठानां तन्निष्ठाव्यतिरेकेण नान्यत् कर्तव्यमस्तीति 'यस्त्वात्मरतिः'** इत्यनेनाऽऽह'' इति ।

ताम्रपर्णीयम्- 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्' इत्यत्र 'एवम् अज्ञानिनः कर्म कर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं ज्ञानिनः कर्तव्याभावमाहेति परव्याख्यानम्' इति टीका । यद्यपि स्तुत्यधिकरणे (ब्र.सू. ३-४-४ अ.) तत्त्वप्रकाशिकायां [2] 'ज्ञानिनां कार्याभावोक्तेर्न तत्परित्यागे साम्यायोग इति भावः' इत्यत्र 'यस्तु' इति श्लोको ज्ञानिनां कर्तव्याभावे प्रमाणत्वेनोक्तः । तथाऽपि देवतालक्षणज्ञानिनां विहितमध्ये केषाञ्चित् कार्याणामभावे प्रमाणत्वेन तद्भाष्य उदाहृतत्वाद्, अत्र च ज्ञानिमात्रस्य सर्वथा कार्याभावपरत्वस्य दूष्यत्वादविरोधः ।

असम्प्रज्ञातसमाधिः बाह्यार्थज्ञानशून्यतया भगवति मनःप्रणिधानम् । तेन 'निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थः' (२.४५) इति गीतायामेव कर्मकरणकाले भगवति मनोऽवस्थापनस्योक्तत्वात् कथमापादनमेवं कृतम्? इति चोद्यं निरसनीयमित्युक्तं भवति । तथा च वक्ष्यति 'असम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव' (३.१७) इति

---

१. शाङ्करभाष्य एवं पाठो न दृश्यते । २. ब्र.सू. ३.४.१९सू.

भाष्ये। **तत्र** असम्प्रज्ञातसमाधौ क्रियमाणे। **अत्र** गीतायाम्। **रतितृप्तिसन्तोषशब्दानिति** ॥ रतिशब्दः तृप्तसन्तुष्टशब्दप्रकृतिभूतौ चेत्यर्थः। परमात्मदर्शनादिनिमित्तं सुखं प्राप्त इत्यादिरूपेणाऽऽत्मरत्यादिशब्दार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् 'तावद्' इत्युक्तम्। अन्यथा 'सन्तोषस्तृप्तिरापूर्तिः प्रीतिः पर्यायवाचकाः' इति 'रतिः [1]कामप्रिया-प्रीत्योः' इति चाभिधानेन शब्दानां पुनरुक्तिः स्यादिति भावः। 'स्वरूपकथनम्' इत्येतत्कुतः? इत्यत आह- **तथा चेति** ॥

'दर्शनस्पर्शसम्भाषाद् यत्सुखं जायते नृणाम्।
आरामः स तु विज्ञेयः................ ॥' (नारदीये)

इत्यभिधाने दर्शनादिमात्रग्रहणात् तन्निमित्तं सुखमेव [2]रतिशब्दार्थो दर्शनादिकर्मतयाऽन्वितः, परस्तु तत्र परिचायकतयोक्त[3] इत्यर्थः। परस्यापि शब्दार्थत्वे आत्मनि रतिर्यस्येति विग्रहे परस्यान्वयायोग इति भावः। 'आरामः परदर्शनादिनिमित्तं सुखम्' (गी.भा. ५.२४) इति पञ्चमभाष्ये वक्ष्यमाणत्वाद् आरामशब्देन रमणपर्याया रतिरेव प्रतिपिपादयिषितेति न तद्भाष्यविसंवादशङ्काऽवकाशः।

ताम्रपर्णीयम्- 'पर' इति स्वरूपकथनम्, न शब्दार्थान्तर्भूतम्। तथा च पञ्चमेऽभिधानं वक्ष्यत इति। ननु पञ्चमाध्याये (५.२४) आरामसुखशब्दार्थान्तर्गतयोः [4]परोपद्रवयोरिति रतिशब्दपर्यायारामशब्दार्थान्तर्गतत्वं 'पर' इत्यस्य टीकाकृदेव वक्ष्यतीति विरोध इति चेन्न। अत्राऽऽत्मशब्दार्थतया जीवनिराकरणाद् रतिशब्दार्थ एव 'पर' इत्यस्यान्तर्भावे आत्मशब्दितजीवान्यभगवद्दर्शनादिनिमित्तसुखवानित्यर्थोपपत्तौ तन्निराकरणवैयर्थ्यात् 'पर' इत्यस्य रतिशब्दार्थान्तर्भावो नास्ति। तथात्वे

'दर्शनस्पर्शसंभाषाद् यत् सुखं जायते नृणाम्।
आरामस्स तु विज्ञेयः .... ॥' (नारदीये)

---

१. कामप्रिया= मन्मथपत्नी
२. रतिशब्दार्थ (प्र.)
३. उपात्तः (अ.,पं)
४. परोपद्रवक्षययोरिति पाठः स्वरसः।

इत्यभिधानविरोधादित्यभिधाने भारमाधायोक्तम् । तत्र तु- अथवा 'पर' इत्यन्तर्भूत एवास्तु। न च जीवनिराकरणवैयर्थ्यम्। परेण रतिशब्दार्थतया दर्शनादिनिमित्त-सुखस्य स्वीकृतत्वेनात्मशब्दार्थतया जीवनिराकरणायोपपत्तेरित्यभिप्रेत्य 'रमणं परदर्शनादिनिमित्तं सुखम्' 'आरामःपरदर्शनादिनिमित्तं सुखम्' (गी.भा. ५.२४) इति भाष्ये भारमाधाय तदनुसारेणाभिधानार्थं मत्वा 'पर' इत्यस्याऽराम-शब्दार्थान्तर्गतत्वम् उक्तमित्यविरोधः ।

'पर' इत्यस्य रतिशब्दार्थान्तर्गतत्वे बाधकमप्याह - **तथात्व इति** ॥ सुखदर्शनादेरिव परस्यापि शब्दार्थत्वाय प्रवेशोऽङ्गीक्रियमाणे 'परमात्मदर्शनादि' इत्यग्रिमभाष्ये करिष्यमाणं जीवनिराकरणं व्यर्थं स्यात् । 'पर' इत्यनेनैव स्वास्यजीवनिराकरणात्। असम्प्रज्ञातसमाधिस्थत्वेनान्यदर्शनप्रसक्तेरभावाच्चेति भावः । चशब्दस्य 'तथात्वे' इत्यनेन सम्बन्धः । न केवलं वक्ष्यमाणाभिधान-विसंवाद इति चशब्द इति स्वस्थान एव चशब्दं योजयन्ति च। भाष्ये 'अन्यत्र' इत्यस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षां पूरयति - **यद्दर्शनेति** ॥ 'तज्जनकम्' इत्यत्र तच्छब्देन सन्तोषग्रहणे स्वस्य स्वजनकत्वं विप्रतिषिद्धम्। परदर्शनादिनिमित्तसुखग्रहणे दूरस्थत्वम्। 'सन्तोषस्तृप्तिकारणम्' इत्यभिधानविसंवादश्च, इत्यतस्तच्छब्दार्थ-माह- **तज्जनकं तृप्तेर्जनकमिति** ॥ अभिधाने 'तृप्तिकारणम्' इत्यनन्तरं प्रकृतार्थान्वयित्वाय शेषमाह - **तृप्तिकारणमिति** ॥ भाष्याभिधानयोर्भिन्न-कर्तृकत्वाद् भाष्यस्थं सुखपदं नानुवर्तयितुं शक्यमिति टीकायां 'शेष' इत्युक्तम्। **जीवविषयत्वेति** ॥ 'आत्मा अर्क-चन्द्र-वात-अग्नि-जीवेषु परमात्मनि' इत्यभिधानाद् जीवोऽप्यात्मशब्दार्थः प्रतीयत इत्यर्थः । भाष्यस्य साकाङ्क्षत्वा-दाह- **आत्मरतिरिति शेष इति** ॥ **इति विग्रह इति** ॥ *'सप्तमीविशेषणे बहु-व्रीहौ'* इति ज्ञापकाद् व्यधिकरणपदोऽपि बहुव्रीहिरस्तीति 'समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिष्यते' इति नाऽद्रियत इति भावः। आत्मविषयकदर्शनजन्या रतिर्यस्येति विग्रहनिष्कर्षः ॥ **आत्मनो रतिर्यस्येति वेति** ॥ 'आत्मनः' इति षष्ठ्या विषयविषयिभावरूपसम्बन्धार्थत्वाद् आत्मविषया रतिर्यस्येति विग्रह इत्यर्थः ।

उमर्जीयम्- ननु 'आत्मनि' इति विषयसप्तमी। प्रकारान्तरायोगात्। तथा 'आत्मनि' इत्यस्य रतिशब्दार्थैकदेशेन दर्शनेनैवान्वयो वाच्यः। विशिष्टार्थेन सह विषयिभावायोगात्। न च विशेषणस्यैकदेशेनान्वयो युक्तः, श्वशुरपदोपात्त-भार्यायां 'सुशीला' इत्यादिविशेषणान्वयादर्शनादित्यत आह- **आत्मनो रतिर्यस्येति वेति** ॥ तथा च सम्बन्धमात्रस्य षष्ठ्यर्थत्वाद् रतिशब्दार्थेन विशिष्टेनाप्यात्मनो दर्शनद्वारा सम्बन्धसम्भवान्नानुपपत्तिरिति भावः

भाष्ये निमित्तपदेन हेतोरभिधानाद् 'आत्मनः' इति हेतौ पञ्चमी। ततो रतिर्यस्येति वेति पञ्चम्यन्तेन बहुव्रीहिः। *'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ'* इत्यस्य सामान्यज्ञापकत्वादित्यपि **आहुः**। उत्तरौ 'आत्मतृप्तः', 'आत्मन्येव च सन्तुष्टः' इत्यत्र विद्यमानौ। **एवं सति** आत्मशब्दस्य परमात्मार्थत्वे। इष्टापत्तिरित्यत आह- **ततश्चेति** ॥ **इदम्** आत्मतृप्त इति विशेषणम्। उपपादयति- **आत्मेति** ॥ 'प्राप्तः' इति पूर्वभाष्यादनुवर्तत इति, तत्राऽऽकाङ्क्षितं पूरयति- **प्राप्तस्तृप्तेति** ॥ पुनरुक्तिप्रसङ्गदोषं भाष्यभावव्यञ्जनेन परिहरति- **अवधारणेनैवेति** ॥ **इत्यत्र** एतदर्थप्रतिपादने।

तदिति ॥ अन्यत्रालम्बुद्धिजनकं सुखमित्यर्थः ॥ **विरोधादिति** ॥ विषयजन्यसुखस्य विषयेषु प्रत्युतानलम्बुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वेन विरोधादित्यर्थः। **तस्य** आत्मरत्याख्यस्य ॥ **हेताविति** ॥

'चश्चेदर्थे[1] णकारे[2] स्यादवधारणभेदयोः।
पादस्य पूरणे हेतौ तुल्ययोगानुयोगयोः ॥'

इत्यमरशेषाद् 'यस्माद्' इत्यर्थे वर्तत इत्यर्थः। **न दोषः** रूपविशेषावच्छिन्नत्वेन वक्तव्यतया न पुनरुक्तिदोष इत्यर्थः। 'कथं च' इत्युक्तं दोषमुद्धरति- **तस्य चेति** ॥ **संशब्देन** 'सन्तुष्टः' इत्यत्रत्यसंशब्देन। **तत्कारणत्वम्** अन्यत्रालम्बुद्धि-कारणत्वम्। अनेन यस्मादात्मरत्याख्यं सुखं महत्, तस्मात् तस्यालम्बुद्धि-

१. चेदित्यर्थे　　२. 'अनुकारे' इति पाठः स्यात्।

जनकत्वमुपपन्नम् । यस्माच्च तेनैवान्यत्रालम्बुद्धिरिति दर्शयति **तस्मान्न पुनरुक्तिश्चेति** भाष्ययोजना सूचिता । पुनरुक्तिपरिहारं भाष्यारूढमाह- **सन्तोषेति ॥ अवधारणस्य** 'आत्मन्येव' इत्यवधारणार्थकैवशब्दस्येत्यर्थः । 'अन्यद्' इत्यत्र प्रतियोग्याकाङ्क्षायामाह- **अन्यदसम्प्रज्ञातेति ॥ तत्स्थत्वात्** परमात्मनि मनःप्रणिधानात् ॥ **एतेनेति ॥** आत्मरतावसम्प्रज्ञातसमाधिस्य-त्वमेव कारणं नान्यदित्यवधारणार्थस्य भापणेनेत्यर्थः । **अस्य** 'आत्मन्येव' इत्येव-शब्दस्य । 'आत्मरतिरेव' इत्यवधारणम् अन्यत्रालम्बुद्धिमात्रद्योतनेन चरि-तार्थम् । 'आत्मन्येव' इत्यवधारणं तु आत्मरतावसम्प्रज्ञातसमाधेरन्यस्य हेतुत्वप्रतिषेधकमिति न तेनास्य पुनरुक्ततेत्यर्थः ।

॥ न केवलेनेति ॥ परमात्मदर्शनादिनिमित्तं हि सुखम् आत्मरतिः । तया चान्यत्रालम्बुद्धिशब्दिता तृप्तिरिति केवलं तदसाधारणकारणिका न, किन्तु भगवत्प्रसादासाधारणकारणिका चेति वक्तुम् 'आत्मना' इति करणे तृतीयायाः *'कर्तृकरणे कृता बहुलम्'* इति समास इत्यर्थः । **पञ्चमीसमास इति ॥** 'चोरभीतः' इत्यादाविव अत्रापि 'आत्मनः तृप्त आत्मतृप्तः' इति पञ्चमीसमासः कथं न स्यादित्यर्थः । असामर्थ्यमुपपादयति- **अन्यत्रेत्यनेन हीति ॥** 'अन्यत्र' इत्येतदवधित्वेन 'आत्मनः' इत्येतदन्वेतीति तत्रैव समर्थं साकाङ्क्षं, न 'तृप्तः' इत्यनेनेति तेन न समासः । *'समर्थःपदविधिः'* इति शास्त्रादिति भावः । **तृप्त-शब्दार्थेन** अलम्बुद्धिरूपेण । सामर्थ्यमित्यन्वयः ॥ **तृप्तशब्दार्थ इति ॥** तृप्तिरन्यत्रालम्बुद्धिः तद्युक्तस्तृप्त इति तृप्तशब्दार्थे 'अन्यत्र' इति शब्द-स्यार्थोऽन्तर्गतः । अत आत्मशब्दोऽन्यत्रेत्यनेन न साकाङ्क्षः । किन्त्वन्तर्भावित-तदर्थेन तृप्तशब्देनैवेति पञ्चमीसमासोपपत्तिरिति शङ्कितुर्हृदयम् ॥ **प्रकरण-लब्धस्येति ॥** भगवत्प्रीतिमात्रोद्देशेन कर्मानुष्ठानचोदनस्य प्रकरणलब्धत्वेन तृप्तिपदार्थालम्बुद्धिशब्दितविरागस्य सविषयतया भगवतोऽन्यस्यैव तद्विषयत्वं वक्तव्यमिति तस्य न पदार्थान्तर्भाव इति भावः । **अन्यथा** तृप्तशब्दार्थ एवान्य-त्रार्थोऽन्तर्भूतोऽस्तीति पक्षे । 'न वितृप्यामः' इत्यस्य 'नालम्बुद्धिं प्राप्नुमः' इत्यर्थत्वे

हि सामञ्जस्यम्। 'अन्यत्र' इत्यस्यापि तदर्थान्तर्गतत्वे भगवतोऽन्यत्रालम्बुद्धिं न प्राप्नुम इत्यर्थप्रसङ्गान्न तस्यान्तर्भावो युक्त इत्यर्थः।

॥ **सप्तमीसमास इति** ॥ आत्मनि रतिर्यस्येति पूर्वत्र, 'आत्मन्येव च सन्तुष्टः' इत्युत्तरत्र च सप्तमीदर्शनेन तत्साहचर्यादिति भावः। अयुक्तत्वमुपपादयति- **पूर्वेति** ॥ 'आत्मरतिरेव' इति विशेषणेन भगवद्दर्शनादिजन्यसुखस्याभिहितत्वेन तस्मिन् सति तत्र भगवत्यलम्बुद्ध्यसम्भवादित्यर्थः। न हि कामुकस्य कामिनीदर्शनादिजन्यसुखे सति तत्रालम्बुद्धिर्दृष्टचरीति भावः। **प्रमाणेति** ॥ 'वयं तु न वितृप्यामः' (भाग. १.१.१९), 'को नाम तृप्येद् रसवित् कथायां महत्तमैकान्तपरायणस्य' (भाग. १.१८.१४), 'भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम्' इत्यादिबहुप्रमाणविरोधाच्चेत्यर्थः। 'पूर्व' इत्यन्तरङ्गानुपपत्तिः, 'प्रमाण' इति बहिरङ्गानुपपत्तिश्चोद्घाटिता। **अयं दोषः** सप्तमीसमासायुक्तिदोषः ॥ **प्रीत्यर्थ इति** ॥ 'सन्तोषस्तृप्तिरापूर्तिः प्रीतिः' (गी.ता. ३-१७) इति तात्पर्योदाहृताभिधानादिति भावः। **एवं सति** उत्तमश्लोकविक्रमैः प्रीतिं न प्राप्नुम इत्यर्थाङ्गीकारे। **अर्थानुपपत्तिः** भगवद्विषयकप्रीतेरर्थनीयत्वादिति भावः। **अध्याहारेण** 'अन्यत्र' इति पदाध्याहारेण। 'अगतिका' इत्यस्यार्थो- **गत्यन्तररहितेति** ॥ 'गतिः' इत्यस्यार्थो- **गमनिकेति** ॥ अवतारिकेत्यर्थः। तृप्तिशब्दः प्रीत्यर्थ इति कृतचोद्यस्य कथमनेन परिहार इत्यतो भाष्यभावमाह- **अध्याहारो हीति** ॥

ननु कल्पकत्वं नाम प्रमापकत्वम्। तच्च प्रमाणधर्मः। कल्पकराहित्यं न प्रमाणम्। अभावरूपत्वादित्यत आह- **अन्यथाऽनुपपत्तिरिति** ॥ **अलम्बुद्ध्यर्थत्वे** सिद्धान्तरीत्या। **विनाऽपि** 'अन्यत्र' इति पदाध्याहारेण विनाऽपि। *'पृथग्-विनानानाभिस्तृतीया'* इति तृतीया । **असौ** अध्याहारः। **षष्ठीसमासस्तु** 'आत्मतृप्तः' इत्यत्र । षष्ठी तु करणस्य शेषत्वविवक्षायामिति वैयाकरणाः। **पूरणेति** ॥ *'पूरण-गुण-सुहितार्थ-सद्-अव्यय-तव्य-समानाधिकरणेन'* इति सूत्रेण पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यत इत्यर्थकेन सुहितार्थेन तृप्त्यर्थेन

समासप्रतिषेधो व्याकरणशास्त्रोक्त इत्यर्थः । अत एव 'फलानां तृप्तः' इत्युदाहरणमिति भावः ।

भाष्यम्

'आत्मरतिरेव' इत्यवधारणाद् असम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव कार्यं न विद्यते ।

'स्थितप्रज्ञस्यापि कार्यो देहादिर्दृश्यते यदा ।
स्वधर्मो मम तुष्ट्यर्थः सा हि सर्वैरपेक्षिता ॥'

इति वचनाच्च पञ्चरात्रे । अन्यदाऽन्यरतिरपीषत् सर्वस्य भवति । न च तत्रालम्बुद्धिमात्रमुक्तम् । 'आत्मतृप्तः' इति पृथगभिधानात् । कर्तृशब्दः कालावच्छेदेऽपि चायं प्रसिद्धो 'यो भुङ्क्ते स तु न ब्रूयात्' इत्यादौ । अतोऽसम्प्रज्ञातसमाधावेवैतत् । 'मानवः' इति ज्ञानिन एवासम्प्रज्ञातसमाधिर्भवतीति दर्शयति 'मनु अवबोधने' इति धातोः।

परमात्मरतिश्चात्र विवक्षिता ।

'विष्णावेव रतिर्यस्य क्रिया तस्यैव नास्ति हि ।'

इति वचनात् ॥ १७ ॥

प्रमेयदीपिका

अपव्याख्यानं निराचष्टे -**आत्मरतिरेवेति** ॥ 'न ज्ञानिमात्रस्य' इत्येवार्थः। इतोऽपि न ज्ञानिमात्रस्य कार्याभाव इत्याह- **स्थितप्रज्ञस्यापीति** ॥ **स्वधर्मः कार्य** इति सम्बन्धः । 'आत्मरतिरेव' इत्यवधारणेऽपि कुतो न ज्ञानिमात्रविषयमेतद्? इत्यत आह- **अन्यदेति** ॥ अवधारणेन ह्यनात्मरतिर्व्यावर्त्यते । असम्प्रज्ञातसमाधिकालाद् अन्यदा सर्वस्य ज्ञानिनोऽपीषदन्यरतिरपि

भवतीत्युपपादितम् । अतोऽसम्प्रज्ञातसमाधिस्थव्यतिरिक्तानां ज्ञानिनामप्यवधारणेन व्यावर्तितत्वान्न तद्विषयमेतदिति भावः ।

ननु ज्ञानिनामन्यरतौ विद्यमानायामपि तत्रालम्बुद्धिरप्यस्तीति 'आत्मरतिरेव' इत्यवधारणमुपपद्यत इत्यत आह- **न चेति ।। तत्र** श्लोके । **तत्र** कार्याभावे प्रयोजकत्वेनात्मनोऽन्यत्र **अलम्बुद्धिमात्रम्** अल्पालम्बुद्धिः रतिसहचरितालम्बुद्धिरिति यावत् । नोक्ता । किं तर्हि? सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिः। कुत इत्यत आह- **आत्मेति ।।** अवधारणेनान्यत्रालम्बुद्धौ लब्धायामपि यत् पृथग् 'आत्मतृप्तः' इत्यभिधत्ते तेन सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिरवधारणेनाभिप्रेतेति ज्ञायत इति प्रागुक्तम् । अतो ज्ञानिमात्रे नेदमुपपद्यत इति भावः[१] ।

अस्तु 'आत्मरतिरेव' इत्येतदसम्प्रज्ञातसमाधिस्थ एव सम्भवतीति[२] । तथाऽपि 'यत् पतति [३]कदाचित् तद् गुरु' इतिवद् 'य एवंविधः कदाचित्, तस्य कार्यं सर्वदा न विद्यते' इत्येवं व्याख्याने ज्ञानिमात्रस्य कार्याभावः सेत्स्यति । न ह्यत्र 'यदा एवं तदा' इति कालावच्छेदकशब्दोऽस्ति । 'आत्मरतिः' इति समासस्तु रतेः कर्तारमेवाचष्ट इत्यत आह-**कर्तृशब्द इति ।। अयं च** यदा तदेति रहितोऽपीत्यर्थः । आदिग्रहणेन 'यो दारान् प्रतिगृह्णाति स गृही' इत्यादेः परिग्रहः ।

अयं भावः । 'तस्य कार्यं न विद्यते' इत्युक्तेऽतिप्रसक्तौ सत्याम् अन्यव्यावर्तकं 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्' इत्यनेनोक्तम् । व्यावर्तकं च द्विविधं भवति । विशेषणम् उपलक्षणं च । तत्र व्यवच्छेद्यसमानकालं विशेषणम् । यथा सिद्धान्त्युदाहृतं भोजनम् । अन्यथा तूपलक्षणम् । यथा पूर्वपक्ष्युदाहृतं पतनम् । तत्र विशेषणं मुख्यं, विशेष्यज्ञानहेतुत्वात् । अन्यदमुख्यं, वैपरी-

१. इत्यर्थः (बे.) २. सम्भवि (बे.)

३. कदाचिदिति नास्ति (बे.)

त्यात् । मुख्यामुख्ययोश्च मुख्ये सम्प्रत्ययः[१] । न चात्र विशेषणत्वग्रहणे बाधकमस्ति, येनोपलक्षणमेतदिति प्रतीम इति । कर्तृशब्द इत्युक्तस्य फलमाह- **अत इति** ।। एतत् कार्यराहित्यम् । 'समाधावेव' इत्युक्त्या समानकालतां सूचयति ।

नन्वसम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्य कार्याभावे व्याख्यायमाने कदाचिदपरोक्षज्ञानरहितस्याप्यसम्प्रज्ञातसमाधिसम्भवात् कार्याभावप्रसङ्ग इति चेन्न । 'अपरोक्षज्ञानिन एवासम्प्रज्ञातसमाधिर्भवति, नान्यस्य' इत्यस्यार्थस्य 'मानवः' इति पदेन भगवतैव दर्शितत्वादित्याह- **मानव इति** ।। 'मानवः' इति कथं ज्ञानिनो वाचकम्? इत्यत आह- **मन्विति** ।। धातोः 'व्याख्यानाद्' इति शेषः । अस्माद् धातोः भाव उप्रत्ययः । ततो **मनुः** अवबोधः अस्यास्तीत्यर्थे, मनोः **अयम्** आश्रय इत्यर्थे वाऽणप्रत्ययः । यद्वा धातोरेवावण्प्रत्ययः । मनुष्य इति व्याख्यायां ऋष्यादिव्यावृत्तिर्वैयर्थ्यं चापाद्येत । आत्मशब्दस्याप्यन्यथा व्याख्यां निराकरोति- **परमात्मेति** ।। चशब्दोऽवधारणे । न स्वात्मरतिरित्यर्थः । तस्यैवेत्यवधारणादिति ।। १७ ।।

भावदीपिका

।। **अपव्याख्यानमिति** ।। 'ज्ञानिनः कर्तव्याभावोऽनेन श्लोकेनोच्यते' इत्यपव्याख्यानमित्यार्थः ।। **एवार्थ इति** ।। 'असम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव' इत्यत्रत्यस्य एवकारस्यार्थ इत्यर्थः । व्यवहितत्वादन्वयमाह- **स्वधर्मः कार्य इति** ।। **आहेति** ।। ज्ञानिमात्रे आत्मरतित्वं नास्तीत्याहेत्यर्थः ।। **इत्युपपादितमिति** ।। 'प्रारब्धकर्मणेपर्तिरोहितब्रह्मणो वासनया प्रायोऽल्पाभिसन्धिपूर्विका प्रवृत्तिः सम्भवतीत्याशयवान् परिहरति' (गी.भा. २.५५) इति द्वितीयाध्याय उपपादितमित्यर्थः ।। **अवधारणमिति** ।। 'आत्मरतिरेव' इत्यवधारणेनान्यरतिर्न

१. कार्यसम्प्रत्ययः

व्यावर्तिता। **किन्त्वन्यरतौ** सत्यामपि तत्रालम्बुद्धेरपि सत्त्वाद् विद्यमानाऽपि रतिरप्रयोजिका, अतोऽवधारणमुपपन्नमित्यर्थः ॥ **प्रागुक्तमिति** ॥ 'अन्यत्र सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिः' (गी.भा. ३.१७) इति वाक्येनेत्यर्थः। तथाऽवधारणार्थ एव 'आत्मतृप्तः' इत्यनेन विव्रियत इति भावः।

॥ **यत् पततीति** ॥ यत् कदाचित् पतति तत् सर्वदा गुर्वित्यर्थः। **यो** ज्ञानी। **एवंविधः** नियमेनाऽत्मरतित्वादिमान्। **कदाचिद्** असम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थायाम्। **सर्वदा** सम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थायामपीत्यर्थः। ननु 'यदाऽऽत्मरतित्वादिमान् तदैव तस्य कार्यं न विद्यते' इति व्याख्यानाद् असम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थावत एव कार्याभावो लभ्यत इति चेत्, तत्राऽह- **न ह्यत्रेति** ॥ **कालावच्छेदकशब्दः** कालमर्यादाप्रतिपादकः शब्दः। ननु 'आत्मन आत्मनि वा रतिर्यस्य यदा स आत्मरतिः' इति समासबलात् 'तस्य कार्यं न विद्यते' इत्युक्ते कार्याभावस्याऽत्मरतित्वादिसमानकालीनत्वं लभ्यत इति चेत् तत्राऽह- **आत्मरतिरिति समासस्त्विति** ॥ आत्मन आत्मनि वा रतिर्यस्येति षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे वा बहुव्रीहिरन्यपदार्थभूतं रतिकर्तारमेवाऽचष्टे, न तु कालावच्छेदमित्यर्थः। यदेत्यस्य समासान्तः[1] अश्रूयमाणत्वादिति भावः । 'अपि चायम्'[2] इत्येतेषां व्युत्क्रमेणान्वयमभिप्रेत्याऽह- **अयं चेत्यादि** ॥ यदा तदेति रहितोऽप्ययं रतिकर्तृत्ववाची आत्मरतिशब्दः। इत्यादेरित्यादिपदेन 'यो दारान् परित्यजति स यतिः' इत्यादेर्ग्रहणम्। भाष्ये 'यो भुङ्क्ते' इत्यस्यायमर्थः। **यः** यत्कालावच्छिन्नः भुङ्क्ते **सः** तत्कालावच्छिन्नः न ब्रूयादित्युक्ते यदा भुङ्क्ते तदा न ब्रूयादिति लभ्यते यथा, एवं यः आत्मरतिः यत्कालावच्छिन्नः आत्मरत्यादिमान् तस्य तत्कालावच्छिन्नस्य 'कार्यं न विद्यते' इत्येवं कर्तृवाची आत्मरतिशब्दः कालावच्छेदेऽपि प्रसिद्ध इति।

---

१. समासमध्ये इत्यर्थः।　　२. भाष्यस्थपदानि

कथमयमर्थः प्राप्तः? इत्यतः 'आत्मरतिः' इत्यस्य विशेषणत्वेन व्यावर्तकत्वाद् इत्याशयेनाऽह- **अयं भाव इति ॥ अतिप्रसक्तौ सत्यामिति ॥ सम्प्रज्ञातावस्थाऽऽपन्नज्ञानिन्यतिप्रसक्तावित्यर्थः।** ननूपलक्षणत्वेन व्यावर्तकं किं न स्याद्? इत्यतः विशेषणत्वेनेदं व्यावर्तकमिति भावेन विभागमाह- **व्यावर्तकं चेति ॥ भोजनमिति ॥** 'यो भुङ्क्ते स तु न ब्रूयात्' इत्यत्रान्यदाऽपि वचनाभावप्रसक्तौ सत्यां तद्व्यावर्तनाय 'यो भुङ्क्ते' इति भोजनं विशेषणमुपात्तम्। तत्रान्यदा व्यवच्छेद्यो यो वचनाभावस्तत्समानकालीनत्वाद् भवति भोजनं विशेषणम्। तथा च 'यदा भुङ्क्ते तदा न ब्रूयाद्' इत्यर्थो लभ्यते। तथा गृहित्वस्य यत्यादावतिप्रसक्तिपरिहारायोपात्तो दारपरिग्रहोऽन्यत्र व्यवच्छेद्यगृहित्वसमानकालीनत्वाद् भवति गृहस्थविशेषणमित्यपि द्रष्टव्यम्। **अन्यथेति ॥** व्यवच्छेद्यासमानकालीनम् उपलक्षणमित्यर्थः। तदुदाहरति- **यथेति ॥** भूमौ फलपातानन्तरं प्रयुक्ते 'यत् पतति तद् गुरु' इत्यत्र गुरुत्वस्यान्यत्रागुरुण्यतिप्रसक्तौ सत्यां तद्व्यावर्तनाय पतनमुपलक्षणमुपात्तम्। तत्र पतनस्य क्रियारूपत्वेन चिरविनष्टस्य अन्यत्रागुरुणि व्यवच्छेद्यगुरुत्वसमानकालीनत्वाभावाद् उपलक्षणत्वमित्यर्थः। तथा च विशेषणत्वं व्यवच्छेद्यं यावत्पर्यन्तमस्ति तावत्पर्यन्तं सत्त्वगर्भम्। उपलक्षणत्वं तु न तथेति भावः।

विशेषणलक्षणाय उपलक्षणान्मुख्यहेतुमाह- **विशेषेति ॥** भोजनादेर्व्यवच्छेद्यसमानकालीनत्वेन 'भोजनविशिष्टो वचनाभाववान्' 'दारपरिग्रहवान् गृही' इत्येवं स्वविशिष्टज्ञानजनकत्वादित्यर्थः। तत्र हेतुमाह- **वैपरीत्यादिति ॥** पतनस्य व्यवच्छेद्यासमानकालीनत्वेन पतनवहुत्वे[1] गुर्विति स्वविशिष्टज्ञानाजनकत्वादित्यर्थः। ननु प्रकृतेऽसम्प्रज्ञातसमाधिस्थेऽप्यात्मरतित्वादेरन्यदा व्यवच्छेद्यकार्याभावसमानकालीनत्वमङ्गीकृत्य विशेषणत्वोक्तौ बाधकसद्भावाद् व्यव-

१. पतनवत्त्वे इति साधुः।

च्छेद्यकार्याभावासमानकालीनत्वेनोपलक्षणत्वमेवास्त्विति चेत्, तत्राऽह - **न चात्रेति** ॥ भाष्ये 'अतः' इत्यस्य आत्मरतित्वादीनां बाधकाभावेन विशेषणत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । **समानकालताम्** अन्यदाव्यवच्छेद्यकार्याभावसमान-कालीनताम् । तथा च प्रकृते आत्मरतित्वस्य विशेषणत्वेन व्यावर्तकत्वे वाच्ये [1]अन्यदाव्यवच्छेद्यकार्याभावसमानकालीनत्वप्राप्त्या यदा आत्मरतिस्तदैव कार्याभाव इति कालावच्छेदः प्राप्त इति भावः ।

ननु 'मन्' इत्यस्यैव धातुत्वम्, न तु 'मनु अवबोधने' इत्यस्य । तत् कथं विशिष्टस्य धातुत्वोक्तिः? इत्यत आह- **धातोर्व्याख्यानादिति** ॥ **भाव इति** ॥ भावो धात्वर्थोऽवबोधनरूपः, तस्मिन् विवक्षिते सति उप्रत्यय इत्यर्थः । तथा च मननं मनुरिति भावार्थो द्रष्टव्यः । **इत्यर्थे** *'तदस्यास्त्यस्मिन्'* इति विधानान्मत्वर्थ इत्यर्थः ॥ **आश्रय इति** ॥ *'तस्येदम्'* इति सूत्रेण सम्बन्धार्थेऽणो विधानात् आश्रय इति सम्बन्धो व्याख्यातः । तथा च 'मन्' अस्मादुप्रत्यये 'मनु' इति जाते पश्चान्मनुशब्दान्मत्वर्थे सम्बन्धार्थे वा तद्धितेऽण्प्रत्यये *'अचो ञ्णिति'* इत्यनुवर्तमाने *'तद्धितेष्वचामादेः'* इति णित्त्वादादिवृद्धौ *'ओर्गुणः'* इत्युकारस्य ओकाररूपे गुणे *'एचोऽयवायावः'* इति तस्यावादेशे 'मानव' इति रूपम्, न तु धातोरुपरि उप्रत्ययमुत्पाद्य तस्य शब्दतां सम्पाद्य तद्धिताण्प्रत्यय इत्यर्थः । अतः पक्षान्तरमाह- **यद्वेति** ॥ मनुरवबोधोऽस्यास्तीत्याद्यत्रानुवर्तते । तथा च 'मन्' अस्मात् अवण्प्रत्यये *'अत उपधायाः'* इत्यनेनोपधाभूतस्य मकारस्थाकार-स्याऽकाररूपवृद्धौ 'मानव' इति रूपं द्रष्टव्यम् ॥ **ऋष्यादिव्यावृत्तिरिति** ॥ तेषामसम्प्रज्ञातसमाधिसद्भावेन तद्व्यावृत्तिरनिष्टेति भावः ॥ **वैयर्थ्यं चेति** ॥ 'मानवपदस्य' इति शेषः । **अन्यथाव्याख्याम्** जीवपरत्वरूपाम् ॥ **तस्यैवेति** ॥ यदि स्वात्मरतिमतः क्रियाभाव उच्येत तर्हि 'विष्णावेव रतिर्यस्य क्रिया

---

१. अन्यदा = आत्मरत्यभावकाले, व्यवच्छेद्यो यः कार्याभावः, तत्समान-कालीनत्वम् आत्मरतेः ।

तस्यैव नास्ति हि' इति प्रमाणवाक्ये तस्यैव विष्णौ रतिमत एव क्रिया निषिध्यते, तन्न स्यादित्यर्थः ॥ १७॥

भावरत्नकोशः

॥ अपव्याख्यानमिति ॥ 'आत्मज्ञाननिष्ठानां कर्तव्याभावप्रतिपादनार्थोऽयं श्लोकः' इति परकीयव्याख्यानमित्यर्थः। परव्याख्याननिरासकत्वस्फोरणायाऽह- **न ज्ञानीति ॥ एवार्थः** 'असम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव' इति भाष्यगतैवशब्दार्थ इत्यर्थः। 'अवधारणात्' इति भाष्ये प्रमाणोपन्यासात् स्मृतिः परपक्षप्रतिक्षेपे प्रमाणान्तरमिति द्योतयितुमाह- **इतोऽपीति ॥** अनेन भाष्ये चशब्दार्थो व्याख्यातः। 'कार्यः' इत्यस्य देहादिविशेषणत्वप्रतीतिं व्युदस्यन्नन्वयमाह- **स्वधर्मः कार्य इति ॥** *'कृत्यानां कर्तरि वा'* इति स्मरणात् 'स्थितप्रज्ञस्यापि' इति भाष्ये षष्ठी। **देहादिः**[1] देहेन्द्रियादिरित्यर्थः। **दृश्यते** तदा देहेन्द्रियादावभिमानो भवतीति यावत्। **सा हि** मम तुष्टिर्हि । **सर्वैः** मुमुक्षुभिः **अपेक्षिता** इति प्रमाणार्थः। असम्प्रज्ञातसमाधियोगिनोऽपि तदभावदशायां कार्यमस्तीत्युक्त्या ज्ञानिमात्रस्यासम्प्रज्ञातसमाध्यभावात् तेन सर्वेणापि कर्म कर्तव्यमित्यावेदनान्न परव्याख्यानं युक्तमिति भावः। **ज्ञानिमात्रविषयं** ज्ञानिमात्रस्य कर्माभावप्रतिपादनपरम्। **अनात्मरतिः** अनात्मनि रतिर्यस्य स पुरुषस्तथा। 'कालाद्' इति वदन् *'सर्व-एक-अन्य-किं-यद्-तदः काले दा'* इति शास्त्राद् अन्यशब्दात् काले दाप्रत्यय इति विभावयति। 'सर्वस्य' इत्यनन्तरं 'ज्ञानिनः' इति विशेष्यं संयोज्य तेन अपिशब्दस्य सम्बन्धः कार्य इति भावेनोक्तम्- **सर्वस्य ज्ञानिनोऽपीति ॥** उपपादितं 'प्रारब्धकर्मणेषत्तिरोहितब्रह्मणो वासनया प्रायोऽल्पाभिसन्धिपूर्विका प्रवृत्तिः सम्भवति' (गी.भा. २.५५) इत्यादिभाष्येण द्वितीयाध्याय इति शेषः। **तद्विषयमेतद्** ज्ञानिमात्रस्य कर्माभावप्रतिपादकम् 'आत्मरतिः' इति वचनमित्यर्थः।

---

१. भाष्यस्थप्रमाणश्लोकार्थः।

'तत्र' इति भाष्यपदमावर्त्य व्याचष्टे- **तत्र श्लोके तत्र कार्याभाव इति** ॥ भाष्ये मात्रशब्दोऽल्पार्थ इति भावेनोक्तम्- **अल्पालम्बुद्धिरिति** ॥ यद्यपि *'सुप्प्रतिना मात्रार्थे'* इति सूत्रवृत्तौ 'मात्रा-स्तोकम्-अल्पमिति पर्यायः' इति स्त्रीलिङ्ग एव मात्राशब्दोऽल्पार्थ इत्युक्तम्। विश्वप्रकाशे च 'मात्रा कर्णविभूषणे। अक्षरावयवे वृत्ते मानेऽल्पे च परिच्छदे' इति स्त्रीलिङ्ग एवाल्पार्थ इत्यभिहितम्। तथाऽपि 'लिङ्गमशिष्यम्। लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति भाष्यवचनान्नपुंसकत्वेऽप्यल्पार्थत्व-मिति भावेनैवमुक्तमिति आहुः। [1]**केचित्तु**, 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यभिधा-नान्मात्रशब्दोऽवधारणार्थः। **अलम्बुद्धिमात्रम्** अलम्बुद्धिरेव केवलालम्बुद्धिरेव तृप्तिशब्देनोच्यते, न पुनरन्यरतिसहितालम्बुद्धिः। 'अल्पालम्बुद्धिः' इति तु तात्पर्यवर्णनम्। पूर्वपक्ष्यभिमतस्य 'अन्यत्र रतौ विद्यमानायामपि तत्रालम्बुद्धि-रप्यस्ति' इत्यस्यार्थस्य लाभाय भाष्यभावमाह- **रतिसहचरितेति** ॥ अन्यत्र रतिसहिता। [2]''नोक्तम्' इत्यस्य 'बुद्धिशब्दापेक्षया स्त्रीलिङ्गेनानुवादो ''नोक्ता'' इति' इति व्याचक्षते। **सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिरिति** ॥ विषयरतिं विना कृताऽ-लम्बुद्धिरित्यर्थः। यद्यप्यवधारणस्यान्यत्रालम्बुद्धिमात्रद्योतनेन चरितार्थस्य 'सर्वात्मना' इत्यत्राप्रवृत्तेरिति प्रागुक्तम्। तथाऽपि 'आत्मतृप्तः' इति [3]पृथगभि-धानोपोद्बलितस्यावधारणस्य 'सर्वात्मना' इत्यत्र प्रवृत्तिरुपपद्यत इति तात्पर्यान्न दोषः। अत एव 'अभिप्रेतेति' इत्याह। 'प्रागुक्तम्' इति वदनुक्तार्थस्मरणार्थत्वाद् अपौनरुक्त्यम् इत्यभिसन्धत्ते।

एवंविधः असम्प्रज्ञातसमाधिस्थः इत्युक्तिसामानाधिकरण्याय 'स सर्वदा कार्यं न कुर्यात्' इति वक्तव्येऽपि यत् 'तस्य सर्वदा' इति वचनं तद् गीतासङ्गत्यर्थम्। नन्वात्मनि रममाणो ह्यात्मरतिरुच्यते। शानचा च रमणस्य वर्तमानकाला-वच्छिन्नत्वं बोध्यते। *'लटः शतृशानचौ'* इति शास्त्रात्। आत्मारामसमास-

१. उत्तरत्र 'व्याचक्षते' इत्यनेनान्वयः। २. भाष्यस्थपदम्

३. पृथगभिधानेनोपोद्बलितस्य (अ.)

क्रियोपलक्षिते काले हि लडनुशिष्टः । तथा च 'आत्मनि रतिर्यस्येत्यात्मरतिः' इति समासवृत्त्यैव कालावच्छेदो ज्ञायत इत्यत आह- **आत्मरतिरिति समासस्त्विति** ॥ बहुव्रीहेरन्यपदार्थतात्पर्यकत्वाद् अन्यपदार्थं **रतेः कर्तारमेव समासवृत्तिराचष्ट** इत्यर्थः । न पुनः कालमपीत्येवकारार्थः । **रममाणशब्दस्योक्तभङ्गया** कथञ्चित् कालावबोधकत्वेऽपि रतिशब्दस्य न तदवबोधकत्वम् । रमेः स्त्रियां क्तिनि भावे तस्य निष्पन्नत्वात् । आत्मशब्दस्य च भगवदर्थत्वात् । **समासस्य चोक्तरीत्या** सामर्थ्याभावात् 'तस्य कार्यं न विद्यते' (३.१७) इत्यत्र न कालावगतिः **सम्भवति** । अतः पूर्वपक्ष्यभिमतव्याख्याने नानुपपत्तिरिति भावः । चायमित्यत्र[1] अयं चेत्यन्वयः । तदर्थश्च- **यदा तदेति रहितोऽपीति** ॥ यदा तदेति शब्दरहितोऽपीत्यर्थः । **कर्तृशब्दः** 'भुङ्क्ते' इत्यत्र भोजनकर्तृवाचक आख्यातशब्दः । **कालावच्छेदे** भोजनकालावच्छिन्ने कर्तर्यपि प्रसिद्ध इति शिष्टभाष्यार्थः । 'यदा तदा' इति शब्दाभावे कालावच्छेदबोधः कथम्? इति कृतचोद्यपरिहाराय भाष्यभावमाह - **अयं भाव इति** ॥

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- ननु 'यो भुङ्क्त' इत्यादिदृष्टान्त इव 'यत् पतति तद् गुरु' इत्यपि दृष्टान्तोऽस्ति । तथा च कथं निर्णयः? इत्यत आह- **अयं भाव इति** ॥ 'भाष्यकारस्य' इति योज्यम् ।

॥ **अतिप्रसक्ताविति** ॥ 'तस्य' इत्यस्य सर्वनामतया समाधिस्थ-असमाधिस्थसर्वज्ञानिपुरुषग्राहकत्वेन सर्वस्यापि कार्याभावप्रसक्तावित्यर्थः । 'विशेषणमुपलक्षणं च' इत्यनन्तरमितिशब्दोऽध्याहार्यः । **व्यवच्छेद्यसमानकालम्**- **व्यवच्छेद्येन** इतरव्यावृत्ततया बोधनीयेन विशेष्येण **समानः कालो** यस्य तत् तथा । भोजनं च भोक्तारं देवदत्तम् अभोक्तुर्यज्ञदत्तादेरभोजनकालावच्छिन्नात् स्वात्मनश्च व्यावर्तयत् स्वप्रत्याय्यव्यावृत्त्यधिकरणदेवदत्तसमानकालमेवेति भवति विशेषणमिति भावेनाऽऽह- **यथा सिद्धान्त्युदाहृतमिति** ॥ **अन्यथा** तु स्वप्रत्याय्यव्यावृत्त्यसमानकालत्वे । न तु व्यावर्तकमिति

१. भाष्ये 'चायम्' इत्यत्र इत्यर्थः ।

योज्यम् ॥ **पतनमिति** ॥ पतनस्य कादाचित्कत्वेन तस्य स्वप्रत्याय्यव्यावृत्त्यधिकरणगुरुपदार्थासमानकालत्वाद् उपलक्षणत्वमित्यर्थः ।

तत्र विशेषणोपलक्षणयोः । कुत इत्यत आह- **विशेषज्ञानहेतुत्वादिति** ॥ स्वानधिकरणाधिकरणकव्यावृत्तिविलक्षणव्यावृत्तिलक्षणोऽतिशयो अत्र **विशेषः**। **तज्ज्ञानहेतुत्वाद्** मुख्यं विशेषणम् । यथा 'दण्डी देवदत्तः' इत्यत्र दण्डरूपं विशेषणम् । उपलक्षणं तु स्वानधिकरणेऽपि व्यावृत्तिज्ञानं जनयतीत्यमुख्यम् । 'काकवद् देवदत्तगृहम्' इत्यत्रोपरि भ्राम्यतः काकस्योपलक्षणस्य स्वानधिकरणेऽपि देवदत्तगृहे यज्ञदत्तादिगृहव्यावृत्तिबोधकत्वमेवेति न तस्योक्तरूपविशेषज्ञानहेतुत्वमित्यमुख्यत्वमेवेति भावः । स्वप्रत्याय्यव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वे सति व्यावर्तकं विशेषणम् । अनेवम्भूतं व्यावर्तकमुपलक्षणम् । 'दण्डी देवदत्तः' इत्यत्र दण्डप्रत्याय्यादण्डिव्यावृत्त्यधिकरणता पुरुषस्य दण्डेनावच्छिद्यते, न पुरुषत्वेन। अतिव्याप्तेः । 'काकवद् देवदत्तगृहम्' इत्यत्र काकप्रत्याय्यगृहनिष्ठव्यावृत्त्यधिकरणता न काकेनावच्छिद्यते । तदभावेऽपि व्यावृत्तिप्रतीतेः । 'किन्तु संस्थानविशेषवत्त्वादिना' इति वदन् मणिकारोऽपि विशेषणोपलक्षणस्वरूपं व्यवस्थापयन्नुक्तहेतुभावाभावाभ्यां मुख्यत्वामुख्यत्वे अभिसन्धत्ते ।

उमर्जीयम्- **विशेषज्ञानहेतुत्वादिति** ॥ स्वकालावच्छिन्नतया व्यावर्त्यज्ञानहेतुत्वादित्यर्थः । 'विशेषमणयेद् येन' (तत्त्वविवेके) इति गीतातात्पर्ये (१८.१८ श्लोकसन्दर्भे) उदाहृतप्रमाणाद् इतरव्यावृत्त्यतिरिक्तविशेष्यगतस्वाभाविकविशेषबोधकत्वमेव विशेषज्ञानहेतुत्वम् । उपलक्षणे तु नैवम् । इतरव्यावृत्तिमात्रबोधकत्वादित्यप्याहुः ।

अत्र 'यस्त्वात्मरतिः' इत्यत्र । **विशेषणत्वग्रहणे** रतेः पुरुषविशेषणत्वग्रहणे। एतत् 'आत्मरतिः' इत्येतद् व्यावर्तकम् । इत्ययं भाव इत्यन्वयः । कर्तृशब्द इत्युक्तस्य नेदं फलम् । तत्र कालावच्छेदकशब्दसद्भावानभिधानादित्यत आह- **समाधावेवेत्युक्त्येति** ॥ कार्याभावस्य समाध्यधिकरणकत्वानुपपत्तेः समाधिकाल एवेति विवक्षायां समाधि-कार्याभावयोरेककालत्वं ज्ञायत इत्यर्थः ।

भाष्ये ज्ञानिपदेनापरोक्षज्ञानी ग्राह्यः । मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययात् । एव-शब्देनापरोक्षज्ञान्यन्यो व्यावर्त्यत इति भावेनाऽह- **अपरोक्षेत्यादि** ॥ ननु मनुधातुरवबोधनेऽर्थे वर्तत इत्यर्थकस्य 'मनु= अवबोधने' इति वाक्यस्य धातुत्वा-योगाद् भाष्ये कथं 'धातोः' इत्युक्तिः? इत्यत आह-**धातोर्व्याख्यानादिति** ॥ 'धातोः' इत्यनन्तरं 'व्याख्यानात्' इति भाष्ये शेषपूरणे नोक्तशङ्काऽवकाश इति भावः । एवं व्याख्यानेऽपि मानवपदेन कथं ज्ञानिनो लाभः? इत्यतस्तल्लाभ-प्रकारं दर्शयितुमाह- **अस्मादिति** ॥ **भावे** शुद्धधात्वर्थेऽभिधेये । उप्रत्ययः । *'भृ-मृ-शी-तॄ-चरि-त्सरि-तनि-धनि-मि-मस्जिभ्य उः'* इति वर्तमाने *'शॄ-स्वृ-स्निहि-त्रपि-असि-वसि-हनि-क्लिदि-बन्धि-मनिभ्यश्च'* इति सूत्रेण मनेः कर्तरि विधीयमानोऽपि बाहुलकाद् भावे औणादिक उप्रत्यय उत्पादनीय इत्यर्थः । **ततः** उप्रत्ययनिष्पत्त्यनन्तरम् । *'कृत्तद्धितसमासाश्च'* इति प्रातिपदिकत्वे सोरुत्पत्तौ मनुः= अवबोध इत्यर्थः ॥ **अण्प्रत्यय इति** ॥ *'तद्धिताः'* इति बहुवचन-ज्ञापितः । यद्वा, सोऽस्यास्तीत्याद्ये मत्वर्थे *'शेषे'* इति शैषिकोऽण्प्रत्ययः । द्वितीये *'तस्येदम्'* इत्यणप्रत्यय इत्यर्थः । 'आश्रयः' इत्युक्तिः सौत्रषष्ठ्या-श्रयाश्रयिभावसम्बन्धार्थेति दर्शयितुम् । तथा च मनुशब्दात् तद्धितेऽण्प्रत्यये *'ओर्गुणः'* इति गुणे *'एचोऽयवायावः'* इत्यवादेशे णित्त्वात् *'तद्धितेष्वचा-मादेः'* इत्यादिवृद्धौ 'मानवः' इति रूपमिति भावः ।

कृत्-तद्धितप्रत्ययद्वयकल्पनानुशयादाह- **यद्वेति** ॥ मनुते= अवबुध्यते इति कर्तरि *'उणादयो बहुलम्'* इति बहुलग्रहणज्ञापित औणादिकेऽवण्प्रत्यये णित्त्वात् *'अत उपधायाः'* इति वृद्धौ 'मानवः' इति रूपे तस्य ज्ञान्यर्थकत्वमिति भावः । मानवपदस्य स्वोक्तार्थस्थेम्ने यदुक्तं **सङ्करेण** 'मानवो मनुष्यः' इति तद् दूषयति- **मनुष्य इति व्याख्यायामिति** ॥ ऋषिगन्धर्वादीनामपि असम्प्रज्ञातसमाधि-सत्त्वेन तेषामपि सङ्ग्राह्यत्वं वक्तव्यम् । परपक्षे च तद्व्यावृत्तिरापद्येत । सा चानुचिता । मानवपदस्य व्यर्थता चाऽपद्येत । 'यस्त्वात्मरतिस्तस्य कार्यं न विद्यते' इत्येतावतैव वाक्यार्थपर्यवसानादिति भावः ॥ **आत्मशब्दस्यापीति** ॥ न केवलं

'ज्ञानिनः कर्तव्याभावमाहेति' श्लोकस्य तात्पर्यं निराकृतवान्। नापि मानव इति पदस्यान्यथा व्याख्यानं मनु अवबोधन इति योगं वदन्, अपि त्वात्मशब्दस्यापी-त्यर्थः । यद्यपि 'परमात्मदर्शनादिनिमित्तं सुखं प्राप्तः आत्मरतिः' इति भाष्य एवाऽत्मशब्दः परमात्मपरो व्याख्यातः । तथाऽपि तदर्थस्य स्मारणाय पुनः आत्मशब्दस्तात्पर्यद्योतनाय, प्रमाणोपन्यासाय च परमात्मार्थ इत्युक्तमिति । अवधारणव्यावर्त्यमाह- **न स्वात्मेति** ।। कुत एवं व्याख्यानम्? इत्यतो ज्ञापक-माह- **तस्यैवेत्यवधारणादिति** ।। 'विष्णावेव रतिर्यस्य क्रिया तस्यैव नास्ति हि' इति वचने तस्यैव क्रिया सन्ध्यावन्दनाग्निहोत्रादिरूपा स्ववर्णाश्रमोचिता नास्ति । अन्यस्य तु स्वात्मरतस्यापि विद्यत एवेत्यावेदनाद् आत्मशब्दस्य विष्ण्वर्थत्वमेव युक्तम्, न स्वात्मार्थत्वमिति भावः । इति शब्दः 'यस्तु' इति श्लोकव्याख्यानसमाप्तौ ।। १७ ।।

भगवद्गीता

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ।। १८ ।।

भाष्यम्

तस्य 'कर्मकाले वक्तव्योऽहम्' इति कश्चित् प्रत्युक्त्वा तत्कृता-वात्मरत्यधिकः समो वाऽर्थो नास्ति । न च सन्ध्याद्यकृतौ कश्चि-द्दोषोऽस्ति । न चैतदपहाय सर्वभूतेषु कश्चित् प्रयोजनाश्रयः । अर्थो येन दर्शनादिना भवति सोऽर्थव्यपाश्रयः । ज्ञानमात्रेण प्रत्यवायो यद्यपि न भवति । तद् अर्जुनस्यापि समम् इति न तस्य कर्मोपदेशोप-योग्येतद् भवति । ईषत् प्रारब्धानर्थसूचकं च तद् भवति महच्चेद् वृत्रहत्यादिवत् ।। १८ ।।

प्रमेयदीपिका

यद्ययं[1] कार्याभावो न ज्ञानिमात्रस्य, किन्त्वसम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव, तर्हि 'नैव तस्य कृतेनार्थः' इत्युत्तरं वाक्यं न सङ्गच्छते[2]। असम्प्रज्ञातसमाधेः करणस्यैवाभावेन तत्प्रयोजनाभावकथनस्यायोगात्[3]। ज्ञानिनस्तु करण-सम्भवेन तत्प्रयोजनप्रतिषेधस्योपपत्तेरिति चेन्न। तर्ह्यतीव मनस्समाधानमपि न कार्यम् इत्याक्षेपस्य 'तस्य कार्यं न विद्यते' (३.१७) इत्युत्तरं कस्मादुक्तम्? 'कर्मकृतिकाले त्वयाऽहमुद्बोधनीयः' इति कश्चित् प्रत्युक्त्वा[4] समाहितः, तेन योगशास्त्रोदितोपायैरुद्बोधितः कर्म करोतीति कुतो नोक्तम्? इत्याशङ्का-निरासायेदम् एवमुच्यत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे- **तस्येति**॥ **तस्य** असम्प्रज्ञात-समाधिस्थस्य। अर्थो नास्तीति सम्बन्धः। **उक्त्वा** [5]'उद्बुद्धस्य' इति शेषः। एवं तर्हि 'तस्यैव महत्सुखत्वात्' [6]इत्याद्युक्तविरोध इत्यत उक्तम्- **आत्मेति**॥ **समो वा** आत्मरत्या। समप्रतिषेधः कैमुत्यार्थः। न तु समव्यय-फलं कर्मानुष्ठीयते।

नन्वत्र 'कश्चन' इत्यस्य विशेष्याकाङ्क्षायां सन्निधानाद् 'अर्थः' इति सम्बध्यते। तथा चेदमयुक्तम्। न हि कर्माकरणेऽर्थप्राप्तिरस्ति, येन प्रतिषेधः सङ्गच्छेत। अथ सन्निधानादपि योग्यताया बलवत्त्वात् कश्चन 'दोषः' इत्यध्याह्रियते। तथाऽप्यश्वमेधाद्यकृतौ प्रत्यवायाप्राप्तेः प्रतिषेधोऽसङ्गत एव इत्यतो 'नाकृतेन' इत्येतद् व्याचष्टे- **न चेति**॥ मा भूद् यज्ञादिकरणार्थमुत्था-नम्। नित्यनैमित्तिकाकरणे प्रत्यवायप्राप्तेः तदर्थं तु स्याद् इत्याशङ्का-निरासार्थमेतत्। 'सन्ध्या' इति तत्कालेऽनुष्ठेयं कर्मोच्यते।

---

१. ग. यदीयं कार्याभावोक्तिः २. सम्बध्यते (वे.)
३. कथनस्यैवायोगात् (वे.) ४. ग. प्रत्युक्तः ५. क.ख. उद्बोधितस्य
६. इत्युक्तविरोधः (भा.को.सम्मतः), इत्याद्युक्तिविरोधः (वे.)

मा भूदल्पस्य यज्ञादेरनुष्ठाने प्रयोजनाभावः, सन्ध्याद्यकृतौ प्रत्यवायश्च। तथाऽपि गुरुदेवतादिपूजाकरणाकरणयोरर्थप्रत्यवायौ स्यातामेव। अतस्तत्सन्निधिप्राप्तावुत्थानम् आवश्यकमेवेत्याशङ्कानिरासार्थं 'न चास्य' इत्युक्तम्। तदयुक्तम्। उक्तविरोधादेवेत्यतो व्याचष्टे- **न चैतदिति**॥ एतद् असम्प्रज्ञातसमाधानम्। **अपहाय** 'उत्थितस्य' इति शेषः। 'अपहाय' इत्यनेन गुर्वादिपूजायाम्[1] आधिक्यं निषेधति। [2]आधिक्यस्यैव पूर्वत्यागोपयोगित्वात्। **सर्वभूतेषु** गुर्वादिषु। नन्वर्थव्यपाश्रयः प्रयोजनप्राप्तिः[3]। तथा च 'सर्वभूतेभ्यः' इति स्यादित्यत आह- **अर्थ इति**॥ अनेन 'अर्थस्य **व्यपाश्रयः** प्राप्तिर्येन दर्शनादिना व्यापारेण भवति' इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिरयमित्युक्तं भवति। तथा च दर्शनादेर्विषया गुर्वादय इति सप्तम्युपपत्तिः। अनेन 'अनर्थव्यपाश्रयः' अप्युपलक्ष्यते।

स्यादेतत्। किमनेनायासेन? ज्ञानिमात्रविषयमेतत् किं न स्यात्? ज्ञानमात्रेण प्रत्यवायाभावात्। तत्राप्यस्यार्थस्य सम्भवात्। अवधारणादेश्चोपचरितार्थत्व[4]सम्भवादित्यत आह- **ज्ञानेति**॥ **तद्** ज्ञानमात्रम्। इतिशब्दो हेतौ। **एतत्** कार्याभाववचनम्। प्रत्युत विरोधीति हृदयम्। 'प्रत्यवायो न भवति' इत्यङ्गीकृत्यैवोक्तम्[5]। वस्तुतस्तु ज्ञानिनोऽप्यस्ति प्रतिषिद्धकरणादिनाऽनिष्टप्राप्तिरित्याह- **ईषदिति**॥ सूचिते च तदैव चित्तखेदः। उपलक्षणं चैतत्। 'मुक्तावानन्दहासः' इत्यपि द्रष्टव्यम्। तथा विहितकरणेनानन्दवृद्धिरपीति॥ १८॥

---

१. ग. गुर्वादिपूजाया अपि
२. अधिकस्य पूर्वगरित्यागोपयोगित्वात्
३. नामार्थप्राप्तिः (वे.)
४. उपचरितार्थसम्भवात्
५. एवशब्दो नास्ति (वे.)

भावदीपिका

॥ **असम्प्रज्ञातसमाधेरिति** ॥ तद्गतः पुरुषस्येत्यर्थः ॥ **करणस्यैवाभावेनेति** ॥ कर्मकरणप्रसक्तेरेवाभावेनेत्यर्थः ॥ **तत्प्रयोजनाभावकथनस्येति** ॥ 'नैव तस्य कृतेनार्थः' इति कर्मकरणप्रयोजानाभावकथनस्येत्यर्थः । **करणसम्भवेन** कर्मकरणसम्भवेनेत्यर्थः ॥ **तर्हीति** ॥ यदि कर्मकरणाकरणयोर्लाभहानी तर्ह्यसम्प्रज्ञातसमाधिर्न कर्तव्या । तत्र कर्मलोपावश्यम्भावाद् इत्याक्षेपस्येत्यर्थः । **समाहितः** असम्प्रज्ञातसमाधिं प्राप्तः । ननु भेरीताडनादावुद्बोधनायोगात् कथमुद्बोधनम्? इत्यत आह- **योगशास्त्रेति** ॥ ननु 'उक्त्वाऽर्थो नास्ति' इत्यत्रोक्तिरूपक्रियायां पुरुषस्य कर्तृत्वात्, 'नास्ति' इत्यत्र तु अर्थस्य कर्तृत्वेन समानकर्तृकत्वाभावात् कथम् 'उक्त्वा' इति क्त्वाप्रत्ययः? *'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वा'* इति स्मरणादित्यत आह- **उद्बुद्धस्येति** ॥ तथा चोद्बोधनरूपक्रिययोक्तिरूपक्रियायाः समानकर्तृकतासद्भावाद् युक्तः क्त्वाप्रत्यय इत्यर्थः ।

ननु कर्मादिकृतावर्थो नास्तीति कथम्? 'तस्यैव महत्सुखत्वात् तेषाम् । तेषामप्युपासनादिफलस्य साधितत्वाद्' (गी.भा. २.५२) इत्यादिना द्वितीयाध्याये ज्ञानिकृतश्रवणादेरर्चनादिकर्मणश्च फलस्योक्तत्वादित्याशङ्क्य परिहरति- **एवं तर्हीति** ॥ नन्वसम्प्रज्ञातसमाध्यपरित्यागहेतुत्वमधिकफलनिषेधस्यैव । कर्मकरणेनाधिकफलसद्भावे समाधिपरित्यागस्याऽवश्यकत्वात् । न तु समफलनिषेधस्य । समाधिकर्मणोः समफलकत्वे पूर्वप्राप्तसमाधिपरित्यागायोगात्, ततश्च कथं 'समो वा' इति तन्निषेधः? इत्यत आह- **समप्रतिषेध इति** ॥ यदा समोऽर्थो नास्ति तदाऽधिको नास्तीति किं वक्तव्यम्? इति कैमुत्यार्थ इत्यर्थः । अत एव वक्ष्यति- **'आधिक्यस्यैव पूर्वपरित्यागोपयोगित्वात्'** इति ॥

ननु 'समो वाऽर्थो नास्ति' इति कैमुत्यार्थमपि समप्रतिषेधः कस्मात् कर्तव्यः? समफललाभेन पूर्वपरित्यागः कस्मान्न स्याद्? इत्यत आह- **न त्विति** ॥

समफलत्वे समाधित्यागेन कर्मकरणे तत्समानसमाधिफलहानेन समव्यय-फलत्वप्राप्तेः, अस्त्विति चेन्न। समव्ययफलं तु कर्म न हि लोकैरनुष्ठीयते।

'असत्यानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च।
अशक्यानि च वस्तूनि नाऽऽरभेत विचक्षणः ॥'

इति वचनादिति भावः ॥ **सन्निधानादिति** ॥ एकस्मिन्नेवार्थे सत्त्वेन शब्दसन्निधानादिति भावः ॥ **इदमयुक्तमिति** ॥ 'नाकृतेनेह कश्चन' इत्यकरणेनार्थ-निराकरणमयुक्तमित्यर्थः। तदुपपादयति- **न हीति** ॥ **प्रतिषेधः** 'नाकृतेनेह कश्चन' इति प्रत्यवायप्रतिषेधः ॥ **अप्राप्तेरिति** ॥ अप्रसक्तेरित्यर्थः ॥ **प्रत्यवायेति** ॥ 'नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहीर्षया' इति वचनादिति भावः। ननु 'सन्ध्याद्यकृतौ' इति कथम्? सन्ध्याशब्दस्य कालवाचित्वादित्यत आह- **सन्ध्येतीति** ॥ उच्यते लक्षणया प्रतिपाद्यते। लक्षणाबीजसम्बन्धोपपादनाय 'तत्कालेऽनुष्ठेयम्' इत्युक्तम्।

॥ **उक्तविरोधादेवेति** ॥ गुरुदेवतापूजाकरणाकरणयोरर्थप्रत्यवायौ स्यातामित्युक्तविरोधादित्यर्थः। यथाश्रुतगीतावाक्यस्य शङ्कापरिहाराक्षमत्वादिति भावः। ननु 'एतदपहाय प्रयोजनाश्रयो नास्ति' इत्यत्र कथं समानकर्तृकत्वम्? अपहानेऽसम्प्रज्ञातसमाधिस्थपुरुषस्य कर्तृत्वात्। 'नास्ति' इत्यत्र त्वर्थ-व्यपाश्रयस्य कर्तृत्वात्। तथा च कथम् 'अपहाय' इति समानकर्तृत्वार्थकः क्त्वाप्रत्ययः? ननु 'अपहाय' इति ल्यप्, न क्त्वेति चेन्न। *'क्त्वो ल्यप्'* इति ल्यपः क्त्वाऽऽदेशत्वात्। अत आह- **उत्थितस्येति शेष इति** ॥ अपहान-उत्थान-क्रिययोः समानकर्तृकत्वाद् युक्तः क्त्वाऽऽदेशभूतो ल्यबिति भावः। तदुप-पादयति- **आधिक्यस्यैवेति** ॥ एतदपहाय गुर्वादिवन्दनेन प्रयोजनं नास्तीति पूर्वप्राप्तसमाध्यपरित्याग उच्यते। तेन तस्यैवाऽऽधिक्यं, न गुर्वादिवन्दनस्येति ज्ञायते। कुतः? पूर्वपरित्यागे आधिक्यस्यैवोपयोगित्वादित्यर्थः। **तथा चेति** ॥

प्रयोजनप्राप्तिः कस्माद्? इत्याकाङ्क्षापूरणसामर्थ्यं पञ्चम्यन्तपदस्यैव न सप्तम्यन्तपदस्येति भावः।

'दर्शनादिना' इत्यत्राऽदिपदेन वन्दनादिग्रहणम् ॥ **तथा चेति** ॥ अर्थव्यपाश्रयोऽर्थप्राप्तिसाधनीभूतं दर्शनादिकं नास्तीत्युक्ते केषु विषयेषु? इत्याकाङ्क्षायां 'सर्वभूतेषु' इति विषयसप्तम्यन्तपदम् उक्तम्। एवं च सर्वभूतविषये प्रयोजनसाधनीभूतदर्शनादिकं नास्तीत्युक्तेऽर्थाद् गुर्वादिदर्शनवन्दनादेः प्रयोजनहेतुत्वाभाव उक्तो भवतीति द्रष्टव्यम्। पुंलिङ्गोपपत्त्यर्थं 'व्यापारेण' इत्युक्तम्। नन्वकरणे प्रत्यवायविरोधस्योक्तत्वात् स न परिहृत इत्यत आह- **अनेनेति** ॥ 'न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदनर्थव्यपाश्रयः' इत्यपि द्रष्टव्यम्। तथा च तदा गुर्वादिवन्दनाद्यकृतावनर्थप्राप्तिर्नास्तीति भावः।

एतत् 'यस्त्वात्मरतिरेव' इत्यादिवाक्यम्। ननु 'तस्य कार्यं न विद्यते' इति कार्याभावोक्तेर्ज्ञानिनश्च कर्माकरणे प्रत्यवायसद्भावेन कार्याभावरूपतदुक्तार्थस्य ज्ञानिन्यसम्भवात् कथं तद्विषयमेतद्वाक्यं स्यादित्यत आह- **ज्ञानमात्रेणेति** ॥ ननु 'आत्मरतिरेव' (३.१७) इत्यवधारणेनासम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव कार्याभावावगमेन, तदितरस्य ज्ञानिनस्तत्सद्भावावगमात् कथं तद्विषयमिदं वाक्यं स्याद्? इत्यत आह- **अवधारणादेश्चेति** ॥ अयोगव्यवच्छेदमङ्गीकृत्येति भावः। **विरोधीति** ॥ तथा च ज्ञानिनः कार्याभावस्य त्वयोक्तत्वेन ममापि ज्ञानित्वाद् युद्धादिकर्माहं न करिष्य इत्येवार्जुनो ब्रूयादित्याशयः। भाष्ये 'तद् भवति' इत्यत्र तच्छब्दस्य प्रतिषिद्धकरणमर्थः। तथा च तन्महच्चेद् ईषत्प्रारब्धफलभूतानर्थसूचकमित्यन्वयः।

॥ **मुक्तावानन्दह्रास इत्यादि** ॥ तथा हि। अस्त्यत्र सिद्धान्ते रहस्यविशेषः। उत्तमाधिकारिव्यतिरिक्तानाम् आनन्दस्य ह्रासो नाम यावत्स्वरूपानभिव्यक्तिः। अपरोक्षज्ञानोत्तरकृतसत्कर्मणा यावत्स्वरूपसुखाभिव्यक्तिर्वृद्धिः।

ननु कथं मोक्षे सुखानभिव्यक्तिः? आवरणाभावादिति चेन्न। द्विविधं ह्यावरणम्। एकमीश्वरेच्छारूपम्, अपरं प्रकृत्यादि। तत्र द्वितीयं मुक्तौ नास्त्येव। समूलं घातितत्वात्। आद्यं त्वस्त्येव। तत्र ज्ञानोत्तरं स्वोत्तमद्रोहादिरूपं पापं निमित्तीकृत्य यावत्स्वरूपानन्दानुभवं प्रतिबध्नातीति युक्तः सुखानभिव्यक्तिरूपो ह्रासः। तथा पापवद् भगवत्पूजात्मककर्माकरणमपि ह्रासे निमित्तम्। यथोक्तम्-

'.................... कृष्णोपास्तिमकुर्वतः।

ज्ञानिनोऽपि यतो ह्रास आनन्दस्य भवेद् ध्रुवम्॥' (नारदीये)

इति। तथाऽविद्यायां निवृत्तायामपि स्वस्वरूपभूतमप्यानन्दादिकम् ईश्वरेच्छाशक्त्याऽऽवृतं सत् कर्माभावे नानुभवितुं शक्यम्। कृते च कर्मणि तेन तुष्टो भगवान् इच्छाशक्तिमपसारयति। ततः पूर्वमनुभूयमानानन्दापेक्षयाऽप्यधिकानन्दानुभवलाभाद् आनन्दवृद्धिरित्युच्यते। एतदेवाभिप्रेत्योक्तमणुभाष्ये-

'गुणदोषैः सुखस्यापि वृद्धिह्रासौ विमुक्तिगौ।

नृणाम ....॥' इति। (३.७)

ननु 'ईषत्' इत्यादिग्रन्थस्य सर्वज्ञानिसाधारण्यात् 'सुराणां मुक्तौ तु सुखं क्लृप्तं यथाक्रमम्' (३.७) इत्यणुभाष्योक्तेर्देवानाम् आनन्दवृद्धिह्रासयोरुक्तविधयोरभावात् कथमेतदिति चेत्, उच्यते। तेषामप्यपरोक्षज्ञानेन प्रकृत्याद्यावरणनिवृत्त्यनन्तरम् ईश्वरेच्छारूपावरणस्याप्यपसरणं भवति। ततो यावत्स्वरूपसुखं तावतः सर्वस्याप्यभिव्यक्तिर्जातैव। क्लृप्तस्य च तस्यासत्प्रवृत्त्या हानिः कदाऽपि नास्ति। तथाऽप्यसत्प्रवृत्त्या विशेषोऽस्ति। स कीदृश इति चेत्, उच्यते। येन देवेन स्वयोग्यसुखपरिपूर्तये यावत्साधनमनुष्ठेयं ततोऽतिरेकेणानुष्ठितेन साधनेन तस्य यदानन्दादिकं प्रसक्तं तद्धानिरेवासत्प्रवृत्तिजन्यो विशेषः। अयमेव चात्र ह्रासशब्दार्थः, नान्यः पूर्वोक्तः। यथोक्तमनुव्याख्याने-

'चन्द्रसुग्रीवयोश्चैव स्वोच्चदारपरिग्रहात्।
प्राप्तहानिरभून्नैव क्लृप्तहानिः कथञ्चन॥' इति।

(अनु. ३.४.४.अधि., ६ (१४११-१२) श्लो.)

प्राप्तहानिः प्रसक्तहानिः। इदं च हिरण्यगर्भेतरदेवविषयम्। तस्यासत्प्रवृत्तेरेवाभावात्। यथोक्तम्-

'ब्रह्मणस्त्वविकर्मतः' (अनु. ३.४.४.अधि., ४ (१४०९) श्लो.) इति।

'न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते न कर्हिचिन्मे मनसो मृषा गतिः।
न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरिः॥'

(२.६.३३) इति भागवते नारदं प्रति ब्रह्मवचनाच्चेति ध्येयम्।

यद्वा सम्यगभिव्यक्ते क्लृप्ते देवतासुखे निरुक्तवृद्धिह्रासयोरभावेऽपि विद्यमानस्यैव सुखस्य भोगादिविशेषादिना निमित्तेन विशेषबलात् चन्द्रोदयेन समुद्रतरलाभिवृद्धिवद् वृद्धिर्भवति। तथा ज्ञानोत्तरकृतविकर्मणा स्वरूपदुर्लक्षणादिना च निमित्तेन विद्यमानस्यैव सुखस्य विशेषबलाच्चन्द्रोदयाभावे समुद्रतरलह्रासवद् ह्रासश्च भवति। इममेव वैवक्षिकं ह्रासमभिप्रेत्यैवोक्तं श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये-

'उदरस्य किञ्चिदाधिक्यं वृषणाधिक्यमेव च।
सव्यबाहोस्तथाऽऽधिक्यं दुर्लक्षणमथार्जुने॥
नैवोक्तं वासुदेवेन दृश्यमानमपि स्फुटम्।
ज्ञानानन्दह्रासकरा ह्येते दोषाः सनातनाः॥' इति। (३०.१२१,१२२)

उक्तं च भाष्ये-

'अवृद्धिह्रासरूपत्वं मुक्तानां प्रायिकं भवेत्।
कादाचित्कविशेषस्तु नैव तेषां निषिध्यते॥' इति।

'भोगानां तु विशेषे तु वैचित्र्यं लभ्यते क्वचित्।' इति।

(ब्र.सू.भा. ४-४-२२)

उक्तं चानुव्याख्याने-

'मुक्तानां तु तदन्येषां समुद्रतरलोपमा।' इति।

(अनु. ४.२.पा., २० (१७७३)श्लो.)

एतदवतार्य व्याख्यातं सुधायाम्- 'ब्रह्मण:' इति विशिष्याभिधाने को हेतुरित्यत आह- मुक्तानां त्विति। विशेषबलेन वृद्धिह्रासवतीत्यर्थ:। यथोक्तम्- 'अवृद्धिह्रासरूपत्वमित्यादि' इति। अयमपि प्रकारो ब्रह्मव्यतिरिक्तदेवानामेव, न ब्रह्मण:। यथोक्तमनुव्याख्याने-

'ब्रह्मणस्तु प्राय एवं श्रियो यथा।' इति।

(अनु. ४.२.पा., २० (१७७३)श्लो.)

तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं टीकाकारै:- 'मुक्तावानन्दह्रास इत्यपि द्रष्टव्यम्। तथा विहितकरणेनाऽनन्दवृद्धिरपि' इति॥ १८॥

भावरत्नकोश:

अयम् 'तस्य कार्यं न विद्यते' इत्यत्रोक्त:। 'यदीयं कार्याभावोक्ति:'इत्यपि क्वचित् पाठ:। असङ्गतिमुपपादयति- **असम्प्रज्ञातेति॥ करणस्य** कर्मानुष्ठानस्य ॥ **तत्प्रयोजनेति॥** कर्मकरणप्रयोजनेत्यर्थ:। एवं सिद्धान्तं दूषयित्वा पूर्वपक्षी स्वमते तत्सङ्गतिं दर्शयति- **ज्ञानिनस्त्विति॥** 'इति चेत्, न' इत्यनन्तरं **'यत:'** इति शेष:। तेन **'पञ्चम्यभावात् नेति साध्यान्वयानुपपत्ति:'** इति चोद्यं परास्तम्। **कर्मकृतिकाले** सन्ध्यावन्दन-श्रवण-मननादिकर्मानुष्ठानसमये। **समाहित:** समाधिं प्राप्त:। **तेन** वचनकर्मणा पुरुषेण। भेरीताडनादिनाऽपि बाह्यप्रज्ञाऽभावे ह्यसम्प्रज्ञातसमाधिस्थत्वमिति कथं तस्योद्बोध:? इत्यत उक्तम्- **योगशास्त्रोदितोपायैरिति॥** अवयवविशेषस्पर्शादि: समाधिस्थस्याप्युद्बोधोपाय इति योग-

शास्त्र एवाभिधानात् तदुक्तोपायैः सम्भवत्युद्बोध इति भावः ॥ **इदमेवमिति** ॥ इदं समाधानम् एवं करणादौ प्रयोजनं नास्तीति प्रकारेणोच्यत इत्यर्थः।

यद्वा इदं ' नैव तस्य' इति वाक्यम् । एवं 'तत्कृतावात्मरत्यधिकः समो वाऽर्थो नास्ति' इति भाष्यभाषितप्रकारेणोच्यत इति व्याख्येयम्। **व्याचष्टे 'नैव तस्य कृतेनार्थः'** इति श्लोकमिति शेषः। [1]समानकर्तृकत्वनिर्वाहायाऽह- **उद्बुद्धस्येति शेष इति** ॥ 'उद्बोधितस्य' इत्यपि क्वचित् पाठः। **उक्तम्**- 'तत्कृतौ' इति यथाश्रुतभाष्ये। समानकर्तृकत्वसम्भवेऽपि उक्त्वा समाहितस्य कर्मानुष्ठानमेव न सम्भवतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽध्याहारः कृतः। **एवं तर्हि** असम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यार्थो नास्तीति पक्षे ॥ **इत्युक्तविरोध इति** ॥ ज्ञानिकृतश्रवणध्यानादेः फलमस्तीति 'तस्यैव महत्सुखत्वात् तेषाम्' (गी.भा. २.५२) इति द्वितीयाध्यायभाष्योक्तविरोधः। अत्र फलाभावकथनादित्यर्थः। 'आत्मरत्यधिकः' इत्यस्य समासत्वेनाऽत्मरतिशब्दस्य समपदेनान्वयायोगात् तत्र प्रतियोग्याकाङ्क्षायामाह- **समो वाऽऽत्मरत्येति** ॥ ननु '[2]अधिकस्य पूर्वपरित्यागोपयोगित्वात्' इति वक्ष्यमाणरीत्याऽधिकफलनिषेधः समाध्यपरित्यागे हेतुरस्तु। समफलनिषेधस्तु न प्रयोजनवानित्यत आह- **समप्रतिषेध इति** ॥ समप्रयोजनमेव नास्ति । अधिकं तन्नास्तीति किमु वक्तव्यम्? इति कैमुत्यप्रदर्शनार्थ इत्यर्थः। समफलस्य पूर्वपरित्यागहेतुत्वमेव किं न स्याद्? इत्यत आह- **न त्विति** ॥ पूर्वं परित्यज्य तत्समफलं कर्मानुष्ठेयं न तु भवति । पूर्वफलहानेनैतदनुष्ठानेऽपि समव्ययफलत्वात्। तस्य च -

'व्यसनानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च।
अशक्यानि च वस्तूनि नाऽरभेत विचक्षणः ॥'

इति प्रेक्षावतोऽनुचितत्वात्। ततश्च समफलस्य पूर्वत्यागाप्रयोजकत्वान्न तन्निषेधो युक्त इति भावः। तुशब्दो हिशब्दार्थः। व्ययपदं च दृष्टान्तार्थमिति वा।

---

१. समानकर्तृकत्वाय (अ.) २. आधिक्यस्य

इदम् अर्थशब्दसम्बन्धेन योजनम्। [1]अत्र हेतुमाह- **न हीति ॥** हिशब्दो हेतौ ॥ **सन्निधानादपीति ॥** 'आनन्तर्यमचोदना' (मी.सू. ३.१.२४) इति पूर्वतन्त्राधिकरणे दर्शपूर्णमासयोः 'हस्तावबनेनिक्ते। उलपराजिं स्तृणाति' इति श्रुतम्। ज्योतिष्टोमे च 'मुष्टीकरोति। वाचं यच्छति। दीक्षितमावेदयति' इति श्रुतम्। तत्र हस्तप्रक्षालनम् आस्तरणमात्राङ्गम्। मुष्टीकरणवाग्यमौ च दीक्षितावेदनमात्राङ्गम् उत करिष्यमाणसर्वकर्माङ्गम् इति सन्दिह्य सन्निधानलक्षणक्रमप्रमाणेन हस्तावनेजनम् अनन्तरश्रुतोलपराज्यास्तरणमात्राङ्गम्। तथा मुष्टीकरणवाग्यमने च सन्निधानाद् दीक्षितावेदनमात्राङ्गमिति पूर्वपक्षं प्रापय्य लिङ्गप्रकरणाभ्यां [2]प्रामाणिकसर्वकर्माङ्गत्वयोग्यताऽवगमाद् योग्यतारूपलिङ्गेन सन्निधिबाधेन करिष्यमाणसर्वकर्माङ्गमेव हस्तप्रक्षालनादीति सिद्धान्तितम्। तथा चात्राप्यर्थशब्दस्य सन्निहितत्वेऽपि तस्येहान्वयायोगस्याप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिरूपबाधकेन सिद्धौ अबाधितान्वयप्रतियोगिसमर्पकस्य दोषशब्दाध्याहारस्य अन्वयप्रमापकत्वरूपयोग्यताबलादत्र न्याय्यत्वम्। उक्तं च चन्द्रिकायाम्-

'सन्निकृष्टमयोग्यं चेद् योग्यं दूरेऽपि संस्थितम्।
गृह्यते सन्निधानाद्धि योग्यतैव बलीयसी॥' (ता.चं.१.३.६.अधि.) इति।

ततो दोषशब्दोऽध्याहर्तव्य इति भावः ॥ **प्रत्यवायाप्राप्तेरिति ॥** नित्याकरणस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वादिति भावः। तथाऽपि प्रतिषेधोऽसङ्गत एवेति सम्बन्धः।

ताम्रपर्णीयम्- तथाऽप्यश्वमेधायकृतौ प्रत्यवायाप्राप्तेरिति ॥ चक्रनिर्वाहस्य नित्यनैमित्तिकाभ्याम् उपपत्तेर्नरकाद्यापादकप्रत्यवायाप्राप्तेरित्यर्थः। अधिकफलह्रासरूपप्रत्यवायस्त्विष्ट एवेत्यविरोधः।

तदर्थं नित्यनैमित्तिककरणार्थम्। **तु स्यात्** 'उत्थानम्' इति वर्तते। **एतत्**

---

१. तत्र (अ.)　　२. प्राकरणिक (अ., पं)

'नाकृतेनेह कश्चन' इति गीतावाक्यम् । **सम्यग् ध्यायन्त्यस्यां वेलायाम् इति** सन्ध्या। सम्पूर्वाद् ध्यै= चिन्तायाम् इत्यतोऽधिकरणे *'आतश्चोपसर्गे'* **इत्यङ् इति** कोशादौ सन्ध्याशब्दस्य कालविशेषार्थत्वोक्तेः, कालस्य च करणाप्रसक्त्या 'सन्ध्याद्यकृतौ' इति कथम्? इत्यतः सन्ध्याशब्देन लक्षणया कर्म ग्राह्यमित्याह- **सन्ध्येति तत्काल इति** ।। अनेन लक्षणाबीजं सम्बन्ध उक्तः । उच्यते प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।

गीतामवतारयन् 'न चैतदपहाय' इति भाष्यमवतारयति- **मा भूदिति** ।। **अल्पस्य** अल्पफलस्य[1] । **प्रयोजनाभावः** आत्मरत्यधिकप्रयोजनाभावः। **प्रत्यवायश्च** मा भूत् ।। **तत्सन्निधीति** ।। गुरुदेवतासन्निधीत्यर्थः । **उक्तविरोधात्** 'अर्थप्रत्यवायौ स्याताम्' इत्युक्तविरोधात्। 'एतद्' इति नपुंसकलिङ्गं निर्वोढुमाह- **असम्प्रज्ञातेति** ।। 'अपहाय' इत्यस्य समानकर्तृकक्रियाऽन्तरम् अन्वयं समर्पयितुमध्याहरति- **उत्थितस्येति** ।। आधिक्यनिषेधे किं निमित्तम्? इत्यत आह- **आधिक्यस्यैवेति** ।। 'गुरुदेवतापूजाकरणाकरणयोरर्थप्रत्यवायौ स्याताम्' इति कृतचोद्यस्य परिहाराय 'सर्वभूतेषु' इति भाष्यार्थमाह- **गुर्वादिष्विति** ।। **इति स्यादिति** ।। 'पुत्रात् प्रमोदो जायते' इत्यादाविवात्रापि पञ्चमी श्रूयेत, न सप्तमीत्यर्थः । **अनेन** भाष्येण । **अर्थस्य** प्रयोजनस्य । पुंलिङ्गघटनायाऽह- **व्यापारेणेति** ।। तथा च भावप्रदीपिका- **'व्यापार इति शेषः' इति** ।। **व्यधिकरण इति** ।। *'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ'* इति ज्ञापकात् 'समानाधिकरणानां बहुव्रीहिः' इतीष्टिः[2] नातीवाऽदर्तव्येति भावः । 'सर्वभूतेभ्यः' इति स्याद्? इति चोद्यं परिहरति- **तथा च दर्शनादेरिति** ।। 'सर्वभूतेषु' इति विषयसप्तमीत्यर्थः । 'गुरुदेवतापूजाद्यकरणे प्रत्यवायः स्याद्' इति चोद्यं परिहर्तुम् उक्तमुपलक्षणं मन्तव्यमित्याह- **अनर्थेति** ।।

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- इत्यप्युपलक्ष्यत इति ।। गुरुदेवताविषयकदर्शनस्पर्शन-

१. अल्पफलकस्य (कु.)

२. इष्टिः = इच्छा, नियम इति यावत्।

वन्दनपूजादिव्यापारः कश्चिदप्यर्थप्राप्तिहेतुर्न भवति । तथा तत्करणाभावोऽप्यनर्थव्यपाश्रयः प्रत्यवायप्राप्तिहेतुर्न भवतीत्युपलक्षणीयमित्यर्थः ।

स्यादेतत् एतच्चोद्यं तु स्यादित्यर्थः । तद् दर्शयति- **किमनेनेति** ॥ एतत् 'यस्त्वात्मरतिरेव' इत्यादिश्लोकद्वयम् । **ज्ञानमात्रेण** अपरोक्षज्ञानमात्रेण ॥ **प्रत्यवायाभावादिति** ॥ ज्ञानेन 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ' (ब्र.सू. ४-१-१३) इति सूत्रे उत्तराघाश्लेषोक्तेरिति भावः । **अस्यार्थस्य** 'तस्य कार्यं न विद्यते' इत्युक्तार्थस्य, 'नाकृतेनेह कश्चन' इत्युक्तार्थस्य च । 'आत्मरतिरेव' इत्यवधारणाद् असम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव कार्यं न विद्यत इति भाष्यमप्यन्यथयति- **अवधारणादेरिति** ॥ **अवधारणम्** आत्मरतिरेवेत्येवशब्दः । आदिपदेनाऽत्मतृप्तत्वम् आत्मन्येव सन्तुष्टत्वं च गृह्यते । 'स्थितप्रज्ञस्यापि कार्यो देहादिः' इति प्रमाणं वा ग्राह्यम् ॥ **उपचरितार्थत्वेति** ॥ आत्मरतिरिव ज्ञान्यपि न कर्म कुर्यादित्यवधारणस्य । [1]स्थितप्रज्ञवत् स्थितस्य ज्ञानिनोऽप्यस्ति कर्म, किमु वक्तव्यम् अज्ञानिनोऽस्तीत्येवमुपचरितार्थत्वसम्भवादित्यर्थः । 'तद्' इति भाष्यपदमनूद्यार्थमाह- **तज्ज्ञानमात्रमिति** ॥ **इति शब्द इति** ॥ 'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु' (अमरे) इत्यभिधानादिति भावः । 'तस्य' इति भाष्यस्य अर्जुनस्येत्यर्थः । **कार्याभाववचनं** 'तस्य कार्यं न विद्यते' (३.१७) इति कार्याभावप्रतिपादकं गीतावचनम् । **विरोधि** कर्मोपदेशविरोधि ।

॥ **प्रतिषिद्धकरणादिनेति** ॥ अत्र प्रतिषिद्धकर्माण्यष्टविधानि । क्षुद्रपापानि, पापानि, उपपातकानि, पातकानि, महापातकानि, सुमहापातकानि, स्वतिमहापातकनि, स्वतिमहत्तमपातकानीत्येकादशतात्पर्यरीत्या (भाग.ता. ११.१४.३०) ज्ञातव्यानि । तत्र च क्षुद्रपापादिचतुष्टयेन ज्ञानिनामपि मानुषादीनामेवानिष्टप्राप्तिः ।

---

१. स्थितप्रज्ञस्य इत्यधिकः पाठः (अ.)

'ह्रासोऽपि मानुषादीनामानन्दस्य विकर्मणा।
भवेन्मुक्तौ विशेषेण स्वोच्चानामपराधतः॥'
(अनु. ३.४.४.अधि., ७ (१४१२-१३) श्लो.)

'वृद्धिह्रासौ विमुक्तिगौ। नृणाम्' (३.७)

इत्याद्यणुभाष्याद्युक्तेः। न पुनर्देवानामपि। 'देवानामल्पेन विकर्मणा न किञ्चिद्धीयते'[१] इति सुधोक्तेः (अनु. ३.४.४.अधि.)। महापातकादिचतुष्टयेऽपि महापातकसुमहापातकयोरेवानिष्टापादकत्वम्। स्वतिमहापातकस्य स्वतिमहत्तमपातकस्य च

'तत्पराणां तु पापानां फलमन्धन्तमः स्मृतम्।' (धर्मतत्त्वे)

इति तमस्साधनत्वावेदनान्मुक्तियोग्येष्वप्रसक्तेः। अर्जुनश्च ज्ञान्युत्तमः। तत्र महापातकं वृत्रहत्यादिरूपं भाष्ये तच्छब्देनोक्तं विकर्म ईषत्प्रारब्धानर्थसूचकम् इत्यनिष्टप्राप्तिरिति कैमुत्याद् ज्ञानिमात्रस्यापि ज्ञानोत्तरविकर्मणाऽनिष्टप्राप्तिरस्तीत्यर्थः। विहिताकरणम् आदिपदार्थः[२]। वृत्रहत्यादिवन्महापातकं चेत् तद् विकर्म ईषत्प्रारब्धानर्थसूचकं च भवतीति भाष्यार्थः स्पष्ट इति नोक्तः। अत्र सूचकत्वं नाम प्रारब्धभाव्यमहाऽनर्थानुमापकत्वे सति नान्तरीयचित्तखेदादिकारकत्वम् अभिमतम्। '[३]विपादनं यथा' इति निर्णये, 'व्रणहेतुर्यथा रणः' इति तात्पर्ये च [४]विषादनरणयोः दृष्टान्तत्वहेतुत्वयोरुक्तेरिति **आहुः**।

ननु वृत्रहत्यादिरूपमहापातकस्य ईषत्प्रारब्धानर्थसूचकत्वमस्तु। तथाऽपि कथमनिष्टप्राप्तिः? न हि सूचनमेवानिष्टम्, अदुःखरूपत्वादित्यत आह- **सूचिते चेति**॥ तात्कालिकचित्तखेदो वृत्रहत्यादिरूपविकर्मजन्य इत्यस्त्येवानिष्टप्राप्तिरित्यर्थः।

---

१. 'किञ्चिद् हीयते' इति छेदः। ३,४. विषाशनम् (अ.)
२. टीकायां 'प्रतिषिद्धकरणादिना' इत्यत्रस्थादिशब्दार्थः।

उमर्जीयम्- ननु खेदस्य प्रारब्धजन्यत्वात् कथं वृत्रहत्यादिफलत्वम्? इत्यत उक्तम्- **तदैवेति** ॥ यदाकदाचिद् भावी खेदो वृत्रहत्यादिना स्वोत्पत्त्यनन्तर-मेवोत्पादित इति प्रारब्धजखेदस्यापि वृत्रहत्यादिफलत्वमुक्तमिति भावः।

वृत्रहत्यादिना चाशुचित्वासम्भाष्यत्वादिरैहिकः, नरकादिरामुष्मिकोऽनर्थश्च न भवतीति सूचयितुं 'चित्त' इत्युक्तम्। अन्यथा खेदस्य चित्ताविनाभावेन व्यभिचाराभावात् चित्तपदानर्थक्यं स्यादिति **आहुः**।

उमर्जीयम्- यद्वा, नरकादिखेदव्यावृत्त्यै 'तदैव' इत्युक्तम्। अपाङ्क्तेयत्वादि-जन्यखेदव्यावृत्त्यै 'चित्त' इत्युक्तमिति मन्तव्यम्।

ननु महतो विकर्मणस्तात्कालिकचित्तखेदहेतुत्वम् उक्तम् अयुक्तम्।

'ज्ञानादिव्यक्तिरव्यक्तिः सुखदुःखादिकं तथा।
सुदृष्टब्रह्मतत्त्वानां भवत्यारब्धकर्मणा॥' (ब्रह्मवैवर्ते)

इति प्रथमतात्पर्यवचने (भाग.ता. १.१५.२ श्लो.) खेदशब्दितदुःखस्य प्रारब्धकर्मफलत्वावेदनादिति चेन्न। ज्ञानोत्तरभाविदुःखानुभवः प्रारब्ध-पापफलमित्युत्सर्गः। अपवादसद्भावे साधनान्तरेणापि तदनुभवः सम्भवती-त्यङ्गीकारे विरोधाभावात्। आरब्धकर्मणैवेत्यवधारणाभावाच्च। प्रमाणे तथाशब्दस्य समुच्चयार्थस्य आरब्धकर्मणा, तथाऽन्येनापि साधनेन ज्ञानोत्तरभाविना वृत्र-हत्यादिरूपमहापातकेन दुःखादिकं भवतीत्यन्वयसम्भवाच्च। अन्यथा ज्ञानोत्तरकाले समनुष्ठितस्य काम्यस्य पुण्यस्य स्वातन्त्र्येण फलसाधनत्वाभ्युपगमो न युक्तः स्यात्। उक्तं च तात्पर्यनिर्णये (म.भा.ता.नि. ११.१५०) कर्णस्य वालिमारण-रूपमहापातकदोषेण सहस्रवर्मनामकासुरदूषितत्वम्। केचित्तु, सुखदुःखादिक-मारब्धफलमिति वचने प्रारब्धकर्मणः साक्षात् परम्परया दुःखादिहेतुत्वमभि-प्रेतम्। एवञ्च प्रारब्धकर्मणा वृत्रहत्यादिरूपमहापातकम्, तेन च तात्कालिक-चित्तखेदःअसुरदूषितत्वम् इत्यादिफलमिति प्रारब्धकर्मणः प्रयोजकत्वेनापि तृतीयोपपत्तिरिति न तद्विरोध इति **आहुः**।

नन्वेवमपि

'धर्मवृद्ध्यर्थमेवैतत् पापमासीच्छचीपतेः ॥
न हि लोकावनं पापं त्रैलोक्येशस्य वज्रिणः ।
वृत्रं हत्वा महानासेत्यादिवेदपदं च यत् ॥
क्वचित् पापं च पुण्यानां वृद्धये भवति स्फुटम् ।
वृत्रहत्या यथेन्द्रस्य जाता [1]पुण्यस्य वृद्धये ॥'

(म.भा.ता.नि. २२.३३०-३३२)

इति तात्पर्यनिर्णये महेन्द्रस्य वृत्रहत्या पुण्याभिवृद्धिद्वारा महाफलहेतुरित्यावेदनेन कथम् अनर्थहेतुत्वमुक्तमिति चेन्न । महातिशयापादिकाया अपि वृत्रहत्यायाः तात्कालिकचित्तखेदरूपानिष्टापादकत्वेऽपि उक्तप्रमाणाविरोधाद् [2]महासुखोत्पत्ति-नान्तरीयकदुःखस्य भोजनादौ श्रमादेरिव, सन्ध्यार्घ्यप्रदानस्य महाफलहेतुत्वेऽपि पापत्वस्येव च वृत्रहत्यादेः किञ्चित्पापरूपत्वं युक्तम् । श्रूयते च जलाञ्जलि-रूपार्घ्यप्रदानस्य 'तेन पाप्मानमवधून्वन्ति' इति पापत्वम् । अत एव निर्णये पापशब्दाभ्यासः । 'न हि लोकावनम्' इत्यत्र सयुक्तिकं [3]पापत्वस्य वर्णनम्, प्रत्युत महत्त्वापादकश्रुत्युदाहरणं चोपपद्यते । भागवते च-

'स वाजिमेधेन यथोदितेन वितायमानेन मरीचिमिश्रैः ।
इष्ट्वापि यज्ञं पुरुषं पुराणमिन्द्रो महानास विधूतपापः ॥' (६.१३.२१)

इति वृत्रहत्याया ईषदनिष्टापादकत्वेन पापरूपत्वमुक्तम् । उक्तश्च[4] तत्रैव

'[5]ह्रीमन्तं हत्यया तप्तं निर्वृतिर्नामुमाविशत्[6] ।'

(भाग. ६.१३.११)

इति चित्तखेदः । यद्यपि

---

१. धर्मस्य २. महाखेदोत्पत्ति (प्र.,कु.) (?)

३. 'अपापत्वस्य वर्णनम्' इति पाठेन भाव्यमिति भाति । ४. उक्तं च (प्र.)

५. तयेन्द्रं स्म सन्तप्तं निर्वृतिर्नामुमाविशत् । ह्रीमन्तं हत्यया तप्तं सुखयन्त्यपि नो गुणाः ॥ इति श्लोकपाठः ।

६. 'न अमुम् आविशत्' इति छेदः ।

'श्रेष्ठापराधान्नान्यदोषस्य लेपस्तेजीयसां निर्णयोऽयं हि शास्त्रे।'

(म.भा.ता.नि. १०.१५८)

इति निर्णये देवानां श्रेष्ठापराधादन्यदोषस्य लेपो नास्तीत्युक्तत्वेन इह वृत्रहत्यया नानिष्टप्राप्तिः शक्याऽङ्गीकर्तुम्। तथाऽपि तत्र लेपशब्दस्य मुक्तौ प्रसक्तानन्दाभावरूपह्रासार्थत्वाभावेऽप्यैहिकतात्कालिकेषच्चित्तखेदरूपानिष्टार्थकत्वाभ्युपगमेऽपि न विरोधः।

केचित्तु तमोयोग्यवृत्रहत्यायाः सर्वात्मनाऽनिष्टप्रसञ्जकत्वं नास्तीति 'न हि लोकावनं पापम्' 'वृत्रं हत्वा महानास' (म.भा.ता.नि. २२.३३१) इत्यादितात्पर्यनिर्णयादिवाक्यप्रवृत्तिः। तत्रैव पापत्वोक्तिस्तु लोकदृष्ट्या पापवदवभासमानत्वेनैव। गीताभाष्यभागवतादिवाक्यप्रवृत्तिस्तु वैष्णववृत्रहत्याविषया। वृत्रद्वैविध्यं च 'पापात्माऽसौ वैष्णवस्त्वष्टृजातः' (ऋ.भा. २अ. २२३श्लो.) इति ऋग्भाष्यटीकादौ[1] स्फुटमित्याहुः।

ताम्रपर्णीयम्- ननु प्रारब्धकर्मणोऽवश्यभोक्तव्यतया क्रमस्यैव सूचकत्वे किमनेनाधिकमाचरितम्? इत्यत आह- **सूचिते चेति** ॥ **सूचिते** उद्बोधिते। **तदैव** उद्बोधनानन्तरमेव। न तु प्रारब्धेनैव विलम्बेनेति भावः। वृत्रहत्यारूपं महत्कर्म, 'न हि लोकावनं पापम्' 'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा महानभवत्' इत्यादिवाक्यनिचयात् पुण्यरूपमपि, जात्या ब्रह्महननरूपत्वेन निषिद्धत्वाद् ईषत्पापमपि इत्युभयरूपम्। 'उदुत्तमं वरुणपाशम्' (ऋ.भा. २४सू. १५मं.) इत्यृग्भाष्ये 'पुण्यं पापं मिश्रमित्येव पाशान्' (ऋ.भा. २अ. ९१ श्लो.) इति मिश्रकर्मण उक्तत्वात्। गुरुगेहस्थतण्डुलभक्षकथेन्वपसरणादेरुभयरूपत्वावश्यम्भावाच्च।

ननु भाष्ये ब्रह्महत्यादिरूपमहापातकस्यैव फलमुक्तम्। महच्छब्दप्रयोगात्। तथा च तदनुसारेण 'ज्ञानिनो [2]महापातकेनानिष्टप्राप्तिरस्ति' इत्येवावतारयितव्ये

१. ऋग्भाष्ये द्वितीयाध्याये ३२सूक्ते ९मन्त्र(३७७)सन्दर्भ उदाहृतम्।

२. महता पापेन (अ.)

कथं 'प्रतिषिद्धकरणादिना' इत्युक्तम्? इत्यत आह- **उपलक्षणं चैतदिति** ॥ वृत्रहत्यादिरूपमहापातकम् 'ईषत्प्रारब्धानर्थसूचकम्'इति भाष्यम् उत्तमापराधरूपसुमहापातकादिना ततोऽप्यनर्थस्य मानान्तरेणावगतत्वाद् उपलक्षणमित्यर्थः । कोऽसावुक्ताद् 'अधिकोऽनर्थः' इत्यत आह- **मुक्तावानन्देति** ॥ ज्ञानिषु मानुषादीनां क्लृप्तस्याप्यानन्दस्य ह्रासः अनभिव्यक्तिः । देवानां तु सुमहापातकादिरूपविकर्मणा स्वोत्तमापराधाख्येन [1]प्राप्तव्यस्यैवाऽनन्दादिगुणस्य ह्रासः । 'स्वयोग्यपरिपूर्तये यावत् साधनमनुष्ठेयं ततोऽतिरिक्तेन साधनेनानुष्ठितेन यथाऽनन्दादिकं प्रसक्तं तस्याभावो भवति । यथा चन्द्रसुग्रीवयोः' इति सुधायां (अनु. ३.४.४.अधि.) स्पष्टम् । तथा चोक्तं पञ्चमतात्पर्ये (भाग.ता.५.६.५ श्लो.)-

'अशुभाभावजोन्नाहो महाधीकारिणामपि ।
अशुभे कृते न भवति .... ॥' (ब्रह्माण्डे) इति ।

'देवानां नाशुभाद् ह्रासः' (ब्रह्माण्डे) इति पञ्चमतात्पर्यमपि ज्ञानोत्तरकाले कृतेनाशुभकर्मणा क्लृप्तस्य हानिर्नास्तीत्येवंपरमिति न तद्विरोधः । तथा च सुधा- 'यस्य देवस्य यावद्गुणत्वं क्लृप्तं तस्य तु कथञ्चन केनापि विकर्मणा हानिर्न भवति' (अनु. ३.४.४. अधि.) इति ।

एवमस्य श्लोकस्य ज्ञानिमात्रविषयत्वे 'नाकृतेन' इत्यंशोऽनुपपन्न इत्युक्त्वा 'नैव तस्य कृतेनार्थः' इत्यंशोऽप्ययुक्त इति भावेन भाष्य उपलक्षणीयान्तरमाह- **तथेति** ॥

'ऋष्युत्तमा देवताश्च विमुक्तौ परिनिष्ठिताः ।
तथाऽप्यधिकसौख्याय यतन्ते शुभकर्मसु ॥
आनन्दो ह्रसतेऽकार्याच्छुभं कृत्वाऽभिवर्धते ॥' (ब्रह्माण्डे)

इति तात्पर्यादिवचनात् (भाग.ता. ५.६.५ श्लो.)

---

१. प्राप्तस्यैव (अ.,पं.)

'देवानां नाशुभाद् ह्रासः शुभात् काचित् सुखोन्नतिः।' (ब्रह्माण्डे)

इति वचनं स्वयोग्यपूर्त्यर्थसाधनातिरिक्तशुभस्य क्रमाधिकसुखोन्नतिसाधनत्वाभावपरमिति न तद्विरोध इति भावः। इति द्रष्टव्यमित्यन्वयः। देवानामानन्दवृद्धिः समुद्रतरलोपमा। मानुषादीनां तु यावत्स्वरूपाभिव्यक्तिरिति विवेकोऽन्यतोऽवसेयः। केचित्तु 'ईषत्' इत्यादिभाष्यम् अर्जुनमधिकृत्य प्रवृत्तमपि टीकायां ज्ञानिमात्रविषयतया व्याख्यानात् तदनुसारेण 'मुक्तावानन्दह्रासः' इति 'आनन्दवृद्धिः' इति च टीकावाक्यं मानुषमात्रविषयम्। 'वृद्धिह्रासौ विमुक्तिगौ। नृणाम्' (अणु.भा. ३.७), 'अल्पाधिकारिणां तत्र ह्रासोऽपि भवति ध्रुवम्' (ब्रह्माण्डे) इति वचनादित्याहुः॥ १८॥

गीताश्लोकद्वयाक्षरार्थस्तु- यद्येवं कर्माकरणे हानिस्तत्करणे च लाभः, तर्ह्यसम्प्रज्ञातसमाधिरूपं परमेश्वरेऽतीवमनस्समाधानमपि न कार्यं प्रसज्येत। तदनुष्ठाने कर्मलोपावश्यम्भावादित्यत उच्यते- **यस्त्विति**॥ तुशब्दः समाधिस्थत्वविशेषसूचनार्थः। **यः** असम्प्रज्ञातसमाधियुक्तो **मानवः** अपरोक्षज्ञानी **आत्मरतिरेव** परमात्मविषयकदर्शनादिनिमित्तसुखवान् नान्यत्र रतिमान् इति एवार्थः। भगवतोऽन्यत्र रतिराहित्यं न प्रायेण। किन्तु सर्वात्मनेत्याह - **आत्मतृप्त इति**॥ **आत्मना** परमात्मप्रसादेनैवान्यत्र सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिमान्। केनालम्बुद्धिः? इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तात्मरत्याख्यसुखेनेति वक्तुमुक्तम्- **सन्तुष्ट इति**॥ सम्यक् तुष्टिः केन जाता? इत्यपेक्षायाम् असम्प्रज्ञातसमाधिलक्षणया परमात्मनि स्थित्या इति ज्ञापयितुम् 'आत्मनि' इत्युक्तम्। आत्मनि स्थित्यैव तुष्टः, न पुनरन्येन इति एवशब्दः। य एवंविशेषणः **तस्य कार्यं** कर्तव्यं सन्ध्यावन्दनादिरूपं नित्यं नैमित्तिकं **न विद्यते**॥ १७॥

ननु अतीव मनस्समाधानम् असम्प्रज्ञातसमाधिरूपमपि न कार्यम्। तत्र कर्मलोपावश्यम्भावाद् इत्याक्षेपस्य 'तस्य कार्यं न विद्यते' (३.१७) इत्युत्तरं कस्मादुक्तम्? 'कर्मकृतिकाले त्वयाऽहमुद्बोधनीयः' इति कश्चित् प्रत्युक्त्वा

समाहितः, तेन योगशास्त्रोदितोपायैरुद्बोधितः कर्म करोतीत्येव कुतो नोक्तम्? इत्याशङ्कानिरासार्थमुक्तम्- **नैवेति** ॥ **तस्य** असम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्य समाधिं विना **इह कृतेन** यज्ञादिकर्मणा आत्मरत्यधिकः **अर्थः** पुरुषार्थो नास्ति, यदुद्देशेन समाधिविरमः स्यात्। मा भूद् यज्ञादिकरणार्थमुत्थानम्, नित्यनैमित्तिकाकरणे प्रत्यवायप्राप्तेः, [१]तदर्थे तु स्यादित्याशङ्का निरस्यते- **नाकृतेनेति** ॥ **तस्य** समाधिस्थस्य **अकृतेन** सन्ध्यावन्दनादिरूपतत्तत्कालानुष्ठेयकर्माभावेन **कश्चन** योग्यतया 'दोषः' इत्यध्याहारः, नास्ति। मा भूदल्पस्य यज्ञादेरनुष्ठाने प्रयोजनाभावः, सन्ध्याद्यकृतौ प्रत्यवायश्च। तथाऽपि गुरुदेवतादिपूजाकरणाकरणयोरर्थप्रत्यवायौ स्यातामेव। ततस्तत्सन्निधौ तत्पूजार्थम् उत्थानमावश्यकमेवेत्यत उक्तम्- **न चास्येति** ॥ **सर्वभूतेषु** गुर्वादिषु। विषयसप्तमीयम्। अर्थस्य **व्यपाश्रयः** प्राप्तिर्येन दर्शनसम्भाषणपूजनादिव्यापारेण स व्यापारः **अर्थव्यपाश्रयः**। गुर्वादिविषयकदर्शनादिव्यापारः समाध्यपेक्षयाऽधिकप्रयोजनहेतुर्नास्ति। अधिकलाभे पूर्वं त्यजन्ति प्रेक्षावन्तः। एवं गुरुदेवतापूजाद्यकरणमप्यसम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव नानर्थप्राप्तिहेतुरित्युपलक्षणीयमिति ॥ १८ ॥

भगवद्गीता

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर।
असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

भाष्यम्

यतोऽसम्प्रज्ञातसमाधेरेव कार्याभावः, तस्मात् कर्म समाचर ॥१९॥

प्रमेयदीपिका

'तस्मादसक्तः' इति परामर्शविषयो न प्रतीयते, [२]तं दर्शयन् व्याख्याति-

१. तदर्थम् (अ..पं.) २. अतस्तं (बे.)

यत इति ॥ 'त्वं चेदानीमसम्प्रज्ञातसमाधिर्न भवसि' इति शेषः । कर्मणोऽवश्यकर्तव्यत्वेऽसम्प्रज्ञातसमाधिविलोपप्रसङ्गान्नेदमवश्यं कर्तव्यम् इत्यतः 'अहमपि न कुर्याम्' इति परिचोदनायाम् असम्प्रज्ञातसमाधिस्थ-प्रतिबन्दीं[1] मोचयितुं तस्य वैलक्षण्यमुक्त्वा तत्फलमिदमुच्यत इति नासङ्गतिः ॥ १९ ॥

भावदीपिका

नन्वधुनाऽपि कर्मणः कर्तव्यत्वे वक्तव्यस्यावशिष्टत्वाद्, एतदनन्तरमेव 'तस्माद्' इत्युपसंहारोऽसङ्गत आह- **कर्मण इति ॥ विलोपप्रसङ्गादिति ॥** तत्र कर्मलोपावश्यम्भावादिति भावः । **इदं** कर्म । **इत्यतः** असम्प्रज्ञानसमाधिस्थ-दृष्टान्तात् । **न कुर्याम्** युद्धादिकर्म । **प्रतिबन्दीम्** असम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थाऽऽपन्न-वत् अहमपि कर्म न कुर्यामिति प्रतिबन्दीम् । **तस्य** असम्प्रज्ञातसमाधिमतः । **वैलक्षण्यमुक्त्वा** 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्' (३.१७) इत्यादिना कार्याभावरूपं वैलक्षण्यमुक्त्वा । **तत्फलं** वैलक्षण्योक्तेः फलम् । 'इदम्'[2] इत्यव्ययम् । अनेन 'तस्मादसक्तः' इति श्लोकेनोच्यत इत्यर्थः । तथा चावान्तरोपसंहारोऽयमिति नासङ्गतिरिति भावः ॥ १९ ॥

भावरत्नकोशः

॥ इति परामर्शेति ॥ इति गीतायां तच्छब्दपरामर्शविषय इत्यर्थः । पूर्वश्लोक-द्वये 'तस्य कार्यं न विद्यते' (३.१७), 'नैव तस्य कृतेनार्थः' (३.१८) इति कर्मणोऽकर्तव्यत्वमभिधाय, इह तत्कर्तव्यत्ववचनम् असङ्गतमित्याशङ्क्य भाष्ये शेषमाह- **त्वं चेदानीमिति ॥** एवं सति असङ्गतिपरिहारप्रकारं मूलावतार-

---

१. ग. असम्प्रज्ञातसमाधिस्थविलोपप्रतिबन्दीम्

२. टीकास्थम् 'इदम्' इति पदम् अव्ययम् । तस्य 'अनेन' इत्यर्थः ।

प्रदर्शनव्याजेनाऽह - **कर्मण इति** ॥ **परिचोदनायाम्** अर्जुनेन कृतायाम्। **वैलक्षण्यम्** असम्प्रज्ञातसमाधिस्थत्वाभावरूपम् । **तत्फलं वैलक्षण्योक्ति**-फलम्। इदं 'कर्म समाचर' इति कर्तव्याचरणम् ॥ १९ ॥

यतोऽसम्प्रज्ञातसमाधेरेव कर्तव्याभावः, त्वं चेदानीमसम्प्रज्ञातसमाधिस्थो न भवसि, **तस्मादसक्तः** फलस्नेहरहितः । जिज्ञासोर्ज्ञानिनश्च कर्मणा प्रयोजनाभावात् कार्याभावः स्यादित्यत उक्तम्- **असक्त इति** ॥ जिज्ञासुः **असक्तः** पुरुषः **कर्माऽचरन्नेव** ज्ञानद्वारा **परं** ब्रह्म **आप्नोति** । ज्ञानी तु कर्माऽचरन् **परं** परिपूर्णम् आनन्दम् आनन्दवृद्धिं प्राप्नोति। अतोऽसम्प्रज्ञातसमाधिस्थविलक्षणेन कर्म फलभावात् कार्यमिति **गीताक्षरार्थः** ॥ १९ ॥

भगवद्गीता

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

भाष्यम्

आचारोऽप्यस्तीत्याह- **कर्मणैवेति** ॥ **कर्मणा** सह कर्म कुर्वन्त एवेत्यर्थः । कर्म कृत्वैव । ततो ज्ञानं प्राप्य वा । न तु ज्ञानं विना । प्रसिद्धं हि तेषां ज्ञानित्वं भारतादिषु । 'तमेवं विद्वान्'[१] (तै.आ. ३.१२) इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । अत्रापि कर्मणां ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च 'बुद्धियुक्ताः' (२.५१) इति। गत्यन्तरं च 'नान्यः पन्थाः' (तै.आ. ३.१२) इत्यस्य नास्ति । इतरेषां ज्ञानद्वाराऽप्यविरोधः । यत्र च तीर्थाद्येव मुक्तिसाधनमुच्यते-

१. 'अमृत इह भवति' इत्यधिकः पाठः (वे.)

'ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः प्रयागमरणेन वा ।
अथवा स्नानमात्रेण गोमत्यां कृष्णसन्निधौ ॥'

इत्यादौ, तत्र पापादिमुक्तिः, स्तुतिपरता च[1] । तत्रापि हि कुत्रचिद् ब्रह्मज्ञानसाधनत्वमेवोच्यतेऽन्यथा मुक्तिं निषिद्ध्य-

'ब्रह्मज्ञानं विना मुक्तिर्न कथञ्चिद्पीष्यते ।
प्रयागादेस्तु या मुक्तिर्ज्ञानोपायत्वमेव हि ॥'

इत्यादौ । न च तीर्थस्तुतिवाक्यानि तत्प्रस्तावेऽप्युक्तं ज्ञाननियमं घ्नन्ति । यथा कश्चिद् दक्षं भृत्यं प्रति उक्तानि 'अयमेव हि राजा किं राज्ञा' इत्यादीनि । यथाऽऽह भगवान् -

'यानि तीर्थादिवाक्यानि कर्मादिविषयाणि च ।
स्तावकान्येव तानि स्युरज्ञानां मोहकानि वा ।
भवेन्मोक्षस्तु मद्दृष्टेर्नान्यतस्तु[2] कथञ्चन ॥'

इति नारदीये । अतोऽपरोक्षज्ञानादेव मोक्षः । कर्म तु तत्साधनमेव ॥ २० ॥

प्रमेयदीपिका

'कर्मण एव मुक्तिसाधनत्वमुच्यते' इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय 'कर्मणैव हि' इत्यस्य तात्पर्यं तावदाह- **आचारोऽपीति** ॥ 'विहितस्य कर्मणः कर्तव्यतायां प्रमाणम्' इति शेषः । अपिः पूर्वोक्तहेतुसमुच्चये । कर्मण एव मोक्षकारणत्वं तृतीययोच्यत इति प्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे- **कर्मणेति** ॥

१. ग. स्तुतिमात्रपरता २. ग. नान्यथा

नन्वेवं सहयोगे तृतीयायां व्याख्यायमानायां जनकादयः **कर्मणा सहैव** मुक्तिमास्थिता इति वाक्यार्थः स्यात्। न चायं युक्तः। 'पुत्रेण सहैवागतः पिता' इत्यत्र यथा पुत्रस्याप्यागमनान्वयः प्रतीयते, तथा कर्मणोऽपि मुक्तिमास्थितत्व[1]प्रसङ्गाद् इत्यत आह- **कर्मेति** ॥ यद्यपि श्रूयमाणक्रियायां सहयोगो नोपपद्यते। तथाऽप्यध्याहृतावान्तरक्रियायाम् उपपद्यत एव। ततश्च यथा 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' इत्यत्र दशभिः पुत्रैः सहैव वर्तमानाऽप्येकैव भारं वहतीत्यर्थः, तथाऽत्रापि **कर्मणा सहैव वर्तमानाः** कर्म कुर्वन्त एव इत्यर्थ उपपद्यत इति भावः। [2]द्विधाऽपि सहयोगमभिप्रेत्य समासविधौ पाणिनिरपि विशेषणमभाणीत् *'तेन सहेति तुल्ययोग'* इति। कर्मसाहित्यं च मुक्तावानन्दवृद्ध्यर्थम् इति ज्ञातव्यम्। 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति चेत्, सत्यम्। वक्ष्यमाणबाधात् तत्परिग्रहोपपत्तेः। [1]अथवा करणे तृतीया। तथाऽपि 'लाङ्गलेन वयं जीवामः' इतिवत् पारम्पर्येण कर्मणो मुक्तौ कारणत्वम् इत्याह- **कर्मेति** ॥ सिद्धिमास्थिता इति वेत्यर्थः। सिद्धिशब्दो ज्ञानार्थो वेत्यस्याप्युपलक्षणमेतत्।

यथाप्रतीतार्थः किं न स्याद्? इत्यत आह- **न त्विति** ॥ **ज्ञानं विना** केवलेन कर्मणा जनकादयः सिद्धिं गता इत्यर्थस्तु नेत्यर्थः। कुतः? इत्यत आह- **प्रसिद्धं हीति** ॥ हिशब्दो हेतौ। अस्तु तेषां ज्ञानित्वम्। मुक्तौ तु कर्मैव कारणम् इत्यत आह- **तमेवमिति** ॥ **अत्रापि** गीतायामपि। 'कर्मजं बुद्धियुक्ता हि' (२.५१) इत्यादावित्यर्थः। प्राग् ज्ञानाज्ज्ञानसाधनम्, पश्चान्मुक्तिसाधनमिति समुच्चयवादिनां मतम्। न तु केवलकर्मवादिनाम्। न चात्र प्रमाणमप्यस्ति। ननु यथा मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वे 'तमेवम्'

---

१. आस्थितत्वस्य (बे.) २. द्विविधं हि १. ख.ग. अस्तु वा

इत्याद्यागमाः सन्ति, तथा कर्मसाध्यत्वेऽपि 'अपाम सोमम्' (ऋ. ८.४८.३) इत्यादयोऽपि विद्यन्ते। तत् कथं निर्णयः? इत्यतः सावकाशत्वनिरवकाशत्व-बलाद् इत्याह- **गत्यन्तरं चेति**॥ 'ज्ञानद्वारा' इति व्याख्यानेऽपीत्यर्थः। ननु कर्मवाक्यान्यपि 'ब्रह्मज्ञानेन वा' इत्यादीनि निरवकाशानि सन्ति । तत्र ब्रह्मज्ञानसमकक्षतया[१] तीर्थस्नानादेरुक्तत्वेनोक्तव्याख्यानायोगात्। अतः पुनरनिर्णय एवेत्याशङ्क्य तेषामपि सावकाशत्वमाह - **यत्रेति**॥ **तीर्था-दीति**॥ तत्स्नानादीत्यर्थः। **पापादिमुक्तिः** मुक्तिशब्दार्थ इत्यर्थः। न च सर्वत्र 'मुक्तिशब्दः'एवास्ति। 'संसारमुक्तिः' इत्यादेरपि सम्भवात्। अतो [२]गत्यन्तरमप्याह- **स्तुतीति**॥ प्रशस्तत्वोपलक्षणेत्यर्थः। प्रशस्तत्वसादृश्येन गौणी वा। दुष्टजनमोहनार्थत्वस्याप्युपलक्षणमेतत्।

कुत एतत् कल्प्यते? इत्यत आह- **तत्रापीति**॥ यत्र तीर्थस्नानादिकं मुक्तिसाधनमुच्यते तत्रैव प्रस्तावे। **साधनत्वं** तीर्थस्नानादीनाम्। **अन्यथा** ज्ञानं विना। **या मुक्तिः** यन्मुक्तिसाधनत्वम्। वाक्यत्वाविशेषात् 'ब्रह्म-ज्ञानेन वा' इत्यादिभिरेव 'ब्रह्मज्ञानं विना' इत्यादीनां बाधः किं न स्याद्? इत्यत आह- **न चेति**॥ असाधारणसाधारणप्रसङ्गोक्तत्वादिनेति भावः। अत्र दृष्टान्तमाह- **यथेति**॥ **इत्यादीनि** 'नायं राजा किन्तु भृत्य एव' इत्यादीनि 'तत्प्रस्तावेऽप्युक्तानि न निघ्नन्ति' इति शेषः। आगमसिद्धा चेयं व्यवस्थेत्याह- **यथेति**॥ 'मद्दृष्टेः' इत्येतदर्थप्रतिपत्त्यर्थं भगवान् इत्युक्तिः[३]। **तीर्थादिवाक्यानीति**॥ तीर्थस्नानक्षेत्रवासादीनां मोक्षसाधनत्ववाक्यानी-त्यर्थः। 'कर्म' इति यज्ञादेर्ग्रहणम्। आदिपदेन ध्यानादेः सङ्ग्रहः। पूर्ववदर्थः। **अज्ञानां** सम्यग्ज्ञानायोग्यानाम्। उपसंहरति- **अत इति**॥ २०॥

---

२. कक्ष्यतया	३. गत्यन्तरमाह	१. उक्तम्

भावदीपिका

॥ **पूर्वोक्तेति** ॥ अर्थवादस्य, तथाऽसम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव कार्याभावात् तत्र च सम्प्रज्ञातसमाधिस्थत्वात् त्वया विहितं कर्म कर्तव्यम् इत्येव न। किन्तु विहितस्य कर्मणः कर्तव्यत्वे जनकाद्याचारोऽपि प्रमाणमस्तीति **'तस्मादसक्तः'** (३.१९) इति पूर्वोक्तहेतुसमुच्चय इत्यर्थः ॥ **तृतीययेति** ॥ 'कर्मणा' इति करणत्वार्थकतृतीययेत्यर्थः। करणविशेषत्वात् कारणत्वस्येति द्रष्टव्यम् ॥ **सहयोगे तृतीयायामिति** ॥ *'सहयुक्तेऽप्रधाने'* सहार्थेन साहित्येन युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात्। 'पुत्रेण सहाऽगतः पिता' इत्युदाहरणम्। एवं चानेन सूत्रेण तृतीयायां व्याख्यायमानायामिति भावः। **श्रूयमाणक्रियायाम्** 'आस्थिताः' इत्युक्तास्थानरूपक्रियायाम्। **नोपपद्यते** 'कर्मणः' इति शेषः ॥ **उपपद्यत एवेति** ॥ 'कर्मणः' 'सहयोगः' इति वर्तते। तथा च तत्र तृतीया युक्तेति भावः।

नन्वध्याहृतावान्तरक्रियायां सहयोगेन तृतीया कुत्र दृष्टा? इत्यतस्तां दर्शयन् प्रकृतेऽप्यध्याहृतावान्तरक्रियायां कर्मणः सहयोगेन तृतीयामुपपादयति- **ततश्चे-त्यादिना** ॥ **वर्तमानाऽपीति** ॥ वर्तमानक्रियायां पुत्रैः सहयोगो गर्दभ्या अस्तीत्यप्रधाने पुत्रपदे 'पुत्रैः' इति तृतीया युक्तेत्यर्थः। 'सहैव वर्तमानाः' इत्यनन्तरमपि 'स्वयमेव मुक्तिमास्थिताः' इति शेषः। 'सहैव वर्तमानाः' इत्यस्य तात्पर्यकथनम्- **कर्म कुर्वन्त एवेति** ॥ एवं चात्राप्यध्याहृतवर्तनरूपावान्तरक्रियायां कर्मणः सहयोगोऽस्तीति युक्ता तृतीयेति भावः। ननु सहयोगः प्रधानक्रिययैव विवक्षितः, न त्वध्याहृतावान्तरक्रिययाऽपि। ज्ञापकाभावात्। अतः कर्मणोऽपि मुक्तिमास्थितत्वप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेत्यत आह- **द्विधाऽपीति** ॥ प्रधानक्रिययाऽध्याहृतावान्तरक्रियया चेति द्विधाऽपीत्यर्थः। **समासविधौ** बहुव्रीहिसमासविधौ।

॥ **तेन सहेति तुल्ययोग इतीति** ॥ 'सह' इत्येतत् तृतीयान्तेन समस्यते।

तुल्ययोगे प्रधानक्रिययाऽध्याहृतावान्तरक्रियया च योगः तुल्ययोगः, तस्मिन् विवक्षिते सति बहुव्रीहिसमासो भवतीति सूत्रार्थः। पुत्रेण सहाऽगतः सपुत्र आगत इत्युदाहरणम्। अत्र सहस्य सो द्रष्टव्यः। यद्यत्र सूत्रे प्रधानक्रिययैव योगस्तुल्ययोगशब्दार्थो विवक्षितः, न त्वध्याहृतावान्तरक्रिययेति स्यात् तदा 'सपुत्र आगतः पिता' इति यथाऽऽगमनरूपप्रधानक्रियया पुत्रस्य योगात् 'सह' इत्यस्य तृतीयान्तपुत्रपदेन बहुव्रीहिसमासोऽनेन सूत्रेण जातः, तथा 'सपुत्रा गर्दभी वहति' इति समासो न स्यात्। वहनरूपप्रधानक्रियया पुत्राणां योगाभावेन 'सह' इत्यस्य तृतीयान्तपुत्रपदेन समासो न सम्भवति। *'तेन सह'* इति सूत्रेणात्र समासायोगात्। सूत्रान्तरस्य चाभावात्। दृश्यते च समासः सपुत्रा गर्दभी वहतीति। तेन ज्ञायतेऽध्याहृतावान्तरक्रिययाऽपि योगस्तुल्ययोगशब्दार्थ इति। तथा च सति 'सपुत्रा गर्दभी' इत्यत्र पुत्रैः सह वर्तमानाऽपीत्यध्याहृतवर्तमान-रूपावान्तरक्रियया तुल्ययोगाद् युक्तः समासः। एवमेव प्रकृतेऽपीति भावः। एतत्सूचयितुमेव 'समासविधौ' इत्युक्तम्। सपुत्र आगतः, सपुत्रा गर्दभीत्यादिः सहपूर्वपदबहुव्रीहिः। बहुव्रीहेर्द्विपद-बहुपद-सहपूर्वपदादिभेदेन [१]सप्त-विधत्वोक्तेरित्यवधेयम्।

ननु कर्मणो मोक्षजनकत्वाभावे 'सह' इति साहित्यकथनं व्यर्थम् इत्यत आह-**कर्मसाहित्यं चेति**॥ आनन्दाभिवृद्धिरूपमुक्तेर्ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वाङ्गी-कारादिति भावः॥ **उपपदविभक्तेरिति**॥ *'सहयुक्तेऽप्रधाने'* इत्यत्र 'सह' इत्युपपदसद्भावाद् एतत्सूत्रोक्ता तृतीयाविभक्तिः उपपदविभक्तिः। *'कर्तृकरण-योस्तृतीया'* इति सूत्रोक्तकरणत्वार्थकतृतीयाविभक्तिः कारकविभक्तिः। सा च तदपेक्षया बलवतीति सैव ग्राह्या। ततश्च 'कर्मणा' इति तृतीयाविभक्तिः

---

१. द्विपद-बहुपद-सङ्ख्योभयपद-सङ्ख्योत्तरपद-सहपूर्वपद-दिगन्तरालक्षण-व्यतिहारलक्षणेति सप्तविधो बहुव्रीहिः।

कारकविभक्तिः। [1]सा च तदपेक्षया बलवतीति सैव ग्राह्या। ततश्च 'कर्मणा' इति तृतीयायाः करणार्थकत्वात् सिद्धिकरणत्वं कर्मणः प्राप्तमेवेति भावः। **वक्ष्यमाणेति**॥ 'तमेवं विद्वान्' इति वक्ष्यमाणेत्यर्थः। कारकविभक्त्यङ्गीकारे कर्मणो मोक्षसाधनत्वप्राप्त्या 'तमेवं विद्वान्' इति श्रुतिविरोधापत्तेः। अतो दुर्बलाऽप्युपपदविभक्तिरङ्गीकार्येति भावः॥ **लाङ्गलेनेति**॥ लाङ्गलस्य दारुमयस्य साक्षाज्जीवनसाधनत्वासम्भवात् कृष्यादिजन्यधान्यद्वारा यथा जीवनकारणत्वमभिप्रेतम्, तथा कर्मणोऽपि ज्ञानद्वारा कारणत्वमभिप्रेतमित्यर्थः। 'प्राप्य' इत्यनन्तरं 'वा' इत्यतः पूर्वं 'सिद्धिमास्थिता इति' इति शेषमभिप्रेत्याऽह- **सिद्धिमिति**॥ तथा च कर्म कृत्वा, ज्ञानं प्राप्य, सिद्धिमास्थिता इति योजनायां गीतागतसिद्धिशब्दो मुक्तिपरो द्रष्टव्यः। व्याख्यानान्तरस्यापीदं भाष्यमुपलक्षकमित्याशयेनाऽह- **सिद्धिशब्द इति**॥ गीतागतः सिद्धिशब्दोऽपरोक्षज्ञानार्थः। तथा च कर्मणा **संसिद्धिम्** अपरोक्षज्ञानम् आस्थिता इति व्याख्यानान्तरमपि द्रष्टव्यमित्यर्थः।

॥ **कर्मजं बुद्धियुक्ता हीति**॥ अकामनयेश्वराय समर्प्य, बुद्ध्या युक्ताः = सम्यग्ज्ञानिनो भूत्वा पदं गच्छन्तीति व्याख्यातत्वादिति भावः। ननु कर्मणो मुक्तिकारणत्वपक्षः कस्मान्निषिध्यते ? भवद्भिरपि समुच्चयवादाङ्गीकारात्। तथा च कर्मणो ज्ञानसाधनत्वमङ्गीकृत्य तेन मोक्षो भवतीत्यङ्गीकारे भवतां समुच्चयवादित्वभङ्गापत्तेरित्यत आह - **प्राग् ज्ञानादिति**॥ ज्ञानात् प्राक् कृतं कर्म ज्ञानसाधनमित्यर्थः॥ **पश्चादिति**॥ ज्ञानात् **पश्चाद्** ज्ञानोत्तरं कृतं कर्माऽनन्दाभिव्यक्तिरूपमुक्तिसाधनमित्यर्थः। तथा च समुच्चयवादिभिरस्माभिर्ज्ञानोत्तरकर्मण एव मुक्तिहेतुत्वाङ्गीकाराद् ज्ञानात् पूर्वकर्मणो ज्ञानहेतुत्वोक्तौ

---

१. 'सा= कारकविभक्तिः, तदपेक्षया= उपपदविभक्त्यपेक्षया' इत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि।

न कोऽपि दोष इत्याशयः। न ह्येवं कर्मवादिनाऽङ्गीक्रियत इत्याह- **न त्विति**॥ ज्ञानानपेक्षस्य केवलकर्मण एव मुक्तिसाधनत्वाङ्गीकारादिति भावः। उत्तर-ग्रन्थोपक्षेपाय दूषणान्तरं चाऽह- **न चात्रेति**॥ केवलकर्मणो मुक्तिहेतुत्वे प्रमाणं चास्तीत्यर्थः। **निर्णयो** ज्ञानसाध्यत्वनिश्चयः। 'ज्ञानद्वारा' इत्यनन्तरमिति 'व्याख्याने' इति शेष इत्यभिप्रेत्याऽह- **ज्ञानद्वारेति व्याख्यानेऽपीति**॥ तथा च 'अपाम सोमम्, अमृता अभूम, अगन्म ज्योतिः, अविदाम देवान्' इत्यस्य सोमम् अपाम, ततो **ज्योतिः** अपरोक्षज्ञानम् अगन्म, ततो **देवान्** अर्चिरादीन् देवान् **अविदाम** प्राप्नुम, ततोऽमृता अभूमेति व्याख्यानसम्भवेन सावकाशत्वा-दिति भावः। भाष्ये 'इतरेषाम्' इत्यस्य 'अपाम सोमम्' इत्यादीनां कर्मसाध्यत्व-प्रतिपादकानामित्यर्थः।

अन्यनिषेधाभावात् कथमेषां निरवकाशत्वम्? इत्यत आह- **तत्रेति**॥ **ज्ञान-समकक्षतयेति**॥ तीर्थस्नानादेर्ज्ञानद्वारा मुक्तिसाधनत्वव्याख्याने ज्ञानसमकक्ष्य-तया ग्रहणं न स्यात्। तथा च प्रायपाठविरोध इति भावः। **उक्तव्याख्यानेति**॥ 'ज्ञानद्वारा' इति व्याख्यानेत्यर्थः॥ **सर्वत्रेति**॥ तीर्थस्नानादिरूपकर्मणां मोक्ष-साधनत्वप्रतिपादकवाक्येषु। येन पापादिमुक्तिपरत्वेन मुक्तिशब्दस्य सावकाशता स्यादिति भावः। **इत्यादेरपि** [1]पदस्येत्यर्थः॥ **प्रशस्तत्वेति**॥ 'प्रयागमरण-स्नानयोः' इति शेषः॥ **गौणी वेति**॥ प्रयागस्नानमरणयोर्ब्रह्मज्ञानस्य च प्रशस्तत्वसादृश्यान्मुक्तिसाधनत्वोक्तिर्गौणीत्यर्थः। 'अज्ञानां मोहकानि च' इत्युत्तरप्रमाणानुसारेणाऽह- **दुष्टजनेति**॥ **एतदिति**॥ पापादिमुक्तिः, स्तुतिपरता चेति व्याख्यानद्वयमित्यर्थः। 'ब्रह्मज्ञानं विना' इत्युत्तरवाक्यानुसारेण 'अन्यथा' इत्यस्यार्थमाह- **ज्ञानं विनेति**॥ **यदिति**॥ प्रयागादेर्यत् मुक्तिसाधनत्वमुच्यते तद् ज्ञानोपायत्वमेव। तथा च ज्ञानद्वारा मुक्तिरित्येवाभिप्रेतं न साक्षादित्यर्थः।

---

१. 'संसारमुक्तिः' इत्यादेः शब्दस्यापि कश्चित् सम्भवादित्यर्थः।

असाधारणेति ॥ तथा च तीर्थस्तुतिवाक्यानि तत्स्तुतिप्रस्तावे तीर्थस्तुतिप्रस्तावेऽप्युक्तानि असाधारणप्रसङ्गे नोक्तानीति यावत्। **उक्तनियमं** 'ब्रह्मज्ञानं विना' इति साधारणप्रसङ्गोक्तं ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वनियमं न घ्नन्तीति भाष्यार्थः।

[1]**इत्यादीनि** तत्प्रस्तावेऽप्युक्तानि 'नायं राजा किन्तु भृत्य एव' इत्यादि द्वितीयाबहुवचनम्, न निघ्नन्तीत्यन्वयः। राजभृत्यस्तुतिम् उपक्रम्यासाधारणप्रसङ्गोक्तम् 'अयमेव राजा' इत्यादिवाक्यम्, साधारणप्रसङ्गोक्तेन 'नायं राजा' इत्यादिवाक्येनैव बाध्यं दृष्टम्। तद्वत् प्रकृतेऽपीति भावः ॥ **इयं व्यवस्थेति ॥** 'ज्ञानादेव मोक्षः, तीर्थस्नानादिवाक्यानां स्तुतिपरता' इत्युक्तव्यवस्थेत्यर्थः। **मद्दृष्टेरितीति ॥** 'यथाऽऽह भगवान्' इत्यनुक्तौ 'मद्दृष्टेः' इत्यत्रास्मच्छब्दार्थाप्रतीतेस्तत्प्रतीत्यर्थं 'भगवान्' इत्युक्तम्। तथा चास्य भगवद्वाक्यत्वात् 'मद्दृष्टेः' इत्येतद् 'भगवद्दृष्टेः' इति व्याख्येयमिति सूचितं भवतीति भावः। तीर्थादिस्वरूपप्रतिपादकवाक्यानां स्तावकत्वाभावादाह- **तीर्थस्नानेत्यादि ॥ पूर्ववदर्थ इति ॥** 'स्तावकानि' इत्यस्य प्रशस्तत्वोपलक्षणा, प्रशस्तत्वसादृश्याद् गौणी वेति पूर्ववदर्थ इत्यर्थः। सज्जनानामप्यज्ञानिनां सत्त्वात् तन्निरासायाऽऽह - **सम्यग्ज्ञानायोग्यानामिति ॥** २० ॥

भावरत्नकोशः

॥ अपिरिति ॥ 'आचारोऽपि' इति भाष्यगतापिशब्दः विहितस्य कर्मणः कर्तव्यत्वे स्तुत्याद्यात्मकार्थवादः, 'जगच्चक्रप्रवर्तकत्वरूपहेत्वन्तरं च' इति 'सहयज्ञाः' (३.१०) इति 'अन्नाद् भवन्ति भूतानि' (३.१४) इत्यादिना चोक्तं यद्धेतुद्वयं तत्समुच्चये वर्तत इत्यर्थः। 'अपिशब्दः' इति वाच्येऽपि 'अपिः' इत्युक्तिः

१. 'अयमेव राजा किं राज्ञा' इत्यादीनि वाक्यानि - प्रथमाविभक्तिः।
'नायं राजा किन्तु भृत्य एव' इत्यादीनि वाक्यानि - द्वितीयाविभक्तिः।

'अपिः पदार्थ-सम्भावन-अन्ववसर्ग-गर्हा-समुच्चयेषु' इति पाणिनिवचनम् अपिशब्दः समुच्चये वर्तत इत्यत्र प्रमाणमिति दर्शयितुम् । तेन च "अपि-शब्दस्याव्ययत्वात् *'अव्ययादाप्सुपः'* इति सुपो लुकि 'अपि' इत्येव निर्देष्टव्यम्" इति चोद्यं परिहृतम् । शब्दपरस्वरूपत्वेऽव्ययत्वाभावात् । अत एव 'अपिः पदार्थ' इत्यादि पाणिन्युक्तिरिति ।। **तृतीययोच्यत इति** ।। *'कर्तृकरणयोस्तृतीया'* इति स्मरणादिति भावः ।। **सहयोग इति** ।। सहशब्दयोग इत्यर्थः । *'सहयुक्तेऽप्रधाने'* सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीयाविभक्तिर्भवतीति पाणिनीयवचनं मनसि निधायैवमुक्तम् । यद्यप्यत्र सहशब्दो न गीतायामस्ति । तथाऽपि 'विनाऽपि सहशब्देन तृतीया भवति *"वृद्धो यूना"* इति निपातनात्' इति [1]वृत्तिवचनाद् भवत्येवात्र तृतीयेति भावः । संसिद्धिपदार्थोक्तिः- **मुक्तिमिति** ।।

।। **आगमनान्वय इति** ।। पितुरागमनक्रियाऽन्वयः शाब्दः । पुत्रस्य तु सहार्थान्यथाऽनुपपत्त्येति हरदत्तवचनाद् आगमनक्रियाऽन्वयोऽप्रधानत्वाद् आर्थ इति भावः । 'नन्वेवम्' इति कृतचोद्यमनूद्य परिहरति- **यद्यपीत्यादिना** ।। **श्रूयमाणक्रियायाम्** 'आस्थिताः' इति शब्दोपस्थापितास्थानक्रियायाम् । **अध्याहृतावान्तरक्रियायामिति** ।। 'वर्तमाना' इत्यध्याहृतावान्तरक्रियायाम्, उपपद्यते कर्मणा सहयोगः । अवान्तरक्रियामध्याहृत्य दर्शयति- **सहैव वर्तमाना इति** ।। अत्र भाष्यं तात्पर्यरूपमिति भावेन तद् घटयति- **कर्म कुर्वन्त एवे-तीति** ।। *'सहयुक्तेऽप्रधाने'* इत्यत्र सहयोगः श्रूयमाणक्रियायाम् अवान्तरक्रियायां चान्वेतीत्येतत् पाणिनिसम्मत्याऽप्याह- **द्विधाऽपि सहयोगमिति** ।। 'द्विविधं हि' इत्यपि क्वचित् पाठः । **अभाणीत्** अवादीन् ।

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- *'सहयुक्तेऽप्रधाने'* इत्यत्र सहयोगः प्रधानक्रियायाम् अवान्तरक्रियायां द्वेधा विवक्षित इत्यत्र ज्ञापकमाह- **द्विविधं हीत्यादिना** ।।

[2]**केचित्तु,** प्रथमप्रतीतार्थत्यागपूर्वकं गृहीतत्वम् अध्याहृतत्वमत्र विव-

---

१. वृत्तिकारवचनाद् (अ.,पं.) २. उत्तरत्र 'व्याचक्षते' इत्यनेनान्वयः ।

क्षितम् । सहशब्दबोध्याया अध्याहारायोगात् । अश्रुतपदकल्पनं ह्यध्याहारः । वर्तमानक्रिया चात्र तादृशीति । तस्यामुपपद्यत एवान्वय इत्यर्थः । प्रकृतं दर्शयति- **ततश्चेति ॥ सहैव वर्तमानाऽपीति ॥** वर्तमानैरेव दशभिःपुत्रैर्भारं वहतीत्यर्थो वक्तव्यः । 'विद्यमानैरेव पुत्रैर्भारं वहतीत्यर्थः' इति वृत्तिकारवचनात् । 'कर्मणा सहैव' इत्यत्रापि वर्तमानेन कर्मणेत्यर्थः । तस्य तात्पर्यकथनरूपं 'कर्म कुर्वन्तः' इति भाष्यमिति ।

अयमिह 'यद्यपि' इत्यादिग्रन्थस्य निर्गलितोऽत्यर्थः। सहशब्दो ह्यर्थद्वये वर्तते। तत्र 'तुल्ययोगः' एकोऽर्थः । 'तुल्ययोगे वर्तमानम्' इति वृत्तिवचनात् । [1]विद्यमान-शब्दितं 'वर्तमानत्वम्' [2]परोऽर्थः । 'विद्यमानतावाची सहशब्दः' इति कौस्तुभकारवचनात् । तथा च प्रकृते यद्यपि सहशब्दस्तुल्ययोगार्थो[3] न भवति । 'कर्मणो मुक्तिमास्थितत्वप्रसङ्गः'[4] इत्युक्तदोषात् । तथाऽपि वर्तमानक्रिया-घटितवर्तमानतार्थः सम्भवत्येव । ततश्च यथा 'सहैव दशभिः' इत्यत्र वर्तमानेष्वेव पुत्रेषु स्वयमेकैव भारं वहतीत्यर्थः, तथा **कर्मणा वर्तमानेन** कर्मणि वर्तमान एवेत्यर्थः सम्पद्यते । अतो नोक्तदोषावकाशः । भाष्यमप्युक्तार्थतात्पर्यकमिति । सहशब्दस्यार्थद्वयवाचित्वे पाणिनीयमुपष्टम्भकं दर्शयति- **द्विविधं हीति ॥** उक्तार्थयोर्द्वयोरपि सहशब्दवाच्यत्वमस्तीत्यभिप्रेत्येत्यर्थः । **समासविधौ** समासविधिप्रकरणे । विशेषणं सहशब्दस्य कः? इत्यत आह- **तेन सहेति तुल्ययोग इतीति ॥** सहेति पदं तुल्ययोगे वर्तमानं तृतीयान्तेन समस्यते स बहुव्रीहिः । सपुत्र आगतः । 'तुल्ययोगे वर्तमानम्' इति विशेषणात् । 'सहैव दशभिःपुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' इत्यत्र 'सपुत्रा' इति न समास इति सूत्रं व्याख्यातं वृत्तौ । तथा च "[5]'*तेन सह*' इति '*तुल्ययोगे*' इति विशिंषन्पाणिनिस्तस्य तुल्ययोगं वर्तमानतां चार्थमभिसन्धत्त इति ज्ञायत इति विभावितं भवति" इति **व्याचक्षते** ।

---

१. वेदनशब्दितम् (अ.,पं) २. अपरोऽर्थः (अ.) ३. तुल्ययोगार्थ (अ.)
४. आश्रितत्वप्रसङ्गः (प्र.,कु.) ५. सहशब्दस्तुल्ययोग (अ.,प्र.)

ननु सहयोगतृतीयया व्याख्यातया करणतृतीयात्वाभावेन कर्मण एव मोक्ष-साधनत्वमिति प्रातीतिकार्थायोगे 'कर्मणा सह कर्म कुर्वन्त एव' इति भाष्ये तत्साहित्योक्तिः किमर्था? इत्यत आह - **कर्मसाहित्यं च मुक्तावानन्द-वृद्ध्यर्थमिति** ॥ तथा चोक्तं द्वितीये 'ज्ञानेनाविद्यायां निवृत्तायामशेषा-निष्टनिवृत्तिः भवति। स्वरूपसुखं च बहुतरं व्यज्यते। न तु सर्वम्। ज्ञानोत्तरम् अनुष्ठितेन निवृत्तकर्मणा प्रसन्नः परमेश्वरो मुक्तौ विषयानुत्पाद्य तद्भोगेन ज्ञानानभिव्यक्तमपि स्वरूपसुखं व्यक्तीकरोति' (प्र.दी. २.५०) इति। न चैवं समुच्चयवादापत्तिः। विनाऽपि कर्म मोक्षस्वरूपसिद्धेः। कर्म तु ज्ञानसाध्ये फलेऽतिशयमात्रमादधाति। तदुक्तं 'सहकारित्वेन च' (ब्र.सू. ३-४-३३) इति सूत्रभाष्ये-

'सर्वदुःखनिवृत्तिस्तु ज्ञानिनो निश्चितैव हि।
उपासया कर्मभिश्च भक्त्या चाऽनन्दचित्रता॥' (बृहत्तन्त्रे) इति।

इयमेवाऽनन्दवृद्धिर्नाम यज्ज्ञानानभिव्यक्तमपि स्वरूपसुखवैचित्र्यं ज्ञानोत्तर-कर्मप्रयोज्यमिति। इममेवार्थम् अभिप्रेत्य 'मुक्तेर्ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वं चोच्यते' (प्र.दी. २.५०) इति द्वितीयटीकावाक्यं प्रवृत्तम्। समुच्चयवादिनां तु ज्ञानकर्मणोरुभयोरपि मोक्षस्वरूपनिष्पादकत्वं समप्राधान्येन, दर्शपूर्णमासयोः समुच्चितयोरेव स्वर्गसाधनत्वमिवेति पन्थाः। स तु न सिद्धान्त्यभिमत इति भावेन तत्त्वप्रकाशिकायां स्तुत्यधिकरणे 'न चैवं समुच्चयवादापत्तिः' इति स पक्षः प्रतिक्षिप्त इति न तद्विरोधः। ननु कर्मणामाशुतरविनाशितया कथं मुक्ताववस्थानम्? येनोत्तरकालानुष्ठितकर्मणां विषयोपभोगव्यङ्ग्यसुखातिशयोपयोगित्वमिति चेन्न। शुद्धभागवतधर्मप्रसन्नपरमेश्वरस्याऽनन्दवृद्धिहेतुत्वाङ्गीकारात्। तदुक्तम्-'निवृत्तकर्मणा प्रसन्नः परमेश्वरः' (प्र.दी. २.५०) इति। छान्दोग्यभाष्य-टीकायामपि '[1]कर्मणाम् आशुतरविनाशित्वेऽपि तज्जातभगवत्प्रसादस्य नित्यत्वेन न तस्य कर्म क्षीयते' इत्युक्तम्।

---
१. कर्मणः (अ.)

ननु '**कर्मणा संसिद्धिमास्थिताः**' इत्यत्र तृतीया '*सहयुक्तेऽप्रधाने*' इति शास्त्रप्राप्ता, न पुनः '*कर्तृकरणयोस्तृतीया*' इति शास्त्रप्राप्तेति भाषितम्। तदयुक्तम्। करणतृतीयायाः सहयोगतृतीयाऽपेक्षया बलवत्त्वाद् इति भावेन शङ्कते- **उपपदविभक्तेरिति** ॥ उपोच्चारितं पदमुपपदम्, तन्निमित्ता या विभक्तिः सा **उपपदविभक्तिः**। ततोऽपि **कारकविभक्तिः** कारकवाचिविभक्तिर्बलयसी। प्रधानभूतक्रियासम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वात्। अन्तरङ्गस्य च बहिरङ्गात् प्राबल्यं 'देवेभ्यो नमः' इत्यत्रोपपदविभक्तेश्चतुर्थ्याः कारकविभक्तिर्द्वितीया बलवतीति '**नमस्करोति देवान्**' इत्येव युक्तमिति वैयाकरणैरुक्तत्वाद्, इहापि '**कर्मणा**' इति तृतीया करण एव व्याख्यातव्या, न सहयोग इति भावः।

उमर्जीयम्- अन्तर्भूतप्रातिपदिकार्थनिष्ठकारकविभक्त्यपेक्षया कारकविभक्तेरन्तरङ्गत्वाद् बहिर्भूतपदान्तरसापेक्षतया बहिरङ्गोपपदविभक्तितः प्राबल्यमित्यन्ये।

॥ **वक्ष्यमाणेति** ॥ 'न तु ज्ञानं विना' (गी.भा. ३.२०) इत्यादिना श्रुत्यादिबलात् कर्मणो मोक्षसाधनत्वं नास्तीति वक्ष्यते- तद्बाधितत्वात् करणतृतीयाऽनादरेण सहयोगतृतीयापरिग्रहस्यैवोपपन्नत्वादित्यर्थः। भाष्ये वाशब्दश्रवणादाह- **अथवेति** ॥ **तृतीया** 'अस्तु' इति शेषः। 'अस्तु वा' इत्यपि पाठो दृश्यते। एवञ्च 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति वचनमनुसृतमेव भवतीति भावः ॥ **लाङ्गलेनेति** ॥ तत्र **लाङ्गलस्य** हलस्य जीवने पारम्पर्येण करणत्वमस्तीति यथा कारकविभक्तिस्तृतीया, तथेहापि '**कर्मणा ज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृतीभवति**' इति श्रुतेः पारम्पर्येण करणेऽपि युक्ता कारकविभक्तिरित्यर्थः। 'प्राप्य' इति भाष्यस्य 'संसिद्धिमास्थिताः' इति मूलेनान्वये ल्यबुपपत्तिरिति भावेनाऽऽह- **सिद्धिमिति** ॥ संसिद्धिमित्यर्थः।

राघवेन्द्रतीर्थीयम् - 'इति वा' इतिशब्दात्पूर्वं भाष्ये शेषमाह- **सिद्धिमास्थिता इति** ॥

'अत्रापि कर्मणां ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च' इत्यग्रिमभाष्यसूचितगत्यन्तरमप्यत्र द्रष्टव्यमित्याह- **सिद्धिशब्द इति** ।। एतत् 'कर्म कृत्वैव ततो ज्ञानं प्राप्येति वा' इति भाष्यम्। 'कर्मणैव हि संसिद्धिम्' इत्यत्र सिद्धिशब्देन ज्ञानमर्थतया ग्राह्यमिति व्याख्यानान्तरस्याप्युपलक्षणम्। तथा च न पारम्पर्याश्रयणमपीति भावः।

।। **यथा प्रतीतेति** ।। 'कर्मैव मुक्तिसाधनम्' इति प्रातीतिकोऽर्थ इत्यर्थः। 'ज्ञानं विना' इति भाष्यार्थः- **केवलेन कर्मणेति** ।। तुशब्दं व्यत्यस्य योजयति- **इत्यर्थस्त्विति** ।। ननु जनकादीनां ज्ञानित्वे सिद्धे स्यादियं व्यवस्था। तदेव कुतः? इत्यत आह- प्रसिद्धं हीति भाष्यावतारमभिप्रेत्य तत्र हिशब्दार्थमाह- **प्रसिद्धं हीतीति** ।। तेन 'भाष्ये प्रसिद्धपदसद्भावात् तदर्थकहिशब्दस्य नातीव प्रयोजनम्' इति चोद्यं निरस्तं भवति। तथा च [1]भावप्रदीपिका 'जनकादीनां ज्ञानित्वेन प्रसिद्धेः' इति । गीतायामपि स्थलविशेषप्रदर्शनाय भाष्ये-'बुद्धियुक्ताः' (२.५१) इत्युक्तम्। स्फुटत्वाय तत्पूर्वपदं पठति- **कर्मजमिति** ।। 'योगः कर्मसु कौशलम्' (२.५०) इति पूर्ववाक्ये **कर्मसु** कर्मणां मध्ये फलस्नेहरहितं भगवदर्पणेन क्रियमाणं कर्मसु कौशलमुच्यते। स एव योगो नाम। अतः फलस्नेहरहितकर्मैव ज्ञानोपाय इत्युक्तम्। तदेव ज्ञानसाधनम्, ज्ञानफलं च। विपरीतं तु 'कर्मजम्' इति श्लोकः। 'कर्मजं फलं त्यक्त्वा' इत्युपलक्षणम्। कर्मजफलसङ्कल्पत्यागादि-पूर्वकं भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपं योगमास्थाय **बुद्धियुक्ताः** सम्यक्-शास्त्रजनितभगवज्ज्ञानयुक्ताः इति ज्ञानसाधनं कर्मयोग इत्युक्तं भवति। ततश्च **मनीषिणः** अपरोक्षज्ञानिनो भूत्वा **जन्मबन्धविनिर्मुक्ता अनामयं पदं गच्छन्ति** इति ज्ञानफलं विवृतम्। अत्र च श्लोके कर्मणो ज्ञानसाधनत्वस्योक्त-त्वात् केवलकर्मणैव जनकादयो मुक्तिमास्थिता इति न युक्तमिति भाष्यार्थ इति भावः। भाष्य इतिशब्द आद्यर्थ इति भावेनोक्तम् 'इत्यादौ' इति। टीकारीत्या सिद्धिशब्दस्य ज्ञानार्थत्वे

---

१. भावदीपिका (अ.)

'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः।' (१८.४६)

'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते।' (४.३३)

इत्यादिगीतावचनमादिपदार्थः।

ननु **कर्मणा सह** कर्म कुर्वन्त एव मुक्तिमास्थिता इति भाष्ये कर्मणो मुक्तिहेतुत्वस्य, जनकादीनां ज्ञानित्वस्योक्त्या समुच्चयवादाभ्युपगमात् कथं कर्मणो मोक्षहेतुत्वं 'ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च' इति प्रतिक्षिप्यते? कथञ्च कर्मणो मोक्षहेतुत्ववादनिरासः? इत्यत आह- **प्रागिति**॥ अपरोक्षज्ञानोत्पत्तेः पूर्वमनुष्ठितानि निवृत्तकर्माण्यपरोक्षज्ञानसाधनानि। ततः पश्चादनुष्ठितानि तु मुक्तावानन्दवृद्ध्यर्थानीति ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिनां सिद्धान्तिनां मतम्। न चैवंविधं केवलकर्मणो मोक्षहेतुत्वं वदतां परेषां मतम्। अतो न पूर्वोत्तरविरोधः, नापि परमतनिरसोऽनुपपन्न इति भावः।

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- 'कर्मजम्' (२.५१) इत्यत्र कर्मणो ज्ञानोपायत्वमुक्तम्। इह तु ज्ञानिनोऽपि कर्म कुर्वन्त एव संसिद्धिं गता इत्युक्त्या ज्ञानकर्मसमुच्चय उच्यते। तथा च पूर्वोत्तरविरोधः। कर्मणो मुक्तिहेतुत्ववादिमतापाकरणं चायुक्तमित्यत आह- **प्राग्ज्ञानादिति**॥ **मुक्तीति**॥ मुक्त्येकदेशानन्दवृद्धिसाधनमिति वा ज्ञानसहितं सत् सम्पूर्णमुक्तिसाधनमिति वा **समुच्चयवादिनां** सर्वस्यापि ज्ञानिनोऽज्ञानिनश्च कर्माऽवश्यकमिति वादिनामस्माकम्। न तु केवलकर्मवादिनाम्। अतस्तन्निरासो युक्त इत्यर्थः।

न केवलं 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इत्यादिश्रुतिविरोधः, किं नामोक्तार्थे प्रमाणाभावश्चेत्याह- **न चात्रेति**॥ ज्ञानं विना कृतकर्मणो मुक्तिहेतुत्वम्, अत इत्यर्थ इति तु **स्वामिनः**।

केचित्तु, ज्ञानात्पूर्वमनुष्ठितं कर्म ज्ञानसाधनम्। ततो न 'कर्मजं बुद्धियुक्ताः' (२.५१) इत्यादिवाक्यविरोधः। ज्ञानोत्तरं च कर्म मोक्षसाधनम्। ततश्च न 'तमेवं

विद्वान्' इत्यादिश्रुतिविरोधः। 'यस्य प्रसादात् परमार्तिरूपादस्मात् संसारान्मुच्यते नापरेण' इति श्रुतिबलेन प्रसादस्यैव मोक्षसाधनत्वमिति मते 'विद्वानमृतो भवति' इति श्रुतिव्याख्यानवत् इहापि तद्व्याख्यानसम्भवात्। तस्मात् कर्मणा जनकादयो मुक्तिमास्थिता इत्यभ्युपगमे न कश्चिद्दोष इति चेत्- अत्र वक्तव्यम्। किं ज्ञानोत्तरं कर्म ज्ञानसमुच्चितं सन्मोक्षसाधनमङ्गीक्रियते? किंवा केवलमेव? इति विकल्प्य आद्ये अपसिद्धान्त इत्याह- **प्राग् ज्ञानादिति** ।। इदं ह्यस्माकं मतम्। न परेषाम्। तैरपि समुच्चयाङ्गीकारेऽपसिद्धान्त इति भावः। द्वितीयं निराकरोति- **न चात्रेति** ।। प्रसादस्य मोक्षसाधनत्वे 'यस्य प्रसादात्' इतिवत् अत्रापि केवलकर्मणो मुक्तिहेतुत्ववादेऽपि प्रमाणाभावान्नासौ पक्षो ग्राह्य इति भाव इति व्याचक्षते।

इत्यादयः 'अमृता अभूम' इत्यादय आगमाः। **बलात्** 'निर्णयः' इत्यनुवर्तते। 'ज्ञानद्वारा' इत्यनन्तरम् 'अपि' इत्यतः पूर्वं शेषमाह- **इति व्याख्यान इति** ।। 'नान्यः पन्था' इति वाक्यम् अन्यस्य [1]मोक्षसाधनत्वं प्रतिषेधज्ज्ञानस्यैव तत्त्वं वक्तीति निरवकाशम्। प्रकारान्तरेण व्याख्यानायोगात्। 'अपाम सोमममृता अभूम' इत्यादिवाक्यानि तु ज्योतिष्टोमादिरूपं कर्म ज्ञानद्वारा मुक्तिकारणमिति व्याख्यानमर्हन्ति। मानान्तरविरोधाभावात्। 'कर्मणा ज्ञानमातनोति। ज्ञानेनामृतीभवति' इति मानानुगुण्याच्चेति तानि सावकाशानि। सावकाशनिरवकाशयोश्च मानयोर्निरवकाशं बलवदिति दीक्षणीयादिमन्त्राङ्गतयाऽवगतेन 'यावत्या वाचा कामयीत[2] तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात्' इति वाक्यविहितेन निरवकाशेन स्वरेण 'यत्किञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात् तेनोपांशु चरन्ति' इति वाक्यविहितोपांशुत्वस्य सावकाशस्य बाधं वदद्भिर्मीमांसकैर्वर्णितम् (टुप्टीका ९.१.२५ सू.) इति भावः। असेवितस्य तीर्थादेर्मुक्तिहेतुत्वायोगात्, 'स्नानमात्रेण' इति भाषणाच्चाऽह- **तत्स्नानादीति** ।। तीर्थस्नानादीत्यर्थः। आदिपदेन पान-सेवन-क्षेत्रवासादेर्ग्रह-

१. मोक्षसाधनत्वप्रतिषेधात् (कु.)　　२. 'कामयेत' इति मीमांसाग्रन्थेषु

णम्। 'पापादि' इत्यत्राऽऽदिपदेन पापजन्यनरकादिभोगग्रहः। **मुक्तिशब्दार्थः** 'ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः' इत्यत्र विद्यमानमुक्तिशब्दार्थः, न पुनरविद्यानिवृत्तिरित्यर्थः। **सर्वत्र** तीर्थस्नान-क्षेत्रवासादेर्मोक्षहेतुत्वप्रतिपादनपरेषु पुराणादिषु ॥ **संसारेति ॥** संसारपदावरुद्धमुक्तिशब्दार्थे पापादेः प्रतियोगित्वेनावरोधायोगादिति भावः ॥ **गत्यन्तरमपीति ॥** 'न केवलं पापादिमुक्तिर्मुक्तिशब्दार्थः' इत्युक्ता गतिरित्यपिपदार्थः। अनेन भाष्ये चशब्दो व्याख्यातः।

ननु शब्दस्य हि त्रिविधा वृत्तिः। अभिधा गौणी लक्षणा चेति। अत्र चशब्दस्य स्तुतिपरत्वे का वृत्तिरभिमता? येन तत्परत्वं ज्ञातव्यमित्यत आह- **प्रशस्तत्वोपलक्षणेति ॥** गुणवत्त्वेन सङ्कीर्तनं स्तुतिः। सा च प्रशस्तस्यैव वस्तुनो भवति नापरस्य। तथा च सा स्तुतिः परा लक्षणया वृत्त्या प्रतिपाद्या यस्य शब्दस्य स **स्तुतिपरः**। तस्य भावस्तथेति भाष्यार्थ इत्यर्थः। तथा च यत्र तीर्थस्तुतिपरेषु 'गोमत्यां स्नानेन मुक्तिर्भवति' इत्यादिवाक्येषु तीर्थस्नानादेरपि ब्रह्मज्ञानसमानकक्ष्यतया मुक्तिसाधनत्वं तृतीयाश्रुत्याऽवगम्यते। तत्र मुक्तेः परमपुरुषार्थतया प्रशस्तफलत्वेन मुक्तिपदेनैव प्रशस्तफलमात्रं लक्षणया बोध्यते। तीर्थस्नानं मुक्तिसाधनमिति प्रतीतान्वयस्य 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' (तै.आ. ३.१२), 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण'(कौशि.श्रु.), 'विद्यैव तु निर्धारणात्' (ब्र.सू. ३-३-४८) इत्यादिशास्त्रविरुद्धत्वेनानुपपत्तेः। सामान्यविशेषभावस्य सम्बन्धस्य लक्षणाबीजस्य विद्यमानत्वात्। एवञ्च प्रशस्तफलसाधनतया शास्त्रबोधितं तीर्थस्नानाद्यपि प्रशस्तमिति तस्य स्तुतिरधिगन्तव्येति भाष्यभाव इत्याशयः।

अत्र केचित् एवमादिस्थलेषु वाक्यानामेव लक्षणया प्राशस्त्यसमर्पकत्वम्। न च वाक्ये वृत्तिमात्रं दुर्लभमिति कुतस्तत्र लक्षणा? इति वाच्यम्। 'कर्मजं बुद्धियुक्ता हि' (२.५१) इति गीताभाष्यटीकायां पूर्वाध्याये 'योगश्च कर्मजं फलं त्यक्त्वेत्यनेन समग्रो योगो लक्षितः' इति, तत्रैव 'यत्र स्तुतिस्तत्र शिवभक्तानां स्तुतिपरत्वमेव' (गी.भा. २.७२) इति भाष्यटीकायां 'लक्षणयेति शेषः' इति,

द्वादशाध्याये च 'ध्यानात् कर्मफलत्यागः' (१२.१२) इति गीताभाष्यटीकायां 'त्यागस्य प्रशास्तत्वमेवानेन लक्ष्यते' इति चासकृदावेदितत्वेन वाक्येऽपि वृत्तेरभ्युपगन्तव्यत्वात्। ततश्च 'प्रशास्तत्वोपलक्षणा' इत्यस्य रुच्युत्पादनाय तीर्थस्नानादेः प्राशस्त्यम् अर्थवादवाक्येन लक्षणावृत्त्या प्रतिपाद्यत इत्यर्थोऽवगन्तव्यः। नन्वर्थवादवाक्ये नैकस्य पदस्य लक्षणा। विनिगमकाभावेन नियमनायोगात्। नापि वाक्ये। तस्य शक्त्यभावेन लक्षणाबीजशक्यसम्बन्धायोगादिति चेन्न। यावदर्थसम्बन्धो लक्ष्येऽस्ति तावदर्थप्रतिपादकशब्दसमुदायस्य लक्षणास्वीकारात्। न चैवं वाक्यमेव लक्षकमित्युक्तप्रायं स्यादिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। उक्तटीकावाक्यानां तज्ज्ञापकत्वात् । न च वाक्ये शक्त्यभावदोषः। यतो निराकाङ्क्षाणि पदान्येव वाक्यम्, न पुनर्घटादि[1]रिवार्थान्तरम्। पदानां चान्योन्यसमभिव्याहाराद् अस्त्येव विशेषान्वये शक्तिः। एवञ्च 'प्रयागमरणेन वा' इत्यादिवाक्ये मुक्तिसाधनत्वरूपवाक्यार्थस्य शक्यत्वात् तत्समानाधिकरणे प्राशस्त्ये लक्षणोपपत्तिः। [2]न चैवं 'वचनलिङ्गानुमा हि सा' इति कर्मनिर्णयविरोधः। तस्य तात्पर्यवृत्तिरन्या नास्तीत्येवम्परत्वेन वाक्यलक्षणानिषेधकत्वाभावात्। अत एव तट्टीकायां 'न तात्पर्यवृत्तिरन्या सिद्ध्यति' इत्युपसंहृतम्। किञ्च न वयमनुमानप्रकारं निषेधामः। किन्तु सुधाद्युक्तां वाक्यलक्षणामङ्गीकृत्य तदुपपादनं कुर्म इति को विरोधः? न चैवं सत्यर्थवादजन्यप्राशस्त्यबोधे शक्यसम्बन्धरूपस्य मुक्तिसाधनत्वसामानाधिकरण्यस्य भानप्रसङ्गः, लाक्षणिकशाब्दबोधस्थले शक्यसम्बन्धस्य भाननियमादिति वाच्यम्। पदमात्रलक्षणावादिभिस्तन्नियमाङ्गीकारेऽपि वाक्यलक्षणाऽभ्युपगमवादे तन्नियमास्वीकारात्। अत एव मीमांसकैरप्यर्थवादगतपदानाम् अध्ययनविध्यापादितपुरुषार्थ[3]पर्यवसायित्वनिर्वाहाय दृष्टार्थत्वे

---

१. पटादिः (अ.,पं.)

२. न चैवमित्यारभ्य को विरोधः इति पर्यन्तं नास्ति। (अ.,पं.)

३. अङ्गीकारेऽपि इत्यधिकः पाठः

सम्भवत्यदृष्टार्थत्वाश्रयणायोगाद् विध्यपेक्षितप्राशस्त्यसमर्पणद्वारैव पुरुषार्थ-पर्यवसायित्वं वाच्यम्। प्राशस्त्यं च न तन्मुख्यार्थ इति तस्य लक्षणयैव तदर्थत्वं वाच्यम्। तथा च प्राशस्त्यसमर्पणार्थं तद्गतानां सर्वेषामपि पदानां लक्षणाऽऽश्रय-णीयेत्यङ्गीकृतमिति, इहाप्युदाहृतवाक्यगतानां सर्वेषामपि तन्न्यायेनैव लक्षणा-श्रयणं युक्तमिति वदन्ति।

अत्राहुः- यत् तावदुक्तम् 'अर्थवादवाक्यगतेषु विनिगमनाविरहात् सर्वेष्वपि पदेषु लक्षणा' इति। तन्न। अर्थवादेष्वपि प्रथमोपस्थितत्वरूपनियामकसत्त्वेन तादृशस्यैकस्यैव पदस्य लक्षणेत्यभ्युपगमे बाधकाभावात्। तदितरपदानां प्राशस्त्य-लक्षणाकल्पनोपयोगिगुणोपस्थापकत्वेन पुरुषार्थपर्यवसायित्वनिर्वाहसम्भवाच्च। दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेः। अन्यथा 'किञ्चिदेव पदं स्तौति' इत्यादिवार्तिकविरोधात्। न चैवं 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्यादौ वायुपदस्यैव प्राथमिकत्वेन प्राशस्त्य-लक्षकत्वापत्त्या 'वायुदेवता प्रशस्ता' इति वाक्यार्थलाभो न स्यादिति वाच्यम्। लक्षणया प्राशस्त्यस्येव[1] शक्त्या वायुपदेनैव वायोरुपस्थितिसम्भवात्। न चैवं युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः। 'गङ्गायां मीनघोषौ' इत्यत्रेवैवंविधवाक्येऽपि तात्पर्यसत्त्वेन युगपद्वृत्तिद्वयाश्रयणोपपत्तेः। तात्पर्याभावस्थल एव युगपद्वृत्तिद्वयाश्रयणस्य दोष-त्वात्। न च 'गङ्गायां मीनघोषौ' इत्यत्रापि गङ्गापदेन अजहल्लक्षणयैव गङ्गा-तीरयोरुभयोरप्युपस्थितिसम्भवान्न तदर्थं विरुद्धवृत्तिद्वयाश्रयणमिति वाच्यम्। तथा सति शक्यलक्ष्यार्थोभयसाधारणधर्मप्रकारकप्रतीत्यापत्त्या 'गङ्गायां मीनः तीरे घोषः' इति वाक्यार्थलाभाभावप्रसङ्गात्। अत एव 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इति वाक्याद् 'दध्युपघातकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्येव दध्युपघातकत्वरूपसामान्य-धर्मप्रकारिकैव वाक्यार्थधीः।

किञ्चार्थवादगतानां सर्वेषामपि पदानां लक्षणाऽऽश्रयणेऽतिगौरवम् इत्येकस्यैव पदस्य तदाश्रयणं लघु। न चानेकपदानाम्[2] अनेकलक्षणाऽङ्गीकारस्य बहुगौरव-

१. प्राशस्त्यस्यैव (कु.) २. विनिगमनाविरहेण इत्यधिकः पाठः (पं.)

ग्रस्तत्वेऽपि तावत्पदसमुदायात्मकवाक्यस्यैकस्यैव लक्षणाऽऽश्रयणान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । उक्तरीत्यैकस्यैव पदस्य लक्षणाऽऽश्रयणे लाघवात् । तावन्मात्रेण विवक्षितफलसिद्धेः । समुदायस्यैकत्वेऽपि समुदायिनां पदानां विनिगमनाविरहेण तद्द्वारेणैव तत्र लक्षणाया आश्रयणीयत्वात् पदानां लक्षणाश्रयणे गौरवं दुर्वारम् । किञ्च शक्यसम्बन्धो वा तं निमित्तीकृत्य वृत्तिर्वा लक्षणा, न तु पदार्थान्तरम् । क्लृप्तहान्याद्यापत्तेः । न हि वाक्यस्य पदवत् कचिच्छक्तिरस्ति, येन तत्सम्बन्धो लक्षणा स्यात् । किञ्च शक्तिरूपमुख्यवृत्तिमत्त्वेन क्लृप्त एव पदे वृत्त्यन्तरकल्पनं न्याय्यम् । न त्वतथाभूतवाक्येऽपि तत्कल्पनम् । एतेन 'अर्धमन्तर्वेदि अर्धं बहिर्वेदि' इति वाक्ये मीमांसकानां (मी.भा. ३.७.१३) लक्षणाऽभ्युपगमः प्रत्यूढः । 'अर्धमन्तर्गृहमर्धं बहिर्गृहम्' इति लौकिकवाक्येऽर्धस्यान्तस्स्थत्वे सत्यर्धस्य [1]बहिःष्ठत्वेन वाक्यार्थेन अन्तरालप्रदेशस्याऽऽक्षेपलभ्यत्ववद् उदाहृतवैदिकवाक्येऽपि तेनान्तरालाक्षेपसम्भवेन तल्लाभाय लक्षणाश्रयणस्याकर्तव्यत्वात् । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वस्वीकारौचित्यादिति । प्रपञ्चस्तु वाग्वैखर्यां विजयीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणैर्वाक्यलक्षणाऽभावपक्षे कृतोऽनुसन्धेयः । यानि च टीकावाक्यान्युदाहृतानि तान्यप्यस्मदुक्तरीत्या वाक्यगतपदलक्षणापराणि व्याख्यातव्यानि । अत एव 'प्रशस्तत्वसादृश्येन गौणी वा' (प्र.दी. ३.२०) इति टीकायां पदगतं वृत्त्यन्तरमेवोक्तम् । तत्रापि वाक्ये गौणी वृत्तिरिति त्वलौकिकम् । अत एव च 'लक्षणा पदमात्रनिष्ठा वृत्तित्वात् शक्तिवत्' इति तार्किका अनुमिमते । एतत्प्रपञ्चस्तु मणिसारे ।

टीकावाक्येषु यथार्हं पदान्येव लक्षकाणि । तथा हि । 'कर्मजं फलं त्यक्त्वेत्यनेन समग्रो योगो लक्षित इति भावः' इति टीकायां त्यजिप्रकृत्या फलत्यागलक्षणाङ्गवाचिन्या इतराङ्गलक्षणाद्वारा तदङ्गी योगो लक्षितलक्षणया प्रतिपाद्यते, तथा 'शीतोष्णसुखदुःखदाः' (२.१४) इत्यत्र शीतोष्णशब्दाभ्यां सकलविषयोप-

१. बहिस्स्थत्वेन

लक्षकाभ्यां तत्साक्षात्कारो लक्षितलक्षणया प्रतिपाद्यते। तथा चोक्तं तत्र टीकायां 'शीतोष्णशब्दौ सकलविषयोपलक्षकौ। विषयोक्त्या च तत्साक्षात्कारो लक्षितः' इति। यद्वा 'हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुपह्वये' इत्यत्र पाणिशब्देन भगवतो रूपमेवोपलक्ष्यत इति 'रूपं नारायणस्यैव पाणिशब्दोपलक्षितम्' इति तद्भाष्यटीकयोरुक्तत्वाद्, अत्राप्यङ्गवाचिन्या त्यजिप्रकृत्याऽङ्गी योगो लक्षणया गृहीत इत्यर्थः। यच्च द्वितीयाध्यायान्ते 'लक्षणयेति शेषः' (प्र.दी. २.७२) इति वाक्यमुदाहृतं, तदपि यथा प्राशस्त्यलक्षकं तथा तत्रैव व्याख्यातमस्माभिः। शिवशब्द एव लक्षणया शिवभक्तपर इत्यप्याहुः। 'प्रशस्तत्वोपलक्षणेत्यर्थः' (प्र.दी. ३.२०) इति टीकावाक्यं च यथा वाक्यलक्षणेत्यत्र न ज्ञापकं तथा व्याख्यातमेवेति न क्वापि वाक्यस्य लक्षणावृत्तिरिति।

अन्ये तु गुणिनिष्ठगुणाभिधानरूपस्तुतेरत्रानुपलम्भेन मुख्यार्थालाभादाह- **प्रशस्तत्वोपलक्षणेति** ॥ मुक्तिपदस्य प्रशस्तत्वे लक्षणेत्यर्थः। सिद्धान्ते लक्षणागौण्योर्गौण्या ज्यायस्त्वस्य 'पूर्वायोगे परग्रहः' (अनु. १.४. (३४०) श्लो.) इत्यनुव्याख्यानसुधयोर्व्यवस्थापनात् [1]तत्परत्वेन भाष्यस्यार्थान्तरमाह- **प्रशस्तत्वसादृश्येनेति** ॥ **गौणी वा** 'वृत्तिः मुक्तिपदस्य' इति शेषः। यथा 'अपाम सोमममृता अभूम' इत्यत्रामृतपदेन गौण्या वृत्त्या स्वर्गो गृह्यते, तथा तीर्थस्नानादितो मुक्तिरित्यत्रापि मुक्तिपदेन तत्सदृशं स्वर्गादिरूपं ब्रह्मज्ञानरूपं वा फलं गौण्या वृत्त्या गृह्यते। मुक्त्या स्वर्गादेस्सादृश्यं च प्रशस्तत्वरूपं विवक्षितमित्यर्थ इति व्याचक्षते।

'अज्ञानां मोहकानि वा' (गी.भा. ३.२०) इति भाषयिष्यमाणत्वादाह- **दुष्टजनेति** ॥ तथा च बृहद्भाष्ये '[2]दानतीर्थादिभिर्मुक्तिस्तत्त्वज्ञानं विनाऽपि हि' (३.५) इत्याद्युक्त्वा 'सर्वं मोहार्थमुद्दिष्टम्' इत्युक्तम्। एतत् 'तीर्थस्नानादितो मुक्तिरित्यत्र मुक्तिशब्दस्य पापादितो मुक्तिर्विवक्षिता, प्रशस्तत्वलक्षणा वा,

१. परत्वेन (कु.,पं) २. नामतीर्थादिभिर्मुक्तिस्तत्त्वज्ञानं विनापि तु

प्रशस्तत्वसादृश्येन गौणी वा वृत्तिरभिमता' इत्येतत् कुतो हेतोर्लभ्यत इत्यर्थः। 'तत्र' इत्यस्य परामृश्यमानं दर्शयितुमुक्तम्- **यत्र तीर्थेति** ॥ अपिशब्द 'एत्रार्थः' इति भावेनोक्तम्- **तत्रैव प्रस्ताव इति** ॥ '**ब्रह्मज्ञानसाधनत्वम्**' इत्यत्र शेषमाह- **साधनत्वं तीर्थेति** ॥ 'अन्यथा' इत्यनूद्यार्थमाह- **अन्यथा ज्ञानं विनेति** ॥ 'कथञ्चित्' इति भाष्यस्य केनापि प्रकारेण, कर्मादिनेत्यर्थः। **प्रयागादेः** प्रयागमरणतीर्थस्नानादेः। '**या मुक्तिः**' इत्यनुवादः 'यन्मुक्तिसाधनत्वम्' इति व्याख्या। तेन 'ज्ञानोपायत्वमेव हि' इति सुघटितं भवति। **तत्प्रस्तावे** तीर्थस्नानस्तुतिप्रस्तावेऽप्युक्तो यो **ज्ञाननियमः** ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वनियमः।

'न घ्नन्ति' इत्यर्थे नियामकं दर्शयति - **असाधारणेति** ॥ तदधिकृत्यैत्र प्रशंसया प्रवृत्तः प्रसङ्गः **असाधारणः**। अन्यप्रस्तावेऽन्यस्वरूपनिरूपणं **साधारणप्रसङ्गः**। अत्र च तीर्थस्नानादिस्तुतिप्रस्तावे 'प्रयागादेस्तु या मुक्तिर्ज्ञानोपायत्वमेव हि' इति यद् ज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वमापाद्यते तन्नियमो न विहन्यते। साधारणप्रसङ्गोक्तस्य बलवत्त्वादित्यर्थः ॥ **अत्रेति** ॥ 'साधारणप्रसङ्गोक्तस्य प्राबल्यम्' इत्यत्र लौकिकं दृष्टान्तमाहेत्यर्थः। 'किं राज्ञेत्यादीनि' इति भाष्यानन्तरं प्रकृतार्थान्वयाय वाक्यमध्याहरति - **नायं राजा किन्तु भृत्य एवेत्यादीनीति** ॥ **तत्प्रस्तावे** भृत्यस्य राजत्वेन स्तवनप्रस्तावे। '**उक्तानि**' इति द्वितीयाबहुवचनान्तम्। तेन यथा भाष्योक्ताः भृत्यस्य राजत्वाध्यारोपणेन 'अयमेव राजा, किं राज्ञा' इत्यादिस्तुतिपदसन्दर्भाः 'नायं राजा किन्तु भृत्य एव' इत्यादिवाक्यबोध्यान् अराजत्वभृत्यत्वादीन् अर्थान् **न घ्नन्ति** न बाधन्ते, तथा तीर्थस्तुतिवाक्यानि तत्प्रस्तावेऽप्युक्तज्ञाननियमं न निघ्नन्तीति भाष्ययोजने 'स्तुतिवाक्यमेव स्वरूपकथनस्य बाधकं किं न स्याद्?' इति चोद्यमपास्तमित्युक्तं भवति। तथा च 'यानि तीर्थादिवाक्यानि' इत्येतावताऽपि विवक्षितार्थसिद्धेः 'भगवान्' इत्युक्तिप्रयोजनमाह- **मद्दृष्टेरिति** ॥ 'भवेन्मोक्षस्तु मद्दृष्टेर्नान्यतस्तु कथञ्चन' इत्येतद्वाक्यशेषेऽस्मच्छब्दार्थः कः? इति जिज्ञासायां भगवानेवेति प्रतिपत्त्यर्थं भाष्ये 'भगवान्' इत्युक्तमित्यर्थः।

'तीर्थादि' इत्यत्र तीर्थशब्देन तत्स्नानम्, आदिशब्देन क्षेत्रवासप्रयागमरणादीनि ग्राह्याणीति भावेन भाष्यार्थमाह- **तीर्थेति** ॥ 'कर्मादिविषयाणि च' इत्येतद्भाष्यार्थमाह- **कर्मेतीति** ॥ **यज्ञादेः** 'यज्ञदानतपःकर्म' (१८.५) इति गीतोक्तयज्ञदानतपोरूपत्रिकस्य **ग्रहणम्** । **ध्यानादेः** ध्यानमननश्रवणादेरादिपदेन ग्रहणमित्यर्थः । तेन ''निवृत्तकर्मण एवोपासनायज्ञादिरूपेणानेकविधत्वाद् यज्ञादिवद् ध्यानादेरपि कर्मत्वेन कर्मपदेनैव ध्यानतीर्थस्नानादेर्लाभसम्भवात् 'यानि तीर्थादिवाक्यानि कर्मादिविषयाणि च' इति पृथगुक्तिरप्रयोजना'' इति चोद्यानवकाशः । विवक्षाविशेषेण द्वयोरपि ग्रहणाशयात् । **पूर्ववदर्थ इति** ॥ यज्ञदानतपसां ध्यानादीनां मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनपराणि वाक्यानीति 'यानि तीर्थादिवाक्यानि' इत्यत्रेवार्थो ज्ञातव्य इत्यर्थः। 'स्तावकानि' इत्यस्य 'प्रशास्तत्वोपलक्षणा' इति पूर्ववदर्थ इत्यपि आहुः । मुमुक्षूणामप्यज्ञत्वात् कथं तान् प्रति मोहकानि? इत्यतो यथावद् व्याचष्टे- **अज्ञानामिति** ॥ जानन्तीति ज्ञाः । तद्विरुद्धा **अज्ञाः** सम्यग्ज्ञानायोग्याः । तेषाम् इत्यज्ञपदं व्याख्यातव्यमिति भावः । कुत एवं कल्पना? इत्यतो भाष्यम्- **भवेदिति** ॥ एकः तुशब्दो 'यस्माद्' इत्यर्थे । अपरः 'एव' इत्यर्थे । यस्मात् मद्दर्शनादेव मोक्षो, न **अन्यतः** तीर्थादेः कर्मादेर्वा न कथञ्चन, तस्मादिति भगवद्वाक्याद् उक्तव्यवस्थेति तदर्थः । उपसंहरति कर्म ज्ञानसाधनमेव, ज्ञानमेव च मोक्षसाधनमिति प्रकृतमर्थम् ॥ २० ॥

गीताक्षरार्थस्तु- विहितस्य कर्मणः सर्वथा कर्तव्यतायां ज्ञानिनामाचारोऽपि प्रमाणमित्युच्यते - **कर्मणैव हीति** ॥ **जनकप्रियव्रतादयः कर्मणैव** । सहयोगलक्षणा तृतीया । **कर्मणा** सहैव कर्म कुर्वन्न एव । **संसिद्धिम् आस्थिताः** प्राप्ताः । ज्ञानेनैव मोक्ष आपादनीये कर्म तत्रातिशयाय महानुभावाः कुर्वन्तीति भावः । 'करणे तृतीया' इत्यभ्युपगमेऽपि 'लाङ्गलेन वयं जीवामः' इतिवत् पारम्पर्येण कर्मणो मुक्तौ कारणत्वं द्रष्टव्यम् । अथवा **संसिद्धिं** समीचीनं ज्ञानं प्राप्ता इति व्याख्येयम् । 'कर्मणा ज्ञानमातनोति' इति श्रुतेः । न केवलं महदाचारात् कर्म कर्तव्यम्, किन्तु ईश्वरप्रीतिद्वारा मुक्तिप्रयोजकलोकसङ्ग्रहार्थत्वाच्चेत्युच्यते-

लोकेति ॥ लोकानां कर्मणि प्रवर्तनरूपं सङ्ग्रहं सम्पश्यन् कर्म कर्तुमर्हसि । न केवलं ज्ञान्याचारम् इत्यपेरर्थः । एवकारस्तु तिष्ठतु तावत्कर्मकरणेऽन्यो हेतुरित्यर्थसूचकः । साधुजनस्य कर्मणि प्रवर्तनेन भगवत्प्रीतिद्वारा मोक्षेऽतिशयोऽस्ति । तथा चोक्तम्-

[1]"अज्ञानां ज्ञानदं कर्म ज्ञानिनां लोकसङ्ग्रहात् ।
[2]अद्धैव तुष्टिदं मह्यं सा मुक्तानन्दपूर्तिदा ॥'

(कृष्णसंहितायाम्) इति ॥ २०॥

भगवद्गीता

यद् यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याःपार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम्
सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद् विद्वान् तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥ २५ ॥

---

१. गीतातात्पर्ये ३.२० श्लोकसन्दर्भे उदाहृतं प्रमाणमिदम् ।

२. 'अद्धा वा' इति हर्यांकेयतीर्थसम्मतः पाठः ।

न बुद्धिभेदं जनयेद् अज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तःसमाचरन् ॥ २६ ॥

भाष्यम्

स यद् वाक्यादिकं प्रमाणीकुरुते[१], यदुक्तप्रकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २१-२६ ॥

प्रमेयदीपिका

'स यत् प्रमाणं कुरुते' इत्यत्र यच्छब्देन प्रमाणम् अप्रमाणं वा विवक्षितम्। आद्ये 'प्रमाणं कुरुते' इत्ययुक्तम्। स्थितस्य करणाभावात्। द्वितीयेऽप्येवमेव। अशक्यत्वादित्यत आह- **स इति** ॥ प्रमाणमेव सद् [२]वाक्यादिकं लोके[३] प्रमाणतयाऽनवगतं तत् प्रमाणतया ज्ञापयतीत्यर्थः। यद्वा एकमेवेदं पदम्। यत्प्रमाणकं लौकिकं वैदिकं वा कर्म कुरुत इत्यनेनाभिप्रायेण तात्पर्यार्थमाह- **यदुक्तेति** ॥ २१-२६ ॥

भावदीपिका

॥ **यच्छब्देनेति** ॥ यच्छब्दोक्तं वाक्यमित्यर्थः। कुत इत्यत आह- **स्थितस्येति** ॥ स्वतः प्रमाणतया स्थितस्य पुनः प्रमाणकरणायोगादित्यर्थः ॥ **एवमेवेति** ॥ 'प्रमाणं कुरुते' इत्ययुक्तमेव। कुत इत्यत आह - **अशक्यत्वादिति** ॥ स्वत एवाप्रमाणस्य प्रमाणीकर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः। इदं पदं 'यत् प्रमाणम्' इति पदम् ॥ २१-२६ ॥

भावरत्नकोशः

॥ **स्थितस्येति** ॥ निर्वृत्तपटत्वस्य पुनः पटत्वकरणादर्शनादित्यर्थः ॥ **द्वितीय**

१. ग. प्रमाणं कुरुते २. यद् इत्यधिकः पाठः (वे.) ३. ख. लोकेन

इति ॥ अप्रमाणं प्रमाणं कुरुत इति पक्षेऽप्युक्तप्रकारेणायुक्तत्वमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुः- **अशक्यत्वादिति** ॥ न हि काकं हंसीकर्तुं कोऽपि शक्नोतीति भावः । आद्यपक्षमेवाङ्गीकृत्य तत्रोक्तदूषणं भाष्यगताभूततद्भावार्थकच्विप्रत्ययभावो-क्त्योद्धरति- **प्रमाणमेव सदिति** ॥ 'यदुक्त' इति भाष्यं 'स यत् प्रमाणं कुरुते' इत्यस्य प्रकारान्तरेण तात्पर्यं [1]वर्णयितुं प्रवृत्तमिति भावेनाऽह - **यद्वेति** ॥ **एक-मिति** ॥ **यद्** वाक्यादिकं प्रमाणं यस्मिन् कर्मणि तद् 'यत्प्रमाणम्' इति बहुव्रीहि-गर्भमेकं पदमित्यर्थः । तद् विशदयति- **यत्प्रमाणकमिति** ॥ **तात्पर्येति** ॥ यत्प्रमाणोक्तप्रकारेण श्रेष्ठस्तिष्ठतीत्येतत् 'स यत् प्रमाणं कुरुते' इत्यस्य तात्पर्य-रूपमित्यर्थः ॥ २१-२६ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- कथं ज्ञानिना कृतेन कर्मणा लोकः सङ्गृहीतः स्याद्? इत्यत उच्यते- **यद्यदिति** ॥ **श्रेष्ठो** ज्ञानी । **इतरः** अज्ञानी । **स श्रेष्ठो यत् प्रमाणं** प्रमाणमेव सद् यद्वाक्यादिकं लोकेन प्रमाणतयाऽनवगतं तत् **प्रमाणीकुरुते** प्रमाणतया ज्ञापयतीति यावत् । यद्वा यद् वाक्यादिकं प्रमाणं यस्मिंस्तद् **यत्प्रमाणकं** लौकिकं वैदिकं वा कर्म कुरुते । यत्प्रमाणोक्तप्रकारेण ज्ञानी तिष्ठतीति यावत् । **लोकस्तदनुवर्तते** तदेव प्रमाणमिति ज्ञात्वा तदुक्तप्रकारेणानुतिष्ठतीति ॥ २१॥

इतः परा पञ्चश्लोक्यतिरोहितार्थत्वाद् भाष्यकृता न व्याख्याता । तत्रापि 'सक्ताः कर्मणि' इति, 'न बुद्धिभेदम्' इति च द्विश्लोकी 'सक्ताः कर्मणी-त्यादिनोक्तत्वात्' इति टीकायां सङ्क्षेपेणोक्तार्था च । **ततश्चैवमक्षरार्थः**- किञ्च प्रयोजनमात्ररहितेन केवललोकानुग्रहस्वभावेन लोकसङ्ग्रहाय मयाऽपि कर्म क्रियते, मोक्षे आनन्दाभिवृद्धिप्रयोजनवता ज्ञानिना तत् कर्तव्यमिति किं वक्तव्यम्? इत्याशयेन 'न मे पार्थ' इत्यादि त्रिश्लोकी प्रवृत्ता । **अनवाप्तं** प्रागप्राप्तम् । तथाऽपि **कर्मणि वर्ते** कर्म करोमि ॥ २२ ॥

जातु कदाचित् **अतन्द्रितः** अनलसः **वर्त्म** मार्गं **सर्वशः** सर्वैः प्रकारैः **अनुवर्तन्ते** अनुसरेयुः ॥ २३ ॥

---

१. वक्तुम् (अ.)

तथा च को दोषः? इति चेत् उच्यते। **अहं चेत् कर्म न कुर्यां** तदा **लोका उत्सीदेयुः** विनश्येयुः। लोकस्थितिहेतुकर्मविलोपात्। किञ्च कर्मविलोपे ब्राह्मण-क्षत्रियादिवर्णविवेको न स्यादिति **सङ्करस्य कर्ता स्याम्**। ततश्च **प्रजा उपहन्याम्** उपहतवान् भवेयम्॥ २४॥

ज्ञानिनामपि कर्म कार्यं चेद् अज्ञवत् तर्हि विद्वदविद्वत्कर्मणोरविशेषः स्यादित्यत उच्यते- **सक्ता इति**॥ **कर्मणि** कर्मफले **सक्ताः** इच्छावन्तः **विद्वान्** ज्ञान्यपि **असक्तः** फलेच्छारहितः **लोकसङ्ग्रहं** लोकस्यापथगमननिवर्तनं **चिकीर्षुः** कर्म **कुर्याद्** इति सक्त्यसक्ती तयोर्विशेष इति विभाव्यते॥ २५॥

सम्यग्ज्ञानायोग्यानां कर्मण्यभिनिवेशं जनयितुमपि ज्ञानिना कर्म कार्यमित्युच्यते- **न बुद्धिभेदमिति**॥ **अज्ञानां** भगवत्स्वरूपज्ञानायोग्यानां अत एव कर्मण्यासङ्गवतां **बुद्धिभेदं बुद्धेः** कर्तव्यमेव कर्म, भोक्तव्यं च तत्फलमिति निश्चयरूपायाः **भेदः** भेदनं चालनं तत् **न जनयेत्**। विद्वान् कर्माण्यकुर्वन् ज्ञानमात्रनिष्ठश्चेद् अज्ञानामपि ज्ञानमार्गाश्रयप्रसङ्गः। 'यद्यदाचरति' (३.२१) इत्युक्तेः। तेषां तत्र प्रवेशनं शास्त्रनिषिद्धम्। [१]ततो **विद्वान् युक्तः** भगवदर्पणादिरूपयोगसम्पन्नस्सन् **कर्माणि जोषयेत्** सेवयेत्। **अज्ञैः कर्माणि** कारयेदिति॥ २६॥

भगवद्गीता

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते॥ २७॥

भाष्यम्

विद्वदविदुषोः कर्मभेदमाह- **प्रकृतेरिति**॥ **प्रकृतेर्गुणैरिन्द्रिया-**

१. अतो (अ.)

दिभिः। प्रकृतिमपेक्ष्य गुणभूतानि हि तानि। तत्सम्बन्धीनि च। न हि प्रतिबिम्बस्य क्रिया ॥ २७ ॥

प्रमेयदीपिका

'प्रकृतेः क्रियमाणानि' इति श्लोकद्वयस्य [1]सङ्गतेरस्फुटत्वात् तात्पर्यमाह- **विद्वदिति ॥** यथायोगं सम्बन्धः, न यथाक्रमम्। **कर्मभेदं** कर्मवैलक्षण्यम्। [2]प्रपञ्चयतीत्यर्थः[3]। 'सक्ताः कर्मणि' (३.२५) इत्यादिनोक्तत्वात्। व्यवहितत्वादन्वयं दर्शयन् गुणशब्दस्यानेकार्थत्वाद् विवक्षितमर्थमाह-**प्रकृतेरिति ॥** आदिपदेन शरीरमनसोर्ग्रहणम्। कथमिन्द्रियादीनां द्रव्याणां प्रकृतिगुणत्वम् इत्यत आह- **प्रकृतिमिति ॥ गुणभूतानि** अप्रधानानि। प्रकारान्तरेण व्याचष्टे- **तदिति ॥** प्रकृतिकार्याणि चेत्यर्थः। गुणशब्दः कार्यार्थ इत्युक्तं भवति। ननु जीवस्यापि कर्तृत्वात् 'अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते' इति कथमुच्यते? इत्यत आह- **न हीति ॥** 'स्वातन्त्र्येण' इति शेषः ॥ २७ ॥

भावदीपिका

ननु गीतोक्तक्रमेण 'अविद्वद्विदुषोः कर्मभेदमाह' इति वक्तव्यमित्यत आह- **यथायोगमिति ॥** अर्थाबाधरूपयोग्यताऽनुसारेणेत्यर्थः। कुत एवं व्याख्येयम्? इत्यत आह- **सक्ता इति ॥ अनेकार्थत्वादिति ॥** धर्म-सत्त्वादिगुण-अप्रधानाद्यनेकार्थत्वादित्यर्थः ॥ **कार्यार्थ इति ॥** अस्मिन् व्याख्यान इत्यर्थः। तथा च प्रकृतेर्गुणैस्तदपेक्षयोपसर्जनभूतैस्तत्कार्यैर्देहेन्द्रियमनोभिः क्रियमाणानि सर्वाण्यपि कर्माण्यहं कर्ता, तानि स्वातन्त्र्येण कर्तुं मम शीलमस्तीत्यहङ्कारविमूढात्मा सन्

---

१. 'सङ्गतेः' इति नास्ति। २. आह इत्यधिकः पाठः (बे.)

३. भाष्यस्थस्य 'आह' इतिपदस्यार्थः।

अज्ञानी मन्यत इति श्लोकार्थो द्रष्टव्यः। प्रतिबिम्बस्य क्रियाऽभावे शास्त्रवैयर्थ्य-प्रसङ्गादाह- **स्वातन्त्र्येणेति**॥ २७॥

भावरत्नकोशः

॥ **सङ्गतेरिति** ॥ 'सक्ताः कर्मणि' (३.२५) इति, 'न बुद्धिभेदम्' (३.२६) इति चानन्तरातीतश्लोकद्वयोक्तार्थस्य प्रपञ्चनार्था उत्तरश्लोकद्वयीति सङ्गतेरित्यर्थः। 'श्लोकद्वयस्यास्फुटत्वाद्' इति बहुकोशेषु पाठः। 'श्लोकत्रयस्य तात्पर्यमाह' इति वक्तव्येऽपि तृतीयस्याज्ञानिज्ञानिविषयस्यात्रैवार्थे पर्यवसन्नतया न पृथगर्थान्तरप्रत्यायकत्वमिति भावेन 'श्लोकद्वयस्य' इत्युक्तम्। गीतायां 'प्रकृतेः क्रियमाणानि' इत्यत्र 'विमूढात्मा' इत्यज्ञकर्मणः 'तत्त्ववित्तु' इति च ज्ञानिकर्म-वैलक्षण्यस्य प्रतीत्या 'विद्वदविदुषोः' इति भाषितक्रमो न विवक्षित इत्याह- **यथायोगमिति** ॥ यथासम्भवमित्यर्थः। 'आह' इत्यनुक्तार्थवचनमेव किं न स्याद्? इत्यत आह- **सक्ता इति** ॥ 'सक्ताः कर्मणि', 'न बुद्धिभेदम्' इति श्लोकद्वयेनोक्तत्वाद् 'आह' इत्यस्य 'प्रपञ्चयति' इत्येवार्थ इत्यर्थः।

ताम्रपर्णीयम्- प्रपञ्चयतीति ॥ ननु प्रपञ्च्यप्रपञ्चकभावसङ्गतिरेवानेनोक्तेति 'तात्पर्यमाह' इति कथमवतार इति चेत् सक्तासक्तपदार्थविवरणपरतया सङ्गतेः स्फुटत्वान्न तत्र तात्पर्यम्। किन्तु श्लोकतात्पर्यकथन एवेति भावः।

॥ **अनेकार्थत्वादिति** ॥ 'शब्दाद्या इन्द्रियाद्याश्च' इति वक्ष्यमाणाभिधाने तथोक्तेर्योगिति भावः। बहुवचनोपपत्त्यर्थमिन्द्रियशब्देन सम्भवग्रहणस्यापि मनसः कुरुपाण्डवन्यायेन पृथग्ग्रहणं कृतम्- **शरीरमनसोरिति** ॥ दृश्यते च 'मनः सर्वेन्द्रियाणि च' (आथ. १.३.३) इति पृथग्ग्रहणम्। अनेन 'इन्द्रिया-णामिन्द्रियत्वेन क्रोडीकरणं इन्द्रियमादिर्येषु प्रकृतिगुणेषु इन्द्रियशरीरमनस्सु तैरिन्द्रियादिभिः' इति विग्रहोऽभिमत इति भाति। गुणत्वाभाव उपपत्तिप्रदर्शनाय 'द्रव्याणाम्' इत्युक्तम्। द्रव्यत्वगुणत्वयोरेकत्रावस्थानायोगादिति भावः।

अप्रधानानि ज्ञातव्यानि। भाष्ये हिशब्दो 'यस्माद्' इत्यर्थे। यतोऽत्राप्रधानान्येव गुणशब्देन विवक्षितानि, न पुनर्वैशेषिकाद्यभिमतरूपरसादीनि, तस्मादेकत्र द्रव्यत्वगुणत्वयोर्दण्ड इव सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति भावः।

ताम्रपर्णीयम्- 'प्रकृतिमपेक्ष्य गुणभूतानि हि तानि' इत्यत्र अप्राधान्यम् इन्द्रियाणां बाधकत्वांश इति ज्ञेयम्। कार्यत्वेनाप्राधान्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

प्रकारान्तरेणेति ॥ अप्रधानत्वापेक्षया प्रकारान्तरेण कार्यत्वेनेत्यर्थः। नन्विन्द्रियादीनां प्रकृतिं प्रत्यप्रधानत्वं प्रकृत्युपचितत्वेनैव वक्तव्यम्। तत्सम्बन्धित्वं च तदेव वक्तव्यमिति कथं प्रकारभेद इति चेत् प्रकृत्या कार्ये निष्पादनीये इन्द्रियादीनाम् उपसर्जनत्वापरपर्यायम् अप्रधानत्वं गुणत्वं विवक्षितम्। तत्सम्बन्धित्वं तु प्रकृतिकार्यत्वम् इति भेदात् 'प्रकारान्तरेण' इत्युक्तमिति **आहुः**। गुणत्वं परमाणुरूपादौ कार्यत्वं विनाऽप्यस्तीति गुणत्वादन्यत् कार्यत्वं घटादि-साधारणमिति विवक्षितमिति द्रष्टव्यम्। 'प्रकृतेरुपचीयमानत्ववत् प्रकृतिसम्बन्धि-त्वम्' इति **प्राचीनटीका। भावप्रदीपिकायां तु** 'महत्तत्त्वाद्यपेक्षयाऽपि गुण-भूतानीन्द्रियाणीति किं विशिष्याभिधीयते प्रकृतिं प्रति गुणभूतानि? इत्यत आह- **तत्सम्बन्धीनीति ॥**' इतीदं भाष्यमवतारितम्। 'गुणशब्दः' इत्यतः पूर्वम् 'अनेन' इति पूरणीयम्। प्रकृतेर्गुणैः कार्यभूतैरित्यनेनैव देहेन्द्रियान्तः-करणानां विशेष्यभूतानां योग्यतया तत्सम्बन्ध इति 'इन्द्रियादिभिः' इति भाष्यं प्रवृत्तमिति हृदयम्। **कर्तृत्वात्** कर्तृत्वेनानुभवसिद्धत्वात् ॥ **कथमिति ॥** कर्तृत्वावबोधस्य मिथ्याज्ञानरूपत्वमयुक्तमित्यर्थः।

ताम्रपर्णीयम्- 'अहङ्कारविमूढात्मा' इत्यत्राहङ्कारशब्देन महत्तत्त्वकार्यं तामसा-हङ्कार उच्यते। यद्वा 'ममैतानि ज्ञानकर्मकरणानि' इतीन्द्रियाभिमानेन विमूढात्मा कर्ताऽहमिति क्रियाऽभिमानवान् भवतीत्यर्थः। 'प्रकृतेर्गुणसंमूढाः' इत्यस्यै-तद्विवरणपरत्वात्। वक्ष्यति च 'इन्द्रियाद्यभिमानाद्धि विषयादिसङ्गः' (गी.भा. ३.२९) इति।

प्रतिबिम्बभूतस्यापि जीवस्य 'स हि बिम्बाधीनक्रिययैव क्रियावान्[1]' (गी.भा. २.१९) इति द्वितीये भाष्यकृतैव क्रियावत्त्वाभिधानादत्र कथं क्रियाप्रतिषेध इति शङ्कां शेषोक्त्या परिहरति- **स्वातन्त्र्येणेति** ॥ २७ ॥

भगवद्गीता

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

भाष्यम्

कर्मभेदस्य गुणभेदस्य च **तत्त्ववित्** । **गुणा** इन्द्रियादीनि । **गुणेषु** विषयेषु ॥ २८ ॥

प्रमेयदीपिका

गुणानां कर्मणां चान्योन्यं यो विभागस्तस्मिन्वक्तव्ये एकवचनेनालम्, कथं द्विवचनम्? केन वाऽस्यान्वयः? इति शङ्कां विभागशब्दस्यार्थं वदन् परिहरति- **कर्मेति** ॥ जीवेश्वरप्रकृतिलक्षणसम्बन्धिभेदात् कर्मणामिन्द्रियादीनां च भेदोऽत्र विवक्षितो ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यः । 'गुणाः गुणेषु' इति पदद्वयस्य विवक्षितमर्थमाह- **गुणा इति** ॥ २८ ॥

भावदीपिका

॥ एकवचनेनेति ॥ 'गुणकर्मविभागस्य' इत्येकवचनेनेत्यर्थः । **द्विवचनं** 'गुणकर्मविभागयोः' इति द्विवचनम् । ननु कथं कर्मभेदः? कथं च गुण-शब्दोक्तेन्द्रियाणां च भेदः? इत्यत आह- **जीवेश्वरेति** ॥ **ग्रन्थान्तरात्** गीता-

१. 'स हि बिम्बक्रिययैव क्रियावान्' इत्येव भाष्ये । तथाऽपि टीकाकारैः 'बिम्ब-क्रियया' इत्यस्य 'बिम्बाधीनक्रियया' इत्यर्थः कृतः ।

तात्पर्यात् ॥ **विवक्षितमर्थमाहेति** ॥ तथा च **गुणा** इन्द्रियाद्या ईश्वरप्रेरिताः सन्तो **गुणेषु** विषयेषु **वर्तन्ते** प्रवर्तन्ते। तत्र न मम किञ्चित् स्वातन्त्र्यमस्तीति मत्वा न **सज्जते** इति गीतार्थो द्रष्टव्यः ॥ २८ ॥

भावरत्नकोशः

अस्य 'गुणकर्मविभागयोः' इत्यस्य। ननु गुणकर्मविभागयोस्तत्त्वज्ञानी **गुणा** इन्द्रियाणि **गुणेषु** विषयेषु प्रवर्तन्त इति मत्वा नाभिमानवान् भवतीति गीतायाम् इन्द्रियकर्मविभागज्ञानस्याभिमानाभावं प्रति प्रयोजकत्वमुक्तमयुक्तम्। प्रत्यक्षं सप्तविधम्- साक्षि-षडिन्द्रियभेदेन । उत्क्षेपण-अपक्षेपण-आकुञ्चन-प्रसारण-गमनभेदात् कर्म पञ्चविधम् इत्युक्तेन्द्रियकर्मविभागज्ञानवतोऽभिमानाभावा-दर्शनादित्यत आह- **जीवेश्वरेति** ॥ गुणकर्मविभागशब्देन नोक्तो विभागो विवक्ष्यते। किन्तु स्वतन्त्रकर्तृत्वं विष्णोरेव। तदधीनस्वतन्त्रकर्तृत्वं स्वावरापेक्षयैव जीवस्य। विकारलक्षणमेव कर्तृत्वं प्रकृतेरिति कर्मभेदः। ब्रह्मादीनां सर्वेषां जीवा-नाम् इन्द्रियाणि शरीरं च भगवतैव प्रयोज्यानीति भगवत एव गुणभूतानि । भगवतैव कचिज्जीवापेक्षयाऽपि प्रयोज्यन्त इति जीवानामपि गुणभूतानि। तान्येव प्रकृत्युपचितानीति प्रकृतेरपि गुणभूतानीति गुणभेदः, इत्येवं गुणकर्मविभाग-योस्तत्त्ववित्दिति **प्राचीनटीकारीत्या** गुणकर्मविभाग एव विवक्ष्यते । तथा च भगवतैव प्रेरिता इन्द्रियादिगुणाः तदधीनेषु शब्दादिगुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते । इन्द्रियेषु स्वातन्त्र्येणेश्वरस्वामिकत्वाज्ञाने ममैवैतानि करणानीति मिथ्यामतिरूपेन्द्रियाभिमानवान् भवति। कर्मणि च स्वातन्त्र्येणेश्वरकर्तृकत्वज्ञाने सति स्वस्य स्वातन्त्र्याभिमानवान्न भवति । विप्रतिषेधात्। तत एवंविधगुण-कर्मविभागज्ञानवान् इन्द्रियेषु शोभनाध्यासनिमित्तकस्नेहरूपाभिमानवान् कर्माभिमानवांश्च न भवतीति भावेन[1] तत्र प्रमाणं दर्शयितुमुक्तम्- **ग्रन्थान्त-रादिति** ॥

---

१. गीतार्थ इति भावेन (अ.)

'यस्मात् स्वतन्त्रकर्तृत्वं विष्णोरेव न चान्यगम्।
तदधीनस्वतन्त्रत्वं स्वावरापेक्षयैव तु॥
जीवस्य विकृतिर्नाम कर्तृत्वं जडसंश्रयम्।
पुमान् दोग्धाऽथ[1] गौर्दोग्ध्री स्तनो दोग्धेतिवत् क्रमात्॥' (ब्रह्मतर्के)

इति गीतातात्पर्यनिर्णयाख्यग्रन्थान्तराद् (३-२७-३५) इत्यर्थः। एतेन 'विभागे वक्तव्ये एकवचनेनालम्' इत्यपि निरस्तम्। जीवादिप्रतिसम्बन्धिभेदेन गुणानां कर्मणां च विभागानां द्वैराश्येन द्विवचनोपपत्तेः। तदाह'कर्मणामिन्द्रियादीनां च भेदः' इति। केन चास्यान्वयः? इति शङ्काऽपि 'कर्मभेदस्य, गुणभेदस्य च तत्त्ववित्' इत्यन्वयप्रदर्शनेन भाष्य एव परिहृतेति ॥ **विवक्षितमिति** ॥ तस्य नानार्थत्वादिति भावः। **इन्द्रियादीनि** इन्द्रियशरीरमनांसि। **विषयेषु** शब्दादिष्विति भाष्यार्थः॥ २८॥

भगवद्गीता

प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु।
तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत्॥ २९॥

भाष्यम्

प्रकृतेर्गुणेष्विन्द्रियादिषु सम्मूढाः। इन्द्रियाद्यभिमानाद्धि [2]विषयादिसङ्गः। गुणकर्मस्विन्द्रियेषु[3] विषयेषु च।

'शब्दाद्या इन्द्रियाद्याश्च सत्त्वाद्याश्च शुभानि च।
अप्रधानानि च गुणा निगद्यन्ते निरुक्तिगैः॥'

---

१. 'दोग्धा च' इति प्रचलितः पाठः। २. विषयादिषु सङ्गः (बे.)
३. ग. 'गुणकर्मसु विषयेषु कर्मसु' इत्यन्यथा पाठः

इत्यभिधानात् । सत्त्वाद्यङ्गीकारे 'गुणा गुणेषु' इत्ययुक्तं स्यात् ॥ २९ ॥

प्रमेयदीपिका

'प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः' इत्यत्र गुणशब्दस्य विवक्षितमर्थं वदन् विग्रहं च[1] दर्शयति- **प्रकृतेरिति** ॥ नित्यसापेक्षत्वाद् गुणशब्दस्य नासामर्थ्यमिति प्रदर्शनाय 'प्रकृतेः' इत्यनुवादः। देवदत्तस्य गुरुकुलमिति यथा । प्रकृतेर्गुणसम्मूढत्वात् सज्जन्ते गुणकर्मसु इति हेतुहेतुमद्भावोऽत्र विवक्षितः। अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः। तमुपपादयति- **इन्द्रियादीति** ॥ **अभिमानः** 'ममैवैतानि स्वातन्त्र्येण करणानि' इति भ्रमः। 'विषयादि' इत्युक्त्या गुणशब्दोऽत्र विषयार्थ इति दर्शयति। आदिशब्देन कर्मग्रहणम्। विषयेषु सङ्गः स्नेहादिः। कर्मसु स्वातन्त्र्यभ्रमः। 'गुणानां कर्मसु' इति केनचिद् व्याख्यातम्। तदसदिति भावेन द्वन्द्वोऽयमिति दर्शयति- **गुणेति** ॥ द्वन्द्वपरिग्रहेऽधिकार्थलाभात्। अनेन 'विषयादि' इत्येतदपि समर्थितं भवति। गुणशब्दस्योक्तानेकार्थत्वं कुतः? इत्यत आह-**शब्दाद्या इति** ॥ निरुच्यत इति **निरुक्तिः** शब्दार्थः। निरुक्तिं **गच्छन्ति** अवगच्छन्तीति **निरुक्तिगाः**। अस्तु गुणशब्दस्यानेकेष्वर्थेषु शक्तिः। तथाऽपि विवक्षाऽत्रैकस्यैवार्थस्य युक्ता। अन्यथा 'न ह्येकशब्देन' (गी.भा. ३.१५) इत्युक्तविरोधात्। शब्दो हि यमर्थमादौ स्मारितवान् स एवार्थो बुद्धौ सन्निहितः [2]पुनरुच्चरितेन स्मारयितुं युक्तः। तथा चात्र सर्वत्र सत्त्वादय एव ग्राह्याः। तद्ग्रहणे शब्दादीनामपि तदात्मकानां ग्रहणसम्भवादित्यत आह- **सत्त्वादीति** ॥ कर्तृत्वाधारत्वयोरेकत्र विरोधादिति भावः। तदात्मकानामिन्द्रियाणाम्[3] उपलक्षणे वृथा प्रयासः। अनयैवानुपपत्त्या अनेकार्थग्रहणोपपत्तेः॥ २९ ॥

---

१. च इति नास्ति (वे.) २. पुनरुच्चारितेन (वे.) ३. ख.ग. इन्द्रियादीनाम्।

भावदीपिका

ननूत्तरत्र गुणशब्द एव व्याख्यायते, न प्रकृतिशब्दः । अतः 'प्रकृतेः' इत्यनुवादो व्यर्थ इत्यत आह- **नित्यसापेक्षत्वादिति** ।। गुणशब्दस्य प्रकृतिपदे-नैवापेक्षा, न सम्मूढपदेन । अतः सामर्थ्याभावान्न सम्मूढपदेन समासो युक्तः । 'सापेक्षमसमर्थवद् भवति' इति वचनाद् इत्याशङ्कायां गुणपदस्य सम्मूढपदेन समासेऽपि न प्रकृतिपदेनापेक्षा विहन्यत इत्येवं नित्यसापेक्षत्वान्नासामर्थ्यम् । वचनं त्वनित्यसापेक्षविषयम्, अतो न दोष इति सूचयितुं 'प्रकृतेःइत्यनुवादः' इत्यर्थः। 'नित्यसापेक्षत्वान्नासामर्थ्यम्' इत्यत्रोदाहरणमाह- **देवदत्तस्येति** ।। **तमिति** ।। विवक्षितं हेतुहेतुमद्भावम् । **अधिकार्थः** उभयत्रासक्तिरूपः ।। **अनेनेति** ।। अधिकार्थलाभाय द्वन्द्वस्यात्र विवक्षितत्वे पूर्वं 'विषयादि' इत्यत्राऽदिपदेन कर्मग्रहणं तदपि समर्थितं भवति । द्वन्द्वपरिग्रहाभावे तत्राऽदिपदेन कर्मग्रहणा-नुपपत्तेरिति भावः । **उक्तानेकार्थत्वम्** इन्द्रियविषयोभयार्थकत्वम् । **निरुक्तिं** शब्दार्थम् ।। **अन्यथेति** ।। अनेकार्थविवक्षायां 'न ह्येकेन शब्देन द्विरुक्तेन भेदश्रुतिं विनाऽर्थद्वयं कुत्रचिदुच्यते' (गी.भा. ३.१५) इत्युक्तविरोधापत्तेरित्यर्थः । 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः' इत्यत्र गुणशब्देन सत्त्वादिगुणानामेव वाच्यत्वं सिद्धवत्कृत्य पूर्वपक्ष्याह- **शब्दो हीति** ।। **सर्वत्रेति** ।। उत्तरत्र वाक्यगत-गुणशब्देनेत्यर्थः ।

ननु तर्हि 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' (३.२८) 'सज्जन्ते गुणकर्मसु' (३.२९) इत्यत्र गुणशब्देन शब्दादिविषयग्रहणं न स्यादिति चेत्, तत्राऽह- **तद्ग्रहण इति** ।। सत्त्वादिगुणग्रहण इत्यर्थः। **तदात्मकानां** सत्त्वादिगुणात्मकानां तत्कार्याणामित्यर्थः । **ग्रहणसम्भवाद्** 'उपलक्षणया' इति शेषः ।। **कर्तृत्वाधारत्वेति** ।। 'गुणा वर्तन्ते' इत्युक्तकर्तृत्वस्य, 'गुणेषु' इत्युक्ताधारत्वस्य चैकत्र विरोधादित्यर्थः । ननु 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' इत्यत्र प्रथमगुणशब्देन सत्त्वादि-

गुणात्मकेन्द्रियादिकम् उपलक्षणतया गृह्यते । द्वितीयेन च सत्त्वाद्यात्मकशब्दादिविषया गृह्यन्ते । तथा च सत्त्वाद्यात्मकेन्द्रियाणि सत्त्वाद्यात्मकविषयेषु वर्तन्ते इत्यर्थाङ्गीकारेण कर्तृत्वाधारत्वयोर्विरोधाभावादिति चेत्, तत्राऽऽह- **तदात्मकानामिति** ॥ गुणशब्देन सत्त्वादिकं गृहीत्वा तदनुपपत्तौ लक्षणयेन्द्रियादिग्रहणे वृथाप्रयासः । अस्मदुक्तरीत्या व्याख्याने तु न प्रयास इति भावः ।

नन्वनेकार्थेषु शक्तिसत्त्वेऽपि प्रकृते एक एवार्थोऽङ्गीकार्यः । अन्यथा 'न ह्येकेन शब्देन' (गी.भा. ३.१५) इत्युक्तन्यायविरोध इत्युक्तमिति चेत्, तत्राऽऽह- **अनयैवेति** ॥ कर्तृत्वाधारत्वयोरेकत्र विरोधान्यथाऽनुपपत्त्यैवेत्यर्थः । तथा च भेदप्रमाणसत्त्वेनानेकार्थग्रहणं न दोषायेति भावः ॥ २९ ॥

भावरत्नकोशः

ननु 'प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः' इत्यत्र प्रकृतिपदसापेक्षस्य गुणसम्मूढपदस्य समासो न युक्तः । सापेक्षस्यासमर्थत्वात् । *'समर्थः पदविधिः'* इति पदसम्बन्धिविधेः समर्थाश्रितत्वस्मरणादित्याशङ्क्य अत्र समासं समर्थयमानो भाष्ये मूलस्थस्य 'प्रकृतेः' इति पदस्यानुवादे प्रयोजनं दर्शयति- नित्यसापेक्षत्वादिति ॥ सापेक्षस्याप्यसामर्थ्यं नास्तीत्यत्र वैयाकरणाभिमतमुदाहरणं दर्शयति-देवदत्तस्येति ॥ अत्र कुलेनैव देवदत्तशब्दोत्तरषष्ठ्यर्थस्यान्वयः, न पुनर्गुरुणा । देवदत्तस्य सम्बन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थः, न तु तदितरः । उक्तं च

'समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ।
संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह ॥' इति ।

अथवा ससम्बन्धिकपदार्थस्यैकदेशत्वेऽपि सम्भवत्येव विशेषणान्वयः । 'चैत्रनप्ता' इत्यादौ तथा दर्शनात् । 'नप्ता' इत्यस्य 'पुत्रपुत्रः' इत्यर्थकत्वात् । उक्तं च-

'सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वस्समस्यते।
स्वार्थवत् सा व्यपेक्षाऽत्र वृत्तावपि न हीयते ॥' इति।

अयमेव समर्थसूत्रमञ्जर्यामुक्तोऽर्थः शब्दकौस्तुभे प्रपञ्चितः । अत्र च नित्यसापेक्षत्वं नाम ससम्बन्धिकत्वं विवक्षितमिति तद्वदेव समासोपपत्तिरित्यर्थज्ञापनाय भाष्ये तत्पदानुवाद इति।

हेत्वर्थगर्भं विशेषणमिति भावेनाऽह- **प्रकृतेर्गुणसम्मूढत्वादिति ॥ अन्यथा** हेतुहेतुमद्भावाविवक्षायाम्। **वैयर्थ्यापत्तेः** 'प्रकृतेर्गुणेषु सम्मूढाः' इति विशेषणस्य । ये गुणकर्मसु सज्जन्ते तानकृत्स्नविदो मन्दान्न विचालयेद् बुध इति पूर्णत्वादिति भावः । **तं** हेतुहेतुमद्भावम् । 'इन्द्रियादि' इति भाष्यगतादिपदेन शरीरमनसोर्ग्रहणम् । श्रोत्रादीन्द्रियाभिमानिदेवानां शब्दादिविषयसङ्गप्रसङ्ग इत्यतोऽत्र विवक्षितं संसारमज्जनानुकूलमभिमानं निरूपयति - **अभिमान इति ॥** [1]देवानां तु भगवदधीनतया नियमनं कुर्वतामपि मिथ्यामतेरभावान्न जीवसंसारमग्नत्वापत्तिरिति भावः। **आदिशब्देन** 'विषयादि' इत्यत्राऽदिशब्देन। **विषयेषु** शब्दादीन्द्रियार्थेषु। 'स्नेहादिः' इत्यत्राऽदिपदेनारित्वादिभ्रमनिमित्तको द्वेषो ग्राह्यः। **कर्मसु** क्रियारूपेषु। मयैवेतानि कर्माणि निष्पाद्यन्ते न पुनरन्योऽत्र कर्ताऽस्तीति स्वातन्त्र्यभ्रम एव सङ्गशब्दार्थ इत्यर्थः। अस्वकर्तृके स्वकर्तृकत्वाध्यासस्यापि सङ्गरूपत्वादिति भावः।

प्रकृतेर्गुणैः सम्यङ्मूढाः सज्जन्ते गुणानां कर्मस्विति भाषणादाह- **केनचिदिति ॥** परव्याख्यानस्यासत्त्वे हेतुमाह- **द्वन्द्वेति ॥ अधिकेति ॥** सङ्गाधिकरणस्य नानात्वलाभादित्यर्थः। **अनेन** द्वन्द्वपरिग्रहेण। **इत्येतद्** 'विषयादिसङ्गः' इति पूर्वभाष्य आदिपदं कर्मार्थकतया व्याख्यातमित्यर्थः । एतेन 'इन्द्रियाद्यभिमानाद्धि विषयसङ्गः' इत्यनेनैव संसारनिमग्नत्ववर्णनसम्भवाद् आदिपदस्य[1]

---

१. देवादीनाम् (अ.)

१. आदिपदम् अप्रयोजनम् (अ.,पं.)

न प्रयोजनमिति चोद्यं परिहृतम्। तदिदमुक्तम्- **समर्थितमिति ॥ शब्दाद्या इतीति ॥** शब्द आद्यो येषां स्पर्शरूपरसगन्धानां विषयाणां ते तथोक्ताः, इन्द्रियमाद्यं येषु गुणेष्विन्द्रियशरीरमनोरूपेषु ते तथोक्ताः, **सत्त्वाद्याः** सत्त्वरजस्तमांसि, **शुभानि** सौख्य-सौशील्य-सौकुमार्यादीनि, **अप्रधानानि** च, **गुणाः** गुणशब्दार्था इति भाष्यार्थस्यातिरोहितत्वान्निरुक्तिगैरित्येतद् व्याकुर्वन् निष्पूर्वाद् 'वच= परिभाषणे' इत्यतः कर्मणि बाहुलकात् क्तिनि निरुक्तिशब्दो निष्पन्न इति तदर्थमाह- **निरुच्यत इतीति ॥** 'निरुक्तिगाः' इत्यत्र निरुक्तिशब्दोपपदाद् गमेः कर्तरि *'अन्यत्रापि दृश्यते'* इति डप्रत्ययः, तैः। 'शब्दार्थतत्त्वविद्भिः' इति शेषः। 'निगद्यन्ते' इति भाष्येणान्वयः।

विवक्षा ग्राह्यत्वेनाभिप्रायविषयता। एकस्यैवार्थस्य ग्राह्यत्वाभावे बाधकमाह- **अन्यथेति ॥ इत्युक्तेति ॥** 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' (३.१५) इत्येतदर्थवर्णनप्रस्तावे 'न ह्येकशब्देन द्विरुक्तेन भेदश्रुतिं विना वस्तुद्वयं कुत्रचिदुच्यते' इत्युक्तविरोधादित्यर्थः। एकशब्देन वस्तुद्वयग्रहणे को दोष इत्यतस्तद्भाष्ये हिशब्दसूचितां युक्तिमाह- **शब्दो हीति ॥** एवं बाधकमुक्त्वा साधकमप्याह- **शब्दो हीति ॥** स एवार्थः स्मारयितुं युक्त इत्यत्रोपपत्तिकथनम्- **बुद्धौ सन्निहित इति ॥** हेत्वर्थगर्भमेतदित्यपि[१] **आहुः**।

ननु गुणशब्दस्य सत्त्वादिगुणमात्रार्थत्वे शब्दादिविषयस्य कथमत्र ग्रहणम्? इत्यत आह- **तद्ग्रहण इति ॥ तदात्मकानां** तत्परिणामानाम्। अयुक्तत्वमुपपादयति- **कर्तृत्वेति ॥** 'वर्तन्ते' इत्याख्यातोपात्तक्रियायां स्वतन्त्रो हि कर्तेति न तस्याधारत्वमुपपद्यते। न हि क्रियाऽऽधारोऽधिकरणम्। किं नाम? कर्तृकर्मणोः क्रियाऽऽश्रययोर्धारणक्रियां प्रति य आधारस्तत्कारकम्। तथैव वृत्त्युक्तस्य युक्तिपादीयसुधायामनुवादात्। एवञ्च क्रियाश्रयभूतस्य तत्र स्वतन्त्रस्य कर्तुर्य आधारस्तदेवाधिकरणमिति गुणशब्देन क्रियाकर्तुरभिधानेन तस्यैव पुनस्तेनैव

---
१. अपिशब्दो नास्ति (अ.,पं.)

गुणशब्देन सप्तम्यन्तेनाऽधारत्वेनाप्यभिधानं विप्रतिषिद्धमिति 'गुणा गुणेषु' इत्ययुक्तमिति भाष्यभाव इत्यर्थः। तेन 'क्रियायां स्वतन्त्रस्य क्रियां प्रत्याधारत्वरूपम् अधिकरणत्वं कुलालादौ सुप्रसिद्धमिति कथं कर्तृत्वाधारत्वयोर्विरोधः?' इति चोद्यं परिहृतं भवति। *'आधारोऽधिकरणम्'* इत्यत्र क्रियाश्रयाधारस्याधिकरणत्वेन व्याख्यानात्।

ननु गुणशब्देन सत्त्वादयो मुख्यवृत्त्या ग्राह्याः। तदात्मकानीन्द्रियाणि तु लक्षणया गृह्यन्ते। तथा च **गुणाः** गुणात्मकानीन्द्रियाणि **गुणेषु** सत्त्वादिगुणात्मकेषु शब्दादिषु वर्तन्त इत्यर्थाङ्गीकारे कर्तृत्वाधारत्वयोरेकत्र विरोध इत्युक्तदोषानवकाश इत्यत आह- **तदात्मकानामिति**॥ इन्द्रियादीनां शब्दादीनां च प्रमाणप्रमितेष्वप्यनेकेष्वर्थेष्वेकस्यैव ग्रहणं न्याय्यमित्यनेकमुख्यार्थग्रहणाद् बिभ्यत् परः कथं नाम लक्षणामङ्गीकुर्यादिति तस्यैकमुख्यार्थग्रहणप्रयासोऽपेक्षामात्रे पर्यवस्येदित्यर्थः। यदुक्तं शङ्काग्रन्थे 'अन्यथा न ह्येकशब्देनेत्युक्तविरोधात्' इत्यनेकार्थग्रहणे दूषणं तदुद्धरति- **अनयैवेति**॥ 'असति हि बाधके न ह्येकशब्देन द्विरुक्तेन वस्तुद्वयं कुत्रचिदुच्यते' इति भाषितम्। अस्ति चात्र गुणशब्दस्यैकार्थग्रहणे कर्तृत्वाधारत्वयोरेकत्र विरोध इत्युक्तं बाधकमिति युक्तं प्रमाणप्राप्तानेकार्थग्रहणमिति नोक्तदोषः। अत एव तत्र भाष्ये '[1]**भेदश्रुतिम्** अनेकार्थग्रहणप्रमाणं विना' (गी.भा. ३.१५) इत्युक्तमिति भावः॥ २९॥

'प्रकृतेः क्रियमाणानि' इत्यादित्रिश्लोक्यक्षरार्थस्तु- अत्र हि, 'सक्ताः' इत्यादिश्लोकद्वयोक्तमविदुषो विदुषश्च कर्मवैलक्षण्यं प्रपञ्च्यते।

[2]'क्वचित्स्वभावः प्रकृतिः क्वचिच्च त्रिगुणात्मिका।
क्वचित् प्रकृष्टकर्तृत्वात् भगवान् प्रकृतिर्हरिः॥' (शब्दनिर्णये)

---

१. यद्यपि तत्र भाष्ये 'भेदश्रुतिं विना' इत्येव पाठः। तथाऽपि तदर्थः 'अनेकार्थग्रहणप्रमाणं विना' इति विवृतः।

२. गीतातात्पर्ये ३.२७ श्लोकसन्दर्भे उदाहृतं प्रमाणमिदम्।

इति वचनाद् ईश्वर-जीवस्वभाव-जडप्रकृतिरूपम् अर्थत्रयमपि प्रकृतिशब्दार्थः। 'शब्दाद्या इन्द्रियाद्याश्च' इति भाष्योक्तप्रमाणेन गुणशब्देनापीशेच्छादयो जीवराशिसम्यग्ज्ञानादयः प्रकृतिं जडरूपां प्रत्यप्रधानभूताः, कार्यभूता वा सत्त्वरजस्तमोगुणाः, देहेन्द्रियान्तःकरणानि, शब्दादिविषयाश्च, गृह्यन्ते। **प्रकृतेर्गुणैः** हरेरिच्छादिभिः स्वतन्त्रैः, **प्रकृतेः** उत्तममध्यमाधमजीवराशिस्वभावस्य **गुणैः** [1]तत्त्वज्ञान-मिश्रज्ञान-मिथ्याज्ञानरूपधर्मैः ईशाधीनैः, **प्रकृतेः** कार्यभूतैः सत्त्वादिभिः प्रकृतेरुपसर्जनभूतैर्देहेन्द्रियान्तःकरणरूपगुणैर्वा **क्रियमाणानि कर्माणि** प्रति **अहङ्कारविमूढात्मा** अहङ्कारशब्देन महत्तत्त्वकार्यं तामसाहङ्कारो गृह्यते। तेनाऽवृतमनाः पुरुषः **अहं कर्ता** स्वतन्त्रः कर्तेति मन्यत इत्यविद्वत्कर्मोक्तम्। ॥ २७ ॥

गुणकर्मविभागयोस्तत्त्ववित्तु ब्रह्मादीनां सर्वेषां जीवानाम् इन्द्रियाणि शरीरं च भगवतैवेच्छया प्रयोज्यानीति भगवत एव गुणभूतानि, भगवतैव कचिज्जीवापेक्षयाऽपि प्रयोज्यन्त इति जीवानामपि गुणभूतानि, तान्येव प्रकृत्युपचितानीति प्रकृतेरपि गुणभूतानीति गुणभेदः। स्वतन्त्रकर्तृत्वं विष्णोरेव, तदधीनस्वतन्त्रकर्तृत्वं स्वावरापेक्षयैव जीवस्य, विकारलक्षणमेव कर्तृत्वं प्रकृतेः, इत्येवंरूपयोर्गुणकर्मविभागयोर्याथार्थ्यं विजानन् विद्वांस्तु **गुणाः** भगवदधीनानीन्द्रियादीनि **गुणेषु** शब्दादिविषयेषु **वर्तन्ते**। न पुनर्जीवस्य कापि स्वातन्त्र्यम् **इति मत्वा न सज्जते** स्वात्मनः कर्तृत्वाभिमानेन संसारमग्नो न भवतीति विद्वत्कर्मोक्तम्॥ २८॥

स्वात्मनः स्वतन्त्रकर्तृतां मन्यमाना अविद्वांसो विदुषा बोधनीयाः किं न स्युः? इत्यत[2] उच्यते- **प्रकृतेरिति ॥** गुणैः पूर्ववदर्थः। ममैवैतानि स्वातन्त्र्येण करणानीति भ्रमरूपाभिमानोपहतमनसः, अत एव **गुणेषु कर्मसु च** शब्दादिषु

---

१. 'तत्त्वज्ञान' इत्यारभ्य 'धर्मैः' इतिपर्यन्तं नास्ति। (कु.)

२. 'इदम्' इत्यधिकः पाठः (अ.,पं.)

क्रियासु च **सज्जन्ते** स्नेहस्वातन्त्र्यभ्रमवन्तो भवन्ति ये **तान् अकृत्स्नविदः** गुणकर्मविभागाज्ञान् अयोग्यजनान् स्वयं **कृत्स्नवित्** विद्वान् **न विचालयेत्** गुणकर्मसु सङ्गं त्याजयित्वा सन्मार्गे न प्रवर्तयेदिति ॥ २९ ॥

भगवद्गीता

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

भाष्यम्

अतः सर्वाणि कर्माणि मय्येव सन्न्यस्य भ्रान्त्या जीवेऽध्यारोपितानि मय्येव विसृज्य भगवानेव सर्वाणि कर्माणि करोतीति, मत्पूजेति च । आत्मानं मामधिकृत्य यच्चेतः तद् अध्यात्मचेतः । सन्न्यासस्तु भगवान् करोतीति । निर्ममत्वं नाहं करोमीति ॥ ३० ॥

प्रमेयदीपिका

'मयि सर्वाणि' इत्यस्य सङ्गतिं दर्शयति- **अत इति** ॥ यतो विद्वत्कर्मैवंविधं, त्वं च विद्वानसि, अतः । ननु संन्यासो विसर्गः । स च स्वकीयस्य भवति । न च जीवस्य कर्माणि सन्तीत्युक्तम् । तत् कथं तेषां विसर्गो विधीयते? इत्यत आह- **भ्रान्त्येति** ॥ कर्मणां परमेश्वरे सन्न्यासो नाम तदात्मकत्वज्ञानमिति कश्चित् । तदसत् । अशब्दत्वाद्, अप्रामाणिकत्वात्, प्रमाणविरुद्धत्वाच्चेति भावेन स्वपक्षे तदभिप्रायमाह- **भगवानेवेति** ॥ इति 'ज्ञात्वा' इति शेषः । प्रकारान्तरं चाह- **मदिति** ॥ इति 'समर्पणं च कर्मणां मयि सन्न्यासः' इति शेषः । कर्माणि परमेश्वरात्मकत्वं प्रतिपद्य[१] तत्प्राप्तये कल्प्यन्त इत्यध्यात्मचेतसेति व्याख्यानमशाब्दमिति भावेन व्याचष्टे- **आत्मान-**

१. ग. प्रतिपद्यन्त ।

मिति ॥ अनेनाव्ययीभावगर्भः कर्मधारय इत्युक्तं भवति। अस्य 'निराशीः' इत्यनेनान्वयः। परमात्मलाभेनेतराशारहित[1] इत्यर्थः। ननु निर्ममत्वं न मम कर्माणि सन्तीति ज्ञानम्। तच्च 'मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्य' इत्यनेन गतार्थम् इत्यतो द्वयोर्भेदमाह- **सन्न्यासस्त्विति ॥** उभयत्रेतिशब्दात् परं 'ज्ञानम्' इति शेषः ॥ ३० ॥

भावदीपिका

एवंविधम् अविद्वत्कर्मविलक्षणम्। विद्वत्कर्मण एवंविधत्वे मम किम्? इत्यत आह- **त्वं चेति ॥ उक्तमिति ॥** 'न हि प्रतिबिम्बस्य क्रिया' (गी.भा. ३.२७) इत्यनेनेत्यर्थः। कथञ्चिच्छाब्दत्वे त्वाह- **प्रमाणेति ॥** जडेश्वर-भेदप्रतिपादकप्रमाणेत्यर्थः। **तदभिप्रायम्** 'सन्न्यस्य' इति शब्दाभिप्रायम्। इति ज्ञात्वेत्यस्य 'युध्यस्व' इति गीतापदेनान्वयः। **अव्ययीभावगर्भ इति ॥** आत्मान-मधिकृत्य विद्यमानं यत् तद् अध्यात्मम् इत्यव्ययीभावः। पश्चादध्यात्मं च तत् चेतश्चाध्यात्मचेतः, तेनेति कर्मधारयो द्रष्टव्यः। ननु भगवानेव सर्वाणि कर्माणि करोति, तत्पूजेति चेत्यनुसन्धानस्य सन्न्यासशब्देनैव लाभात् 'अध्यात्मचेतसा' इत्यस्य सन्न्यस्येत्यनेनान्वयो न युक्त इत्याशयेनाऽह- **अस्येति ॥** अन्वयलब्धमर्थं दर्शयति- **परमात्मलाभेनेति ॥** 'अध्यात्मचेतसा' इत्यस्य तात्पर्यकथनमेत-दिति ज्ञातव्यम् ॥ ३० ॥

भावरत्नकोशः

एवंविधं गुणकर्मविभागज्ञानपूर्वमनुष्ठेयत्वाद् अविद्वत्कर्मविलक्षणमित्यर्थः। 'विसृज्य' इति भाषणादाह- **विसर्ग इति ॥**

उमर्जीयम्- विसर्ग इति ॥ 'त्यागे विसर्जनीये च विसर्गस्स्यान्मलेऽपि च' इति कोशात् त्याग इत्यर्थः।

---

१. ग. निराशीराशारहिता इत्युक्तं भवति।

इत्युक्तं 'न हि प्रतिबिम्बस्य क्रिया' (गी.भा. ३.२७) इत्यत्रेति शेषः। **तेषां** कर्मणाम्। **भ्रान्त्या सर्वकर्मस्वहमेव कर्तेति** स्वातन्त्र्यभ्रमेण। **अध्यारोपितानि** स्वात्मीयत्वेनाभिमतानीति भाष्यपदार्थः॥ **प्रमाणेति**॥ कर्मणां जडत्वेन भगवत्तादात्म्यस्य 'नेति नेति'[1] इत्यादिप्रमाणविरुद्धत्वादित्यर्थः। **तदभिप्रायं** सन्न्यासशब्दाभिप्रायम्। भाष्यगतम् 'इति' पदमनूद्यानन्तरम् अध्याहार्यमाह- **इति ज्ञात्वेति शेष इति**॥ तथा च 'सन्न्यस्य' 'विसृज्य' इत्येतद् भगवानेव मयि स्थित्वा सर्वाणि कर्माणि करोतीति ज्ञात्वेति तात्पर्यतो व्याख्यातं भवतीति भावः। 'युध्यस्व' इति मूलेनान्वयः। 'इति' इत्यनूद्य शेषमाह- **इति समर्पणं चेति**॥

ताम्रपर्णीयम्- 'मत्पूजेति च ज्ञात्वा' इत्यन्वये स्वपक्षे सन्न्यासो नाम क इत्यस्योत्तराभावप्रसङ्गाद् अध्याहरति- **इति समर्पणं चेति**॥ तथा च भगवानेव सर्वाणि कर्माणि करोतीति ज्ञात्वा तत्पूजेति समर्पणं च कर्मणां संन्यास इति योजनेति ज्ञेयम्।

प्रतिपद्य प्राप्य। [2]**तत्प्राप्तये** परमेश्वरप्राप्तये। **व्याचष्टे** अध्यात्मचेतःपदम्। **अनेन** 'आत्मानं माम्' इति भाष्येण॥ **अव्ययीभावगर्भ इति**॥ आत्मनीत्यध्यात्ममिति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। *'अनश्च'* इति समासान्तष्टच्। *'नस्तद्धिते'* इति टिलोपः। *'नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः'* इत्यम्भावः। ततोऽध्यात्मं च तत् चेतश्चेति कर्मधारय इत्यर्थः। न चाधिकरणशक्तिप्रधानस्याध्यात्मशब्दस्य कथं चेतश्शब्देन सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम्। शोभनं **प्रातः** प्रातस्तनकर्मास्य सुप्रातरित्यत्र बहुव्रीहौ प्रातश्शब्दस्य तत्कालकर्मलक्षकत्वेन सामानाधिकरण्यवद् अध्यात्मशब्दस्य [3]अध्यात्मविषयकत्वलक्षकत्वेन सामा-

१. 'नेति नेति' इति वाक्ये जडचेतनवैलक्षण्यस्योक्तत्वादिति भावः।

२. 'तत्प्राप्तये परमेश्वरप्राप्तये' इति नास्ति (कु.)

३. आत्मविषयकत्वलक्षकत्वेन (अ.,पं.)

नाधिकरण्यसम्भवात्। लक्ष्यार्थप्रदर्शनायैव भाष्ये 'आत्मानमधिकृत्य' इति विग्रहो दर्शितः। ल्यपो निर्वाहाय वर्तमानमित्यध्याहारे लक्ष्यार्थलाभ इति युक्त एव कर्मधारय इति। **अस्य** 'अध्यात्मचेतसा' इत्यस्य। एवमन्वयेन लब्धमर्थमाह- **परमात्मेति** ॥ परमात्मरूपमहाविषयलाभेनातिफल्गु[1] विषयाभिलाषरहित इति 'अध्यात्मचेतसा निराशीः' इत्यस्यार्थो बोद्धव्य इत्यर्थः।

उमर्जीयम्- अन्वयमेवाऽऽह- **परमात्मेति** ॥

ममतावाची ममशब्दो विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमिति 'पितुर्यत्पुत्रो मम कस्य[2]' इति ऋग्भाष्यटीकायामुक्तम्। तथा चामरशेषे 'ममत्ववाक्' इत्यत्र 'ममेत्यव्ययं ममत्वं वक्ति' इति हरिदीक्षितः। ततस्त्वप्रत्यये[3] निर्गतं [4]ममत्वं ममैवैतानि कर्माणीत्यभिमानो यस्मात् स निर्मम इति *'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या'* इति समास इति तदर्थमाह - **निर्ममत्वमिति** ॥ **द्वयोः** सन्न्यासनिर्ममत्वयोः। **उभयत्रेति** ॥ 'भगवान् कर्माणि करोतीति ज्ञानम्' सन्न्यासः। निर्ममत्वं 'नाहं करोमीति ज्ञानम्' इत्युभयत्र शेषः। तथा चार्थभेदान्न गतार्थताशङ्केति भावः। ॥ ३० ॥

गीताक्षरार्थस्तु- यतो विद्वत्कर्मैवंविधं, त्वं च विद्वानसि, अतः **सर्वाणि** वर्णाश्रमोचितानि कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि **मयि** वासुदेवे **सन्न्यस्य** भ्रान्तितो जीवेऽध्यारोपितानि भगवानेव तु सर्वाणि कर्माणि करोतीति भगवत्पूजात्मकानि चेति ज्ञात्वा विसृज्य समर्प्येति यावत्। **अध्यात्मचेतसा** परमात्मविषयकेण मनसा **निराशीः** परमात्मलाभेनेतराशारहितः **निर्ममः** नाहं कर्माणि करोमि मम कर्माणि न सन्तीति ज्ञानवांश्च **भूत्वा** इति विधेये कर्मणि गुणविधानम्। **विगतज्वरः** त्यक्तशोको **युध्यस्व** इति ॥ ३० ॥

---

१. फल्गु= असारम् इत्यर्थः　　२. ऋग्भाष्यमूले ३१ सू., ११मं. (३६१)

३. 'ततस्त्वप्रत्यये' इत्यंशो नावश्यक इति भाति

४. 'मम' इति पदसंयोजनं साधु।

भगवद्गीता

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

भाष्यम्

फलमाह- **ये म इति** ॥ ये त्वेवं निवृत्तकर्मिणस्तेऽपि मुच्यन्ते ज्ञानद्वारा । किम्वपरोक्षज्ञानिनः । न तु साधनान्तरमुच्यते ।

'निवृत्तादीनि कर्माणि ह्यपरोक्षेशदृष्टये ।
अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते ॥
सर्वं तदन्तराधाय मुक्तये साधनं भवेत् ।
न किञ्चिदन्तराधाय निर्वाणायापरोक्षदृक् ॥'

इति[१] नारायणाष्टाक्षरकल्पे । अत एव समुच्चयनियमोऽपि निराकृतः ॥ ३१-३२ ॥

प्रमेयदीपिका

अन्यथाप्रतीतिं निराकर्तुं तावदुत्तरश्लोकद्वयप्रतिपाद्यमाह- **फलमिति** ॥ किं[२] विद्वांस एवं कुर्वन्तीत्येतावता मया [३]कार्यमित्याशङ्क्य स्वोक्तकरणाकरणयोः फलमाहेत्यर्थः । 'मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः' इत्यपिशब्देन ज्ञानमिव

१. 'ह्युक्तम्' इत्यधिकः पाठः (बं.) २. कंचित् (बं.)
३. कार्यं न वेत्याशङ्क्य (बं.)

निवृत्तं कर्मापि मोक्षसाधनमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे- ये त्विति ।। कैमुत्यद्योतनार्थोऽपिशब्दः, न समुच्चयार्थ इत्यर्थः। प्रासङ्गिकं चैतत्। समुच्चये यदि अपिशब्दः स च द्वेधा। ज्ञानमिव कर्मापि पृथक्साधनम्, ज्ञानकर्मसमुच्चय एवेति। अत्राद्यं पक्षं निराकरोति- न त्विति ।। निष्काम-त्वादिनाऽनुष्ठितानि यज्ञादीनि निवृत्तानि। आदिपदेन नित्यनैमित्तिकानां ग्रहणम्। अपरोक्षा च सा ईशदृष्टिश्च । तादर्थ्ये चतुर्थी। मुक्तौ मुक्ति-साधने । किञ्चित् सहकारि । कर्मापि मुक्तिसाधनम्[1] इत्यत उक्तम्- सर्वमिति ।। तत्सर्वं निवृत्तादिकम्। अन्तरा मध्ये । ज्ञानमाधाय मुक्तये मुक्तेः । 'अहल्यायै जार' इत्यादि यथा। साक्षात्साधनत्वेन श्रुतमपि कर्म यथा व्यवहितं जातं किं ज्ञानमपि तथा? नेत्युक्तम्- न किञ्चिदिति ।। द्वितीयमपि प्रकारमतिदेशेन निराचष्टे- अत एवेति ।। 'अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते' इत्युक्तत्वादेवेत्यर्थः ।। ३१-३२ ।।

भावदीपिका

।। **अन्यथाप्रतीतिमिति** ।। 'मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः' इत्यत्र कर्मभिरपीत्यपि-शब्देन ज्ञानवत् कर्मणोऽपि मोक्षसाधनत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिमित्यर्थः। 'मया कार्यम्' इत्यनन्तरं 'किं फलापेक्षया वा' इति वाक्यशेषो द्रष्टव्यः ।। **अपिशब्देनेति** ।। समुच्चयार्थकेनेत्यर्थः। वक्तव्यं सर्वमुक्त्वा पश्चात् स्वोक्तकरणाकरणयोः फलं वक्तव्यम्। न ह्यत्र वक्तव्यं सर्वमुक्तम्। अतो न फलकथनमत्र सङ्गतमित्यत आह- **प्रासङ्गिकं चैतदिति** ।। विद्वदविदुषोः कर्मभेदोक्तौ विद्वांस एवं कुर्वन्तीत्येतावता त्वया न कार्यम्, किन्तु मदुक्तकरणाकरणयोः फलमप्यस्तीति प्रमेयस्य स्मृतत्वात्, स्मृतस्य चोपेक्षाऽनर्हत्वरूपप्रसङ्गसङ्गत्येदं फलमत्रोक्तं भगवतेत्यर्थः ।

---

१. उच्यते इत्यधिकः पाठः (बे.)

केचित्तु एतत् 'न त्वित्यादिनोच्यमानं प्रमेयम्' प्रासङ्गिकमित्यर्थ इत्याहुः। **अपिशब्द इति**॥ गीतागतोऽपिशब्दो न केवलं ज्ञानेन, किन्तु कर्मभिरपीति। **स चेति**॥ समुच्चय इत्यर्थः। **पृथक्** स्वातन्त्र्येण॥ **समुच्चय एवेति**॥ परस्परसापेक्षे ज्ञानकर्मणी इति यावत्। 'न तु' इति भाष्यस्य ज्ञानमिव कर्मापि मोक्षे स्वातन्त्र्येण साधनान्तरमित्युच्यते गीतायामपिशब्देनेति न त्वित्यर्थः। कर्मणः स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनत्वाभावे प्रमाणमुच्यते भाष्ये- **निवृत्तादीनीति**॥ तत्र निवृत्तानीत्यस्य ध्वस्तानीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाऽह- **निष्कामत्वादिनेति**॥ **नित्यनैमित्तिकानामिति**॥ तेषां काम्यत्वाभावेनाबन्धकतया ज्ञानसाधनत्वादिति भावः। अपरोक्षपदसमभिव्याहाराद् दृष्टिपदेन ज्ञानमात्रमवग्राह्यम् इत्याशयेन विग्रहं दर्शयति- **अपरोक्षा च सेति**॥ सम्प्रदाने चतुर्थीति भ्रमं वारयति- **तादर्थ्य इति**॥ तथा चापरोक्षेशदृष्टयर्थमित्यर्थो द्रष्टव्यः। 'मुक्तौ' मुक्त्यवस्थायाम् इति प्रतीतिनिरासायाऽह- **मुक्तिसाधन इति**॥ साधनशब्दोऽत्र भावसाधनो विवक्षित इति द्रष्टव्यः॥ **कर्मापीति**॥ 'साक्षाद्' इति शेषः। तथा चापरोक्षेशदृष्टेरेव न मोक्षसाधनत्वमित्याशयः। ननु *'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्'* इत्युक्तसम्प्रदानसञ्ज्ञायाः प्रकृतेऽसम्भवात् कथं 'मुक्तये' इति चतुर्थी? इत्यत आह - **मुक्तये मुक्तेरिति**॥ तथा च षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति भावः। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी कुत्र दृष्टा? इत्यतः श्रौतप्रयोगं दर्शयति- **अहल्यायै जारेति**॥ अहल्याया जार इत्यर्थस्तत्र सर्वेषां सम्मतः, तद्वदिहापीत्यर्थः॥ **न किञ्चिदितीति**॥ अपरोक्षदृक् किञ्चिदन्तराधाय मुक्तये साधनं न भवेत्। किन्तु साक्षात् **निर्वाणाय** लिङ्गभङ्गरूपमोक्षाय साधनं भवतीत्यर्थो द्रष्टव्यः॥ **इत्युक्तत्वादेवेति**॥ तत्र ज्ञानस्य सहकार्यन्तरनैरपेक्ष्योक्तेरिति भावः॥ ३१-३२॥

भावरत्नकोशः

अन्यथाप्रतीतिं 'कर्मभिर्मुच्यन्ते' इति कर्मणां मोक्षसाधनत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिम्। **निराकर्तुं** 'न तु साधनान्तरमुच्यते' इत्युपरितनभाष्येण। **श्लोक-**

द्वयप्रतिपाद्यम् एवंविधैः कर्मभिर्न स्वर्गादिरूपपुष्पमात्रावाप्तिः, नापि प्रत्यवाय-परिहारमात्रं फलम्। किन्तु ज्ञानद्वारा कैवल्यमेवेति प्राचीनटीकोक्तं श्लोकद्वय-निर्गलितार्थमित्यर्थः। इममर्थं सूचयन् भाष्यं परिष्करोति- **किं विद्वांस इति ॥** तेऽपि निवृत्तकर्मानुतिष्ठन्तोऽपि मुच्यन्त इत्युक्तौ कर्मापि मोक्षसाधनमिति सिद्ध्यतीति भावेन 'अपिशब्दबलात्' इति प्राचीनटीकोक्तमेवाऽह - **अपि-शब्देनेति ॥** यद्बलाद् अन्यथाप्रतीतिस्तमन्यथयति- **कैमुत्येति ॥** निवृत्त-कर्माणोऽपि मुच्यन्ते, किम्वपरोक्षज्ञानिन इति कैमुतिकन्यायसूचनार्थः, न तु ज्ञानमिव कर्मापि मोक्षसाधनमिति कर्मणः साधनत्वसमुच्चयार्थ इत्यर्थः। ननु नात्र कैमुत्यं द्योतनीयम्। विदुषा निवृत्तं कर्म कर्तव्यं फलवत्त्वादित्येतावत्युक्तेऽपि कर्माऽवश्यकमिति स्वमतसिद्धेरित्यत आह- **प्रासङ्गिकमिति ॥** महाफलहेतुत्वात् कर्म कर्तव्यमिति भगवन्मतम्। तत्र ज्ञानस्य महाफलहेतुत्वं शास्त्रसिद्धमिति कथं कर्म तद्धेतुरिति शङ्कायां कर्मिणोऽपि मुच्यन्ते किमु ज्ञानिन इत्येतदप्युक्तशङ्कां परिहर्तुं प्रसङ्गागतत्वादुक्तमित्यर्थः।

भाष्ये 'तेऽपि मुच्यन्ते किम्वपरोक्षज्ञानिनः' इत्युक्त्यैव गीतागतापिशब्दार्थ-कैमुत्यसूचनसम्भवात् 'ज्ञानद्वारा' इति न वक्तव्यम्। 'कर्मणैव हि संसिद्धिम्' (३.२०) इत्यत्रैव कर्म ज्ञानद्वारैव मोक्षसाधनम् इत्यर्थस्य समर्थितत्वाच्च। अत एव 'न तु समाधानान्तरमुच्यते, न तु निवृत्तादीनि' इत्याद्यपि न वक्तव्यमित्यत आह- **प्रासङ्गिकमिति ॥** एतत् 'ज्ञानद्वारा न तु साधनान्तरमुच्यते' इत्यादि-भाष्यं प्रसङ्गप्राप्तस्य कर्मणो मोक्षसाधनत्वस्य समर्थनार्थमित्यर्थ इति[1] **केचित्**। समुच्चय एवापिशब्दार्थःकिं न स्याद्? इत्याशङ्क्य तद्दूषणपरं भाष्यमवतारयति- **समुच्चये यदीति ॥** 'तर्हि' इति शेषः। **स च समुच्चयः। द्वेधा** निरूपणीयः ॥ **पृथगिति ॥** स्वर्गे ज्योतिष्टोमाद् अग्निहोत्रमिव पृथगित्यर्थः ॥ **ज्ञानकर्मसमुच्चय इति ॥** स्वर्गे दर्शपौर्णमासौ समप्राधान्येन यथा साधनम्, तथा ज्ञानं कर्म च समप्राधान्येन मोक्षे साधनमिति समुच्चय इत्यर्थः।

---

१. इत्यप्याहुः। एतद् अपरोक्षज्ञानस्य प्राधान्यमित्यर्थः। इत्यधिकः पाठः। (अ.,पं.)

ननु साधनान्तरं नोच्यत इत्येतत् कुतः? कर्मणामपि मोक्षसाधनत्वस्य तत्रतत्र श्रवणादित्यतः कर्मणो मोक्षसाधनत्ववचनगतिं वर्णयत् प्रमाणमुच्यते भाष्ये- **निवृत्तादीनीति** ।। तत्र निवृत्तकर्मशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह- **निष्कामत्वादिनेति** ।। **निष्कामत्वं** फलस्नेहराहित्यम् । आदिशब्देनेश्वरप्रीत्युद्देश्यकत्वादि ग्राह्यम् । **यज्ञादीनि** यदकरणे प्रत्यवायाभावः, यानि चानिमित्तेऽप्यनुष्ठेयानि, तानीष्टिपश्वादीनि तत्तत्फलविशेषसाधनतया विहितान्यपि फलमनभिसन्धायेश्वर-प्रीत्युद्देशेनानुष्ठितानि च तान्यत्र निवृत्तशब्देन विवक्षितानीत्यर्थः । **'यज्ञादि'** इत्यादिशब्देनोक्तविधदानादिग्रहः । 'निवृत्तादीनि' इत्यत्राऽऽदिशब्दार्थमाह- **आदिपदेनेति** ।। **प्राचीनटीकायां** तु 'आदिपदेन स्वस्वपदकामाधिकारिक-देवाद्यनुष्ठितं तपआदि कर्म गृह्यते' इत्युक्तम् । अपरोक्षत्वम् अव्यवधानादीश-विशेषणमिति भ्रमं वारयंश्चतुर्थ्यर्थमाह- **अपरोक्षेति** ।। *'तादर्थ्ये चतुर्थी वक्तव्या'* इति वचनात् 'मुक्तये हरिभजनम्' इतिवच्चतुर्थीविभक्तिरित्यर्थः । **मुक्तिसाधने** मुक्तिनिष्पादने । 'किञ्चिद्' इत्यनुवादः । 'सहकारि' इति व्याख्यानम् । **निवृत्तादिकं** निष्कामत्वादिनाऽनुष्ठितं यज्ञादि नित्यनैमित्तिकं कर्म । **मध्ये** स्वमुक्त्योर्मध्ये । **ज्ञानं** भगवत्साक्षात्कारम् । **आधाय** द्वारीकृत्य । ज्ञानात् पूर्वमनुष्ठितं निवृत्तकर्म ज्ञानं जनयित्वा मोक्षप्रयोजकं भवतीति कर्मणो मोक्ष-हेतुत्वोक्तिगतिकथनपरं [1]भाष्यवचनमिति भावः ।

ननु प्रापकशास्त्राभावात् कथं 'मुक्तये' इति चतुर्थी? प्रत्युत साध्यसाधनभाव-निबन्धना षष्ठ्येव युक्ता इत्यतः छान्दसत्वादियं चतुर्थी षष्ठ्यर्थे व्याख्यातव्येति सोदाहरणमाह- **मुक्तये मुक्तेरिति** ।। यथा 'अहल्यायै जार', 'या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः प्रजायै गोपीथाय' इत्यादौ षष्ठ्यां वक्तव्यायामपि 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति वचनाच्चतुर्थीविभक्तिरुच्यते तथाऽत्रापीत्यर्थः ।

उमर्जीयम्-अहल्यायै जारेति यथेति ।। *'तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या'* इत्यत्र तादर्थ्य-

१. भाष्यमिति भावः । (अ.)

शब्द उपकार्योपकारकभावपर इति कृष्णपण्डिताद्युक्तेरहल्यायाश्च भोग्यतया जारोपकारकत्वाद् यथोक्तवार्तिकाच्चतुर्थी, तथा मुक्तेरपि जन्यत्वेन साधनोपकार्यतया तत्र चतुर्थीत्यर्थः। न च सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वाद् 'जार' इत्यादौ चतुर्थी किं न स्यादिति वाच्यम्। षष्ठीवद्विशेषणात् तदुपपत्तेः। यद्वा *'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि'* इत्यत्र *'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वाच्या'* इति यद् वार्तिकं तेनात्र चतुर्थीति दिक्।

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- इत्यादि यथेति॥ 'अहल्यायाः' इति विपरिणामो यथा, 'न वा अरे पत्युः कामाय' (बृ. ४.४.५) इत्यादौ 'कामेन' इति यथा, तथा 'मुक्तये' इत्यस्य 'मुक्तेः' इति विपरिणाम इत्यर्थः।

किञ्चित् निवृत्तादिकम्। अन्तराधाय। **निर्वाणाय** मुक्तेः। 'साधनं भवति' इत्यनुवर्तने ल्यबुपपत्तिः। **द्वितीयमपि** ज्ञानकर्मसमुच्चय एवेति द्वितीयमपि। स च द्वेधेति प्रकारद्वयेन व्याख्यानात् प्रकारमित्युक्तम्। पक्षमित्यर्थः। ज्ञानं कर्म विना न मोक्षं साधयितुं समर्थम्। कर्म तु[1] न ज्ञानं विना तथेति ज्ञानकर्मणोरर्थसमुच्चयनियमः सोऽपि। न केवलं कर्म पृथक् साधनमिति पक्ष इत्यपिशब्द इति भाष्यार्थः॥ ३१॥

गीताक्षरार्थस्तु- किं विद्वांस एवं कुर्वन्तीत्येतावता मया कार्यम्? इत्याशङ्क्य स्वोक्तकरणाकरणयोः फलमुच्यते 'ये मे मतम्' इति श्लोकद्वयेन। ये मानवाः **इदं** पूर्वोक्तं कर्माऽवश्यकमिति **मे मतं** सिद्धान्तं **श्रद्धावन्तः** अनेन मम प्रयोजनमस्तीति बुद्धिमन्तः **अनसूयन्तः** कष्टे कर्मणि किमिति प्रवर्तयतीति दोषदृष्टिमकुर्वन्तः सन्तः **अनुतिष्ठन्ति** अनुवर्तन्ते **तेऽपि कर्मभिः** स्वयमनुष्ठितैर्वर्णाश्रमधर्मैर्ज्ञानद्वारा **मुच्यन्ते**। किम्वपरोक्षज्ञानिन इति कैमुत्यं द्योतयितुमपिशब्दः॥ ३१॥

---

१. कर्म च (अ.)

ये तु पुनः **एतत् मम मतं अभ्यसूयन्तो नानुवर्तन्ते तान् अचेतसः** विवेकशून्यान् अत एव सर्वविषयमिथ्याज्ञानिनः **नष्टान्** स्वात्मनाशभाजः विजानीहीति ॥ ३२ ॥

भगवद्गीता

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

भाष्यम्

एवं चेत् किमिति ते मतं नानुतिष्ठति लोक इत्यत आह- **सदृशमिति ॥ प्रकृतिः** पूर्वसंस्कारः ॥ ३३ ॥

प्रमेयदीपिका

'सदृशम्' इति श्लोकस्य सङ्गतिर्न प्रतीयते । अतस्तामाह- **एवं चेदिति ॥** यदि त्वन्मतानुष्ठाने मोक्षोऽन्यथा नाश इत्यर्थः । मूलप्रकृतेरेकत्वात् कथं 'स्वस्याः' इति प्रातिस्विकत्वमुच्यत इत्यत आह- **प्रकृतिरिति ॥** तत्कार्यौ रागद्वेषावुपलक्ष्येते ॥ ३३ ॥

भावदीपिका

॥ **नाश इति** ॥ 'विद्धि नष्टान्' (३.२२) इत्युक्तेरिति ध्येयम् । पूर्वसंस्कारस्यापि साक्षाच्चेष्टकत्वासम्भवाद् 'रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न वशमागच्छेत्' (३.३४) इत्युत्तरग्रन्थानुरोधाच्चाऽऽह- **तत्कार्येति**[1] ॥ गीतायाम्- 'सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि' इत्युक्तं तदयुक्तम् । सम्यग् मनोनिग्रहे प्रकृत्यनुगतचेष्टोपरतिः स्यादित्यत उक्तम्- 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति'

१. 'तत्कार्याविति' इति स्वरसः पाठः ।

इति । अत्र सर्वत्र मनोनिग्रहः निग्रहशब्दार्थ इत्यवधेयम् । यथोक्तं तात्पर्य-टीकायाम्- मनोनिग्रहे स्वभावानुगतचेष्टोपरतिः स्यादित्यत आह- स्वभाव-मिति ।। 'स्वभावं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति' (प्रकाशसंहितायाम्) इति तात्पर्यम् । अनेन 'सदृशम्' इति व्याख्यातं भवतीति ।। ३३ ।।

भावरत्नकोशः

'एवं चेत्' इति भाष्यम् अनन्तरातीतश्लोकद्वयार्थानुवादरूपमिति दर्शयति- **यदीति ।।** ननु 'प्रकृतिं स्वात्मसंश्लिष्टाम्', 'अजे द्वे प्रकृती दुष्टे नृपु प्रातिस्विकं स्थिते' इति भागवततात्पर्यवचने प्रकृतेः प्रातिस्विकत्वावगमात् कथं स्वकीय-त्वाक्षेप इत्यत उक्तम्- **मूलेति ।।** दुष्टप्रकृतेः प्रातिस्विकत्वेऽपि मूलप्रकृतेरेक-त्वाद् युज्यते शङ्का इति । पूर्वसंस्कारस्यापि साक्षाच्चेष्टकत्वासम्भवात् 'रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न वशमागच्छेत्' (३.३४) इति वक्ष्यमाणानुरोधाच्चाऽह- **तत्कार्याविति ।।** संस्कारशब्दितप्रकृतिकार्याविति लक्षणाबीजसम्बन्धोक्तिः ।

ताम्रपर्णीयम्- मूलप्रकृतेरेकत्वात् कथं 'स्वस्याः' इति प्रातिस्विकत्व-मुच्यत इति ।। प्रकृतौ महदादितत्त्वसूक्ष्माणां भावेनान्यत्र प्रकृतिबहुत्वोक्तावपि सैकतपिण्डवत् संश्लिष्टत्वेनात्रैकत्वोक्तिः । जीवाच्छादिका-परमाच्छादिकाभेद-भिन्नायाः प्रकृतेः प्रातिस्विकत्वस्य 'अजे द्वे प्रकृती दुष्टे नृषु प्रातिस्विकं स्थिते' इत्यादिमानसिद्धत्वात् सैवात्र विवक्षिता किन्न स्यादिति चेन्न । ज्ञानवानपि ब्रह्मादिरपि स्वस्याः प्रकृतेरनुगुणं चेष्टते । न च ते जीवाच्छादिकाद्यधीनप्रवृत्तयः । अतः पूर्ववासनैवात्र स्वीकार्येत्यभिप्रेतत्वात् । तर्हि 'प्रकृतिरिति तत्कार्यौ रागद्वेषावुप-लक्ष्येते' (३.३३) इति टीकोक्तिः, 'रागद्वेषौ व्यवस्थितौ' (३.३४) इत्युत्तर-तद्व्यवस्थित्युक्तिश्चायुक्ते इति चेन्न । संस्कारकार्यप्राधान्येन तस्याङ्गविषयत्व-सम्भवात् । ब्रह्मादिविवक्षायां तु संस्कारमात्रस्य विवक्षा । अत एव वक्ष्यति 'संस्कारो बलवानेव ब्रह्माद्याः अपि' इति । ईश्वरप्रसादकाम-तद्विरोधिद्वेष-योर्वासनाकार्यत्वात् ।। ३३ ।।

गीताक्षरार्थस्तु- यदि त्वन्मतानुष्ठाने मोक्षोऽन्यथा नाशः, तर्हि किमिति ते मतं नानुतिष्ठति लोक इत्यत उच्यते- **सदृशमिति** ।। **प्रकृतेः** पूर्वसंस्कारस्य तत्कार्यरागद्वेषयोरिति यावत्। **सदृशम्** अनुगुणं यथा तथा **चेष्टते** कर्म करोति। **ज्ञानवानपि** भगवन्मतकरणाकरणयोरिष्टानिष्टज्ञानवानपि, किमु अज्ञ इत्यपिशब्दः। मनोनिग्रहे स्वभावानुगचेष्टोपरतिः स्यादित्यत उक्तम्- **प्रकृतिं** स्वभावमिति। **भूतानि** प्राणिनः। तथा च मनआदीन्द्रियनिग्रहः **किं करिष्यति?** न स्वभावानुगुणव्यापारोपरतिं प्रति कारणमिति ।। ३३ ।।

भगवद्गीता

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ।
तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ।। ३४ ।।

भाष्यम्

तथाऽपि शक्तितो निग्रहः कार्यः। निग्रहात् सद्यः प्रयोजनाभावेऽपि भवत्येवातिप्रयत्नत इत्याशयवानाह- **इन्द्रियस्येति** ।।

तथा ह्युक्तम् -

'संस्कारो बलवानेव ब्रह्माद्या अपि तद्वशाः ।
तथाऽपि सोऽन्यथाकर्तुं शक्यतेऽतिप्रयत्नतः ।।' इति ।। ३४ ।।

प्रमेयदीपिका

'इन्द्रियस्य' इत्यस्य सङ्गतिमाह- **तथाऽपीति** ।। एवं तर्हि 'मयि सर्वाणि कर्माणि' (३.३०) इति विधानं, फलकथनं च व्यर्थमित्याशङ्क्येति भावः। यद्यपि 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि' (३.३३) इति निग्रहोऽकिञ्चित्करः। तथाऽपि व्याहतमेतदुच्यत इत्यत उक्तम्- **निग्रहादिति** ।। 'निग्रहाद्' इत्याद्याशयवान् 'तथाऽपि' इत्याहेति योजना। अत्राऽगमसम्मतिमाह- **तथा हीति** ।। ३४ ।।

भावदीपिका

॥ **एवं तर्हीति** ॥ संस्कारस्य बलवत्त्व इत्यर्थः । तथा च विधानं फलकथनं च व्यर्थमेव । संस्कारस्य बलवत्त्वात् । पूर्वदुःसंस्कारवशेन त्वदुक्तस्य पराभवसम्भवादिति भावः ॥ **निग्रहोऽकिञ्चित्कर इति** ॥ सम्पादितस्यापि मनोनिग्रहस्य पूर्वदुःसंस्कारवशेन तिरस्कारसम्भवान्मनोनिग्रहो व्यर्थ इत्यर्थः । **अतिप्रयत्नः** श्रवणादिरूपः ॥ **व्याहतमिति** ॥ निग्रहस्याकिञ्चित्करत्वेऽपि निग्रहः कार्य इति व्याहतमित्यर्थः ॥ **निग्रहादित्यादीति** ॥ निग्रहात् सद्यः प्रयोजनाभावेऽपि भवत्येवातिप्रयत्नत इत्याशयवान् तथाऽपि शक्तितो निग्रहः कार्य इत्याहेति योजना द्रष्टव्या । रागद्वेषादिजयेन सद्यो मोक्षादिप्रयोजनाभावेऽपि श्रवणादिरूपमहाप्रयत्नेन भवत्येवेत्याशयेन प्रकृतेर्बलवत्त्वान्निग्रहो यद्यप्य-किञ्चित्करः । तथाऽपि शक्तितो निग्रहः कार्य एव । तदनन्तरं महाप्रयत्नेन पूर्वसंस्कारस्याप्यन्यथाभावोपपत्तेरिति भाष्यार्थः ।

॥ **अत्रेति** ॥ संस्कारस्य बलवत्त्वे बलवतोऽपि तस्यातिप्रयत्नेनान्यथा कर्तुं शक्यत्वे चेत्यर्थः । प्रमाणे 'तथाऽपि' इत्यादिकं ब्रह्मेतरदेवादिसर्वसज्जन-विषयम् । दैवाद् देवादिसज्जनानां दुःसंस्कारवशेन ज्ञानादितिरोभावे सति महाप्रयत्नेन तस्यान्यथाकरणदर्शनात् । तथा हि । स्वर्गलोके युधिष्ठिरो रुद्र-पत्न्याद्युद्रिक्तां द्रौपदीं दृष्ट्वा पूर्वसंस्कारवशात् स्प्रष्टुमियेष । तदनन्तरं शक्रेण सम्यक् स्वरूपोद्बोधनेन तथा यमधर्मालिङ्गनेन च सा वासना नाशिता । यथोक्तं महाभारततात्पर्यनिर्णये-

'स्प्रष्टुं च संस्कारवशादियेष निषिध्य तं प्राह सुराधिराजः ।' (३२.१०७)

इत्याद्युक्तम् । तथा

'इतीरितं तं प्रतिसन्निवृत्तं

विनाशयन्मानुषवासनां स्वयम् ।

समाश्लिषच्छुद्धतनुः स्तनोत्थो
धर्मो हरेः सोऽभवदाशु तत्समः ।' (३२.११३) इति ।

अयोग्यानां तु पूर्वसंस्कारो महता प्रयत्नेन नान्यथयितुं शक्यत इत्यवधेयम् ॥ ३४ ॥

भावरत्नकोशः

एवं तर्हि 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि' (३.३३) इति प्राणिमात्रस्य पूर्वसंस्कार-शब्दितस्वभावानुगचेष्टकत्वे ।

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- एवं तर्हीति ॥ निग्रहस्य कार्याक्षमत्व इत्यर्थः ।

विधानं सन्न्यासयुद्धादिस्वविहितकर्मणः । **फलकथनं** 'ये मे मतम्' (३.३१) इत्यादिना । स्वयमस्वातन्त्र्यादिति भावः । 'तथाऽपि' इति भाष्यं संयोजयति- **यद्यपीति ॥ व्याहतमेतदिति ॥** शक्तितो निग्रहः कार्य इत्येतत् 'निग्रहः किं करिष्यति' (३.३३) इत्यनेन विप्रतिषिद्धमित्यर्थः । अकिञ्चित्करत्वेनाकर्तव्य-तया सिद्धस्य कर्तव्यत्वाभिधानं कथं न व्याहतमिति भावः । **अन्ये तु** 'किं करिष्यति' इत्यनेन 'तयोर्न वशमागच्छेत्' इत्येतद् व्याहतमित्यर्थ इत्यप्याहुः । व्याहति-परिहाराय भाष्यं योजयति- **निग्रहादित्याशयवानिति ॥** निग्रहात् स्वसंस्कारा-नुगचेष्टस्य जन्तोः सद्यः प्रयोजनादर्शनेऽपि भवत्येवातिप्रयत्नान्निग्रहाभ्यासस्य संस्कारशक्तिशैथिल्यापादकत्वेन कालान्तरे प्रयोजनमित्याशयवान् [1]**तथाऽपि** निग्रहः कर्तव्य इत्याहेति योजने व्याहतिः परिहृता भवतीति भावः । **अत्र** मनोनिग्रहस्यातिप्रयत्नापादितस्य प्रकृतिशक्तिविघटकत्वमस्तीत्यत्र । 'सदृशम्' इत्यादिश्लोकद्वयार्थे प्रमाणमाह- तथाहीति तु **प्राचीनटीका** । यद्यपि प्राणिनः प्रकृतिशब्दितसंस्कारपरतन्त्राः, तथाऽपि 'संस्कारः' इति तत्कार्यभूतौ रागद्वेषौ

---

१. भगवान् इत्यधिकः पाठः । (अ.)

लक्षणया ग्राह्यौ । **ब्रह्माद्याः** अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा रुद्राद्या देवा **यद्यपि तद्वशाः** कामक्रोधनियामकदैत्यदूषिताः कदाचित्, **तथाऽपि स संस्कारः अतिप्रयत्नतः** भगवत्प्रसादसम्पादनानुकूलान्महाप्रयत्नाद् **अन्यथाकर्तुं** परिभावयितुं शक्य इति प्रमाणार्थः । एतच्च योग्यजनविषयम् । अयोग्यानां दुस्स्वभावस्य कदाऽपि विपर्यासाभावादिति [1]**विवृतिकृतः** ॥ ३४ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- यद्यपि प्रकृतिं यान्ति भूतानीति निग्रहोऽकिञ्चित्करः, तथाऽपि शक्तितो निग्रहः कार्य इत्युच्यते- **इन्द्रियस्येति** ॥ **इन्द्रियस्येन्द्रियस्य** सर्वेन्द्रियाणाम् **अर्थे** शब्दादिरूपे विषये इष्टे रागः अनिष्टे द्वेष इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थं रागद्वेषाववश्यम्भाविनौ । प्राधान्याद् द्वयोरुक्तिः । द्वेषशब्दो मदमात्सर्याद्युपलक्षणमिति वक्ष्यति । षड्वर्ग**वशं** तदधीनतां **न गच्छेत्** । कुतः? यतः **तौ** श्रेयोऽर्थिनः पुंसः **परिपन्थिनौ** श्रेयोविघ्नकर्तारौ अत[2] इति ॥ ३४ ॥

भगवद्गीता

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

भाष्यम्

तथाऽप्युग्रं युद्धकर्मेत्यत आह- **श्रेयानिति** ॥ ३५ ॥

प्रमेयदीपिका

'श्रेयान्' इत्यस्य सङ्गतिमाह- **तथापीति** ॥ 'ज्यायसी चेत्' (३.१) इत्यत्र द्वावाक्षेपावर्जुनेन कृतौ । तत्राद्यो 'लोकेऽस्मिन्' (३.३) इत्यादिना

---

१. वृत्तिकृतः (अ.)

२. छान्दसत्वाद् परिपन्थिशब्दप्रयोगः इत्यधिकः पाठः । (अ.)

परिहृतः। **इदानीं 'युध्यस्व विगतज्वरः' (३.३०), 'तयोर्न वशमागच्छेत्' (३.३४) इत्युक्त्या स्मारितं द्वितीयमाक्षेपमाशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः। यद्यपि कर्म कर्तव्यम्**। तथाऽपि **उग्रम् अवर्जनीयरागद्वेषम्**। **'न कुर्याम्' इति शेषः** ॥ ३५ ॥

भावदीपिका

विगतज्वरः विगतरागद्वेषः ॥ **स्मारितमिति** ॥ यदि रागद्वेषयोर्वशं नाऽगच्छेत् तर्हि युद्धे रागद्वेषयोरवर्जनीयत्वाद् अवर्जनीयरागद्वेषाद्युपेततया घोरे युद्धाख्ये कर्मणि किमिति मां नियोजयसि? इति स्मारितमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

भावरत्नकोशः

॥ **द्वाविति** ॥ 'कर्मणि किमिति नियोजयसि' इत्येकः। 'घोरे' इति द्वितीय इति द्वावित्यर्थः ॥ **स्मारितमिति** ॥ 'युध्यस्व' (३.३०) इति युद्धाख्यं कर्म विदधासि। 'तयोर्न वशमागच्छेत्' (३.३४) इति निषेधसि च। विप्रतिषिद्धमेतत् । युद्धे कामक्रोधयोरवर्जनीयत्वात् । ततोऽवर्जनीयकामक्रोधत्वेन घोरे युद्धाख्ये कर्मणि मन्नियोजनमयुक्तमिति स्मारितमित्यर्थः। 'तथाऽपि' इति भाष्यं संयोजयति- **यद्यपीति** ॥ 'उग्रम्' इत्यनूद्यार्थमाह - **अवर्जनीयेति** ॥ 'युद्धकर्म' इत्यनन्तरं शेषमाह - **न कुर्यामिति** ॥३५॥

गीताक्षरार्थस्तु - यद्यपि कर्म कर्तव्यम्, तथाऽप्यवर्जनीयरागद्वेषतया घोरं युद्धाख्यं कर्म न कुर्याम् इत्यर्जुनाक्षेपः परिह्रियते- **श्रेयानिति** ॥ स्ववर्णाश्रमोचितो धर्मः **स्वधर्मः विगुणः** अल्पाङ्गहीनोऽपि **स्वनुष्ठितात्** सर्वाङ्गसाकल्येन कृतात् **परधर्मात्** चतुर्थाश्रमं स्वीकृत्य तद्धर्मनिष्ठो भवेत्येव नियोक्तव्योऽहम् इत्यभिमताद् अन्यवर्णाश्रमोचितधर्मात् **श्रेयान्** प्रशस्ततरः[१]। कुतः? **स्वधर्मे** युद्धादौ

१. प्रशस्यतरः (अ.,पं.)

प्रवर्तमानस्य **निधनं** मरणमपि **श्रेयस्करम्**। **परधर्मः** वर्णान्तराश्रमान्तरधर्मस्तु **भयावहः** निषिद्धत्वादनर्थप्रापको यत इति ॥३५॥

भगवद्गीता

अर्जुन उवाच -

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

भाष्यम्

बहवः कर्मकारणाः सन्ति, क्रोधादयः कामश्च । तत्र को बलवानिति पृच्छति- **अथेति** ॥ अथेत्यर्थान्तरं 'तयोर्न वशमागच्छेत्' इति प्रश्नप्रापकम् ॥ ३६ ॥

प्रमेयदीपिका

'अथ केन' इत्यर्जुनप्रश्नोऽनुपपन्नः। 'तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' (३.३४) इति रागद्वेषयोः परिपन्थित्वस्योक्तत्वात्। न हि पापप्रयोजकत्वादन्यद् रागादेः पुरुषपरिपन्थित्वमित्यतः प्रश्नाभिप्रायमाह- **बहव इति** ॥ कारणशब्दः करोतेर्ण्यन्तात् करणे ल्युडन्तः। स च त्रिलिङ्गः। 'अयमनुमानः' इति भाष्ये[१] प्रयोगात्। अथवा *'ण्यासश्रन्थो युच्'* इति करणे युच्। अयं च स्त्रीलिङ्गः। बहव इत्यपि स्त्रीलिङ्ग एव। *'वोतो गुणवचनात्'* इति विकल्पविधानात्। 'कर्म' इति पापं विवक्षितम्। द्वयोरेवोक्तत्वात् 'कथं बहवः' इत्यनुवाद इत्यत आह- **क्रोधादय इति** ॥ पूर्वं भगवता द्वेषशब्देन मदमत्सरादयोऽप्युपलक्षिताः। अरिषड्वर्गप्रसिद्धेः। तदेतद् विदित्वैवम् अनुवदतीति भावः।

---

१. 'भूवादयो धातवः' इति पाणिनिसूत्रस्य महाभाष्ये।

रागशब्देन कामः, द्वेषशब्देन क्रोधादयश्च त्वयोक्ता इत्यर्थः। अस्य प्रश्नस्य प्रकृते क उपयोग इत्यत आह- अथेति ॥ नास्य प्रकृतेन हेतुहेतुमद्भावादि-लक्षणा सङ्गतिरिति स्वयमेव सूचितमित्यर्थः। 'अथ' इति शब्देनार्थान्तरमिदम्[१] इति सूच्यते। तर्ह्यसङ्गतं न प्रष्टव्यम् इत्यतः सङ्गत्यन्तराभावेऽपि प्रासङ्गिकी सङ्गतिरस्तीत्याशयवान् प्रसङ्गं दर्शयति- तयोरिति ॥ तत्रापि यो बलवांस्तं प्रति महान्तं यत्नं करिष्यामीति भावेन प्रश्नो युक्त एवेति भावः ॥ ३६ ॥

भावदीपिका

ननु तत्र रागद्वेषयोः पुरुषपरिपन्थित्वमात्रमेवोक्तम्। अत्र तु 'अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति' इति पापप्रयोजकमर्जुनेन पृच्छ्यते। न हि पाप-प्रयोजकत्वमेव परिपन्थित्वम्। येन प्रश्नानुपपत्तिरित्यत आह- **न हीति** ॥ ननु 'कारणाः' इति कथम्? कृञ् = करणेऽस्माण्णिचि णित्त्वाद्[२] *'अचोऽञ्णिति'* इति ऋकारस्य आकाररूपवृद्धौ तस्य रपरत्वे 'कार्' इति जाते *'ल्युट् च'* इति भावे ल्युट्प्रत्यये लकारटकारयोर्लोपे *'युवोरनाकौ'* इति युकारस्यानादेशे *'णेरनिटि'* इत्यनेन णेर्लोपे 'कारन' इति जाते *'रषाभ्याम्'* इति रेफात् परस्य नस्य णत्वे हि 'कारण' इति रूपम्। एवं च भावे ल्युडन्तस्य नित्यनपुंसकत्वनियमात् 'कारणानि' इत्येव स्यादिति चेत्, तत्राऽह- **कारणशब्द इति** ॥ **ण्यन्तादिति** ॥ गीतायां 'केन प्रयुक्तः' इति पापप्रयोजकस्य पृष्टत्वादिति भावः ॥ **करण इति** ॥ तथा च न भावे ल्युडन्तोऽयं कारणशब्दः, येनोक्तदोषः स्यात्। किं नाम? करणे ल्युट्। *'करणाधिकरणयोश्च'* इति स्मरणादित्यर्थः। ततः किम्? इत्यत आह- **स चेति** ॥ करणे ल्युडन्तः शब्द इत्यर्थः। तत्र ज्ञापकमाह- **अयमनुमान इति**

१. एतत् (बे.)

२. '' *'णेरनिटि'* इत्यनेन णेर्लोपे ऋकारस्य अकाररूपे गुणे तस्य रपरत्वे णित्त्वा-दादिवृद्धौ कार् इति जाते *'ल्युड् भावे'* '' इति मुद्रितकोशे पाठः।

भाष्य इति ॥ महाभाष्य इत्यर्थः । अयमाशयः । ल्युटष्टित्करणसामर्थ्यात् ल्युडन्तस्य करणेऽधिकरणे च न नियमेन नपुंसकत्वमिति ज्ञायते। तथा पुंलिङ्गत्वं कुत इति चेत् । उक्तरीत्या टित्करणेन नपुंसकत्वनियमे त्याजिते प्रयोगानुसारेण पुंलिङ्गत्वस्यापि सम्भवात् । अत एव महाभाष्ये 'अयमनुमानः' इत्युदाहृतम् । लिङ्गानुशासने च 'इध्मव्रश्चनः कुठारः' इत्युक्तम्। करणे ल्युडन्तस्त्रिलिङ्ग इति प्रकृतत्वादेवेत्युक्तम् । एवं च करणे ल्युडन्तः कारणशब्दः पुंलिङ्गोऽपि भवतीति 'कारणाः' इत्युपपन्नमिति ।

सांव्यावहारिकबहुप्रयोगाभावादाह- **अथ वेति** ॥ *'ण्यासश्रन्थो युच्'* ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः आसश्रन्थशब्दाभ्यां[1] च युच्प्रत्यत्यो भवतीति सूत्रार्थः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना, इत्याद्युदाहरणम् । तथा च कृञ्धातोरुक्त-रीत्या णिजन्तत्वेन तदन्ताद् धातोः करणे युच्प्रत्यये चकारलोपे योरनादेशे नस्य णत्वे च कारणेति रूपम् । ततः किं प्रकृते? इत्यत आह- **अयं चेति** ॥ करणे युच्प्रत्ययान्तोऽयं कारणशब्द इत्यर्थः ।

ननु तर्हि 'बहवः' इति पुंलिङ्गम्, तस्य कथं विशेषणत्वम्[2] ? 'बह्व्यः कर्म-कारणाः' इति वक्तव्यत्वादित्यत आह- **बहव इत्यपीति** ॥ स्त्रीलिङ्गत्वे नियामकमाह- **वोतो गुणवचनादिति** ॥ वा उत इति पदच्छेदः । गुणं वक्तीति गुणवचनः । गुणवचनाद् उतः = उकारान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् वा= विकल्पेन भवतीति सूत्रार्थः । पट्वी पटुः । मृद्वी मृदुरित्याद्युदाहरणम् । एवं च गुणवचनोकारान्तशब्दात् ङीषो विकल्पेन विधानाद् बहुत्वसङ्ख्यारूपगुण-वचनाद् उकारान्ताद् बहुशब्दाद् यदा स्त्रियां ङीष् भवति तदा ङकारषकार-

---

१. 'आस-श्रन्थधातुभ्याम्' इति पाठः समीचीनः ।

२. विशेष्यस्य 'कर्मकारणाः' इत्यस्य स्त्रीलिङ्गत्वाद् इत्याशयः ।

योर्लोपे 'बहु ई' इति स्थिते *'इको यणचि'* इत्युकारस्य वकारे 'बह्व् ई बह्वी' इति भवति। तद्बहुवचनं 'बह्व्यः' इति भवति। यदा तु स्त्रीत्वे ङीष् न भवति तदा स्त्रीलिङ्गमपि पटुर्मृदुरितिवद् बहुरित्येव भवति। तथा चोकारान्तस्त्रीलिङ्गस्य बहुशब्दस्य प्रथमाबहुवचनं 'बहवः' इत्येव भवति। अतः 'कारणाः' इति स्त्रीलिङ्गत्वात् कारणशब्दविशेषणत्वं युक्तमिति भावः।

'कर्मकारणाः' इत्यत्र कर्मेति सामान्येनोक्तत्वात् कामक्रोधादीनां पुण्य-रूपकर्मकारणत्वस्यापि प्रसक्तौ सत्यामाह- **कर्मेतीति**॥ **द्वयोरेवेति**॥ रागद्वेष-योरेवेत्यर्थः॥ **द्वेषशब्देनेति**॥ 'रागद्वेषौ व्यवस्थितौ' (३.३४) इत्यत्र द्वेष-शब्देनेत्यर्थः। **अरिषड्वर्गेति**॥ 'तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' (३.३४) इति रागद्वेष-योररित्वरूपं परिपन्थित्वमुक्तम्। तत्र विशिष्य द्वयोरेवारित्वेनात्र विवक्षितत्वे विशेषज्ञापकाभावात्

'भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्याद् यतो वसन्ते सह षट् सपत्नाः'

(भाग. ५.१.१७)

इत्यादौ काम-क्रोध-मद-मत्सर-लोभ-मोहाख्यारिषड्वर्गप्रसिद्ध्या मदादयोऽ-प्युपलक्षणतया पूर्वं ग्राह्या इत्यर्थः। **एवमनुवदतीति**॥ 'बहवः' इत्यनुवदती-त्यर्थः। 'अथेत्यर्थान्तरम्' इति भाष्यार्थमाह-**अथेतिशब्देनेति**॥ **सङ्गत्यन्त-रेति**॥ हेतुहेतुमद्भावादिरूपेत्यर्थः। **प्रसङ्गं** प्रसञ्जकम्। प्रश्नप्रापकमित्यर्थः॥ **तत्रापीति**॥ अरिषड्वर्गेष्वित्यर्थः॥ **यत्नमिति**॥ 'वधाय' इति शेषः॥ ३६॥

भावरत्नकोशः

परिपन्थित्वोक्तावपि पापाचरणप्रयोजकप्रश्नः कथमनुपपन्न इत्यत आह- **न हीति**॥ 'हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम्' इत्यमरे कारणशब्दस्य क्लीबत्वाभिधानात् कथमत्र 'कारणाः' इति पुंलिङ्गत्वमित्यत आह - **कारणशब्द**

इति ॥ करोतेरिति ॥ डु कृञ् = करण इति धातोर्णिच्प्रत्यये, *'अचो ञ्णिति'* इति वृद्धौ 'कारि' इति रूपे, ततः *'करणाधिकरणयोश्च'* इति कार्यते एभिरिति करणे ल्युटि, *'युवोरनाकौ'* इति युकारस्यानादेशे, *'अट्कुप्वाङ्नुम्'* इति णत्वे *'णेरनिटि'* इति णिलोपे च, *'कृत्तद्धित'* इति प्रातिपादिकत्वेन जसि च, 'कारणाः' इति रूपम्। पापनिष्पत्तिप्रयोजका इति तदर्थ इति भावः। ततोऽपि कथं पुंलिङ्गत्व-मित्यत आह- **स चेति ॥** *'करणाधिकरणयोर्ल्युट् च'* इति करणेऽधिकरणे च विहितो यो ल्युट्प्रत्ययः तदन्तशब्दः परवल्लिङ्गो भवतीति लिङ्गानुशासने स्मरणात्, तद्वृत्तौ इध्मः प्रव्रृश्च्यतेऽनेनेतीध्मप्रव्रश्चनः परशुः। इध्मप्रव्रश्चनी छुरिका। इध्मप्रव्रश्चनं शस्त्रमिति लिङ्गत्रयोदाहरणात् । 'भावे ल्युट्, स नपुंसके। अन्यत्र त्वभिधेय-वशादनियतलिङ्गः' इति कैयटवचनाच्चेति भावः। 'यदनान्तमकर्तरि' इत्यमर-वचनमपि कर्तृपदं कारकमात्रोपलक्षकम्। कारकव्यतिरिक्ते भावमात्रे विहितम् अनान्तं नपुंसकलिङ्गं भवति' इति हरिदीक्षितेन व्याख्यातमिति न तेनापि नपुंसकत्वं शङ्काऽर्हम्। उदाहृतं च तेनैव 'इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातनः' इति।

ननु शास्त्रसद्भावेऽपि न पुंलिङ्गत्वमभ्युपगन्तुं शक्यम्। प्रयोगाभावात्। भावे वा तस्याभियुक्तप्रयोगत्वनिर्णयायोगात्। अत एव 'वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा' इत्यनुशासने सत्यपि न दैवतशब्दः पुंलिङ्गः स्वीक्रियते। 'प्रयोगशरणा हि वैयाकरणाः' इत्यतोऽभियुक्तप्रयोगं दर्शयति- **अयमनुमान इति ॥** 'कोऽसावनु-मानो नाम' इति *'भूवादयः'* इति सूत्रे महाभाष्ये पुंलिङ्गस्य प्रयोगादित्यर्थः। अयमिति तु 'स चायं त्रिलिङ्गः' इति पूर्वेणैवान्वितम्। अयमित्येतदसावित्य-स्यार्थानुवाद इत्यपि आहुः। 'श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयम्' इति वैदिक-प्रयोगानुदाहरणं तु 'सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणाम्' इति व्यत्ययशास्त्रेण छन्दसि लिङ्गव्यत्यय इति यःकोऽपि परिहर्तुमुत्सहेतापीत्यभिप्रायेण।

नन्वस्तु यत्र प्रयोग उपलभ्यते तत्र त्रिलिङ्गत्वम्। हेतुवाचिकारणशब्दस्तु नपुंसकलिङ्ग एव। 'कारणं करणे हेतुवधयोश्च नपुंसकम्' इति विशेषोक्तेः, 'कारणं

हेतुवधयोः' इति कविदर्पणवचनात्, 'क्लीबं तु कारणं हेतौ' इति [१]केशववचनाच्च । लिङ्गानुशासनं तु हेत्वर्थकारणशब्दव्यतिरिक्तशब्दविषयम् । महाभाष्यप्रयोगश्च[२] मन्यतेर्घञि निष्पादितः कैयटे। घञन्तश्च। 'घञबन्तश्च पुंसि'[३] इति लिङ्गानुशासने पुंलिङ्गोऽनुशिष्टः। अयं च ल्युडन्तो व्याख्यात इत्यनुशयादाह- **अथवेति ॥** [४]ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः, आस= उपवेशने, [५]श्रन्थ= विमोचनहर्षणयोरित्येताभ्यां च, स्त्रियां युच्प्रत्ययो भवतीति सूत्रेण करोतेर्ण्यन्तात् करणे युच्प्रत्यये, अनादेशे च कारणेति रूपमित्यर्थः। उदाहृतं च वृत्तिकृता कारणा हारणा आसना श्रन्थना इति। एतावांस्तु विशेषः। उदाहृताः शब्दा भावार्थकयुच्प्रत्ययान्ताः। अयं तु करणार्थकयुजन्त इति । तदिदमुक्तम्- **करणे युजिति ॥**

उमर्जीयम्- नन्वेवं सति 'कारणा तु यातना तीव्रवेदना' इत्यमरोक्तेः कारणशब्दस्य तीव्रवेदनावाचित्वं स्यात्। हेतुवाचित्वं तु कथम्? इत्यत उक्तम्- **करण इति ॥** अस्तु भावे युजन्तस्तीव्रदुःखार्थः। करणयुजन्तस्तु हेतुवाची सम्भवतीति भावः।

एवमपि कारणशब्दस्य कथमनपुंसकत्वमित्यत आह- **अयं चेति ॥** युच्प्रत्ययान्तश्च सर्वोऽपि शब्दः स्त्रीलिङ्गः। *'स्त्रियां क्तिन्'* इत्यतः स्त्रियामित्यनुवृत्तेरित्यर्थः। तर्हि 'बह्व्यः' इति भाषणं स्यात्, न तु 'बहवः' इति। तत्राऽह- **बहव इत्यपीति ॥** 'शब्दः' इति शेषः ॥ **वोत इति ॥** गुणवचनादुकारान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां वा ङीप् भवति। पट्वी पटुः मृद्वी मृदुरिति सूत्रार्थः। **यत्त्वत्र** *'बह्वादिभ्यः'* इत्यनन्तरसूत्रे बह्वादिभ्यः स्त्रियां वा ङीप् भवति। बह्व्यः बहवः इति बहुशब्दादेव ङीपो विकल्पेन विहितत्वात्, 'बह्वादिभ्यश्चेति विकल्पविधानात्'

---

१. कोशवचनाच्च (अ.) २. अनुमान इति प्रयोगः

३. 'घञबन्तः' इत्यत्र लिङ्गानुशासने पाठः।

४. 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति सूत्रस्यार्थः।

५. 'श्रन्थ= विमोचनप्रतिहर्षयोः' इति प्रचलितः पाठः।

इति वक्तव्यम्, न तु *'वोत इति'* इति। तन्न। बहुशब्दो गुणवचन एव। **तस्येह** पाठ उत्तरार्थ इति वृत्तिकारवचनेन बहुशब्दस्य गुणवचनत्वादेव ङीषो वाच्यत्वात्। 'बह्वादिभ्यः' इत्यत्र बहुशब्दग्रहणं न कर्तव्यमिति मनोरमायां प्रत्याख्यानाच्च। अतो *'वोतः'* इत्येव युक्तम् ।

ननु 'बहवः' इत्यादिभाष्यम् अर्जुनप्रश्नस्याभिप्रायवर्णनार्थं प्रवृत्तम्। प्रश्नवाक्ये च 'केन प्रयुक्तः पापं चरति' इति पापप्रयोजकमेवावगम्यते। अतः 'पापकारणाः' इति भाषणीयमित्यत आह- **कर्मेति पापमिति ॥ द्वयोरेव** 'रागद्वेषौ व्यवस्थितौ' इति रागद्वेषयोरेव। **मदमत्सरादयः** मदमत्सरलोभमोहाः। लक्षणायां बीजमाह- **अरीति ॥** 'षड्वर्गनिग्रहनिरस्तसमस्तदोषाः', 'यतो वसन्ते सह षट् सपत्नाः' (भाग. ५.१.१७) इत्यादौ कामक्रोधादिरूपषड्वर्गस्याप्यरित्वापरपर्यायपरिपन्थित्वप्रसिद्धेः अत्र द्वयोरेवोक्तः परिपन्थित्वान्वयोऽनुपपन्न इत्यन्वयानुपपत्त्या षड्वर्गगतत्वसम्बन्धेन च युक्तमुपलक्षणमिति भावः।

उमर्जीयम्- ननु मुख्यार्थग्रहणे बाधकाभावादुपलक्षणमयुक्तमित्यत आह- **अरिषड्वर्गप्रसिद्धेरिति ॥** 'भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्याद् यतो वसन्ते सह षट् सपत्नाः' (भाग. ५.१.१७) इत्यादौ काम-क्रोध-मद-मत्सर-लोभ-मोहाख्यारिषड्वर्गप्रसिद्धेरित्यर्थः। अयं भावः- मुख्यार्थबाधो नाम मुख्यार्थ इतरान्वयस्य प्रबलप्रमाणविरुद्धत्वम्। प्रकृते च 'तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' (३.३४) इत्यत्र विशेषविधिबलाद् द्वयोरेव परिपन्थित्वान्वयो लभ्यते। स च 'षट् सपत्नाः' इत्यादिनिरवकाशप्रमाणविरुद्ध इत्यस्त्येव मुख्यार्थबाधः । अतो युक्तमेवोपलक्षणमिति।

अनुवदति अर्जुनः। अनुक्तस्य कथमनुवादः? इत्यत आह- **रागशब्देनेति ॥ द्वेषशब्देनेति ॥** अयं भावः- रागद्वेषशब्दयोर्द्वयोरपि न लक्षकत्वम्। एकेनैव लक्षणोपपत्तेः। रागशब्दे लक्षणाऽस्त्विति न युक्तम्। प्रथमोपस्थितत्वात्। अत एकस्यैव लक्षकत्वे वाच्ये चरमश्रुतद्वेषशब्दस्यैव तद् युक्तम्। अत

एव मीमांसकैः 'यजमानः प्रस्तरः' इत्यत्र प्रस्तरशब्द एवामुख्यवृत्तिरङ्गीकृता तत्सिद्धिपेटिकायाम्। गीतायां प्रथमस्यापि रागशब्दितकामस्य भाष्ये क्रोधाद्यनन्तरमुपादानं तु पापप्रयोजकेषु सर्वेष्वपि प्राबल्याभिप्रायेण। न चैवं 'को बलवान्' इति प्रश्नानुपपत्तिः, कामप्राबल्यस्य निश्चितत्वादिति वाच्यम्। कामे प्राबल्यं ज्ञातवानस्मि। त्वं तु ब्रूषे क्रोधादयोऽपि काम इव पापप्रयोजका इति। तत्र केन प्रयुक्तः पापं चरति? इति प्राप्तलोकसन्देहव्यावर्तनाय, स्वयं ज्ञातस्यापि दार्ढ्याय च, प्रश्नकरणोपपत्तेरिति।

उमर्जीयम्- ननु यदुक्तं 'द्वेषशब्देन मदमत्सरादयोऽप्युपलक्षिताः' इति तदयुक्तम्। भाष्ये 'क्रोधादयः कामश्च' इति पाठक्रमात् 'रागद्वेषौ व्यवस्थितौ' इत्यत्र रागशब्देन क्रोधादय उपलक्षिता इति प्रतीतेः। 'अनुवदति' इति चायुक्तम्। अनुवादलिङ्गाभावादित्यत आह- **रागशब्देनेति** ॥ अयं भावः- यदि पाठक्रमाद् रागशब्दस्य क्रोधाद्युपलक्षकत्वं स्यात् तदा द्वेषशब्दवैयर्थ्यं स्यात्। अतस्तत्सार्थक्याय रागशब्देन मुख्यत एव कामोऽभिधीयते। द्वेषपदेन च कामान्यवैरित्वरूपेण क्रोधादय उपलक्ष्यन्त इत्येवाङ्गीकार्यम्। ततश्च बाधकबलात् पाठक्रममनादृत्य द्वेषशब्दस्योपलक्षकत्वोक्तिर्युक्ता । एवं 'बहवः कारणाः' इत्यादिभाष्ये 'त्वयोक्ताः' इत्युपस्कर्तव्यम्। अन्यथा विशेषप्रश्नस्य सामान्यसिद्धिपूर्वकत्वात् प्रकृते च सामान्यतः कामादीनां पापकारणत्वस्यासिद्धत्वात् प्रबलकारणप्रश्नस्यासङ्गतिः स्यात्। ततश्च 'उक्ताः' इत्यस्यैवानुवादलिङ्गत्वादनुवदतीति युक्तमिति।

प्रकृते 'मयि सन्न्यस्य कर्माणि' (३.३०) इत्यादावुक्तसेतिकर्तव्यताकवर्णाश्रमकर्मकर्तव्यतारूपे 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मो भयावहः' (३.३५) इति वाक्योक्ते प्रमेये। क **उपयोगः** कथमेकवाक्यत्वम्। सङ्गतेरभावादिति शङ्कितुर्हृदयम्। 'अथ' इति भाष्ये 'अथेत्येतदर्थान्तरम्' इति कथं सामानाधिकरण्यम्? इत्याशङ्क्य शेषमाह- **अथेतिशब्देनेति** ॥ 'इति' शब्दात् परतः 'शब्देन' इति, 'अर्थान्तरम्' इत्यनन्तरं 'सूच्यते' इति शेषे नोक्तशङ्काऽवकाश

इति भावः । सङ्गत्यन्तराभावेऽपि प्रासङ्गिकमात्रप्रश्नेऽतिप्रसङ्ग इत्यत आह- **तत्रापीति** ॥ 'तयोर्न वशमागच्छेत्' (३.३४) इत्यत्र यौ द्वौ प्रस्तुतौ **तत्रापि** तयोरपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- 'रागद्वेषौ व्यवस्थितौ' (३.३४) इत्यत्र रागशब्देन कामो द्वेषशब्देन क्रोधादयश्च बहवः पापहेतवः सन्तीति त्वयोक्तम् । तत्रापि यो बलवान् पापहेतुस्तं प्रति परिभवाय महान्तं प्रयत्नं करिष्यामीति भावेन प्रसङ्गसङ्गत्या को बलवानिति पृच्छ्यते- **अथेति** ॥ अथशब्देनार्थान्तरमेतदिति सूच्यते । **अयं पुरुषः** पापम् **अनिच्छन्नपि** इत्यास्तिककामुकविशेषणम् । राज्ञा **बलान्नियोजितो** भृत्य इव पापं चरन् कामादिषु **केन** बलवता **प्रयुक्तः** प्रेरितः **चरति**, तं ब्रूहि । वृष्णि-शब्दात् '*द्व्यचः*' इति ढकि वार्ष्णेय वृष्णिकुलोद्भव इति सम्बुद्धिरिति ॥ ३६ ॥

भगवद्गीता

श्रीभगवानुवाच -

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

भाष्यम्

यस्तु बलवान् प्रवर्तकः स एष कामः । क्रोधोऽप्येष एव । तज्जन्यत्वात् । 'कामात् क्रोधोऽभिजायते' (२.६२) इति ह्युक्तम् । यत्रापि गुरुनिन्दादिनिमित्तः क्रोधस्तत्रापि भक्तिनिमित्तानिन्दा-कामनिमित्त एव । ये त्वन्यथा वदन्ति ते सङ्करान्न सूक्ष्मं जानन्ति । उक्तं च 'ऋते कामं न कोपाद्या जायन्ते हि कथञ्चन' इति । महाशनः। महद्धि कामभोग्यम् । महाब्रह्महत्यादिकारणत्वान्महापाप्मा । सर्वपुरुषार्थविरोधित्वाद् वैरी ॥ ३७ ॥

प्रमेयदीपिका

बलवद्विषयश्चेत् प्रश्नस्तर्हि परिहारो न सङ्गच्छत इत्यतः परिहारं व्याचष्टे- **यस्त्विति** ।। **प्रवर्तकः** 'पापेषु पुरुषस्य त्वया पृष्टः' इति शेषः । एवं योजनायां क्रोधस्यापि कामसाम्यं स्यात् । तथा चोत्तरत्र कामस्यैवानुवृत्तिर्विरुध्येतेत्यतः 'क्रोध एषः' इत्येतदन्यथा व्याचष्टे- **क्रोधोऽपीति** ।। काम एव किं मुख्यया वृत्त्या एवमुच्यते? नेति ब्रूमः । किन्तूपचारेणेति भावेनाह- **तदिति** ।। तदेव कुत इत्यत आह- **कामादिति** ।। नायमस्ति नियमः । यदा गुरुनिन्दादिश्रवणे निन्दकाय क्रुध्यति तदा कामाभावेऽपि क्रोधोदयदर्शनादित्यत आह- **यत्रा-पीति** ।। भक्तिनिमित्तश्चासौ अनिन्दाकामश्चेति विग्रहः । 'सङ्गात् सञ्जायते कामः' (२.६२) इत्येतद् दर्शयितुं 'भक्तिनिमित्ता' इत्युक्तम् ।

'काम एव केनचित् प्रतिहतः क्रोधत्वेन परिणमते' इति परेषां व्याख्यानं दूषयति- **ये त्विति** ।। एकान्तःकरणोपादानत्वलक्षणाद् आनन्तर्यलक्षणाच्च **सङ्करात् सूक्ष्मं** कामक्रोधयोरत्यन्तभेदम । न हि गुणो गुणस्योपादानम् । किन्तु निमित्तमेव । प्रागन्वये प्रमाणमुक्तम् । इदानीं व्यतिरेकेऽप्याह- **उक्तं चेति** ।। 'महाशनः' इति कामे दुर्घटत्वाद् गौणमित्याह- **महाशन इति** ।। **भोग्यं** विषयः । यस्मात् कामभोग्यं महत् तस्मादसौ 'महाशनः' इति हेरर्थः । 'काम एषः' इति पापकारणत्वेनोक्त्वा कथं 'महापाप्मा' इत्युच्यत इत्यतो न कर्मधारयोऽयम्, किन्तु 'महान् पाप्मा यस्माद्' इति बहुव्रीहिरिति भावेनाह- **महाब्रह्मेति** ।। महच्छब्दात् परतः पाप्मशब्दोऽध्याहार्यः । वधादि-कर्तृत्वाभावात् कथं वैरी? इत्यत आह- **सर्वेति** ।। **सर्वः** सम्पूर्णः । **पुरुषार्थो** मोक्षः ।। ३७ ।।

भावदीपिका

।। **एवं योजनायामिति** ।। यस्तु बलवान् पापप्रवर्तकः पृष्टः स एष काम इति

योजनायां यस्तु बलवान् प्रवर्तकः पृष्टः स एष क्रोध इत्यपि योजनाप्रसङ्गेन क्रोधस्यापि कामसाम्यं स्यादित्यर्थः । अस्त्विति चेत् , तत्राऽऽह- **तथा चेति**॥ **उत्तरत्रेति**॥ 'कामरूपेण कौन्तेय' (३.३९), 'कामरूपं दुरासदम्' (३.४३) इत्युत्तरत्रेत्यर्थः। 'एष एव' इत्यस्यार्थानुवादः- **काम एवेति**॥ **एवमुच्यत इति**॥ क्रोधाभेदेनोच्यत इत्यर्थः । **तदितीति**॥ कामजन्यत्वात् तदभेदोक्तिर्युज्यते । कार्यकारणयोरभेदव्यपदेशस्य 'पातालमेतस्य हि पादमूलम्' (भाग. २.१.२६), 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' (ऋ. ८अ. ४अ. १६व. ९०सू.) इत्यादौ दर्शनादित्यर्थः। **नियमः** क्रोधस्य कामजन्यत्वनियमः । **निन्दकाय क्रुध्यतीति**॥ *'क्रुध-द्रुह-ईर्ष्या-असूयार्थानां यं प्रति कोपः'* इति सूत्रेण क्रुधाद्यर्थानां धातूनां योगे यं प्रति कोपो विवक्षितस्तत्र सम्प्रदानसञ्ज्ञाया विहितत्वात्, प्रकृते च क्रुध्धातुयोगात् निन्दके कोपस्य विवक्षितत्वाच्च सम्प्रदानसञ्ज्ञायाम्, *'सम्प्रदाने चतुर्थी'* इति सूत्रेण 'निन्दकाय' इति चतुर्थी युक्तेति द्रष्टव्यम्॥ **भक्तीति**॥ तथा च तत्रापि गुरूणाम् अनिन्दाकामनयैव निन्दके क्रोधो जायत इति न नियमभङ्ग इति भावः।

ननु पूर्वं कामस्य सङ्गजन्यत्वोक्तेरत्र च भक्तिनिमित्तकत्वकथनविरोध इत्यत आह- **सङ्गादिति**॥ विषयस्नेहापरपर्यायसङ्गात् कामजननस्य पूर्वाध्याये उक्तत्वादत्रापि गुर्वनिन्दाकामस्यापि गुर्वादिविषयसङ्गजन्यत्वं दर्शयितुं 'भक्तिनिमित्त' इत्युक्तम्। भक्तेरपि गुर्वादिविषये माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहापरपर्यायसङ्गरूपत्वादिति भावः । **प्रतिहतः सन्**॥ **एकेति**॥' कामः सङ्कल्पः' इत्याद्युक्त्वा 'एतत्सर्वं मन एव' (बृ. ३.६.९) इत्युक्तत्वादिति ध्येयम्॥ **आनन्तर्यलक्षणादिति**॥ क्रोधस्य कामाव्यवहितोत्तरकालोत्पन्नत्वरूपानन्तर्यलक्षणादित्यर्थः । **सूक्ष्ममिति**॥ स्पष्टतयाऽविद्यमानमित्यर्थः । 'कामक्रोधयोरत्यन्तभेदम्' इति 'सूक्ष्मम्' इत्यनन्तरं शेषपूरणम् ।

ननु पुरोक्तं कामस्य क्रोधं प्रत्युपादानत्वं किं नाङ्गीक्रियते? इत्यत आह- **न**

हीति॥ कामक्रोधयोरुभयोरपि गुणत्वादिति भावः। अस्मन्मते त्वन्तःकरणस्य द्रव्यत्वाद् युक्तमुपादानत्वमिति द्रष्टव्यम्॥ **अन्वय इत्यादि**॥ कारणत्वस्यान्वय-व्यतिरेकगम्यत्वात् कामे सति क्रोधो जायत इत्यन्वये 'कामात् क्रोधोऽभिजायते' (२.६२) इति प्रमाणमुक्तम्। इदानीं कामाभावे क्रोधोत्पत्त्यभाव इति व्यतिरेकेऽपि प्रमाणमाहेत्यर्थः। **इत्युच्यते** इत्यभेद उच्यते॥ **बहुव्रीहिरिति**॥ यद्यपि यस्तु पापे बलवान् प्रवर्तकः पृष्टः स एष काम इति पापकारणत्वस्योक्तत्वाद् इदं व्यर्थमेव। तथाऽपि तत्र क्षुद्रपापप्रवर्तकत्वमभिप्रेतम्। अत्र तु महापाप-प्रवर्तकत्वमित्यदोष इति ज्ञातव्यम्॥ [1]**पाप्मशब्द इति**॥ तथा च महापापं ब्रह्महत्यादीत्यर्थः। ब्रह्महत्यादिमहापापकारणत्वादिति यावत्। कामस्यैहिक-पुरुषार्थहेतुत्वेन सर्वपुरुषार्थविरोधित्वाभावात् सर्वशब्दम् अन्यथा व्याचष्टे- **सर्वः सम्पूर्ण इति**॥ 'विश्वः पूर्णस्तथा सर्वः समस्तश्चाभिधीयते' इति वचनादिति भावः॥ ३७॥

भावरत्नकोशः

'प्रवर्तकः' इत्यतः परं प्रकृतोपयोगाय भाष्ये शेषमाह- **प्रवर्तक इति**॥ **एव-मिति**॥ पुरुषस्य पापे बलवान् प्रवर्तको यस्तु त्वया पृष्टः स एष काम इत्येवं परिहारवाक्ययोजनायामित्यर्थः। **उत्तरत्र** 'महाशनो महापाप्मा' इत्युत्तरार्धादौ। **अनुवृत्तिः** बलवत्त्वेन। **मुख्यया वृत्त्या** क्रोधशब्दमुख्यवृत्त्या। **एवं कामः क्रोध** इति सामानाधिकरण्येनोच्यत इत्यर्थः। **तदेव** क्रोधस्य कामजन्यत्वमेव॥ **निन्द-काय क्रुध्यतीति**॥ *'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः'* इति सम्प्रदानत्वे चतुर्थी। भक्तिनिमित्ता या अनिन्दा कामनिमित्त एवेत्यनन्वितम्, असङ्गतं चेत्यतो भाष्ये प्रकृतसङ्गतये विग्रहं दर्शयति- **भक्तीति**॥ **सङ्गादिति**॥ 'सङ्गस्तु गुण-सम्प्रीतिः' (दर्शने)[2] इत्येकादशतात्पर्ये गुणसम्प्रीतिशब्दितसङ्गात् **कामः**

---

१. पापशब्द इति क्वचित् पाठः।

२. भाग.ता. ११.१२.२श्लोकसन्दर्भ उदाहृतम्।

अनिन्दाकामः इत्येतद् दर्शयितुमित्यर्थः । भक्तिनिमित्तो योऽयमनिन्दा-कामस्तन्निमित्तक एव क्रोध इत्यर्थ इति भावः ।

सङ्करभाष्यमेवानुवदति- **काम एव केनचिदिति** ॥ [1]विषयागतिविरोधिने-त्यर्थः । सङ्करस्वरूपमाह- **एकेति** ॥ 'एकमेव ह्यन्तःकरणं कामक्रोध-योरुपादानम्' इति तदुपादानकत्वलक्षणादित्यर्थः । एकान्तःकरणोपादानकयोरपि सुखदुःखयोर्भेदस्य स्फुटप्रतिभासत्वादाह- **आनन्तर्येति** ॥ प्रतिहतकामा-नन्तरत्वलक्षणादित्यर्थः । अत एव भागवते

'ऊचुः सुहृत्तमदिदृक्षितभङ्ग ईषत् कामानुजेन सहसा तदुपप्लुताक्षाः ।'

(भाग. ३-१६-३१)

इति सनकादिक्रोधस्य प्रतिहतकामानुजत्वमुक्तम् । 'सूक्ष्मम्' इत्यतः परं शेषमाह- **सूक्ष्मं कामेति** ॥ एकदीपोपादानयोर्ज्वालयोरिव कामक्रोधयोरपि **सूक्ष्मम्** अव्यक्तं भेदं न जानन्तीत्यर्थः । अन्यथापदेन सूचितम् एकद्रव्याश्रितयोर्गुण-योर्मध्य एकस्यापरोपादानत्वम् अयुक्तम् इति दूषणं स्फुटीकरोति- **न हीति** ॥

ताम्रपर्णीयम्- **न हि गुणो गुणस्योपादानमिति** ॥ इदं तु परीत्या । अस्मत्पक्षे 'गुणाद्याश्च तद्वन्तो हि विशेषतः' इत्युक्तेर्द्वित्वाद्युपादानत्वाच्च । न चेमे शुक्ल-नीलरूपे इति भासमानं द्वित्वं गुणिद्रव्योपादानकमिति वाच्यम् । तर्हि द्रव्य एव द्वित्वप्रतिभासप्रसङ्गेन गुणे तदवभासविरोधात् । यद्वा द्रव्यनिष्ठस्य गुणस्य गुणो नोपादानमिति टीकाऽर्थः । क्रोधस्त्वन्तःकरणनिष्ठो न कामोपादनक इति भावः।

अनुपादानत्वे 'क्रोधोऽप्येष एव' इति सामानाधिकरण्येन व्यवहारायोग इत्यत उक्तम्- **किन्तु निमित्तमेवेति** ॥ निमित्ततया तज्जन्यत्वमात्रेणोपचाराद् व्यवहार इति भावः । 'कामात् क्रोधोऽभिजायते' (२.६२) इति प्रागेव प्रमाणोदाहरणेन कामस्य क्रोधं प्रति हेतुत्वमभिहितमिति पुनः किं तदुक्त्या? इत्याशङ्कायामाह-

---

१. विषयस्याप्राप्तिरित्यर्थः

प्रागिति ॥ [1]'महाशन इति' विशेषणम्। **दुर्घटत्वादिति ॥** भोजनक्रियायाश्चेतन एव दृष्टत्वात् 'भुञ्जान इन्द्रियाविष्टः[2]' इति तात्पर्यवचनस्याप्यभिमानिचेतन-विषयत्वादिति भावः। विषयानुभवो हि भोगः। तत्कर्म भोग्यम्। तथा च तदपि दुर्घटमेवेत्यत आह- **भोग्यं विषय इति ॥**

उमर्जीयम्- ननु भोग्यशब्दो न भक्ष्यार्थः। कामस्य भक्ष्याभावात्। *'भोज्यं भक्ष्ये'* इति सूत्रविरोधाच्चेत्यत आह- **विषय इति ॥**

पापकारणत्वेनेति ॥ केन पापं चरति? इति प्रश्नोत्तरभूते 'काम एषः' इति वाक्ये कामं पापकरणत्वेनोक्त्वा 'महापाप्मा' इति पापरूपत्वं कथमुच्यत इत्यर्थः। 'अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम्' (अमरकोशे) इत्यभि-धानात् 'महान् पाप्मा' इति पुंलिङ्गप्रयोगः। अयं च बहुव्रीहिर्भाष्ये कारणपदाभि-प्रेत इति भावेन 'यस्माद्' इत्युक्तम्। कामस्याल्पब्रह्महत्यां प्रत्यपि कारणत्वात् कथं महत्त्वविशेषणम्। उक्तविग्रहाभिप्राये भाष्ये पाप्मपदमपि श्रूयेतेत्यत आह- **महच्छब्दादिति ॥** कोऽयं महान् पाप्मा कामेन भवति? इत्यतो भाष्ये ब्रह्महत्यादि-रूप इति प्रदर्शयितुं 'महाब्रह्महत्यादि' इत्युक्तमिति नोक्तदोष इति भावः।

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- महाब्रह्महत्यादिहेतुत्वेन महापाप्मत्वं कुत इत्यतो वा ब्रह्महत्यादेर्महत्त्वघटनाय वाऽऽह - **महच्छब्दात् परत इति ॥**

ननु निषिद्धकामस्यैहिककफलहेतुत्वदर्शनात् स्वर्गादिकामस्य [3]पारत्रिकफलत्वाच्च कथं सर्वपुरुषार्थविरोधित्वम्? इत्यत आह- **सर्वः सम्पूर्ण इति ॥** 'सर्वं पूर्णमिहोच्यते' इति वचनात्, 'सर्वं समस्तं विश्वं च अनन्तं पूर्णमेव च' (गी.भा. ११.१६) इत्येकादशाध्याये भाष्यमाणत्वाच्चेति भावः॥ ३७॥

---

१. टीकायाम् 'महाशन इति' इत्यनन्तरं 'विशेषणम्' इति शेष इति भावः।

२. अस्मिन्नेव सन्दर्भे उदाहृतब्रह्मतर्कवचनमिदम्। इन्द्रियेषु स्थित्वा विषयान् अनुभवन्तं कामं कालनेमिं दग्धुं ज्ञानमेव समर्थमस्त्रमित्यर्थः।

३. पारत्रिकफलवत्त्वाच्च (अ.,पं.)

गीताक्षरार्थस्तु- काममूलत्वात् सर्वेषां स एव बलवान् प्रवर्तक इति भगवानुवाच **काम इति**। यस्त्वया पुरुषस्य पापे प्रवर्तकः पृष्टः स **एष काम** एव। **क्रोधः** अप्युपचारेण **एष** एव। तज्जन्यत्वात्। ननु ज्ञानभक्त्यादिकामस्य मोक्षकामस्य च पापहेतुत्वं कथमुच्यते? इत्यतः कामो विशिष्यते- **रज इति**॥ रजश्च तद्गुणश्च तस्मात् समुद्भवतीति तथा। ज्ञानादिकामस्तु नैवंविध इति भावः। **महद् अशनं** भोग्यं विषयो यस्य स तथा। **महान्** ब्रह्महत्यादिरूपः **पाप्मा** पापं यस्मात् स तथा। **इह** जगति महापुरुषार्थभूतमोक्षविरोधितया **वैरिणमेनं** कामं **विद्धि** जानीहि इति॥ ३७॥

भगवद्गीता

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्॥ ३८॥

भाष्यम्

कथं विरोधी सः? इदमनेनावृतम्। यथा धूमेनाग्निरावृतः प्रकाशरूपोऽप्यन्येषां न सम्यग्दर्शनाय[1] तथा परमात्मा। यथाऽऽदर्शो मलेनावृतोऽन्याभिव्यक्तिहेतुर्न भवति, तथाऽन्तःकरणं परमात्मादेर्व्यक्तिहेतुर्न भवति कामेनावृतम्। यथोल्बेनावृत्य बद्धो भवति गर्भस्तथा कामेन[2] जीवः॥ ३८॥

प्रमेयदीपिका

ननु प्रश्नस्योत्तरं जातं, किमुत्तरेण? इत्यतः श्लोकद्वयस्य सङ्गतिमाह- **कथमिति॥ सः** कामः। कथं मोक्षस्य विरोधी 'इति जिज्ञासायामाह

१. ब. अन्येषामदर्शनाय। २. 'आवृतः' इत्यधिकः पाठः। (बे.)

धूमेनेत्यादि' इति[1] शेषः । विवक्षितार्थस्यास्फुटत्वाद् व्याख्याति- **इद-मिति** ॥ ईश्वर-अन्तःकरण-जीवलक्षणं वस्तुत्रयम् । केन किमिवेत्या-काङ्क्षायामाद्यपादं[2] व्याचष्टे- **यथेति** ॥ **परमात्मा** कामेनावृतः । 'स्वयं सर्वज्ञोऽपि अन्यैर्न ज्ञायते' इति शेपः । **अन्यस्य** मुखादेः । परमात्मा-देरित्यादिपदेन जीवो गृह्यते । बन्धापेक्षयाऽऽवरणस्य समानकर्तृकत्वम् । **बद्धः** सङ्कुचितः । व्यापाराक्षम इति यावत् । **उल्बो** गर्भवेष्टनम् । कामेनावृतो जीवो नेश्वरादिज्ञाने क्षम इत्यर्थः ॥३८॥

भावदीपिका

॥ **विवक्षितार्थस्य** ॥ मोक्षविरोधित्वस्य । भाष्ये 'अनेन' इत्यस्य 'कामेन' इत्यर्थः । भाष्ये- **प्रकाशरूपोऽपीति** ॥ प्रकाशरूपोऽप्यग्निर्धूमेनाऽवृतः सन् अन्येषां सम्यग्दर्शनाय न भवति । अन्यैः सम्यक् न ज्ञायत इति यावत् । 'अन्याभिव्यक्ति' इत्यत्र षष्ठ्यन्तान्यपदार्थमाह - **अन्यस्येति** ॥ ननु भवनस्य गर्भकर्तृकत्वाद्, आवरणस्य तूल्बकर्तृकत्वात् कथं समानकर्तृकत्वम्? तथा च 'आवृत्य' इति क्त्वादेशभूतस्य ल्यपोऽनुपपत्तिरित्यत आह- **बन्धेति** ॥ तथा च बन्धावरण-योरुभयोरप्युल्बकर्तृकत्वाद् युक्तं समानकर्तृकत्वम् । [3]आवृतत्वाद् भेदाय बद्धत्वं व्याख्याति- **बद्ध इति** ॥ ३८ ॥

भावरत्नकोशः

'सः' इति भाष्यपदम् अनूद्यार्थमाह- **स काम इति** ॥ 'विरोधी' इत्यनन्तरम् 'इति जिज्ञासायामाह धूमेनेत्यादि' इत्यन्तं शेपः । **विवक्षितार्थस्य** कामे महापुरुषार्थविरोधित्वस्य । 'इदम्' इत्यस्य मूलस्थस्य भाष्येऽनूदितस्यार्थः- **ईश्वरेत्यादि** ॥ वस्तुत्रयं 'आवृतम्' इति भाष्येणान्वयः । परमात्मनः कामेनाऽ-

१. धूमेनेत्यादिनेति (वे.) २. ग. आद्यपादत्रयं

३. आवृतत्व-बद्धत्वयोः वैलक्षण्याय इत्यर्थः ।

वृतत्वे जीवस्वरूपं जीवेनेव स्वात्माऽपि स्वयं न ज्ञायेतेत्यतो भाष्ये शेषमाह- **स्वयं सर्वज्ञोऽपीति ॥** वह्निपदोपादानमहिम्ना अग्नेः स्वप्रकाशत्वमिव भगवतोऽपि स्वप्रकाशत्वं लभ्यत इतीयमुक्तिः । 'अन्याभिव्यक्ति' इत्यत्र 'अन्यस्याभिव्यक्तिः अन्याभिव्यक्तिः' इति विग्रहाश्रयणेनान्यस्येत्यस्यार्थमाह- **अन्यस्य मुखादेरिति ॥**

ननूल्वकर्तृकावरणस्य गर्भकर्तृकभवनेन समानकर्तृकत्वाभावात् कथं भाष्ये 'आवृत्य' इति प्रयोगः? इत्यत आह- **बन्धापेक्षयेति ॥** उल्वेन स्वात्मानं स्वयमावृत्य बद्धो भवति गर्भ इत्यावरणबन्धयोरवान्तरक्रिययोः स्वयमेव कर्तेति युज्यते *'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वा'* इति क्त्वाप्रत्यये ल्यबिति भावः॥ **उल्बो गर्भवेष्टनमिति ॥** 'गर्भाशयो जरायुश्च पुंस्युल्वं कललोऽस्त्रियाम्' (अमरकोशे) इत्यत्रास्त्रियामित्यस्याऽकर्षणार्थश्चकार इति वन्दिघटीय व्याख्यानात्, 'कललो जरायुरुल्वः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोशकारवचनात्, 'अथोल्वं क्लीबं स्याद् गर्भाशयोऽथ तत् पुंस्याहामरदत्तोऽस्मिन्नर्थे' इति केशववचनात्, प्रमाणवचनाच्च पुंलिङ्गप्रयोगो युक्तः। **गर्भवेष्टनं** गर्भवेष्टनचर्म। 'कामेन' इत्यनन्तरम् 'आवृतः' इति शेषो भाष्ये। 'तथा' इत्यस्यार्थो- **नेश्वरेत्यादि** ॥ ३८ ॥

भगवद्गीता

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

भाष्यम्

शास्त्रतो जातमपि ज्ञानं परमात्माऽपरोक्ष्याय न प्रकाशते, कामेनावृतं ज्ञानिनोऽपि। किम्वल्पज्ञानिनः। **कामरूपेण** कामाख्येन नित्यवैरिणा। **दुष्पूरेण** दुःखेन हि कामः पूर्यते। न हीन्द्रादिपदं सुखेन

लभ्यते । यद्यपीन्द्रादिपदं प्राप्तम्, पुनर्ब्रह्मादिपदमिच्छतीत्य-लम्बुद्धिर्नास्तीति **अनलः** । उक्तं च-

'ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाग्नेर्धूमो बुद्धेर्मलं तथा ।
आदर्शस्याथ जीवस्य गर्भस्योल्बो हि कामकः ॥' इति ॥ ३९ ॥

प्रमेयदीपिका

एवं ज्ञेय-ज्ञानकारण[1]-ज्ञातृप्रतिबन्धकत्वोक्त्या ज्ञानप्रतिबन्धकत्व-मुक्तम् । 'आवृतं ज्ञानम्' इत्यनेन पुनः किमुच्यत इत्यत आह- **शाश्वत इति ॥** पूर्वं ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमुक्तम् । इदानीं तु कथञ्चिज्जातमपि ज्ञानं न स्वकार्याय प्रभवतीत्युच्यते । अतो न पुनरुक्तिदोष इति भावः । 'कामकारेण चैके' (ब्र.सू. ३-४-१५) इति वचनादपरोक्षज्ञानस्य मोक्षसाधने न केनापि प्रतिबन्ध इत्यत उक्तम्- 'शाश्वतः' इति, 'परमात्माऽपरोक्ष्याय' इति च । **न प्रकाशते** न प्रभवति । 'ज्ञानिनः' इति व्यर्थम् । ज्ञानस्य ज्ञानिसम्बन्धा-व्यभिचारादित्यत आह- **ज्ञानिनोऽपीति ॥** शास्त्रजनितज्ञानवतोऽपि । **अल्पज्ञानिनः** गुरूपदेशमात्रजनितज्ञानवतः ।

अपरे तु ज्ञानिनो नित्यवैरिणा, न मूर्खस्य । ज्ञानी हि नाशयिष्यामि काममिति यतते । मूर्खस्तु तमनुवर्तते इति वर्णयन्ति । तदनेनैव निरस्तम् । अपकारित्वं खल्वत्र वैरित्वं विवक्षितम् । तच्च ज्ञान्यपेक्षया मूर्खेऽधिकम् । न हि मूर्खस्तत् नानुसन्धत्त इत्येतावता तन्नास्ति । इच्छाऽनुरूपं रूपं यस्यासौ कामरूप इत्युच्यते । न चैतत् कामेऽन्तःकरणधर्मे सम्भवतीत्यत आह- **कामेति ॥** रूप्यतेऽनयेति रूपम् आख्याऽत्र विवक्षितेत्यर्थः । तर्हि विशेषण-पदमिदं जातम् । किमस्य विशेष्यम्? इत्यत आह- **नित्येति ॥** यो न पूरयितुं

---

१. ज्ञानकरण (बे.)

शक्यः स दुष्पूरः । कामस्तु विषयसम्पादनेन पूरयितुं शक्यः कथं दुष्पूर इत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे- दुष्पूरेणेति ॥ न नञर्थे दुश्शब्दः, किन्तु कृच्छ्रार्थ इत्यर्थः । तदुपपादयति- न हीति ॥ कामविषयोपलक्षणमेतत् । ननु प्रज्वलनात्मकत्वात् क्रोधोऽनलो युक्तः । कामस्तु कथमनलः? इत्यतः सोपपत्तिकमन्यथा व्याचष्टे- यद्यपीति ॥ इदमपि प्रासाद् [1]अधिकस्योपलक्षणम् । श्लोकद्वयार्थे प्रमाणसम्मतिमाह- उक्तं चेति ॥ कामकः कुत्सितः कामः । ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाग्नेर्धूमः । तथा बुद्धेः अन्तःकरणस्य । आदर्शस्य मलम् । अथ जीवस्य गर्भस्योल्ब इति सर्वत्र गूढोपमा । एतेन 'इदमित्युक्तस्य विवरणं द्वितीयश्लोके' इति व्याख्यानम् अपाकृतं भवति ॥ ३९ ॥

भावदीपिका

ज्ञेयः परमात्मा । **ज्ञानकरणम्** अन्तःकरणम् । **ज्ञाता** जीवः ॥ **ज्ञानेति** ॥ उत्पत्स्यमानेत्यर्थः ॥ **उक्तमिति** ॥ अर्थादित्यर्थः । ज्ञेयादिसापेक्षत्वाद् ज्ञानस्य तत्प्रतिबन्धे तत्प्रतिबन्धस्यापि लाभादिति भावः ॥ **कामकारेण चैक इति** ॥ कामचाराः कामभक्षाः कामवादाः कामेनैवेमं देहमतिसृज्याथ परात् परमीयुरनारम्भणमिति सूत्रार्थः । तथा च जातमपि विज्ञानं कामेनाऽवृतं सत् स्वकार्याय न प्रकाशते न प्रभवतीत्येतावत्येवोक्तेऽपरोक्षज्ञानस्यापि मोक्षरूप-कार्यजनने प्रतिबद्धत्वप्राप्त्या सूत्रविरोधः स्यादिति भावः। **शाश्वत इति** ॥ तथा च ज्ञानपदेन परोक्षज्ञानम्, स्वकार्यपदेन चापरोक्षज्ञानं विवक्षितमिति न तद्विरोध इति भावः ॥ **न प्रभवतीति** ॥ न समर्थं भवतीत्यर्थः ।

॥ **अपरे त्विति** ॥ स्वमते ज्ञानिनो ज्ञानमिति सम्बन्धः । एतन्मते तु 'ज्ञानिनो नित्यवैरिणा' इति सम्बन्ध इत्यवधेयम् । तदुभयमप्युपपादयति- **ज्ञानी हीति** ॥ **तमन्विति** ॥ काममन्वित्यर्थः ॥ **वर्तत इति** ॥ यद्विषये कामो भवति

---

१. ग. आधिक्यस्य

तद्विषयसम्पादनायैव यतत इत्यर्थः । ननु वैरित्वानुसन्धानाभावात् कथं मूर्खेऽपकारित्वं ज्ञान्यपेक्षयाऽधिकम्? इत्यत आह- **न हीति** ॥ **तम्** उत्पन्नं कामम्। **नानुसन्धत्ते** वैरित्वेन। **तद्** वैरित्वम्। **नास्तीति न हि अस्त्येवेत्यर्थः**। **इच्छाऽनुरूपम्** इच्छाऽनुकूलम्। **रूपम्** आकारः। **अन्तःकरणधर्म इति**॥ **रूप्यते** निरूप्यते व्यवह्रियत इत्यर्थः । [1]शक्य इत्यनन्तरम्। **नञर्थ इति**॥ 'पूरयितुं न शक्यः' इत्येवंरूपे। **किन्तु कृच्छ्रार्थ इति** ॥ 'दुर्दुःखमिति सम्प्रोक्तम्' इति गीतातात्पर्योदाहृतप्रमाणबलेन दुःशब्दो दुःखापरपर्यायकृच्छ्रवाचीत्यर्थः । वस्तुतस्तु *'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्'* इति सूत्रे दुरः कृच्छ्रार्थे खल्प्रत्ययविधानाद्, दुष्करं वनं कृच्छ्रेण कर्तुं शक्यमित्यर्थ इत्युदाहृतत्वाच्चात्रापि कृच्छ्रार्थे दुःशब्द इत्यर्थः। एतत्सूत्रमनुसन्धायैव 'कृच्छ्रार्थः' इत्याह। अन्यथा भाष्यानुसारेण 'दुःखार्थः' इत्यवक्ष्यदिति।

ननु कामविषयः पूरयितुं शक्यत इति शङ्कायां कामविषयस्यैव सुखासाध्यत्वं वक्तव्यम्, किमिन्द्रादिपदग्रहणेनेत्यत आह- **कामविषयेति**॥ नन्विन्द्रादिदेवानां स्वपदातिरिक्तपदस्यायोग्यत्वेन तत्राऽकाङ्क्षाया अभावात् कथं यद्यपीत्याद्युच्यत इत्यत आह- **इदमपीति**॥ यत् प्राप्तं तदपेक्षयाऽप्यधिकं पुनरिच्छतीत्यत्रैव तात्पर्यम्, न यथास्थित इत्यर्थः ॥ **ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चेति** ॥

'ज्ञानस्य' इत्युक्त्या 'आवृतं ज्ञानमेतेन' इत्यत्रापि 'धूमेनाऽव्रियते वह्निः' इति दृष्टान्तः सम्बद्ध्यत इत्युक्तं भवति। यथा धूमेन प्रकाशरूपोऽपि वह्निराव्रियते तथैतेन कामेन ज्ञानमावृतमिति 'ज्ञानस्य' इत्युक्त्योत्तरश्लोकार्थेऽपीदं प्रमाणमिति द्रष्टव्यम् ॥ **सर्वत्र गूढोपमेति** ॥ **कामकः** कुत्सितकामोऽग्नेर्धूम इव ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाऽवरकः। कामकः आदर्शस्य मलमिव **बुद्धेः** अन्तःकरणस्याऽवरकः। कामकः गर्भस्योल्ब इव जीवस्याऽवरक इति ॥ **एतेनेति** ॥ 'तेनेदमावृतम्'

१. शक्य इत्यनन्तरम् 'इतिशब्दः पूरणीयः' । इति पाठः स्यात् ।

इत्यत्र 'इदम्' इत्यस्य परमात्म-अन्तःकरण-जीवाख्यं वस्तुत्रयं धूमादिनाऽग्न्यादिरिवाऽवृतमिति व्याख्याय तत्र प्रमाणस्योदाहृततया तद्विरुद्धत्वेन यत् परेणोक्तम्- '' 'तेनेदमावृतम्' इत्यत्रोक्तेदंशब्दार्थ एव 'आवृतं ज्ञानम्' इति द्वितीयश्लोकेन विव्रियते'' इति तदप्यपाकृतं भवतीत्यर्थः ।। ३९ ।।

भावरत्नकोशः

उत्तरश्लोकं सङ्गमयितुं वृत्तमनुवदति- **एवमिति** ।। ज्ञेयं च ज्ञानकारणं च ज्ञाता चेति विग्रहः । **ज्ञेयं** भगवत्स्वरूपं, **ज्ञानकारणम्** अन्तःकरणं, **ज्ञाता** जीव इति विवेकः । **पूर्वं** 'धूमेन' इति श्लोके । **अतः** विषयभेदात् ।। **इति वचनादिति** ।। [1]न असत्प्रवृत्त्या कुण्ठितत्वेन ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभावः प्रसज्यते । यतो यथेष्टाचारेणापि ज्ञानिनो मोक्षमेके शाखिनः पठन्तीति सूत्रवचनाद् अपरोक्षज्ञानस्य मोक्षनिष्पादनेऽसत्प्रवृत्त्यादिना केनापि प्रतिबन्धो नास्तीत्यावेदनेन अत्र कथं कामेन प्रतिहतस्य स्वकार्याक्षमत्वमुच्यत इति शङ्काऽर्थः ।। [2]**इति चेति** ।। उत्पन्नमपि ज्ञानं स्वकार्याक्षममित्युक्ते ज्ञानशब्देन शास्त्रजनितपरोक्षज्ञानमेवाभिप्रेतम् । '**स्वकार्य**' इत्यत्रापि कार्यशब्देनापरोक्षज्ञानमेव विवक्षितमिति नोक्तसूत्रविरोध इति भावः । प्रकाशरूपं ज्ञानं प्रकाशत इत्ययुक्तमित्यतो व्याचष्टे- **न प्रभवतीति** ।। न समर्थं भवतीत्यर्थः ।। **व्यर्थमिति** ।। 'सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद् विशेषणमर्थवत्' इति वचनादिति भावः । '**ज्ञानिनः**' इति 'अल्पज्ञानिनः' इति च को विवक्ष्यत इति न ज्ञायते । अतः पदद्वयविवक्षितार्थं दर्शयति- **शास्त्रेति** ।। शास्त्रश्रवणमननावृत्तिजनितज्ञानसम्पन्नस्येत्यर्थः ।। **गुरूपदेशमात्रेति** ।। श्रवणमात्रजनितज्ञानवत इत्यर्थः । श्रवणादिरूपः 'विष्णुः सर्वेश्वर इति योऽयं सद्गुरूपदेशः' स उच्यते । गुरूपदेशमात्रमिति **केचित्** । लोकप्रवाद-

---

१. 'कामकारेण चैके' इति सूत्रस्यार्थः ।

२. 'परमात्मापरोक्ष्याय इति च' इति टीका । तत्र 'इति च' इत्यस्य प्रतीकधारणम् ।

मात्रजनितं ज्ञानमल्पज्ञानम्। तद्वत इति तु **प्राचीनटीका**। अल्पज्ञानी लोकप्रवादोत्पन्नज्ञान इति **भावप्रदीपिका** च।

उमर्जीयम्- गुरूपदेशमात्रजनितेति ॥

'आचार्यात् पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वबुद्धितः।
पादं सब्रह्मचारिभ्यः पादं व्याख्यानकौशलात् ॥'

इत्युक्तेश्चतुर्भिः प्रकारैःशास्त्राद् ज्ञानं जायते। तत्र द्वितीयादिप्रकारव्यावृत्त्यै 'मात्र' इत्युक्तम्। अनेन 'प्रकारचतुष्टयेनापि शास्त्रजन्यं प्रागभिप्रेतम्' इति सूचयति।

सङ्करभाष्यमर्थतोऽनुवदति- अपरे त्वित्यादि ॥ न मूर्खस्य अज्ञानिनः। **अनेन** कैमुत्यार्थत्ववर्णनेन। **अपकारित्वं** पुरुषार्थविरोधित्वम् **॥ ज्ञान्यपेक्षयेति ॥**

'यैर्निश्चितं परत्वं तु विष्णोः प्रायो न [1]वेदनाम्।
ब्रह्महत्यादिभिरपि यान्त्याधिक्ये चिरं न तु ॥',

'मूर्खाः शूद्रसमा मताः',

'तेषामज्ञानजो दोषः सुमहान्'

इत्यादिवचनादिति भावः। ननु ज्ञानी 'अनेनाहमनर्थे प्रयुक्तः' इत्यनुसन्धत्ते। मूर्खस्तु कामं मित्रमिव पश्यंस्तथा नानुसन्धत्त इति कथं तं प्रत्यधिकवैरी? इत्यत आह- **न हीति ॥ तत्** अपकारित्वम्। 'कामरूपेण' इत्यत्र काम इच्छा तस्य रूपमिव रूपं यस्येत्यभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह- **इच्छाऽनुरूपमिति ॥ एतद्** उक्तविधं कामरूपत्वम्। स्वरूपकामे मुक्तिदशायां सम्भवतीत्यत उक्तम्- **अन्तःकरणधर्मे काम इति ॥ रूप्यत इति ॥** करणे घञ्प्रत्यये रूपशब्देनात्राऽख्या विवक्षिता। न पुनः स्वरूपमित्यर्थः **॥ न नञर्थ इति ॥** दुर्यवनं दुश्शकटमित्यादौ नञर्थेऽभावे दुश्शब्दप्रयोगदर्शनादिति भावः। कृच्छ्रार्थ इति वदन् 'ईषद्दुस्सुषु

---

१. यातनाम् (अ.,पं.)

कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' इति खल्प्रत्यय इत्यभिप्रैति। **तत्** कृच्छ्रेण **पूर्यमाण-त्वम्**। कामविषयमात्रस्य प्रस्तुतत्वादाह- **कामेति** ॥ एतत् इन्द्रादिपदम्।

नन्विन्द्रादिपदयोग्यानां स्वस्वपदकामो मुक्त्यविरोधीति दुःखेनापि तल्लाभे कथं कामस्य वैरित्वम्? अयोग्यानां तु दुःखेनापि न तल्लभ्यत इति कथमिदमुदा-ह्रियते ? उच्यते- अयोग्यानामेव हिरण्यकादीनां बलाद् इन्द्रादिपदलाभः पुराणादिषु श्रुत इति तद्विषयमेवेदं वाक्यमिति **नरहरितीर्थश्रीमच्चरणाः**। **इदमपि** ब्रह्मादिपदमपि। 'हिरण्यकादिविषयमेतत्' इति च **भावप्रकाशिका**। **प्राचीन-टीकायां** 'यद्यपि' इति भाष्यं दुर्लभेनापीन्द्रादिपदेन कामं पूरयित्वा मोक्षाय यतने कामः किं करिष्यति? इत्याशङ्कापरिहारत्वेनोत्तरं पदं व्याचष्ट इत्यवतारितम्। यद्यपि दुःखेनेन्द्रादिपदं प्राप्तम्। तथाऽपि ततोऽधिकमिच्छति, न पुनरलम्बुद्धिमान् भवति कामीति न तस्य मोक्षयत्नो घटत इति तत्र भाष्यार्थो ज्ञातव्यः। 'अलम्' इति पर्याप्तिवाचि मान्तमव्ययम्। तस्माद् 'अलमस्या अस्ति' इत्यर्थेऽर्शआद्यचि *'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः।'* षष्ठ्यर्थश्च विषयत्वम्। तेन अला= पर्याप्तिविषय-बुद्धिरिति लभ्यते। ततो नञा बहुव्रीहौ 'अनलः' इति भाष्यं व्याख्येयम्। तेन 'कथमकारान्तत्वम्' इति निरस्तम्।

उमर्जीयम्- अचेतने चेतनवदुपचाराद् बुद्धिरित्याद्युक्तम्।

कुत्सित इति वदन् *'कुत्सिते'*(पा.सू.)इति कामशब्दात् कन्प्रत्यय इत्याचष्टे।

उमर्जीयम्- 'अल्पः कामः' इति व्याख्याने तस्य ब्रह्माद्यावरणम् असम्भावितं स्यादत आह- **कुत्सितः काम इति** ॥

'बुद्धेः' इत्यनुवादः। 'अन्तःकरणस्य' इति व्याख्या। तथाऽन्तःकरणमिति भाषणादिति भावः ॥ **सर्वत्रेति** ॥ अग्नेर्धूमो यथा, आदर्शस्य मलं यथा, गर्भस्योल्बो यथा, तथा ज्ञानस्य, ब्रह्मणः, अन्तःकरणस्य, जीवस्य च, काम आवरणमिति यथातथाशब्दाभावेऽपि तदर्थस्य गूढाभिप्रायगोचरत्वाद् **गूढोपमा** वाचकादि-लुप्तोपमेत्यर्थः।

उमर्जीयम्- नन्वेवं सति कुत्सितकामादीनां धूमादिभिः, ज्ञानादीनां चाग्न्यादिभिस्तादात्म्यं प्राप्तम्। तत् कथम्? इत्यत आह- **सर्वत्र गूढोपमेति** ॥

एतेन प्रमाणोदाहरणेन। **इदमित्युक्तस्य** 'तथा तेनेदमावृतम्' इत्यत्रेदं-शब्देनोक्तस्य ॥ **अपाकृतमिति** ॥ कामेन ज्ञानमावृतमित्युक्त्यैव विवक्षितार्थ-लाभेन दृष्टान्तत्रयानुपयोगात्, आवरणतारतम्यकथनायोगात्, प्रमाणे ब्रह्मादे-रावृतत्ववर्णनायोगाच्चेति भावः ॥ ३९ ॥

गीताश्लोकद्वयाक्षरार्थस्तु- कामः कथं मोक्षविरोधीति जिज्ञासायामुच्यते- **धूमे-नेति** ॥ **तेन** कामेन। **इदं** ईश्वर-अन्तःकरण-जीवलक्षणवस्तुत्रयम् ॥ ३८ ॥

पूर्वं ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमुक्तं कामस्य। इदानीं तु कथञ्चित् शास्त्रश्रवण-मननजनितमपि ज्ञानं कामोपहतं चेत्, नापरोक्षज्ञानरूपस्वकार्याय प्रभवतीत्युच्यते- **आवृतमिति** ॥ ज्ञानस्य ज्ञानिसम्बन्धाव्यभिचारेऽपि 'ज्ञानिनः' इति वचनं शास्त्र-जनितज्ञानवतोऽपि ज्ञानं कामावृतं चेत्, न स्वकार्यक्षमं, किमु वक्तव्यं गुरूपदेश-मात्रजनितज्ञानवतः कार्यं प्रतिबध्नातीति कैमुत्यद्योतनार्थम्। एतच्छब्दार्थविवरणम्- **कामरूपेण वैरिणेति** ॥ कामाख्येन वैरिणा। **दुष्पूरेण** दुःखेन पूरणीयेन। नास्त्यलम्बुद्धिरनेन इति **अनलस्तेन** इति ॥ ३९ ॥

भगवद्गीता

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

भाष्यम्

अथार्थं शत्रोरधिष्ठानमाह- **इन्द्रियाणीति** ॥ **एतैर्ज्ञानमावृत्य** बुद्ध्यादिभिर्हि विषयैः[१] ज्ञानमावृतं भवति ॥ ४० ॥

---

१. ग. विपर्ययैः

प्रमेयदीपिका

'इन्द्रियाणि' इत्यादिकमपृष्टं किमर्थमुच्यत इत्यत आह- **वधार्थमिति** ।। एतदर्थमेव ह्यर्जुनेन बलवान् पृष्टः । क्रियाद्वयश्रवणात् कां प्रतीन्द्रियादीनां करणत्वमिति न प्रतीयते । सन्निधानाद् विमोहनं प्रति इत्यन्यथा च प्रतीयते । अत आह- **एतैरिति** ।। तदुपपादयति- **बुद्ध्यादिभिरिति** ।। इन्द्रियादित्वेनोक्तानामपि बुद्ध्यादित्वेन ग्रहणं [1]प्राधान्यज्ञापनार्थम् ।। ४० ।।

भावदीपिका

।। **एतदर्थमेवेति** ।। वधार्थमेवेत्यर्थः ।। **क्रियाद्वयेति** ।। 'विमोहयति' 'आवृत्य' इति विमोहनावरणरूपक्रियाद्वयेत्यर्थः । कां क्रियां प्रति ।। **सन्निधानादिति** ।। 'एतैर्विमोहयति' इति शब्दसन्निधानादित्यर्थः ।। **इन्द्रियादित्वेनेति** ।। 'गीतायाम्' इति शेषः ।। **बुद्ध्यादित्वेनेति** ।। 'भाष्ये' इति शेषः । **प्राधान्येति** ।। 'इन्द्रियमनोबुद्धीनां मध्ये बुद्धिरूपेन्द्रियस्य' प्राधान्यज्ञापनार्थम इति शेषः ।। ४० ।।

भावरत्नकोशः

एतदर्थमेव वधार्थमेव ।। **क्रियाद्वयेति** ।। विमोहन-आवरणरूपक्रियाद्वयेत्यर्थः । अप्रतिपत्तिं व्याख्यानबीजम् अभिधाय, अन्यथाप्रतिपत्तिं च तद्बीजमाह- **सन्निधानादिति** ।। **तद्** 'एतैर्ज्ञानमावृत्य' इत्युक्तम् उपपादयतीति इत्यर्थः । 'इन्द्रियाणि' इति मूल इन्द्रियाणामादित्वावगमाद् भाष्ये कथं 'बुद्ध्यादिभिः' इत्युच्यते? इत्यतस्तात्पर्यमाह- **इन्द्रियादित्वेनेति** ।। **प्राधान्येति** ।। 'बुद्धिर्मन इन्द्रियाणि' इत्येवं प्राधान्यज्ञापनार्थमित्यर्थः ।

गीताक्षरार्थस्तु- यःकामः पापप्रवर्तकेषु बलवान् भगवतोक्तः तस्य शत्रोर्निग्रहा-

---

१. क. प्राधान्यक्रमज्ञापनार्थं

याधिष्ठानमुच्यते- **इन्द्रियाणीति ॥ बुद्धिर्मन इन्द्रियाणि च अस्य** पापप्रवर्तकस्य कामस्य **अधिष्ठानम्** आश्रय **उच्यते । एतैः** हि **एष** कामो **ज्ञानमावृत्य ज्ञान**जन्म प्रतिबध्य उत्पन्नं च ज्ञानं कार्याक्षमं कृत्वा **देहिनं विमोहयति** इति ॥ ४० ॥

भगवद्गीता

तस्मात् त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

भाष्यम्

हताधिष्ठानो हि शत्रुर्नश्यति ॥ ४१ ॥

प्रमेयदीपिका

'तस्मात् त्वम्' इतीन्द्रियाणां निग्रहः [१]कामहननोपायतयोपदिश्यते । तदुपपादयति- **हतेति ॥ नश्यति नाशयितुं शक्यो भवति** ॥ ४१ ॥

भावदीपिका

दुर्गाद्यधिष्ठानग्रहणमात्रेण शत्रोर्नाशादर्शनादाह- **नाशयितुं शक्य इति** ॥ अनायासेन तन्नाशः कर्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

भावरत्नकोशः

[२]अधिष्ठानानाम् आहतिमात्रेण शत्रुनाशे तन्नाशोपायतया वक्ष्यमाणज्ञाना-ख्यायुधोपदेशवैयर्थ्यम् इत्यतो 'नश्यति' इत्यस्य तात्पर्यमाह- **नश्यति नाशयितुं शक्यो भवतीति** ॥ ४१ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- यस्मादेवं विमोहयति कामः **तस्मात् पाप्मानं** ब्रह्महत्यादि-

१. ग. कामहननायोपदिश्यते । २. अधिष्ठानाहतिमात्रेण

पापहेतुं **ज्ञानं** गुरूपदेशमात्रजनितं **विज्ञानं** शास्त्रजनितं ज्ञानं च नाशयतीति कर्तरि ल्युः ल्युड् वा। ज्ञानविज्ञानयोर्नाशनं नाशो यस्मादिति बहुव्रीहिर्वा। तम् **एनम्** अन्वादेश एनादेशः। **कामं प्रजहि** परित्यज। हताधिष्ठानो हि शत्रुर्नाशयितुं शक्यो भवतीत्युपपत्तिसूचको हिशब्द इति **स्वामिनः**। इन्द्रियजयः कामहननोपाय इति॥ ४१॥

भगवद्गीता

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यःपरं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः॥ ४२॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम्॥ ४३॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

भाष्यम्

शत्रुहनन आयुधरूपं ज्ञानं वक्तुं ज्ञेयमाह- **इन्द्रियाणीति**॥ 'असङ्गज्ञानासिमादाय तराति पारम्' इति ह्युक्तम्। शरीराद् **इन्द्रियाणि पराणि** उत्कृष्टानि। न केवलं बुद्धेः परः। श्रुत्युक्त-प्रकारेणाव्यक्तादपि। 'अव्यक्तात् पुरुषः परः' इति हि श्रुति :। न च तत्रतत्रोक्तैकदेशज्ञानमात्रेण भवति मुक्तिः। सार्वत्रिक-गुणोपसंहारो हि भगवता गुणोपसंहारपादेऽभिहितः। 'आनन्दादयः प्रधानस्य' (ब्र.सू. ३-३-१२) इत्यादिना। तथा चान्यत्र-

'अपौरुषेयवेदेषु विष्णुवेदेषु चैव हि ।
सर्वत्र ये गुणाः प्रोक्ताः सम्प्रदायागताश्च ये ॥
सर्वैस्तैः सह विज्ञाय ये पश्यन्ति परं हरिम् ।
तेषामेव भवेन्मुक्तिर्नान्यथा तु कथञ्चन ॥' इति गारुडे ।

तस्मादव्यक्तादपि परत्वेन ज्ञेयः । न चात्र जीव उच्यते । 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते'(२.५९) इत्युक्तत्वात् । 'अविहाय[1] परं मत्तो जयः कामस्य वै कुतः' इति च । अतःपरमात्मज्ञानमेवात्र विवक्षितम् । **आत्मानं मनः । आत्मना बुद्ध्या** ॥ ४२-४३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

प्रमेयदीपिका

'इन्द्रियाणि पराणि 'इत्यस्य पूर्वेण सङ्गतिर्न दृश्यते। अत आह- **शत्रुहनन इति** ॥ 'एवं बुद्धेःपरम्' इत्यनेन वक्तुम् । ज्ञानस्यात्रायुधत्वे प्रमाणमाह- **असङ्गेति** ॥ **असङ्गं** वैराग्यसहितम्। **तराति पारम्** पारमतितर। *'छन्दसि परेऽपि'* इति वचनात्। परत्वस्यावधिसापेक्षत्वात् कस्मादिन्द्रियाणि पराणीत्यत आह- **शरीरादिति** ॥ सन्निधानादिति भावः । किं परत्वम् अन्यत्वम्? नेत्याह- **उत्कृष्टानीति** ॥ 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इति परमात्मोच्यते। बुद्धेः परत्वे महताऽऽत्मना साम्यं स्यादित्यत आह- **न केवलमिति** ॥ काऽसौ श्रुतिः? यद्बलादध्याहार इत्यत आह- **अव्यक्तादिति** ॥ अस्तु भगवानव्यक्तादपि परः । तथाऽपि कामादिजयार्थं बुद्धेः परत्वेनैव ज्ञातेनालम् । किं प्रमाणान्तरसिद्धाध्याहारेणेत्यत आह- **न चेति** ॥ कामादिजयो हि मुक्ति-

---

१. अविज्ञाय (वे.)

द्वारम्। न च मुक्तिरेकदेशज्ञानमात्रेण भवति। कुत इत्यत आह- **सार्वत्रिकेति** ॥ तस्यान्यथाव्याख्यानेऽपि स्पष्टं प्रमाणमाह- **तथा चेति** ॥ 'सर्वत्रैव' इति सम्बन्धः । वेदाद्यनुक्ता अपि भगवत्सम्प्रदायागताः। **तैः सह** तैः सहितम्। 'न च तत्र' इत्युक्तमुपसंहरति- **तस्मादिति** ॥

मायावादी तु 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इत्यनेन जीव उच्यत इत्याह । तन्निराकरोति- **न चेति** ॥ कुत इति चेत् 'एवं बुद्धेः परम्' इत्येतज्ज्ञानस्य कामविनाशसाधनत्वोक्तेः,तस्याश्च भगवत्परिग्रहे घटनाद्, अन्यथाऽघटनादिति भावेनोभयत्र प्रमाणमाह- **रसोऽपीति** ॥ 'न चात्र' इत्युक्तमुपसंहरति- **अत इति** ॥ **भास्करस्तु** कामोऽत्रोच्यत इत्याह । तदतीव मन्दम्। 'कामः सङ्कल्पः' इत्यादिश्रुतेस्तस्य मनोधर्मस्य तत्परत्वानुपपत्तेः, पक्षद्वयेऽपि 'इन्द्रियाणि पराणि' इत्यादितारतम्योक्तेः न प्रयोजनमस्तीति ॥ ४२ ॥

'संस्तभ्यात्मानमात्मना' इत्यस्य जीवात्मानं परमात्मनैकीकृत्येति व्याख्यानं शब्दबाह्यम् इत्याशयवान् आत्मशब्दद्वयं व्याख्याति- **आत्मानमिति** ॥ ४३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भावदीपिका

॥ **अत्रेति** ॥ कामादिरूपशत्रुवध इत्यर्थः। ननु *'ते प्राग् धातोः'* इत्युपसर्गाणां धातोः प्राक् प्रयोज्यत्वोक्तेः 'अतितर' इति वक्तव्यम्, कथं 'तराति' इत्युक्तम्? अत आह- **छन्दसीति** ॥ *'छन्दसि परे व्यवहिताश्च'* इति छन्दसि उपसर्गाः धातोः परतोऽपि भवन्तीत्युक्तत्वाददोष इति भावः ॥ **सन्निधानादिति** ॥ इन्द्रि-

याणां शरीरसंयुक्तत्वेन सन्निहितत्वादिति भावः ॥ **महताऽऽत्मनेति** ॥ महत्तत्त्वाभिमानिना चतुर्मुखेनेत्यर्थः । **'बुद्धेरात्मा महान् परः' इति श्रुतौ महत** आत्मनो बुद्धेः परत्वोक्तेरिति भावः ॥ **अध्याहार इति** ॥

'मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ।
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ॥'

इति गीतायामध्याहार इत्यर्थः । भाष्ये - **तत्र तत्रेति** ॥ गीतादावित्यर्थः । **तस्यान्यथेति** ॥ सार्वत्रिकगुणोपसंहारो नैकं प्रत्येवोच्यते । किं तु केनचिद् आनन्दादयो ज्ञातव्याः, केनचिद् अव्यक्तात्परत्वादयः, केनचिद् बुद्धेः परत्वादय इत्यन्यथाव्याख्यानेऽपीत्यर्थः । भाष्योक्तप्रमाणेऽपौरुषेयवेदा ऋगाद्याश्चत्वारः । विष्णुवेदाश्च

'पञ्चरात्रं भारतं च मूलरामायणं तथा ।
तथा पुराणं भागवतं विष्णुवेद इतीरितः ॥' (गी.भा. २.७२)

इति द्वितीयाध्यायोदाहृतनारदीयवचनेन ज्ञातव्याः । इतरसमुच्चय-इतरनिषेधार्थकतया विरुद्धयोः च-एवशब्दयोरेकत्रान्वयासम्भवादाह- **सर्वत्रैवेति** ॥ **वेदाद्यनुक्ता इति** ॥ मदनुक्ता अपि गुणाः सन्तीति सामान्यतः उक्तावपि विशेषतोऽनुक्ता इत्यर्थः ।

एतज्ज्ञानस्येति ॥ बुद्धिपरत्वेनोक्तज्ञानस्येत्यर्थः ॥ **भगवदिति** ॥ 'सोऽप्यस्य' इति परमात्मापरोक्ष्येणैव कामविनाशोक्तेरत्रापि भगवत्परत्वमेवाङ्गीकार्यमिति भावः । **अन्यथेति** ॥ जीवस्यात्र प्रतिपाद्यत्वाङ्गीकारे तज्ज्ञानस्य कामविनाशसाधनत्वोक्तेरघटनादित्यर्थः । भाष्ये मत्तः परमविज्ञाय स्थितस्य पुंसः कामजयः कुत इत्यनेनाघटनोक्तेरिति ज्ञेयम् ॥ **अत्रोच्यत इति** ॥ 'यो बुद्धेः परतस्तु स' इत्यत्रेत्यर्थः ॥ **मनोधर्मस्येति** ॥ बुद्ध्यवरमनोधर्मस्येत्यर्थः । **तत्परत्वानुपपत्तेरिति** ॥ बुद्धिपरत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **तारतम्योक्तेरिति** ॥ 'यो

बुद्धेः परतस्तु सः' इत्यस्य भगवत्परत्वे तस्य सर्वोत्तमत्वज्ञापनार्थम् 'इन्द्रियाणि पराणि' इत्यादितारतम्यकथनं सफलम्, जीवकामपरत्वपक्षे तु तारतम्यकथनं व्यर्थम्। तयोः सर्वोत्तमत्वाभावादिति भावः ॥ **शब्दबाह्यमिति** ॥ 'संस्तभ्य' इति शब्दमहिम्ना न लभ्यमित्यर्थः। गीतायाम्- **आत्मना** बुद्ध्या। **आत्मानं** मनः **संस्तभ्य** इत्यस्य 'विषयेभ्यो नियम्य' इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥

इति यदुवरगीताभाष्यटीकासुयुक्ता-
शयमतिललिताभिर्गीर्भिरावेदयित्री।
सुललितविवृतिर्या वृष्णिराद्धाऽत्र चीर्णा
समगमदयमध्यायोऽन्तमस्यां तृतीयः ॥ ४२-४३ ॥

इति श्रीयदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचितायां श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकाविवृतौ भावदीपिकाव्याख्यायां तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

भावरत्नकोशः

'वक्तुम्' इति भाष्ये केनेत्याकाङ्क्षायां शेषमाह- **'एवं बुद्धेः परम्' इत्यनेनेति** ॥ **अत्र** कामरूपशत्रुहनने। 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति सुप्रसिद्धासङ्गत्वस्य कथं ज्ञानविशेषणत्वम्? इत्याशङ्क्य 'असङ्गशस्त्रेण सङ्गराहित्यसहितेन ज्ञानेन' (गी.भा. १५.३) इति पञ्चदशाध्यायभाष्यविवक्षितमर्थमाह- **असङ्गमिति** ॥ न विद्यते सङ्गो विषयरागः, सामानाधिकरण्येन यस्य तद् असङ्गमिति भावेन तात्पर्यमाह- **वैराग्यसहितमिति** ॥ मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययो वा। **असङ्गम्** असङ्गवदित्यस्य तात्पर्यतोऽनुवादः- **वैराग्यसहितमिति** ॥ 'असङ्गसहितं ज्ञानम् असङ्गम्' इति मध्यमपदलोपी समास इति भावेनेयमुक्तिरिति तु मन्दम्। 'असङ्गम्' इति टीकोक्त्ययोगात्। असङ्गसहितं ज्ञानमसङ्गज्ञानमित्येव वाच्यत्वात्।

ननु *'ते प्राग्धातोः'* इति पूर्वं प्रयोक्तव्यत्वेन विहितस्यातेः कथं पश्चात्

प्रयोगः? इत्यत आह- **छन्दसीति** ॥ छन्दसि ते गत्युपसर्गाः पश्चादपि प्रयुक्ताः साधव इति पाणिनिवचनादित्यर्थः। भागवतवचनं च छन्दस्तुल्यमिति भावः।

उमर्जीयम्- ननु *'ते प्राग्धातोः'* इत्यनेनोपसर्गाणां धातोः पूर्वं प्रयोगनियमोक्तेः 'अतितर' इति प्रयोक्तव्यम्। कथं 'तराति' इति धातोः पश्चादुपसर्गप्रयोगः? इत्यत आह- **अति पारमितीति** ॥

सन्निधानादिति ॥ 'इन्द्रियाणि' इत्युक्त्यैव तदाश्रयतया शरीरस्य बुद्धौ सन्निधानादित्यर्थः।

उमर्जीयम्- सन्निधानादिति ॥ इन्द्रियाणां शरीरसंयुक्तत्वादित्यर्थ इत्युक्तं **भावबोधे। अन्ये तु** 'देहिनम्' इत्यत्र प्रकृतिभागेन शरीरस्य प्रकृतत्वादित्याहुः।

महताऽऽत्मनेति ॥ 'तेभ्यो बुद्धिस्सरस्वती। तस्या ब्रह्मा महानात्मा' (का.भा. १.७.१०श्लो.) इति काठकभाष्ये बुद्धिशब्दस्य सरस्वत्यर्थकत्वेन तत उत्तमत्वोक्तौ भगवतो महत्तत्त्वमानिना चतुर्मुखेण साम्यशङ्का स्यादित्यर्थः। 'बुद्धेरात्मा महान् परः' इति श्रुत्यनुगमाय महताऽऽत्मनेत्युक्तम्- **अध्याहार इति** ॥ 'इन्द्रियेभ्यः' इत्यनन्तरं 'परा अर्थाः, अर्थेभ्यः' इत्यध्याहारः, बुद्धेरित्यनन्तरं 'आत्मा महान् परः। महतः परमव्यक्तम् अव्यक्तात्' इति चाध्याहार इत्यर्थः। न कामजयमात्रं फलम्। येनैकदेशज्ञानेनापि तज्जयः स्यादिति शङ्क्येत। किन्तु तद्द्वारा मुक्तिरिति भाष्योक्तमुपपादयति- **कामादीति** ॥

ननु 'आनन्दादयः' (ब्र.सू. ३-३-१२) इति सूत्रेणाव्यक्तात् परत्वस्यापि भगवति ज्ञातव्यत्वं कथं प्रतीयत इति चोद्यम् अव्यक्तात् परत्वमप्यानन्दादि-चतुष्टयान्तर्भूतमेव। आत्मपदोक्तसर्वस्वामित्वस्याप्यव्यक्तादवरेऽसम्भवादिति समाहितं **प्राचीनटीकायाम्**। नन्विदं सूत्रं 'सर्वमुमुक्षुसाधारणान् गुणान् सङ्ख्यानिर्देशाभ्यां निर्णेतुं प्रवृत्तम्। निर्दोषत्वम्, आनन्दः, ज्ञानं, स्वामित्वं चेति चत्वारो न त्वधिकाः। सर्वमुमुक्षूणां तदधिकोपासनेऽसमर्थत्वात्' इति तत्त्व-

प्रकाशिकोक्तेः, न पुनः सर्ववेदोक्तसर्वगुणोपसंहारमिति व्याख्यातुं शक्यत इत्यत आह- **तस्येति** ॥ 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इति सूत्रस्येत्यर्थः। तत्तद्गुणोपासकानां तद्गुणोपसंहारः, न तु सर्वेषां सर्वगुणोपसंहार इति व्याख्यानेऽपीत्यर्थ इति केचित्। 'उपसंहारोऽर्थाभेदात्' (ब्र.सू. ३-३-६) इत्यादिसूत्रं मुखतोऽनुपादायैतत्सूत्रोपादानं सर्वमुमुक्षुसाधारणगुणोपासनप्रतिपादनपरत्वात् कृतमिति वेदितव्यम्। **तस्य** गीतावचनस्य। **अन्यथा व्याख्याने** 'अध्याहारेण व्याख्याने' इति वाऽर्थ **इत्यप्याहुः**। 'विष्णुवेदेषु' इत्यत्र 'विष्णुकृता इतिहासपुराणपञ्चरात्राद्या विष्णुवेदाः' इति **प्राचीनटीका**।

'भारतं पञ्चरात्रं च मूलरामायणं तथा।
तथा पुराणं भागवतं विष्णुवेद इतीरितः॥' (गी.भा. २.७२)

इति द्वितीयाध्यायभाष्यरीत्या भारतादयो वा। **वेदाद्यनुक्ताः** वेद-विष्णुवेदाद्यनुक्ता अपि। 'विशेषतः' इति शेषः। तेन न 'अनुक्तं पञ्चभिर्वेदैर्न वस्त्वस्ति कथञ्चन' इत्युक्तिविरोध इति परिहर्तव्यम्। वेदवैदिकाद्यनुक्तानां भगवतैव यः स्वगुणानां स्वप्रत्यक्षसिद्धानां ब्रह्मादीन् प्रत्युपदेशः क्रियते स भगवत्सम्प्रदायः, तदागताः। तैस्सह विज्ञाय विमृश्य हरिं पश्यन्तीत्युक्ते गुणानामपि विज्ञातृत्वं, ज्ञातृनिष्ठत्वं वा प्रतीयते। तदयुक्तं, प्रकृतानुपयुक्तं चेत्यतो विवक्षितमर्थमाह- **तैरिति** ॥ तैर्विशिष्टमित्यर्थः ॥ **तस्मादितीति** ॥ सार्वत्रिकगुणोपसंहारेण ज्ञातव्यत्वादित्यर्थः।

'सः बुद्धेर्द्रष्टा परमात्मा' इति **सङ्करभाष्यमर्थतो**ऽनुवदति - **मायावादी त्विति** ॥ **इति**[1] उत्तरश्लोकेन। **एतज्ज्ञानस्य** बुद्धिपरवस्तुज्ञानस्य। 'बुद्ध्वा कामं जहि' इति श्रवणादाह- **साधनत्वोक्तेरिति** ॥ **तस्याः** उक्तेः[2]। **उभयत्र** घटनाघटनयोः। परमात्मज्ञानादेवास्याधिकारिणः रसशब्दोक्तकामनिवृत्तेर्द्वितीये

१. 'एवं बुद्धेः परम् इति' इति टीकावाक्यस्थस्य इतिशब्दस्य ग्रहणम्
२. भगवत्परिग्रहे 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इत्यस्य इत्यधिकः पाठः। (अ.)

उक्तत्वात्, **मत्तः परम्** अन्यद् विषयजातम् **अविहाय** तत्रानुरक्तस्य **कामजयः कुतः** स्यादित्यत्रापि परमात्मज्ञानं विना नान्यसाधनात् तन्निवृत्तिरित्युक्तत्वाच्च न जीवोऽत्रोच्यत इत्यर्थः । **अतः** जीवग्रहणस्योक्तरीत्याऽनुपपन्नत्वात् । **अत्र** गीतायाम् । परमात्मज्ञानमेव कामविनाशनसाधनत्वेन विवक्षितमिति भाष्यार्थः स्फुटत्वान्नोक्तः । **कामोऽत्रोच्यत इति** ।। कस्य सन्निधौ कामस्तिष्ठति दर्शयितुमाहेत्यवतार्य 'यो बुद्धेःपरतस्तु सः' इति काम एव परामृश्यत इत्याहेत्यर्थः। व्यक्तमेतत् **प्राचीनटीकायाम्** । 'मनोधर्मस्य' इति हेत्वर्थगर्भं विशेषणम् । **तत्परत्वानुपपत्तेः** मनःपरबुद्धिपरत्वानुपपत्तेः ।। **पक्षद्वयेऽपीति** ।। 'जीव उच्यते' इति मायावादिपक्षे, 'काम उच्यते' इति भास्करपक्षेऽपीत्यर्थः ।। ४२ ।।

।। **शब्दवाच्यमिति** ।। संस्तम्भनमित्युक्ते एकीकरणमित्यप्रतीतेरिति भावः ।। ४३ ।।

गीताक्षरार्थस्तु- शत्रुहनन आयुधरूपं ज्ञानम् 'एवं बुद्धेः' इत्युत्तरश्लोकेन वक्तुं ज्ञानविषय उच्यते- **इन्द्रियाणीति** ।। **इन्द्रियाणि** इन्द्रियाभिमानिनो देवान् **पराणि** शरीरादुत्कृष्टान् **आहुः** ज्ञानिनः । **इन्द्रियेभ्यः** अर्थाभिमानिनः परानाहुः । **अर्थेभ्यश्च मनः** मनोऽभिमानिदेवान् परानाहुः । **मनसस्तु बुद्धिः** सरस्वती **परा** । **बुद्धेस्तु आत्मा महान्** चतुर्मुखः **परः** । **महतः परमव्यक्तम्** । **अव्यक्तात्** श्रीतत्त्वाद् यः परतः परः स परमात्मा ज्ञातव्य इति । तथा च काठकभाष्ये-

'देवेभ्य इन्द्रियात्मभ्यो ज्यायांसोऽर्थाभिमानिनः ।
सोमवित्तपसूर्याप्पा अश्व्यग्नीन्द्रेन्द्रसूनवः ।।
यमो दक्षश्चेन्द्रियेशाः सौपर्णी वारुणी तथा ।
उमेति चार्थमानिन्यस्तिस्रो द्विद्वयेकदेवताः[१] ।।

---

१. द्विद्वयेकदेवताः

मनोभिमानिनो रुद्रवीन्द्रशेषास्त्रयोऽपि तु।
ते श्रेष्ठा अर्थमानिभ्यस्तेभ्यो बुद्धिः सरस्वती॥
तस्या ब्रह्मा महानात्मा ततोऽव्यक्ताभिधा रमा।
तस्यास्तु पुरुषो विष्णुः पूर्णत्वान्नैव तत्समः॥' इति।

तात्पर्ये च-

'सर्वेभ्यः प्रवरा देवा इन्द्राद्या इन्द्रियात्मकाः।
तेभ्यो मनोऽभिमानी तु रुद्रस्तस्मात् सरस्वती॥

बुद्ध्यात्मिका ततो ब्रह्मा महानात्मा परः स्मृतः।
अव्यक्तरूपा लक्ष्मीस्तु [1]वरा चातो हरिः स्वयम्॥
न तत्समोऽधिको वेति ह्यानुपूर्वी प्रकीर्तिता।
यथाक्रमप्रबोधेन नाश्याः कामादिशत्रवः॥' (गी.ता. ३.४२)

इति॥ ४२॥

एवं तारतम्याङ्गत्वेन[2] परमात्मनो ज्ञेयत्वमुक्त्वा तज्ज्ञानस्य कामजयोपायत्वमुच्यते- **एवमिति॥ एवम्** इन्द्रियाणीत्युक्तदिशा। **बुद्धेः**, महतः, अव्यक्ताच्च, परमात्मानं **परम्** उत्कृष्टं **बुद्ध्वा आत्मना** बुद्ध्या **आत्मानं** मनः **संस्तभ्य** सम्यक् स्तम्भयित्वा निश्चलं कृत्वा **दुरासदं** दुःखेन निष्पादनीयं **कामरूपं** कामाख्यं शत्रुं **जहि**। हे **महाबाहो** इति साभिप्रायं विशेषणमिति॥ ४३॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितश्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीका-व्याख्यायां भावरत्नकोशाख्यायां श्रीमत्सूरीन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्यसुमतीन्द्रयति-विरचितायां तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

---

१. वराऽतोऽतो	२. तारतम्यान्तत्वेन (पं.)

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

भगवद्गीता

श्रीभगवानुवाच -

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराप्राप्तम् इमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

भाष्यम्

॥ ॐ ॥ बुद्धेः परस्य माहात्म्यम्, कर्मभेदः, ज्ञानमाहात्म्यं चोच्यतेऽस्मिन्नध्याये । पूर्वानुष्ठितश्चायं धर्म इत्याह- **इममिति** ॥

॥१-३ ॥

प्रमेयदीपिका

॥ हरिःॐ ॥ उक्तयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोः विशेषविस्तरात्मकोऽयमध्याय इति पूर्वसङ्गताध्यायार्थस्थितौ, इह प्रकरणभेदप्रतिपादनार्थमाह-**बुद्धेरिति** ॥ 'एवं ज्ञात्वा' (४.१५) इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन **बुद्धेः परस्य** विष्णोः **माहात्म्यम्** उच्यते। आद्यस्य प्रकरणस्य पूर्वेण सङ्गतिं सूचयितुं 'बुद्धेः परस्य' इत्युक्तम्। 'श्रेयान्' (४.३३) इत्यतः पूर्वेण **कर्मभेदः** निवृत्तस्य कर्मणोऽन्यस्माद्भेदः । निवृत्त एव कर्मण्युपासना-यज्ञादिरूपेण वा भेदः । **ज्ञानमाहात्म्यं** शेषेणेति।

'इमं विवस्वते योगं' इत्युपदेशपरम्पराकथनं प्रकृतानुपयुक्तम् इत्यतस्तात्पर्यमाह- **पूर्वैरिति** ।। पूर्वैरनुष्ठितः। 'ये मे मतम्' (३.३१) इत्युक्तेन हेतुना सहास्य समुच्चयार्थश्चशब्दः। **अयं धर्मः** 'मयि सर्वाणि' (३.३०) इत्यनेनोक्तः। योगशब्दोऽप्यनेन व्याख्यातः। न केवलमुपदेशपरम्पराऽत्रोच्यते, किन्तु तेषामनुष्ठानमप्युपलक्ष्यते। तच्चेतोऽपि[1] त्वयाऽनुष्ठेयमिति प्रतिपादनार्थमिति भावः। 'कर्मणैव हि संसिद्धिं' (३.२०) इत्यनेनैतद् गतार्थमिति चेन्न। गृहस्थकर्म त्वया न त्याज्यम् इत्यस्योपपादनायाऽचारस्य तत्रोक्तत्वात्। अत्र तु निवृत्तधर्मानुष्ठाने सदाचारस्योच्यमानत्वात्। अत एव तत्र 'आचारः'(गी.भा. ३.२०)इत्येवोक्तम्। इह तु 'अयं धर्मः' इति। 'लोकेऽस्मिन् द्विविधा' (३.३) इत्यत्रोक्तस्य 'कर्मणैव' (३.२०) [2]इत्याद्युदाहरणमुक्तम् इति तत्रापि न दोषः ।। १-३ ।।

भावदीपिका

प्रणम्य यादवाचार्यगुरूणां पदपङ्कजे।
चतुर्थाध्यायटीकायाः क्रियते भावदीपिका ।। १ ।।

अत्र पूर्वाध्यायसङ्गतिस्तात्पर्यानुसारेण द्रष्टव्या। अतः साऽत्र नोक्ता, इत्याशयेनाऽह- **उक्तयोरिति** ।। इह अस्मिन्नध्याये। ननु 'विष्णोर्माहात्म्यम्' इत्येव कस्मान्नोक्तम्? इत्यत आह- **आद्यस्येति** ।। [3]प्रकरणस्येत्यर्थः ।। **पूर्वेणेति** ।। तृतीयाध्यायान्तोक्तप्रकरणेनेत्यर्थः। **अन्यस्मात्** प्रवृत्तकर्मणः ।। **इत्युक्तेन हेतुनेति** ।। स्वोक्तकरणे फलसद्भावरूपहेतोरुक्तत्वादिति भावः।

---

१. क. ततोऽपि (भावरत्नकोशसम्मतः पाठः।)

२. आदिपदं नास्ति।(त्रे.)

३. अनेन 'आद्यस्य' इत्येव प्रमेयदीपिकापाठः भावदीपिकासम्मतः, इति भाति।

ननु गीतायाम् 'इमं विवस्वते योगम्' इत्यादिना योगस्य पूर्वानुष्ठितत्व-मुच्यते, भाष्ये तु 'पूर्वानुष्ठितश्चायं धर्म इत्याह' इति धर्मस्य। अतो गीता-भाष्य-योर्विसंवाद इत्यत आह- **योगशब्दोऽप्यनेनेति** ॥ उपदेशपरम्परायास्तात्पर्य-कथनपरभाष्यस्य धर्मपदेन गीतागतो योगशब्दोऽपि व्याख्यात इत्यर्थः। ननु 'पूर्वानुष्ठितश्च' इति कथमवतार्यते? तत्रोपदेशपरम्पराया एवोक्तेरित्यत आह- **न केवलमिति** ॥ **तेषां** विवस्वदादीनाम् । उपलक्षणेऽपि प्रयोजनमाह - **तच्चेति** ॥ उपलक्षणं चेत्यर्थः॥ **इतोऽपीति** ॥ 'आचारोऽप्यस्तीत्याह' इति अस्य[१] श्लोकस्य (गी.भा. ३.२०) अवतारितत्वेन पूर्वानुष्ठानस्य प्रमाणतया तत्रोक्त-त्वादिति भावः॥ **निवृत्तधर्मेति** ॥ 'सर्ववर्णाश्रमसाधारण' इति शेषः।

ननु 'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा' (३.३) इत्यत्रैव 'कर्मयोगेन योगिनाम्' इति जनकाद्याचारस्योक्तत्वात् 'कर्मणा' (३.२०) इत्यस्य 'लोकेऽस्मिन्' (३.३) इत्यनेन पुनरुक्तता स्याद्, इत्यतस्तामपि पुनरुक्तताशङ्कां पुनरुक्ति-परिहारप्रसङ्गात् परिहरति- **लोकेऽस्मिन्निति** ॥ **इत्यत्रोक्तस्य** 'कर्मयोगेन योगिनाम्' इति सामान्येनोक्तस्य। **कर्मणैवेति** ॥ 'वाक्येन' इति शेषः। 'कर्मणैव' इत्युत्तरग्रन्थानुसारेणैव 'जनकादिवत्' इति भाष्यकारैरुदाहरणमुक्तमिति न दोष इत्यवधेयम्॥ १-३ ॥

भावरत्नकोशः

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः। अथ चतुर्थोऽध्यायः।

उक्तार्थसङ्गतत्वेनैतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थं दर्शयत् तात्पर्यमनुवदति- **उक्तयो-रिति** ॥ 'ज्ञानकर्मणोर्मध्येऽन्यतरस्य' इति प्रतीतिनिरासाय- 'उभयोः' इत्यु-

---

१. कर्मणैव हीत्यस्य

क्तम्। 'एवं बुद्धेः परम्' (३.४३) इति ज्ञानस्य, 'नियतं कुरु कर्म त्वम्' (३.८) इति कर्मणश्चातीताध्याये[१] उक्तत्वात् किमनेन? इत्यतो 'विशेष' इत्युक्तम् । **स्थितौ** [२]अवमर्शेनैतदर्थनिर्णीतौ । अध्यायार्थप्रतिपादनपरमिव प्रतीयमानं भाष्यम् अन्यथाऽवतारयति- **इहेति** ॥ प्रकरणभेदमात्रप्रतिपादनपरं भाष्यं, न पुनरध्यायप्रतिपाद्यार्थोक्तिपरम्, अर्थभेदेन वाक्यभेदापत्तेरिति भावः । [३]पर-माहात्म्यम्, कर्मभेदः, ज्ञानमाहात्म्यम् इति प्रमेयत्रयमपि[४] [५]प्रपट्टकभेदेनोच्यत इत्येतद् विवेकेन दर्शयति- **एवं ज्ञात्वेतीत्यादिना** । 'परस्य' इत्यनन्तरं शेषोक्तिः- **विष्णोरिति** ॥ **आद्यस्य** विष्णुमाहात्म्यप्रतिपादनपरस्य। **श्रेया-नितीति** ॥ 'एवं ज्ञात्वा (४.१५) इत्यारभ्य' इत्युपस्कर्तव्यम्। **अन्यस्मात्** प्रवृत्तलक्षणात्। 'दैवमेवापरे' (४.२५) इत्यादिना निवृत्तकर्मावान्तरभेदाभिधाना-दाह- **निवृत्त एवेति** ॥ यज्ञादेः फलानभिसन्धाने निवृत्तत्वं ज्ञातव्यम्।

'[६]पूर्वमनुष्ठितम्' इति भाष्ययोजने कर्त्राकाङ्क्षा न शाम्यति। [७]भूतार्थकप्रत्यये-नैवास्यार्थस्य लाभाच्च नातीव प्रयोजनं पूर्वशब्दस्य इत्यतो व्याचष्टे- **पूर्वैरिति** ॥ **इत्युक्तेनेति** ॥ कर्मकरणाकरणयोरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारलक्षणेनेत्यर्थः। **अनेन**[८] 'धर्मः' इति भाष्येण। न केवलं तात्पर्यवर्णनम् इति 'अपि'शब्दः[९]। 'प्रकृतानुप-युक्तम्' इति कृतचोद्यं 'अनुष्ठित' इति भाष्यभावोक्त्या परिहरति- **न केवल-मिति** ॥ **तेषां** विवस्वदादीनाम् । **ततोऽपि** पूर्वैरनुष्ठितत्वादपि । **गतार्थ-मिति** ॥ 'आचारोऽप्यस्तीत्याह' (गी.भा. ३.२०) इति तत्र भाषणात्, अत्रापि 'पूर्वानुष्ठितश्चायमित्याह' इति आचारस्यैव प्रमाणस्योपन्यासादिति भावः। **अत्र**

---

१. अतीताध्यायेऽप्युक्तत्वात् (अ.)
२. अवमर्शेनैव तदर्थनिर्णीतौ (अ.)
३. अपरमाहात्म्यम् (प्र.)
४. प्रमेयमपि (प्र.)
५. प्रकरणभेदेन (पं.)
६. 'पूर्वमनुष्ठितः' इति पाठः स्यात्
७. क्तप्रत्ययेनेत्यर्थः
८. 'योगशब्दोऽप्यनेन व्याख्यातः।' इत्यत्र
९. 'योगशब्दोऽपि' इत्यत्र अपिशब्दः

त्विति ॥ यद्यप्युभयत्राप्याचारेणैव हेतुना कर्मणोऽनुष्ठेयत्वं[1] साध्यत इत्यविवादम्। तथाऽपि पूर्वं गृहस्थकर्मत्वं पक्षतावच्छेदकीकृत्य [2]तस्याचारेणानुष्ठेयत्वं साधितम्। अत्र पुनः निवृत्तधर्मत्वम्। न च गृहस्थधर्मत्व-निवृत्तधर्मत्वयोरभेदः शङ्कनीयः। काम्ये कर्मणि प्रणवजपादौ चोभयोः[3] परस्परपरिहारेण वृत्तेः। तथा च न गतार्थत्वमिति तात्पर्यम्। उक्तव्यवस्था कुतः? इत्यत उपष्टम्भकमाह- **अत एवेति ॥** एवं भेदस्याभिसंहितत्वादेवेत्यर्थः। ननु 'लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ' (३.३) इत्यत्र 'कर्मयोगेन योगिनाम्' इत्याचारस्याप्युक्तत्वात्[4] 'कर्मणैव' (३.२०) इत्यस्य तेन गतार्थत्वम् इति शङ्कां पुनरुक्तिपरिहारप्रसक्त्या परिहरति- **लोकेऽस्मिन्निति ॥ उदाहरणमिति ॥** के ते कर्मयोगिनः? इत्याकाङ्क्षायां 'जनकादयस्ते' इत्युदाहरणमुक्तम् इति तत्रापि न पुनरुक्तिदोष इत्यर्थः ॥ १-३ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- उक्तयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोर्विशेषविस्तारात्मकोऽयमध्याय इति सङ्गतिः । तत्रापि 'एवं ज्ञात्वा' (४.१५) इत्यतः प्राक्तनेन प्रकरणेन विष्णुमाहात्म्यमुच्यते। 'श्रेयान्' (४.३३) इत्यतः पूर्वेण प्रघट्टकेन निवृत्तस्य कर्मणः प्रवृत्ताद्भेदः, उपासना-यज्ञादिरूपेण वा भेदः। ज्ञानिमाहात्म्यं शेषेण, इति विवेकः। 'मयि सर्वाणि कर्माणि' (३.३०) इत्यत्रोक्तनिवृत्तधर्मानुष्ठानलक्षणकर्मयोगे रुचिजननाय पूर्वानुष्ठितोऽयं धर्म इत्युच्यते- **इमम्** इत्यादित्रिश्लोक्या। **अव्ययम्** अव्ययफलम्। **इमम्** उक्तरूपं निवृत्तधर्मलक्षणं **योगं** ज्ञानोपायरूपं धर्मं **विवस्वते** आदित्यायाहं दक्षमधिष्ठाय **प्रोक्तवान्**[5] व्याख्यानरूपेणोपदिष्टवान्।

अत्रायं विवेको नरहरितीर्थश्रीमच्चरणैर्विभावितः। तथा हि मोक्षधर्मे।

'नूनमेकान्तधर्मोऽयं श्रेयान्नारायणप्रियः । (म.भा., शान्तिपर्व ३५८.४)

---

१. कर्मणोऽनुष्ठितत्वम् (पं.) २. तद्द्वारेण (पं.)

३. प्रणवजपादौ तयोः (अ.) ४. 'आचारस्य' इति नास्ति। (अ.)

५. प्रकर्षेणोक्तवान् इत्यधिकः पाठः।(अ.,पं.)

केनैष धर्मः कथितो देवेन ऋषिणाऽपि वा। (म.भा., शान्तिपर्व ३५८.६)

वैशम्पायनः।

समुपोढेष्वनीकेषु कुरुपाण्डवयोर्मृधे।

अर्जुने विमनस्के वै गीता भगवतोदिता। स्वयम्। (शान्तिपर्व ३५८.८)

[1]एतदर्थं महाराज पृष्टः पार्थेन नारदः।

ऋषिमध्ये महाभाग[2] शृण्वतोः कृष्णभीमयोः॥ (शान्तिपर्व ३५८.११)

गुरुणा च मयाऽप्येष कथितो नृपसत्तम।

यथावत्कथितं तत्र नारदेन तथा शृणु॥' (शान्तिपर्व ३५८.१२)

इत्याद्यारभ्य[3]

'यदिदं सप्तमं जन्म पद्मजं ब्रह्मणो नृप।

तत्रैष धर्मः कथितः स्वयं नारायणेन ह ॥ (शान्तिपर्व ३५८.४८)

पितामहाय शुद्धाय युगादौ लोककारिणे।

पितामहश्च दक्षाय धर्ममेतं पुरा ददौ॥ (शान्तिपर्व ३५८.४९)

ततो ज्येष्ठे तु दौहित्रे प्रादाद्दक्षो नृपोत्तम।

आदित्ये सवितुर्ज्येष्ठे विवस्वान् जगृहे ततः॥ (शान्तिपर्व ३५८.५०)

त्रेतायुगादौ च ततो विवस्वान्मनवे ददौ।

मनुश्च लोकभूत्यर्थं सुतायेक्ष्वाकवे ददौ॥ (शान्तिपर्व ३५८.५१)

इक्ष्वाकुणा च कथितो व्याप्य लोकानवस्थितः।

गमिष्यति क्षयान्ते[4] च पुनर्नारायणं नृप॥ (शान्तिपर्व ३५८.५२)

एवमेष महान्धर्म आद्यो राजन् सनातनः।

दुर्विज्ञेयो दुष्करश्च [5]सात्त्वतैर्धार्यते सदा॥ (शान्तिपर्व ३५८.५५)

---

१. एतमर्थम् २. महाराज (अ.)

३. इत्यारभ्य (अ.,पं.) ४. जयान्ते (अ.)

५. सात्त्विकैः (अ.)

धर्मज्ञानेन [1]वै तेन [2]सुप्रयुक्तेन कर्मणा।
अहिंसाधर्मयुक्तेन प्रीयते हरिरीश्वरः॥' (शान्तिपर्व ३५८.५६) इति

'दक्षस्य दुहितरो बह्वयः' इत्यदितेरपि सुता बहव इति 'सवितुर्ज्येष्ठे' इत्युपपद्यते। स च विवस्वान् [3]दक्षाज्जगृह इत्यर्थः। एवं च दक्षस्थोऽहं विवस्वते प्रोक्तवान् इत्यविरोधः। इक्ष्वाकुणा कथितो व्याप्यावस्थितत्वान्नष्टः। अनन्तरं चशब्दात् कृष्णाभ्यां पाण्डवाभ्यां कथितो लोकान् व्याप्य स्थिते नारायणं गमिष्यतीति [4]मोक्षधर्मे गताऽऽनुपूर्वी नोपनिबद्धा। किन्तूपयुक्तो भागो गृहीत इति न क्षुद्रोपद्रवः। तथा च भावप्रदीपिकाऽपि 'विवस्वतेऽहं दक्षं प्रविश्य प्रोक्तवानिति' इति[5]। विवस्वान् मनवे श्राद्धदेवाय प्राह, मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

इमं धर्मं राजर्षयः मान्धातृसगराम्बरीषप्रभृतयो राजसत्तमा विदुः, अनुष्ठितवन्तश्च। स योगो महता दीर्घेण कालेन इह लोके नष्टः अदर्शनं गतः। परन्तप परे विपक्षाः, तान् शौर्यतेजोगभस्तिभिः भानुरिव तापयतीति, तथा, उक्तशत्रुतापनेति सम्बोधनम्॥ २॥

[6]स एव एवमदर्शनं गतः पुरातनः सनातनः अयं योगः। भक्तोऽसि मे सखा च असि इति ते तुभ्यं प्रोक्तः व्याख्यातः। एतत् प्रवचनं[7] रहस्यमुत्तमं चेति॥ ३॥

भगवद्गीता

अर्जुन उवाच -

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति॥ ४॥

---

१. चैतेन (पं.,अ.) २. समयुक्तेन (प्र.) ३. ततो दक्षाज्जगृहे (पं.)
४. मोक्षधर्मगता (अ.) ५. प्रोक्तवानिति (पं)
६. 'एव' इति नास्ति (अ.,पं.) ७. प्रपञ्चनम् (अ.)

श्रीभगवानुवाच -

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ ५ ॥

भाष्यम्

'मयि सर्वाणि' (३.३०) इत्युक्तं तन्माहात्म्यम् आदितो ज्ञातुं पृच्छति- **अपरमिति ॥ ४-५ ॥**

प्रमेयदीपिका

ननु 'न त्वेवाहम्' (२.१२) इत्यादिना सर्वप्रकारेणोत्पत्ति[1]नाशराहित्यमुक्तं भगवतः। तच्छ्रुत्वा कथम् 'अपरम्' इति पृच्छति? इत्यत आह- **मयीति ॥** तन्माहात्म्यमित्युपलक्षणम्। **आदितः** प्रमितिकारणतः। 'मयि सर्वाणि' (३.३०) इत्यत्र परमेश्वरस्य **माहात्म्यं** पूज्यत्वादिलक्षणमुक्तम्। अर्जुनस्य च पूजकत्वादिकम्। तमिमम् ईश्वरजीवयोः पूज्यपूजकत्वादिना भगवताऽङ्गीकृतं भेदं[2] प्रमाणेन ज्ञातुम् एवं पृच्छतीत्यर्थः। अत एव ज्ञाताशयो भगवान् 'तव च', 'न त्वं वेत्थ'[3] इति परिहरति। अन्यथाऽनुपयुक्तं तन्न वक्तव्यमेव ॥ ४-५ ॥

भावदीपिका

॥ **ननु न त्वेवाहमित्यादिनेति** ॥ ईश्वरस्यापि युद्धगतत्वात् मोहात् तस्याप्युभयविधानित्यत्वशङ्काप्राप्तौ तदपि निवार्यते 'न त्वेवाहमिति' इति तात्पर्योक्तरीत्या 'तु'शब्देनोक्तमित्यर्थः। आदिपदाद् 'अविनाशि तु' (२.१७) इत्य-

---

१. उत्पत्तिविनाश... (वे.)

२. क. 'भेदम्' इत्यनन्तरम् 'एव' इत्यधिकः पाठः। ३. न त्वं वेत्सि (वे.)

त्रापि । यद्यपि नित्यत्वं जीवस्याप्यस्ति । तथाऽपि सर्वप्रकारेणाविनाशित्वं विष्णोरेवेति 'तु'शब्दः ।

'अनित्यत्वं देहहानिर्दुःखावाप्तिरपूर्णता ।
नाशश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तदभावो हरेः सदा ।
तदन्येषां तु सर्वेषां नाशाः केचिद् भवन्ति हि ॥' (गी.ता. २.१७)

इति गीतातात्पर्योक्तरीत्या तुशब्देनोक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ **उक्तं भगवत इति** ॥ 'तुशब्देन' इति शेषः ॥ **उपलक्षणमिति** ॥ जीवभेदस्येत्यर्थः ॥ **एवं पृच्छतीति** ॥ 'अपरं भवतो जन्म' इत्यादि पृच्छतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ **ज्ञाताशय इति** ॥ प्रमाणेन भेदं ज्ञातुम् अयं जीवकोटौ निक्षिप्य जन्म पृच्छतीति ज्ञातार्जुनाभिप्राय इत्यर्थः । 'तव च' 'न त्वं वेत्सि' इति, 'मे' 'तव च' इति भेदस्य, 'तव गतानि जन्मानि अहं वेद्मि' 'न त्वं वेत्सि' इति सर्वज्ञत्वासर्वज्ञत्वरूपभेदकधर्मकथनेन च परिहरतीत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ प्रश्नप्रिहारयोरित्थम् अभिप्रायाकल्पने विवस्वदाद्यपेक्षया स्वस्य प्राथमिकत्वमेव वक्तव्यम् । 'तव' इत्यर्जुनं प्रति भेदस्य, 'न त्वं वेत्सि' इति भेदकधर्मस्य च वचनं प्रकृतानुपयुक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

भावरत्नकोशः

तन्माहात्म्यम् ईश्वरमाहात्म्यम् । **उपलक्षणम्** 'जीवपूजकत्वादेः, तल्लभ्यभेदस्य च' इति शेषः । भगवन्माहात्म्यस्यानादित्वात् कथम् 'आदितः' इति कारणपूर्वं ज्ञास्यामीति प्रश्नः? इत्यत आदिशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह- **आदित इति** ॥ धातूनामनेकार्थत्वाद् **'आदीयते प्रमीयते अनेन'** इत्यादिः । *'उपसर्गे घोः किः'* इति किप्रत्ययः । *'आद्यादिभ्यः'* इति [1]वार्तिकात् तसिरिति भावः । **आदितः** कारणत इत्येवार्थः, योग्यतया प्रमितिलाभ इत्यपि **आहुः** । 'पूज्यत्वादि'

१. वक्तव्यात् तसिल् (अ.), वक्तव्या तसिः (पं.,प्र.)

इत्यत्र कर्मस्वातन्त्र्यम् आदिपदार्थः। भगवानेव सर्वकर्माणि करोति, तत्पूजेति चानुसन्धानं सन्न्यास इति तत्र (गी.भा. ३-३०) भाषणादिति भावः। उपलक्षणीयं दर्शयति- **अर्जुनस्य चेति**॥ आदिपदेनास्वातन्त्र्यं गृह्यते। एवं पृच्छति न पुनरीश्वरस्योत्पत्त्यादिराहित्यमजानन्। प्रमाणप्रश्न एवायमित्यत्र ज्ञापकमाह- **अत एवेति**॥ यत एवं [1]भेदप्रमाणप्रश्नोऽयम् अत एवेत्यर्थः। 'तव च' इत्यत्र न केवलं मम, किन्तु तव चेति प्रत्यक्त्वपराक्त्वेन प्राप्तं भेदं प्रतिज्ञाय 'तान्यहं वेद, न त्वं वेत्थ' इति तद्धेतुत्वेन ज्ञानाज्ञानरूपभेदकधर्म एव परिहारे भगवतोक्त इति भावः। **अनुपयुक्तमिति**॥ विवस्वदाद्यपेक्षया तव कथं प्राचीनत्वम्? इति प्रश्नस्य 'बहूनि मे' इत्युक्त्यैव परिहृतत्वात् 'तव च' 'न त्वं वेत्सि' इत्येतत् प्रकृतानुपयुक्तमिति न वक्तव्यमित्यर्थः॥ ४-५॥

गीताक्षरार्थस्तु- 'मयि सर्वाणि' (३.३०) इत्यत्र परमेश्वरस्य पूज्यत्वादिकम् अर्जुनस्य पूजकत्वादिकं कथितम्। तमिमम् ईश्वरजीवयोः पूज्यपूजकत्वादिना भगवताऽङ्गीकृतभेदं प्रमाणेन ज्ञातुमर्जुनेन पृच्छ्यते- **अपरमिति**॥ **अपरम्** अर्वाग् वसुदेवस्य गृहे **भवतो जन्म विवस्वत** आदित्यस्य परं प्राचीनं [2]तत् कथमेतद् विजानीयाम्- 'अविरुद्धार्थतया [3]यत्त्वमादाविमं योगं प्रोक्तवान्' इति॥ ४॥

इमं प्रश्नं ज्ञाताशयो भगवान् परिहर्तुमुवाच- **बहूनीति**॥ स्पष्टोऽर्थः। अत्र च प्रत्यक्त्वपराक्त्वयोः, ज्ञत्वाज्ञत्वयोश्च[4] भेदे प्रमाणत्वमुक्तं भवतीति॥ ५॥

भगवद्गीता

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया॥ ६॥

---

१. भेदकप्रमाणप्रश्नः (अ.)
२. 'तत्' इति नास्ति। (पं.)
३. 'यत्' इति नास्ति। (अ.)
४. सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वयोश्च (अ.)

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

भाष्यम्

न तर्ह्यनादिर्भवान् इत्यत आह- **अजोऽपीति** ॥ अव्यय **आत्मा** देहोऽपीत्यव्ययात्मा। 'अनन्तं विश्वतो मुखम्'(११.११) इति हि[1] रूपविशेषणमुत्तरत्र। 'एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम्।' (भाग.१.३.५) इति च। 'जगृहे'(भाग. १.३.१) इति तु व्यक्तिः। युक्तयस्तूक्ताः। आत्मानादित्वं तु सर्वसमम्। कथमनादिनित्यस्य जनिः? **प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय**। प्रकृत्या जातेषु वसुदेवादिषु। तयैव[2] तेषां जात इव प्रतीयते[3] इत्यर्थः। न तु स्वतन्त्रामधिष्ठायेत्याह- **स्वामिति** ॥ 'द्रव्यं कर्म च' (भाग. २.५.१४) इति ह्युक्तम्। सा हि तत्रोक्ता। ततः सर्वसृष्टेः। **आत्ममायया** आत्मज्ञानेन। प्रकृतेः पृथगभिधानात्। 'केतुः केतश्चितिश्चित्तं मतिः क्रतुर्मनीषा माया' इत्यभिधानात्। सृष्टिकारणया तेषां शरीरादि सृष्ट्वा विमोहिकयाऽजात एव जात इव प्रतीयते[4] वा। उक्तं च -

'महदादेस्तु[5] माता या श्रीर्भूमिरिति कल्पिता।
विमोहिका च दुर्गाख्या ताभिर्विष्णुरजोऽपि हि।
जातवत्प्रथते ह्यात्मचिद्बलान्मूढचेतसाम् ॥' इति।

ईश्वरः ईशेभ्योऽपि वरः। तच्चोक्तम्।

---

१. 'हि' इति नास्ति (ग.) २. ग. तथैव ३. ग. प्रतीये
४. ग. प्रतीये ५. महदादेश्च (ने.)

'ईशेभ्यो ब्रह्मरुद्रश्रीशेषादिभ्यो यतो भवान्।
वरोऽत ईश्वराख्या ते मुख्या नान्यस्य कस्यचित्॥'

इति ब्रह्मवैवर्ते। 'समर्थ ईश इत्युक्तस्तद्वरत्वात् त्वमीश्वरः।' इति च॥ ६-७॥

प्रमेयदीपिका

प्रश्नस्य परिहृतत्वात् 'अजोऽपि' इति किमर्थम्? इत्यत आह- **न तर्हीति**॥ यदि जन्मानि व्यतीतानि तर्हीत्यर्थः। **अनादिः** देहतोऽपि। उपलक्षणं चैतत्। मरणरहितः, सर्वभूतानामीश्वरश्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। तथा चोक्तविरोध इति भावः। ननु देहतोऽप्यनादित्वादेराक्षेपेऽजत्वादिमात्रं कथमुच्यते? इत्यतः 'अव्ययात्मा' इत्येतत्तावद् देहतोऽप्यविनाशमाचष्टे। तत्साहचर्यात् 'अजोऽपि' इत्येतदपि तथैव व्याख्येयमिति भावेनाऽह- **अव्यय इति**॥ अपिपदात्परं 'अस्य' इत्यध्याहार्यम्। स्यादेवं व्याख्यानं यदि भगवद्विग्रहस्याप्यव्ययत्वं गीताचार्यस्याभिमतं स्यात्। तदेव कुतः? इत्यत आह- **अनन्तमिति**॥ इति च रूपविशेषणमिति वर्तते।

एवं तर्हि कथं तत्रैव 'जगृहे पौरुषं रूपं' (भाग. १.३.१) इति रूपग्रहणमुच्यते? गृहीतस्य च त्यागो नियत एवेत्यत आह- **जगृह इति**॥ **व्यक्तिः** 'उच्यते' इति शेषः। कुत एवं कल्प्यते? इत्यत आह- **युक्तय इति**॥ युज्यत एभिरिति **युक्तयः** प्रमाणानि। असम्भावना[१]परिहारार्था अचिन्त्यशक्तित्वाद्या युक्तयो वा। **उक्ताः** द्वितीये। अस्तु भगवद्विग्रहस्याप्यव्ययत्वम्। अत्र तु स्वरूपस्यैवोच्यत इति किं न स्यात्? इत्यत आह- **आत्मेति**॥ आत्मनः स्वरूपस्य [२]विग्रहस्याप्यव्ययत्वोपपादनेनाजत्वमपि

१. क.ख. असम्भावनादिपरिहारार्था २. देहस्यापि (त्रं.)

साहचर्यात् तस्यैवेति योऽभिप्रायस्तं प्रकटयितुमव्ययत्वम् उपक्रम्य 'अनादित्वम्' इत्युक्तम्। **सर्वसमं** जीवानामप्यस्ति। अतस्तद्विषय [1]आक्षेपः परिहारो वा न सम्भवतीति भावः। आत्मशब्दोऽप्यन्यथा व्यर्थः। अस्मत्पक्षे स्वरूपदेहयोरुपादानार्थः। अत एव 'देहोऽपि' इत्युक्तम्।

एवं तर्हि 'प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय' इति कथमुक्तम्? इत्यतस्तदन्यथा व्याख्यातुमाह- **कथमिति** ॥ स्वरूपतो देहतश्चानादिनित्यस्य 'सम्भवामि' इति जनिः कथम् 'उच्यते? व्याहतत्वादित्यत आह' इति शेषः। 'अधिष्ठाय' इत्यतः परम् इतिशब्दश्च। कथमनेन परिहारः? इत्यतो व्याचष्टे- **प्रकृत्येति** ॥ वसुदेवादिषु 'प्रादुर्भूतत्वाद्' इति शेषः। अनेन जन्मभ्रान्तेर्निमित्तमुक्तम्। यथोक्तं 'स्त्रीपुंप्रसङ्गात्' (म.भा.ता.नि. १०.५०) इत्यादि। भ्रान्तेरुपादानमाह- [2]**तथैवेति** ॥ तमोरूपया। यदि मातापितृसम्बन्धोऽङ्गीकृतस्तर्हि तन्निमित्तदुःखादिकमपि प्रसज्यत [3]इत्याशङ्कानिरासाय 'स्वाम्' इति पदं व्याख्याति- **न त्विति** ॥ प्रकृतेर्भगवदधीनत्वं कुतः? इत्यत आह- **द्रव्यमिति** ॥ अत्र वाक्ये प्रकृतिर्न श्रूयते? इत्यत आह- **सा हीति** ॥ 'द्रव्यपदेन' इति शेषः। तस्यात्र प्रकृतिवाचित्वं कुतः? इत्यत आह- **तत इति** ॥ सर्वसृष्टिकारणानि ह्यत्र निर्दिश्यन्ते। तच्च प्रकृतेरेव सम्भवति। न पृथिव्यादेरित्यर्थः। **आत्ममायया** आत्माविद्यया इति प्रतीतिनिरासायाऽह- **आत्मेति** ॥ कुतो हेतोरेवं जीवविलक्षणं ते जन्म? इत्याशङ्कानिरासार्थमेतत्। अन्यथाप्रतीतिरप्यनेन परिहृता। सर्वज्ञस्याविद्याऽयोगात्। प्रकृतिरत्र माया किं न स्याद्? इत्यत आह- **प्रकृतेरिति** ॥ मायाशब्दस्य ज्ञानवाचित्वं कुतः? इत्यत आह- **केतुरिति** ॥ 'इति प्रज्ञाया नामधेयानि' इति वाक्यशेषात्।

---

१. नाक्षेपः परिहारो वा सम्भवतीति २. तथैवेति (बे.)

३. इत्यादिशङ्कानिरासाय

प्राक् 'प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय' इत्यनेनैव भ्रमनिमित्तत्वमुपादानत्वं च प्रकृतेरुक्तमिति मायाशब्दो न प्रकृतिवाची। पुनरुक्तिप्रसङ्गादित्युक्तम्। इदानीं तस्य निमित्तमात्रपरत्वे मायाशब्दस्य प्रकृत्यर्थतायामपि न दोषः। [1]उपादानार्थत्वादिति भावेनाऽह- सृष्टीति ॥ 'प्रकृत्या' इति शेषः। तेषां वसुदेवादीनाम्। सृष्ट्वा तत्र प्रादुर्भूतः। विमोहिकया मायाख्यया। अत्राऽगमसम्मतिमाह- उक्तं चेति ॥ आत्मचिद्बलादजात एव। नन्वीशनशीलानामपि ब्रह्मादीनामुत्पत्तिमरणदर्शनेन विरोधाभावात् 'ईश्वरोऽपि सम्भवामि' इति कथमुच्यते? इत्यतः *'स्थेशभासपिसकसो वरच्'* इत्येतद्विहायान्यथा व्याचष्टे- ईश्वर इति ॥ कुत एतद्? इत्यत आह- ईशेभ्य इति ॥ एतदागमबलादेव समास-अकारलोपावनुमन्तव्यौ। अजत्वादेः सम्भवेन[2] शाब्दो व्याघातः, अस्य तु व्याप्त्येति ज्ञापनाय क्रममुल्लङ्घ्य व्याख्यातम्॥ ६-७॥

भावदीपिका

॥ यदीति॥ 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि' (४.५) इत्युक्तत्वेन यदि ते जन्मानि व्यतीतानि तर्हीत्यर्थः॥ मरणेति॥ 'अव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्' (४.६) इति परिहारं उक्तत्वादिति भावः॥ उक्तविरोध इति॥ 'न त्वेवाहम्' (२.१२) इत्युक्तविरोध इत्यर्थः॥ कथमुच्यत इति॥ तस्य स्वरूपपरत्वेनापि सावकाशत्वादिति भावः। तथैव व्याख्येयमिति॥ देहतोऽप्युत्पत्तिरहित इति व्याख्येयम्। एवं व्याख्याने देहतोऽप्यनादित्वं लभ्यत इत्याशयः॥ गीताचार्यस्येति॥ गीतोपदेष्टुर्भगवतो वासुदेवस्येत्यर्थः। रूपशब्दो देहपरः।

ननु ग्रहणम् अव्ययत्वाविरोधीति चेत्, तत्राऽह- गृहीतस्य चेति॥ ननु

१. उपादानप्रतिपादनार्थत्वादिति (बे.)

२. 'सम्भवादिना' इति क्वचित् पाठः भावदीपिकाऽनुसारेण ऊह्यः।

द्वितीयाध्यायान्तेऽत्रार्थे आगमानामेवोक्तत्वात् कथं युक्तय इत्युक्तम्? इत्यत आह- **युज्यत इति** ॥ 'अर्थः' इति शेषः। युज्यते उपपन्नो भवतीत्यर्थः। प्रतिपाद्यत इत्यर्थ इत्यपि आहुः ॥**असम्भावनेति** ॥ 'अव्ययात्मत्वादिविषयक' इति शेषः। **अत्र त्विति** ॥ 'अव्ययात्मा' इत्यत्रेत्यर्थः। ननु 'आत्माव्ययत्वम्' इति वक्तव्ये 'अनादित्वम्' इत्युक्तिः कथम्? इत्यत आह- **विग्रहस्यापीति** ॥ **तद्विषयः** स्वरूपविषयः। 'न तर्हि' इत्याक्षेपः। 'अजोऽपि' इत्यादिपरिहारः। **आत्मशब्दोऽपीति** ॥ स्वरूपाव्ययत्वप्रतिपादनस्य 'अव्ययः' इत्यनेनैव सम्भवाद् आत्मशब्दो व्यर्थ इत्यर्थः।

॥ **निमित्तमिति** ॥ वसुदेवादिशरीरद्वारा प्रकृतिरेव भ्रमे निमित्तमिति भावः। **यथोक्तमिति** ॥ महाभारततात्पर्यनिर्णय इत्यर्थः। 'इत्यादि' इति आदिपदात्-

'स्त्रीपुंप्रसङ्गात् परतो यतो हरिः प्रादुर्भवत्येष विमोहयन् जनम्।
अतो मलोत्थोऽयमिति स्म मन्यते जनोऽशुभः पूर्णगुणैकविग्रहम् ॥'
(१०.५०)

इति श्लोको ग्राह्यः । 'प्रमादमोहौ तमसः' (१४.१७) इति वचनात् 'तमोरूपया' इत्युक्तम् ॥ **तन्निमित्तम्** ॥ मातृगर्भवासादिप्रयुक्तम् ॥ **प्रकृतिवाचित्वं कुत इति** ॥ 'भूतानि द्रव्यनामानि'[1] इति प्रमाणबलात् पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतान्येवात्र द्रव्यपदेनोच्यन्त इति किं नाङ्गीक्रियते? इति वाक्यशेषः। **अन्यथा प्रतीतिः** 'आत्माविद्यया' इति प्रतीतिः। कथम्? इत्यत आह- **सर्वज्ञस्येति** ॥ यथोक्तम्- 'अज्ञताऽखिलसंवेत्तुर्घटते न कुतश्चन' (उ.ख. २) इति। भाष्ये- **पृथगिति** ॥ 'प्रकृतिं स्वाम्' इत्यनेनेत्यर्थः।

तस्य 'प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय' इत्यस्य। **निमित्तमात्रपरत्वे** भ्रमनिमित्तमात्र-

१. भागवततात्पर्ये ३.११.५ श्लोकसन्दर्भ उदाहृतं प्रमाणं तु 'भूतानि द्रव्यशक्तीनि भूतेषु द्रवणं यतः' इति।

कथनपरत्वाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ न दोष इति ॥ पुनरुक्त्याख्यः ॥ **उपादानार्थ-त्वादिति ॥** भ्रमोपादानप्रतिपादनार्थत्वादित्यर्थः। 'अजात एव' इति [1]शेषं पूरणी-यम् ॥ **ईशनशीलानामिति ॥** प्रेरणशीलानामित्यर्थः । 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' ष्ठा= गतिनिवृत्तौ। ईश= [2]ऐश्वर्यप्रेरणे। भासृ=दीप्तौ। पिसृ= गतौ। [3]कसृ=हिंसायाम्। एभ्यो धातुभ्यो वरच् प्रत्ययः स्यात् ताच्छील्ये। गति-निवृत्तिशीलः स्थावरः। ईशानशीलः ईश्वरः। भासनशीलो भास्वरः। गतिशीलः पेस्वरः। हिंसनशीलः कस्वर इत्युदाहरणानि। तथा चानेन सूत्रेणेशधातोस्ता-च्छील्ये वरच्प्रत्यये ईशनशीलत्वम् ईश्वरशब्दार्थ इति द्रष्टव्यम् ॥ **अन्यथा व्याचष्ट इति ॥** नायं वरच्प्रत्ययान्तः, किं तूत्तमत्वार्थको वरशब्द इति व्याचष्ट इत्यर्थः। ननु 'ईशेभ्यो वर ईश्वरः' इति पञ्चमीसमासो न युक्तः। *'पञ्चमी भयेन'* इति भयशब्दयोगे पञ्चम्याः समासविधानात्। तथा 'ईशेभ्यो वर ईशवरः' इति स्यात्, न त्वीश्वर इति। ईशपदगताकारलोपविधायकाभावादित्यत आह- **एतदागम-बलादेवेति ॥** 'पञ्चमी भयेन' इत्यत्र योगविभागोऽभिमत एतदागमबलादेव। तथा च समासोपपत्तिः, ईशपदगताकारलोपश्च एतदागमबलादेव द्रष्टव्य इति न दोष इत्यर्थः।

ननु 'अजोऽपि' इति पादव्याख्याऽनन्तरमेव 'भूतानामीश्वरोऽपि' इत्येतद् व्याख्येयम्। क्रममुल्लङ्घ्यादौ 'प्रकृतिं स्वाम्' इति द्वितीयार्धं व्याख्याय पश्चादेतद्-व्याख्याने किं निमित्तम्? इत्यत आह- **अजत्वादेरिति ॥** आदिपदेनाव्ययात्मत्व-ग्रहणम्। 'सम्भवेन' इत्युपलक्षणम्। 'मरणेन' इत्यपि ग्राह्यम्। 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि' (४.५) इति मरणस्यापि प्रस्तुतत्वात्। अत एव पूर्वं 'न तर्ह्यनादिर्भवान्' इति वाक्यव्याख्यानावसरे 'उपलक्षणं चैतत् मरणरहित इत्यपि

---

१. 'शेषः पूरणीयः' इति पाठः स्वरसः। २. 'ऐश्वर्ये' इति प्रचलितः पाठः।
३. 'कस= गतौ' इति प्रचलितः पाठः।

द्रष्टव्यम्' इत्युक्तम्। अन्यथा 'सम्भवेन' इति पदेन मरणानुपलक्षणे 'अजत्वादेः' इत्यादिपदोक्ताव्ययात्मत्वस्य सम्भवेन शाब्दव्याघातोक्त्यसम्भवात्। न हि नाशाभाव-सम्भवयोः परस्परविरहरूपत्वमस्ति। आदिपदेनाव्ययात्मत्वाग्रहणे चान्यस्य तत्सङ्ग्राह्यस्याभावेन तद्वैयर्थ्यमेव स्यादिति भावः। 'सम्भवादिना' इति पाठे न कोऽपि शङ्कालेश इति ज्ञेयम्। **अस्य तु व्याप्त्येति**॥ श्रीब्रह्मादीश्वरत्वं यत्र तत्र सम्भवाभावः। यत्र सम्भवस्तत्र श्रीब्रह्मादीश्वरत्वाभाव इति परस्पर-विरहव्याप्यत्वेनेश्वरत्वस्य सम्भवेन विरोध इत्यर्थः॥ ६॥

भावरत्नकोशः

चेतनमात्रसाधारणतया प्रमितस्यानादित्वस्य कथं [1]भगवत्याक्षेपः? इत्यतः 'अनादिः' इति भाष्ये शेषमाह- **अनादिर्देहतोऽपीति**॥ 'अजोऽपि' इत्यत्र देहस्याप्यनादित्वोक्तेस्तद्व्यावर्त्येयं शङ्का[2]। विशेषणद्वयव्यावर्त्यां[3] शङ्कां दर्शयितुमाह- **उपलक्षणमिति**॥ 'ईश्वरश्च न' इति भाष्येणान्वयः। अनादिर्मरण-रहितो[4] भूतानामीश्वरश्च न स्याद् इत्यत्रेष्टापत्तिमाशङ्क्याह- **तथा चेति**॥ 'न त्वेवाहम्' (२.१२), 'नासतो विद्यते भावः' (२.१६), 'अविनाशि तु तद्विद्धि' (२.१७) इत्यादिनाऽनादिनित्यत्वस्य, 'न मे पार्थास्ति कर्तव्यम्'(३.२२), 'नानवाप्तमवाप्तव्यम्' (३.२२) इत्यादिनेश्वरत्वस्य चोक्तत्वात् तद्विरोधः स्यादित्यर्थः। 'अनादित्वादेः' इत्यत्रादिपदेनानन्तत्वम्। [5]**अजत्वादिमात्रं** स्वरूपतो जन्ममरणाभावः। **देहत इति**॥ 'आत्मा देहे धृतौ बुद्धौ' इत्यभि-धानादिति भावः। **तत्साहचर्यात्** देहतोऽप्यविनाशावेदकाव्ययात्मपदसाह-चर्यात्। बहुव्रीहित्वस्य सुबोधत्वायाह- **अस्येत्यध्याहार्यमिति**॥ एवं

---

१. भगवत्प्रत्याक्षेपः (अ.) २. तद्व्यावृत्त्या शङ्क्यम् (अ.,पं.)
३. विशेषणद्वयव्यावृत्त्याम् (अ.,पं.) ४. अनादिर्मरणादिरहितः (प्र.)
५. अजत्वमात्रम् (अ.)

व्याख्यानम् अस्य देहोऽप्यव्यय इति भाषणम्। **विग्रहस्यापि न केवलं स्वरूपस्येत्यपिशब्दः। कुतः प्रमाणात्।**

अनन्तमितीति ॥ एकादशाध्याये 'सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम्' (११.११) इति 'अनन्तम्' इति देशकालगुणापरिच्छिन्नत्वेन विशेषणात् देहस्य कालापरिच्छेदलक्षणमव्ययत्वं विज्ञायते। तत्र 'देवम्' इति भगवत एवाव्ययत्वमुच्यत इति न वक्तव्यम्। 'देवम्' इति रूपस्य ग्रहणादिति भावेनोक्तम्- **रूपेति** ॥ 'मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि' (११.७) 'अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा' (११.१३) 'पश्यामि देवांस्तव देव देहे' (११.१५) इत्यत्राभिहितस्य देहस्यैव 'दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम्' (११.९) इति रूपशब्देनावमर्शेन देहस्यैवाव्ययत्वमुक्तं भवतीति विमर्शसूचनाय हिशब्द इति भाष्यार्थः। तथा च 'स्वभावाकृति सौन्दर्यवपुः सुश्लोकशब्दयोः रूपम्' इति नैघण्टुकाः। **प्राचीनटीकायां** तु 'भगवद्विग्रहो विनश्वरः विग्रहत्वाद् देवदत्तदेहवत्' इत्यनुमानविरुद्धं देहस्यानन्तत्वमित्याशङ्क्योक्तम्- **अनन्तमिति** ॥ भगवतैव भगवद्विग्रहस्यानन्तत्वेन विशेष्यमाणत्वात् न तस्याव्ययत्वं भगवदसम्मतम्। अनुमानं तु अनन्तत्वेनानुक्तत्वरूपोपाधिदूषितमिति भाव इति व्याख्यातम्। 'इति च' इति भाष्यस्यान्वयं दर्शयति- **इति चेति** ॥ **वर्तते इति** ॥ पूर्वभाष्यादनुवर्त्य भाष्यं योजनीयमित्यर्थः। तथा हि। भागवतेऽपि भगवतैव भगवद्रूपस्याव्ययत्वविशेषणाच्च नास्य भगवदसम्मतत्वमिति भावेनोक्तम्- [1]**एतदिति** ॥ [2]'पश्यन्त्यदो रूपमदभ्रचक्षुषः' (भाग. १.३.४) इति यत्र क्षीरार्णवशायिपद्मनाभाभिधं रूपं प्रकृतमेतत्। [3]मत्स्यादीनामवताराणां बीजं व्यञ्जकम्। [4]अन्ततोऽत्र सर्वावतारा निधीयन्ते एकीक्रियन्त इति निधानम्। न व्येतीत्यव्य-

---

१. 'एतत्' इति पदं भाष्यस्थम्। २. भागवतश्लोकपदानां व्याख्यानम्।
३. मत्स्यादिनानावताराणाम् (अ.,पं.) ४. अंशतोऽत्र (पं.) अनन्तोऽत्र (प्र.)

यम्। यस्य पद्मनाभस्यांशांशेन सामर्थ्यैकदेशेन [1]देवतिर्यङ्नरादयः सृज्यन्ते इत्यत्रा-व्ययमिति रूपं विशेषितमिति भगवद्विग्रहस्याप्यव्ययत्वं[2] भगवदभिप्रेतमेवेति।

एवं तर्हि भगवद्विग्रहस्याप्यव्ययत्वाभिप्राये। तत्रैव भागवत एव।

'जगृहे पौरुषं रूपं भगवान्महदादिभिः।

सम्भूतं षोडशकलमादौ लोकसिसृक्षया॥' (भाग. १.३.१)

इति रूपग्रहणमुच्यत इत्यर्थः। ननु रूपग्रहणोक्तावप्यव्ययत्वस्य को विरोधः? इत्यत आह- **गृहीतस्येति**॥ ग्रहणस्य त्यागशिरस्कत्वादिति भावेनोक्तम्-**नियत इति**॥ तथा च तस्याव्ययत्वं दुर्लभमिति भावः। **उच्यत इति**॥ [3]तथा च पूर्वम् अविद्यमान[4]ग्रहणाभावान्नोक्तचोद्यावकाश इति भावः। प्रमाणशब्दापेक्षया 'एभिः' इत्युक्तम्, आभिरित्यर्थः। तेन भगवतो जन्माभावे [5]'न चायं राघवाज्जातो न चापि जमदग्नितः' (पाद्मे) इत्याद्यागमानामुदाहृतत्वाद् 'युक्तयः' इति कथ-मुच्यते? इति शङ्काऽनवकाशः। रूढिप्राबल्यमनुरुन्धान आह- **असम्भाव-नेति**॥ 'नित्यः सर्वगतः स्थाणुः' (२.२४) इत्यत्र स्थाणुत्वेक्षितृत्वयोरसम्भा-वनापरिहारार्थाः, अचिन्त्यशक्तित्व-उभयविधवाक्यान्यथाऽनुपपत्तिरूपे युक्ती उक्ते, तथा अध्यायान्ते 'यत्र परावरभेदोऽवगम्यते' (गी.भा. २.७२) इत्युक्त-परावरत्वे अचिन्त्यशक्तिः [6]पदार्थवैचित्र्यं चेति युक्ती उक्ते इत्यर्थः। अत्र च[7] 'जगृहे' इति वाक्ये व्यक्तिरेव ग्रहणशब्दार्थः, नान्यः। 'अनन्तं विश्वतोमुखम्' (११.११) इति वाक्यस्यान्यथाऽनुपपत्तेः। न चेश्वरे विग्रहव्यक्तिरसम्भाविनी। अचिन्त्यशक्तेः। न चान्यत्रादृष्टयाऽपलापः। भूतचतुष्टयस्य पृथिवीत्वादृष्टेः पृथिव्या अपि पृथिवीत्वाभावप्रसङ्गात्। न च 'अनन्तं विश्वतोमुखम्' (११.११) 'निधानं

---

१. देवतिर्यगादयः (पं.) २. अपिपदं नास्ति। (अ.,पं.)

३. तथा च पूर्वं विद्यमानग्रहणाभावेनोक्तचोद्यावकाशः (प्र.)

४. अविद्यमानस्य (पं.) ५. गी.भा.२.७२ श्लोकव्याख्यायामुदाहृतं प्रमाणम्।

६. परार्थवैचित्र्यम् (प्र.) ७. चशब्दो नास्ति (अ.)

बीजमव्ययम्' (भाग. १.३.५) इति वाक्यमुपचरितार्थं स्तुतिर्वेति शङ्क्यम्। ईश्वरेऽचिन्त्यशक्त्यैव मुख्यार्थोपपत्तावुपचारादिकल्पनाया अनुचितत्वादिति भाष्याभिप्राय इति भावः। 'उक्ता' इत्यनूद्य शेषमाह- **उक्ता इति ॥**

उच्यते अव्ययत्वम्। आत्मनोऽनादित्वम् आत्मानादित्वमित्यत्र आत्मशब्दार्थमाह- **आत्मन इति ॥** देहतोऽप्यनादित्वादेराक्षेपे अजत्वादिमात्रं कथमुच्यते? इति कृतचोद्यस्य 'अजोऽपि' इत्यत्र देहतोऽप्यजत्वं विवक्षितमिति परिहारं भाष्यारूढं कर्तुम्, प्रस्तुतत्वाद् 'आत्माव्ययत्वम्' इति भाषणीये यद् 'आत्मानादित्वम्' इति भाषितं तत्प्रयोजनमाह- **विग्रहस्यापीति ॥ तस्यैव** विग्रहस्यैव। **अभिप्रायः** गीताचार्यस्य। अत्र तु स्वरूपस्यैवोच्यते इति किन्न स्याद्? इति चोद्यं परिहरति- **अत इति ॥ तद्विषयः** स्वरूपानादित्वविषयः। **आक्षेपः** 'न तर्ह्यनादिर्भवान्' (गी.भा. ४.६) इत्याक्षेपः। स्वयं दूषणान्तरमाह- **आत्मशब्दोऽपीति ॥ अन्यथा** आक्षेपस्य स्वरूपानादित्वविषयत्वे। न केवलं स्वरूपानादित्वं सर्वजीवानामप्यस्तीत्युक्तदोष इत्यपिशब्दः। **इत्युक्तम्** अव्यय आत्मा देहोऽपीति भाष्ये।

स्वरूपतो देहतश्चेति ॥ 'अजोऽपि' इति स्वरूपतो देहतश्चाजत्वम्, 'अव्ययात्मा' इति स्वरूपतो देहतश्च नित्यत्वमुक्तम्, इत्यनादिनित्यत्वं लभ्यत इत्यर्थः। **व्याहतत्वादिति ॥** अजस्य जनिरस्ति, अव्ययदेहस्य देहग्रहणरूपजनिरस्तीत्यस्य विप्रतिषिद्धत्वादित्यर्थः। अनादित्वस्य जन्मना सह परस्परविरहरूपत्वरूपो व्याघातः। भावगतनित्यत्वस्य तूत्सर्गतः परस्परविरहव्याप्यत्वरूपो विरोधोऽस्तीति भावेनानादिनित्यत्वस्य जन्युक्त्या व्याघात[1] इत्यपि आहुः। **इति शब्दश्च** 'शेषः' इत्यनुषज्यते। **निमित्तम्** प्रकृत्या जातेषु वसुदेवदशरथादिषु प्रादुर्भाव एव जन्मभ्रमस्य निमित्तमित्यर्थः। अत्र सम्मतिमाह- **यथोक्तमिति ॥**

---

१. व्याघातोक्तिः (अ.)

'स्त्रीपुंप्रसङ्गात् परतो यतो हरिः प्रादुर्भवत्येष विमोहयन् जनम्।
अतो मलोत्थोऽयमिति स्म मन्यते जनोऽशुभः पूर्णगुणैकविग्रहम्॥'(१०.५०)

इति भारततात्पर्यनिर्णये स्त्रीपुंप्रसङ्गात् पश्चादेव जनं प्राकृतं विमोहयन्, *'लक्षणहेत्वोः'* इति शतृप्रत्ययः। विमोहयितुं प्रादुर्भवति यतः, अतो मलोत्थदेह इत्यशुभो जनो भ्रमतीति भ्रान्तेर्निमित्तमुक्तमित्यर्थः[१]।

उपादानमिति॥ 'एतत्सर्वं मन एव' (छा. ३.६.९) इति श्रुतेर्मनसो भ्रान्तिं प्रत्युपादानत्वेऽपि तमोगुणात्मकप्रकृत्यवलम्बनेनैव[२] तद् उपादानमिति भावेनेयमुक्तिः। 'प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च'(१४.१७) इति गीतां मनसि निधायाह- **तमोरूपयेति॥** 'दुःखादिकम्' इत्यत्रादिपदेन तन्निमित्तनीचतादिग्रहः। **अत्र वाक्ये**

'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च।
यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया॥' (भाग. २.५.१४)

इति वाक्ये। **सा** इति प्रकृतिर्भाष्ये। **तस्य** द्रव्यपदस्य। **निर्दिश्यन्ते** 'द्रव्यं कर्म च कालश्च' इति पदैः। तत्र कालः कर्माणि सर्वसृष्टिकारणानि। तत्साहचर्याद् द्रव्यमपि तथाभूतमेव ग्राह्यम्। तच्च सर्वकारणत्वं न द्रव्येषु प्रकृतेरन्यस्य पृथिव्यादेः सम्भवति। अतो द्रव्यपदेन प्रकृतिरेवात्र वाक्ये वक्तव्येति भावः। 'प्रकृतेरेव' इत्यतः परं 'मुख्यतः' इति शेषः। अनेन 'द्रव्यशब्देन प्रकृत्यादि तत्त्वमुच्यते' (अनु.व्या. १.१३) इति सुधाविरोधो नेति मन्तव्यम्। **एतत्** 'आत्ममायया' इति वचनम्। **अनेन** अत्मज्ञानेनेति व्याख्यानेन। **किन्न स्यादिति॥** 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' (श्वेताश्व.उ. ४.१०) इति वचनादिति भावः। अत्र वाक्ये ज्ञानं न श्रूयते इत्यत आह- **इति प्रज्ञाया इति॥**

तस्य प्रकृतिपदस्य। 'निमित्त' इति हरेर्जन्मभ्रान्तेरिति योज्यम्। 'सृष्टि-

---

१. 'उक्तम्' इति नास्ति। (पं.)

२. प्रकृत्या विलम्बन एवम् (पं.), प्रकृत्या विलम्बन एव (प्र.,अ.)

कारणया' इति भाष्ये करोतेर्ण्यन्तात्करणे *'ण्यासश्रन्थो युच्'* इति युच्प्रत्यये तस्य **'स्त्रियाम्'** इत्यधिकारविहितत्वात् स्त्रीलिङ्गत्वमिति ज्ञातव्यम्। **तत्र प्रादुर्भूत** इति तु शेषोक्तिः। **मायाख्यया** 'प्रकृत्या' इत्यनुवर्तनीयम्। भाष्ये **महदादेः** महदाद्यभिमानिनः। 'आत्मचिद्बलाद्' इत्यस्य 'अजोऽपि' इत्यनेनान्वय इत्याह-**आत्मेति ॥** [१]अपिरवधारणार्थ इति भावः। अनेन प्रकृतिशब्देन श्रीभूम्यभिमन्यमान[२]प्रकृतिः गृह्यते। मायाशब्देन तु दुर्गाभिमन्यमाना प्रकृतिरिति विभावितं भवति। [३]तच्छीलकर्त्रर्थकवरजन्तत्वमाश्रित्य चोदयति-**नन्वीशनशीलानामिति ॥ स्थेशेति ॥** ष्ठा= गतिनिवृत्तौ, ईश= ऐश्वर्ये, भासृ= दीप्तौ, [४]पिसृ [५]पेसृ= गतौ, कस= गतावित्येतेभ्यो धातुभ्यो वरच्प्रत्ययो भवति। स्थावरः। ईश्वरः। भास्वरः। पेस्वरः। कस्वरः। इति सूत्रार्थोदाहरणानि। **एतद्विहाय** ईशधातोर्वरजिति शास्त्रं विहाय। ननु *'पञ्चमी भयेन'* इति सूत्रे वरशब्दाभावात् कथं पञ्चमीसमासः? उक्तविग्रहे 'ईशवरः' इति च निर्देशः स्यादित्यत आह-**एतदिति ॥** 'पञ्चमी' इति योगविभागात्समासः, ईशशब्दगताकारलोपश्च [६]पृषोदरादित्वाद् आगमानुमत्या कल्पनीयावित्यर्थः।

ननु 'अव्ययात्मा' इति पदव्याख्यानानन्तरमेवेश्वरपदं व्याख्यातव्यम्। क्रमप्राप्तत्वात्। मध्ये द्वितीयार्धं व्याख्यायैतद्व्याख्यानं किन्निमित्तम्? इत्यत आह-**अजत्वादेरिति ॥** आदिपदेनाव्ययात्मत्वं ग्राह्यम्। [७]तच्चाव्ययात्मत्वरूपं नित्यत्वं वेदेषु पञ्चाशद्वर्णेषु अव्याकृताकाश इव[८] 'कूटस्थतया आद्यन्तशून्यत्वं नित्यत्वम्' (त.सं. ८ श्लो.) इति तत्वसङ्ख्यानटीकोक्तरीत्या त्रिविक्षितम्। अत एव भाष्येऽन्तशून्यत्वं स्फुटप्रतिभासमिति भावेन 'आत्मानादित्वम्' इत्युक्तम्।

---

१. अपिशब्दोऽवधारणार्थः (पं.,अ.) २. अभिमानि (पं.)
३. ताच्छील्य (अ.) ४. पिसृ इति नास्ति (पं.)
५. पेसृ इति नास्ति (अ.) ६. पृषोदरादिवशात् (पं.) पृषोदरादिवत् (अ.)
७. तत्र (अ.,पं.) ८. अव्याकृताकाशं च (पं.)

एवं चाजत्वस्याव्ययात्मत्वस्य च 'सम्भवामि' इति पदोपस्थापितसम्भवशब्दित-जन्मना पदयोः परस्परविरहरूपार्थप्रतिपादकतया शाब्दो व्याघातः । **अस्य** ईश्वरपदोक्तश्रीब्रह्मरुद्राद् [1]ईशशब्दितसमर्थोत्तमत्वस्य तु सम्भवे[2] परस्पर-विरहव्याप्तत्व[3]रूप एव व्याघातः । यत्रेश्वरत्वं तत्र सम्भवाभावः । यत्र सम्भवः तत्रेश्वरत्वाभाव इति व्याप्तेः । ईश्वरः जन्ममरणादिशून्यः तज्जिहासुत्वे सति तत्त्यागे शक्तत्वात् । यो यन्निवारणे समर्थः स तद्धातेति व्याप्तेर्वेति साक्षात्परंपरया च विरोध इति वैलक्षण्यं ज्ञापयितुं पश्चाद् ईश्वरपदं व्याख्यातमिति सप्रयोजनमेव क्रमोल्लङ्घनमिति भावः । अनेन 'ईशनशीलानां[4] [5]श्रीब्रह्मादीनाम् उत्पत्ति-मरणदर्शनेन विरोधाभावाद् ''ईश्वरोऽपि सम्भवामि'' इति कथम्'? इति चोद्यं निरस्तम् । [6]ईशवरभगवति जननादिदोषराहित्यस्य व्याप्तिसिद्धत्वाद् इतीममर्थं द्योतयितुम् अजत्वस्य स्वशब्देन ग्रहणम्, अव्ययात्मत्वस्य त्वादिशब्देनेति ज्ञातव्यम् ।

केचित्तु 'अजत्वादेः' इत्यत्रादिपदेन 'अजोऽपि सन्' इत्यत्र सत्पदोक्तं सत्त्वं गृह्यते । सत्त्वं च सद्भावो विद्यमानत्वम् । 'सद्भावे साधुभावे च सदित्येव प्रयुज्यते' (१७.२६) इति वचनात् । 'सत्प्रशस्ते विद्यमाने सत्याभ्यर्हितसाधुषु' इति कोशाच्च । तथा च **सन्नपि** विद्यमानोऽपि **सम्भवामि** इत्युक्तेः सत्त्व-सम्भवयोरस्ति शाब्दो व्याघातः । असतः सत्तासम्बन्धस्यैव सम्भवशब्दित-जनित्वाभ्युपगमात् । ईश्वरत्वस्य तु व्याप्त्या व्याघात[7] उक्तरीत्या व्याख्येयः । एतदभिप्रायेणैव 'सन्' इति द्विरुक्तम् । एकस्य 'विद्यमानः' इत्यर्थः, अपरस्य 'भवन्' इत्यर्थ इति पदद्वयं स्वरसमित्याहुः ।

१. ईशशब्दित इति नास्ति (अ.)
२. सम्भवेन (पं.)
३. व्याप्यत्व (पं.)
४. शीलानामपि (अ.,पं.)
५. 'श्री' इति नास्ति (अ.,पं.)
६. ईश्वरे भगवति (अ.,पं.)
७. व्याप्यव्याघातः (प्र.,अ.)

अन्ये तु आदिपदेनाव्ययत्वग्रहणे तस्य सम्भवेन शाब्दव्याघातो नास्तीति मन्यमानाः **आदीयते** उपादीयते व्याख्यायत इत्यादिः । अजत्वं चासावादिश्चेति कर्मधारयः । ततश्चाजत्वादेरित्यस्याजत्वरूपव्याख्यानवतो अजशब्दस्येत्यर्थः पर्यवस्यतीति तस्य सम्भवेन शाब्दो व्याघातः । ईश्वरपदस्य तु व्याप्त्या इति ज्ञापनायेत्यर्थ इत्याहुः ॥ ६ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- जन्मान्यतीतानि चेत्, तर्हि न जननमरणराहित्यम् ईश्वरत्वं वा भवतः स्यात् । तथा च 'न त्वेवाहम्' (२.१२) , 'अविनाशि तु तद्विद्धि' (२.१७) इत्युक्तविरोध इत्यत उच्यते- **अजोऽपीति** ॥ स्वरूपतो देहतश्च जननरहितोऽपि **अव्ययः** अविनाशी **आत्मा** देहो यस्यासौ **अव्ययात्मा** सन्नपि **ये भूतानाम् ईशाः** श्रीब्रह्मरुद्राद्याः तेभ्यो **वरोऽपि** सन् **सम्भवामि** । स्वरूपतो देहतश्चानादिनित्यस्य सम्भवः कथम्? व्याहतत्वाद् इत्ययुक्तम् । **प्रकृतिम्** प्रकृतिजातान् वसुदेवादीन् **अधिष्ठाय** अनुप्रविश्य **सम्भवामि** इति । कुतो हेतो-रेवं जीवविलक्षणं ते जन्म? इत्याशङ्कानिरासार्थमुक्तम्- **आत्ममाययेति** ॥ **आत्ममायया** आत्मज्ञानेनाजोऽपि सम्भवामि, इत्यतो लोकस्य जात इति भ्रमः । भ्रमतां 'भ्रमति क्षितिः' इति यथा । यदि मातापितृसम्बन्धोऽङ्गीकृतस्तर्हि तन्निमित्तं दुःखादिकमपि प्रसज्यत इत्यत उक्तम्- **स्वामिति** ॥ स्वकीयां स्वाधीनामित्यर्थः । स्वाधीनप्रकृत्या वसुदेवादिदेहान् निर्माय तान् अनुप्रविश्य प्रादुर्भवामीत्यतो लोको मां जनिमन्तं जानातीति भावः । नन्ववतरसि चेत् प्रयोजनेन भाव्यम् । तथा च 'नानवाप्तम्' (३.२२) इत्युक्तविरोध इत्याशङ्कापरिहाराय प्रयोजनाभावेऽप्यवतारादिकं तादृशस्वभावत्वाद्युज्यत इति भावेनोक्तम्- **प्रकृतिमिति** ॥ **स्वां प्रकृतिं** स्वस्वभावम् **अधिष्ठाय सम्भवामि** । स्वस्वरूपमिति-वद् उपाचारत्वशङ्कानिरासार्थं 'स्वाम्' इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

किञ्च स्वप्रयोजनाभावेऽपि परप्रयोजनोद्देशेन सम्भवो युज्यत इत्यभिप्रेत्य तस्य कालः प्रयोजनविशेषश्चोच्यते- **यदा यदा इति** द्वाभ्याम् । **धर्मस्य** [1]वर्णा-

---

१. वर्णाश्रमादितलक्षणस्य (प्र.,पं.)

श्रमोचितलक्षणस्य ग्लानिः हानिः । अधर्मस्य [1]श्रुतिस्मृतिप्रतिषिद्धाचरणस्य अभ्युत्थानम् उद्भवः तदाऽऽत्मानं सृजामि तस्मिन् कालेऽहम् [2]अवतरामीति यावत् ॥ ७॥

भगवद्गीता

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

भाष्यम्

न जन्मनैव परित्राणादिकं कार्यमिति नियमः । तथाऽपि लीलया स्वभावेन च यथेष्टचारी । तथा ह्युक्तं 'देवस्यैष स्वभावोऽयं' (मां. १.१.१५) , 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यं'(ब्र.सू. २.१.३४)

'क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय'

'अरिभयादिव स्वयं पुराद् व्यवात्सीद्यदनन्तवीर्यः'

(भाग. ३.२.१६)

'पूर्णोऽयमस्यात्र न किञ्चिदाप्यं तथाऽपि सर्वाः कुरुते प्रवृत्तीः ।
अतो विरुद्धेष्विमं वदन्ति परावरज्ञा मुनयः प्रशान्ताः ।'

इत्यादि ऋग्वेदखिलेषु ॥ ८ ॥

प्रमेयदीपिका

'परित्राणाय साधूनां' इति साधुपरित्राणादिकं भगवदवतारस्य प्रयोजनमुक्तम् । तत्र किं जन्मनैव परित्राणादिकं कार्यमिति नियमः?

---

१. श्रुतिस्मृतिविप्रतिषिद्धाचरणस्य (अ.) २. अवतारयामि (प्र.)

इत्यपेक्षायामाह- **नेति** ।। जन्मना विनाऽपि कर्तुं समर्थत्वादिति भावः । तर्हि किमर्थं जन्म? इत्यत आह - **तथाऽपीति** ।। **यथेष्टचारी** इच्छयैव तथा चरति[1] । तथेच्छैव किमर्था? इत्यत उक्तम्- **लीलयेति** ।। लीलाऽप्यालस्यपरिहाराद्यर्था न भवतीत्युक्तम्- **स्वभावेन चेति** ।। अत्रैव प्रमाणान्याह- **तथा हीति** ।। **अयमेषः** इयमिच्छा । **अत्र** प्रवृत्तिषु । **विरुद्धेषुं** लोकविपरीतेच्छम् ।। ८ ।।

भावदीपिका

।। **तथाऽऽचरतीति** ।। जन्मना परित्राणाद्याचरतीत्यर्थः ।। **तथेच्छैवेति** ।। 'जन्मना परित्राणाद्याचरिष्ये' इतीच्छैवेत्यर्थः । 'अयम्' इत्युक्तत्वाद् 'एषः' इत्यस्य वैयर्थ्यपरिहारायानुवाद इत्याह- **अयमेष इयमिच्छेति** ।। 'इषु= इच्छायाम्' इत्यस्माद् एषणम् एष इति भावे घञि गुणे च एषशब्द इच्छावाचीति द्रष्टव्यम् ।। **प्रवृत्तिष्विति** ।। प्रवृत्तिषु कृतासु सतीषु न किञ्चिदाप्यमित्यर्थः । 'इषु इच्छायाम्' इति धातोरिषुशब्दवाच्येच्छायाः प्रमाणविरुद्धत्वाभावादाह- **लोकविपरीतेति** ।। यथोक्तम्- 'तदन्यत्र त्वसन्त्यपि अविरोधेन गोविन्दे सन्ति' (अनु. १.३.३ अधि. ४. (२८९)श्लो.) इति ।। ७-८ ।।

भावरत्नकोशः

'परित्राणादिकम्' इत्यत्र पापकारिनाशनं धर्मसंस्थापनं [2]वाऽऽदिपदार्थः । तादर्थ्ये चतुर्थीति भावेनोक्तम्- **प्रयोजनमिति** ।। कुतो नियमः? इत्यतो भाष्यभावमाह- **जन्मना विनेति** ।। अनेन 'यद्यपि जन्म विनापि त्राणादौ समर्थत्वात् जन्मनैव तत्कार्यमिति नियमो नास्ति । तथाऽपि' इति भाष्ययोजनोक्ता भवति । **तर्हि** यदि जन्मना विना कर्तुं समर्थस्तर्हि । **इच्छयैवेति** । अनेन 'इषु= इच्छायाम्' इत्यतो भावे निष्ठा । इष्टमनतिक्रम्य यथेष्टं चरितुं शीलमस्येति

---

१. 'तथाऽऽचरति' भावदीपिकासम्मतः पाठः । २. चाऽऽदिपदार्थः (पं.)

यथेष्टचारीति भाष्यार्थ उक्तो भवति। 'परिहाराद्यर्था' इत्यत्राप्राप्तसुखावाप्ति-रादिपदार्थः। 'एषोऽयम्' इति पदद्वयम् एतद्-इदंशब्दरूपमिति पुनरुक्तिरित्यत आह- अयमेष इति ॥ 'इषु= इच्छायाम्' इत्यतो भावे घञि 'एषः' इति रूप-मित्यर्थे[1] भेदान्नोक्तदोष इति भावः । मत्तादेर्नृत्तगानादिक्रिया यथा तथेश-स्यापि सृष्टिपालनादिक्रिया। [2]लीलायाः **कैवल्यं** केवलं प्रयोजनं विना कृता लीलेव। प्रयोजनाभावेऽपि सुखोद्रेकात्, स्वभावादेव भगवतो विश्वसृष्टि-पालनादिक्रियेति ब्रह्मसूत्रार्थः।

भाष्ये **चेष्टां** साधुजनपरित्राणादिरूपां **निशामय** पश्य। **स्वयम्** आत्मना स्वेच्छयैव पुराद् विवासमकरोत्। तच्चारिभयादिवादर्शयत्। कुतः? यतोऽनन्त-वीर्य इति। अत्र भगवतः प्रवृत्तिरिच्छामात्रेति विभाव्यते। तथा च **प्राचीनटीका-** एतादृशी[3] भगवच्चेष्टा या अरिभयादिव पुराद् व्यवात्सीत्। न चारिभयं तस्या-स्ति। अनन्तवीर्यत्वादिति। भाष्यस्थम् 'अत्र' इतिपदमनूद्यार्थमाह- **अत्रेति ॥** **प्रवृत्तिषु** अर्जुनत्राणादिरूपासु। 'प्रवृत्तिः' इत्युपरिश्रवणादिति भावः। भाष्ये- **अयं** देवः **पूर्णः** पूर्णकामः, अत एव **अस्य न किञ्चिदाप्यमस्ति**। [4]आप्य-मिष्टम् अपनोद्यमनिष्टं च नास्ति। तथाऽपीष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थाः **प्रवृत्तीः** **कुरुते** करोति। इतरपदार्थः **प्राचीनटीकातः** अवधेयः। इच्छतेर्भावे कुप्रत्यये इषुशब्द इच्छावाचीति भावेनाह- **विरुद्धेषुमिति ॥**[5] ॥ ८ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- परित्राणाय परिरक्षणाय[6]। **दुष्कृतां** पापकारिणां **विनाशाय** च। किञ्च **धर्मसंस्थापनार्थाय** च धर्मस्य सम्यग् व्यवस्थापनलक्षणप्रयोजनाय **युगेयुगे** वीप्सायां द्विर्वचनम्। धर्महान्यधर्मवृद्धिकाले इति।

---

१. अर्थभेदात् (अ.) २. लीलायाम् (पं.)

३. 'एतादृशीति' (प्र.,अ.) ४. आपाद्यमिष्टम् (पं.,अ.)

५. 'भूलोकविपरीतेच्छम् इति' इत्यधिकः पाठः। (पं.)

६. परिपालनाय (पं.,अ.)

भगवद्गीता

जन्म कर्म च मे दिव्यम् एवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

भाष्यम्

पृथङ्मुक्त्युक्तिः सर्वज्ञाननियमदर्शनार्थम् । न तु तावन्मात्रेण मुक्तिरित्युक्तम् ।

'वेदाद्युक्तं तु सर्वं यो ज्ञात्वोपास्ते सदा हि माम् ।
तस्यैव दर्शनपथं यामि नान्यस्य कस्यचित् ॥'

इत्युक्तेश्च महाकौर्मे । अत्रोक्तस्यैतज्ज्ञात्वैव जन्म नैतीति गतिः। इतरवाक्यानां नान्यथा[1]गतिः । 'नान्यस्य कस्यचिद्' इति विशेषणात् । 'तत्त्वतः' इति विशेषणाच्च सर्वज्ञानमापतति । यत्रैवं भवति तत्र तत्त्वत इति विशेषणे न विरोधः । उक्तं च -

'एकं च तत्त्वतो ज्ञातुं विना सर्वज्ञतां नरः ।
न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात् सर्वत्र जिज्ञसेत् ॥'

इति स्कान्दे ॥ ९ ॥

प्रमेयदीपिका

'जन्म कर्म च' इति भगवज्जन्मादिज्ञानमात्रेण मुक्तिरुच्यत इति प्रतीतिनिरासायाऽह-**पृथगिति** ॥ एकदेशज्ञानेनेत्यर्थः। **दर्शनार्थम्** उपलक्षणार्थम्। यथप्रतीतार्थः[2] किं न स्यात् ? इत्यत आह- **न त्विति** ॥ **उक्तं** तृतीये (गी.भा.

१. ग. नान्या २. क. ग. यथा प्रतीत एव अर्थः ।

३.४२,४३)। **प्रमाणान्तरं चाऽह- वेदादीति** ॥ वाक्यत्वाविशेषाद् एतस्य गीताबाधकत्वं कुतः? इत्यतः सावकाशत्वनिरवकाशत्वाभ्यामित्याह- **अत्रेति** ॥ अयोगव्यवच्छेदमात्रपरत्वमित्यर्थः। एतच्च पूर्वोक्तादर्थान्तरमिति ज्ञेयम्। इतरवाक्यान्यधिकारिविशेषापेक्षया सावकाशानीति कुतो नान्या गतिः? इत्यत आह- **नेति** ॥ **विशेषणात्** पक्षान्तरव्यवच्छेदात्। इतोऽप्यत्र सर्वज्ञानमङ्गीकार्यमित्याह- **तत्त्वत इति** ॥ 'आपतति' इत्यनेनार्थापत्ति-मभिप्रैति। एतमेव न्यायमन्यत्राप्यतिदिशति- **यत्रेति** ॥ **एवं भवति** सर्वज्ञाने प्रमितेऽप्येकदेशज्ञानोक्तिर्भवति। तत्त्वतो ज्ञानं कुतः[1] सार्वज्ञमाक्षिपति? इत्यत आह- **उक्तं चेति** ॥ **जिज्ञसेत्** जिज्ञासेत। अन्यत्रापि -

'एको भावःतत्त्वतो येन दृष्टः सर्वे भावाः तत्त्वतस्तेन दृष्टाः'

इति। सर्वत्र सार्वज्ञं यथाशक्ति विवक्षितमिति ध्येयम् ॥ ९ ॥

भावदीपिका

'पृथग्' इत्यस्यार्थमाह- **एकदेशज्ञानेनेति** ॥ भगवज्जन्मकर्माख्यैकदेशज्ञान-मात्रेणेत्यर्थः। सर्वज्ञाननियमस्य श्लोकेऽप्रदर्शनाद् 'दर्शनार्थम्' इति कथमुक्तम्? इत्यत आह- **उपलक्षणार्थमिति** ॥ **तृतीय इति** ॥ तृतीयाध्यायान्ते (गी.भा. ३.४२,४३) ॥ **अयोगेति** ॥ 'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इति न्यायात् 'यो जन्म कर्म च वेत्त्येव स जन्म नैति' जन्म कर्म ज्ञात्वैव मुक्तिः, नाज्ञात्वा इत्ययोग-व्यवच्छेद एवाभिमतः, न तु जन्मकर्मज्ञानेनैव मुक्तिः, नान्यज्ञानेनेत्यन्ययोग-व्यवच्छेदो, येनैतदेव गीतावाक्यं महाकौर्मवाक्यबाधकं स्यादिति भावः। भाष्ये सावकाशत्वं गतिशब्दार्थः। ननु 'पृथङ्मुक्त्युक्तिः' इत्यनेनैव गीतावाक्यस्य साव-काशत्वं लब्धमेव, पुनः सावकाशत्वं किमर्थमुच्यत इत्यत आह- **एतच्चेति** ॥

---

१. ग .कथम्।

पृथङ्मुक्त्युक्तिः सर्वज्ञाननियमदर्शनार्थमिति **पूर्वोक्तादर्थाद्** जन्मादिकं सर्वथा ज्ञातव्यमेवेति **अर्थान्तरम्** 'अत्रोक्तस्य'[१] इत्यनेनोच्यत इत्यर्थः। तथा च प्रकारान्तरेण उपलक्षणं विना सावकाशत्वस्योच्यमानत्वाददोष इति भावः। **इतरवाक्यानि** 'वेदाद्युक्तं तु' इत्यादीनि॥ **कुतो नान्येति**॥ अधिकारिविशेषो ब्रह्मा, तस्यैव वेदाद्युक्तसर्वज्ञानपूर्वकोपास्त्या ज्ञानम्। इतरेषां तु यत्किञ्चिज्ज्ञानमेवापेक्षितमिति सावकाशानीत्यन्या गतिरस्तीत्यर्थः॥ **पक्षान्तरेति**॥ अधिकारिविशेषस्यैव सर्वज्ञानम्, इतरेषां तु यत्किञ्चिज्ज्ञानमेवापेक्षितमिति पक्षान्तरव्यवच्छेदादित्यर्थः। तथा च वेदाद्युक्तसर्वज्ञानमेवापेक्षितमिति सावकाशत्वाभावान्नान्या गतिरिति भावः। **अर्थापत्तिरिति**॥ **आपतति**[२] इत्यस्याक्षिपत्यर्थकत्वात् 'तत्वतः' इति विशेषणेन सर्वज्ञानमाक्षिप्यत इत्यर्थः।

ननु *'ज्ञा-श्रु-स्मृ-दृशां सनः'* इति सूत्रेण सन्नन्तेभ्यो ज्ञा= अवबोधन इत्येतेभ्यो[३] धातुभ्यः आत्मनेपदविधानात् कथं 'जिज्ञसेद्' इति विधिलिङ्-परस्मैपदप्रयोगः? इत्यत आह- **जिज्ञासेनेति**॥ 'चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदम्' इति वचनादिति भावः॥ **अन्यत्रापीति**॥ 'एकं च तत्त्वतो ज्ञातुम्' इत्यत्रोक्तमेव प्रमेयमुक्तमित्यर्थः। तदुदाहरति- **एको भाव इति**॥ एको **भावः** पदार्थो **येन** पुंसा **तत्त्वतः** पलपरिमाणेयत्ताविशेषवत्त्वेन काल-दिगदृष्टरूपनिमित्तवत्त्वेनादृष्टाश्रयैतादृशपुरुषविशेषप्रयोजनाय निर्मितत्वादिना रूपेण दृष्टः **तेन सर्वे भावास्तत्त्वतो दृष्टा** इत्यर्थः।

ननु सर्ववेदाद्युक्तज्ञानपूर्वकोपास्तौ सर्वेषामधिकाराभावाद् अपरोक्षज्ञानाभाव एव प्रसज्यते? इत्यतो

'यथाशक्त्यखिलान् वेदान् विज्ञायोपासनं भवेत्।

१,२. भाष्यस्थपदमेतत्

३. इत्यादिभ्य इत्यर्थः

तत्राखिलस्य विज्ञप्तिः सम्यग् ब्रह्मण एव हि।
तदन्येषां यथायोगम् अखिलज्ञप्तिरिष्यते ॥'

(अनु. ३.३.६५,६६, १२६२,६३)

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह- **सर्वत्रेति** ॥ ९ ॥

भावरत्नकोशः

प्रतीतीति ॥ सार्वत्रिकगुणोपसंहारस्य स्थितत्वात् सा निरसनीयेति भावः। पृथक्छब्दस्य नात्र 'वैलक्षण्यम्' अर्थः। मुक्तेस्तदधिकारिणामप्यत्र वैलक्षण्यानभिधानादित्यत आह- एकदेशेति ॥ [1]पूर्वाध्याये तत्र तत्रैकदेशज्ञानमात्रेण भवति मुक्तिरिति भापणात् पृथक्शब्द एकदेशार्थो व्याख्यातव्य इति भावः। एकदेशज्ञानेन मुक्त्युक्तेः सर्वज्ञाननियमदर्शनार्थत्वायोगादाह- **दर्शनार्थमुपलक्षणार्थमिति ॥** एकदेशग्रहणम् इतरगुणोपलक्षणार्थमित्यर्थः। **तृतीये**

'अपौरुषेयवेदेषु [2]विष्णुवेदेषु चैव हि।
सर्वत्र ये गुणाः प्रोक्ताः .... ॥' (गी.भा. ३.४२,४३)

इति तृतीयाध्यायान्ते। 'दर्शनपथम्' इत्यत्र भाष्ये *'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे'* इति समासान्तप्रत्यय इत्यकारान्तत्वं युक्तम्। **सावकाशत्वनिरवकाशत्वाभ्यामिति ॥** निरवकाशेन सावकाशबाधः 'यावत्या वाचा कामयीत[3] तावत्या वाचा[4] दीक्षणीयायामनुब्रूयाद्' इत्यत्र पूर्वतन्त्रे[5] (९.१.२ अधि.) व्यवस्थापित इति भावः। 'ज्ञात्वैव जन्म नैति' इत्युक्तेऽपि जन्मादिज्ञानमेव मोक्षसाधनमित्युक्तं स्यात्। तच्चायुक्तम्। गुणपूर्णत्वज्ञानापादितप्रसादस्यैव तत्साधनत्वस्थितेरित्यत

---

१. एकादशाध्याये (पं.) २. 'विष्णुवेदेषु' इति नास्ति। (प्र.)
३. 'कामयेत' इति मीमांसाग्रन्थेषु
४. 'वाचा' इति नास्ति। (पं.,अ., मी.ग्रन्थेषु च)
५. (जै.न्या.वि. ३.६.३ सू.)

आह- **अयोगेति** ॥ एवकारो ह्ययोगव्यवच्छेदे, अन्ययोगव्यवच्छेदे, अत्यन्तायोगव्यवच्छेदे च वर्तते। अयं च भाष्यस्थैवकारः मोक्षे जनयितव्ये जन्मादिज्ञानायोगो नास्तीत्ययोगव्यवच्छेदार्थः, न त्वन्ययोगव्यवच्छेदार्थ इत्यर्थः।

ननु मोक्षे जन्मादिज्ञानायोगव्यवच्छेदे कृतेऽपि तन्नियम एवोक्तः स्यात्। तथा च 'नियमदर्शनार्थम्' इति ग्रन्थेन पुनरुक्तिरित्यत आह- **एतत्रेति** ॥ पूर्वत्रोपलक्षणतया सर्वज्ञाननियम उक्तः। अत्र तु जन्मादिज्ञानं [1]मोक्षहेतुरेवेति नियम उच्यत इत्यर्थभेदो ज्ञातव्य इति न पुनरुक्तिरिति भावः। **इतरवाक्यानि** 'वेदायुक्तं तु सर्वं यः'[2]इत्यादीनि। **अधिकारिविशेषो** ब्रह्मादिः। नीलोत्पलमित्यत्र नैल्यस्येव 'नान्यस्य कस्यचिद्' इत्यस्य व्यावर्तकत्वाभावाद् विवक्षितार्थमाह- **पक्षान्तरेति** ॥ अधिकारिविशेषविषयत्वेन सावकाशत्वसम्पादनं **पक्षान्तरम्**। **अत्र** 'जन्म कर्म च' इत्यत्र। **अर्थापत्तिं** 'तत्त्वतः' इति विशेषणान्यथाऽनुपपत्त्या तदुपपादकसर्वज्ञानबुद्धिम्। **एतम्** 'तत्त्वतः' इति विशेषणे सर्वज्ञानमङ्गीकार्यमिति न्यायम्। 'तत्त्वतः' इति विशेषणमात्रेण कुतः सर्वज्ञानापातः? इत्यर्थः। 'सर्वज्ञानम्' इति भाष्यस्य एकस्मिन् वस्तुनि तत्तद्गुणकर्मेतरवैलक्षण्यवत्तया ज्ञातव्ये तत्तद्गुणकर्मादिज्ञानं वैलक्षण्यबोधस्य विचित्रप्रतियोगिज्ञानप्रयोज्यत्वेन [3]तथा तथा तत्तज्ज्ञानं चाभ्युपगन्तव्यमिति सार्वज्ञ्यमित्यर्थ **इत्याहुः**।

ननु *'ज्ञा-श्रु-स्मृ-दृशां सनः'* इति सन्नन्तधातोरात्मनेपदमनुष्ठितम्। तत्कथमत्र परस्मैपदम्? इत्याशङ्क्य छन्दस्त्वादुपपद्यत इति भावेनाह- **जिज्ञसेत् जिज्ञासेतेति** ॥ धातोराकारस्य ह्रस्वता च छन्दस्त्वेनैव निर्वोढव्येति भावः। भाष्ये 'सार्वज्ञाभावे तत्त्वतो ज्ञानाभावः' इति व्यतिरेकप्रमाणमुक्तम्। 'तत्त्वज्ञाने सति सार्वज्ञ्यम्' इत्यन्वयेऽपि स्वयं प्रमाणं दर्शयति- **अन्यत्रापीति** ॥ [4]**भावः** पदार्थः। नन्वेवं सार्वज्ञस्यावश्यकत्वे मनुष्याणामुपासानाऽभावप्रसङ्गः। तेषां

---

१. मोक्षसाधनमेव (अ.) २. महाकौर्मे

३. यथा तथा (अ.) ४. भावः पदार्थः इति नास्ति। (अ.)

[1]सर्वगुणोपसंहारादावसमर्थत्वाद् इत्यत आह- **सर्वत्रेति** ।। सर्वाधिकारिष्वित्यर्थः ।। **यथाशक्तीति** ।। मानुषेणापि स्वयोग्यं सर्वं [2]सम्यगुपसंहृत्यैव ज्ञानमापाद्यमिति भावः ।। ९ ।।

गीताक्षरार्थस्तु- एवं स्वभावादेवावतारादिस्वव्यापारमुक्त्वा तज्ज्ञाने फलमुच्यते- **जन्मेति** ।। **एवम्** उक्तप्रकारेण **दिव्यं** लोकविलक्षणं **मे जन्म** प्रादुर्भावरूपं **कर्म** साधुपरित्राणादि । उपलक्षणमेतत् । स्वस्वयोग्यान् गुणान् । **यो वेत्ति स देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म नैति** पुनरुद्भवं न गच्छति, किन्तु **मामेति** । यद्वा जन्म कर्म च ज्ञात्वैव जन्म नैतीत्ययोगव्यवच्छेदपरत्वेन व्याख्येयमिति । ।। ९ ।।

भगवद्गीता

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ।। १० ।।

भाष्यम्

सन्ति च तथा मुक्ता इत्याह- **वीतरागेति** ।। **मन्मयाः** मत्प्रचुराः। सर्वत्र मां विना न किञ्चित्पश्यन्तीत्यर्थः ।। १० ।।

प्रमेयदीपिका

किं चोत्तरश्लोकेऽधिकानुवादाद् नात्रैतावन्मात्रं विवक्षितमिति भावेन तत्तात्पर्यमाह- **सन्ति चेति** ।। **तथा** उक्तज्ञानेन । आह 'श्रद्धोत्पादनार्थम्' इति शेषः । **मन्मया** मदात्मका इति प्रतीतिनिरासार्थमाह- **मन्मया इति** ।। सर्वेषां भगवान् प्रचुरः । को विशेषो ज्ञानिनाम्? इत्यत आह- **सर्वत्रेति** ।।

---

१. सर्वगुणोपासनादौ (अ.)

२. सम्यगुपसंहृत्योपास्यैव ज्ञानमापादनीयमिति भावः । (अ.,पं.)

सर्वेषु पदार्थेषु। **किञ्चित् सत्तादिकम्। मदायत्तमेव सर्वं पश्यन्तीत्यर्थः।** ॥ १० ॥

भावदीपिका

अधिकानुवादादिति॥ जन्मकर्मज्ञानापेक्षयाऽप्यधिकस्य 'मन्मया मामुपाश्रिताः' इति विशेषणस्याधिकस्योक्तत्वाद् 'जन्म कर्म च' (४.९) इति श्लोके जन्मकर्म परिज्ञानमात्रमेव मोक्षसाधनत्वेन न विवक्षितमित्यर्थः। **उक्तज्ञानेनेति**॥ महाकौर्मादिप्रमाणाभिप्रेतयथाशक्तिसर्वपरिज्ञानेनेत्यर्थः॥ **सर्वेषां भगवान् प्रचुर इति**॥ भगवतः सर्वोत्तमत्वरूपं प्राचुर्यं सर्वान् प्रत्यप्यविशिष्टमित्यर्थः। 'सर्वत्र' इत्यस्यार्थमाह-**सर्वेष्विति**॥ वाक्यस्य फलितमाह-**मदायत्तमिति**॥१०॥

भावरत्नकोशः

अधिकानुवादात् 'मन्मया मामुपाश्रिताः' इति जन्मकर्मज्ञानमात्रापेक्षया अधिकस्य मोक्षसाधकत्वेनानुसङ्कीर्तनात्। **अत्र** 'जन्म कर्म' (४.९) इति श्लोके। **एतावन्मात्रं** जन्मकर्मज्ञानमात्रम्। 'तथा' इत्यनूद्यार्थमाह- **तथेति**॥ स्वयोग्यसर्वज्ञानेनेत्यर्थः। **मदात्मका इति**॥ मयट् तादात्म्यार्थे इति प्रत्येतुर्हृदयम्। **प्रचुर इति**॥ प्रधानभूत इत्यर्थः। अनेन 'मयट् प्राचुर्यार्थः' इत्युक्तं भवति। **सत्तादिकं** सत्ताप्रवृत्त्यादिकम्। पदार्थेषु मां विना सत्तादिकं न पश्यन्तीत्यस्य तात्पर्यमाह- **मदायत्तमेवेति**॥ १०॥

गीताक्षरार्थस्तु- एवंविधज्ञानेन मोक्षोऽस्तीत्यत्र श्रद्धोत्पादनार्थमुच्यते- **वीतरागेति**॥ **वीतः** विगतः **रागो** विषयाभिलाषः, **भयं** मरणादेः, **क्रोधश्च** येभ्यस्ते तथोक्ताः। **मन्मया** मत्प्रचुराः सर्वपदार्थेषु सत्तादिकं मदायत्तमेव जानन्त इति यावत्। **मामुपाश्रिताः** मदेकशरणाः। मद्भजनपरायणा इत्यर्थः। स्वयोग्योपासनाविषयगुणविशिष्टभगवज्ज्ञानस्य **तपसा पूताः** दग्धाशुभकर्माणः **बहवो ज्ञानिनः मद्भावं** मयि सत्तां सायुज्यलक्षणां स्थितिम् अष्टमे वक्ष्यमाणरीत्या मद्भक्तत्वं वा **आगताः**। *'गत्यर्थाकर्मक'* इत्यादिना कर्तरि क्तः, प्राप्तवन्तः सन्तीति॥१०॥

भगवद्गीता

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

भाष्यम्

न च मद्भजनमात्रेण मुक्तिर्भवत्यन्यदेवतादिरूपेण । तथाऽपि सर्वेषामानुरूप्येण फलं ददामीत्याह- **ये यथेति ॥ भजामि** सेवयामि फलदानेन । न तु गुणभावेन । कथमयं विशेषः? इत्यत आह- **मम वर्त्मेति ॥** अन्यदेवता यजन्तोऽपि मम वर्त्मैवानुवर्तन्ते । सर्वकर्म-कर्तृत्वाद् भोक्तृत्वाच्च मम । 'येऽप्यन्यदेवताभक्ताः' (९.२३) इति वक्ष्यति ।'यो देवानां नामधा एक एव' (ऋ.सं. ८अ.३अ.१७ व, ६अनु.) इति हि श्रुतिः । भगवानेव च तत्राभिधीयते । 'अजस्य नाभावध्येकमर्पितम्' (ऋ.सं. ८अ.३अ.१७ व) इत्यादि[1] लिङ्गात् ॥ ११ ॥

प्रमेयदीपिका

'ये यथा' इति वाक्यं न प्रकृतेन साक्षात्सङ्गतम् । अतस्तत्सङ्गमयितुं मध्ये शङ्कान्तरं निराकरोति- **न चेति ॥** 'मामुपाश्रिताः' 'मद्भावमागताः' इत्युक्त्याऽन्यदेवतादिरूपेण मद्भजनमात्रेण त्रैविद्यानामपि मुक्तिर्भवतीति नाऽशङ्कनीयमित्यर्थः । विष्णुं सामान्यतः सर्वोत्तमं ज्ञात्वाऽन्यदेवताः पितॄंश्चेष्ट्वाऽन्ते विष्णौ समर्पणम् **अन्यदेवतादिरूपेण भगवद्भजनम्** । उपपत्तिं तूत्तरत्र वक्ष्यामीति भगवतोऽभिप्रायः । तत्किं त्रैविद्यानां त्वद्भजनं निरर्थकमेव? इत्यत आह- **तथाऽपीति ॥** यद्यपि न मुक्तिं ददामि । तथाऽपि

---

१. ग. इति तल्लिङ्गात् ।

तदभिप्रेतं स्वर्गादिकं ददामीति शेषः । एवं तर्हि ज्ञानिभ्यो मुक्तिम्, त्रैविद्येभ्योऽल्पफलं ददद्विषमो भगवान् स्याद् इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनोत्तर-वाक्यं सङ्गमयन्नाह- **सर्वेषामिति** ।। आनुरूप्येण सेवाऽनुसारेण । **सर्वेषां** ज्ञानिनां त्रैविद्यानां चेति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । तथैव भजामीत्येतदन्यथाप्रतीति-निरासाय व्याचष्टे- **सेवयामीति** ।। [1]'बहुलमेतन्निदर्शनं' इति वचनात्स्वार्थे णिच् । 'मम वर्त्म' इत्यस्य सङ्गत्यप्रतीतेस्तामाह- **कथमिति** ।। यः [2]फलतारतम्ये हेतुः **अयं** ज्ञानिभ्यस्त्रैविद्यानां सेवायां विशेषः **कथम्** किंप्रकार इत्यर्थः । कथमनेनैतच्छङ्कापरिहार इत्यतो व्याचष्टे- **अन्येति** ।। न केवलं ज्ञानिनः । किन्त्वन्यदेवता यजन्तोऽपि । त्रैविद्या इति यावत् । किं तत्सर्वेषां त्वद्वर्त्मानुवर्तनम्? इत्यत आह- **सर्वेति** ।। **भोक्तृत्वाद्** हविरादीनाम् । एतद्द्वयमेव भगवद्वर्त्मानुवर्तनम् । तथा व्यवहारे निमित्तत्वात्पञ्चमी ।

इदमुक्तं भवति । अहमेव सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रेरकश्च[3] । तदेतज्ज्ञात्वा भागवता निष्कामा मामेव यजन्ते । त्रैविद्यास्त्वेतत् तत्त्वतोऽजानानाः कर्मणां सिद्धिं काङ्क्षन्तोऽन्यदेवता यजन्ते । एवं सेवाविशेषाद् युक्तं फलतारतम्य-मिति । कुत इदं भगवतोऽभिप्रेतम्? इत्यत आह- **येऽपीति** ।। अनेन श्लोकद्वय-मुपात्तम् ।तत्र च स्पष्टमेषोऽर्थः प्रतीयते । नन्विन्द्रादिनामवद्भिर्मन्त्रैर्दत्तं हविरादिकं कथं भगवान् भुङ्क्ते? भगवतः सर्वनामवत्त्वेन मन्त्राणां तत्पर-त्वादिति भावेनाऽह- **य इति** ।। ननु विश्वकर्मा एवमुच्यत इत्यत आह- **भगवानेवेति** ।। तत्र चेति सम्बन्धः । अनेन भगवतः सर्वयज्ञादिभोक्तृत्वे बाधकं परिहृतम् ।। ११ ।।

---

१. चुरादौ गणसूत्रमिदम् ।

२. फलतारतम्यहेतुः इति भावरत्नकोशसम्मतः पाठः । ३. क. सर्वप्रेरकश्च ।

भावदीपिका

अभेदेन भजनप्रतीतिनिरासाय अन्यदेवतादिरूपेण भगवद्भजनं विवृणोति- **विष्णुमिति ॥ सामान्यतः** राजादिसाधारण्येन । अन्यदेवतादिरूपेण मद्भजन-मात्रेण मुक्तिर्न भवतीत्युक्तम् । कुतो न भवति? इत्याशङ्कायामाह- **उपपत्ति-मिति ॥** 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्' (४.१३) इत्यत्र तस्मात् स्वपितरं मां परि-त्यज्यान्यदेवताः यजन्तः कथं महाफलभाजो भवेयुरित्युपपत्तिं वक्ष्यामीति **भगवतः** कृष्णस्याभिप्राय इत्यर्थः । **केचित्तु** 'येऽप्यन्यदेवताभक्ता इति हि वक्ष्यति' इत्यनेनोपपत्तिं तूत्तरत्र वक्ष्यामीति **भगवतो** भाष्यकारस्याभिप्राय इत्यर्थ इत्य-प्याहुः । सामान्यतो विष्णुं सर्वोत्तमं ज्ञात्वाऽन्यदेवादीन् इष्ट्वा, अन्ते विष्णौ समर्पयन्तस्त्रैविद्याः । ददद्भगवान् विषमः स्यादित्यन्वयः ।

ननु *'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्'* इति सूत्रेण दानकर्मणा सर्वेषामभि-प्रेतत्वात् तत्र सम्प्रदानसञ्ज्ञायां *'सम्प्रदाने चतुर्थी'* इति चतुर्थ्या भाव्यम् । तथा च 'सर्वेभ्यः' इति स्यादित्यत आह- **चतुर्थ्यर्थ इति ॥** ननु [1]षेवृ= सेवने इत्यस्य धातोः सत्यापपाशादिषु, चुरादिषु चाभावात् कथं *'सत्याप-पाश-रूप-वीणा-तूल-श्लोक-सेना-लोम-त्वच-वर्ण-चूर्ण-चुरादिभ्यो णिच्'* इत्यनेन स्वार्थे णिच्? इत्यत आह- **बहुलमेतदिति ॥** सत्यापपाशादिभ्यश्च यत्स्वार्थे णिच्प्रत्ययप्रदर्शनं तद्बहुलप्रयोगमनुसृत्योक्तम् । प्रयोगानुसारेणैतदन्यत्रापि द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ **एतद्द्वयमिति ॥** मत्प्रेरणयैव कर्मकरणम्, सर्वथा मद्भोक्तव्य-यज्ञादिकर्तृत्वं चेति द्वयमित्यर्थः । ननु किं तद्भगवद्धर्मानुवर्तनं यत् श्लोकार्थत्वेन विवक्षितम्? इत्याकाङ्क्षायाः सर्वकर्मकर्तृत्वं भोक्तृत्वं चेति प्रथमयैव निवृत्तेः प्रथमाविभक्तिरेव प्रयोक्तव्या, पञ्चमीप्रयोगस्तु व्यर्थ इत्यत आह- **तथा व्यवहार इति ॥** अन्यदेवताः यजतां त्रैविद्यानां मम वर्त्मानुवर्तनव्यवहारे मम सर्वकर्म-

१. 'वृषु= सेचने' इति मुद्रितकोशे पाठः प्रमादादायातः ।

कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्निमित्तत्वात् पश्चम्युपपद्यत इत्यर्थः। तथा च मम सर्वकर्मकर्तृत्वाद् भोक्तृत्वाच्च मम वर्त्मानुवर्तन्त इत्युच्यत इति शेषपूरणेनापि भाष्यं व्याख्यातं भवतीति द्रष्टव्यम्।

ननु त्रैविद्याश्चेत् तव वर्त्मानुवर्तन्ते तर्हि फलतारतम्यं न स्यादित्यत आह- **इदमुक्तं भवतीति** ॥ 'सर्वकर्मकर्तृत्वाद्' इत्यस्याभिप्रायकथनम्- **प्रेरकश्चेति** ॥ **सिद्धिम्** फलम्॥ **श्लोकद्वयमिति** ॥

'येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम्।
अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते॥' (९.२३,२४)

इति श्लोकद्वयमुपात्तमित्यर्थः। तत्र श्लोकद्वये **एषोऽर्थः** अन्यदेवता यजन्तोऽपीत्यादिनोक्तः। उत्तरमाह- **भगवत इति** ॥ एवं सर्वनामवत्त्वेन। विश्वकर्मसूक्तत्वादस्येति भावः। भाष्ये- **लिङ्गादिति** ॥ पद्मनाभत्वलिङ्गादित्यर्थः। **अनेन** भगवत इन्द्रादिसर्वदेवनामवत्त्वकथनेन **बाधकम्** इन्द्रादिनामवद्भिर्मन्त्रैर्दत्तं हविरादिकं भगवान् कथं भुङ्क्ते इत्येवं रूपम्॥ ११॥

भावरत्नकोशः

प्रकृतेन उक्तज्ञानेन मोक्षोऽस्तीति पूर्वश्लोकप्रकृतार्थेन। शङ्काबीजमाह- **मामुपाश्रिता इति** ॥ **त्रैविद्यानामिति** ॥ तिस्रो विद्या ऋग्यजुस्सामलक्षणाः येषां ते त्रिविद्याः। त एव त्रैविद्याः। प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्। यद्वा त्रिविधा विद्यास्त्रिविद्याः। ता अधीयते विदन्ति वेति *'तदधीते तद्वेद'* इत्यण्प्रत्यये त्रैविद्याः, तेषां [1]वेदत्रयापातार्थविदामित्यर्थः। भगवद्भजनस्य कथमन्यदेवताभजनरूपत्वम्? इति शङ्कां

१. वेदत्रयोणात्तार्थविदाम् (अ.)

भाष्यभावोक्तिव्याजेनापनुदन्[1] ऋगादिवेदवेदिनां कथं न मुक्तिः? इति चोद्यं च त्रैविद्यस्वरूपविवरणेन परिहरति- **विष्णुमिति** ॥ देवपित्रादिषु स्थित्वा यज्ञभोक्ता सर्वकर्मकर्ता च विष्णुरेवेत्यनुसन्धानव्यावृत्तये 'सामान्यतः' इत्युक्तम् । **नाशङ्कनीयमिति** ॥ साध्यसाधने को हेतुः? इत्यत आह- **उपपत्तिमिति** ॥ त्रैविद्यानामन्यदेवतायाजित्वाद्, अतिशयितभक्तिज्ञानाभावात्, कामनावत्त्वात्, सर्वदा मत्स्मरण-मदुद्देशादियोगाभावाद्, अविधिपूर्वकं यष्टृत्वाच्चेति उपपत्तिं नवमे 'त्रैविद्या मां सोमपा' (९.२०) इत्यादिना वक्ष्यामीति **भगवतो** गीताचार्यस्याभिप्राय इत्यर्थः । यद्वा यस्माद् अहमेव चातुर्वर्ण्यस्य कर्ता, त्रैविद्याश्च तदन्तर्भूताः, तस्मात् स्वपितरं मां परित्यज्यान्यदेवता यजन्तः कथं महाफलभाजो भवेयुरित्युपपत्तिम् **उत्तरत्र** 'चातुर्वर्ण्यं मया' (४.१३) इति श्लोके वक्ष्यामीत्यर्थः ।

केचित्तु उत्तरत्र '*ये यथा माम्*' (४.११) इत्यत्र **उपपत्तिं** सेवावैलक्षण्यरूपामित्यर्थ इत्याहुः । मैवम् । '*ये यथा*' इति श्लोकावतार एव मध्ये भाष्यकारेण शङ्कनाद् भाष्यकारस्यैवेयं शङ्का, न गीताकारस्येति तु चोद्यमात्रम् । 'उपपत्तिं वक्ष्यामि' इति टीकायामाशङ्कायाः कृष्णाभिप्रेतत्वविभावनादिति- **अपरे** । **स्वर्गादिकमिति** ॥ तेन 'त्वद्भजनं निरर्थकमेव किम्? इति चोद्यं समाहितम् । आनुरूप्यं सप्रतियोगिकमित्यतस्तद्दर्शयन् तदर्थमाह- **सेवाऽनुसारेणेति** ॥ 'सर्वेषाम्' इत्यनुवादः । 'ज्ञानिनाम्' इति व्याख्या । 'ददामि' इति दानक्रियायोगात् '*कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्*' इति सम्प्रदानत्वे, सम्प्रदाने चतुर्थीविभक्तौ 'सर्वेभ्यः' इति स्यादित्यत आह- **चतुर्थ्यर्थे षष्ठीति** ॥ '*चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि*' इति सूत्रादिति भावः । **अन्यथाप्रतीतीति** ॥ 'राजानं भृत्य इव तानहं सेवे' इत्यन्यथाप्रतीतीत्यर्थः ।

ननु 'सेवयामि' इत्यस्य हेतुमण्णिजन्तत्वेन 'भजामि' इत्येतदर्थत्वानुप-

---

१. अनुवदन् (पं.)

पत्तिः । स्वार्थे णिजन्तत्वे न शास्त्रमित्यत आह- **बहुलमिति** ।। *'सत्याप-पाश-रूप-वीणा-तूल-श्लोक-सेना-लोम-त्वच-*[1]*वर्ण-चूर्ण-चुरादिभ्यो णिच्'* इति स्वार्थे णिज्विधायकसूत्रे चुरादिधातुगणपाठे बहुलमेतन्निदर्शनम् । एतत् चुरा-दीत्यत्रादिपदोक्तधातूनां प्रदर्शनं बहुलं ज्ञेयम् । एवमन्येऽपि धातवः प्रयोग-वशात्स्वार्थणिजन्ता वेदितव्या इति वचनाद् अत्र स्वार्थणिचि *'णिचश्च'* इति कर्त्रभिप्राय एव क्रियाफले आत्मनेपदविधानाद्, अत्र सेवाफलस्य स्वात्मगामित्वाद् 'भजामि' इत्यस्य 'सेवयामि' इति परस्मैपदिना युक्तं व्याख्यानमिति भावः । यद्वा आधुनिकनवगणीपठितेभ्योऽपि क्वचित्स्वार्थे णिच् 'रामो राज्यमचीकरद्' इति । तथाऽनन्तधातुदर्शनं[2] तु बहुलमित्यर्थ इति बहुलमेतदित्यन्तगणसूत्रं व्याख्याय *'श्वेताश्व-अश्वतर-गालोडित-आह्वरकाणाम् अश्व-तर-इत-कलोपश्च'*[3] इत्यत्र *'णिङ् अङ्गात् निरसने'*[4] इत्यतो 'णिङ्' इति नानुवर्तयन्ति । किन्तु णिचमेवानुवर्तयन्ति । तेन परस्मैपदमपि तन्मते भवति । श्वेतयति अश्वयतीति व्याकुर्वन् । तथा चात्रापि भौवादिकस्य 'सेवृ= सेवने' इत्यस्य णिचि उक्तरीत्या परस्मैपदं चोपपद्यत इति 'सेवयामि' इति भाष्यप्रयोगो युक्त इति भावः ।

गुणभावेन अप्रधानभावेनेति भाष्यार्थः । **फलतारतम्यहेतुः** 'त्रैविद्यानां मोक्षाभावः, भागवतानां मोक्षोऽपि' इति तारतम्यहेतुः । 'ज्ञानिभ्यः' इति पञ्चमी । भागवता अप्यन्यदेवता भगवत्परिवारतया यजन्तीति तद्व्यावर्तना-योक्तम्- **त्रैविद्या इति यावदिति** ।। 'भोक्तृत्वाद्' इति भाष्यमनूद्य शेषमाह- **भोक्तृत्वादिति** ।। किं तत्सर्वेषां त्वद्धर्मानुवर्तनमिति प्रश्नोत्तरत्वसिद्ध्यर्थमाह- **एतद्द्वयमेवेति** ।। मम सर्वकर्तृत्वं सर्वयज्ञसम्बन्धिहविरादिभोक्तृत्वमित्येतद्द्वयमेव भगवद्धर्म । तदनुसन्धानं भगवद्धर्मानुवर्तनमित्यावृत्त्य टीकावाक्यं व्याख्येयम् । तेन भगवन्निष्ठयज्ञभोक्तृत्वादिधर्मद्वयस्य त्रैविद्यनिष्ठानुवर्तनरूपत्वं कथम्? इति

---

१. 'वर्म' इत्यधिकः पाठः । (पं.,प्र.,अ.) पाणिनिसूत्रे तु नास्ति ।
२. यथा सन्नन्तधातुदर्शनम् (अ.)   ३,४. चुरादौ गणसूत्रमिदम् ।

चोद्यं परिहृतं भवति। एतदनुरोधेनैव किं त्वद्वर्त्म? यत् त्वद्वर्त्मानुवर्तनं[1] सर्वेषामिति प्रश्नवाक्यमपि व्याख्येयम्। **केचित्तु** अनुवर्तनशब्दोऽनुवर्तनीयार्थः। *'कृत्यल्युटो बहुलम्'* इति कर्मणि ल्युटि अनुवर्तनशब्दनिष्पत्तेः। गमनिकागतोऽप्यनुवर्तनशब्द एवमेव व्याख्यातव्यः[2]। न चोभयत्रानुवर्तनशब्दो व्यर्थ इति वाच्यम्। प्रश्ने किं त्वद्वर्त्म[3] यत् सर्वेषामनुवर्तनीयमित्यसङ्गतिपरिहारार्थत्वात्। प्रत्युत्तरवाक्ये च 'सूर्य एकाकी चरति' इतिवत् [4]प्रश्नानुवादार्थत्वादिति व्याचक्षते। ननु 'किं त्वद्वर्त्म' इत्याकाङ्क्षायाः सर्वकर्मकर्तृत्वं सर्वयज्ञभोक्तृत्वं चेति प्रथमयैव निवृत्तेर्भाष्ये पञ्चमीप्रयोगो न युक्त इत्यत आह- **तथा व्यवहार इति**॥ एतद्द्वयमेव भगवद्वर्त्मेति व्यवहारे निमित्तत्वात् गुणाद्[5] *'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्'* इति पञ्चमीविभक्ति-रित्यर्थः।

'ननु फलतारतम्यहेतुः सेवाविशेषः किंप्रकारकः?' इति शङ्कायाः कथमनेन परिहारः? इत्यत आह- **इदमुक्तमिति**॥ एतत् सर्वयज्ञानां भोक्ता प्रेरकश्चे-त्येतत्। 'काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः' (४.१२) इत्येतद् अर्थतोऽनुवदति- **कर्मणामिति**॥ **सिद्धिं** फलनिष्पत्तिम्। **इति** इदमुक्तमि-त्यन्वयः। **अभिप्रेतम्** 'इति विज्ञायते' इति शेषः। 'येऽपि' इति श्लोके त्रैविद्यास्त्वेतत् तत्त्वतो अजानाना इत्यादिप्रमेयानुपलम्भादाह- **अनेन श्लोकद्वयमिति**॥ येऽप्यन्यदेवताभक्ता इति प्रतीकोपादानेन।

'येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम्॥
अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते॥' (९.२३,२४)

---

१. किं त्वद्वर्त्मानुवर्तनम् (प्र.,पं.) २. एवं व्याख्यातव्यः (अ.)
३. तद्वर्त्म (अ.) ४. प्रश्नांशानुवादार्थत्वाद् (अ.)
५. निमित्तत्वरूपगुणाद् इत्यर्थः

इति श्लोकद्वयमुपात्तं वेदितव्यम्। तत्र च भागवतानां त्रैविद्यानाम् '[1]अहमेव सर्वयज्ञानाम्' इत्यादिनोक्तः सेवाविशेषः स्पष्टं यथा भवति तथा तत्र मे प्रतीयत इत्यर्थः। **कथमिति** ॥ इन्द्रादिनाम्नां तत्तद्देवतास्वेव प्रसिद्धत्वादिति भावः। उत्तरमाह- **भगवतः सर्वनामवत्त्वेनेति** ॥ देवानां यानि वाचकानि इन्द्रादि-नामानि तेषां धारकः सकलदेवनाम्नां परममुख्यवृत्त्या भगवानेव वाच्य इति श्रुत्यर्थः। तथा चेन्द्रादिनामघटितैर्मन्त्रैर्दत्तमपि हविर्भगवान् भुङ्क्त इत्येतदुप-पद्यत एवेति। **एवमिति** ॥ 'देवानां नामधा' इत्येवमित्यर्थः। विश्वकर्मसूक्त-त्वाद्, विश्वकर्मश्रुतिबलाच्चेति भावः। चशब्दस्याभिधेयसमुच्चायकत्वे प्रस्तु-तार्थालाभात् व्यत्यस्यान्वयं दर्शयति- **तत्र चेति सम्बन्ध इति** ॥ न केवलं विष्णुसूक्तादावित्यर्थः। विश्वकर्मश्रुतौ सत्यामपि कुतो भगवत्परत्वम्? इत्यत उक्तं भाष्ये- **अजस्येति** ॥ पद्मनाभत्वलिङ्गादयं विष्णुरेव। उत्सर्गतो लिङ्गाच्छ्रुतेः प्राबल्येऽपि निरवकाशलिङ्गेन सावकाशाया विश्वकर्मश्रुतेरन्तराकाशाधिकरण[2]-न्यायेन बाधसम्भवात्। सूक्तस्य ज्योतिरधिकरण (ब्र.सू. १.१.१०) न्यायेन विष्णुपरत्वसम्भवाच्चेति भावः। तथा च न्यायविवरणे 'श्रुतिसन्देहेऽनन्यथा-सिद्धलिङ्गेन निर्णयोपपत्तेः' (१.१.२०.७अ) इति नाभ्यर्पितं पद्मादन्यत् किं न स्यात्? पद्मनाभो वा हरेरन्यः किन्न स्याद्? इति चेन्न। प्रसिद्धिबाधापत्तेः। 'अजस्य नाभाविति यस्य नाभेः'[3] (स्कान्दे) इति वचनविरोधापाताच्चेति। **अनेन** श्रुत्याद्यभिधानेन। **बाधकं** 'नन्विन्द्रादिनामवद्भिः' इत्यादिनाऽऽशङ्कितम् ॥ ११ ॥

१. टीकागतस्य 'एषोऽर्थः' इत्यस्य व्याख्या 'अहमेव' इत्यादिना 'सेवाविशेषः' इति पर्यन्तम्।

२. अन्तःस्थत्वाधिकरण(ब्र.सू. १.१.७अ.)-आकाशाधिकरण(ब्र.सू. १.१.८अ.)न्यायेन इत्यर्थः।

३. ब्र.सू. १.१.१ भाष्ये उदाहृतं प्रमाणमिदम्

भगवद्गीता

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ।। १२ ।।

भाष्यम्

कुतो मम वर्त्मानुवर्तन्ते? **क्षिप्रं हि ।।** अत एव हि फलप्राप्तिः । 'तस्मात्ते धनसनयः' (छा. १.३.९) इति श्रुतिः ।। १२ ।।

प्रमेयदीपिका

साधकं तु प्रमाणं पृच्छति- **कुत इति ।।** 'मम वर्त्मानुवर्तन्ते' (४.११) इति यत्सर्वयज्ञादिभोक्तृत्वं भगवत उक्तं तत् **कुतः** प्रमाणाज्ज्ञायत इत्यर्थः । सर्वकर्तृत्वं तु[1] जीवानाम् अस्वातन्त्र्यदर्शनात् सिद्धम् । 'इत्यत आह' इति शेषः । हि इत्यतः परम् 'इति'शब्दश्च । किमनेन प्रमाणमुक्तम्? इत्यत आह- [2]**अत एवेति ।। कर्मजा सिद्धिः** फलप्राप्तिस्तावत् क्षिप्रं प्रत्यक्षोपलभ्याऽस्ति । सा च **अत एव** कर्मणां भगवता भुक्तत्वादेव हि युज्यते, नान्यथेत्यर्थः । इन्द्रादिभ्योऽपि फलप्राप्त्युपपत्तेरुपक्षीणाऽर्थापत्तिरित्यत[3] आह- **अत एव हीति ।।** भगवत एव । अत्र 'हि' इति सूचितं प्रमाणमाह- **तस्मादिति ।। धनसनयः** धनलाभवन्तः ।। १२ ।।

भावदीपिका

ननु भगवतः सर्वकर्मकर्तृत्व-सर्वयज्ञभोक्तृत्वयोरुभयोः प्रकृतत्वात्, तत्र सर्वकर्तृत्वं भगवतः कुतः प्रमाणाज्ज्ञायत इत्यपृष्ट्वा, सर्वभोक्तृत्व एव प्रमाणप्रश्नः

---

१. सर्वकर्तृत्वं च इति भावरत्नकोशसम्मतः पाठः

२. अत एव हीति क्वचित् पाठः (वे.)　　३. अतश्च (वे.)

कुतः? इत्यतो भगवतः सर्वकर्तृत्वं सिद्धमस्तीति तत्र न प्रमाणं पृच्छ्यत इत्याशयेन कथं तत्सिद्धमस्ति? इत्यतस्तदुपपादयति- **सर्वकर्तृत्वमिति** ।। 'सिद्धं भगवतः' इति शेषः ।। **नान्यथेत्यर्थ इति** ।। तथा च भगवतः सर्वयज्ञादिभोक्तृत्वे फल-प्राप्त्यन्यथाऽनुपपत्तिरेव प्रमाणं 'क्षिप्रं हि' इत्यनेनोक्तमित्याशयः। अर्थापत्ते-रन्यथाऽप्युपपत्तिमाशङ्कते- **इन्द्रादिभ्योऽपीति** ।। **उपक्षीणेति** ।। अर्थापत्तिफलं सर्वयज्ञभोक्तृत्वम् इन्द्रादावुपक्षीणमिति भावः। **प्रमाणम्** छन्दोगोपनिषदम्। **तस्मादितीति** ।। 'तद्य इमे वीणायां गायन्ति एतं ते गायन्ति, तस्मात्ते धनसनयः' (छा. १.३.९) इति श्रुतेरयमर्थः। **य इमे** गायका वीणायां तद् राजादिकमुद्दिश्य गायन्ति ते एतं तदन्तर्गतं भगवन्तमुद्दिश्यैव गायन्ति। कुतः? यस्मात्ते **धन-सनयो** धनलाभवन्तस्तावद्भवन्ति। 'षण् लाभे' इति धातोः। 'फलप्रदो वासु-देवोऽखिलस्य' इति वचनात्। तथा च भगवतो यज्ञभोक्तृत्वाभावे भगवता फलप्राप्त्यनुपपत्तेरिति ।। १२ ।।

भावरत्नकोशः

इति अत्र वाक्ये **यत्सर्वयज्ञादिभोक्तृत्वं** 'मम वर्त्म' इत्यनेनोक्तमि-त्यर्थः। भगवतः सर्वकर्मकर्तृत्वं सर्वयज्ञभोक्तृत्वं च मम वर्त्मेति विवक्षितम्। तत्र सर्वयज्ञभोक्तृत्वे प्रमाणप्रश्नवत् सर्वकर्मकर्तृत्वे कुतो न प्रमाणप्रश्नः? इत्यत आह- **सर्वकर्तृत्वं चेति** ।। 'भगवतः' इति शेषः। कुत इत्यनन्तरं शेषमाह- **इत्यत इति** ।। **इतिशब्दश्च**[1] शेषः। 'फलप्राप्तिः' इति भाष्यं कस्यार्थः? इत्यतः सिद्धिशब्दार्थ इति वक्तुमाह- **कर्मजेति** ।। 'अत एव' इत्यनूद्यार्थमाह- **साक्षात एवेति** ।। **नान्यथेति** ।। तथा चार्थापत्तिः प्रमाणमिति भावः। **उपक्षीणा** अन्यथोपपन्ना। **भगवत एव न** त्विन्द्रादिभ्य इति पञ्चमी। **अत्र** भगवत एव फलप्राप्तिरित्यत्र। **हीति सूचितं** 'क्षिप्रं हि' इति गीतायां हिशब्देन सङ्क्षिप्योक्तम्। **धनेति** ।। धनस्य सनिर्येषामिति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः। यद्वा 'षण=

१. इतिशब्दश्चेति शेषः (अ.)

सम्भक्तौ' इत्यस्य भावे रूपं 'सनः' इति। ततो मत्वर्थीय इकारस्तद्धितः। विचित्रा हि तद्धितगतिः। धनशब्दश्च प्रत्यक्षोपलभ्यफलमात्रोपलक्षणार्थ इति भावः । तथा च **प्राचीनटीका**। वन्दिगानादितुष्टाद् राजादेर्यथा वन्दी धनं लभते तथा यागादितुष्टादिन्द्रादेरेव यजमानः फलं लभताम्, किं भगवता? इत्याशङ्कयाह- **तस्मादिति** ॥ वीणायामपि राजाद्यन्तःस्थं हरिमेव गायन्ति। अत एव ततो धनं लभन्ते। नान्यथा। तद्वत् इन्द्रादिनामभिरिष्टाद्भगवत एव फलं लभन्त इति॥१२॥

गीताक्षरार्थस्तु। त्रैविद्यानामपि मोक्षसद्भावात् को विशेषस्त्वामुपाश्रितानाम्? इत्यत उच्यते- **ये यथेति** ॥ ये भागवताः त्रैविद्या वा **यथा** येन प्रकारेण सर्वकर्मकर्तृत्वेन सर्वयज्ञभोक्तृत्वेन च विष्णुं सामान्यतः सर्वोत्तमं ज्ञात्वा देवताः पितॄश्चेष्ट्वाऽन्ते विष्णौ समर्पणमित्यनेन वा प्रकारेण मां प्रपद्यन्ते, **तान्** तत्तत्फलदानेन **भजामि** सेवे अनुगृह्णामीति यावत्। नैतावता सर्वेषां फलसाम्यम्। भागवतानां मोक्षदानात् त्रैविद्यानां स्वर्गमात्रदानात्। एवं तर्हि भागवतेभ्यो मुक्तिं, त्रैविद्येभ्योऽल्पं सुखं ददद्विषमो भगवान् स्यादिति चेन्न। सेवाऽनुसारेण फलदातृत्वात्, सेवायाश्च फलतारतम्यहेतुविशेषशालित्वात्। ज्ञानिसेवाऽपेक्षया त्रैविद्यसेवायां विशेषः किंप्रकारः यः फलतारतम्यस्य हेतुः? इत्यत उच्यते- **ममेति** ॥ **सर्वशः** सर्वे भागवताः त्रैविद्याश्च मनुष्याः । **मम वर्त्म** सर्वकर्मकर्तृत्वं सर्वयज्ञभोक्तृत्वं च **अनुवर्तन्ते** अनुसरन्ति॥११॥

तत्राप्यस्ति विशेष इत्युच्यते- **काङ्क्षन्त इति** ॥ अहमेव सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रेरकश्च। तदेतज्ज्ञात्वा भागवता निष्कामा मामेव यजन्ते। त्रैविद्यास्त्वेतत् तत्त्वतोऽजानानाः कर्मणां **सिद्धिं** फलप्राप्तिं **काङ्क्षन्तः** अपेक्षमाणाः अन्यदेवता यजन्ते। अन्ते भगवदर्पणं च कुर्वन्ति। एवं सेवायां विशेषसद्भावाद् युक्तं फलतारतम्यमिति।

इदमत्र विवेक्तव्यम्। भागवतानां भगवद्वर्त्मानुवर्तनं सर्वकर्मकर्तृत्व-प्रेरकत्व-सर्वयज्ञभोक्तृत्वाद्यनुसन्धानपूर्वकं कर्माद्यनुष्ठानं, त्रैविद्यानां तु नोक्तानुसन्धा-

नेन यजनं, किन्तु फलाकाङ्क्षावशाद् अन्यदेवतायजनम् अन्ते भगवदर्पणमात्रम्। इदमेव तेषां भगवद्वर्त्मानुवर्तनम्। अतो भागवतानां मोक्षः, इतरेषां स्वर्गाद्येवेति। तथा चोत्तर[1]प्रस्थाने [2]अन्यदेवतायाजिनामप्यन्ते भगवत्समर्पणेन वैष्णवमार्गानुवर्तनेनैव सम्यक् फलं भवति।

'अन्यदेवतापूजाऽपि यस्मिन्नन्ते समर्पिता।
स्वर्गादिफलहेतुः स्यान्नान्यथा तं हरिं भजेत्॥'[3] (आग्नेये) इति।

ननु 'मम वर्त्म' इति भगवतः सर्वकर्मकर्तृत्वं सर्वयज्ञादिभोक्तृत्वं चोक्तम्। तत्र सर्वकर्मकर्तृत्वं जीवानाम् अस्वातन्त्र्यदर्शनाद्भगवत एव सिद्धम्। सर्वयज्ञभोक्तृत्वं कुतः प्रमाणाज्ज्ञेयम्? इत्यत उक्तम्- **क्षिप्रं हीति ॥ कर्मजा सिद्धिः** कर्मजफलप्राप्तिस्तावत् क्षिप्रं प्रत्यक्षोपलभ्याऽस्ति। सा च कर्मणां भगवता भुक्तत्वादेव हि युज्यते, नान्यथा। इन्द्रादिभ्योऽपि प्राप्यमाणफलसिद्धिरन्ततो भगवदधीनैवेत्यर्थापत्तिरुक्तेऽर्थे प्रमाणमिति॥ १२॥

भगवद्गीता

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम्॥ १३॥

भाष्यम्

अहमेव हि कर्तेत्याह- **चातुर्वर्ण्यमिति ॥** चतुर्वर्णसमुदायः। सात्त्विको ब्राह्मणः। सात्त्विकराजसः क्षत्रियः। राजसतामसो वैश्यः। तामसः शूद्र इति गुणविभागः। कर्मविभागस्तु 'शमो दमः' (१८. ४२) इत्यादिना वक्ष्यते। क्रियायां वैलक्षण्यात् कर्ताऽप्यकर्ता। तथा

---

१. गीतातात्पर्ये २. अन्ययाजिनामपि (अ.)

३. गीतातात्पर्ये ४.११ श्लोकसन्दर्भे उदाहृतं प्रमाणम्।

हि श्रुतिः 'विश्वकर्मा विमनाः' (ऋ.सं. ८अ.३अ. १५व. ८२सू.) इत्यादि । 'तनुर्विद्या क्रिया कृतिः' (भाग. ६.४.४६) इति च । साधितं चैतत्पुरस्तात् ॥ १३ ॥

प्रमेयदीपिका

'चातुर्वर्ण्यं' इत्यस्य सङ्गतिं सूचयंस्तात्पर्यमाह- **अहमेव हीति** ॥ यस्मादहमेव चातुर्वर्ण्यस्य कर्ता, त्रैविद्याश्च तदन्तर्भूताः, तस्मात् स्वपितरं मां परित्यज्यान्यदेवता यजन्तः कथं महाफलभाजो भवेयुरित्याहेत्यर्थः । 'विचित्रा हि तद्धितगतिः' इति वचनादतिरिक्तार्थसम्भवे 'चतुर्वर्णादिभ्यः स्वार्थ उपसङ्ख्यानम्' इति नाऽदरणीयमिति भावेनाऽह- **चतुर्वर्णेति** ॥ वर्णाश्चत्वारः, गुणास्त्रयः । तत्कथं तेषु गुणविभागः? इत्यत आह- **सात्त्विक इति** ॥ राजसस्थसात्त्विकेष्वेवायं विभाग इति ज्ञातव्यम् । निर्देशप्राथम्यात् क्षत्रिये रजसः सत्त्वमधिकम् । तत एव वैश्ये तमसो रजः । तच्च समसत्त्व[1]-युतम् । रजोऽपेक्षया तमोऽधिकं शूद्र इत्यसौ तामसः । सत्त्वं तु तमसोऽप्यधिकम् । कर्मविभागः कीदृशः? इत्यत आह- **कर्मेति** ॥

यदि चातुर्वर्ण्यं त्वया सृष्टं तर्हि कर्तृत्वात् तवापि जीववत् कर्मलेपः प्रसज्यत इत्यतः कर्मलेपाभावं वक्तुं हेतुस्तावदुच्यते- **तस्येति** ॥ तदेतद् व्याहतमित्यत आह- **क्रियायामिति** ॥ कथं वैलक्षण्यम्? इत्यतः श्रुत्यैव दर्शयति- **तथा हीति** ॥ विश्वकर्माऽपि **विमनाः** तत्राभिनिवेशरहित इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण वैलक्षण्यं पुराणेन दर्शयति- **तनुरिति** ॥ क्रियाया मिथ्यात्वात् कर्ताऽप्यकर्तेति परव्याख्यां प्रत्याख्याति- **साधितं चेति** ॥ एतत् क्रियायाः सत्यत्वम् । **पुरस्ताद्** द्वितीये (गी.भा. २.२४) ॥ १३ ॥

---

१. ग. समत्वयुतम् ।

भावदीपिका

ननु *'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च'* इति सूत्रे *'चतुर्वर्णादिभ्यः स्वार्थे उपसङ्ख्यानम्'* इति वार्तिकेन चतुर्वर्णादिभ्यः स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययविधानात् 'चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम्' इति वक्तव्यम्, 'चतुर्वर्णसमुदायः' इति कथं ष्यञ्प्रत्ययः समुदायार्थ आनीयते? इत्यत आह- **विचित्रा हीति**।। ष्यञ्प्रत्ययस्तु तद्धितप्रत्यय एवेति द्रष्टव्यम् ।। **अतिरिक्तार्थेति** ।। स्वार्थव्यतिरिक्तसमुदायरूपार्थेत्यर्थः । तथा च चतुर्वर्णशब्दात् समुदायार्थे ष्यञ्प्रत्यये ञित्त्वाद् आदिवृद्धौ 'चातुर्वर्ण्यम्' इति भवतीति द्रष्टव्यम् । **तेषु चतुर्षु वर्णेषु**

'राजसास्तु नरास्तत्र विप्रा राजससात्त्विकाः ।' (गी.ता. १८.४०)

इत्यादितात्पर्योदाहृतप्रमाणानुरोधात् । तथा च राजसस्थसात्त्विकेष्वेव शुद्ध-सात्त्विकाः, किञ्चिद्रजोयुक्तसात्त्विकाः, समरजोयुक्तसात्त्विकाः, सत्त्वात् किञ्चिदूनतमोयुक्तसात्त्विका इति वर्णभेद इति गीतातात्पर्ये अष्टादशाध्याय-गताचार्यवाक्यं मनसि कृत्वाऽह- **राजसस्थेति**।। भाष्ये 'सात्त्विको ब्राह्मणः' इत्यत्र रजआद्यमिश्रशुद्धसात्त्विको ब्राह्मण इत्यवगन्तव्यम् ।। **निर्देशेति** ।। 'सात्त्विकराजसः' इति भाष्ये सत्त्वस्य प्रथमं निर्देशादित्यर्थः ।। **सत्त्वमधिक-मिति**।। 'सात्त्विकाः स्वल्परजसः' (गी.ता. १८.४१) इति प्रमाणादिति भावः।

।। **तत एवेति** ।। 'राजसतामसः' इति भाष्ये रजसः प्रथमं निर्देशादेवेत्यर्थः । **तच्चेति** ।। तमसोऽधिकं रजश्चेत्यर्थः ।। **समसत्त्वेति** ।। 'समसत्त्वरजसो वैश्याः' इति वचनादिति भावः । 'अतिस्वल्पसत्त्वाधिक्येन तामसः' (गी.ता. १८.४१) इति प्रमाणानुसारेण 'तामसः शूद्रः' इति भाष्यं व्याचष्टे- **रजोऽपेक्षयेति** ।। **अधिकमिति** ।। किञ्चिदधिकमित्यर्थः । मुक्तियोग्यमनुष्यवर्णविभागोऽयमित्य-वगन्तव्यम् । यथोक्तम्- 'ये तु भागवता वर्णास्तेषां भेदोऽयमीरितः' (गी.ता. १८.४१) इति । उपलक्षणं चैतत्

त्रैविद्यमात्रा विष्णोर्ये सर्वाधिक्ये ससंशयाः ।

अन्याधिक्यं न मन्यन्ते श्रीशाद्राजसराजसाः ॥ (गी.ता. १८.४०)

इत्यादिप्रमाणानुसारेण राजसराजसादयोऽपि ग्राह्याः । अन्यथा 'यस्माच्चतुर्वर्णस्याहमेव कर्ता त्रैविद्याश्च तदन्तर्भूताः' इत्याद्यसङ्गतं स्यादिति मन्तव्यम् ॥ **विश्वकर्माऽपीति** ॥ विश्वकर्ताऽपीत्यर्थः ॥ **अभिनिवेशरहित इति** ॥ अतोऽकर्तेत्युच्यत इति भावः ॥ **तनुरिति** ॥ अत्र भगवत्तनोर्ज्ञानात्मककर्तृत्वोपेताकारवत्त्वमुच्यते । जीवकर्तृत्वं चाहङ्कारात्मकम् । एवं च भगवान् कर्ताऽप्यकर्ता । ज्ञानात्मककर्तृत्ववत्त्वेन जीववत् आहङ्कारिककर्तृत्वाभावादिति वैलक्षण्यमुच्यत इति द्रष्टव्यम् । **क्रियायाः** कर्तृत्वस्य । क्रियाऽभिनिवेश एव हि कर्तृत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

भावरत्नकोशः

ननु समुदायेऽभिधेये ष्यञोऽविधानात्कथं चतुर्वर्णसमुदाय इति भाषणम्? इत्यत आह- **विचित्रेति** ॥ **अतिरिक्तेति** ॥ स्वार्थातिरिक्तेत्यर्थः । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थातिरिक्तार्थ एवानुशासनं भूम्ना दृश्यते । अयं च ष्यञ् प्रत्ययः प्रातिपदिकार्थातिरिक्ते समुत्पादयितुं युक्तः । सम्भवात् । [1]प्रातिपदिके एव तदुत्पादनं नातीव चतुरस्रमिति युक्तः समुदायार्थः प्रत्यय इति भाष्यभाव इत्याशयः । **प्राचीनटीकायां** तु समुदायसमुदायिनोरत्यन्तभेदाभावात् 'चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम्' इति स्वार्थिकष्यञ्प्रत्यय एव 'चतुर्वर्णसमुदायश्चातुर्वर्ण्यम्' इति विवृत इत्युक्तम् । 'चत्वारश्च ते वर्णाश्च' इति भाष्ये विशेषणसमासोऽयं न द्विगुरिति न ङीप् । 'राजसास्तु नरास्तत्र विप्रा राजससात्त्विकाः' (१८.४०) इत्यष्टादशाध्यायतात्पर्यनिर्णयोदाहृतप्रमाणं राजसानां मध्ये सात्त्विका एव भागवता विप्रादय इति तत्रत्यभगवत्पादीयवचनं चानुरुन्धान एतद्भाष्यनिष्कर्षमाह- **राजसस्थसात्त्विकेष्वेवेति** ॥

---

१. प्रातिपदिके एतदुत्पादनम् (पं.)

जीवास्त्रिविधाः। सात्त्विका राजसास्तामसाश्चेति[१]। तत्र राजसा अपि त्रिविधाः। राजससात्त्विका राजसराजसा राजसतामसाश्चेति। तत्रापि ये राजससात्त्विकास्तेष्वित्यर्थः। 'राजससात्त्विकेषु' इति वक्तव्येऽपि 'राजसस्थ' इति वचनं तद् राजसस्थसात्त्विकेष्वेव शुद्धसात्त्विका इत्युत्तरप्रस्थानमनुसन्धापयितुम्। एवकारेण राजसस्थसात्त्विकेभ्योऽन्यत्रैवं विभागाभावं सूचयति। **निर्देशेति**॥ 'सात्त्विकराजसः' इति भाष्ये सात्त्विकशब्दस्य प्रथमं निर्देशादित्यर्थः। 'रजसः' इति पञ्चमी। रजोऽपेक्षयेत्यर्थः। **तत एव** राजसतामस इति निर्देशप्राथम्यादेव। रजः अधिकम्। **तच्च** रजः **समसत्त्वयुतं** स्वसमसत्त्वगुणेन युक्तं वैश्ये इति ज्ञातव्यमित्यर्थः। 'तामसः शूद्रः' इति भाष्यं रजसस्तमोऽधिकमित्येतावता तामसःशूद्र उच्यते, न तु सत्त्वादपीति **प्राचीनटीकां** हृदि कृत्वा विवृणोति- **रजोऽपेक्षयेति**॥ **तमसोऽप्यधिकं** 'शूद्रे' इति वर्तते। एतदेव प्रमेयं सप्रपञ्चं राजसस्थसात्त्विकेष्वेव शुद्धसात्त्विकाः, किञ्चिद्रजोयुक्तसात्त्विकाः, समरजोयुक्तसात्त्विकाः, सत्त्वात् किञ्चिदूनतमोयुक्तसात्त्विका इति वर्णभेदः। सत्त्वप्रधानत्वाद् एतानारभ्योत्तरोत्तरं सर्वेऽपि मोक्षयोग्या इति तात्पर्यनिर्णयात्। राजससात्त्विकेषु 'विप्रा राजससात्त्विकाः' इत्यादेः 'राजससात्त्विकानारभ्य हिरण्यगर्भावसानास्सर्वेऽपि हि मोक्षयोग्याः। गुणान्तरापेक्षयैषु सत्त्वाधिक्यात्। मोक्षयोग्यता भागवतानामेव। अतो राजससात्त्विकादयः सर्वेऽपि भागवता एव' इत्यन्तात् तट्टीकाग्रन्थाच्चावसेयम्।

अत्र भाष्यटीकयोरुक्तमुपलक्षणम्। ये नित्यत्रैविद्या [२]राजसराजसास्तेऽपि ग्राह्याः। ते च

'त्रैविद्यमात्रा विष्णोर्ये[३] सर्वाधिक्ये ससंशयाः।
अन्याधिक्यं न मन्यन्ते श्रीशाद्राजसराजसाः।

१. तामसा इति (पं.,अ.) २. 'राजसाः' इत्येव। (पं.)
३. 'विष्णोर्हि' इत्यपि पाठः।

सत्त्वाधिको मोक्षयोग्यो[1] योग्योऽन्धतमसस्तथा।

तम उत्तरो रजो भूयान् [2]समो वा सृतिपात्रकः ॥' (गी.ता. १८.४०) इति।
तात्पर्यनिर्णये। [3]राजससात्त्विकान् उक्त्वा [4]राजसराजसादीनाह- त्रैविद्येति॥ कालतो भागवतान् जायमानान् व्यवच्छिनत्ति- त्रैविद्यमात्रा इति॥ सर्वाधिक्ये सर्वप्रकारेणाधिक्य इति गमयितव्यमिति। सत्त्वाधिको राजससात्त्विकादिः, तम उत्तरो नराधमादिः, रजोभूयान् त्रैविद्यः, सम एकप्रकारगुणत्रयोऽज्ञ इति च [5]टीकाग्रन्थे [6]चोक्तेः। एवमेतेषां ग्रहणेन 'यस्मादहमेव चातुर्वर्ण्यस्य कर्ता, त्रैविद्याश्च तदन्तर्भूताः' इति पूर्वटीकावाक्येन विरोधः परिहृतो भवति। केचित्तु राजससात्त्विकेष्विव राजसराजसेषु त्रैविद्येष्वपि योनिभेदकृत औपाधिको वर्णविभागोऽस्ति। भाष्योक्तश्च स्वाभाविकः। अयं त्वौपाधिकः। यथोक्तम् 'योनिभेदकृतो भेदो ज्ञेय औपाधिकस्त्वयम्' इति। योनिभेदकृतत्वं च ब्राह्मणयोनिजो ब्राह्मणः इत्यादिरूपेण द्रष्टव्यम्। 'राजसस्थसात्त्विकेष्वेव' इति टीकायामेवकारः स्वाभाविकतद्व्यवच्छेदार्थः। तथा च चातुर्वर्ण्यस्याहमेव कर्तेत्यत्र स्वाभाविकौपाधिकोभयविधमपि चातुर्वर्ण्यमपि ग्राह्यम्। तत्र च त्रैविद्याना-मन्तर्भावात् 'त्रैविद्याश्च तदन्तर्भूताः' इति टीकावाक्येन न विरोधशङ्काऽवकाश इति आहुः। 'शमो दमः' (१८.४२) इत्यादिना श्लोकत्रयेणाष्टादशाध्याये वक्ष्यत इति भाष्यार्थः।

वक्तुं 'न माम्' इत्यनेन। तदेतत् 'कर्तारम्' 'अकर्तारम्' इति पदद्वयम्। अभिनिवेशरहित इत्यत्र 'येन तत्प्राप्तिपर्यन्तं मनसो विक्षेपः सोऽभिनिवेशः' इत्यभिनिवेशस्वरूपमग्रे (गी.भा.प्र.दी. ४.१४) वक्ष्यति। जीवस्य त्वस्त्यभि-निवेश इति न तद्दृष्टान्तेन भगवति कर्मलेपः शङ्क्यत इति भावः। पुराणेन भागवत-वाक्येन। व्याख्यातमेतद्द्वितीये (गी.भा. २.२४)। अनेन वाक्येन विद्या-

१. 'मुक्तियोग्यः' इत्यपि पाठः
२. समोक्षः (अ.)
३. गीतातात्पर्यनिर्णयोक्तश्लोकव्याख्यानम्
४. राजसादीन् इत्येव। (पं.)
५. तट्टीका (अ.)
६. चोक्ताः (अ.,पं.)

क्रिययोस्तन्वाकृतिपदाभ्यां भगवत्स्वरूपत्वावेदनेन वैलक्षण्यं भगवत्क्रियाया इति भावः। मायासंव्यवहारेण तस्य कर्तारमपि सन्तं मां परमार्थतो विद्ध्यकर्तारमिति सङ्करभाष्यमर्थतोऽनुवदति- **क्रियाया मिथ्यात्वादिति ॥ द्वितीय इति ॥** 'नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः' (२.२४) इति गीताव्याख्याऽवसरे स्वरूपत्वान्न मायामयम्। 'अतश्च न मायामयं सर्वमित्यादिना' इति शेषः ॥१३॥

भगवद्गीता

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

भाष्यम्

अत एव न मां कर्माणि लिम्पन्ति। इतश्च न लिम्पन्तीत्याह- **न मे कर्मफले स्पृहा ॥** इच्छामात्रं त्वस्ति। न तु तत्राभिनिवेशः। तच्चोक्तम्-

'आकाङ्क्षन्नपि देवोऽसौ नेच्छते लोकवत्परः।
न ह्याग्रहस्तस्य विष्णोर्ज्ञानं [1]कामो हि तस्य तु ॥'

इति। न च केचिन्मुक्ता भवन्तीति क्रमेण सर्वमुक्तिः। तथा हि श्रुतिः-

'ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाति विद्वान्' इति

'कथं वा इति, अनन्ता वा इत्यनन्तवदिति होवाच' इति ॥ १४ ॥

---

१. ग. ज्ञानकामः।

प्रमेयदीपिका

अपव्याख्यानस्य दूषणान्तरं सूचयन् क्रियावैलक्षण्यकथनस्य का सङ्गतिः? इत्यत उत्तरेण सङ्गतिमाह- **अत एवेति** ॥ एवशब्देनास्मद्व्याख्यान एव हेतुहेतुमद्भावो युज्यते, न परव्याख्यान इति सूचयति। जीवानां कर्मलेपेऽभिनिवेशादिकं कारणम्, तदस्य नास्तीति। मिथ्यात्वं तु जीवक्रियाणामपि[1] समानमस्ति[2]। तेषामपि लेपाभावे किमाश्रय आक्षेपः स्यात्? ज्ञानेन विशेष इति चेन्न। तस्याश्रवणात्। लेपनिवारणं च व्यर्थम्। तस्यापि मिथ्यात्वेन ज्ञातव्यत्वात्। हेतुहेतुमतोरुक्तत्वात् 'न मे कर्म' इति किमर्थम्? इत्यत आह- **इतश्चेति** ॥ नन्वात्मार्थं भगवतः फलस्पृहाऽभावेऽपि परार्थमस्त्येव। तत्कथमेवमुच्यते? इत्यत आह- **इच्छेति** ॥ **तत्र** कर्मफले। येन तत्प्राप्तिपर्यन्तं मनसो विक्षेपः सः **अभिनिवेशः**। अत्र प्रमाणमाह- **तथेति** ॥ 'व्यत्ययो बहुलम्' इति व्यत्ययः।

ज्ञानं ज्ञानमिव। 'इति माम्' इत्येवं ज्ञानिनो मुक्तिः फलमुच्यते। सा च वर्तमानप्रत्ययेन। प्राक् च भूतप्रत्ययेन 'मद्भावमागताः' इति। तत्रैकजीववादिनामाक्षेपमुद्भाव्य प्रतिषेधति- **न चेति** ॥ केचिदिदानीं मुक्ता भवन्ति, केचिद्भूता इति पक्षेऽतीत एव काले क्रमेण सर्वमुक्तिः स्यात्। तथा चेदानीं संसारानुपलम्भः स्यादिति न शङ्कनीयम्। कस्मात्? यतः श्रुतिरेवमाशङ्क्य पर्यहार्षीदित्याह- **तथा हीति** ॥ हृदा बुद्ध्या च। इत्येतत्कथं वा[3] युज्यते? उक्ताऽक्षेपाद् इति शङ्कायाम् 'अनन्ता जीवाः' इत्युत्तरम्। ननु [4]कालोऽत्यनन्तोऽत इत्यस्योत्तरम् 'अनन्तवद्' इति। यथा भगवान् कालक्षणेभ्योऽप्यतिशयेनानन्तस्तथाऽनन्ताः। कुतः? इति होवाच श्रुत्यन्तरमिति॥ १४॥

---

१. ग. जीवक्रियायामपि। २. समानमिति (ने.)

३. वै इति क्वचित् पाठः। ४. कालोऽप्यनन्तः

भावदीपिका

॥ **अस्मद्व्याख्यान इति** ॥ अभिनिवेशाद्यभावेन अकर्तृत्वव्याख्यान एवे-त्यर्थः । **हेतुहेतुमद्भावः** अकर्तृत्व-कर्मलेपाभावयोर्हेतुसाध्यभाव इत्यर्थः । तदेव प्रदर्शयति- **जीवानामिति** ॥ 'अभिनिवेशादिकम्' इत्यत्राऽदिपदेन ज्ञानात्मक-कर्तृत्वाभावेनाहङ्कारिकं कर्तृत्वं ग्राह्यम् ॥ **नास्तीति** ॥ ततश्चायमकर्ता, **तथा च** कर्मलेपशून्य इति भावः । ननु भगवतोऽभिनिवेशाभावेनाकर्तृत्वं कुतः? किन्तु क्रियाया मिथ्यात्वादेवाकर्तृत्वमस्तु । तथा च मिथ्याभूतकर्तृत्ववत्त्वेनैव कर्मालेपः साध्यताम्, इत्यत आह- **मिथ्यात्वं त्विति** ॥ **समानमिति** ॥ तथा च मिथ्याभूत-कर्तृत्ववत्त्वं जीवेष्वस्तीति तेषामपि कर्मालेपः प्रसज्यत इत्यर्थः । अस्त्विति चेत् तत्राऽह- **तेषामपीति** ॥ **किमाश्रय इति** ॥ यदि चातुर्वर्ण्यं त्वया सृष्टं तर्हि कर्तृत्वाद् जीववत् तवापि कर्मलेपः प्रसज्येत, इत्येवं जीवदृष्टान्तमाश्रयीकृत्याऽक्षेपः कार्यः, स कर्तुं न शक्यते । जीवानामपि कर्मलेपाभावप्रसक्तौ दृष्टान्ताभावादिति भावः ।

ननु परमार्थतो लेपाभावस्य जीवेश्वरयोः साम्येऽपि ईश्वरस्य मिथ्यात्वज्ञानेन लेपप्रतीतिर्नास्ति, जीवस्य तु मिथ्यात्वज्ञानाभावेन लेपप्रतीतिर्भवति । अतो जीववत् कर्मलेपप्रतीतिः स्यादित्येवं जीवदृष्टान्ताश्रयेणाऽक्षेपो युज्यत इत्याशङ्कते- **ज्ञानेनेति** ॥ [1]मिथ्यात्वज्ञानाभावभावाभ्यां लेपप्रतीत्यभाव-तत्प्रतीतिभावरूपो विशेषो युज्यत इत्यर्थः ॥ **तस्येति** ॥ एतादृशविशेषस्य प्रमाणेष्वश्रवणादित्यर्थः। **लेपेति** ॥ मिथ्याभूतकर्तृत्वेन 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति' इति भगवता स्वस्य लेपनिवारणं क्रियमाणं व्यर्थमित्यर्थः । कुत इत्यत आह- **तस्यापीति** ॥ लेपा-भावस्यापीत्यर्थः । त्वन्मते लेपवत् लेपाभावस्यापि मिथ्यात्वेनावश्यं ज्ञातव्य-त्वान्मिथ्याभूतलेपाभावज्ञानेन 'कर्मभिर्न स बध्यते' इति श्रूयमाणं फलकथनं न

---

१. मिथ्यात्वज्ञानभावाभावाभ्याम् इति स्वरसः पाठः ।

युज्यत इत्यर्थः । तथा हि [1]साङ्कर्षणं सूत्रम् । 'अचेतनायोग्यासत्यान्यनुपास्यान्यफलत्वविपर्ययाभ्याम्' इति॥ **हेतुहेतुमतोः**॥ अकर्तृत्व-लेपाभावयोः।

ननु आङ्पूर्वकस्य 'काङ्क्ष= इच्छायाम्'[2] इति काङ्क्षधातोर्नित्यात्मनेपदित्वाद् आत्मनेपदिनि *'लटः शतृशानचौ'* इति लटः शानजादेशे शकारचकारयोर्लोपे 'काङ्क्ष आन' इति जाते *'आने मुक्'* आने परे अदन्ताङ्गस्य मुमागमः स्यादिति कित्त्वाद् अन्ते मुमागमे जाते 'उक्' इत्यस्य लोपे 'आकाङ्क्षम् आन' इति जाते *'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि'* अट्-कवर्ग-पवर्ग-आङ्-नुम् एतैर्व्यस्तैः समस्तैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णत्वं स्यादिति सूत्रेण प्रकृते मकाराख्यपवर्गेण व्यवधानात् कषयोगे क्ष इति जातत्वेन षकारस्य क्षकारप्रकृतित्वेन षकारात् परस्य नस्य णत्वे 'आकाङ्क्षमाण' इत्येव स्यात्, न तु 'आकाङ्क्षन्' इति । तथात्वे परस्मैपदिताप्राप्तेः। तथा हि। आङ्पूर्वकात् काङ्क्षधातोः परस्मैपदिनि लडादेशभूते शतृप्रत्यये शकार-ऋवर्णयोर्लोपे 'आकाङ्क्षत्' इति जाते *'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः'* इति नुमि *'संयोगान्तस्य लोपः'* इति तकारलोपे हि 'आकाङ्क्षन्' इति भवतीत्यत आह- **व्यत्यय इति**॥ व्यत्यय इति सूत्रेणाऽत्मनेपदित्वव्यत्ययेन परस्मैपदित्वं युक्तमित्यर्थः।

ननु ज्ञानस्य कथं कामात्मकत्वम्? इत्यत आह- **ज्ञानमिवेति**॥ विष्णोर्ज्ञानं यथा मिथ्याप्रत्ययरूपं न भवति, तथा कामोऽप्यभिनिवेशरूपो नेत्यर्थः॥ **सा चेति**॥ मुक्तिरित्यर्थः। अस्मिन् श्लोके 'न स बध्यते' इति वर्तमानार्थकलट्प्रत्ययेन मुक्तिः फलमित्युच्यते। **प्राक्** च 'वीतराग' (४.१०) इति श्लोके 'मद्भावमागताः' (४.१०) इति भूतार्थकक्तप्रत्ययेन मुक्तिः फलमित्युच्यते इति योज्यम्। 'मनसा' इत्यनेन पौनरुक्त्यं वारयति- **बुद्ध्या चेति**॥ **उक्ताक्षेपादिति**॥ 'अतीत एव

१. 'सङ्कर्षसूत्रम्' इति शास्त्रान्तरे व्यवहारः।

२. पाणिनीयधातुपाठे 'काक्षि= काङ्क्षायाम्' इत्येव धातुः, स तु परस्मैपदी।

काले सर्वमुक्तिः स्याद्' इत्येकजीववाद्याक्षेपादित्यर्थः ।। **कालोऽत्यनन्तोऽत इति** ।। अतो जीवानन्त्यादपि कालोऽत्यनन्तोऽतिशयेनानन्तः । तथा च जीवानन्त्यापेक्षयाऽपि कालानन्त्यस्याऽधिक्याद्, अतीतकाल एव सर्वेषां मुक्तिः स्यादेवेति भावः । 'ननु कालोऽप्यनन्तोऽतः' इत्यपि पाठः । **इत्यस्य** आक्षेपस्य । 'अनन्तवत्' इत्यत्रत्यानन्तशब्दार्थो भगवान् । स चानन्तशब्दात्[१] तदानन्त्योपलक्षकः । तथा च 'अनन्तवत्' इत्यस्य 'भगवदानन्त्यवत्' इत्यर्थ इत्यभिप्रेत्य विवृणोति- **यथेति** ।। **तथाऽनन्ताः** 'जीवाः' इति शेषः । स्वोक्तार्थे सम्मतित्वेन श्रुतिः श्रुत्यन्तरमुदाहरति - **इति होवाचेति** ।। कालक्षणानन्त्यादपि जीवानन्त्यमतिशयितम् इतीममर्थम्

अनागता अतीताश्च यावन्तः सहिताः क्षणाः ।
अतीतानागताश्चैव यावन्तः परमाणवः ।
ततोऽप्यनन्तगुणिता जीवानां राशयः पृथक् ।।

इति श्रुत्यन्तरं वत्सश्रुतिरुवाचेत्यर्थः । तथा च क्षणानन्त्यादपि जीवानन्त्यस्याधिकत्वाद् एकैकस्मिन् क्षणे एकैकस्यापवर्गेऽपि न जीवानां समाप्तिः, किमुत कल्पान्तरे केषाञ्चिदेव मुक्ताविति भावः । आनन्त्ये तारतम्यं च कल्प-वर्ष-मास-दिन-घटिका-क्षणानामानन्त्येष्वनुभवसिद्धमिति नासम्भावनाशङ्केति द्रष्टव्यम् ।। १४ ।।

भावरत्नकोशः

क्रियावैलक्षण्यकथनस्येति ।। तस्य कर्तारमपि मां क्रियायां वैलक्षण्यादकर्तारं विद्धीत्युक्तक्रियावैलक्षण्यकथनस्येत्यर्थः । 'अत एव' इति भाष्ये **अतो** लोकविलक्षणक्रियात्वाद् इत्यस्यातिरोहितत्वाद् एवकारतात्पर्यमाह- **एवशब्देनेति** ।। **प्राचीनटीकायां** तु यत एवं [२]सर्वकर्मणां [३]तत्फलानां चानभिनिवेशादेव कर्ता

१. 'अनन्तशब्दः' इति पाठः स्वरसः । २. कर्मणाम् (प्र.)
३. फलानाम् (अ.)

हरिः। अतः सर्वेशत्वादेव 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति' न तु कर्तृत्वाद्यपारमार्थिकत्व-निश्चयादित्यर्थ इत्युक्तम्। **अस्मद्व्याख्याने** क्रियायां वैलक्षण्यात् कर्ताप्यकर्तेति व्याख्याने। अत्र हेतुहेतुमद्भावमुपपादयति- **जीवानामिति ॥** 'अभिनिवेशादि-कम्' इत्यत्रादिशब्देन क्रियाया अस्वरूपत्वं ग्राह्यम्। भागवती तु क्रिया स्वरूपमेव, 'क्रिया कृतिः' इत्युक्तेरिति ज्ञातव्यम्। इतिशब्दस्य 'इति सूचयति' इत्यन्वयः। परव्याख्याने हेतुहेतुमद्भावयोगमुपपादयति- **मिथ्यात्वं त्विति ॥** तथा च क्रियाया मिथ्यात्वाद् अकर्ता भगवानित्यनुमानस्य जीवे व्यभिचार इति भावः। साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह- **तेषामपीति ॥ आक्षेप इति ॥** यदि चातुर्वर्ण्यं त्वया सृष्टं तर्हि कर्तृत्वाज्जीववत् तवापि कर्मलेपः प्रसज्येतेति अर्जुनस्य **आक्षेपः किमाश्रयः** कं दृष्टान्तमवलम्ब्य प्रवर्तेत। येन 'तस्य' इत्युत्तरार्धे परिहारो घटेतेति भावः। व्यावहारिकं लेपमाश्रित्य हेतुहेतुमद्भावायोग उक्तः। परमार्थतो लेपाभावेन परमते आक्षेपानुपपत्तिरियमुद्भावितेति न कश्चिद्दोषः।

केचित्तु 'समानम्' इत्यत्रत्येतिशब्दस्य सूचयतीत्यन्वयः। एवं भाष्यगतैव-शब्दसूचितं दूषणमभिधाय स्वयं दोषान्तरमाह- **तेषामपीति ॥** 'मिथ्यात्वं तु' इति पूर्वोक्तमत्रापि हेतुत्वेन सम्बध्यते। चातुर्वर्ण्यकर्तृत्वात्तवापि लेपः स्यादित्याक्षेपो न युक्तः। क्रियामिथ्यात्वेन जीवानामपि लेपाभावे निराश्रयत्वादिति भाव इति व्याचक्षते। ननु क्रियामिथ्यात्वे समानेऽपि तत्त्वेन ज्ञानाभावाज्जीवानां लेपः। ईश्वरस्य तु तद्भावादलेपः[1]। तथा च जीवदृष्टान्तसमाश्रयणेन आक्षेपः[2] सेत्स्यतीति शङ्कते- **ज्ञानेनेति ॥** तर्हि तस्य कर्तारमपि मां क्रियामिथ्यात्वज्ञानवन्तं मां विद्धीति वक्तव्यम्। न चैवं गीतायां श्रूयत इत्याह- **तस्येति ॥** प्रत्युत 'अकर्तारम्' इत्येव हि श्रूयत इति भावः। एवं 'तस्य कर्तारम्' इति गीतावाक्यमसमञ्जसं परपक्ष इत्यभि-धाय 'न मां कर्माणि' इति वाक्यमसङ्गतमित्याह- **लेपनिवारणं चेति ॥ तस्य** लेपस्य। न केवलं क्रियाया इत्यपिशब्दः। **मिथ्यात्वेन** प्रकारेण ज्ञातव्यत्वात् ज्ञातव्यतयाऽभिधातव्यत्वात्।

१. सद्भावादलेपः (प्र.,अ.)		२. समाश्रयणाक्षेपः (अ.)

इदमुक्तं भवति। यथा 'विद्ध्यकर्तारम्' इत्यत्र 'क्रियामिथ्यात्वं मुमुक्षुं प्रति ज्ञातव्यतयाऽभिधीयत इति तवाभिमानः, तथा 'विद्ध्यलेपम्' इति लेपमिथ्यात्वमपि ज्ञातव्यतया वक्तव्यम्। मोक्षसाधनत्वाविशेषात्। 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति' (४.१४) इति कर्मलेपाभावमात्रकथनमप्रयोजनम्। अन्यथा क्रियामिथ्यात्वस्याप्यवक्तव्यत्वापातादिति। **हेतुहेतुमतोरिति** ॥ 'तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारम्' (४.१३) इत्यत्राभिनिवेशाभावरूपहेतोः, 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति' इति हेतुमच्छब्दितसाध्यस्य चोक्तत्वादित्यर्थः। **'इतश्च' इति** भाष्यस्य आप्तकामत्वेन कर्मफलस्पृहाऽभावाच्चेत्यर्थः। 'स्पृहा' इत्यनन्तरमितिशब्दो भाष्येऽध्याहार्यः। **अस्त्येवेति** ॥ 'स्रक्ष्ये हि चेतनगणान् सुखदुःखमध्यसम्प्राप्तये तनुभृताम्' (१.५) इति भारततात्पर्यनिर्णये तथोक्तेरिति भावः। आप्तकामत्वाविरोधीच्छामात्रसद्भावो न दोषाय, अपि तु गुणायैवेति भाष्यभावः स्फुटत्वान्नोक्तः। हेतुद्वयस्यैकरूपत्वाद्भाष्ये 'इतश्च' इति चशब्दायोग[2] इत्यतोऽभिनिवेशशब्दार्थमाह- **येनेति** ॥ **अत्र** भगवत उक्तरूपाभिनिवेशाभावे।

ननु 'इच्छते' इति कथमात्मनेपदम्? 'इषु= इच्छायाम्' इति धातोर्नित्यपरस्मैपदित्वादित्यत आह- **व्यत्यय इति** ॥ यद्यपीदं सूत्रं यथायथं विकरणप्रत्यया विहिताः तेषां छन्दसि विषये बहुलं व्यत्ययो भवति। व्यतिगमनं व्यत्ययः विषयान्तरे विधानम्। बहुलग्रहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थमिति व्याख्यातमिति नात्मनेपदविधानरूपत्वमस्य। तथापि तत्रैव सूत्रे

सुप्-तिङ्-उपग्रह-लिङ्ग-नराणां काल-हल्-अच्-स्वर-कर्तृ-यङां च।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिद्ध्यति बाहुलकेन॥

इति वार्तिकवचने उपग्रहशब्दितपरस्मैपदस्यात्मनेपदत्वेन व्यत्ययोऽत्र द्रष्टव्य इति भावेनेयमुक्तिः। पुराणवचनस्यापि छन्दस्तुल्यतया छन्दस्त्वमभिमतमिति 'छन्दसि' इत्यनुवृत्तावपि न दोषः।

---

१. क्रियाया मिथ्यात्वम् (प्र.) २. चशब्दयोगः (प्र.,पं)

आग्रह उक्तरूपोऽभिनिवेश इति भाष्यार्थः। ननु '**ज्ञानं कामः**' इति ज्ञान-कामयोस्तादात्म्यमुच्यमानम् अयुक्तमनुपयुक्तं चेत्यत आह- **ज्ञानं ज्ञानमिवेति** ॥ यथा विष्णोर्ज्ञानं न मिथ्याप्रत्ययरूपम्, तथा काम इच्छारूपोऽपि नाभिनिवेशात्मक इत्यर्थः। 'परत्र परशब्दः प्रयुज्यमानोऽन्तरेणापि [1]वतिं वत्यर्थं गमयति' इति शाब्दिकवचनात् ज्ञानतुल्यत्ववचनस्य च कामेऽनाग्रहरूपत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वादिति[2] भावः। **मुक्तिः फलमिति** ॥ कर्मबन्धविमोचनस्यैव मुक्तिरूपफलत्वादिति भावः । **सा च मुक्तिः** । **वर्तमानप्रत्ययेन** 'बाध्यते' इति लटा। **प्राक्** पूर्वश्लोके 'मद्भावमागताः' इति भूतार्थकनिष्ठाप्रत्ययेन च। 'उच्यते' इत्यस्ति।

एकजीववादिनामाक्षेपमिति ॥ ते ह्येवं मुक्तसंसारिव्यवस्थामाक्षिपन्ति। यदि बहवो जीवास्तेषु केचिन्मुच्यन्ते केचित्संसरन्तीत्येतदेव युक्तं स्यात्, न चैवम्। तथा सत्येकैकमापापचये माषराश्यपचयक्रमेण, एकैकस्य जीवस्यापवर्गे अनादौ काले सर्वेषां संसारिणां समाप्तिः स्यात्। ततश्चेदानीं संसारोपलम्भो न स्यात्। तस्मादेक एव[3] जीवः। स चेदानीमपि संसरति, न तु कश्चिन्मुक्तोऽस्ति। 'शुको मुक्तः' इत्यादयस्त्वर्थवादाः प्ररोचनार्था इति 'इदानीं मुक्ता भवन्ति' इति कथम्? क्तप्रत्ययस्य भूतार्थत्वेनानन्वयादिति चेन्न। भवन्तीति [4]वर्तमानार्थप्रत्ययानुरोधेन निष्ठाप्रत्ययस्यापि वर्तमानार्थत्वात्। *'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः'* इति सूत्रे अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनिता, कृतः कटः, श्वो भविता इत्युदाहृत्य 'अग्निष्टोमयाजी' इति भूतकालः, 'जनिता' इति भविष्यत्कालेनापि सम्बध्यते[5] इति वृत्तिकृता 'अयथाकालाश्रयिप्रत्ययाः साधवो भवन्ति' इत्युक्तत्वात् 'केचिन्मुच्यन्ते' इति क्रमेण सर्वमुक्तेरिति भाषितुं शक्येऽपि यत् 'मुक्ताः' इति निष्ठाप्रत्ययान्तग्रहणं तत्तात्पर्यम्- **केचिद्भूता इति** ॥ मुक्ता निष्पन्ना इत्यर्थः।

---

१. वृत्तिम् (अ.)   २. अनाग्रहरूपत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वादिति (अ.,प्र.)
३. 'एव' इति नास्ति। (अ.,प्र.)   ४. वर्तमानप्रत्ययार्थानुरोधेन (पं.)
५. अभिसम्बध्यते (अ.,प्र.)

॥ इति पक्ष इति ॥ सत्यस्वाभाविकबहुजीववादमभ्युपगम्य केचिन्मुक्ताः केचिन्मुच्यन्त इति पक्ष इत्यर्थः। 'मुक्तिः' इत्यनन्तरं भाष्ये शेषमाह - **स्यात्, तथा चेत्यादि ॥** अनेन एकजीववादिनामक्षेपोऽपि किञ्चिद्विवृतो भवति।

पर्यहार्षीत् परिहृतवती। 'मनसा हृदा च' इति पुनरुक्तम्। 'स्वान्तं हृन्मानसं मनः' (अमर) इत्यभिधानादिति वा 'चन्द्रमा [1]मनो भूत्वा हृदयं प्राविशद्' (ऐ. २.३.२) इति श्रुत्या हृदयस्य मनोधिष्ठानत्वावेदनेन 'हृदा ज्ञात्वा' इति कथं ज्ञानकरणत्वोक्तिरित्यतः- **हृदा बुद्ध्या चेति ॥ प्राचीनटीकायां तु 'मनसा** ज्ञानेन ज्ञात्वा **हृदा दृष्ट्वा** अपरोक्षीकृत्य च' इत्युक्तम्। **मृत्युं** मृत्युशिरस्कं संसारम् इत्यनन्तरम् 'एतद्' इति, 'कथं वा' इत्यनन्तरं 'युज्यते' इति, 'उक्ताक्षेपाद्' इत्यनन्तरं 'शङ्कायाः' इति, 'अनन्ताः' इत्यनन्तरं 'जीवाः'इति च शेषोक्तिः। **अतः** अनन्ततयोक्तजीवेभ्यः। कालस्यानन्तत्वात् तत्र कदाचित्सर्वमुक्तावुक्त-दोषः स्यादिति भावः। श्रुतिशेषमवतारयति- **कुत इति ॥** 'उवाच' इत्यत्र कर्त्राकाङ्क्षां पूरयति- **श्रुत्यन्तरमिति ॥** सप्रपञ्चमेवोपपादितं 'न संसारिणां समाप्तिरस्मत्पक्षे' इत्यादिविष्णुतत्त्वनिर्णयतट्टीकयोः[2] ॥ १४ ॥

गीताक्षरार्थस्तु - 'ये यथा माम्' इति त्रैविद्यानां न महाफलं मोक्ष इत्युक्तम्। तत्कुतः? यतोऽहं चातुर्वर्ण्यस्य कर्ता, त्रैविद्याश्च तदन्तर्भूताः। तस्मात् स्वपितरं मां परित्यज्यान्यदेवता यजन्तः कथं महाफलभाजो[3] भवेयुः? इति भावेनोच्यते- **चातुर्वर्ण्यमिति ॥** चतुर्वर्णसमुदायः **गुणकर्मविभागशः** सत्त्वादिगुणविभागेन शमदमादिकर्मविभागेन च **मया सृष्टम्**। ब्राह्मणक्षत्रियादयो मया सृष्टाः। यदि चातुर्वर्ण्यं त्वया सृष्टं तर्हि कर्तृत्वाज्जीववत् तत्रापि कर्मलेपः प्रसज्येतेत्यतः कर्मलेपाभावं 'न मां कर्माणि' इत्यनेन वक्तुं हेतुस्तावदुच्यते- **तस्येति ॥ तस्य** चातुर्वर्ण्यस्य **कर्तारमपि मां** जीवविलक्षणकर्तृत्वाद् **अकर्तारं विद्धि** ॥ १३ ॥

---

१. मनसा भूत्वा (पं.)

२. मिथ्योपाधिकृतमिथ्याभेदं निरस्य इदमुक्तम्।

३. महाफलं लभेरन् (अ.)

ततः किम्? इत्यत उक्तम्- **न मामिति** ॥ 'माम्' इति जीवविलक्षण-कर्तारमित्युक्त्या जीवानां कर्मलेपेऽभिनिवेशादिकं कारणम्, मम तु तन्नास्तीति न मम कर्मलेपावकाश इत्युक्तं भवति । इतश्च न लिम्पन्ति- यतो **न मे कर्मफले स्पृहा** । एवं ज्ञानिनो मुक्तिःफलमुच्यते- इतीति ॥ न भगवतः कर्मलेपः, नापि फले स्पृहेत्येवंप्रकारेण **मां योऽभिजानाति स कर्मभिर्न बध्यते** स कर्मबन्धविनिर्मुक्तो भवतीति ॥ १४ ॥

भगवद्गीता

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

भाष्यम्

एवं ज्ञात्वाऽपि[1] कर्मकरण आचारोऽप्यस्तीत्याह- **एवमिति** ॥ **पूर्वतरं** कर्म पूर्वभावीत्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रमेयदीपिका

ननु 'एवं ज्ञात्वा' इति पुनरुक्तम् । कर्मकरण आचारस्य प्रागेवोक्त-त्वादित्यत आह- **एवमिति** ॥ यदि ज्ञानी कर्मभिर्न बध्यते तर्हि ममापि ज्ञानित्वेन कर्मबन्धाभावात् कथं कर्मविधानम्? इत्याशङ्क्य ज्ञानिनामप्य-धिकमोक्षाकाङ्क्षया[2] कर्मकरण आचारोऽत्रोच्यते । प्राक् तु जनकादीनां विवस्वदादीनां च विद्यमानमपि ज्ञानित्वं भगवता न विवक्षितमिति भावः। अत एव भाष्यकारेण तत्र 'कर्म कृत्वैव' (गी.भा. ३.२०) इत्याद्युक्तम् । न हि ज्ञानिनां कर्म ज्ञानद्वारा मुक्तिहेतुः । 'मुमुक्षुभिः' इति तत्साधुकारिण्यु-प्रत्ययः । 'पूर्वैः कृतं' इत्यनेनैव पूर्वतरत्वस्योक्तत्वात् पुनरुक्तिरित्यत आह-

१. अपिशब्दो न पठ्यते । २. अधिकमोक्षाकाङ्क्षायाम्

पूर्वतरमिति ॥ तैरपि ततोऽपि पूर्वभावि कृतमित्यर्थः । कर्मणः क्षणिकत्वात्कथं तदेव कर्तव्यम्? इत्यतो वा इदमुक्तम् । पूर्वमिव भवतीति पूर्वभावि । अत एव 'कर्म' इत्यनुवादः ॥ १५ ॥

भावदीपिका

॥ **प्रागेवेति** ॥ 'कर्मणैव हि संसिद्धिम्' (३.२०), **'इमं विवस्वते योगम्'** (४.१) इत्यत्रेत्यर्थः । ननु जनकादीनामपि ज्ञानितया तदाचारस्यापि ज्ञान्याचारत्वेन तस्य चोक्तत्वात् पौनरुक्त्यमेवेत्यत आह- **प्राक्त्विति** ॥ पूर्वाचारत्वेनैव तदाचारः प्रमाणत्वेनोक्त इति भावः ॥ **अत एवेति** ॥ जनकादिषु विद्यमानस्यापि ज्ञानित्वस्याविवक्षितत्वादेवेत्यर्थः । 'कर्म कृत्वा ज्ञानं प्राप्य' (गी.भा. ३.२०) इति प्राग् व्याख्यातत्वेन जनकादिकर्मणो ज्ञानद्वारा मुक्तिहेतुत्वमुक्तम् । तच्च तेषां ज्ञानित्वविवक्षायां न सम्भवति? इति भावः। कुतो न सम्भवतीत्यत आह- **न हीति** ॥

नन्वेवं ज्ञान्याचारस्य प्रमाणत्वेनात्रोक्त्यभिप्राये तर्हि गीतायां 'आनन्दाभिवृद्धीच्छुभिः' इति वक्तव्यम्, 'मुमुक्षुभिः' इति कथमुक्तम्? प्रत्युत तथोक्त्या 'मोक्षेच्छुभिः पूर्वैः कर्म कृतम्' इत्यज्ञान्याचारस्यैव गीतायां प्रमाणत्वेनोक्तिप्रतीतेरित्यत आह- **मुमुक्षुभिरिति** ॥ मोक्षं साधु कर्तुमिच्छन्ति मुमुक्षन्तीति [1]मुमुक्षुकास्तै मुमुक्षुभिः ॥ **तत्साधुकारिणीति** ॥ *'आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु'* क्विपमभिव्याप्य ये प्रत्यया विहिताः *'सनाशंस'* इत्यादिसूत्रेण उप्रत्ययाद्यास्ते तच्छीलाद्यर्थे स्युरित्युक्तत्वाद् अत्र *'सनाशंसभिक्ष उः'* इति सूत्रेण उप्रत्ययः । सनप्रत्ययान्तादाशंसेर्भिक्षेश्च उप्रत्ययो भवति तच्छीलादाविति तदर्थः । जिज्ञासुः, आशंसुः, भिक्षुरित्युदाहरणम् । कथमयं सन्नन्तः? इति चेदुच्यते । मुच्लृ=

---

१. 'मुमुक्षवः' इति स्वरसः पाठः ।

मोक्षणेऽस्मादिच्छायां सनि *'हलन्त्यम्'* इति नलोपे *'सन्यङोः'* इति द्वित्वे *'पूर्वोऽभ्यासः'* इति पूर्वस्याभ्याससञ्ज्ञायां हलादिशेषे 'मुमुच् स' इति जाते *'चोः कुः'* इति चकारस्य कुत्वे *'आदेशप्रत्यययोः'* इति सस्य षत्वे कषयोगे क्षेति जाते 'मुमुक्ष' इति सन्नन्तशब्दोऽयम् । पश्चात्सन्नन्तात् मुमुक्षशब्दात् *'सनाशंसभिक्ष उः'* इत्यनेन तत्साधुकारिण्यर्थे उप्रत्यये *'अतो लोपः'* अकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके पर इति आर्धधातुके उप्रत्यये परे क्षकारस्थस्य अकारस्य लोपे 'मुमुक्षु' इति प्रातिपदिके भिसि सस्य रुत्वे विसर्गे च 'मुमुक्षुभिः' इति भवति। तथा चापरोक्षज्ञानोत्तरं निवृत्तकर्मानुष्ठानेन भगवदिच्छारूपावरणापगमे हि यावत्स्वरूपानन्दभोगो भवतीत्येवं मोक्षं साधु कर्तुमिच्छुभिर्मुमुक्षुभिः पूर्वैः कर्म कृतम् । अतस्तवाप्यपरोक्षज्ञानित्वात् मोक्षस्य साधुकरणेच्छया कर्म कुर्वित्याशयात् ॥ **पूर्वतरत्वस्येति** ॥ अतीतत्वस्येत्यर्थः। कर्तॄणामतीतत्वोक्त्या तदीयकर्मणोऽप्यतीतत्वमुपलब्धमेवेति भावः ॥ **तैरपीति** ॥ पूर्वैरपि। **पूर्वभावि** पूर्वपरम्पराप्राप्तमित्यर्थः । 'तदेव कृतम्' इत्यनन्तरम् 'इत्युच्यते' इति शेषः । कथमनेन शङ्कापरिहारः? इत्यतो मध्यमपदलोपसमासोऽयमित्यभिप्रेत्य व्याख्याति- **पूर्वमिवेति** ॥ **अत एवेति** ॥ कर्मणः क्षणिकत्वान्यथानुपपत्त्या तदेव कर्तव्यमिति विधानायोगादेव भगवता 'एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म' इत्येवानुवादः कृतः, न पूर्वतरकर्मेति। तेन ज्ञायते पूर्वकृतकर्मसदृशकर्मकरणमेवात्राभिप्रेत-मिति ॥ १५ ॥

भावरत्नकोशः

प्रागेवेति ॥ 'कर्मणैव हि संसिद्धिम्' (३.२०) इत्यस्य आचारोऽप्यस्ती-त्यवतारितत्वात् निवृत्तकर्मकरणेऽपि 'इमं विवस्वते योगम्' (४.१) इत्यादि-नाऽऽचारस्योक्तत्वादित्यर्थः । प्रागुक्ताचारवैलक्षण्यं दर्शयति- **प्राप्तिरिति** ॥ **जनकादीनाम्** जनकप्रियव्रतादीनाम् । **विवस्वदादीनां च विद्यमानम-**

पीति ।। तथा चोक्तं 'प्रसिद्धं हि तेषां ज्ञानित्वं भारतादिषु' (गी.भा. ३.२०) इति तृतीयभाष्य इत्यर्थः । गीताचार्येण न विवक्षितमित्यत्रोपष्टम्भकमाह- **अत एवेति ।।** जनकविवस्वदादीनां ज्ञानित्वस्याविवक्षितत्वादेव, 'कर्म कृत्वैव ततो ज्ञानं प्राप्य' (गी.भा. ३.२०) इति, 'पूर्वानुष्ठितश्चायं धर्मः' (गी.भा.४.१-३) इति चोक्तमित्यर्थः । अनेनापि कथं ज्ञानित्वाविवक्षालाभः? इत्यत आह- **न हीति ।। ज्ञानिनां** निष्पन्नज्ञानानां ज्ञाननिष्पादनद्वारा कर्म मोक्षहेतुरित्यमङ्गुलमित्यर्थः । ननु कथम् 'अधिकमोक्षाकाङ्क्षया' इत्युक्तम्? गीतायां 'मुमुक्षुभिः' इत्येव श्रवणेन तद्बोधकपदाभावादित्यत आह- **मुमुक्षुभिरिति ।। तत्साधुकारिणीति ।।** *'आकेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु'* इत्यधिकारे *'सनाशंसभिक्ष उः'* इति सूत्रेण सन्नन्तान्मुचेरुप्रत्ययो विहितः । स च साधुकारिणि कर्तरि भवति । यो धात्वर्थं साधु करोति स साधुकारी । मोक्षेच्छा चात्र धात्वर्थः । तस्याः साधुत्वं च मोक्षगतानन्दातिशयविषयकत्वातिरिक्तं नास्तीति उप्रत्ययेनैवाधिकमोक्षाकाङ्क्षा लभ्यत इति भावः । **ततोऽपि पूर्वभावि** इत्यनेन तरबर्थ उक्तः । **तदेव** पूर्वैः कृतमेव । उक्तचोद्यापनोदाय भाष्ये व्युत्पत्तिं दर्शयति- **पूर्वमिवेति ।। अत एव** पूर्वसादृश्यज्ञापनरूपप्रयोजनवत्त्वादेव । अन्यथा 'कर्म' इति गीतानुवादो भाष्ये नातीव प्रयोजनवानिति भावः ।। १५ ।।

गीताक्षरार्थस्तु- यदि ज्ञानी कर्मभिर्न बध्यते तर्हि ममापि ज्ञानित्वेन कर्मबन्धाभावात् कथं कर्मविधानम्? इत्याशङ्क्य ज्ञानिनामप्यधिकमोक्षाकाङ्क्षया कर्मकरणे आचारोऽत्रोच्यते - **एवमिति ।। एवं ज्ञात्वा पूर्वैः** जनकविवस्वदादिभिः **कर्म** निवृत्तं कृतम । **मुमुक्षुभिः** इति मोक्षेऽप्यानन्दातिशयाकाङ्क्षिभिरित्यर्थः । **तस्मात्त्वमपि पूर्वैः कृतं पूर्वतरं** ततोऽपि पूर्वभावि कर्म कुरु । कर्मणः क्षणिकत्वात् कथं तदेव कर्तव्यम्? इति चेन्न । पूर्वानुष्ठितकर्मसदृशकर्मानुष्ठानविधाने तात्पर्याद् एवशब्दः, न तु फलाभिसन्धिमित्यर्थे । कुर्वे वा, न तु ज्ञानित्वान्ममेति नाकरणं शङ्कनीयमित्यर्थे वेति ।। १५ ।।

भगवद्गीता

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

भाष्यम्

'कर्म कुरु' इत्युक्तम् । तस्य कर्मणो दुर्विज्ञेयत्वमाह सम्यग्वक्तुम्- **किं कर्मेति ॥**

प्रमेयदीपिका

'किं कर्म' इत्यस्य सङ्गतिर्न प्रतीयते । अत आह- **कर्मेति ॥ तस्य** कर्तव्यतयोक्तस्य । किमर्थम् ? **सम्यग्वक्तुम्** । एतदेव सम्यग्वचनं यज्जिज्ञासवे[1] कथनम् । जिज्ञासा च दुर्विज्ञेयत्वोक्तौ भवतीति भावः । अत एव प्रकर्षेण वक्ष्यामीत्याह । ननूत्तरश्लोके विकर्मणोऽपि गृहीतत्वाद् इहाप्यकर्म-शब्दस्तदुपलक्षणार्थ इति स्थिते 'कर्मादीनाम्' इति वक्तव्यम् । 'कर्मण' इति कथम्? अनुष्ठेयत्वात् । अकर्मादिकं हि हेयतया ज्ञेयम् । अत एव 'तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि' इत्याह । तत्राप्यकर्मादेरुपलक्षणात् ॥ १६ ॥

भावदीपिका

ननु 'सम्यग् वक्तुम्' इत्येतद्गीतायां नाभिप्रेतमिति चेत्, तत्राऽह- **अत एवेति ॥** उक्तरीत्या सम्यग्वचनाभिप्रायत एवेत्यर्थः ॥ **वक्तव्यमिति ॥** अव-तारिकाभाष्ये इत्यर्थः ॥ **कर्मण इति कथमिति ॥** 'कर्मणः' इत्येकवचनं कथमित्यर्थः। उत्तरमाह- **अनुष्ठेयत्वादिति ॥** ततश्च प्राधान्यात्तदेव गृहीतमिति भावः ॥ **ज्ञेयमिति ॥** नानुष्ठेयमिति भावः ॥ **अत एवेति ॥** त्रयाणां प्रकृतत्वेऽपि

---

१. ग. जिज्ञासितकथनम् ।

तन्मध्ये कर्मणोऽनुष्ठेयत्वेन प्राधान्यादेवेत्यर्थः ॥ **इत्याहेति** ॥ कण्ठरवेण कर्मैव गृहीतमित्यर्थः। ननूत्तरत्राकर्मविकर्मणोरपि प्रतिपादनात् कर्मग्रहणमेवायुक्त-मित्यत आह- **तत्रापीति** ॥ गीतायामपीत्यर्थः। 'अत एव' इत्युपष्टम्भकं तु कर्मणः स्वपदेनोपादानमभिप्रेत्येति द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

भावरत्नकोशः

'सम्यग्' इति भाष्यमवतारयति- **किमर्थमिति** ॥ दुर्विज्ञेयत्वोक्त्या सम्यग्-वचनं कथं सिद्ध्यतीत्यत उपपादयति- **एतदेवेति** ॥ **अत एव** सम्यग्वचनस्याभि-प्रेतत्वादेव। **आह** गीताचार्यः। तस्य कर्मणो दुर्विज्ञेत्वमिति भाष्ये शङ्कते- **ननूत्तर-श्लोक इति** ॥ 'कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यम्' (४.१७) इत्युपरितनश्लोक इत्यर्थः। **इहापि** 'किं कर्म किमकर्म' इति व्याचिख्यासितश्लोकेऽपि। **तदुपलक्षणार्थः** विकर्मोपलक्षणार्थः। 'स्थिते' इत्यनन्तरं 'त्रयाणामपि अभिप्रेतत्वाद्' इति, 'कथम्' इत्यनन्तरम् 'इति चेन्मैवम्' इति च संयोज्यम्। तर्ह्यकर्मादेः कर्मण इवानुष्ठेयत्वाभावात् [1]तन्न वक्तव्यमेवापद्येत इत्यत आह- **अकर्मादिकं हीति** ॥ **अत एव** अनुष्ठेयत्वेन प्राधान्यादेव। ननु 'तत्ते कर्म' इत्यत्र कर्मपदस्य त्रितयपरत्वे सिद्धे हि स्वशब्देन कर्मग्रहणम् अनुष्ठेयत्वाभिप्रायेणेत्युपष्टम्भकं स्यात्। तदेव कुतः? कर्मपदस्य कर्ममात्रपरत्वसम्भवादित्यत आह- **तत्रापीति** ॥ 'तत्ते कर्म' इत्यत्रापि। **उपलक्षणात्** 'कर्मपदेन' इति शेषः। अन्यथाऽत्र 'अकर्म' इति, उत्तरत्र 'बोद्धव्यं च विकर्मण अकर्मणश्च' इत्यकर्मविकर्मोक्त्ययोगः। उक्तयोरेका-प्रवचनायोगात्, अप्रतिज्ञातविकर्मोक्त्यसाङ्गत्याचेति भावः ॥ १६ ॥

भगवद्गीता

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

---

१. 'तत्' इति नास्ति। (अ.)

भाष्यम्

न केवलं तज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसे। ज्ञात्वैव इत्याशयवानाह- **कर्मण इति** ॥ तच्चोक्तम्-

'अज्ञात्वा भगवान् कस्य कर्माकर्मविकर्मकम्।
दर्शनं याति हि मुने कुतो मुक्तिश्च तद्विना॥'

इति। **अकर्म** कर्माकरणम्। कर्माकर्मान्यद् **विकर्म**। निषिद्धम्[1]। बन्धकत्वात्। ततो विविच्य कर्मादि बोद्धव्यमित्यादि। न च शापादिना 'कवयोऽप्यत्र मोहिताः' (४.१६)। अशक्यं चैतज्ज्ञातुमित्याह- **गहनेति** ॥ १७ ॥

प्रमेयदीपिका

ननु 'यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्' (४.१६) इत्यनेनैव कर्मादिस्वरूपं[2] मुमुक्षुणा ज्ञातव्यमिति लब्धम्। तत्किमर्थं 'कर्मणो हि' इत्याद्युच्यते? इत्यत आह- **न केवलमिति** ॥ **तत्** कर्मादिकम्। सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति भावः। अत्रैव प्रमाणमाह- **तच्चेति** ॥ दर्शनापेक्षया [3]समानकर्तृकत्वात् क्त्वानिर्देशः। कर्मशब्दार्थो भगवतैव वक्ष्यते। अकर्मविकर्मशब्दार्थावाह- **अकर्मेति** ॥ किं तद्विकर्मेत्यत आह- **निषिद्धमिति** ॥ एवं चेत् कामाद्युपेतस्य कुत्रान्तर्भाव इति चेद्, विकर्मणीति ब्रूमः। कथं तस्य निषिद्धत्वम्? इत्यत आह- **बन्धकत्वादिति** ॥ अस्त्वेवं शब्दार्थः। योजना तु कथम्? इत्यतो लाघवार्थं द्वितीयपादयोजनां तावदाह- **तत इति** ॥ **ततः** विकर्मणः। **कर्मादि**

१. कर्म इत्यधिकः पाठः। (वं.) २. कर्मस्वरूपम् (वं.)
३. समानकर्तृत्वात्

कर्माकर्म च। 'इत्यादि' इत्यनेनाद्यतृतीयपादयोजनां सूचयति- 'कर्मणो विविच्य विकर्मादि बोद्धव्यम्, अकर्मणश्च विविच्य कर्मादि बोद्धव्यम्' इति। ननु 'कवयोऽप्यत्र मोहिताः' (४.१६) इत्यनेन कर्मादेर्दुर्ज्ञेयत्वमुक्तम्। तत्पुनः किमर्थमुच्यते? इत्यत आह- न चेति ॥ ज्ञातुं 'स्वभावेन' इति शेषः। एतच्च श्रोतुरधिकादरजननार्थमिति ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

भावदीपिका

॥ **सिद्धे सतीति** ॥ 'यज्ज्ञात्वा' (४.१६) इत्यनेनैव कर्मादिस्वरूपस्य मुमुक्षुणा ज्ञातव्यत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः। **आरम्भः** 'कर्मणो हि' इति पुनरारम्भः। नियम एव प्रदर्शितो भाष्ये- **ज्ञात्वैवेति** ॥ ननु यातीत्युक्तक्रियायां भगवतः कर्तृत्वाद् 'अज्ञात्वा' इत्यत्र जीवस्य कर्तृत्वेन समानकर्तृकत्वाभावात् कथम् 'अज्ञात्वा' इति क्त्वाप्रत्ययः? इत्यत आह- **दर्शनेति** ॥ दर्शनं यातीत्यस्य जीवकर्तृकदर्शनविषयो भवतीत्यर्थः। तथा चाज्ञानदर्शनयोरुभयोरपि जीवकर्तृकत्वेन समानकर्तृकत्वाद् युक्तः क्त्वाप्रत्यय इत्यर्थः। ननु भाष्येऽकर्मविकर्मशब्दार्थ एवोच्यते, न कर्मशब्दार्थः, तत्र निमित्तमाह- **कर्मशब्दार्थ इति** ॥ **वक्ष्यत इति** ॥ 'कर्मण्यकर्म' (४.१८) इत्यादिनेति शेषः ॥ **कामाद्युपेतस्येति** ॥ काम्यकर्मण इत्यर्थः ॥ **लाघवार्थमिति** ॥ 'निषिद्धं कर्म' इति भाष्ये तस्य प्रकृतत्वात् 'ततः' इति परामर्शसौकर्येण लाघवार्थमित्यर्थः । सूचनाप्रकारमेव दर्शयति- **कर्मण इति** ॥ तद् दुर्ज्ञेयत्वम् ॥ **स्वभावेनेति** ॥ पूर्वकवीनां मोहितत्वमात्रमुक्तम्। तच्च कर्मणः स्वभावतः सुज्ञेयत्वेऽपि शापादिनाऽन्यथासिद्धमिति शङ्कापरिहाराय- 'गहना कर्मणो गतिः' इति स्वभावेनैव कर्मणो दुर्ज्ञेयत्वोक्तेर्न पुनरुक्तिशङ्केति भावः। एतत् स्वभावतो ज्ञातुमशक्यत्वकथनम् ॥ १७ ॥

भावरत्नकोशः

कर्मादिस्वरूपं कर्माकर्मविकर्मस्वरूपम् । कर्मणोऽनुष्ठेयतया ज्ञातव्य-

त्वम् । अकर्मविकर्मणोः हेयतया तत्त्वमिति विवेकः । 'तद्' इत्यनूद्यार्थमाह- **तत् कर्मादिकमिति** ।। ननु 'याति' इत्युक्तक्रियायाः अज्ञानसमानकर्तृकत्वा- भावात् कथम् 'अज्ञात्वा' इति क्त्वाप्रत्ययनिर्देशः? *'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वा'* इति स्मरणादित्यत आह- **दर्शनापेक्षयेति** ।। अज्ञानदर्शनयोर्जीवरूपैक- कर्तृकत्वाद् युक्तः क्त्वानिर्देश इत्यर्थः । भाष्ये 'विकर्मकम्' इति स्वार्थे कन्प्रत्ययः। दर्शनमेव किमर्थमापादनीयम्? इत्यत उक्तं भाष्ये- **कुत इति** ।। **तद्विना**[1] दर्शनं विना **मुक्तिः कुतः** कस्मात्साधनाद्भवेदित्यर्थः । प्रथमप्राप्तकर्मशब्दार्थानुक्तौ बीजमाह- **कर्मशब्दार्थ इति** ।। **वक्ष्यते** इत्यनन्तरम् 'इतिशब्दः' अध्याहार्यः । 'कर्मण्यकर्म यः पश्येद्' (४.१८) इत्यत्र वक्ष्यत इति हेतोरित्यर्थः । भाष्ये नञ अभावे व्युत्पन्नत्वात् कर्माकरणमिति, विशब्दो विलक्षणार्थ इति भावेन कर्माकर्मान्यद्विकर्मेति चोक्तम् । **एवं चेत्** निषिद्धस्यैव ग्रहणं यदि तर्हि । **कामाद्युपेतस्य** कामक्रोधसंवलितस्य । **कथमिति** ।। 'विकर्म निषिद्धम्' इत्युक्तत्वात् [2]काम्यस्य श्येनादेश्च 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' 'श्येनेना- भिचरन् यजेत' इत्यादिवेदविहितत्वाद् वेदविरुद्धस्यैव निषिद्धत्वादिति भावः ।

बन्धकत्वादितीति ।। काम्यादेरपि बन्धकत्वाविशेषात् युक्तो निषिद्धान्तर्भाव इति गीताभाष्ययोस्तदनुक्तिः नेति भावः । **शब्दार्थः** अकर्मादिशब्दार्थः । **लाघवार्थमिति** ।। निषिद्धकर्मणः प्रकृतत्वात् 'ततः' इति तत्परामर्शसौकर्य- लाघवार्थमित्यर्थः । 'सूचयति' इत्युक्तमेव दर्शयति- **कर्मणो विविच्येति** ।। **विकर्मादि** विकर्म अकर्म च । **कर्मादि** कर्म विकर्म च । उच्यते 'गहना' इत्य- नेन । उक्तपुनरुक्तिपरिहारायाह- **स्वभावेनेति शेष इति** ।। 'कवयोऽप्यत्र' (४.१६) इति दुर्विज्ञेयत्वे उक्ते तस्य शापप्रतिषिद्धाचरणादिनाऽन्यथासिद्धि- शङ्कायाम् इह स्वभावेनैव दुर्विज्ञेयत्वमस्येति वक्तुं 'गहना' इत्युक्तमिति न पुन- रुक्तिरिति भावः । 'अशक्यं च' इति भाष्ये चशब्द एवार्थः । **एतच्च** स्वभावेनैव दुर्विज्ञेयत्ववचनं च । **अधिकेति** ।। दुर्विज्ञेयत्वं शापादिना चेद्भवति तर्ह्यप्राप्त-

---

१. भाष्यस्थपदानामर्थः २. कामस्य (पं.,प्र.)

शापानां सुज्ञेयत्वं स्यादिति न तत्र तादृशो जिज्ञासाऽऽदरः स्यात् यादृशः स्वभावेनैव दुर्विज्ञेयत्वोक्तौ भवतीति तदर्थमेव गहना कर्मणो गतिरित्यवोचदित्यर्थः ॥१७॥

भगवद्गीता

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

भाष्यम्

कर्मादिस्वरूपमाह- **कर्मणीति** ॥ **कर्मणि** क्रियमाणे सति । अकर्म यःपश्येत् । विष्णोरेव कर्म, नाहं चित्प्रतिबिम्बः किञ्चित् करोमीति । **अकर्मणि** सुप्त्यादावकरणावस्थायाम् । परमेश्वरस्य कर्म यः पश्यति 'अयमेव परमेश्वरः सर्वदा सर्वसृष्ट्यादि करोति' इति स बुद्धिमान् ज्ञानी । स एव च **युक्तः** योगयुक्तः । सर्वाकरणात्स एव कृत्स्नकर्मकृत् । कृत्स्नफलवत्त्वात् ॥ १८ ॥

प्रमेयदीपिका

'कर्म प्रवक्ष्यामि' (४.१६) इति प्रतिज्ञातम् । कर्मादिप्रपञ्चनं[1] च क्वापि नोपलभ्यते[2] । 'कर्मणि' इति श्लोकस्य यत्किञ्चिद्दर्शनस्तुतिरूपत्वादित्यत आह- **कर्मादीति** ॥ यद्यप्ययं श्लोकोऽन्यथा प्रतीयते । तथाऽप्यविहितस्य स्तुत्ययोगाद् वाक्यभेदेन कर्मादिकं प्रतिपाद्य तत्स्तुतिः क्रियत इति भावः । कथमनेन तत्स्वरूपमुच्यत इत्यतो व्याचष्टे- **कर्मणीति** ॥ वर्णाश्रमोचिते । **अकर्म** कर्माभावं स्वस्य । तद्विवृणोति- **विष्णोरेवेति** ॥ 'चित्प्रतिबिम्ब' इत्यनेन तदधीनः करोमीत्यपि सूचयति । सुप्त्यादिकं कथमकर्म? इत्यत उक्तम्-

---

१. कर्मादिप्रवचनम् २. नोपलक्ष्यते (वे.)

अकरणेति ॥ जीवापेक्षयेदम्। एतदपि विवृणोति- **अयमेवेति** ॥ **सर्वदा** जीवव्यापाराभावे भावे च[1]। **सर्वस्य** महदादेः स्वाप्नगजादेश्च। अनेन भगवतः परानपेक्षया कर्तृत्वम्, स्वस्य तदधीनं[2] च ज्ञात्वा वर्णाश्रमविहितानुष्ठानं कर्मेत्युक्तं भवति। अनेनैवोक्तलक्षणे विकर्माकर्मणी प्रोक्तप्राये। यः पश्येत्स बुद्धिमानिति कोऽर्थभेदः? कथं च स्तुतिः? इत्यत आह- **स इति** ॥ ज्ञानिशब्दो हि पामरविलक्षणे प्रसिद्धः। मतुबादीनां प्रशंसार्थत्वात्। 'स युक्त' इत्येतत् स्तुतिर्यथा स्यात्तथा व्याचष्टे- **स एव चेति** ॥ 'कृत्स्नकर्मकृत्' इत्येतन्मुख्ये बाधकं प्रदर्शयन् गौणं व्याख्याति- **सर्वेति** ॥ **सर्वस्य** अश्वमेधादेः। कृत्स्नकर्मणां फलस्य ज्ञानस्य मोक्षस्य च प्राप्तप्रायत्वादित्यर्थः ॥ १८ ॥

भावदीपिका

यत्किञ्चिद्दर्शनेति ॥ 'यः पश्येत्स बुद्धिमान्' इति यत्किञ्चिद्विकर्मादिदर्शनवतः स्तुतिकरणेन यत्किञ्चिद्दर्शनस्तुतिरूपत्वमेव प्राप्तमिति न कर्मादिस्वरूपविधायकोऽयं श्लोक इत्यर्थः ॥ **वाक्यभेदेनेति** ॥ यच्छब्दद्वयपरित्यागेन 'कर्मण्यकर्म पश्येत्, अकर्मणि च कर्म पश्येद्' इति विधायकमेकं वाक्यम्। पश्चाद् यच्छब्दयोगेनेदमेवानुवादरूपम् अपरं वाक्यमिति वाक्यभेदेनेत्यर्थः ॥ **चित्प्रतिबिम्बः चितो** ज्ञानरूपस्य विष्णोः प्रतिबिम्बः ॥ **सूचयतीति** ॥ तदधीनत्वस्य प्रतिबिम्बशब्दार्थत्वादिति भावः। ननु सुप्त्यादेः कथमकरणावस्थात्वम्? परमेश्वरकर्मसद्भावेन करणावस्थात्वाद् इति चेत्तत्राह- **जीवेति** ॥ जीवकर्माभावादेवाकरणावस्थात्वमिति भावः। जीवव्यापारभावकाले **सर्वस्य** महदादेः, तदभावकाले स्वप्नसुषुप्त्योः स्वाप्नगजादेरिति द्रष्टव्यम्। 'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः' (कठ. ५.८) इति श्रुतेः ॥ **प्रोक्तप्राय इति** ॥ ईश्वरस्वातन्त्र्यादिकमज्ञात्वा स्वविहिताननुष्ठानम् अकर्म, विपरीतं ज्ञात्वा

---

१. जीवव्यापारभावेऽभावे च (बे.) २. क.ख.ग. तदधीनकर्तृत्वम्।

विहितकर्माननुष्ठानं विकर्मेत्युक्तप्राय इत्यर्थः। उक्तप्रायत्वज्ञापनार्थमेवोक्तलक्षणे इत्युक्तम्। अनेन अकर्म कर्माकरणम्, कर्माकर्मान्यद्विकर्मेति भाष्योक्तं लक्षणम् अर्थाद्गीतासूचितमित्युक्तं भवति। कथमनेनार्थभेदो लब्धः? इत्यत आह- **ज्ञानि-शब्दो हीति**॥ तथा च 'इति यः पश्येत्स बुद्धिमान् ज्ञानी पामरजनविलक्षणः' इत्यर्थभेदो द्रष्टव्यः। स्तुतिः कथं लब्धा? इत्यत आह- **मतुबादीनामिति**॥ 'बुद्धिमान्' इत्यत्र 'मतुप्', आदिपदाद् 'ज्ञानी' इत्यत्र 'इन्' ग्राह्यः।

'भूमनिन्दाप्रशंसासु भवन्ति मतुबादयः' इति वचनात् मतुबादिप्रयोगेन प्रशंसा लभ्यत इत्यवगन्तव्यम्। प्रशंसा च तस्य पामरविलक्षणत्वरूपैवेति द्रष्टव्यम्। 'सर्वाकरणाद्' इत्यनेन मुख्ये बाधकप्रदर्शनम्॥ १८॥

भावरत्नकोशः

प्रपञ्चनं विस्तारेण[1] स्वरूपनिरूपणम्। 'प्रवचनम्' इति क्वचित्पाठः। **यत्किञ्चिद्दर्शनेति**॥ 'कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म पश्येद्' इति यत् कर्माकर्मदर्शनं प्रतीयते तत्स्तुतेरेवात्र 'स बुद्धिमान्'इत्यादिनाऽभिधानादित्यर्थः। **अन्यथा** यत्किञ्चिद्दर्शनस्तुतिरूपत्वेन। **वाक्यभेदेनेति**॥ यच्छब्दद्वयपरित्यागेन 'कर्मण्यकर्म पश्येद्' 'अकर्मणि च कर्म पश्येद्' इति [2]कर्मस्वरूपादिदर्शन-विधिपरमेकं वाक्यम्। ततो 'यो यश्चैवं पश्येद्' इत्यनुवादेन 'स बुद्धिमान्' इत्यादिरूपस्तुतिपरम्, अपरं वाक्यमित्येवं वाक्यभेदेनेत्यर्थः। **तत्स्वरूपं** कर्मादि-स्वरूपम्। 'क्रियते' इति कर्मव्यापारमात्रमिति **संकरः**। तदसदिति भावेन कर्म विशिनष्टि - **वर्णाश्रमोचित इति**॥ व्यापारमात्रज्ञानस्य [3]स्तवनायोगादिति भावः। 'अकर्म कर्माकरणम्' इति भाष्यरीत्या वक्तव्येऽपि [4]'कर्माभावम्' इति वचनं 'कर्माकरणम्' इति भाष्येऽपि कर्मशब्देन कर्मकरणं, नञाऽभावश्च

---

१. विस्तरेण (अ.) २. आदिपदं नास्ति। (अ.,प्र.)
३. स्तवायोगादिति (अ.) ४. 'कर्माभाववचनम्' इति (अ.)

गृह्यते। तथा च तत्रापि कर्माभाव एव ज्ञातव्य इति विभावयितुम्। भगवतस्तद्-योगादाह- **स्वस्येति** ॥ 'पश्येद्' इत्याख्यातोपात्तः कर्तैवात्र **स्वशब्दार्थः** । **तद्विवृणोतीति** ॥ 'तर्हि मिथ्यादृष्टित्वं स्यादित्यतः' इति शेषः। जीवे कर्तर्यनु-भूयमाने कथं नाहं करोमीति दर्शनम्? इत्यतो भाष्ये हेत्वर्थगर्भं विशेषणम्- **चित्प्रतिबिम्ब इति** ॥ न हि प्रतिबिम्बस्य क्रियेति भावः। एतद्विशेषणोपादानस्य प्रयोजनान्तरं च दर्शयति- **चित्प्रतिबिम्ब इत्यनेनेति** ॥ 'तदधीनः' इत्यनेन कर्तृत्वानुभवः समर्थितो भवति। 'करोमि' इति भाष्यस्थेतिशब्दस्य 'यः पश्येत्सः' इति वक्ष्यमाणेनान्वयः। सुप्त्यादावपीश्वरेण कर्मकरणात् कथमकरणावस्था सा? इत्यत आह-**जीवापेक्षयेति** ॥ जीवकर्तृककरणाभावापेक्षयेदं भाष्यं योज्यमित्यर्थः। **जीवेति** ॥ जीवव्यापाराभावकाले भावकाले चेत्यर्थः। [1]काले 'दा' स्मरणात्। 'सर्वसृष्ट्यादि' इत्यत्र सर्वशब्दार्थमाह- **सर्वस्येति** ॥ महदादेः स्वाप्रगजादेश्चेति वदन् सुप्तिशब्देन भाष्ये स्वप्नः आदिशब्देन सृष्टिश्च ग्राह्येत्यभिसन्धत्ते । **प्राचीनटीकायां तु** आदिशब्देन स्वप्रलयौ ग्राह्यावित्युक्तम्।

'कर्मादिस्वरूपमाह' इत्यवतारिकाभाष्यं घटयितुमाह- **अनेनेति** ॥ 'कर्मण्य-कर्म' इत्यर्धेन **स्वस्य** कर्तुः जीवस्य **तदधीनं** भगवदधीनं च कर्तृत्वम्। ननु कर्मस्वरूपमात्रोक्तिर्लब्धा, नैतावतैवालम्। 'तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि' इत्यत्र विकर्मा-कर्मणोरपि प्रवचनीयत्वेन विवक्षितत्वात्, कर्मादिस्वरूपमिति भाष्ये आदिपद-प्रयोगाच्च तत्स्वरूपस्यापि प्रवक्तव्यत्वादित्यत आह- **अनेनैवेति** ॥ कर्मस्वरूप-कथनेनैवेत्यर्थः। **उक्तलक्षणे** कर्माकर्मान्यद्विकर्म, कर्माकरणमकर्मेति भाष्योक्त-लक्षणे। 'बोद्धव्यं च विकर्मणः, अकर्मणश्च बोद्धव्यम्' (४.१७) इति गीतामनु-रुध्योक्तम्- **विकर्माकर्मणीति** ॥ भाष्ये तु विकर्मस्वरूपज्ञानस्य [2]अकर्मज्ञाना-धीनत्वाद् आदावकर्म लक्षितमित्यवधेयम्। आहत्य प्रोक्तत्वात्- 'प्रोक्तप्राये'

---

१. 'सर्वदा' इत्यत्र दाप्रत्ययस्य 'सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा' इति सूत्रेण कालार्थे विधानाद् इत्यर्थः।

२. अधीनत्वाद् (अ.,प्र.)

इत्युक्तम् । 'व्याख्याततुल्ये' इत्यर्थः । **कोऽर्थभेद इति** ।। दर्शनस्यापि बुद्धित्वादिति भावः । कोऽर्थभेद इति शङ्कां परिहरति- **ज्ञानिशब्दो हीति** ।। कथं च स्तुतिरिति चोद्यं परिहर्तुमुक्तम्- **मतुबादीनामिति** ।। गीतायां मतुप्प्रत्ययस्य भाष्ये इनिप्रत्ययस्य च

'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥'

इति वैयाकरणवचनेन प्रशंसार्थत्वादित्यर्थः । 'मतुबादीनाम्' इत्यादिशब्देन लच्-इलच्-आदीनां मत्वर्थीयप्रत्ययानां ग्रहणम् । 'कर्मकृदित्येतद्' इत्यनन्तरम् 'स्तुतित्वसिद्धये' इति योज्यम् । मुख्ये सर्वकर्मकर्तृत्वरूपमुख्यार्थे । '**कृत्स्न-फलवत्त्वाद्** इत्यत्र 'कृत्स्न' इत्यनन्तरं 'कर्म' इति योज्यमिति भावेन तत्फलं तन्महाफलं च वदन् मतुपस्तात्पर्यमाह- **कृत्स्नकर्मणामित्यादि** ।। १८ ।।

गीताक्षरार्थस्तु- 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' (४.१५) इति कर्तव्यतयोक्तकर्मणः स्वरूपं सम्यग्वक्तुं तस्य दुर्विज्ञेयत्वमुच्यते- **किं कर्म किमकर्मेति** ।। अकर्मशब्दो विकर्मणोऽप्युपलक्षणार्थः । **अत्र** कर्मादिविषये **कवयो** ज्ञानिनोऽपि **मोहिताः** । **तत्** तस्मात् कविमोहविषयत्वात् **ते** जिज्ञासवे **कर्म प्रवक्ष्यामि** प्रकर्षेण वक्ष्यामि व्याख्यास्यामि । अकर्मविकर्मणी अप्यत्र व्याख्यास्यमाने ग्राह्ये । तयोरपि हेयतया ज्ञेयत्वात् । कर्मणस्त्वनुष्ठेयत्वेन प्राधान्यात् स्वशब्देन ग्रहणम् । **यज्ज्ञात्वा अशुभाद्** अनर्थात्मकात् संसारात् **मोक्ष्यसे** ।। १६ ।।

कर्मादिस्वरूपं ज्ञात्वैव मुच्यते नान्यथेत्यतः तत्स्वरूपज्ञानमावश्यकमिति भावेनोच्यते- **कर्मणो हीति** ।। **कर्मणः** 'विविच्य' इति शेषः । **बोद्धव्यं** विकर्माकर्म च बोद्धव्यम्,[2] विकर्मणश्च निषिद्धत्वात् । विविच्य कर्माकर्म च बोद्धव्यम् । **अकर्मणश्च** कर्माभावाद् विविच्य कर्म विकर्म च बोद्धव्यम् । कुत एवं विविच्य ज्ञातव्यमिति विधीयत इत्यत उक्तम्- **गहनेति** ।। **कर्मणः** कर्मादेः

१. भाष्यस्थपदम् २. 'बोद्धव्यम्' इति नास्ति । (अ.)

गतिः स्थितिरिति यावत्। **गहना** दुर्विज्ञेया। 'कवयोऽप्यत्र मोहिताः' इति दुर्विज्ञेयत्वोक्तावपि पुनरत्र तद्वचनं शापादिप्रबलकारणोपनिपातनिबन्धनं न दुर्विज्ञेयत्वं, किन्नाम? स्वभावेनैवेति दर्शयितुम्। एतच्च श्रोतुरधिकादरजननार्थमिति ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

एवं सर्वथा ज्ञातव्यं 'तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि' (४.१६) इति प्रतिज्ञातं कर्मादिस्वरूपं प्रपञ्च्यते- **कर्मणीति** ॥ वर्णाश्रमोचिते कर्मणि क्रियमाणे सत्यपि स्वस्य **अकर्म** कर्माभावं पश्येत्। भगवानेव स्वतन्त्रः कर्ता, अहं तु तद्दत्तकर्तृशक्तिः सन् करोमीति जानीयात्। **अकर्मणि** न विद्यते जीवकर्तृकं कर्म यस्मिन् आदिसृष्टिकाले सन्ध्ये च तद् अकर्म, तस्मिन् **कर्म** भगवतः पश्येत्। भगवानेवादिसृष्टौ महदादि, सन्ध्ये स्वाप्नं गजादिकं करोतीति जानीयादित्यर्थः। अनेन भगवतः परानपेक्षया कर्तृत्वं, स्वस्य तदधीनं च तज्ज्ञात्वा वर्णाश्रमविहितानुष्ठानं कर्मेति कर्मस्वरूपं व्याख्यातं भवति। एवं कर्मस्वरूपप्रवचनेनैव भाष्योक्तलक्षणे विकर्माकर्मणीति प्रोक्तप्राये। 'कर्मण्यकर्म यःपश्येदकर्मणि च कर्म यः' इत्युक्तरूपकर्मादिस्वरूपज्ञानिनम् अनूद्य तस्य स्तवनं क्रियते- **स बुद्धिमानित्यादिवाक्यत्रयेण** ॥ **स बुद्धिमान्** ज्ञानी प्रशंसायां मतुप्। **स एव युक्तः योगः** चित्तनिरोधः। [1]'योगश्चित्तनिरोधः' (गी.भा. २.६६) इति द्वितीये भाषणात्, युक्तः। स एव च कृत्स्नकर्मणां फलस्य ज्ञानस्य मोक्षस्य प्राप्तप्रायत्वाद्गौण्या वृत्त्या **कृत्स्नकर्मकृदिति** ॥१८॥

भगवद्गीता

यस्य सर्वे समारम्भाःकामसङ्कल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणां तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

---

१. यद्यपि भाष्ये 'युक्तिः चित्तनिरोधः' इति पठ्यते। तथाप्यत्रार्थानुवाद इति ज्ञेयम्।

भाष्यम्

एतदेव प्रपञ्चयति- **यस्य** इत्यादिना श्लोकपञ्चकेन । उक्तप्रकारेण ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम् ॥ १९ ॥

प्रमेयदीपिका

ननु प्रतिज्ञातमुक्तम् । तत्किमुत्तरैः श्लोकैः? इत्यत आह- **एतदेवेति** ॥ कर्मस्वरूपमेव । अनेनात्रापि वाक्यभेदेन कामादिवर्जनविषया[1] स्तुतिः क्रियत इति सूचितम् । मिथ्यात्वज्ञानेन कर्मणामुपमर्दो **ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वम्** इति व्याख्यानमसदिति भावेनाऽह- **उक्तेति** ॥ परमेश्वरस्यैव कर्तृत्वं ज्ञात्वा स्वस्य स्वातन्त्र्येण कर्माभावज्ञानमेव ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

भावदीपिका

॥ **प्रतिज्ञातमिति** ॥ 'तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि' (४.१६) इति प्रतिज्ञातं कर्मेत्यर्थः ॥ **कामादिवर्जनं विधायेति** ॥ यच्छब्दपरित्यागेन 'भवेयुः' इति पदाध्याहारेण विधिवाक्यमेकम् । पश्चाद्यच्छब्दादियोगेन च समग्रस्तुतिवाक्यमपरं द्रष्टव्यमित्यर्थः । उपमर्दः परित्यागः ॥ १९ ॥

भावरत्नकोशः

प्रतिज्ञातं कर्मस्वरूपम । 'कर्मणि' (४.१८) इत्यत्र कर्मादिस्वरूपज्ञानं विधाय 'स बुद्धिमान्' इति तस्य स्तुतिः कृता । अस्य च तद्विवरणपरत्वे विधिरूपत्वं स्तुतिरूपत्वं[2] चोपलभ्येत । न चैवम् । तस्य 'तं पण्डितमाहुः' इत्यनुवादमात्रोपलम्भादित्यत आह- **अनेनात्रापीति** ॥ 'एतदेव' इति भाष्येण 'यस्य सर्वे' इति श्लोकेऽपि यच्छब्दपरित्यागेन 'कार्या' इति पदाध्याहारेण च विधिवाक्यमेकम् ।

---

१. कामादिवर्जनं विधाय इति भावदीपिकासम्मतः पाठः ।

२. 'स्तुतिरूपत्वम्' इति नास्ति । (अ., प्र.)

ततो 'यस्य तम्' इति वाक्यान्तरम्। तेन च स्तुतिः क्रियत इति ज्ञातव्यमित्येवं वाक्यभेदेनोभयमप्यत्राभिप्रेतमिति सूचितमिति युक्तं तत्प्रपञ्चनरूपत्वमिति भावः। 'कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानम्' इति **सङ्करभाष्यम्** अर्थतोऽनुवदति। **मिथ्यात्वज्ञानेनेति** ॥ उक्तमेव प्रकारं दर्शयति- **परमेश्वरस्यैवेति** ॥ 'स्वातन्त्र्येण' इत्यत्राप्यनुकर्षः। 'एव' इति परव्याख्यानमयुक्तम्, कर्मणां मिथ्यात्वे 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' (४.१५) इत्यादौ तद्विधानानुपपत्तेः। सर्वप्रमाणविरोधाच्चेति भावः। न चैवमस्यैव[1] सङ्कल्पत्यागरूपत्वात् 'सङ्कल्पवर्जिताः' (४.१९) इत्यत्रोक्तमेवेदमपीति पुनरुक्तिरिति वाच्यम्। सङ्कल्पत्यागस्य स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वभ्रमाभावरूपत्वात्, स्वातन्त्र्येण कर्माभावज्ञानस्य च तत्र स्वामित्वाभावज्ञानरूपत्वात्[2], तयोश्च महावैलक्षण्यादिति द्रष्टव्यम्। तथा च **प्राचीनटीका**। 'अहं करोमि' इति भावना सङ्कल्प इति ॥ १९ ॥

भगवद्गीता

त्यक्त्वा कर्मफलाऽसङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥ २० ॥

भाष्यम्

न च कामसङ्कल्पाभावेनालम्। **आसङ्गं** स्नेहं च त्यक्त्वा। ज्ञानस्वरूपमाह पुनः- **नित्यतृप्त इति** ॥ नित्यतृप्तनिराश्रयेश्वरसरूपोऽस्मीति तथाविधः ॥ २० ॥

प्रमेयदीपिका

'यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः' (४.१९) इत्यनेन यदुक्तं तदेव 'त्यक्त्वा कर्मफलाऽसङ्गं' इत्यनेनोच्यते। सङ्कल्पो हि कर्माऽसङ्गः।

---

१. स्वातन्त्र्येण कर्माभावज्ञानस्यैव इत्यर्थः।　　२. ज्ञानत्वात (पं.)

कामश्च फलाऽसङ्ग इत्यतः सङ्गतिपूर्वम्[1] **अन्यथा व्याचष्टे- न चेति ।। नैतावता कर्मस्वरूपं सम्पूर्णमित्यर्थः । 'किं तर्हि' इत्यध्याहारः । 'ननु नित्यतृप्तो निराश्रयः' इति साध्योऽर्थः । स**[2] **कथं साधने निवेश्यते? इत्यत आह- ज्ञानेति ।। 'कर्मण्यकर्म' (४.१८) इत्यपेक्षया- पुनरिति ।। मिथ्याज्ञानमेतद् इत्यतोऽभिप्रायमाह- नित्येति ।। इति हेतोरहमपि तथाविधः । किन्त्वविद्यया तथा न प्रतीयत इति जानन्नित्यर्थः ।। २० ।।**

भावदीपिका

।। **समारम्भा इति** ।। आरभ्यन्त इत्यारम्भाः कर्माणि कामसङ्कल्पवर्जिता इत्युक्तमेव 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' इत्यनेन कथमुच्यते? इत्यतस्तदुपपादयति- **सङ्कल्पो हीति** ।। 'इदं करिष्ये' इत्येवं कर्मणि **आ** सम्यक् **सङ्गः** सक्तिः **सङ्कल्पः**, तत्त्यागः सङ्कल्पवर्जनं चैकमेव । तथा 'फलं मे भूयाद्' इति फले **आ** सम्यक् **सङ्गः** कामः, तत्त्यागः कामवर्जनं त्वेकमेवेत्यर्थः ।। **एतावतेति** ।। कामसङ्कल्प-त्यागरूपेतिकर्तव्यकथनेनेत्यर्थः । तथा च सङ्कल्पत्यागमात्रेणालम्, किं काम-त्यागेन? इत्यपेक्षायां न तावन्मात्रेणालम्, किन्तु कामत्यागोऽप्यपेक्षित इति नियम्यते । 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः' इति न्यायादित्याशयः ।। **साध्योऽर्थ इति** ।। मुक्त्यपरपर्यायसिद्ध्यनन्तरभाव्यर्थ इत्यर्थः ।। **साधन इति** ।। साधक-विशेषणतयोच्यत इति यावत् ।। **मिथ्याज्ञानमिति** ।। स्वस्मिन् नित्यतृप्तत्वादेर-भावात् तज्ज्ञानं न सम्यक्ज्ञानम्, किन्तु मिथ्याज्ञानमित्यर्थः । **तथाविधः** नित्यतृप्तो निराश्रयश्च । तर्हि स्वस्मिन् नित्यतृप्तत्वादिकं कुतो न प्रतीयते? इत्याशयेन पृच्छति- **किन्त्विति** ।। उत्तरमाह- **अविद्ययेति** ।। २० ।।

भावरत्नकोशः

कर्म च फलं च कर्मफले, तयोरासङ्गः कर्मफलासङ्ग इत्यभिप्रेत्य पुनरुक्ति-

---

१. ख.सङ्गतिपूर्वकम् । २. ग. 'स' इति न दृश्यते ।

मुपपादयति- **सङ्कल्पो हीति ॥ कर्मासङ्गः** 'कर्माहं करोमि' इत्यध्यवसायः। **फलासङ्गः** 'कर्मफलं मम स्याद्' इत्यभिलापः। 'कामसङ्कल्पाभावेन' इति पूर्वश्लोकार्थानुवादादाह- **सङ्गतिपूर्वमिति ॥** 'अलम्'[१] इत्यस्यार्थः 'सम्पूर्णम्' इति। **किं तर्हीति ॥** 'अलमित्यनन्तरम्' इति शेषः। 'आसङ्गम्' इत्यनूद्य 'स्नेहम्' इति व्याख्यानं भाष्ये। तत्र स्नेहः आसक्तिः प्रीतिः[२]। स च कामादन्य एव। 'सङ्गात् सञ्जायते कामः' (२.६२) इति भगवतैव तयोः कार्यकारणभावस्योक्तत्वात्। तथा च पूर्वोक्तमेवात्रोच्यत इति न चोद्यावकाश इति भाष्यभावः स्फुटत्वान्नोक्तः। अत एवान्यथा व्याचष्ट इत्येवोक्तम्। **प्राचीनटीकायामपि** फलकामाभावेऽपि यदि फले स्नेहः स्यात्, तथापि बध्नन्त्येव कर्माणीति सोऽपि त्याज्य इति कामस्नेहौ पृथगभिहितौ। **साध्य इति** कर्मज्ञानफलरूपोऽर्थः। **साधने** कामादित्यागरूपसाधनवर्गे। **स कथं निवेश्यते** सहोच्यत इत्यर्थः। **इत्यपेक्षया पुनरितीति ॥** विष्णोरेव कर्म, नाहं चित्प्रतिबिम्बः किञ्चित्करोमीति पश्येदिति 'कर्मण्यकर्म' (४.१८) इत्यत्र यज्ज्ञानस्वरूपमुक्तं तदपेक्षया 'नित्यतृप्तनिराश्रयेश्वरसरूप'[३] इतीत्थंभावान्तराभिधानाय पुनर्ज्ञानस्वरूपमुच्यत इति भावेन भाष्ये पुनरुक्तमित्यर्थः। **मिथ्येति ॥** संसारे तृप्त्यादिकमेव नास्ति। नित्यतृप्त्यादिस्तु सुतरामिति तद्बोधो मिथ्याज्ञानमेवेत्यर्थः। भाष्यस्थेतिशब्दम् अनूद्य तदर्थमाह- **इति हेतोरिति ॥ तथाविधः** नित्यतृप्त्यादिधर्मोपेतः[४]। 'युक्ताश्च बिम्बधर्माः प्रतिबिम्बे' (गी.भा. २.२४) इत्युक्तत्वादिति भावः। तर्हीदानीं स धर्मः कुतो नोपलभ्यते? इति पृच्छति- **किन्न्विति ॥** उत्तरमाह- **अविद्ययेति ॥ २० ॥**

---

१. भाष्यस्थस्य 'अलम्' इति पदस्य इत्यर्थः।

२. 'प्रीतिः' इति नास्ति। (पं)

३. 'ईश्वरसरूपोऽस्मि' इति भावान्तराभिधानाय (पं.)

४. नित्यतृप्तत्वादिधर्मोपेतः (अ.,पं.)

भगवद्गीता

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन् नाऽप्नोति किल्बिषम् ।। २१ ।।

भाष्यम्

कामादित्यागोपायमाह- **निराशीरिति** ।। यतचित्तात्मा भूत्वा निराशीरित्यर्थः । **आत्मा** मनः । **परिग्रहत्यागः** अनभिमानम् । 'नैव किञ्चित् करोति' (४.२०) इत्यस्याभिप्रायमाह- **नाऽप्नोति किल्बिषमिति** ।। २१ ।।

प्रमेयदीपिका

कामवर्जितत्वमेव[1] 'निराशीः' इत्यनेनोच्यत इत्यत आह- **कामा-दीति** ।। आदिपदेन सङ्कल्पादिपरिग्रहः । कथम्? इत्यतो योजयति- **यते-ति** ।। निराशीः 'त्यक्तसर्वपरिग्रहश्च भवति' इति शेषः । सेन्द्रियं शरीरम् आत्मेत्यसत् । अन्तःकरणवृत्तिनियमेनैव [2]तन्नियमसिद्धेरिति भावेनाऽह- **आत्मेति** ।। ननु परिग्रहो देहादिः । तत्त्यागः कथं साधकस्य? इत्यत आह- **परिग्रहेति** ।। 'अनभिमानम्' इति स्थितिरित्यादि क्रियाविशेषणम् । अर्थाभावेऽव्ययीभावो वाऽयम् । अभिमानाभाव इत्यर्थः । पूर्वश्लोके 'कर्म-ण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोतीति कर्मणां मिथ्यात्वज्ञानात्' इति व्याख्यानमसत् । अत्र श्लोकेऽन्यथा तदभिप्रायस्य वर्णितत्वादिति भावेनाऽह- **नैवेति** ।। गौण्या वृत्त्येदमभिप्रायकथनम् इत्यवधेयम् ।। २१ ।।

---

१. ग. कामादिवर्जितत्वमेव ।

२. 'तन्नियमनसिद्धेः' इति भा.दी.सम्मतः पाठः ।

भावदीपिका

'सङ्कल्पादि' इत्यत्राऽदिपदेन कर्मफलासङ्गपरिग्रहः ॥ **कथमिति** ॥ कामादित्यागोपायः कथमनेनोक्त इत्यर्थः । फलं कदा भविष्यतीति कालप्रतीक्षी आशेत्युच्यत इति **आहुः**। 'निराशीः' इत्यनन्तरं शेषं पूरयति- **त्यक्तेति** ॥ **अन्तःकरणवृत्तीति** ॥ मनोवृत्तीत्यर्थः । **तन्नियमनेति** ॥ सेन्द्रियशरीरनियमनेत्यर्थः ।

'यथा ह वै पञ्चधा व्यपदिश्यते मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेतना'

इति श्रुतेश्चित्तं मनःप्रभेद इति ज्ञातव्यम् । 'अनभिमानम्' इति नपुंसकोपपत्त्यर्थमाह- **इति स्थितिरिति** ॥ 'शरीरे' इति शेषः । तथा चानभिमानं यथा स्यात्तथा शरीरे स्थितिरेव परिग्रहत्याग इति स्थितिरूपक्रियाविशेषणम् । तथा **इत्यादि**पदाद् अनभिमानं यथा स्यात्तथा चक्षुषा दर्शनम्, श्रोत्रेण श्रवणमित्यादिसमस्तेन्द्रियव्यापारग्रहणेन दर्शनादिक्रियाविशेषणत्वेन नपुंसकत्वोपपत्तिरिति भावः । नपुंसकत्वोपपत्तये समाधानान्तरमाह- **अर्थाभाव इति** ॥ *'अव्ययं विभक्ति-समीप-समृद्धि-वृद्धि-अर्थाभाव'* इत्यादिसूत्रेण 'अनभिमानम्' इत्यर्थाभावेऽव्ययीभावसमासोऽयमित्यर्थः । तर्हि कथमर्थः सम्पन्नः? इत्याह- **अभिमानाभाव इति** ॥ मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकमितिवद् अभिमानाभावोऽनभिमानमित्यर्थः। अभावेऽव्ययीभावसमासत्वे *'अव्ययीभावश्च'* अव्ययीभावो नपुंसकं स्यादिति सूत्रेणाव्ययीभावस्य नपुंसकत्वविधानाद् 'अनभिमानम्' इति नपुंसकोपपत्तिरिति भावः ॥ **गौण्या वृत्त्येति** ॥ कर्माकर्तरि किल्बिषाप्राप्तिरूपो यो गुणस्तादृशस्याभिमानत्यागेन कर्मकर्तर्यपि साम्यात् 'कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति' इति गौण्या वृत्त्योच्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

भावरत्नकोशः

कामना आशासनमित्यनर्थान्तरत्वादाह- कामेति ॥ 'सङ्कल्पादि' इत्यादि-

पदेन स्नेहः ग्राह्यः। **कथमिति** ।। 'निराशीः' इत्यादेः कामादित्यागोपायत्वोक्तित्वं कथमित्यर्थः। 'निराशीः' इत्यनूद्यानन्तरं शेषमाह- **त्यक्तेति** ।। 'आत्मा बाह्यः कार्यकारणसङ्घातः' इति सङ्करभाष्यमर्थतोऽनुवदति- **सेन्द्रियमिति** ।। परेणापि 'चित्तम् अन्तःकरणम्' इति भाषणादुक्तम्- **अन्तःकरणेति** ।। **तन्नियम-सिद्धेः** शरीरनियमसिद्धेः । नन्वत्र पक्षे 'चित्तं च आत्मा मनश्च तौ । यतौ चित्तात्मानौ येन स यतचित्तात्मा' इति हि व्युत्पत्तिरभिमता। तथा च पुनरुक्तिः स्यात् । चित्तमनःशब्दयोः पर्यायस्मरणादिति चेन्न । विषयस्मरणकारण-चित्तनियमने कामो नोदेति। सङ्कल्पात्मकमनोनियमने सङ्कल्पत्यागो भवतीति भावप्रदीपिकायां स्फुटमर्थभेदाभिधानात् । 'चित्तं तु चेतो हृदयम्' (अमरे) इत्यभिधानं तु तत्र विशेषाविवक्षया प्रवृत्तमिति। नन्वभिमानशब्दस्तात्रत्पुंलिङ्गः। अभिपूर्वान्मन= ज्ञान इत्यतो घञि निष्पन्नत्वात् । तथाऽमरः- 'गर्वोऽभि-मानोऽहंकारः' इति। अभिमानशब्दस्य नञ्समासे नञ्तत्पुरुषस्यापि पुंस्त्वमेव। *'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः'* इत्यनुशासनात् । तत्कथम् 'अनभिमानम्' इति क्लीबत्वम्? इत्यत आह- **अनभिमानमितीति** ।। क्रियाविशेषणस्य च *'क्रियाविशेषणानां च'* इति वार्तिके नपुंसकत्वानुशासनाद् युक्तं भाष्यमिति भावः। क्रियैव नात्र श्रूयते, यद्विशेषणत्वेन क्लीबत्वम् इत्यत उक्तम्- **स्थिति-रित्यादीति** ।। आदिपदेन चक्षुषा दर्शनम्, श्रोत्रेण श्रवणमित्यादिरूपेण समस्तेन्द्रियव्यापारभूतदृष्टिश्रुत्यादिग्रहणम्। 'अध्याहृत' इत्युपस्कर्तव्यम्[1]।

नन्वेवं सति 'नास्त्यभिमानो यस्मिन् कर्मणि [2]तद्यथा तथा' इति बहुव्रीहि-रङ्गीकृतः स्यात्। अन्यथा क्रियाविशेषणत्वानिर्वाहात्। तथा च [3]वर्तिपदार्थप्रधान-समासपरित्यागेन अन्यपदार्थप्रधानसमासाभ्युपगमो दोषः। 'स्थितिः' इत्यादि अश्रुतक्रियाकल्पनम्। 'परिग्रहत्यागोऽनभिमानम्' इति श्रुतसामानाधिकरण्य-

---

१. 'क्रियाविशेषणम्' इत्यत्र क्रियापदात् पूर्वम्

२. तद्यथा भवति तथा (अ.)

३. 'समासघटकपदार्थः' इत्यर्थः

भङ्गश्चेत्यनुशयादाह- **अर्थाभाव इति** ।। *''अव्ययं विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्धि-अर्थाभाव'* इत्यादिसूत्रेण अर्थाभावे वर्तमानस्य नञाख्याव्ययस्य अभिमान-पदेन अव्ययीभावसमासे *'कृत्तद्धितसमासाश्च'* इति समासत्वेन प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तौ तस्य *'नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः'* इति लुक्प्रतिषेधेन अमादेशे *'अव्ययीभावश्च'* इति नपुंसकत्वे च 'अनभिमानम्' इति रूपे अभिमानाभाव इत्यर्थः सम्पद्यते । देहादिरूपपरिग्रहे सत्यपि तदभिमानाभाव एव परिग्रहत्याग इति विवक्षित इति न कोऽपि दोष इति भावः । तथा च **प्राचीनटीका** । तथा हि मोक्षधर्मे जनकवाक्यम् ।

[1]ससुखं बत जीवामि यस्य मे नास्ति किञ्चन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किञ्चन दह्यते[2] ।। इति ।

(म.भा. शा.मो. १७६.५६)

[3]''निष्क्रियात्मदर्शनसम्पन्नत्वान्नैव किञ्चित्करोति सः' इति **सङ्कर**भाष्यं तात्पर्यतोऽनुवदति- **कर्मणां मिथ्यात्वज्ञानादिति** ।। ननु 'नैव किञ्चित्करोति' (४.२०) इत्यस्य 'कुर्वन् नाप्नोति किल्बिषम्' इत्येतत् कथं तात्पर्यकथनरूपम्? 'नैव' इति कर्ममात्रकरणप्रतिषेधेन 'कुर्वन् नाप्नोति' इति किल्बिषप्राप्तिप्रति-षेधेन च तयोर्भिन्नार्थत्वप्रतीतेरित्यत आह- **गौण्या वृत्त्येति** ।। 'नैव किञ्चित् करोति' इत्यत्र सर्वथा कर्ममात्रमकुर्वतो विकर्माकरणेन यथा किल्बिषाप्राप्तिः, तथा शारीरं केवलं कर्म कुर्वतो[4] नैव किल्बिषप्राप्तिरिति किल्बिषाप्राप्तिलक्षण-गुणयोगाद् गौणीवृत्तिरिष्टा । तथा च 'नैव किञ्चित्करोति' इत्यस्य 'नैव किल्बिष-माप्नोति' इति तात्पर्यकथनं युक्तमित्यर्थः ।

---

१. यद्यपि 'अनन्तमिव मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन ।' इति मुद्रितकोशे पाठः ।
२. न मे दह्यति किञ्चन (प्र.,पं.) ३. निष्कृष्टात्म (अ.)
४. कुर्वतोऽपि (अ.)

प्राचीनटीकायां तु ननूक्तोपायेन यस्त्यक्तकामादिः स कर्मणि **अभितः** सर्वतः सर्वस्मिन् विहिते प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोतीत्यतिविरुद्धम् इत्याशङ्का-परिहारत्वेन श्लोकशेषं व्याचष्टे- **नैवेति** ।। द्विविधं कर्मफलम्। फलकामकर्माहंकारादिनिमित्तदोषात्मकम्- 'सर्वारम्भा हि दोषेण' (१८.४८) इत्यादावुदितं, सुकर्मजनितगुणात्मकं चेति। एवं सति यः सर्वमपि विहितं **केवलं शारीरम्** एव करोति सेन्द्रियशरीरमात्रनिर्वर्त्यं 'न त्वहं करिष्ये', 'अत एव न तत्फलं मम स्यात्', 'तदपि प्रियं मम' इति मनसि निरूढं भावयति[1], स फलकामकर्माहंकारादिनिमित्तकिल्बिषं नाप्नोति । किन्तु सुकर्मजनितगुणमेवेति 'नैव किञ्चित्करोति' इत्यस्यार्थ इति, नैव किञ्चित्करोतीत्यस्याभिप्रायमाह- 'नाप्नोति किल्बिषमिति' इति भाष्यं व्याख्यातम् ।। २१ ।।

भगवद्गीता

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।
समस्सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ।। २२ ।।

भाष्यम्

यतचित्तात्मनो लक्षणमाह- **यदृच्छालाभेति** ।। कथं द्वन्द्वातीतत्वमित्याह- **समस्सिद्धाविति** ।। २२ ।।

प्रमेयदीपिका

कामादिवर्जने यदृच्छालाभसन्तुष्टत्वादिकम् अर्थात्सिद्धम्। तत्किमर्थमुच्यते? इत्यत आह- **यतेति** ।। 'द्वन्द्वातीतः' इत्युक्तमेव 'समस्सिद्धावसिद्धौ च' इत्यनेनोच्यत इत्यत आह- **कथमिति** ।। किम्प्रकारमित्यर्थः। इति 'जिज्ञासायाम्' इति शेषः। व्याख्यानव्याख्येयत्वेन न पुनरुक्तिदोष इत्यर्थः ।।२२।।

---

१. भावयन् हिंसाफल (अ.)

भावरत्नकोशः

'कामादिवर्जने' इत्यत्रादिपदेन सङ्कल्पफलस्नेहौ ग्राह्यौ । **यतेतीति** ॥ यतचित्तात्मा भूत्वा निराशीस्त्यक्तसर्वपरिग्रहश्च भवतीत्युक्तम् (४.२०)। तत्र चित्तात्मनियमनस्यान्तरत्वेन तत्त्वं केन लक्षणेन ज्ञातव्यम्? इति जिज्ञासायां 'यदृच्छालाभसन्तुष्टः' इत्यादिना तस्य लक्षणमत्रोच्यत इत्यर्थवदेत्र तद्वचनमिति भावः । **उच्यत** इत्यनन्तरम् 'इति पुनरुक्तिः' इति शेषः । अनेन पुनरुक्तिदोषः कथं परिहृतः? इत्यत आह- **व्याख्यानेति** ॥ 'द्वन्द्वातीतः' इति व्याख्येयम्, 'समः सिद्धावसिद्धौ च' इति व्याख्यानमित्यभ्युपगमे पुनरुक्तिदोषो नेत्यर्थ इति भावः । **प्राचीनटीकायां तु** कामक्रोधादिराहित्यं द्वन्द्वातीतत्वम् । तत्र कामाभावे घटादिवज्जडतापत्तेर्न कस्यापि कामत्यागः । क्रोधोऽपि न सर्वात्मना त्यक्तुं शक्यः । कामादेव क्रोधदर्शनात् । 'कामं दहन्ति कृतिनो ननु रोषदृष्ट्या' (भाग. २.७.७.) इति वचनादिति भावेन शङ्कते-**कथमिति** ॥ इमामाशङ्कां द्वन्द्वातीतपदं व्याचक्षाणो भगवानेव परिहरतीति भावेन तृतीयपादमवतारयति- **आहेति** ॥ यथा यदृच्छया यत्किञ्चिदाहारादिसिद्धौ नाधिकं वाञ्छति नाल्पदातारं कुप्यति, तथा कदाचिदाहारादेरसिद्धावपि नान्यद्वाञ्छति अदातारं च न कुप्यतीत्येतदेव द्वन्द्वातीतत्वम्, न तु सर्वथा कामक्रोधादिराहित्यमिति भाव इति 'कथम्' इत्यादिभाष्यं व्याख्यातम् ॥ २२ ॥

भगवद्गीता

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

भाष्यम्

उपसंहरति- **गतसङ्गस्येति** ॥ **गतसङ्गस्य** फलस्नेहरहितस्य । **मुक्तस्य** शरीराद्यनभिमानिनः । **ज्ञानावस्थितचेतसः** परमेश्वरज्ञानिनः ॥ २३ ॥

प्रमेयदीपिका

यदुक्तं कामादिवर्जनं तदेव 'गतसङ्गस्य' इत्यनेनोच्यते। **'त्यक्तसर्वपरिग्रहः'** (४.२१) इत्येतत् **'मुक्तस्य'** इत्यनेन, **'कर्मणि'** (४.२०) इति **'नित्यतृप्तः'** (४.२०) इति च **'ज्ञानावस्थितचेतसः'** इत्यनेन । **अतः पुनरुक्तिरित्यत आह- उपसंहरतीति ।।** विक्षिप्तं पिण्डीकरोतीत्यर्थः। **'गतसङ्गस्य'** इति विषयसापेक्षम् । अतस्तत्प्रदर्शनेन व्याख्याति- **गतेति ।।** **'मुक्तस्य'** इत्येतत् साधके घटयति- **मुक्तस्येति ।।** अनेन 'अभिमानान्मुक्तस्य' इति वा 'मुक्तसदृशस्य' इति वा व्याख्यातं भवति। ज्ञानस्य विषयसापेक्षत्वात् तं प्रदर्शयन् व्याचष्टे- **ज्ञानेति ।।** आत्मज्ञानस्याप्युपलक्षणमेतत् ।। २३ ।।

भावदीपिका

अतस्तत्प्रदर्शनेनेति ।। कस्मिन् विषये गतसङ्ग इति विषयापेक्षायां तत्प्रदर्शनेनेत्यर्थः ।। **मुक्तसदृशस्येति ।।** शरीरानभिमानस्योभयत्रापि साम्यादिति भावः ।। **आत्मज्ञानस्यापीति ।।** नित्यतृप्तादिरूपेश्वरप्रतिबिम्बत्वादिना जीवज्ञानस्येत्यर्थः ।। २३ ।।

भावरत्नकोशः

यदुक्तमिति ।। 'यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः' (४.१९) इत्यत्र, इति शेषः। **'मुक्तस्येत्यनेन'** इत्यत्र **'ज्ञानावस्थितचेतसः इत्यनेन च'** इत्यत्र च 'उच्यते' इत्यनुवर्तते। **'नित्यतृप्तः'** (४.२०) इत्यस्य नित्यतृप्तेश्वरसरूपोऽस्मीति [1]जानन्निति व्याख्यानात् पुनरुक्तिरिति द्रष्टव्यम्। ननु ज्ञानावस्थितचेतस्त्वस्य 'ब्रह्मार्पणम' (४.२४) इत्यनेन स्पष्टीकरणात् कथमनेनोपसंहार इत्युच्यते? इत्यत आह- **विक्षिप्तमिति ।।** इति [2]अनेनोक्तं कामादिविषय-

१. जानन्नपीति (पं.), ज्ञानिष्विति (अ.)

२. 'गतसङ्गस्य' इत्यनेनोक्तम् इत्यर्थः।

सापेक्षमिति। किंविषयः कामः? किंविषयकश्च स्नेहः? इति [1]तयोर्विषयनिरूप्यत्वादिति भावः। भाष्ये स्नेहशब्देन कामोऽपि ग्राह्यः। 'यदुक्तं कामादिवर्जनम्' इति टीकायां सङ्गपदार्थत्वेन कामस्यापि ग्रहणादित्यवधेयम्। 'गतसङ्गस्य' इत्यादौ मोक्षस्य साधको विशेष्यते। मुक्तपदं तु सिद्धवाचीति साधकविशेषणं कथं स्यात्? इति शङ्कां परिहर्तुमाह- **मुक्तस्येत्येतदिति**। [2]'स्वातन्त्र्याभिमानान्मुक्तस्य' इति तात्पर्यं हृदि कृत्वाऽऽह- **अनेनाभिमानादिति** ॥ भाष्ये 'मुक्तस्य शरीराद्यभिमानाद्' इति वक्तुं शक्येऽपि 'शरीराद्यनभिमानिनः' इति षष्ठीश्रवणस्वारस्यानुरोधादाह- **मुक्तसदृशस्येति** ॥ **वेति** ॥ मुक्तो हि शरीराद्यभिमानशून्यः। साधकोऽपि तथाभावान्मुक्तपदेन ग्राह्य इति भावेन भाष्ये षष्ठीति भावः। **ज्ञानस्येति** ॥ **ज्ञानेऽवस्थितम्** अभिनिविष्टं चेतो यस्य स तथा, तस्येत्यत्र ज्ञानस्येत्यर्थः। 'परमेश्वरज्ञानिनः' इति तु फलितप्रदर्शनम्। परमेश्वरस्य सर्वकर्मकर्तृत्वस्वातन्त्र्यज्ञानिन इति तदर्थ इति भावः। ननु नित्यतृप्तनिराश्रयेश्वरस(स्व)रूपोऽस्मीति जानन् तथाविध इति जीवज्ञानस्याप्युक्तत्वात् कथं परमेश्वरज्ञानमात्रग्रहणम्? इत्यत आह- **आत्मज्ञानस्यापीति** ॥ उक्तरूपजीवज्ञानस्यापीत्यर्थः ॥ २३ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- 'कर्मण्यकर्म यः पश्येद्' (४.१८) इत्यत्रोक्तं कर्मस्वरूपमेव प्रपञ्च्यते- **यस्येत्यादिश्लोकपञ्चकेन**। समारभ्यन्त इति **समारम्भाः** कर्माणि **कामसङ्कल्पवर्जिताः कामः** फलेच्छा। 'अहं करिष्यमि' इति भावना **सङ्कल्पः**, **ताभ्यां वर्जिताः**। 'कार्याः' इति शेषः। ततः **यस्य सर्वे समारम्भाः** कामसङ्कल्पवर्जिताः **तं** परमेश्वरस्यैव कर्तृत्वं ज्ञात्वा स्वस्य स्वातन्त्र्येण कर्माभावं जानन्तं **ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम्** उक्तलक्षणज्ञानमेवाग्निः, तेन दग्धानि कर्माणि मोक्षविरोधीनि यस्य तम्, अत एव **पण्डितम् आहुः** तत्त्वज्ञा इति योज्यम् ॥ १९ ॥

---

१. तयोर्विषयस्य दुर्निरूप्यत्वादिति (अ.)

२. स्वातन्त्र्याभिमानां मुक्तस्यैवेति (प्र.)

कामसङ्कल्पहीनतामात्रेण न कर्मस्वरूपं परिपूर्णम्, किन्तर्हि? कर्मफलस्नेह-त्यागेनापि भाव्यमित्युच्यते- **त्यक्त्वेति ॥ कर्मफले आसङ्गं स्नेहं च त्यक्त्वा नित्यतृप्तो निराश्रयः** नित्यतृप्तनिराश्रयेश्वरस(स्व)रूपोऽस्मीति जानन् तथो-च्यते। **स कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति** इत्यस्य कर्म कुर्वन् नाप्नोति किल्बिषमिति भगवानेव तात्पर्यं वक्ष्यति ॥ २० ॥

कामसङ्कल्पस्नेहत्यागोपाय उच्यते- **निराशीरिति ॥ यतौ** नियतौ **चित्ता-त्मानौ** चित्तमनसी येन स तथाविधो भूत्वा **निराशीः** निर्गता आशिषो यस्मात् स तथा, **त्यक्ताः सर्वे परिग्रहाः** देहेन्द्रियादिरूपा येन स तथा त्यक्तदेहाद्यभि-मान इत्यर्थः । स च 'भवति' इति शेषः । स **केवलं शारीरमेव कर्म कुर्वन्** । कोऽर्थः? सेन्द्रियशरीरमात्रनिर्वर्त्यम्, 'न त्वहं करिष्ये', 'अत एव न[1] मम तत्फलं स्यात्', 'तदपि प्रियं मम' इति मनसि भावयित्वा कर्म कुर्वन्नपि **किल्बिषं** काम-कर्माहङ्कारादिनिमित्तपापं नाप्नोति । अनेन '' 'कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति' (४.२०) इत्येतदतिविरुद्धम्'' इत्यपि[2] चोद्यं परिहृतम्। कर्मफल-सङ्गाभावात् तन्निबन्धनदोषराहित्यमेव सेन्द्रियशरीरनिर्वर्त्यकर्मकारिणोऽप्य-कर्तृत्वमेवेति तात्पर्यात् ॥ २१ ॥

यतचित्तात्मनो लक्षणमुच्यते- **यदृच्छेति ॥** भगवदिच्छाप्राप्तेन लाभेन **तुष्टि-मान्** तृप्तिमान् सुखदुःखशीतोष्णादिद्वन्द्वान्यतीतः **विमत्सरः** स्वानधीनत्व-निमित्तचित्ततोदहीनः[3] । किम्प्रकारं द्वन्द्वातीतत्वम्? इति जिज्ञासायां व्याख्यायते- **सम इति ॥** विषयसिद्ध्यसिद्ध्योरुत्सेकानुत्सेकहीनत्वमेव तदिति । एवंविधः कर्म **कृत्वाऽपि न निबध्यते** कर्मपाशेन ॥ २२ ॥

विक्षिप्तं क्रोडीक्रियते- **गतसङ्गस्येति ॥** फलसङ्गादिरहितस्य **मुक्तस्य** अभिमानान्मुक्तस्य, शरीराद्यनभिमानसाम्यान्मुक्तसदृशस्य वा **ज्ञानाव-**

---

१. 'न' इति नास्ति। (प्र.,पं.) २. अपिपदं नास्ति। (अ.)

३. खेदहीनः (अ.)

स्थितचेतसः भगवद्विषयज्ञानाभिनिविष्टचित्तस्य नित्यतृप्तनिराश्रयेश्वरस(स्व)-रूपोऽस्मीति भगवत्प्रतिबिम्बत्वावबोधनिष्ठमानसस्येति वा **यज्ञाय** भगवते तत्प्रीत्यर्थम् **आचरतः** कुर्वतः **कर्म** सह पूर्वोत्तराभ्यां यदनादि यच्च यावन्मोक्षं तत् **समग्रं** सर्वं **प्रविलीयते** प्रलीनं भवति। न [1]बन्धकं भवतीत्यर्थः। तदुक्तम्-

'एवं नृणां क्रियायोगाःसर्वे संसृतिहेतवः।
त एवात्मविमोक्षाय कल्प्यन्ते कल्पिताः परे॥' इति।

इत्युत्तरार्थः प्राचीनटीकायां व्याख्यातः। अत्र च 'यदुक्तं कामादिवर्जनम्' तदेव 'गतसङ्गस्य'(४.२३) इत्यनेन, 'त्यक्तसर्वपरिग्रहः'(४.२१) इत्येतद् 'मुक्तः' इत्यनेन, 'कर्मण्यकर्म' (४.१८) इति 'नित्यतृप्तः' (४.२०) इति च 'ज्ञानावस्थितचेतसः' इत्यनेन चोच्यते इति विक्षिप्तक्रोडीकरणं द्रष्टव्य-मिति॥ २३॥

भगवद्गीता

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्म कर्म समाधिना॥ २४॥

भाष्यम्

ज्ञानावस्थितचेतस्त्वं स्पष्टयति- **ब्रह्मार्पणमिति**॥ सर्वमेतद् ब्रह्मेत्युच्यते। तदधीनसत्ताप्रतीतित्वात्[2], न तु तत्स्वरूपत्वात्। उक्तं हि-

'त्वदधीनं यतस्सर्वम् अतस्सर्वो भवानिति।
वदन्ति मुनयस्सर्वे न तु सर्वस्वरूपतः॥'

---

१. बाधकम् (अ.) २. ग. तदधीनसत्ताप्रवृत्तिमत्त्वात्।

इति पाद्मे। 'सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रम्' (ऐत. २.५.३.) इति च। 'एतं ह्येव बह्वृचा' (ऐत. २.८.३.७) इत्यादि च। समाधिना सह ब्रह्मैव कर्म॥ २४॥

प्रमेयदीपिका

ननु कर्मस्वरूपं प्रतिज्ञाय सङ्क्षेपविस्तराभ्यां प्रतिपाद्योपसंहृतम्। किमिदं 'ब्रह्मार्पणम्' इत्यनेनोच्यते? इत्यत आह- ज्ञानावस्थितेति॥ एतेन 'इति यो जानाति' इत्यध्याहारोऽत्र सूचितो भवति। अत्र 'अर्पणादेर्ब्रह्मस्वरूपत्वमुच्यते' इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाऽऽह- सर्वमिति॥ 'कुतः' एतदित्यत आह- उक्तं हीति॥ सर्वस्य भगवदधीनत्वे प्रमाणमाह- सर्वमिति॥[1] प्रज्ञा ब्रह्म नेत्रं नेतृ यस्य तत्तथोक्तम्। 'एतं हि' (ऐत. २.८.३.७) इत्यनेन सर्वान्तर्यामित्वमुच्यते। 'ब्रह्मकर्मा ब्रह्मविषयः समाधिर्यस्यासौ तथोक्तः' इति व्याख्यानं प्रक्रमविरुद्धमिति भावेनान्यथा व्याख्याति- समाधिनेति॥ समाधिरपि ब्रह्मेत्यर्थः॥ २४॥

भावदीपिका

सङ्क्षेपविस्तराभ्यामिति॥ 'कर्मण्यकर्म' (४.१८) इति **सङ्क्षेपतः**। 'यस्य' (४.१९.) इत्यादिश्लोकैः **विस्तरतः**। **उपसंहृतम्** 'गतसङ्गस्य' इत्यनेनेत्यर्थः। **एतेनेति॥** ज्ञानावस्थितचेतस्त्वस्पष्टनरूपत्वकथनेनेत्यर्थः॥ **यो जानातीति॥** तथा चार्पणादिकं ब्रह्माधीनमिति यो जानाति तेनैव ब्रह्म गन्तव्यमिति योजना सूचिता भवति। अन्यथा 'तेन' इति तच्छब्दोऽसङ्गतः स्यादिति भावः। **नेतृ** नियामकम्। 'णीञ्= प्रापणे' अस्माद् *'दाम्-नी-शस-यु-युज-स्तु-तुद-सि-सिच-मिह-पत-दश-नहः करणे'* इति सूत्रेण करणे ष्ट्रन्प्रत्यये, प्रत्ययादेः

---

१. 'कुतः' इत्यारभ्य 'सर्वमिति'पर्यन्तं क्वचित् पाठो न दृश्यते।

षस्य लोपे गुणे च सति 'नेत्रम्' इति रूपं द्रष्टव्यम् ॥ **प्रक्रमविरुद्धमिति** ॥ 'ब्रह्मार्पणम्' इति प्रक्रमस्य ब्रह्माभेदप्रतिपादनपरत्वेन त्वया व्याख्यातत्वात् समाधेर्ब्रह्मविषयकत्वव्याख्याने ब्रह्मसमाध्योर्भेदप्राप्त्या प्रक्रमविरोधः स्यादित्यर्थः । समाधिना सह कर्मापि ब्रह्मैवेत्युक्त्या कर्मवत् समाधेरपि ब्रह्मत्वं लब्धमित्याह- **समाधिरपीति** ॥ २४ ॥

भावरत्नकोशः

प्रतिज्ञाय 'कर्म प्रवक्ष्यामि' (४.१६) इत्यनेन । **सङ्क्षेपविस्तराभ्यां** 'कर्मण्यकर्म' (४.१८) इति सङ्क्षेपः । 'यस्य सर्वे समारम्भाः' (४.१९) इति पञ्चश्लोक्या विस्तार इति विवेकः । उपसंहृतं 'गतसङ्गस्य' इत्यनेन । **एतेनेति** ॥ 'ज्ञानावस्थितचेतस्त्वम्' इति गमनिकाभाष्येण । तच्छब्दश्रवणात् 'यच्छब्दः', ज्ञानपदोपादानाद् 'जानाति' इति शब्दश्चात्र श्लोकेऽध्याहर्तव्य इति सूचयतीत्यर्थः । इति यो जानाति तेन ब्रह्म [1]गन्तव्यमिति सम्बन्ध इति भावः । **अर्पणादेरिति** ॥ अर्प्यते समर्प्यते अनेनेति अर्पणं जुह्वादि । आदिशब्देन हविरादि ग्राह्यम्, तस्येत्यर्थः । तदधीने सत्ताप्रतीती यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । **न तु तत्स्वरूपत्वात्** [2]परिणामत्वात् तद्विवर्तत्वाद्वेति भाष्ये तच्छब्देन ब्रह्म गृह्यत इति स्फुटत्वान्नोक्तम्- **कुत इति** ॥ ब्रह्मस्वरूपमिति धीः कुतोऽन्यथाप्रतीतिरित्यर्थः । **सर्वस्य भगवदधीनत्व इति** ॥ यद्यपि स्मृतौ 'त्वदधीनम्' इत्युक्तम् । तथापि तत्र हेतुत्वेनोक्तत्वात् तदसिद्धिशङ्कायामिदं प्रमाणं प्रवर्तत इति भावः । **नेत्रं नेत्रिति** । नयतेः कर्तरि ष्ट्रन् प्रत्यय इति भावः।

सर्वान्तर्यामित्वमिति ॥ 'एतमस्यामेतं दिव्येतम्' इत्यारभ्य 'सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते' (ऐत. २.८.३.७) इत्यन्तेन द्यावापृथिव्यादिष्व-

१. सङ्गन्तव्यमिति (प्र.)

२. 'न तु तत्स्वरूपत्वाद्' इत्येव पाठो भाष्ये दृश्यते । अतः परिणामत्वात् तद्विवर्तत्वाद्वा इति हेतूक्तिः स्यात् ।

वस्थितेर्नियमार्थत्वात्[1] सर्वान्तर्यामित्वं भगवत उच्यते। ब्रह्मशब्दश्रवणात्। तथा च सूत्रं 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाद्' (ब्र.सू. १.२.१) इतीति भावः[2]। यद्यप्येतदधिकरणसुधायाम् अन्तर्याम्यधिकरणे पृथिव्यादिषु स्थितेर्वक्ष्यमाणत्वात् नेदमारम्भणीयमित्याशङ्क्य, अत्र शक्तिप्रेरकत्वेन, तत्र तत्सत्तादिप्रदत्वेन तत्तदन्तर्गतत्वमुच्यत इत्यन्तर्यामित्वं तदधिकरणप्रमेयमित्युक्तम्। तथाप्यत्रान्तर्यामित्वं शक्तिप्रेरकत्वमेव विवक्षितमिति न दोषः। 'ब्रह्मैव कर्म यस्यासौ ब्रह्मकर्मा' इति विग्रहमभिप्रेत्य तदर्थमाह - **ब्रह्मकर्मा ब्रह्मविषय इति ॥ प्रक्रमेति ॥** 'ब्रह्मार्पणम्' इत्यादावर्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्मेत्यभेदपरत्वेन व्याख्यानात् ब्रह्मकर्मसमाधिनेत्यत्र समाधेर्ब्रह्मकर्मकत्वेन व्याख्यानमभेदोक्तिप्रक्रमविरुद्धं परपक्ष इत्यर्थः। **कर्म** अग्निहोत्रादि। **समाधिना** **ब्रह्मणि मनःप्रणिधानेन**। 'सह ब्रह्मैव' इति भाष्ये समाधिना सहेत्यस्य भावमाह- **समाधिरपीति ॥ ब्रह्मैव**[3] ब्रह्माधीन एव। तथा च तात्पर्यं 'समाधिना सह समाधिरपि तदधीन इत्यर्थः' इति ॥ २४ ॥

गीताक्षरार्थस्तु- ज्ञानावस्थितचेतस्त्वं स्पष्टयते- **ब्रह्मेति ॥ अर्पणं** समर्पणक्रिया। करणे ल्युट्। जुह्वादि वा। **ब्रह्म** भगवदधीनम्। **हविः ब्रह्म** तदधीनम्। **ब्रह्माग्नौ** ब्रह्माधीनाग्नौ **ब्रह्मणा** ब्रह्माधीनेन कर्त्रा **हुतं** समाधिना सह **कर्म** अग्निहोत्रादि च **ब्रह्मैव** तदधीनमेव 'इति यो जानाति' इति शेषः। अनेन ज्ञानावस्थितचेतस्त्वं स्पष्टीकृतं भवति। आपादनीयमेवैवंविधं ज्ञानमिति तत्र तात्पर्यद्योतनाय ब्रह्मैव **तेन** ज्ञानिना **गन्तव्यम्** आप्यम् इति फलमुच्यत इति ॥ २४ ॥

भगवद्गीता

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

---

१. नियमनार्थत्वात् (अ.,पं) २. इति श्रवणादिति भावः (पं.)
३. 'ब्रह्मैव' इति भाष्यस्थपदम्

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥

भाष्यम्

यज्ञभेदानाह- **दैवमित्यादिना** ॥ **दैवं** भगवन्तम् । स एव तेषां यज्ञः । भगवदुपासनं यज्ञमिति क्रियाविशेषणम् । नान्यत्तेषामस्ति यतीनां केषाञ्चित् । **यज्ञं** भगवन्तम् । 'यज्ञेन यज्ञम्' (ऋ. ८अ. ४अ.१९व. ९०सू. १६ मं),'यज्ञो विष्णुर्देवता' इत्यादिश्रुतिभ्यः । **यज्ञेन प्रसिद्धेनैव** । यज्ञं प्रति जुह्वतीति सर्वत्र समं 'तं यज्ञं' (ऋ. ८अ.४अ.१८व) इत्यादौ । उक्तं च -

'विष्णुं रुद्रेण पशुना ब्रह्मा ज्येष्ठेन सूनुना ।
अयजन्मानसे यज्ञे पितरं प्रपितामहः ॥'

इति ॥ २५-२६ ॥

प्रमेयदीपिका

उत्तरप्रकरणप्रतिपाद्यं बुद्ध्यारोहार्थमाह- **यज्ञेति** ॥ सामान्यतः कर्मस्वरूपमुक्तम् । तच्च यज्ञादिभेदभिन्नम् । तत्र 'नायं लोकोऽस्ति' (४.३१) इति वक्ष्यति। तदनुपपन्नम्। [1]'यत्याश्रमविलोपप्रसङ्गाद् इत्याशङ्कानिरासार्थम्' इति शेषः। अत्र[2] **'दैवं** देवविषयं' इति व्याख्यानमसत्। 'द्रव्ययज्ञा' (४.२८) इत्यस्य पुनरुक्तत्वादिति भावेनाऽह- **दैवमिति** ॥ एवं तर्हि केचिद्भगवन्तमुपासत इत्युक्तं स्यात् । तथा च नेयं [3]प्रतिज्ञातोक्तिरित्यत आह- **स**

---

१. 'यत्याद्याश्रम' इति भावरत्नकोशसम्मतः पाठः ।
२. तत्र (बे.) ३. यज्ञान्वितः

एवेति ॥ स इति परामृष्टं दर्शयति- **भगवदिति** ॥ भगवदुपासनस्य यज्ञत्वमिह कथं लभ्यते? इत्यत आह- **यज्ञमिति** ॥ भगवदित्यादिकं क्रियाविशेषणत्व-प्रदर्शनार्थमेकमेव वाक्यम्। साधनं परित्यज्य धात्वर्थमात्रस्य विशेषणं हि[1] क्रियाविशेषणम् । अवधारणार्थं दर्शयति- **नान्यदिति** ॥ **अन्यद्** भगवदुपासनात्। अनेन 'एवशब्दो भिन्नक्रमः' इत्युक्तं भवति।

दैवमेवोपासते नान्यदिति तु प्रकृतासङ्गतम्। **केषाञ्चित्** परमहंसानाम्। अन्येषां बाह्यकर्मणोऽपि भावात्। यद्वा 'केषाञ्चिद्' इत्यस्यैव व्याख्यानम्- **यतीनामिति** ॥ ब्रह्माग्नावित्यस्य 'आत्मानमात्मनैव मनसा वा ब्रह्मणैकी-भावयन्ति' इति व्याख्यानमसदिति भावेन 'यज्ञं' इत्येतद् व्याचष्टे- **यज्ञ-मिति** ॥ भगवतो यज्ञशब्दार्थत्वं कुतः? इत्यत आह- **यज्ञेनेति** ॥ 'यज्ञेन' इत्यस्यार्थमाह- **यज्ञेनेति** ॥ एवशब्देनापव्याख्यानं निराकरोति। एवं चेद्, यज्ञमित्यस्य कथमन्वयः? इत्यत आह- **यज्ञमिति** ॥ एतद्व्याख्यानमन्य-त्रातिदिशति- **इति सर्वत्रेति** ॥ अतिप्रसङ्गनिवारणाय **'सर्वत्र'** इत्युक्तं विवृणोति- **तमिति** ॥ एवं तर्ह्यग्रतो जातं तं पुरुषं यज्ञं भगवन्तं प्रति बर्हिषि प्रौक्षन्नित्यर्थः स्यात्। स च निर्मूल इत्यत आह- **उक्तं चेति** ॥ २५-२६ ॥

भावदीपिका

॥ **वक्ष्यतीति** ॥ 'नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य' (४.३१) इति यज्ञशून्यस्य निन्दया यज्ञस्याऽवश्यकत्वं वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ **विलोपप्रसङ्गादिति** ॥ तत्र यज्ञाभावादिति भावः ॥ **द्रव्ययज्ञा इत्यस्येति** ॥ 'दैवं देवविषयं हविस्त्यागादिरूपं यज्ञमुपासते कुर्वन्ति' इति व्याख्याने 'द्रव्ययज्ञाः' इत्युक्तद्रव्ययज्ञस्यापि देवविषयकत्वेन पुनरुक्तताप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **प्रतिज्ञातोक्तिः** यज्ञभेदोक्तिः । यज्ञोक्तिरित्यपि पाठः । **क्रियाविशेषणत्वप्रदर्शनार्थमिति** ॥ 'यज्ञम्' इत्यस्य

१. हीति नास्ति (त्रं.)

भगवदुपासनाख्यक्रियां प्रति विशेषणत्वप्रदर्शनार्थमित्यर्थः। एकवाक्यत्वाभावे 'यज्ञम्' इत्येतत् कस्याः क्रियाया विशेषणमिति न ज्ञायत इति भावः।

ननु तिङादिप्रत्ययार्थभूतकर्त्रादिसाधनविशिष्टप्रातिपदिकस्यैव[1] क्रियात्वं दृष्टम्। प्रकृते च 'उपासते' इत्यस्यैव क्रियात्वेन 'यज्ञम्' इत्यस्य तद्विशेषणत्वे उपासनाकर्तुर्यज्ञत्वं स्यादित्यत आह- **साधनं परित्यज्येति**।। तिङाद्याख्यातार्थ-भूतकर्त्रादिकारकं परित्यज्येत्यर्थः।। **धात्वर्थेति**।। प्रकृते च धात्वर्थ उपासनम्। एवं च 'यज्ञम्' इति 'भगवदुपासनम्' इति 'क्रियाविशेषणम्' इति शब्दावर्तनेन भाष्ययोजना सूचिता भवति। ततश्च दैवं भगवन्तमुपासते, तदुपासनं यज्ञो यथा स्यात्तथा कुर्वन्तीति गीता योज्या। क्रियाविशेषणत्वाद् 'यज्ञम्' इति नपुंसकनिर्देश इति द्रष्टव्यम्।। **भिन्नक्रम इति**।। दैवमुपासते[2] यत्स एव तेषां यज्ञ इति भिन्नक्रम इत्यर्थः। अत एव भाष्ये 'स एव तेषां यज्ञः' इत्युक्तम्।। **दैवमेवेति**।। यथास्थान एव यद्येवशब्दस्तर्हि दैवमेवोपासत इत्येव प्राप्त्या प्रकृतयज्ञभेदकथनोपयुक्त-त्वाभावेनासङ्गतत्वप्रसङ्गादिति भावः।

ननु यतीनां मध्येऽवान्तरवैचित्र्यसत्त्वे हि यतीनां मध्ये केषाञ्चिदिति वक्तव्यम्, तदेव कथम्? इत्याशङ्कायाम् अस्त्यवान्तरवैचित्र्यम् इत्याशयेन 'केषाञ्चिद्' इत्यस्यार्थमाह- **केषाञ्चित्परमहंसानामिति**।। यतीनां कुटिज-बहूद-हंस-परमहंसभेदेन चतुर्विधत्वात् तन्मध्ये परमहंसानां भगवदुपासनव्यतिरिक्तं बाह्यं यज्ञादिकं नास्त्येव। यथोक्तं गीतातात्पर्ये -

'[3]तत्रापि शुद्धसत्त्वास्तु परहंसाः प्रकीर्तिताः।
धर्माः परमहंसानां ग्राह्या एव शमादिकाः।।' (गी.ता. १८.४०) इति।

ननु 'केषाञ्चिद्' इत्येतत्परमहंसानामिति कुतो व्याख्येयम्? कुटिजादी-

---

१. 'प्रतिपादकस्यैव' इति समीचीनः पाठः।

२. उपासते इति यत् स इत्यर्थः। ३. 'तत्रस्थ' इति प्रचलितः पाठः।

नामित्यपि व्याख्याने बाधकाभावादित्यत आह- **अन्येषामिति** ॥ कुटिज-बहूद-हंसानामित्यर्थः। यथोक्तं तत्रैव -

'हंसो बहूदः कुटि(ट)जो वनस्थो नैष्ठिको गृही।
क्रमाद्रजोधिका ब्राह्मं कर्मैषामधिकं यतः ॥' (गी.ता. १८.४०) इति।

त्रिदण्डी, शिखायज्ञोपवीतवान्, यावज्जीवं पुत्रदत्तान्नादः कुटिजः। त्रिदण्डी, शिखायज्ञोपवीतवान्, ग्रामैकरात्रिर्बहूदः। यज्ञोपवीतवान्, एकदण्डी, शिखारहितः हंसः । शिखायज्ञोपवीतहीनः, एकदण्डी परमहंस इति तात्पर्यटीकानुसारेण ध्येयम्। यतिशब्दस्य सामान्यवाचित्वमङ्गीकृत्य 'केषाञ्चिद्' इत्येतत् परम-हंसपरत्वेन पूर्वं व्याख्यातम्। इदानीं सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वमङ्गीकृत्य यतिशब्दः परमहंसपर इत्याशयेनाऽऽह- **यद्वेति** ॥ **आत्मानमात्मनैवेत्यादि** ॥ तथा च **यज्ञम्** आत्मानं **यज्ञेनैव** आत्मनैव मनसा वा **ब्रह्माग्नावुपजुह्वति** ब्रह्मणैकीभावयन्तीत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ **अपव्याख्यानमिति** ॥ 'यज्ञेन' इत्यस्याऽऽत्मना मनसा चेत्यपव्याख्यानमित्यर्थः। तथा च **'यज्ञं** भगवन्तम्' इति व्याख्यानेन **'यज्ञम्** आत्मानम्' इत्यपव्याख्यानमपि निरस्तं वेदितव्यम्। **एतद्व्याख्यानमिति** ॥ यज्ञशब्दव्याख्यानमित्यर्थः। **अतिप्रसङ्गः** यज्ञशब्दा-भाववत्यपि स्थले एवं व्याख्यानरूपः। 'तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः' (ऋ. ८अ.४.अ.१८व) इति श्रुत्यर्थं वदन्नेवोत्तरवाक्यमवतारयति- **एवं तर्हीति** ॥ बर्हिषि यज्ञे। प्रौक्षन् हिंसनार्थं प्रोक्षणादिकं कृतवन्तः ॥ २५-२६ ॥

भावरत्नकोशः

यज्ञभेदवचनस्य का सङ्गतिः? इति शङ्कां परिहर्तुं भाष्ये शेषमाह- **सामान्यत इत्यादि** ॥ सङ्क्षेपविस्तराभ्यां कर्मत्वेन रूपेण कर्मस्वरूपं **'कर्मण्यकर्म'** (४.१८) इत्यादिनोक्तमित्यर्थः। **तत्र** यज्ञादिषु यज्ञविषये। **यत्याद्याश्रमेति** ॥ तत्र यतीनां निष्क्रियत्वात्, वनस्थानां प्रायेण तत्समानधर्मत्वादिति भावः । **देवविषयं**

देवोद्देश्यकम्। **पुनरुक्तत्वादिति** ॥ देवतोद्देशेन द्रव्यपरित्यागस्यैव द्रव्ययज्ञ-शब्दार्थत्वेन पुनरुक्तिप्रसङ्गादित्यर्थः। देवशब्दात् प्रज्ञादिलक्षणे स्वार्थेऽणि दैवशब्दः देवार्थः। देवश्च

'[1]द्योतनाद्विजयात्कान्त्याः स्तुत्या व्यवहृतेरपि।
गत्या रत्या च देवाख्यम्॥' (ऋ.भा. १.१.११) इति।

ऋग्भाष्यरीत्या भगवानेवेति 'दैवं भगवन्तम्' इत्युक्तं भाष्ये। 'अपरे' इत्य-स्यार्थानुवादः- **केचिदिति** ॥ इह 'दैवमेवापरे यज्ञम्' इत्यत्र। **क्रियाविशेषण-त्वेति** ॥ 'भगवदुपासनं यज्ञम्' इति भगवदुपासनरूपक्रियाविशेषणत्वं 'यज्ञम्' इत्यस्य प्रदर्शयितुं एकमेव वाक्यं भाष्ये द्रष्टव्यम्। एकवाक्यत्वाभावे कस्याः क्रियायाः इदं विशेषणमिति मन्दाः व्याकुलाः स्युरिति भावः। एकवाक्यत्वे क्रियाविशेषणत्वं प्रदर्शितं भवतीत्युपपादयति- **साधनमिति** ॥ तिङाद्युत्पत्तौ यत् **साधनं** कर्तृकर्मादि तत् परित्यज्य यद् धात्वर्थमात्रस्य विशेषणं विज्ञायते तद्धि क्रियाविशेषणमित्यर्थः। अत एव नपुंसकत्वमपीति भावः। तिङाद्युत्पत्तौ कर्त्रादिः साधनत्वं च *'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः'* इति शास्त्रसिद्धमिति द्रष्टव्यम्।

अवधारणार्थं 'दैवमेव' इति गीतागतावधारणार्थैवकारान्वयो भाष्ये 'स एव' इति दर्शितः, तदर्थमाहेत्यर्थः। तत्फलं दर्शयति- **अनेनेति** ॥ **भिन्नक्रमः** 'पर्युपासत एव' इत्यत्र बुद्ध्या त्रिविक्तेन धात्वर्थेन सम्बन्धः। भगवदुपासनमेव यज्ञतया कुर्वन्ति नान्यदिति फलितमिति भावः। यथाश्रुतान्वये बाधकाभावा-न्नैतावान् आयास आश्रयणीय इत्यतोऽत्र बाधकमाह- **दैवमेवेति** ॥ यतिशब्देनान्यर्थाप्रतीतेः 'केपाञ्चिद्' इति विशेषणं व्यर्थमित्यत आह- **परम-हंसानामिति** ॥ कुटीचक-बहूदक-हंस-परमहंसभेदेन यतीनां चातुर्विध्याद् बहूदकादिव्यावृत्तयतिग्रहणाय विशेषणमिति भावः। तद्व्यावृत्तिः किन्निबन्धना? इत्यत आह- **अन्येषामिति** ॥ हंसादीनां त्रयाणाम्। **बाह्यकर्मण इति** ॥ तथा च तात्पर्यनिर्णये-

---

१. द्योतत्वाद् (प्र.)

तत्रस्थाः शुद्धसत्त्वास्तु परहंसाः[१] प्रकीर्तिताः।
हंसो बहूदः[२] कुटिको वनस्थो नैष्ठिको गृही।
क्रमाद्रजोऽधिका [३]बाह्यकर्मधामधिकं यतः॥ (गी.ता. १८.४०) इति।

तत्र न्यायदीपिकायाम्- परमहंसाः शिखायज्ञोपवीतहीनाः एकदण्डिनः। यज्ञोपवीतवानेकदण्डः शिखारहितो हंसः। त्रिदण्डी[४] शिखायज्ञोपवीतवान् ग्रामैकरात्रिर्बहूदः। त्रिदण्डी शिखायज्ञोपवीतवान्[५] यावज्जीवं पुत्रदत्तान्नः [६]कुटिक इत्युक्त्वा हंसादिषु कर्मबाहुल्यक्रमोऽन्यतो द्रष्टव्य इत्युक्तम्। तद्विवरणं कृतं विजयीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणैः तत्त्वमाणिक्यपेटिकायां यतिलिङ्गसमर्थनवादे इति। सर्वं क्रमेण बाह्यजलाञ्जलिप्रदानादिकर्मबाहुल्यादिकं ततोऽवसेयम्।

'यतीनां[७] केषाञ्चिद्' इत्यत्र व्याख्यानव्याख्येयत्वाभ्युपगमेन पक्षान्तरमाह- **यद्वेति**॥ '[८]नान्यद्' इति भाष्ये नपुंसकत्वं तु सामान्यत्वात्। **केचित्तु** 'स एव तेषां यज्ञः' इत्यस्य पर्युपासीना एव यज्ञवन्त इत्यर्थपर्यवसानेन **अन्येषां** परमहंसेतरेषां यज्ञो नास्तीत्यर्थस्य सिद्धेः, तदर्थतया 'केषाञ्चिद्' इति विशेषणं नातीव प्रयोजनमावहतीत्यनुशयेनाह- **यद्वेति**॥ 'अपरे' इति गीतोक्तविशेषणं 'केषाञ्चिद्' इति तात्पर्यतो व्याख्यातम्। के ते? इत्याकाङ्क्षापूरकस्य 'योगिनः' इत्यस्य तु 'यतीनाम्' इति तात्पर्यमित्यस्त्येव प्रयोजनमिति भाव इति व्याचक्षते।

'ब्रह्म च तदग्निश्च ब्रह्माग्निः। होमाधिकरणत्वविवक्षायां ब्रह्माग्नौ **यज्ञम्** आत्मानं परमार्थतः परमेव ब्रह्म सन्तं **यज्ञेन** अत्मना बुद्ध्याद्युपाधिसंयुक्तत्वरूपोक्तलक्षणेन' इत्यादिसङ्करभाष्यमर्थतोऽनुवदति- **ब्रह्माग्नावित्यस्येत्यादि**॥ इत्यस्य ब्रह्माग्नावित्यर्थस्य परव्याख्यानस्यासत्त्वं भाष्यारूढमित्याह- **एवशब्देनेति**॥

---

१. परमहंसाः (प्र.,पं.) २. बहूदकः (प्र.)
३. बाह्यम् (अ.) ४. दण्डी (पं.)
५. 'त्रिदण्डी शिखायज्ञोपवीतवान्' इति नास्ति। (पं.) ६. कुटीचकः (अ.)
७. भाष्यस्थपदं ८. अन्यद् (अ.,पं.)

विष्णुयज्ञयोः यज्ञशब्दार्थत्वे श्रुतिप्रसिद्धिलक्षणप्रमाणवत् सोपाधिकात्ममनसोः तदर्थत्वे प्रमाणाभावाद्, जीवब्रह्मैक्यस्य सर्वप्रमाणविरुद्धत्वाच्चेति निराकरोतीति भावः। **यज्ञमित्यस्येति** ।। द्वितीयान्तयज्ञशब्दस्य भगवदर्थत्वे तस्य कथमन्वयः? इत्यर्थः । **एतद्व्याख्यानं** प्रतिशब्दसंयोजनेन व्याख्यानम्- **अतिप्रसङ्गेति** । 'सर्वत्र' इत्युक्तौ 'अग्ने यं यज्ञमध्वरम्' (ऋ. १अ.१अ.१व) इत्यादावपि तथात्वापत्तेरतिप्रसङ्गः । तन्निवारणार्थमुक्तं विवृणोतीत्यर्थः । 'तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः' (ऋ. ८अ.४अ.१८व) इति अर्धर्चस्यार्थं वदन्नेवोत्तरभाष्यमवतारयति- **एवं तर्हीति** ।। **अग्रतो जातं** ज्येष्ठपुत्रं रुद्रम्। त्रिष्णुं रुद्रेणेति स्मृतौ

'ब्रह्मणः प्रथमे कल्पे शिवः प्रथमजः स्मृतः' (ब्रह्माण्डे)

इति वचनाद् रुद्रो ब्रह्मणः प्रथमकल्पे ज्येष्ठः पुत्र इति ज्ञातव्यम्। तेन 'अथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह' (आ. १.१.१) इति श्रुतिविसंवादशङ्काऽनवकाशः ।

'मनोर्वैवस्वतस्यादावथर्वा ब्रह्मणोऽजनि।
सनकाद्यास्तु वाराहे .... ।। ' (ब्रह्माण्डे)

इत्याथर्वणभाष्ये (१.१.१) व्यवस्थापनात् ।। २५-२६ ।।

भगवद्गीता

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ।। २७ ।।

भाष्यम्

आत्मसंयमाख्योपायाग्नौ ।। २७ ।।

प्रमेयदीपिका

'आत्मसंयम' इत्येतद् दुर्गमार्थत्वाद्व्याख्याति- **आत्मेति** ।।

आत्मनः मनसः । आत्म[1]संयमाख्यो य उपायः स एवाग्निः ॥ २७ ॥

भावरत्नकोशः

आत्मनः संयम आत्मसंयमः, स चासौ योग इति विग्रहमभिप्रेत्यात्मशब्दार्थमाह- **आत्मनो मनस इति** ॥ **य उपाय इति** ॥ गीतागतयोगशब्दार्थो य उपाय इतीति भावः । विवृतं च **प्राचीनटीकायाम्**- आत्मनोऽन्तःकरणस्य संयमे सति इन्द्रियादिसंयमो भवतीति तस्योपायतेति ॥ २७ ॥

भगवद्गीता

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयश्शंसितव्रताः ॥ २८ ॥

भाष्यम्

द्रव्यं जुह्वतीति द्रव्ययज्ञाः । तपः परमेश्वरार्पणबुद्ध्या तत्र जुह्वतीति तपोयज्ञाः इत्यादि । इदं तपो हविस्तद्ब्रह्माग्नौ जुहोमि तत्पूजार्थमिति होमः । तदर्पण एव च होमबुद्धिः ॥ २८ ॥

प्रमेयदीपिका

ननु द्रव्यं यज्ञो न भवति । तत्कथं बहुव्रीहिः? तत्पुरुषत्वे च कथं पुरुषसामानाधिकरण्यम्? इत्यत आह- **द्रव्यमिति** ॥ अनेन नायं यज्ञशब्दो भावार्थः । किन्तु कर्त्रर्थः । तथा च द्रव्यस्य **यज्ञा** याजका[1] इत्युक्तं भवति । एतदाशङ्कापरिहारायैव 'तपोयज्ञाः' इत्येतदप्येवमेव व्याचष्टे- **तप इति** ॥ **तत्र** परमेश्वरे । 'योगयज्ञाः' इत्यादिकमप्येवमेव व्याख्येयमिति दर्शयति- **इत्या-**

---

१. ख. 'आत्म' इति नास्ति ।

१. ग. याजका इत्यतः परम् इत्यर्थ इत्यधिकः पाठः ।

दीति ॥ तपसो होमः कथम्? इत्यत आह- **इदमिति ॥** तपश्चरणमेव तपोयज्ञः किं न स्याद्? इत्यत आह- **तदर्पण एवेति ॥** अनेनैव प्रकारेण यज्ञत्वसम्पादनम्, नान्यथेत्यर्थः ॥ २८ ॥

भावदीपिका

बहुव्रीहिरिति ॥ द्रव्यं यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञा इति बहुव्रीहिरित्यर्थः ॥ **तत्पुरुषत्व इति ॥** द्रव्यस्येत्यादिषष्ठ्यादितत्पुरुषत्व इत्यर्थः ॥ **पुरुषेति ॥** अपर[1] इत्युक्तेत्यर्थः ॥ **भावार्थ इति ॥** यजनरूपधात्वर्थप्रतिपादक इत्यर्थः ।

कर्त्रर्थ इति ॥ यजतीति यज्ञ इत्यर्थः । कर्त्रर्थमेव दर्शयति- **याजका इति ॥** होमकर्तार इत्यर्थः ॥ **एतदाशङ्क्येति ॥** ननु तपो यज्ञो न भवति, तत्कथं बहुव्रीहिः? तत्पुरुषत्वे च कथं पुरुषसामानाधिकरण्यम्? इति शङ्कापरिहारायैवेत्यर्थः । **एवमेवेति ॥** यज्ञशब्दस्य कर्त्रर्थत्वमभिप्रेत्येत्यर्थः । तपसो **यज्ञा** याजका इत्येवमेवेत्यर्थः। **अनेनैव प्रकारेणेति ॥** 'इदं तपो हविः' इत्युक्तप्रकारेण तदर्पणे कृते सत्येव यज्ञत्वं सम्पद्यत इति भावः ॥ २८ ॥

भावरत्नकोशः

द्रव्यं सोम-पशु-पुरोडाशादि। **बहुव्रीहिः** 'द्रव्यं यज्ञो येषाम्' इति बहुव्रीहिः। **तत्पुरुषत्वे** 'द्रव्याणां यज्ञः' इति षष्ठीतत्पुरुषत्वे । **पुरुषसामानाधिकरण्यमिति ॥** विशेष्यसमर्पकयतिपदोक्तपुरुषसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । **अनेन** 'जुह्वति' इति कर्त्रर्थकाख्यातप्रयोगेण। **कर्त्रर्थ इति ॥** यद्यपि *'यज-याच-यत-विच्छ-प्रच्छ-रक्षो नङ्'* इति यजतेर्नङ्प्रत्ययो विहितः । स च *'भावे' 'अकर्तरि च कारके'* इत्यधिकाराद् भावे कर्तृवर्जितेऽन्यस्मिन् कारके च भवन् न कर्तरि। तथाऽपि *'कृत्यल्युटो बहुलम्'* इत्यतो बहुलग्रहणाद् अन्यत्रापि कृतः प्राप्तिम्

---

१. विशेषणेन यतय इति विशेष्यमाक्षिप्यते । तदर्थो यतशीला इति । तदुक्तिं विहायापर इत्युक्तिः सन्निहितत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

अत्यन्तं व्यभिचरन्तीति वृत्तिकारवचनात् कर्तर्यपि नङ्प्रत्ययो नायुक्त इति भावेनेयमुक्तिरिति द्रष्टव्यम्। **इत्युक्तं भवतीति** ॥ तथा चोक्तरीत्या तत्पुरुषत्वेऽपि पुरुषसामानाधिकरण्यमुपपन्नमिति भावः।

नन्वेवं चेद् द्रव्यं यजन्तीति द्रव्ययज्ञाः, तपो यजन्तीति तपोयज्ञा इत्यादि भाषितव्यम्। न पुनः 'जुह्वति' इति चेन्न। देवतां यजतीत्यत्र देवताया उद्देश्यत्वावगमाद् अत्रापि द्रव्यस्योद्देश्यत्वस्य शङ्का स्यात्। तच्चात्र न विज्ञातव्यम्, [1]यजनसाधनत्वमात्रं ज्ञातव्यम्। तच्च जुह्वतीत्युक्तौ लभ्यते। अतो द्रव्यं जुह्वतीत्युक्तौ न तच्छङ्का। गीयते चात्र प्रकरणे 'जुह्वति' इति पदाभ्यासः[2]। [3]तस्य च ददतीत्यर्थः प्रतीयते इत्यभिप्रायेण तथा भाषणात्। 'जुह्वति' इत्यस्यैव 'यजन्ति' इत्यर्थकत्वाच्च। अत एव 'इदं तपो हविः [4]एतद्ब्रह्माग्नौ जुहोमि। तत्पूजार्थमिति होमः' इति होमस्य यज्ञत्वं वक्ष्यतीति। **एतदाशङ्क्येति** ॥ 'तपो यज्ञो न भवति। तत्कथं बहुव्रीहिः? तत्पुरुषत्वे च कथं पुरुषसामानाधिकरण्यम्?' इत्याशङ्क्येत्यर्थः। **एवमेवेति** ॥ तपसो याजकास्तपोयज्ञा इतिवत् योगं परमेश्वरार्पणबुद्ध्या परमेश्वरे जुह्वतीति योगयज्ञाः। स्वाध्यायं भगवत्पूजात्वेनाधीयानाः स्वाध्याययज्ञाः। भगवत्पूजात्वेन श्रवणादि कृत्वा तत्रार्पयन्तः ज्ञानयज्ञा इत्येवमेवार्थः। **तपसो होमः कथमिति** ॥ 'तपो जुह्वति' इति तपसो होम उक्तः। स कथम्? अद्रव्यरूपत्वेन तेन तन्निवर्तनायोगादिति शङ्कितुर्हृदयम्। तस्य तपसो ब्रह्मण्यर्पणे सत्येव होमबुद्धिः, न तु तपश्चरणमात्रे सतीत्यर्थ इति तदर्पण एव च होमबुद्धिरिति भाष्यं व्याख्यातं **प्राचीनटीकायामिति** तत्तात्पर्यमाह- **अनेनैवेति** ॥ होमबुद्धिविषयत्वेनैवेत्यर्थः। **अन्यथा** तपश्चरणत्वेन ॥२८॥

---

१. यजनं साधनत्वमात्रम् (पं., अ.)

२. जुह्वतिपदाभ्यासः (अ., प्र.) ३. तथा न (पं.)

४. भाष्ये तु 'तद्ब्रह्माग्नौ' इति 'तद्' इति पदं विद्यते।

भगवद्गीता

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ।। २९ ।।

भाष्यम्

अपरे प्राणायामपरायणाः प्राणम् अपाने जुह्वति, अपानं च प्राणे । कुम्भकस्था एव भवन्तीत्यर्थः ।। २९ ।।

प्रमेयदीपिका

'अपाने जुह्वति' इत्येतत् पूरक-रेचक-कुम्भकपरतया **केचिद् व्याचक्षते** । तदसत् । **अध्याहारादिप्रसङ्गात्** । पूरकरेचकयोः कुम्भकार्थत्वेन पृथक्प्राणायामत्वाभावाच्चेति भावेन कुम्भकमात्रपरतया योजयति- **अपर इति** ।। परायणा इत्यतः परं 'प्राणापानगती रुद्ध्वा' इति द्रष्टव्यम् । अभिप्रायमाह- **कुम्भकस्था एवेति** ।। एवशब्देनापव्याख्यानं व्यावर्तयति ।। २९ ।।

भावदीपिका

केचिद् व्याचक्षत इति ।। यथोक्तं तदीयभाष्ये- **अपाने** अधोवृत्तौ **प्राणम्** ऊर्ध्ववृत्तिं पूरकेण जुह्वति= पूरकस्थले प्राणम् अपानेनैकीकुर्वन्ति, तथा **प्राणे** ऊर्ध्ववृत्तौ **अपानम्** अधोवृत्तिं रेचकेन जुह्वति= रेचकस्थलेऽपानं प्राणेनैकीकुर्वन्ति । तथा कुम्भकेन प्राणापानयोरूर्ध्वाधोगती रुन्ध्यात् । एवं प्राणापानगती रुद्ध्वा कुम्भकं सम्पाद्य कुम्भक-रेचक-पूरकैस्त्रिभिः प्राणायामैः प्राणायामपरायणा भवन्तीत्यर्थ इति ।। **अध्याहारादीति** ।। 'पूरकेण' 'रेचकेन' 'कुम्भकेन' 'रुन्ध्याद्' 'भवन्ति' इत्यध्याहारः स्पष्टः । आदिपदेन 'जुह्वति' इत्यस्यैकीकरणार्थकत्वम् अशाब्दत्वम्[1] । अपानप्राणशब्दयोर्वृत्तौ लक्षणा च स्यादिति

---

१. 'अशाब्दम्' इति पाठः स्वरसः

ग्राह्यम् ॥ **कुम्भकार्थत्वेनेति** ॥ त्रयाणामपि प्राणायामत्वं हि पराभिप्रेतम् । तद्युक्तम् । रेचकपूरकयोः कुम्भकार्थत्वेन पृथक् प्राणायामार्थत्वाभावात् । प्राणापानयोरुभयोरपि निरोधनं हि प्राणायामः । स च कुम्भक एव । यथोक्तं तन्त्रसारे -

'प्राणापानौ रेचयित्वा पूरयित्वा च कुम्भके ।
स्थितिः प्राणायाम उक्तः ॥' इति ।

॥ **परायणा इत्यतः परमिति** ॥ तथा च अपरे प्राणायामपरायणाः प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणमपाने जुह्वति, अपानं च प्राण इति योज्यम् ॥ **अभिप्रायमिति** ॥ प्राणमपाने जुह्वति, अपानं च प्राणे इत्यनयोः रेचकपूरकस्वरूपनिरूपणपरत्वप्रतीतिनिरासायाभिप्रायमाहेत्यर्थः । तथा चैवं समग्रश्लोकेन कुम्भकमात्रविवरणेन कुम्भकस्थितिरूपप्राणायामो विवृत इति ध्येयम् ॥ **एवशब्देनेति** ॥ तथा च कुम्भकस्था भवन्तीत्येवार्थ इत्येवशब्दान्वयो द्रष्टव्यः ॥ २९ ॥

भावरत्नकोशः

'**अपाने** अपानवृत्तौ **प्राणं** प्राणवृत्तिं **जुह्वति** प्रक्षिपन्ति । पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । **प्राणेऽपानं तथाऽपरे जुह्वति** रेचकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्ति । **प्राणापानगती रुद्ध्वा** । [1]मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिः । तद्विपर्ययेणाधो गमनमपानस्य गतिः । एवंविधं प्राणापानगती निरुध्य **प्राणायामपरायणाः** प्राणायामतत्परा **भवन्ति** कुम्भकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः' इति **सङ्करभाष्यमर्थतोऽनुवदति-अपाने जुह्वतीत्येतदिति** ॥ 'पद्यम्' इति योज्यम् । **अध्याहारादीति** ॥ 'प्राणायामपरायणाः' इत्यत्र वाक्यपरिसमाप्तये '**भवन्ति**' इति पदाध्याहारः । आदिपदेन केचित्पूरकस्थाः, केचिद्रेचकस्थाः, केचित्तु कुम्भकस्था इति वाक्यभेदो गृह्यते । स्वव्याख्याने एकवाक्यतां घटयितुमाह- **इत्यतः**

---

१. मुखनासिकवायोः (प्र.), मुख्यनासिकवायोः (अ.)

परमिति ।। प्राणापानगती रुद्ध्वा रेचनपूरणे हि प्राणापानौ इतरेतरयोर्जुह्वतीति व्याख्यातं **प्राचीनटीकायाम्** । **अभिप्रायमिति** ।। अपरे प्राणायामपरायणाः प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणम् अपाने जुह्वति, अपानं च प्राण इत्यस्याभिप्रायमित्यर्थः । परपक्षे स्वोक्तदूषणं भाष्यारूढमित्याह- **एवशब्देनेति** ।। २९ ।।

भगवद्गीता

अपरे नियताऽहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ।। ३० ।।

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ।। ३१ ।।

भाष्यम्

नियताहारत्वेनैव प्राणशोषात्प्राणान् प्राणेषु जुह्वति । 'यच्छेद्वाङ्गनसी प्राज्ञः' (काठ. १.७.१३) इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेण वा । अन्यदपि ग्रन्थान्तरे सिद्धम् ।

'यदस्याल्पाशनं तेन प्राणाः प्राणेषु वै हुताः'

इति ।। ३०-३१ ।।

प्रमेयदीपिका

'अपरे नियत' इत्यत्र प्राणानां प्राणेषु कीदृशो होमः? नियताहारत्वस्य कथम् [1]अत्रोपयोगः? इत्यत आह- **नियतेति** ।। **प्राणशोषाद्** इन्द्रियवृत्तीनां वृत्तिमत्स्विन्द्रियेषु सङ्कोचात् । जुह्वति 'इत्युच्यते' इति शेषः । एवशब्देन 'श्रोत्रादीनि' (४.२६) इत्यतो भेदं दर्शयति- तत्र 'प्रत्याहारेण', अत्र 'नियता-

---

१. तत्र (चे.)

हारत्वेनैव' इति[1]। 'प्राणान्' इत्यादिकं प्रकारान्तरेण व्याख्याति- **यच्छे-दिति ॥ वाक् वाचम्। [2]मनसी मनसि। यच्छेत्** तन्नियतां ध्यायेत्। अवरणामिन्द्रियदेवतानाम् उत्तमेन्द्रियदेवतानियतत्वचिन्तनं प्रकारार्थः[3]। **वा** 'प्राणानां प्राणेषु होमः' इति शेषः। **अस्मिन् पक्षे** नियताहारा इति पृथग्-यज्ञो ज्ञातव्यः। इदमेवास्तु व्याख्यानम्। श्रौतत्वात्। किं पूर्वेण? इत्यत आह- **अन्यदपीति** ॥ ३०-३१ ॥

भावदीपिका

वृत्तिमत्स्विन्द्रियेषु सङ्कोचादिति ॥ सर्वथेन्द्रियवृत्तीनां सङ्कोचे शरीरधारणा-सम्भवाद् 'वृत्तिमत्सु' इत्युक्तम्। स्वल्पवृत्तिमत्स्वित्यर्थः। इन्द्रियैर्बहुतरा विषयवृत्तीः परित्यज्य देहधारणोपयुक्ता एवेन्द्रियवृत्तीः कुर्वन्तीत्येतदेव इन्द्रियवृत्तीनाम् इन्द्रियेषु सङ्कोच इति भाव इत्याहुः।

ननु 'अपरे नियताहाराः प्राणान्' इत्यनेनोक्तपक्षस्य 'श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति' (४.२६) इत्यनेनैवोक्तत्वात् पुनरुक्तिरित्यत आह- **एव-शब्देनेति** ॥ तं प्रकारमेव विवृणोति- **तत्र प्रत्याहारेणेति** ॥ पूर्वं श्रोत्रादीन्द्रियाणां नियमने विषयेभ्यः प्रत्याहारः कारणमुक्तम्। अत्र नियताहारत्वं कारणमुच्यत इत्यर्थः। 'वा' इत्यनूद्य तदनन्तरं शेषं पूरयति- **वा प्राणानामिति** ॥ नन्ववरा-णामुत्तमाधीनत्वचिन्तनमेव प्राणानां प्राणेषु होमः। अयमेको यज्ञ इत्यस्मिन् पक्षे नियताहारत्वस्योपयोगाभावाद्वैयर्थ्यम् इत्यत आह- **अस्मिन् पक्ष इति** ॥ आहारनियमनमेवैको यज्ञ इति भावः। **पूर्वेणेति** ॥ 'नियताहारत्वेनैव प्राण-शोषाद्' इति पूर्वेणेत्यर्थः ॥ ३०-३१ ॥

---

१. ग. 'एव' इति न पठ्यते। २. मनसी इति नास्ति (वे.)

३. क. होमशब्दार्थः।

भावरत्नकोशः

कीदृश इति ॥ तप आदेर्भगवत्यर्पणस्य होमत्वमिव इह प्राणेषु प्राणार्पणायोगात् किंप्रकारोऽसौ? इति प्रश्नाभिप्रायः । **नियताहारत्वस्येति ॥** यद्यपि 'नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।' (६.१६) तथापि

'द्वौ भागौ पूरयेदन्नैः तोयेनैकं प्रपूरयेत् ।
मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेद् ॥'

इति स्मृत्यभिमतं यन्नियताहारत्वं तस्येत्यर्थः । एतादृशेन नियताहारत्वेन कथं प्राणशोषः? इत्यतः शोषशब्दार्थं विवक्षितमाह- **प्राणशोषादिति ॥** अनेन कीदृशो होम इत्येतत्समाहितम् । 'जुह्वति' इति भाष्यमनूद्य शेषमाह- **जुह्वतीति ॥ प्रत्याहारेण** प्राणानां प्राणेषु होम उक्तः । **नियताहारत्वेनैव** होम उच्यते । **इत्यादिकं** 'प्राणान् प्राणेषु जुह्वति' इत्येतत् । वाक्शब्दाद्द्वितीयायाः प्रथमा । द्वितीयाया अलुग्वा । मनश्शब्दात्सप्तम्या दीर्घत्वं च[1] छान्दसमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे- **वाग्वाचमिति ॥** अन्यथा 'वाङ्मनसे' इति निर्देशः स्यात् । 'तद्यच्छेद्' इत्याद्ययोगश्चेति भावः । 'यम= उपरमे' इत्यतो लिङि 'यच्छेद्' इति रूपमिति तदनूद्य प्रकृतिप्रत्यययोरर्थमाह- **तन्नियतां ध्यायेदिति ॥** मनोनियतां चिन्तयेदित्यर्थः। तथा च तत्त्वप्रदीपिका । 'वाचं मनसि यच्छेदित्यर्थः' इति । **प्रकारार्थः** भाष्योक्तप्रकारपदार्थः । तथा च काठकं भाष्यम्-

'तस्माद्वागात्मिका देवीरुमाद्यास्तु शिवादिषु ॥' (काठ.भा.१.७.१०)इत्यादि।

भाष्यगतं वाशब्दमनूद्य ततः शेषमाह- **वेति ॥ अस्मिन् पक्षे** 'मनआदिषु वागादीनां होमः' इति पक्षे। **पृथग्यज्ञः** आहारनियमोऽपि भगवत्यर्पितश्चेत् तपोयज्ञ इत्रायमपि पृथग्यज्ञो ज्ञातव्य इत्यर्थः । **श्रौतत्वात्** 'यच्छेद्वाङ्मनसी' (काठ. १.७.१३) इति श्रुतिसिद्धत्वात् । **पूर्वेण** नियताहारत्वेनैवेत्यादिरूपेण । **अन्यदपि पूर्वमपि, अल्पाशनं** शास्त्रनियताहार इति भाष्यार्थः ॥ ३०-३१ ॥

---

१. वा (प्र.), चशब्दो नास्ति (अ.)

भगवद्गीता

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान् विद्धि तान् सर्वान् एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ।। ३२ ।।

भाष्यम्

ब्रह्मणः परमात्मनो मुखे ।

'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' (९.२४)

इति वक्ष्यति । [1]मानसवाचिककायिककर्मजा एव हि ते सर्वे । एवं ज्ञात्वा तानि कर्माणि कृत्वा विमोक्ष्यसे । युद्धं परित्यज्य यन्मोक्षार्थं करिष्यसि तदपि कर्म । अतो विहितं न त्याज्यमिति भावः ।।३२।।

प्रमेयदीपिका

'ब्रह्मणो मुखे वितताः' इत्यस्य वेदे प्रतिपादिता इति व्याख्यानमसत् । मुखशब्दवैयर्थ्याद् इत्यभिप्रायेणाऽऽह- **ब्रह्मण इति** ।। परमात्मनः सर्वयज्ञ-भोक्तृत्वं कुतो भगवत्सम्मतम्? इत्यत आह- **अहं हीति** ।। उपासनादीनां कर्मजत्वाभावात् कथं[2] 'कर्मजान् विद्धि तान् सर्वान्' इत्युक्तम्[3]? इत्यत आह- **मानसेति** ।। अत्र 'विमोक्ष्यसे' इति सन्नन्तान्मुचः कर्मकर्तरि लट् । तस्य प्रकृतोपयुक्ततयाऽर्थमाह- **एवमिति** ।। **एवं ज्ञात्वा** यदि सर्वेऽपि यज्ञाःकर्मजा इति जानासि तर्हि **तानि** युद्धादीनि स्वविहितानि **कर्माणि** कृत्वैव **विमोक्ष्यसे** संसारादात्मानं मोक्तुमिच्छसि । सर्वेषां कर्मजत्वज्ञाने तवैव मोक्षार्थं युद्धादिकं कर्तव्यमितीच्छा भविष्यतीत्यर्थः ।

तत्कथमित्यत आह- **युद्धमिति** ।। यद्येवमनेके यज्ञाःतर्हि किं कर्मात्म-

---

१. मानसिक (त्रे.) २. ग.कथमिति न दृश्यते । ३. ग.इत्ययुक्तं ।

केन युद्धेन? उपासनादिनैवाहं कृती स्यामित्यर्जुनस्य हार्दं ज्ञात्वा भगवतेद-मुक्तम्।[1] तस्यायं भावः। मोक्षार्थं यदुपासनादिकं युद्धं परित्यज्य करिष्यसि तदपि कर्म। तथा च त्वया विहितातिक्रम एव कृतः स्यात्। न तु कर्मत्यागः। अत एवं जानतस्तव विहितं युद्धादिकं न त्याज्यमिति बुद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः। 'विमोक्ष्यसे' इति लृडन्तत्वपक्षेऽयमर्थः। किं सर्वयज्ञानां कर्मजत्वज्ञानमात्रेण मोक्षः? तथा च 'कुरु कर्मैव' (४.१५) इति विधानं व्यर्थमित्यत आह- एवमिति॥ 'कर्मजान् विद्धि' इत्यनेन कथमर्जुन[2]शङ्कायाः परिहारः? इत्यत आह- युद्धमिति॥ ३२॥

भावदीपिका

अहं हीतीति॥ तथा च 'अहं हि' (९.२४) इति सर्वयज्ञभोक्तृत्वस्योच्य-मानत्वेन भोक्तृत्वस्य च मुखाभावेऽसम्भवान्मुख इत्युक्तमिति भावः॥ **उपा-सनादीनामिति॥** 'दैवमेवापरे यज्ञम्' (४.२५) इत्युक्तोपासनादिरूप-यज्ञानामित्यर्थः॥ **अत्र विमोक्ष्यस इति सन्नन्तान्मुचः कर्मकर्तरि लडिति॥** अत्र 'विमोक्ष्यसे' इत्यस्य 'आत्मानं मोक्तुमिच्छसि' इत्यर्थस्याभिप्रेतत्वेन मोक्षकर्तृ[3]भूतस्यैवाऽऽत्मनः कर्तृत्वं विवक्षितम्, 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यः'[4] इति कर्तुः कर्मवद्भाव उच्यते, वत्सः स्वयमेवेति प्रयोगात् इत्यवधेयम्।

ततश्चायं साधनप्रकारः। विपूर्वकात् 'मुच्लृ= मोक्षणे' इत्यस्माद्[5] '*इच्छायां*

---

४. अस्यायम् २. अर्जुनस्य

३. 'कर्मभूतस्य' इति पाठः स्यात्। 'मुक्तीच्छाकर्मभूतस्य' इत्यर्थः।

४. कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत् स्यात्। कर्मणः कर्तृत्वेन विवक्षायां कर्ता कर्मवत् स्यात् इति भावः।

५. 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकाद् इच्छायां वा' इति सूत्रम्।

सन्' इति सन्प्रत्यये नकारलोपे धातोरभ्यासे 'मुमुच्' इति जाते *'अत्र लोपोऽभ्यासस्य'* इत्यभ्यासलोपे मुच् इति जाते *'मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा'* अकर्मकस्य मुचो गुणो वा स्यात् [१]सकारादौ प्रत्यये पर इति सूत्रेण उकारस्य ओकारो गुणः। अत्र कर्मणः कर्तृत्वस्याभिप्रेतत्वेन स्वतन्त्रस्य कर्तृभिन्नस्य कर्मणोऽभावादकर्मकत्वम्। एवं च 'मोच् स' इति जाते *'चोः कुः'* इति चकारस्य कुत्वे 'मोक् स' इति जाते [२]सकारस्य षत्वे कषयोर्योगे क्षेति जाते 'विमोक्ष' इति सन्नन्तः शब्दः। पश्चात् *'सार्वधातुके यक्'* इति यक्प्रत्यये ककारलोपे *'अतो लोपः'* इत्यनेन क्षकारस्थस्य अकारस्य लोपे 'विमोक्ष् य' 'विमोक्ष्य' इति जाते पश्चाल्लट्। तस्य चाऽत्मनेपदिनि मध्यमपुरुषे थास् इत्यादेशे *'थासः से'* इति थासः सेभावे 'विमोक्ष्यसे' इति लडात्मनेपदिनि मध्यमपुरुषैकवचने रूपं 'भवसे' इतिवद्भवतीति द्रष्टव्यम्॥ **तत्कथमिति**॥ सर्वेषां यज्ञानां कर्मजत्वज्ञानेन मोक्षार्थं युद्धादिकं कर्तव्यमितीच्छा कथं भविष्यति? व्यधिकरणत्वादित्यर्थः। **कृती** अलंबुद्धिमान्। **इदमुक्तम्** 'कर्मजान् विद्धि' (४.३२) इत्येतदुक्तम्। **कर्मेति**॥ मानसिककर्मत्वादित्याशयः ॥ **तथा चेति** ॥ युद्धपरित्याग इत्यर्थः॥ **न त्विति** ॥ युद्धस्यापि विहितकर्मत्वादिति भावः ॥ **एवं जानत इति** ॥ युद्धादीनामपि कर्मत्वेन तत्त्यागे विहितातिक्रम एव कृतो भवति न कर्मत्याग इत्येवं जानत इत्यर्थः॥ **लृडन्तत्वपक्ष इति**॥ तथा च 'विमोक्ष्यसे' इत्यस्य 'मुक्तो भविष्यसि' इत्यर्थः।

साधनप्रकारस्त्वित्थम्। विपूर्वकात् 'मुच्' इत्यस्मात् लृडन्तत्वेन *'स्यतासी लृलुटोः'* इत्यनेन स्यप्रत्यये "[३]*मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा'* इति गुणे चकारस्य कुत्वे सस्य षत्वे कषयोर्योगे क्षेति जाते विमोक्ष् य 'विमोक्ष्य' इति निष्पत्त्यनन्तरं

---

१. 'सनि' इति व्याकरणसम्मतः पाठः।

२. 'प्रत्ययादेः स इति सन्प्रत्यये' इत्यधिकः पाठः मुद्रितकोशेषु।

३. 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति सूत्रं साधु।

लृट्प्रत्यये आत्मनेपदिनि मध्यमपुरुषे लृटः थासादेशे, थासः संभावे 'विमोक्ष्यसे' इति लृडात्मनेपदिनि मध्यमपुरुषैकवचने रूपं 'भविष्यसे' इतिवद्भवतीति द्रष्टव्यम्। ओमिति चेत्, तत्राऽह- **तथा चेति**॥ कर्मजत्वज्ञानमात्रसम्पादनेनैवाहं कृती स्याम्, किं कर्मकरणेन? अतः कर्मविधानं व्यर्थमित्यर्थः॥ **एवमितीति**॥ तथा च न ज्ञानमात्रेण मोक्षः, किं त्वेवं ज्ञात्वा तानि कर्माणि कृत्वैव **विमोक्ष्यसे** मुक्तो भविष्यसीति भाष्यार्थः॥ **अर्जुनशङ्कायां इति**॥ यद्येवमनेकयज्ञास्तर्हि किं कर्मात्मकेन युद्धेन? उपासनेनैवाहं कृती स्यामित्यर्जुनस्य हार्दशङ्कायां इत्यर्थः। युद्धमिति भाष्यस्याभिप्रायस्तु पूर्वोक्त एव द्रष्टव्यः। 'विमोक्ष्यसे' इत्यस्य 'आत्मानं स्वयमेव मोक्तुम् इच्छसि', 'मुक्तो भविष्यसि' इत्यर्थद्वयमभिप्रेत्य पक्षद्वयोक्तिरिति ध्येयम्॥ ३२॥

भावरत्नकोशः

'**ब्रह्मणो** वेदस्य **मुखे** द्वारे, वेदद्वारेणावगम्यमाना ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते' इति **सङ्करभाष्यमर्थतोऽनुवदति- ब्रह्मण इति**॥ **मुखशब्देति**॥ उक्तार्थत्वे '**ब्रह्मणा वितताः**' इत्येव विन्यासापत्तेरिति **भावः**। 'भगवदुपासनं यज्ञः' इत्युक्तत्वादुक्तम्- **उपासनेति**॥ आदिपदेन [1]तपोज्ञानादीनां ग्रहणम्। **अत्र श्लोके। सन्नन्तान्मुच इति**॥ *'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा'* इति 'मुच्लृ= मोक्षणे' इति धातोरिच्छार्थे सनि *'मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा'* इति सन्नन्तस्य पक्षे गुणः। *'अत्र लोपोऽभ्यासस्य'* इत्यभ्यासलोपः। ततः सन्नन्तधात्वर्थकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां *'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः'* इति तस्य कर्मवद्भावेन कर्मार्थकलट्प्रत्ययोगात्मनेपदादिकार्यम्। सति चैवं 'विमोक्ष्यसे' इति रूपमिति[2] भावः। 'एवं ज्ञात्वा' इति भाष्यपदमनूद्य तस्य प्रकृतोपयोग्यर्थ-

---

१. तपोयज्ञादीनाम् (अ.)

२. इति रूपम् इत्यनन्तरम् 'भूषाकर्म-किरादि-सनां च अन्यत्रात्मनेपदाद्' इति वचनम् ईषत्त्वादिह नाश्रितम् इति चोपपत्तिरिति भावः। इत्यधिकः पाठः। (पं.)

वर्णनपरत्वमुपपादयति- **एवं ज्ञात्वा यदीति ॥ इदमुक्तम्** 'कर्मजान् विद्धि तान् सर्वान्', 'एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे' इतीदमुक्तम्। **तस्यायं भाव इति ॥** 'एवं ज्ञात्वा' इत्यादि 'भावः' इत्यन्तं भाष्यं भावकथनरूपमित्यर्थः। तद्विशदयति- **मोक्षार्थमित्यादि ॥ लृडन्तत्वपक्ष इति ॥** मुचेर्भविष्यदर्थे लृटि, स्वरितेत्त्वेन आत्मनेपदे, थासःसेभावे, *'स्यतासी'* इति स्यत्वे[1], पुगन्तलक्षणे गुणे, *'चोः कुः'* इति कुत्वे, षत्वे च 'विमोक्ष्यसे' इति लृडन्तत्वपक्ष इत्यर्थः। बाढमिति गूढाभिसन्धौ दोषमाह- **तथा चेति ॥** तथा सतीत्यर्थः। व्यर्थम् 'आपद्येत' इति शेषः। **अर्जुनशङ्कायाः** 'यद्येवमनेके यज्ञास्तर्हि' इति अर्जुनकृतशङ्कायाः ॥ ३२ ॥

दैवमेवेत्यष्टश्लोक्या अक्षरार्थस्तु- सामान्यतः कर्मस्वरूपमुक्तम्। तच्च यज्ञादि-भेदभिन्नम्। तत्र 'नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य' (४.३१) इति वक्ष्यति। तदनुपपन्नम्। यत्याद्याश्रम[2]विलोपशङ्काप्रसङ्गाद् इत्याशङ्कानिरासाय यज्ञभेदा उच्यन्ते- **दैवमेवेत्यादिना ॥ अपरे** केचिद् **योगिनो** यतयः **दैवं** विष्णुं **यज्ञं** यथा भवति तथा **पर्युपासते**। भगवदुपासनमेव यतीनां यज्ञो नान्य इति न यत्याश्रमविलोप-प्रसङ्ग इति भावः। **अपरे** अन्ये **ब्रह्माख्याग्नौ यज्ञेन** प्रसिद्धेनाग्निहोत्रादिरूपेण **यज्ञं** भगवन्तं प्रति **जुह्वति**। अग्निहोत्रादिकं [3]भगवत्प्रीत्युद्देशेनानुष्ठाय तत्र समर्पयन्तीति यावत्॥ २५ ॥

अन्ये योगिनः **श्रोत्रादीनि** ज्ञानेन्द्रियाणि **संयमाग्निषु** प्रतीन्द्रियं संयमो भिद्यत इति बहुवचनम्। संयमा एवाग्नयः, तेषु **जुह्वति**। प्रत्याहारेण भगवत्पूजा-त्वेनैवेन्द्रियसंयमनं कुर्वन्ति। **अन्ये** योगिनः **शब्दादीन्** शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान् **श्रोत्रादीन्द्रियाख्याग्निषु जुह्वति**। भगवत्पूजात्वेन विषयान् इन्द्रियैर्भुञ्जत इत्यर्थः॥ २६ ॥

---

१. 'स्ये' इति वा 'स्यप्रत्यये' इति वा पाठः स्वरसः।

२. विलोपप्रसङ्गाद् (पं.,अ.)   ३. भगवतीत्युद्देशेन (प्र.)

अपरे योगिनः सर्वाणीन्द्रियकर्माणि वाक्-पाणि-पाद-पायु-उपस्थशब्दित-कर्मेन्द्रियव्यापारान् **प्राणकर्माणि** प्राणापानादिव्यापारांश्च **आत्मसंयमयोगाग्नौ आत्मनो मनसः संयमो** निग्रहशब्दितो **योग** उपायः स एव **अग्निः** तस्मिन् **ज्ञानदीपिते जुह्वति**। भगवदधीनताज्ञानपूर्वकं स्वातन्त्र्याभिमानत्यागेन मनो निगृह्य कर्मेन्द्रियव्यापारान् भगवत्पूजात्वेन नियच्छन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

अपरे द्रव्ययज्ञाः द्रव्यस्य याजकाः। तपः परमेश्वरार्पणबुद्ध्या तत्र जुह्वतीति **तपोयज्ञाः**। **योगं** ध्यानं परमेश्वरार्पणबुद्ध्या तत्र जुह्वतीति **योगयज्ञाः**। स्वाध्यायं विष्णुपूजात्वेनाधीयते इति **स्वाध्याययज्ञाः**। भगवत्पूजात्वेन श्रवणाद्यनुष्ठाय ज्ञानमापादयन्तीति **ज्ञानयज्ञाः**। **शंसितव्रताः** सुतीक्ष्णव्रताः **यतयो** [1]यतनशीलाः **केचन सन्ति** ॥ २८ ॥

अपरे प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः **प्राणापानगती रुद्ध्वा** रेचनपूरणे हित्वा प्राणम् अपाने जुह्वति, अपानं च प्राणे, प्राणापाने इतरेतरयोर्जुह्वति कुम्भकस्था एव भवन्तीति तात्पर्यार्थः ॥ २९ ॥

अपरे नियताहाराः सन्तः **प्राणान्** श्रोत्रादीन्द्रियवृत्तीः **प्राणेषु** वृत्तिमत्स्विन्द्रियेषु **जुह्वति** सङ्कोचयन्ति। [2]आहारनियमापादितेन्द्रियशक्तिह्रासः केषाञ्चिद् यज्ञ इति भावः। यद्वा **प्राणान्** वागादीन्द्रियदेवताः **प्राणेषु** मनोऽभिमान्याद्युत्तमदेवतासु **जुह्वति**। अवराणाम् इन्द्रियदेवतानाम् उत्तमेन्द्रियदेवतानियतत्वेन चिन्तनं होम इत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे 'नियताहाराः' इति पृथग्यज्ञो ज्ञातव्यः। उक्तार्थे रुचिजननाय स्तवनं क्रियते। **यज्ञविदो** यज्ञविशेषज्ञाः **यज्ञक्षपितकल्मषाः** यज्ञानुष्ठानविनाशितपापाः **सर्वेऽपीति** ॥ ३० ॥

---

१. ध्यानशीलाः (अ.)

२. आहारनियमापादितेन्द्रियदेवतानियतत्वेन चिन्तनं होम इत्यर्थः। (प्र.), आहारनियमापादितेन्द्रियदेवतानियतत्वेन नित्तक्षेम इत्यर्थः। अस्मिन् शक्तिह्रासः केषाञ्चिद् यज्ञ इति भावः। (पं.)

[1]उक्तयज्ञकरणे महाफलं तदभावे अनर्थश्चोच्यते- **यज्ञशिष्टेति ॥ यज्ञेषु** देवतायै दत्तं यद्धविः **तच्छेषो** अत्रामृतम्[2], **तद्भुजः** यथोक्तान् यज्ञान् अनुतिष्ठन्त इति यावत्। **सनातनं** वेदप्रतिपाद्यं चिरन्तनं वा **ब्रह्म यान्ति** प्राप्नुवन्ति। **अयज्ञस्य** यथोक्तानां यज्ञानामेकोऽपि यज्ञो[3] यस्य नास्ति सोऽयम् अयज्ञः, तस्य **अयं लोकः** अल्पसुखो मानुषो लोकः **नास्ति** । **कुतः अन्यः** स्वर्गादिः विशिष्टसाधन-साध्यः? हे **कुरुसत्तम** इत्यर्जुनसम्बोधनम्॥ ३१ ॥

उक्तयज्ञभेदा उपसंह्रियन्ते- **एवं बहुविधा इति ॥ एवं** 'दैवमेव' इत्याद्युक्तदिशा बहुप्रकारा **यज्ञा ब्रह्मणः** परमात्मनो **मुखे वितताः** । बहुविधानामपि यज्ञानां भगवानेव भोक्तेति यावत्। 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता' (९.२४) इति हि वक्ष्यति । इदं च 'श्रोत्रादीनि' इत्यादिष्विज्यानुक्तेरिति[4] कोऽन्य इति शङ्कां निवर्तयितुमुक्तम्। उक्तं च प्रस्थानान्तरे 'सर्वयज्ञैः परं ब्रह्म याज्यं विष्ण्वाख्य-मव्ययम्' (गी.ता. ४.३२) इति। यद्येवमनेके यज्ञाः तर्हि ज्ञानादिनैवालम्, किं कर्मात्मकयज्ञेन? इत्यत उक्तम्- **कर्मजानिति ॥** उपासनादीनां कर्मजत्वाभावात् कथं 'कर्मजान् विद्धि तान् सर्वान्' इत्युच्यते? इति चेन्न । मानस-वाचिक-कायिककर्मजत्वाद् उपासनादिसर्वयज्ञानामित्यर्थात्। यद्येवमनेके यज्ञास्तर्हि किं कर्मात्मकेन युद्धेन? उपासनादिनैवाहं कृती स्याम् इत्यर्जुनस्य हार्दं ज्ञात्वा हि भगवतोक्तम्- **कर्मजान् तान् सर्वान् एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यस इति ॥** तस्यायं भावः। मोक्षार्थं यदुपासनादिकं युद्धं परित्यज्य करिष्यसि तदेतदपि कर्म। तथा च त्वया विहितातिक्रम एव कृतः स्यात्, न तु कर्मत्यागः । अत एवं जानतस्तव युद्धादिकं स्वविहितं न त्याज्यमिति बुद्धिर्भविष्यति । तथा च **विमोक्ष्यसे** संसारादात्मानं मोक्तुमिच्छसि। सर्वेषां कर्मजत्वज्ञाने तत्रैव मोक्षार्थं युद्धादिकं कर्तव्यमितीच्छा भविष्यतीति । 'विमोक्ष्यसे' इति सन्नन्तान्मुचेः कर्मकर्तरि लडन्तत्वमाश्रित्यायमर्थ उक्तः । लृडन्तत्वपक्षे त्वयमर्थः । किं सर्वयज्ञानां

१. उक्तकरणे (पं.) २. तच्छेषोऽत्राभिमतम् (अ.)
३. 'यज्ञः' इति नास्ति। (अ.) ४. इज्यानुक्तेरिज्या न इति शङ्काम्। (पं.)

कर्मजत्वज्ञानमात्रेण मोक्षः? तर्हि **'कुरु कर्मैव'** (४.१५) इति विधानं व्यर्थमापद्येत, इत्यत उक्तम्- **एवमिति ॥ एवं ज्ञात्वा** युद्धादिस्वविहितकर्माणि कृत्वा **विमोक्ष्यसे** मुक्तो भविष्यसीति ॥३२॥

भगवद्गीता

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाद् ज्ञानयज्ञःपरन्तप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

भाष्यम्

अखिलम् उपासनाद्यङ्गयुक्तम् । ज्ञानफलमेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

प्रमेयदीपिका

'सर्वं कर्म' इत्युक्तत्वात् 'अखिलम्' इति पुनरुक्तिरित्यत आह- **अखिलमिति ॥ कर्मसमृद्ध्यर्थान्युपासनानि वेद एवोच्यन्ते । खिलं सशेषं न भवती**त्यखिलमित्यर्थः । 'ज्ञाने परिसमाप्यते' इत्यस्य ज्ञाने जाते न कर्म कार्यम् इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तात्पर्यमाह- **ज्ञानेति ॥ परिसमाप्तिः** सम्पूर्णता सफलता । सा च ज्ञाने सतीति सन्निधानाज्ज्ञानलक्षणेनैव फलेनेति भावः ॥ ३३ ॥

भावदीपिका

ननूपासनायाः कर्मसाध्यत्वात् कथं कर्माङ्गत्वम्? इत्यत आह- **कर्मसमृद्ध्यर्थानीति ॥ उपासनानि** उद्गीथाद्युपासनानि ॥ **वेद एवेति** ॥ 'समर्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते' (छा. १.१.४) इति छान्दोग्योपनिषदि कथितत्वादिति भावः ॥ **सशेषमिति** ॥ अङ्गानुक्तौ सशेषतैवेति भावः ॥ ३३ ॥

भावरत्नकोशः

ननूपासनायाः कर्मसाध्यत्वात् कथं कर्म प्रत्यङ्गत्वमुच्यते? इत्यत आह- **कर्मसमृद्ध्यर्थानीति** ।। कर्मणां सम्पूर्णफलावाप्त्यर्थान्यपि कानिचिदुपासनानि वेद एव उच्यन्त इति तेषां कर्माङ्गत्वमुपपद्यत इति भाष्ये तथोक्तमिति भावः । तथा च **प्राचीनटीकायां** 'ध्यात्वा वषट्करिष्यन्' इत्यादिवचनादस्ति कर्माङ्गमुपासनमिति । 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' (छा. १.१.१) इत्युपासनाविधिप्रकरणे "एषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्धयिता ह वै कामानां भवति' (छा. १.१.४) इत्युद्गीथोपासनादीनां कर्मसमृद्ध्यर्थत्वस्य छान्दोग्येऽवगमात् कर्मसमृद्ध्यर्थान्युपासनादीनीन्युक्तमित्यपि आहुः। अपौनरुक्त्याय भाष्यार्थमाह- **खिलमिति** ।। सशेषम् अननुष्ठिताङ्गम्[2] । तात्पर्यं 'ज्ञाने परिसमाप्यते' इति पादस्येति पूर्वेणान्वयः । 'परिसमाप्यते' इत्यत्र प्रकृत्यर्थः- **परिसमाप्तिरिति** ।। 'समाप्तवियान् धनुषि श्रेष्ठान् यान् साप्त मन्यसे' (गी.ता. ४.३३) इतिवत् समाप्तिशब्दोऽत्र पूर्तिवाचीति प्रस्थानान्तरं हृदि कृत्वाऽऽह- **सम्पूर्णतेति** ।। सम्पूर्णता साङ्गता चेद् 'अखिलम्' इत्यनेन गतार्थतेत्यतो विवक्षितमर्थमाह- **सफलतेति** ।। ज्ञानस्य फलत्वस्फोरणाय 'सति' इत्युक्तम् । ज्ञानलक्षणेनैव फलेन सा सफलतेति सम्बन्धः । ज्ञानं फलं यस्य तज्ज्ञानफलम् । द्रव्ययज्ञादि सर्वं कर्म[3] स्वस्वाङ्गज्ञातयुक्तं यदि ज्ञानं जनयति तर्ह्येव तत्परिपूर्णं नान्यथेत्यर्थ इति **प्राचीनटीकायाम्** । भाष्यार्थस्य स्फुटत्वादत्र भावमात्रमुक्तम् ।। ३३ ।।

भगवद्गीता

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ।। ३४ ।।

---

१. एष एव समृद्धिः (अ.) २. अनुष्ठिताङ्गम् (अ., पं.)
३. सर्वंकर्म (ट.), 'कर्म' इति नास्ति (अ.)

भाष्यम्

इदानीमपि ज्ञान्येव । तथाऽप्यभिभवान्मोहः । मा तूक्ता ॥३४॥

प्रमेयदीपिका

'तद्विद्धि' इत्युक्तत्वाद् इदानीमर्जुनो न जानातीति प्रतीतिं निवारयति- **इदानीमपीति ॥** 'तद्विद्धि' इत्यधिकज्ञानार्थमुक्तमिति भावः । ज्ञानी चेत् तर्हि 'यज्ज्ञात्वा' (४.३५) इति तस्य मोहः कथमुच्यते? इत्यत आह- **तथाऽपीति ॥ अभिभवाद्** ज्ञानस्य । अर्जुनस्य ज्ञानित्वे सिद्धे भवेदेतत् । तत्रैव किं प्रमाणम्? इत्यत आह- **मा त्विति** ॥ ३४ ॥

भावदीपिका

॥ **तस्य मोह इति** ॥ 'यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवम्' (४.३५) इतीदानीमिव उत्तरत्र 'न यास्यसि' (४.३५) इत्युक्त्या[1] मोह उच्यत इत्यर्थः ॥ **मा त्विति** ॥ 'स हि ज्ञानी नरांश इन्द्रश्च । पार्थार्ष्टिषेणेत्यादिज्ञानिगणनाच्च' (गी.भा. २.४७) इत्यादिना द्वितीयाध्याये प्रमाणमुक्तमस्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

भावरत्नकोशः

इत्युक्तत्वादिति ॥ लोटोक्तत्वात्, लोटश्च वर्तमानार्थत्वाभावादिति भावः[2] । **मा त्वितीति ॥** प्रमाणं तूक्तम् । 'नरांश इन्द्रश्च पार्थार्ष्टिषेण' (गी.भा. २.४७) इत्यादिज्ञानिगणनायेति द्वितीयाध्याय इति शेष इति भाष्यार्थो द्रष्टव्य इति हृदयम् ॥ ३४ ॥

---

१. उत्तरश्लोके इतः परं मोहं न यास्यसि इत्युक्त्या इदानीमर्जुनस्य मोहः सूचितः ।

२. उक्ताशङ्कां भाष्यभावोक्त्या परिहरति - **किन्तीत्यधिकेति ॥ तथापीति ॥** यद्यप्यर्जुनो ज्ञानी । तथापि तस्य ज्ञानस्याभिभवान्मोह उच्यत इति 'यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहम्' इति वचनं युज्यते । इति भाष्यार्थः । इति भावः इत्यधिकः पाठः । (पं.)

भगवद्गीता

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहम् एवं यास्यसि पाण्डव।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

भाष्यम्

येन ज्ञानेन मय्यात्मभूते सर्वभूतानि **अथो** तस्मादेव मोहनाशात् पश्यसि ॥ ३५ ॥

प्रमेयदीपिका

'येन भूतानि' इत्यस्य **येन** मोहेन सर्वाणि भूतानि **आत्मनि स्वस्मिन्** अथो मयि च द्रक्ष्यसीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह- **येनेति ॥ आत्मभूते** सर्वान्तर्यामिणि । 'द्रक्ष्यसि' इत्येतत् 'पश्यसि' इति व्याख्यातम् इदानीमपि ज्ञान्येवेति ज्ञापयितुम् ॥ ३५ ॥

भावदीपिका

ननु गीतायां 'द्रक्ष्यसि' इति भविष्यदर्थकलृट्प्रत्ययान्तस्य 'पश्यसि' इति वर्तमानार्थकलट्प्रत्ययान्तपदेन व्याख्यानं कुतः कृतम्? इत्यत आह- **द्रक्ष्यसी-त्येतदिति** ॥ ३५ ॥

भावरत्नकोशः

'यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहम्' इति प्रकृतो मोहो यच्छब्देन विशेष्यत इति भावेनो-क्तम्- **येन मोहेनेति** । **'अथो अपि'** इति सङ्केतेण भापणादाह-**अथो मयि चेति** ॥ 'आत्मनि' इत्युक्ते 'त्वयि' इति शङ्का स्यात् । तद्व्यावृत्त्यर्थम्-**मयीति** ॥ न च त्वदादिरिवाहं परिच्छिन्न इति ज्ञापयितुम् 'आत्मनि' इत्युक्तमित्यभिप्रेत्याह- **'मय्यात्मभूत इति'** इति[1] भाष्यावतारस्य **प्राचीन-**

---

१. एकमेव इतिपदम् (पं.)

टीकातः अवगमात् तदर्थमाह- **आत्मभूते सर्वान्तर्यामिणीति ।।** ननु 'द्रक्ष्यसि' इत्यत्र व्यत्ययमाश्रित्य भविष्यदर्थकलृटः 'पश्यसि' इति वर्तमानार्थकलटा व्याख्यानं किमर्थम्? इत्यत आह- **द्रक्ष्यसीत्येतदिति ।। इति ज्ञापयितुमिति ।।** व्याख्यानमिति सम्बन्धः ।। ३५ ।।

श्रेयानित्यादि त्रिश्लोक्या अयमक्षरार्थः- उक्तेषु यज्ञेषु को यज्ञः श्रेष्ठ इति जिज्ञासायां ज्ञानयज्ञ इति स्तुत्योच्यते- **श्रेयानिति ।। द्रव्यमयादिति ।।** उक्तसर्वयज्ञोपलक्षणम्। द्रव्यसाधनसाध्याद् उक्तयज्ञसमुदायादिति यावत्। **ज्ञानयज्ञः** भगवज्ज्ञानसम्पादनरूपो यज्ञः। **श्रेयान्** प्रशस्यतरः। हे **परन्तप** इति सम्बोधनम्। श्रेयस्त्वहेतुरुच्यते- **सर्वमिति ।। अखिलं** 'समुद्रं मनसा ध्यायीत', 'वायुं मनसा ध्यायेद्' इत्यादि कर्मसमृद्ध्यर्थकोपासनाद्यङ्गयुक्तं **सर्वं कर्म ज्ञाने** समुत्पन्ने **परिसमाप्यते** सम्पूर्यते। ज्ञानलक्षणेनैव फलेन फलवद्भवतीत्यर्थः ।। ३३ ।।

ज्ञानस्य कर्मणोऽधिकत्वमुक्त्वा तदापादानं विधीयते- **तदिति ।। ज्ञानिनः** परोक्षतत्त्वनिश्चयवन्तः। **तत्त्वदर्शिनः** अपरोक्षज्ञानिनः **प्रणिपातेन** दण्डप्रणामेन **सेवया** शुश्रूषया **परिप्रश्नेन** च प्रसन्नाः **ते** तुभ्यं **ज्ञानं** ज्ञानजनकं शास्त्रम् **उपदेक्ष्यन्ति,** ततो वेदितव्यं **विद्धि** जानीहि। अर्जुनस्येदानीं ज्ञानित्वेऽपि 'विद्धि' इत्यधिकज्ञानित्वमुक्तम्। ननु पार्थं प्रति ज्ञानोपदेशायैव कृष्णस्य प्रवृत्तत्वात्, 'न त्वेवाहम्' (२.१२) इति ज्ञानस्योपदिष्टत्वाच्च कथम् 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानम्' इत्युच्यत इति चेत् उच्यते- 'उपदेक्ष्यन्ति' इति निश्चितत्वाभिप्रायेण परोक्ष्यतयोपदेक्ष्यामीत्युच्यमानत्वात् न ज्ञानोपदेशार्थं प्रवृत्तत्वविरोधः। न च ज्ञानस्योपदिष्टत्वविरोधः। सङ्क्षेपेणोपदिष्टत्वेऽपि 'ज्ञानं तेऽहम्' (७.२) इत्यादिना पुनरुपदेक्ष्यमाणत्वात् न किञ्चिदप्यनुपपन्नमित्युत्तरप्रस्थाने स्फुटमिति ।। ३४ ।।

ज्ञानं स्तूयते- **यदिति ।। यत्** मया वक्ष्यमाणं **ज्ञात्वा पुनः** आद्याध्यायोक्तदिशा बन्धुविषयमो**हं न यास्यसि**। हे **पाण्डव येन** ज्ञानेन **अथो** मोहनाशाद्धेतोः **आत्मनि** सर्वान्तर्यामिणि **मयि सर्वभूतानि अविशेषेण** कार्त्स्न्येन **द्रक्ष्यसि**

मदाधारतया सर्वाणि भूतानि तिष्ठन्तीति दर्शनवान् भविष्यसि। 'पश्यसि' इति भाष्यस्य तात्पर्यमुक्तं टीकायाम्। [1]तद्विद्धीत्यन्वय इति॥ ३५॥

भगवद्गीता

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि॥ ३६॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन।
ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा॥ ३७॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनाऽत्मनि विन्दति॥ ३८॥

भाष्यम्

करणभूतं ज्ञानं स्तौति पुनः श्लोकत्रयेण॥ ३६-३८॥

प्रमेयदीपिका

'येन' (४.३५) इति ज्ञानस्यैव निर्देश इति स्थापयन् 'अपि चेद्' इत्यादेः प्रतिपाद्यमाह- **करणेति**॥ येनेति करणतया निर्दिष्टमित्यर्थः। 'श्रेयान्' (४.३३) इत्याद्यपेक्षया 'पुनः' इति॥ ३६-३८॥

भावदीपिका

॥ **ज्ञानस्यैवेति**॥ न तु त्वदुक्तरीत्या मोहस्येत्यर्थः॥ **श्रेयानिति**॥ 'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप' (४.३३) इति ज्ञानयज्ञस्य पूर्वं स्तुतत्वादिति भावः॥ ३६-३८॥

---

१. 'यज्ज्ञात्वा' 'येन भूतानि' इत्यत्र विद्यमानयच्छब्दस्य 'तद्विद्धि' इत्यत्रत्य-तच्छब्देनान्वय इति भावः।

भावरत्नकोशः

इति स्थापयन्निति ॥ उत्तरत्रिश्लोक्यामपि ज्ञानपदश्रवणादिति भावः। **येनेति** ॥ **करणतयेति** ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीयास्मरणात् 'येन' इति तृतीयया [1]करणतया निर्दिष्टं ज्ञानं स्तौतीति भाष्यार्थ इत्यर्थः। **श्रेयानित्याद्यपेक्षयेति** ॥ 'श्रेयान् द्रव्यमयाद्' (४.३३) इत्यादिना ज्ञानस्तवनस्यैव अर्थतो लब्धत्वाद्, 'यद्' (४.३५) इति साक्षात्स्तवनाच्च। 'अपि चेदसि' इति श्लोकत्रये स्तवनमेव पुनः क्रियत इति तदपेक्षया पुनः शब्द इत्यर्थः ॥ ३६-३८ ॥

अपि चेदसीति श्लोकत्रय्या अक्षरार्थस्तु- 'येन' इति करणतया निर्दिष्टं ज्ञानं श्लोकत्रयेण स्तूयते। **पापेभ्यः** पापकृद्भ्यः। अतिशयेन पापकृत् **पापकृत्तमोऽसि चेदपि सर्वं वृजिनं** पापार्णवं **ज्ञानाख्यप्लवेनैव**, न त्वितरेण कर्मादिसाधनेन **सम्यक् तरिष्यसि** ॥ ३६ ॥

ज्ञानस्य पापनाशकत्वं दृष्टान्तेन प्रत्याय्यते- **यथेति** ॥ **एधांसि** काष्ठानि **समिद्धः** अतिदीप्तः **अग्निः** यथा **भस्मसात्कुरुते** भस्मीभूतानि कुरुते, **तथा ज्ञानाग्निः** ज्ञानाख्याग्निः **सर्वकर्माणि** पापानि **भस्मसात्कुरुते** निर्मूलयति। तथा च सूत्रम् 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ' (ब्र.सू. ४.१.१३) इति ॥ ३७ ॥

इह पापनिवर्तकेषु **ज्ञानेन सदृशं पवित्रं** पावनं शोधकं **न हि विद्यते**। **तद्** ज्ञानं **स्वयं योगसंसिद्धः** योगविषये सम्यक् सिद्धिमान् संसिद्धज्ञानोपायः सन् **कालेन** बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्

'[2]निःशेषगतदोषाणां बहुभिर्जन्मभिः पुनः।
स्यादापरोक्ष्यं हि हरेः ....॥'

(अनु. ३.४.४.अधि.९० (१५०२) श्लो.)

---

१. करणतया इति नास्ति।(अ.) २. निर्दोष (अ.,प्र.)

इत्युक्तदिशा सुबहुना। **आत्मनि भगवद्विषये स्वस्मिन्वा विन्दति** लभत इति॥ ३८॥

भगवद्गीता

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं मत्परस्संयतेन्द्रियः।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति॥ ३९॥

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः॥ ४०॥

योगसन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम्।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय॥ ४१॥

तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत॥ ४२॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
ज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

भाष्यम्

तत्साधनं विरोधिफलं च तदुत्तरैरुक्त्वोपसंहरति॥ ३९-४२॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

प्रमेयदीपिका

[१]उत्तरश्लोकत्रयस्य सङ्कीर्णार्थत्वाद् एकोक्त्यैव तात्पर्यमुक्त्वा 'तस्मात्' इति चतुर्थस्य प्रतिपाद्यमाह- **तदिति ॥ तस्य ज्ञानस्य साधनम्** अन्तरङ्गं श्रद्धादि-कम्। **विरोधि** अज्ञानादिकम्। **ज्ञानस्य फलं** परशान्त्यादिकम्। **विरोधिनः फलं** विनाशादिकमिति॥ ३९-४२॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भावदीपिका

॥ **उत्तरस्येति** ॥ 'श्रद्धावान्' इत्यादिश्लोकत्रयस्येत्यर्थः। **सङ्कीर्णार्थत्वा-दिति**॥ साधनफलयोर्मिश्रतया गीतायामुक्तत्वाद् एकोक्त्यैव तात्पर्यं स्वयमपि सङ्कीर्णतया वक्तीत्याशयः। श्रद्धादिकं 'श्रद्धावान्' इत्यादिनोच्यत इति ध्येयम्। 'विरोधि', 'फलं च' इति भिन्नपदमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे- **विरोधीति**॥ **अज्ञाना-दिकमिति**॥ अत्राऽदिपदेन श्रद्धासंशयसङ्ग्रहः। 'अज्ञश्च' इत्यादिनोच्यत इति ज्ञातव्यम्। **परशान्त्यादिकमिति**॥ आदिपदेन 'योगसंन्यस्तकर्मणाम्' इत्यादि-नोक्तं कर्माबन्धसङ्ग्रहः। 'ज्ञानं लब्ध्वा' इत्यनेनोच्यत इति द्रष्टव्यम्। 'विरोधि-फलम्' इति समस्तं पदमित्यभिप्रेत्यापि व्याचष्टे- **विरोधिन इति**॥ अज्ञानस्य संशयस्य चेत्यर्थः। **विनाशादिकम्** 'अज्ञश्च' इत्यर्धेन विनाशः। आदिपदेन 'नायं लोकोऽस्ति' इति लोकाभावश्चोच्यत इति द्रष्टव्यम्॥ ३९-४२॥

इति यदुवरगीताभाष्यटीकासुयुक्ताशयमतिललिताभिर्गीर्भिरावेदयित्री।
सुललितविवृतिर्या वृष्णिराद्धात्र चीर्णा समगमदयमध्यायोऽन्तमस्यां चतुर्थः॥

॥ इति श्रीयदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचितायां श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकाविवृतौ भावदीपिकाख्यायां चतुर्थोऽध्यायः॥

---

१. 'उत्तरस्य श्लोकत्रयस्य' इति भा.दी.सम्मतः पाठः।

भावरत्नकोशः

सङ्कीर्णार्थत्वादिति ।। ज्ञानसाधनतत्फलयोः, अज्ञानतत्फलयोश्च संवलनेनोक्तत्वादित्यर्थः । **प्रतिपाद्यम्** उपसंहारत्वरूपम् । 'ज्ञानसाधनं ज्ञानविरोधि ज्ञानतद्विरोधिनोः फलम्' इति **प्राचीनटीकां** मनसि निधायाह- **तस्येत्यादि** ।। प्रणिपातादेः ज्ञानसाधनस्याभिहितत्वात् किमत्राभिधातव्यम्? इत्यत उक्तम्- **अन्तरङ्गमिति** ।। अत्यावश्यकमित्यर्थः । 'श्रद्धादिकम्' इत्यत्रादिशब्देन ज्ञानासक्तीन्द्रियसंयमग्रहणम् । **अज्ञानादिकमिति** ।। 'अज्ञश्च' इत्यत्रोक्तम् अज्ञान-अश्रद्धा-संशयरूपं ज्ञानविरोधि विवक्षितमित्यर्थः । 'परशान्त्यादिकम्' इत्यत्रादिपदेन कर्मबन्धपरिहारो ग्राह्यः । 'विरोधिफलम्' इत्यैकपद्याश्रयणेनाह- **विरोधिनः फलं विनाशादिकमिति** ।। **ज्ञानविरोधिनः** अज्ञानादेः । **विनाशादिकं विनाशो** नरकप्राप्तिः । आदिपदेन मानुषलोकस्वर्गलोकसुखाभावग्रहः[१] ।। ३९-४२ ।।

श्रद्धावानित्यादिश्लोकचतुष्टयस्यायमक्षरार्थस्तु- ज्ञानं स्तुत्वा तस्यान्तरङ्गसाधनं फलं चोच्यते- **श्रद्धावानिति** । अत्रोक्तमस्ति । अनेन मम प्रयोजनमस्तीत्यास्तिक्यबुद्धिमान् **तत्परः** ज्ञानलब्ध्युपायासक्तः **संयतेन्द्रियः** संयतानि विषयेभ्यः सम्यङ्निवर्तितानीन्द्रियाणि यस्य स तथा । स च ज्ञानं लभते । एवंभूतं **ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिम्** अखिलक्लेशनिवृत्तिविशिष्टपरमानन्दलक्षणमोक्षं **अचिरेणाधिगच्छति** असति प्रारब्धे, सति तु तस्मिन् तद्भोगसमनन्तरमेवेति शास्त्रान्तरसिद्धम् ।। ३९ ।।

ज्ञानाभावे विपरीतज्ञानादौ च सति अनिष्टमुच्यते- **अज्ञश्चेति** ।। **अज्ञो** ज्ञानहीनो विपरीतज्ञानश्च **अश्रद्दधानः** आस्तिक्यबुद्धिशून्यः । **संशयात्मा** तत्त्वविषये संशययुक्तमानसः । **विनश्यति** नरकं प्रतिपद्यते । विपरीतज्ञानी चेत्, तमः प्राप्नोतीति स्वरूपनाश एव व्याख्येयः । अज्ञाश्रद्दधानयोर्नरकप्राप्तिरेव । **संशया-**

---

१. 'परिग्रहः' इति पाठः स्वरसः ।

त्मनस्तु अयं लोकः मानुषो लोकः **न परः** स्वर्गादिर्वा नास्ति, किं बहुना सुखमेव नास्ति ॥ ४० ॥

ज्ञानसाधनानुवादपूर्वं ज्ञानफलमुच्यते- **योगेति** ॥ **योगेन** भगवानेव सर्वाणि कर्माणि करोतीति तत्पूजैवेति तस्मिन् **सन्यस्तानि कर्माणि येन** तं तथा **ज्ञानेन** तत्त्वावधारणेन **संच्छिन्नः संशयः** तत्त्वविषयकः येन तथा, **आत्मवन्तं** स्वामितया परमात्मवन्तं परमात्मभक्तम्। अनेन 'आत्मा जीवश्चेत् स्वसम्बन्धोक्तिरयुक्ता अनुपयुक्ता च । परमात्मा चेत् सर्वेषामपि तद्वत्त्वसाम्यात् को विशेषो ज्ञानिनः?' इति शङ्का निरस्ता । एवंविधं हे **धनञ्जय कर्माणि न निबध्नन्ति** ॥ ४१ ॥

एवमुपपादितं कर्मणः कर्तव्यत्वमुपसंह्रियते- **तस्मादिति** ॥ ज्ञानोपायानुष्ठानाननुष्ठानयोरर्थानर्थवत्त्वाद् **अज्ञानेन** अधिष्ठानयाथात्म्याज्ञानेन **सम्भूतम्** उत्पन्नं **हृत्स्थं** हृदयगतं आत्मनः संशयं **ज्ञानासिना** ज्ञानाख्यखड्गेन **छित्त्वा** परिहृत्य **योगं** ज्ञानोपायं कर्म **आतिष्ठ** कुरु। हे **भारत उत्तिष्ठ**। क्षत्रियस्य तव ज्ञानोपायभूतं कर्म युद्धमेवेति तत्रोद्युक्तो भव। स्वकर्मणा भगवन्तमभ्यर्च्य तं परितोषय इति ॥ ४२ ॥

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सूरीन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्येण सुमतीन्द्रयतिना विरचितायां प्रमेयदीपिकाव्याख्यायां भावरत्नसमाख्यायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । श्रीलक्ष्मीनृसिंहः प्रीयताम् । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

श्रीमद्गीताभाष्यटीकाचतुर्थाध्यायसेवया ।
गुणिनः परितुष्यन्तु गुणग्रहणभूषणाः ॥

श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकार्धसूची (३-४ अध्यायौ)

एतद्ग्रन्थोदाहृतप्रमाणानामनुक्रमणिका

शुद्धाशुद्धपत्रिका

पृ.सं.	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः	शुद्धपाठः
८	१८	इत्यव-धेयम्	इत्यवधेयम्
१५	२३	विशन्ति	विशन्ति (भ.गी. ९.२१)
१८	२०	इति	इति शेषः
१८	२१	(न मुद्रितम्)	इत्यतो
२८	३	नर्णये	निर्णये
६९	११	गृहस्थादि-कर्ममात्रे	गृहस्थादिकर्ममात्रे
७३	२	आदि-पदेन	आदिपदेन
७३	६	स्मृतिविरोध-परिहाराय	स्मृतिविरोधपरिहाराय
७३	८	स्मृति-गीता-वाक्ययोः	स्मृति-गीतावाक्ययोः
८१	९	मेघचक्रभिमानी	मेघचक्राभिमानी
८४	१९	अ.भा.	आ.भा.
९२	८	कौ.३.८	कौ. ३.९
९५	४	तस्यार्थो-	तस्यार्थः-
१०२	१	परमर्शाच्च	परामर्शाच्च
१०३	८	'बृह-वृद्धा'	'बृह-वृद्धौ'
१०५	७	चतुर्मख	चतुर्मुख
१०९	२२	न	ना-
१३९	१६-१७	इत्यस्यार्थो	इत्यस्यार्थः
१४३	१९	भुङ्क्ते	भुङ्क्ते
१५४	४	प्रयोजानाभात्र	प्रयोजनाभाव
२१९	१७	न तु समाधानान्तरमुच्यते	न तु साधनान्तरमुच्यते

पृ.सं.	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः	शुद्धपाठः
२१९	१७	न तु निवृत्तादीनि	निवृत्तादीनि
२१९	१८	'ज्ञानद्वारा न तु सा...'	'ज्ञानद्वारा', 'न तु सा...'
२२७	१०	षड्वर्ग	षड्वर्ग
२३०	११	अचोऽञ्णिति	अचो ञ्णिति
३०६	११	लिङ्गाच्छूतेः	लिङ्गाच्छ्रुतेः
३३२	१८	पूर्वकवीनां	पूर्वं कवीनां
३३२	१९	परिहाराय-	परिहाराय
३४५	१३	वृद्धि	व्यृद्धि
३६२	१८	अत्मना	आत्मना
३७३	२०	तुल्यक्रियया	(इदं पदं नास्ति)
३७५	१६	समानकर्तृत्वादिच्छायां	समानकर्तृकादिच्छायां
३८७	४	श्रद्धादि-कम्	श्रद्धादिकम्
३८७	१४	योगसंन्यस्तकर्मणाम्	योगसंन्यस्तकर्माणम्
३९८	२१	श्रद्धावान्	श्रद्धावान्
३९९	१५	सर्वज्ञानविमूढास्तान्	सर्वज्ञानविमूढांस्तान्
३९९	१८	सह यज्ञाः	सहयज्ञाः